श्री गुलाब-वीर-ग्रन्थमाला—रत्न ७ मुं

कर्त्तव्य-कौमुदी

द्वितीय ग्रंथ

[ખંડ ૧—૨ સંપૂર્ણ]

रचयिता

शतावधानी पंडित मुनिराज

श्री रत्नचन्द्रजी.

[illegible]

[illegible]

વિવેચક તથા પ્રકાશક

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

વઢવાણનિવાસી

[illegible] અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૫૦

વીર સંવત્ ૨૪૫૭ વિ. સં. ૧૯૮૭ ઈ. સ. ૧૯૩૧

[illegible]

[illegible]—અમદાવાદ

મૂલ્ય રૂ. ૨॥

મોરબી—લખધીરવાસમા
આવેલા શ્રી ડાહ્યાલાલ
મકનજી ઝવેરીના શ્રી કુબેર
ભુવનના શુભ વાસ્તુ-પ્રસંગે
સ્વજ્ઞાતિબંધુઓને જ્ઞાતિ
ભોજન આપવા પાછળ
મોટું ખર્ચ કરવું અનુચિત
માની આ પુસ્તકની આ
આવૃત્તિના બધા પુસ્તકો
તેમની તરફથી ભેટ
આપવામા આવ્યા છે

સં ૧૯૮૭ના માઘ સુદ ૫

શ્રી ડાહ્યાલાલ મકનજી ઝવેરી

(મોરબી)

દીનીમ પ્રી વર્ક્સ

પ્રસ્તાવના

વિદ્વાનોએ મનુષ્યજીવનના ચાર વિભાગ કર્યા છે [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ. એ ચાર [illegible] આશ્રમોમાંના પ્રથમ બે આશ્રમમાં આદરણીય [illegible] “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” ના પ્રથમ ગ્રંથમાં આવી ગયો છે, અને [illegible] ગ્રંથમાં બાકીના બે આશ્રમોના કર્તવ્ય કર્મનો બોધ [illegible] આવ્યો છે. દ્વિતીય ગ્રંથના પુન બે ખંડ [illegible] તેમાં બેઉ આશ્રમના કર્તવ્ય કર્મ આવે છે [illegible] ગ્રંથ જીવનના પ્રવૃત્તિ વિભાગને વિશુદ્ધ કરવા માટે [illegible] બીજો ગ્રંથ તેના નિવૃત્તિવિભાગને વિશુદ્ધ કરવા માટે [illegible]

જીવન પોતે જ પ્રવૃત્તિ છે અને પ્રવૃત્તિને [illegible] છે. મનુષ્ય જો પ્રવૃત્તિનો અંત સ્વયમેવ લાવીને [illegible] તો પ્રવૃત્તિ માટેની શક્તિનો હ્રાસ [illegible] નિવૃત્ત કરે છે. આ સ્થિતિમાં સુજ્ઞ મનુષ્ય [illegible] એટલી વિશુદ્ધ તથા નિષ્કામ કરી કે જેથી [illegible] લાભો આત્માને થાય. આ માટે જીવનની [illegible] વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યસ્તાશ્રમનો [illegible] છોડીને વનમાં જઈ નિવાસ કરવો અને [illegible] શ્રમ શબ્દપ્રયોગનું તાત્પર્ય છે, પણ [illegible] લુપ્ત થયું છે. કાળનો એ પ્રભાવ છે. [illegible] રહીને પણ વાનપ્રસ્થ જીવન કેવી રીતે [illegible] ખંડમાં ગ્રંથકારે આપ્યો છે. પ્રવૃત્તિ [illegible] લૌકિક સાધનાના માર્ગો એ ખંડમાં [illegible] આપવા આવ્યા છે. તેવી જ રીતે પ્રવૃત્તિને [illegible] દર્શાવવામાં પ્રવેશ કરી સર્વથા ત્યાગને [illegible] આશ્રમમાં મુક્તિસુખને વરવાની સીડીનાં [illegible] અને [illegible] ચ્છેદોમાં દર્શાવ્યા છે. [illegible]

ગ્રથમા વાપરવામા આવેલી પરિભાષા જૈન છે છતા જેવી રીતે એક જ ગિરિશિખરપર ચ્ઢવાને જૂ઼દા જૂદા માર્ગો હૈય છે, તેવી રીતે નિવૃત્તિની આધ્યાત્મિક સાધનાના પણ જૂદા જૂદા માર્ગો છે આ માર્ગો પ્રકારે જૈન પરિભાષામાં દર્શાવ્યા હોવા છતા અન્ય ધર્મોના માર્ગોમા અને આ ગ્રથમા દર્શાવવામા આવેલા માર્ગોમા કેટલુ સામ્ય છે અને ગ્રથમા દર્શાવેલુ તત્ત્વ કેટલા મોટા પ્રમાણમા જૈનોને તેમજ જૈનેતરોને સમાન્ય થાય તેવુ છે તે દર્શાવવાનો યત્ન મે વિવેચનમા કર્યો છે ગ્રથકારે બહુધા સૂત્રરૂપે પોતાનુ વક્તવ્ય દર્શાવ્યા પછી તેને સરળ તથા જનતાને પચે તેવા સ્વરૂપમા મૂકવાનુ કાર્ય વિવેચનકારને શિરે રહે છે એ કાર્ય મે જેવી રીતે પ્રથમ ગ્રથમા યથાશક્તિ બજાવ્યુ હતું તેવી જ રીતે આ ગ્રથમા યથાશક્તિ બજાવ્યુ છે, અને તેમ કરતા જૂદા જૂદા ગ્રથોનો, જૂદા જૂદા ધર્મના અભ્યાસનો અને સાધુઓ તથા પડિતોનો આશ્રય લીધો છે આથી વિવેચન સુગમ્ય થશે અને ગ્રથનુ વક્તવ્ય સાપ્રદાયિક ન બનતા સર્વમાન્ય બનશે એવી મને આશા છે બીજો ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થએલો જોવાની આશા રાખી રહેલા વાચકોને પહેલો ગ્રથ પહેલી વાર બહાર પડ્યા પછી ઘણે લાબે વખતે આ ગ્રથ બહાર પડતો જોઇને આશ્ચર્ય થશે પણ મુ શ્રી રતનચદજી ' અર્ધમાગધી કોશ " ની રચનાના કાર્યમા ગુથાઇ રહેવાથી બીજો ગ્રથ પ્રમાણમા મોટો લખાયો હતો ખરો પરન્તુ એ ગ્રથનો મૂળ વિભાગ તૈયાર થયા પછી ૬ વર્ષ જેટલો સમય વિવેચન તૈયાર કરવામા વીતાવવા માટેની જવાબદારી વિવેચનકારની છે અને વ્યવસાયની તથા બીજી ઉપાધિઓને અગે તે કાર્ય વહેલુ નહિ કરી શકવા માટે તે વાચકોની ક્ષમાનો પ્રાર્થી છુ

આ દ્વિતીય ગ્રથનુ પ્રગટીકરણ દેશના હાલના વાતાવરણમા એક મગળ પ્રસગને અગે થાય છે મોરબીનિવાસી શ્રી ડાહ્યાલાલ મગનજી ઝવેરી મોરબીના સ્થાનકવાસી જૈન સઘના એક સભ્ય છે અને પોતે શૈવ મતાનુયાયી હોવા છતા જૈન ધર્મનો સપર્ક રાખી જૈન જીવનના અશો સ્વજીવનમા તેમજ વ્યવહારમા ઉતારવાના પ્રેમી તથા પક્ષપાતી છે લખ

ધીરવામમા તેમણે સારી રકમ ખરચી એક મકાન બંધાવેલુ છે અને દેશના હાલના વાતાવરણમા તે મકાનના શુભ વાસ્તુપ્રસંગે જમણવાર કરવા પાછળ મોટું ખર્ચ કરવુ તે અનુચિત માની, તેમણે આ ગ્રંથની આ આવૃત્તિની બધી નકલો તેમ જ પ્રથમ ગ્રંથની તેટલી જ નકલો મોરબીના પોતાના જ્ઞાતિબંધુને ઘેર ઘેર વહેંચી આપવાનુ ઉચિત માન્યુ છે એક જૈન મુનિના ગ્રંથનો આવો ઉદાર પ્રચાર જૈનત્વના પ્રેમી એક શૈવ ગૃહસ્થ તરફથી થાય, તે મને પણ વધારે ગમ્યુ છે "કર્તવ્ય-કૌમુદી ગ્રંથ કેવળ જૈનો માટે નથી લખાયો તે દરેક મનુષ્યને પોતાના કર્તવ્યનો બોધ આપવા માટે લખાયો છે અને ઇતર ધર્મોના સદ્-અંશોને ગ્રહણ કરતા તેના લેખનમા ઉદાર દૃષ્ટિથી કામ લીધુ છે આ ઉદાર દૃષ્ટિનું મૂલ્ય શ્રી ડાહ્યાલાલ મકનજી ઝવેરી જેવા એક તટસ્થ વૃત્તિના કેળવાયેલા ગૃહસ્થ તરફથી અંકાય તે કેમ સંતોષજનક ન થાય?

ઉક્ત મગળ પ્રસંગે પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે અમારે ઘણુ ઉતાવળમા છાપવાનું તથા પુસ્તક બાંધવાનુ કાર્ય પૂરું કર્યું છે શુદ્ધિ માટે પૂરી કાળજી રાખવામા આવી છે છતા ઉતાવળને કારણે કોઈ દોષ રહી ગયો હોય તો વાચકો તેને માટે ક્ષમા કરશે એટલી આશા સાથે વિરમુ છું

સારંગપુર, તળીયાની પોળ
અમદાવાદ તા ૧-૧-૩૧ } ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

અનુક્રમણિકા

દ્વિતીય ખણ્ડ.

ॐ नमो वीतरागाय ॥

कर्त्तव्य-कौमुदी.

द्वितीय ग्रन्थ.

"કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી"ના પ્રથમ ગ્રંથના પ્રારંભમાં ગ્રંથકારે જેવી રીતે ઇષ્ટદેવનું સ્તવન-મંગલાચરણ કર્યું હતું, તેવી રીતે આ દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રારંભમાં પણ તે મંગલાચરણમાં સ્તવન કરે છે. ઈહલોકના અને પરલોકના શ્રેયને અર્થે મનુષ્યે જે કર્તવ્ય કર્મ કરવાનાં હોય છે તે કર્તવ્ય કર્મનો ઉપદેશ આ બેઉ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલો છે. તે ઉપદેશનો આધાર સર્વાંશે સર્વદેશી માનવ ધર્મના ઉપર જ ઉપર રહેલો છે. પ્રથમ ગ્રંથમાં ગ્રંથકારે એક જૈન મુનિ તરીકે પોતાના ઇષ્ટદેવનું-પંચમ કાળના શાસનપતિ શ્રી મહાવીર સ્વામીનું સ્તવન કર્યું હતું. ગ્રંથના હેતુની અને પોતાના દૃષ્ટિબિંદુની વિશાળતાનું દર્શન કરાવતાં આ દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રારંભમાં તે સર્વ ધર્મને સામાન્ય અભીષ્ટ તત્ત્વનું સ્તવન કરે છે. જેઓ વિશાળ દૃષ્ટિના, કેવળ મુમુક્ષુ ભાવે જગતમાં સત્યને શોધનારા અને સ્વાનુભૂત સત્યને જગતના કલ્યાણાર્થે ઉપદેશનારા છે તેઓને તો वसुधैव कुटुम्बकम् એ જ એક ભાવના હોય છે.

भवबीजाङ्कुरजलदा रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થાત્—જગતની ચોરાશી લાખ યોનિમાં જીવને ભ્રમણ કરાવનાર અંકુરને પોષનાર જે રાગાદિ દોષો છે તે દોષો જેના ક્ષય પામ્યા છે તે બ્રહ્મા હોય, અથવા વિષ્ણુ હોય અથવા શંકર હોય, અથવા જિન હોય—ગમે તે દેવ હોય તોપણ તેને નમસ્કાર હો. એ જ પ્રકારની વિશાળ દૃષ્ટિથી

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

—मङ्गलाचरणम् । १ ॥

यस्माद्गौतमशङ्करप्रभृतय प्राप्ता विभूति परां ।
नाभेयादिजिनास्तु शाश्वतपद लोकोत्तर लेभिरे ॥
स्पष्ट यत्र विभाति विश्वमखिल देहो यथा दर्पणे ।
तज्ज्योति प्रणमाम्यह त्रिकरणै स्वाभीष्टसंसिद्धये ॥

મગલાચરણ.

ભાવાર્થ—જે જ્યોતિમાંથી શ્રી ગૌતમબુદ્ધ શંકર આદિ મહાપુરુષો પરમ વિભૂતિને પામ્યા અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી આદિ જિનેશ્વરો તો લોકોત્તર શાશ્વતપદ—સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત થયા, જે જ્યોતિમાં અખિલ વિશ્વ જેમ દર્પણમાં દેહના પ્રતિબિમ્બવત્ સ્પષ્ટ રીતે ભાસમાન થાય છે તે જ્યોતિને હું મન, વચન અને કાયાએ કરીને મારી અભીષ્ટ વસ્તુની સંસિદ્ધિને અર્થે નમસ્કાર કરું છું (૧)

વિવેચન—આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપવિષે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ, યોગીઓએ અને મહાપુરુષોએ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ કરી બતાવી છે, પરન્તુ એ કલ્પનાઓમાં જે વસ્તુસ્વરૂપની ઘટના ઘટાવવામાં આવી છે તે સામાન્ય જનસમાજને બુદ્ધિગમ્ય થઈ પડે એ રીતે ઘટાવવામાં આવી છે વસ્તુતઃ સર્વ જ્ઞાનના સારરૂપ એ પરમ વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાનરૂપ અનન્તજ્યોતિ આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ છે એમ તેઓ માને છે એ જ્યોતિ કેવી છે? ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकसाराय नमः शान्ताय तेजसे ॥

અર્થાત્—જેની મૂર્તિ, દિશા અને કાળ વગેરેથી અમર્યાદિત છે, એવા જ

માટે અનંત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે આત્મ અનુભવના એક-સારરૂપ છે, તે શાન્ત પ્રકાશને નમસ્કાર કરું છું ભર્તૃહરિએ પોતાના 'નીતિશતક'ના પ્રારંભમાં એ પરમ જ્યોતિને નમસ્કાર કરતાં તેનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે આ ગ્રંથકારે પણ એ 'એકસાર'નું સ્તવન કરી સ્વાભીષ્ટની સંસિદ્ધિ અર્થે તેના આશીર્વાદની યાચના કરી છે આ સ્તવનના શ્લોકમાં એ પરમ જ્યોતિના જે ગુણો ગાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કેટલીક સૂચકતા રહેલી છે. એ પરમ જ્યોતિમાંથી ગૌતમબુદ્ધ, શંકર આદિ મહાપુરુષો જનસમાજને આપવાની પરમ વિભૂતિ પામ્યા, એ પરમ જ્યોતિમાંથી શ્રી ઋષભદેવ આદિ ચોવીસે જિનો-તીર્થંકરો પરિપૂર્ણ શાશ્વત-નિર્વાણપદને પામ્યા, એટલું જ નહિ પણ એ પરમ જ્યોતિમાં અખિલ વિશ્વ સ્પષ્ટાકારે ભાસે છે, એવું ચૈતન્ય સામર્થ્ય જે જ્યોતિમાં રહેલું છે તે જ્યોતિનો એક અણુ પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું કલ્યાણ થયા વિના કેમ રહે? તેટલા માટે એ પરમ ચેતનસ્વરૂપ જ્યોતિને સ્તવના ગ્રંથકાર ઉચ્ચરે છે આ ગ્રંથરચના જે પોતાનું અભીષ્ટ છે તેની સંસિદ્ધિ-પૂર્તિને માટે તેને આશીર્વાદ પોતાને પ્રાપ્ત થાય અને તદર્થે પ્રામાણ્યદ ત્રિકરણે-હું મન, વચન તથા કાયાથી નમસ્કાર કરું છું જ્યોતિના પરમ સામર્થ્યના દૃષ્ટાન્તો તેના આ શ્લોકમાં આપીને પોતાના વિશ્વાસનું સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રદર્શિત કર્યું છે (૧)

['કર્તવ્ય કૌમુદી'ના પ્રથમ ગ્રંથનો અને આ દ્વિતીય ગ્રંથનો પૂર્વાપર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે હવે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે]

पूर्वापरग्रन्थसम्बन्धः ॥ २ ॥

पूर्वार्द्धे वयसोर्द्वयोः प्रथमयो–र्नीतिः समालोचिता ।
सद्योऽयं समयस्तृतीयवयसः कर्तव्यसन्दर्शने ॥
विद्या येन समर्जिता धनमपि प्राप्तं कुटुम्बोचितं ।
तेनावश्यतया परार्थनिरतं कार्यं निजं जीवनम् ॥

પ્રથમ ગ્રથનો આ ગ્રંથ સાથેનો સંબધ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પ્રથમ ગ્રથમા પહેલી બે વયમા આદરવા યોગ્ય નીતિ રીતિ અર્થાત્ કર્તવ્ય કર્મનું આલોચન કરવામા આવ્યુ હતું હવે ત્રીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મનું દર્શન કરવાને માટે આ સમય ઉપસ્થિત થયો છે, અર્થાત્ આ દ્વિતીય ગ્રથ લખવામા આવ્યો છે કર્તવ્યના બોધને અર્થે મનુષ્યજીવનની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ વિદ્વાનોએ કરી છે અને પ્રત્યેક અવસ્થાના વિશિષ્ટ કર્તવ્ય કર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે એ ચાર અવસ્થાના કર્તવ્ય કર્મ આ ગ્રથકારે *પ્રથમ ગ્રંથમા અનુક્રમે (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ (૩) પરાર્થ, (૪) ત્યાગ, એ પ્રમાણે દર્શાવેલા છે પ્રથમ ગ્રથના પ્રથમ ખડમા સામાન્ય કર્તવ્યનો બોધ કરવામા આવ્યો છે અને બીજા ખ થી અવસ્થા પરત્વે વિશિષ્ટ કર્તવ્યનો બોધ પ્રારભવામા આ યો છે એ પ્રમાણે બીજા ખંડમા બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષણ વિષનો બોધ તથા ત્રીજા ખડમા યુવાવસ્થામા નીતિપુરસ્સર ઉદ્યોગપ્રવૃત્તિ વિષેનો બોધ કરવામા આવ્યો છે હવે અનુક્રમે ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યબોધનો વિષય ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રથમ ખડમા તથા ચોથી અવસ્થાના કર્તવ્યબોધનો વિષય બીજા ખંડમા આવશે. પ્રથમ અને દ્વિતીય અવસ્થામા જેણે અનુક્રમે વિદ્યોપાર્જન તથા ધનોપાર્જન કર્યું છે અને જીવનમા પોતાનું તથા પોતાના કુટુબનું આહિક હિત સાધ્યુ છે તેણે હવે આગળ વધીને પરાર્થ પોતાના જીવનનો સ વ્યય કરવામા ઉદ્યત થવુ આવશ્યક છે (૨)

[કોઈ ગ્રથ, પ્રકરણ કિવા વાક્યોના અર્થનિર્ણયના માર્ગમા કુશળ મીમાસકોએ સાત વસ્તુઓના વિચારને આવશ્યક માન્યો છે उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ અર્થાત્-પહેલા ગ્રથનો પ્રારભ તથ છેવટ એ બાબતોનો નિર્ણય કરવો પછી અનુક્રમે અભ્યાસ અપૂર્વતા ફળ અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ અર્થાત્ ઉપપાદન એ તપાસવા એ પ્રકારે ગ્રથના તાત્પર્યનો જે નિર્ણય થાય છે તેમ એ જ પ્રકારના તાત્પર્યનિર્ણયની દૃષ્ટિથી ગ્રથકારો ગ્રથ લેખનમા ઉદ્યત થાય છે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમા સામાન્ય પ્રસ્તાવ કરવામા આવ્યા પછ નીચેના શ્લોકમા ગ્રથના ઉપક્રમ તથા ઉપસહારનુ તારતમ્ય આપવામા આવે છે

---

*જુઓ શ્લોક ૫ (પ્રથમ ગ્રથ-ખડ ૧-પરિચ્છેદ ૨)

तृतीयचतुर्थवयसो कर्त्तव्यतारतम्यम् । ३ ॥

अभ्यासार्थमिदं चतुर्थवयसो नूनं तृतीय वयो ।
यद्यत्तत्र च सर्वथा भवति तद्देशेन भाव्य त्विह ॥
प्रायस्तत्र महाव्रतानि विषयत्याग कुटुम्ब जगत् ।
साध्यान्यत्र लघुव्रतानि विरतिः स्थूला समाजः कुलम् ॥

ભાવાર્થ—ત્રીજી અવસ્થા ખાસ કરીને ચોથી અવસ્થાના કર્તવ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે છે એટલે કે ચોથી અવસ્થામા જે કાર્યો સર્વથા-પરિપૂર્ણત કરવાના છે તે કાર્યો ત્રીજી અવસ્થામા પરિમીત સ્વરૂપમા આદરવાના છે ચોથી અવસ્થામા જ્યારે વિષયોનો સર્વથા ત્યાગ કરી, આખા જગતને કુટુમ્બવત્ માની, મહાવ્રતો આદરવાના હોય છે ત્યારે ત્રીજી અવસ્થામા સ્થૂલ પાપોથી નિવૃત્ત થઈ, સમાજને કુટુમ્બવત્ માની, લઘુવ્રતો—અણુવ્રતો આદરવાના હોય છે (૩)

વિવેચન—મનુષ્યના જીવનની ચતુર્થ અવસ્થા એ મનુષ્યાવતારની સર્વશ્રેષ્ઠ અવસ્થા છે પૂર્વ કર્મના શુભ યોગથી કોઈ તેજસ્વી આત્મા પ્રથમ અવસ્થામાથી જ ચતુર્થ અવસ્થામા કૂદી પડે છે અને ચતુર્થ અવસ્થાને યથાયોગ્ય રીતે પાર ઉતારે છે પરતુ જેઓ ક્રમે ક્રમે આગળ વધવાની પરિમીત શક્તિવાળા મનુષ્યો છે તેઓને માટે ઉત્તરોત્તર અવસ્થાની સફળતા માટે પૂર્વ પૂર્વ અવસ્થા અભ્યાસનો કાળ પૂરો પાડે છે એ નિયમે ચતુર્થ અવસ્થા માટેનો અભ્યાસનો કાળ એ ત્રીજી અવસ્થા છે પહેલી-બીજી અવસ્થામા દેહ તથા કુટુમ્બ પ્રત્યેના કર્તવ્ય કર્મો બજાવ્યા પછી મનુષ્યનુ

કર્તવ્યક્ષેત્ર ૭ ... ાળ થતુ જાય છે ચતુર્થ અવસ્થામા તેણે
નિવૃત્તિધર્મ ... કે જેથી સમગ્ર વસુધાને તે આત્મવત્
પ્રત્યેક પ્રાણી ... માનુ જ ભાન કરે. આ પરમ યોગ
પ્રાપ્ત કરવા ... ામા મનએ પાત્રાપિ ઠોશ્રી

જોઇએ વિષય-કષાયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, આખા જગતમા સમાન ભાવનો અનુભવ કરવો, યોગની સાધના કરવી અને એ રીતે પરમ યોગી-પદની પ્રાપ્તિ કરવી એ ચોથી અવસ્થાના મુખ્ય કર્તવ્યો છે ત્રીજી અવ-સ્થામા એ કર્તવ્યો અશક્ત પાળી ધીમે ધીમે આગળ વધવુ જોઇએ, એટલે કે સ્થૂલ પાપોનો ત્યાગ કરવો કે જેથી આગળ જતા વિષય-કષાયનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનુ બની શકે દેશ અને સમાજની સેવા બજાવવી કે જેથી દૃષ્ટિની વિશાળતા વધે અને એ રીતે સમગ્ર જગત્ કિંવા વિશ્વ ઉપર કુટુંબ-ભાવ જાગ્રત થાય પૃથક્ પૃથક્ વ્રતો, નિયમો ઇત્યાદિ ગ્રહણ કરવા કે જેથી આગળ જતા સમાધિ ધારણ કરી યોગસાધનાને માર્ગે સરળતાથી ચડી શકાય ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાનું આ તારતમ્ય છે અને એ જ આ ગ્રંથના બે ખંડોનો ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર છે (૩)

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद

સમ્યગ્દૃષ્ટિ

सम्यग्दृष्टिः । ४॥

सम्यग्दृष्टिविलोकितं हि सकल सद्धर्मकृत्यं भवेत्।
सम्यग्दृष्टिरुदाहृता जिनवरैस्तत्त्वार्थरुच्यात्मिका ॥
सद्देव. सुगुरु सुधर्म इति सत्तत्त्वत्रय कथ्यते।
ज्ञात्वा तत्परमार्थत. कुरु रुचि तत्त्वत्रये निर्मले ॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

ભાવાર્થ—ધર્મનુ દરેક અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ દૃષ્ટિપૂર્વક જ હોવુ જોઇએ તીર્થંકરોએ સમ્યગ્ દૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થની રુચિ તરીકે ઓળખાવેલુ છે સત્ય દેવ, સત્ય ગુરૂ અને સત્ય ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વો કહેવાય છે, એ ત્રણ તત્ત્વોનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજીને, હે માનવ ! તેના નિર્મળ સ્વરૂપમા તુ રુચિ–શ્રદ્ધા રાખ (૪)

વિવેચન—સમ્યગ્ દૃષ્ટિ અથવા સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત ઉપર જૈન ધર્મમા બહુ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે અને તેથી ઉલટુ મિથ્યાત્વ છોડવા ઉપર પણ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે આ સમ્યગ્ દૃષ્ટિ એટલે શુ ? રૂઢાર્થમા સમકિતી અને મિથ્યાત્વનો અર્થ કરવામા આવે છે કે જેઓ જૈન ધર્માનુયાયી હોય તેઓ સમકિતી કહેવાય અને જેઓ અન્ય ધર્માનુયાયી હોય તેઓ [illegible] હોય પરન્તુ ખરી રીતે તો દૃષ્ટિમાથી [illegible]

રૂપ ઊંચે નિકળી જતા તત્ત્વાર્થની રુચિ થાય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે અને એવી રુચિ ધરાવનાર તે સમકિતી છે આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે त आइत्तु ण णिहे ण णिक्खिवए जाणित्तु धम्म जहातहा ॥ અર્થાત્ ધર્મને યથાર્થપણે જાણીને (શ્રદ્ધા કર્યા પછી) આળસુ થવુ નહિ કે તેનો નિષેધ કરવો નહિ અહીં 'ધર્મ' શબ્દનો વિશાળ અર્થ કરેલો છે અન્ય ધર્મોના ઉપદેશકો અને શાસ્ત્રકારો પણ જે ધર્મશ્રદ્ધાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે તે પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા સમકિતની જ આવશ્યકતાનુ સૂચન છે ભગવદ્ગીતા (અ ૪, શ્લો ૩૯) મા કહ્યુ છે કે—

श्रद्धावान् लभते ज्ञान तत्पर सयतेन्द्रिय ।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्ति अचिरेणाधिगच्छति ॥

અર્થાત્—શ્રદ્ધાવાન્ ઇંદ્રિયનિગ્રહવડે જ્ઞાનની પાછળ લાગીને જ્ઞાનનો અપરોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાનવડે આગળ વધતા સત્વર પૂર્ણ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે વળી અધ શ્રદ્ધા એ જેમ શ્રદ્ધા નથી તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ નથી કારણકે તેમા તત્ત્વાર્થરુચિનું દર્શન થતું નથી અનુગીતામા રૂષિ શિષ્ય સવા મા અહિંસા ધર્મ, સત્ય ધર્મ, વ્રતો ઉપવાસ જ્ઞાન, યજ્ઞયાગ, દાન, કર્મ, સન્યાસ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના ઉપાયો અનેક લોક પ્રતિપાદન કરે છે તો તેમાથી ખરો ઉપાય કયો તે મને કહો એવો પ્રશ્ન ઋષિઓએ બ્રહ્મ દેવને કરેલો છે શાન્તિ પર્વમા ગાર્હસ્થ્ય ધર્મ વાનપ્રસ્થ ધર્મ, રાજ ધર્મ, માતૃપિતૃસેવન ધર્મ, ક્ષત્રિયોને રણાગણે મરણ બ્રાહ્મણને સ્વાધ્યાય, ઇત્યાદિ અનેક ધર્મ કિંવા સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં દ્વારો શાસ્ત્રમા કહેલા હોવાથી તેમાનો ગ્રાહ્ય ધર્મ કયો એવો પ્રશ્ન ઉચ્છવૃત્યુપાખ્યાનમા આવ્યો છે એ ભિન્નભિન્ન ધર્મમાર્ગ કિંવા ધર્મ દેખાવમા પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે, પરન્તુ સામ્ય બુદ્ધિથી શાસ્ત્રકારો તો જ્યા જ્યા આત્મહિતપ્રાપ્તિનું સત્ય સાધન મળે ત્યા ત્યા પોતાની ચિત્તવૃત્તિને આકર્ષવા દેવામા કશો વાધો જોતા નથી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિના તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી એવુ જૈન ધર્મમાં જ નહિ પણ અન્ય ધર્મોમા પણ કહેલુ છે તે પ્રમાણે આ જૈન સૂત્રકાર જિનવરના શબ્દોને અનુસરીને કહે છે કે सम्यग्दृष्टिरदाइता

जिनवरैस्तत्त्वार्थरुच्यात्मिका–જિનવરોએ 'સમ્યગ્દષ્ટિ'ને 'તત્ત્વાર્થ રુચિ'ના નામથી ઓળખાવી છે હવે તત્ત્વ તે કયા? તત્ત્વો ત્રણ છે (૧) સત્ય દેવ, (૨) સત્ય ગુરૂ, (૩) સત્ય ધર્મ. આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર મનુષ્યના ધાર્મિક જીવનનો પાયો બંધાય છે સત્ય દેવ કયો? સત્ય ગુરૂ કયો? અને સત્ય ધર્મ કયો? તેને જાણીને–નહિ, તેને યથાર્થપણે જાણીને, તેનુ પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજીને પછી, હે મનુષ્ય! તેના નિર્મળ સ્વરૂપમા તું રુચિ રાખ કારણકે નંદીસૂત્રમા કહ્યા મુજબ मिच्छ दिट्ठिस्स मिच्छत्त परिग्गहियाई मिच्छसुयं, एयाइं चेव सम्मदिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहियाई सम्मसुयं ॥ અર્થાત્ મિથ્યાશ્રુતના જે જે શાસ્ત્રો છે તે મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યા માટે મિથ્યાશ્રુત હોય અને એ જ શાસ્ત્રને સમ્યગ્દષ્ટિએ–સમભાવે ગ્રહણ કરવામા આવે તો તે સમશ્રુત હોય તાત્પર્ય એ છે કે–સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન સમ્યગરૂપે અને મિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યારૂપે પરિણમે છે, તેથી જો તું સમ્યગદષ્ટિને ધારણ કરીશ નહિ તો સમે તેનુ જ્ઞાન પણ તને મિથ્યા જ પરિણમશે, એમ રુચિ શબ્દદ્વારા ગ્રથકાર પ્રબોધે છે, અને એ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યને સમ્યગ્દષ્ટિની આવશ્યકતા હોવાનું સૂચવે છે

જૈન ધર્મને અનુસરનારા સૂત્રો તથા ગ્રથોમા સમ્યક્ત્વના અનેક ભેદો તથા ઉપભેદો દર્શાવેલા છે અને તેથી ઉલટા મિથ્યાત્વ વિષે પણ વિસ્તૃત વિવેચનો કરેલા છે જેને સમ્યગ્ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ નથી તે હમેશા મિથ્યાત્વમા જ અટવાયા કરે છે જેને તત્ત્વરુચિ હોય નહિ, જેને ચોક્કસ દેવ ગુરૂ કે ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જ હોય નહિ તેનામાં સાચુ જ્ઞાન, કે સચ્ચરિત્રનો સભવ હોતો નથી આ જ કારણથી જુદા જુદા ધર્મના આચાર્યો મનુષ્યોને મિથ્યાત્વમાથી બચાવવા સારૂ કોઇ એક જ દેવ, ગુરૂ કે ધર્મને અવલબીને જીવનનો નિર્વાહ કરવાનું સૂચન કરી રહેલા છે 'ધર્મસગ્રહ'મા શ્રી માનવિજય ગણિ 'સમ્યક્ત્વ'ની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે—

व्याप्याश्च सति सम्यक्त्वेऽणुव्रतप्रमुखग्रहः ।
जिनोक्ततत्त्वेषु रुचिः शुद्धा सम्यक्त्वमुच्यते ॥

અર્થાત્—સમ્યક્ત્વ હોય તો અણુવ્રત પ્રમુખનો સ્વીકાર કરવો,

છે તેથી જિન ભગવંતે કહેલા તત્ત્વ ઉપર રૂચિ તથા શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ
કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१८।६६॥

અર્થાત્—સર્વ ધર્મોને છોડીને એક મારે શરણેજ તું આવ, હું તને
સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, માટે ગભરાશ નહિ તેની આગળ વધીને
આત્મીની ખ્રિસ્તી ધર્મની વાતોમાં જણાવે છે કે પોતાના ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર
ની અને ઈશુને શરણે જનાર એક ચોરની પણ મુક્તિ થઈ હતી આ પ્રમાણે
ધર્મ સમ્યક્ત્વનો ઉપદેશ કરવાની સાથે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાનું પણ કહે
આત્મગુણની નિર્મળતા, સમ્યક્ત્વની શ્રદ્ધા અને તત્ત્વની અભિરૂચિ
ગુણોથી યુક્ત જે સમ્યગ્ દૃષ્ટિ તેના વિના મનુષ્યમાં અનેક પ્રકારના વહેમ
અશ્રદ્ધા તથા સંશયોના મૂળ ભરાય છે અને મન કોઈ જાતનું સત્ય
પણ પરિપૂર્ણત કરી શકતું નથી અને તેથીજ संशयात्मा विनश्यति
ગીતામાં કહ્યું છે જૈન ધર્મમાં મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું કહ્યું છે (૧)
અને (૨) લોકોત્તર લોકવ્યવહારની ખાતર પાખંડીના વિરોધી આચર
કરવા એ લૌકિક મિથ્યાત્વ છે તેમ સ્વધર્મના વિરોધી આચરણો
તે લોકોત્તર મિથ્યાત્વ છે હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવાના જૈન
વૈષ્ણવ ધર્મના સિદ્ધાંત પર શ્રદ્ધા ધરાવનાર તરીકે ઓળખાતો મનુષ્ય
માનતાને ખાતર બકરાનો ભોગ આપે તે લૌકિક મિથ્યાત્વ છે, કારણકે
માનતા નહેતી તેની કિંચિત્ શ્રદ્ધા પણ તેની સ્વમત પ્રત્યેની પૂર્ણ શ્ર
ખંડન કરીને તેને મિથ્યાત્વની ખાડીમાં ગબડાવી પાડે છે એવા મનુ
સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાનો સંભવજ નથી અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ કર્યા પૂર્વે
આત્માનું હિત સાધવાને કદાપિ સમર્થ નીવડતો નથી (૪)

[સમ્યગ્ દૃષ્ટિની આવશ્યકતાનું સૂચન કર્યા બાદ સુદેવ, સુગુરૂ અને સુધ
ત્રણ તત્ત્વોની ઓળખાણ આપવામાં ગ્રંથકાર પ્રવૃત્ત થાય છે]

देवगुरुधर्मलक्षणम् ॥ ५ ॥

देव कर्मचतुष्टयक्षपकर सद्धर्मसस्थापको।
रागद्वेषविघातकस्त्रिजगता चेतश्चमत्कारक ॥
निर्ग्रन्थ समदृग् महाव्रतधरश्चित्तैकनिष्ठो गुरु-
र्धर्म क्षान्तिदयादिसद्गुणमयो रत्नत्रयद्योतक ॥

દેવગુરૂધર્મના લક્ષણો

ભાવાર્થ—જે રાગદ્વેષનો સર્વથા ક્ષય કરીને, જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર કર્મોનો નાશ કરીને, સદ્ધર્મનુ સ્થાપન કરે અને આત્માના અલૌકિક પ્રભાવથી ત્રણ જગતના પ્રાણીઓના ચિત્તને ચમત્કાર ઉપજાવે તેવા અદ્ભુત સામર્થ્ય વાળાને સત્ય દેવ, ચિત્તની એક નિષ્ઠા રાખનાર, સમદષ્ટિવાળા, મહાવ્રત ધારણ કરનાર નિર્ગ્રન્થને સદ્ગુરૂ અને સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન તથા સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નને પ્રકાશ આપનાર ક્ષમા, દયા આદિ સદ્ગુણસમૂહને સત્ય ધર્મ કહેવામા આવે છે (૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમા ગ્રથકારે દેવ, ગુરૂ અને ધર્મરૂપ ત્રણ તત્ત્વોનુ નિરૂપણ કરી બતાવ્યુ છે 'ધર્મ' એ મનુષ્યને ઇહલોકમાથી તારીને મુક્તિનુ પરમ સુખ અપાવનાર છે અને તેથી જ 'ધર્મ' એ મનુષ્યનો હમેશનો 'સખા' મિત્ર મનાય છે કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમા કહ્યુ છે—धर्मो विश्वस्य जगत प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठ प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति । धर्मे सर्व प्रतिष्ठित । तस्माद्धर्म परम वदन्ति ॥ અર્થાત્—ધર્મ જગતના સર્વ પ્રાણીઓને આશ્રયરૂપ છે, જગત્મા લોકો ધર્મ શુ અને અધર્મ શુ તે જાણવા માટે ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યો પાસે જ જાય છે, ધર્મથી પાપ ટળે છે અને ધર્મમા સર્વ કાઈ રહ્યુ છે, માટે જ ધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ મ[illegible] આવે છે ધર્મ આવી [illegible] વસ્તુ છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યે તે કેવો [illegible] ધર્મ તે સત્ય ધર્મ અથવા

જોઇએ જગતમાં અનેક ધર્મો પ્રવર્તે છે અને અનેક મતપંથો વિદ્યમાન છે આ કાળમાં કોઈ પણ દુરાચરણ એવું નથી કે જેને મત-પંથના ચાપકોએ ધર્મને નામે પ્રવર્તાવ્યું ન હોય ! રશિયામાં રાસપુટીન નામનો એક ધર્મપ્રચારક થઈ ગયો તે જબરો જાદુગર હતો તેના ધર્મનો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે "જેમ બને તેમ વધુ પાપ કરો એટલે પ્રભુ મળશે!" આ વિલક્ષણ સિદ્ધાંતને માટે પણ તેની પાસે 'બાયબલ'નો આધાર હતો! *બાયબલમાં એવું કથન છે કે પાપી મનુષ્યો ઉપર જ પ્રભુની બાજુના અત્યંત ઉતરે છે એ ઉપરથી રાસપુટીને એવો સિદ્ધાન્ત ચલાવ્યો કે પ્રભુની દયા પામવી હોય અને પ્રભુની હજુરમાં જલ્દી જવું હોય તો મનુષ્યે વધારે પાપી બનવું જોઇએ જેમ બને તેમ વધારે પાપ કરવા જોઇએ ! રાસપુટીન પોતાના મતાનુયાયી સ્ત્રી પુરુષોને પાપ કરવાની વધારે અનુકૂળતા મળે તેટલા માટે રાત્રિને સમયે મોટા મેળા ભરતો અને ત્યાં અનેક પ્રકારના પાપાચરણો ચાલતાં ! રાસપુટીન સંખ્યાબંધ ભોળાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના મનમાં લઇને એક મોટો પંથ ચલાવી રહ્યો હતો આ વિશાળ જગતમાં જ્યારે પાપ કરવું એ જ ધર્મના સિદ્ધાન્ત તરીકે ચાલી શકે છે અને ભોળા મનુષ્યો તેના પંથમાં ભળી જાય છે, ત્યારે મનુષ્યે પોતે ગ્રહણ કરવાના 'ધર્મ'ની પસંદગી કરતી વેળાએ 'સત્ય ધર્મ' જ ગ્રહણ કરવા જેવી સાવધાનતા રાખવી શું આવશ્યક નથી ? આટલા માટે 'ધર્મ'ની વ્યાખ્યા ગ્રંથકાર સંક્ષેપમાં આપે છે કે રત્નત્રય કહેતાં સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નને પ્રકાશ આપનાર ક્ષમા-દયા આદિ સદ્ગુણસમૂહ એ જ ધર્મ છે વૈશેષિક દર્શનમાં કહ્યું છે કે यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः અર્થાત્ જેનાથી અભ્યુદય અને આત્મકલ્યાણ થાય તે જ ધર્મ 'ધર્મસંગ્રહ'માં કહ્યું છે કે—

वचनादविरुद्धादनुष्ठानं यथोदितम् ।
मैत्र्यादिभावसंमिश्रं तद्धर्म इति कीर्त्यते ॥

---

* અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે સેતાનને પણ જો કોઇએ તો પોતાના પા
ન હોય માટે જોઇતા શબ્દો બાયબલમાંથી મળી આવે છે

અર્થાત્—શાસ્ત્રના અવિરોધી વચનને અનુસરીને યથાર્થ મૈત્રી વગેરેના ભાવ સહિત જે આચરણ તે 'ધર્મ' કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે 'ધર્મ' ગ્રહણ કરવાનો હેતુ અભ્યુદય, આત્મકલ્યાણ સદાચરણ આદિ સાધવાનો હોવો જોઈએ પ્રથકાર એ જ હેતુને દર્શાવવાને 'ત્રિરત્ન—સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનારને જ 'સત્ય ધર્મ' રૂપ કહી ધર્મનો હેતુ સમજાવવાની સાથે ધર્મની પસંદગી કરવાનું પણ સૂચન કરે છે

સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? એ જાણવાનું અવશિષ્ટ રહે છે સદ્ગુરૂ વિના સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી આ જગતમા પોતાને ગુરૂ કહેવડાવનાર તો અનેક છે પરન્તુ સદ્ગુરૂ તો કોઈક જ હોય છે ગ્રંથકાર એ સદ્ગુરૂને શોધી કાઢવા માટે તેના ગુણોનું નિરૂપણ કરતા સમજાવે છે કે મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર નિર્ગ્રન્થ હોય કે જે પોતાના સદાચરણની છાપ પોતાના શિષ્ય ઉપર પાડી શકે, સમદ્રષ્ટિવાળો હોય કે જે આ ધર્મ સારો ને આ ધર્મ ખોટો એવી બદ્ધ માન્યતાવાળો ન હોય પરન્તુ જ્યા જ્યા સારભૂત વસ્તુ હોય ત્યા ત્યાથી તે ગ્રહણ કરીને તે જ માર્ગે શિષ્યને દોરવામા તેનું હિત માનતો હોય, અને જે ચિત્તને એકનિષ્ઠાવાળુ રાખનાર હોય—ડાંવાડોળ ચિત્તવાળો કે શકાશીલ વૃત્તિવાળો ન હોય કે જેથી શિષ્યને પણ તે દૃઢ રીતે સન્માર્ગે દોરી શકે આવા ગુણોથી યુક્ત ગુરૂને સદ્ગુરૂ માનવો એ આવશ્યક છે જેવી રીતે ધર્મ એ મનુષ્યના જીવનનું આલબન છે, તેવી રીતે કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મનો સ્થાપક કિંવા તેના સિદ્ધાન્તોનો પ્રવર્તક દેવ તે પણ મનુષ્યનુ લક્ષ્યબિંદુ છે આ દેવ સત્ય દેવ હોવો જોઈએ જેનામા દિવ્યતા હોય તે દેવ કહેવાય પરન્તુ દિવ્યતા સારી અને માઠી એવી બે પ્રકારની હોય છે અને સારી-માઠી વિભૂતિવાળા અનેક દેવો જગતમા મનાય છે મનુષ્યે કેવા દેવને પોતાના આલબનરૂપ માનવો તેના સબંધમાં ગ્રથકાર કહે છે કે જેણે રાગદ્વેષનો ક્ષય કર્યો હોય, ચાર કર્મોનો નાશ કર્યો હોય, સદ્ધર્મનું સ્થાપન કર્યું હોય અને અલૌકિક આત્મપ્રભાવથી—પરમ સિદ્ધિથી પ્રાણીઓના ચિત્તમાં ચમત્કાર ઉપજાવવા વડે પોતાનું

બનાવ્યુ હોય તે જ ' સુદેવ ' નામને યોગ્ય ગણાય સુદેવનું આ લક્ષણ વ્યાપક છે પુરાણમા કહ્યા પ્રમાણે—

निर्ममो निरहङ्कारो निस्सङ्गो निष्परिग्रह ॥
रागद्वेषविनिमुक्त त देव ब्राह्मणा विदु ॥

અર્થાત્—જે મમતા અહંકાર સંગ અને પરિગ્રહથી રહિત હોય અને જે રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય તેને બ્રાહ્મણો દેવ કહે છે આ ગુણો તે દેવેજ પ્રાપ્ત કરેલા હોય કે જેણે કર્મો અને રાગદ્વેષનો ક્ષય કર્યો હોય અને જેણે તપશ્ચર્યાદિ વડે પરમ વિભૂતિને પ્રાપ્ત કરી પ્રાણી માત્રના ચિત્તને ચમત્કૃત કર્યું હોય એ પ્રમાણે સત્ય દેવ, સત્ય ગુરૂ અને સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્ય સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને એ માર્ગ તે આત્મહિતચિંતનમા આગળ વધી શકે છે (૫)

[હવે ગ્રંથકાર સામાન્ય રીતે ધર્મનું માહાત્મ્ય અને ધર્મનું ફળ બે શ્લોકોમા દર્શાવે છે]

धर्ममाहात्म्यम् । ६ ॥

धर्म कल्पतरुर्मणिर्विषहरो रत्न च चिन्तामणि–
र्धर्म कामदुधा सदा सुखकरी सजीवनी चौषधि. ॥
धर्म कामघटश्च कल्पलतिका विद्याकलाना खनि
प्रेम्णैन परमेण पालय हृदो नो चेद् वृथा जीवनम्

धर्मफलम् । ७ ॥

धर्म कृन्तति दु खमुन्नतसुख दत्ते समाध्युद्भव ।
दुष्कर्माणि रुणद्धि शक्तिमतुला प्रादुष्करोत्यात्मन
ज्ञानज्योतिरपूर्वमर्पयति स स्वर्गापवर्गप्रद–
स्तन्नास्तीह महत्समुन्नतिपद यन्नैव दद्यादयम् ॥

ધર્મનુ માહાત્મ્ય

ભાવાર્થ—ધર્મ એ તરૂઓમા કલ્પતરૂ સમાન છે, રત્નોમા વિઘ્ને હરનાર મણિ તથા ચિન્તામણિ સમાન છે, પશુઓમા કામદુઘા ધેનુ સમાન છે, ઔષધીઓમા સજીવની ઔષધી સમાન સુખકારક છે પાત્રોમા કામ ઘટ સમાન છે, લતાઓમા કલ્પના સમાન છે, અને વિદ્યાકળાની ખાણ સમાન છે માટે તેનુ પાલન પરમ પ્રેમથી કરવુ, નહિતો આખુ જીવતર વ્યર્થ છે (૬)

ધર્મનુ ફળ

આધુનિક સમયમા ધર્મ દુખને ઉચ્ચ સુખના રૂપમા ફેરવી નાખે છે, ધર્મ પરમ શાન્તિ-સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે, ધર્મ દુષ્કર્મોનો નાશ કરી આત્માની અતુલ શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, ધર્મ એ સ્વર્ગ અને ઉત્તમ દશાને પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાનજ્યોતિને પમાડે છે, ખરે કહિયેતો આ ઉન્નતિનુ એક પણ ઉચુ શિખર એવુ નથી કે જેને ધર્મ ન પ્રાપ્ત કરાવે (૭)

વિવેચન—ધર્મનુ સ્થાન કેટલુ ઉચ્ચ છે? ધર્મપાલન મનુષ્યને શી પ્રાપ્તિ કરાવે છે? એ બે પ્રશ્નોના ઉત્તરમા આ બે શ્લોકો લખીને ગ્રથકાર ધર્મના સર્વોચ્ચ પદનુ ઉપમાવડે ભાન કરાવે છે અને ધર્મના ફળની વિશાળ વ્યાપ્તિનો ખ્યાલ આપે છે જગતની નૈસર્ગિક વિભૂતિ અનેક વિધ છે વૃક્ષો, પક્ષીઓ, પશુઓ, રત્નો, પર્વતો ઇત્યાદિ વિભૂતિ વડે જગત્ દીપ્તિમાન છે એ પ્રત્યેક વિભૂતિમાં પણ જે વસ્તુ સર્વથી ઉચ્ચ હોય અને તે ઉચ્ચ વસ્તુ પછીની ઉચ્ચ વસ્તુ કલ્પનાતીત વિષય લેખાય તેવુ સર્વોચ્ચ પદ ધર્મનું છે વૃક્ષો અનેક જાતના છે અને જગત્મા પ્રત્યેક જાતિનું વૃક્ષ સાધ્ય તથા ઉપયોગિતામા પોતાનો ભાગ ભજવી રહેલુ છે, એટલે તેમાનું કોઇ વૃક્ષ નિરર્થક નથી આ વૃક્ષોના ગુણમા ન્યૂનાધિકતા તો રહેલી છે વૃક્ષોમા સર્વથી અત્યત મૂલ્યવાન કલ્પવૃક્ષ મનાય છે બીજા વૃક્ષો તો તે ઉપર જે ફળ પાકતા હોય તેજ ફળ આપીને મનુષ્યને આતુ તામાંથી મુક્ત કરે છે પરન્તુ કલ્પવૃક્ષ એવુ છે કે જેની છાયામા જઇને ઊભા રહેનાર મનુષ્યને તેની ઇચ્છામા આવે તેવુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે આવુ મહત્ત્વનુ સ્થાન વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષનુ છે અને તેજ સ્થાન 'ધર્મ'નુ પણ છે એજ પ્રમાણે

તોમા વિઘ્નને હરનાર મણિ અને ચિંતામણિનું સર્વોત્ત્ય સ્થાન 'ધર્મ'નું છે કે જે રત્ન વિષરૂપ વ્યાધિઓનુ શમન કરીને ચિંતિત સુખોની પ્રાપ્તિ કરાવે કે પશુઓમાં કામદુધા ગાયનું સર્વોપરિ સ્થાન ધર્મનું છે કે જે ગાય મનુષ્યની ઇચ્છામા આવે તે સમયે અમૃત જેવુ દૂધ આપે છે ઔષધિઓમા સજીવની ઔષધિ જેવો ધર્મ છે કે જે ઔષધિની માત્રા મૃત્યુ સમીપવર્તી જીવને પુન જીવતો કરવાનો અદ્ભુત ગુણ ધરાવે છે પાત્રોમા કામઘટનું સ્થાન ધર્મનું છે કામઘટમા હાથ નાખીને બહાર કાઢતા જેવી રીતે ઇષ્ટ વસ્તુ જ હાથ આવે છે તે જ પ્રમાણે ધર્મ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જ પ્રમાણે લતાઓમા ધર્મને કલ્પલતાનું સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની ખાણનું સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે તે પણ ઉચિત છે ધર્મનુ આવુ માહાત્મ્ય જરા પણ અતિશયોક્તિભરેલુ નથી શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિએ પણ કહ્યુ છે—

जह चिंतामणिरयण सुलह नहु होइ तुच्छविहवाण।
गुणविहवयज्जियाण जियाण तह धम्मरयणपि ॥

અર્થાત્—જેમ ધનહીન જનોને ચિન્તામણિરત્ન મળવુ સુલભ નથી, તેમ ગુણરૂપી ધને કરીને રહિત જીવોને ધર્મરત્ન પણ મળી શકતું નથી શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમા કહ્યુ છે કે—

धम्मो मगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो ।
देवावि त नमसंति जस्स धम्मे सयामणो ॥

અર્થાત્—ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મગળ છે અહિંસા, સયમ અને તપરૂપી ધર્મને સેવનારાઓને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે ધર્મનુ આવુ ઉત્કૃષ્ટ મગલરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ વૃક્ષ રૂપ કે ઉત્કૃષ્ટ રત્નરૂપ પદ છે તે શામાટે છે ? કારણકે તેનુ સેવન કરનારને ધર્મ અનેકવિધ મીઠા ફળોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે પૂર્વે જણાવ્યુ છે તેમ જે વડે મનુષ્યનો અભ્યુદય થાય તથા આત્મકલ્યાણ થાય તે ધર્મ કહેવાય છે ધર્મનો ધાત્વનુસારી અર્થ કરીએ તો—

दुर्गतिप्रसृतान् जतून् यस्माद्धारयते तत ।
धत्ते चैतान् शुभस्थाने तस्माद्धर्म इति स्मृतः ॥*

* ધર્મરત્ન પ્રકરણ

અર્થાત્—દુર્ગતિમા પડનાર પ્રાણીઓને પડતા ધરી રાખે અને શુભ ગતિમા પહોચાડે તે ધર્મ કહેવાય છે આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રમા પણ કહ્યુ છે કે ધર્મચર્યાવડે મનુષ્ય ઉત્તમ વર્ણપણાને પામે છે ધર્મના ફળ તે ઇહલોક ના ક્ષણિક—અશાશ્વત ફળ નથી કે જે ફળનો ઉપભોગ નશ્વર સુખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, પરતુ ધર્મ એ મનુષ્યને ઉચ્ચ વર્ણના ગુણોથી યુક્ત બનાવે છે તેનો અભ્યુદય કરે છે, તેને દુર્ગતિમા પડતો અટકાવે છે, તેને શાન્તિ-સમાધિ આપી તેના આત્માનુ કલ્યાણ કરે છે અને છેવટે સદ્ગતિ–સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ પણ કરાવી જ્ઞાનના અખડ જ્યોતિમા લીન કરાવે છે આવા શાશ્વત મીઠા ફળો આપનાર ધર્મનુ માહાત્મ્ય કલ્પવૃક્ષ ચિંતામણિરત્ન, કામદુઘા ગાય, કામઘટ, સજીવની ઔષધિ કલ્પલતા કે વિદ્યાગ્જાની ખાણ જેવા ઉપમાનથી ગાવુ તે પણ ધર્મની ઉચ્ચતાની યથાર્થ કલ્પના માટે પૂરતુ નથી પરન્તુ મનુષ્યની વૈખરી વાણીથી ધર્મનુ માહાત્મ્ય વિશેષ મોટા ઉપમાનોથી ગાઇ શકાય તેમ નથી તેથી જ ગ્રથકારને ધર્મની મહત્તાના ભાટના ગુણગાન કરીને વિરમવુ પડે છે આવા ઉચ્ચ ધર્મના સેવનનો બોધ ઇદ્રોએને તરી ગએના મહાત્માઓ મનુષ્યના હિતને અર્થે આપી ગયા છે અને અત્યારે પણ આપી રહ્યા છે, પરન્તુ જેમ સુવર્ણના પાત્ર વિના સિંહણનુ દૂધ રહી શકતુ નથી ગુણહીન મનુષ્ય રત્નને જાગવી રાખી શકતો નથી, તેવી જ રીતે સુપાત્રતા વિના સુધર્મની પ્રાપ્તિ દુષ્કર છે (૬–૭)

—⁂—

द्वितीय परिच्छेद

સમ્યક્ ચારિત્ર

व्रतपालनम् । ८ ॥

विज्ञाय व्रतलक्षणानि निकटे शास्त्रार्थवेत्तुर्मुने-
***रानन्दो निखिलव्रतानि जगृहे भो स्वीकुरु त्वं तथा ॥**

* आनन्द ...श्रावक य. श्रीमहावीरप्रभुसमीपे द्वादशव्रतानि जगृहे

शक्तिनों यदि तावती प्रथमत सोत्साहमङ्गीकुरु ।
पञ्चाणुव्रतकानि धर्मविधिना सम्यक् समीपे गुरो ॥

વ્રતનું પાલન

ભાવાર્થ—હે મનુષ્ય! જુદાં જુદાં વ્રતોના લક્ષણોને શાસ્ત્રજ્ઞાન પામેલા મુનિ પાસેથી પરના જાણીને અને ધ્યાન નામના તારે બધા વ્રતોને સમજી લઈને જેવી રીતે તે ધારણ કર્યાં તેવી રીતે જ પાળ. જો વ્રતો ગ્રહણ કરી લે તો એ બધા વ્રતો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તારામાં ન હોય તો ઉત્સાહ કરી પાંચ અણુવ્રતોનો અંગીકાર ગુરુની સમીપે સમ્યક્ ધર્મવિધિપૂર્વક કરી લે (૧)

વિવેચન—વ્રતમાં નીતિયુક્ત આચરણો આચરતાં તે મનુષ્ય ચારિત્ર્યવાન કહેવાય છે. ચારિત્ર્યનું બધું બળ સદાચાર ઉપર જ રહ્યું છે, પરન્તુ સદાચાર માટે સારું શું અને માઠું શું તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને એ જ્ઞાનપૂર્વક સારાં આચરણો કરવાં અને ખોટાં આચરણોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ વિધિને જૈનો સમ્યક્ ચારિત્ર્યનું ગ્રહણ કહે છે. એ સદાચાર અથવા સમ્યક્ ચારિત્ર્ય માટે આદરવાયોગ્ય શું અને ત્યજવાયોગ્ય શું? યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિના આચાર નામના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

અર્થાત્—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય-ચોરી ન કરવી તે, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દાન, મનનું દમન તથા ક્ષમા એ નવ વાનાં સર્વ કોઈને ધર્મનાં સાધન છે. એ જ પ્રમાણે જૈન ધર્મમાં બાર વ્રતો જણાવ્યાં છે અને એ બાર વ્રતોને ધારણ કરનારી મનુષ્ય સદાચારી બની શકે છે, પરન્તુ સર્વ ધર્મના સાધન [illegible] વ્રતો ધારણ કરતાં પહેલાં હૃદયમાં એક પ્રકારની દૃઢતા કરવી જોઈએ છે. [illegible] અમુક [illegible] એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી [illegible] વ્રત આવ્યું એ જેટલું [illegible] છે તેટલું કઠિન તેનું પરિપાલન છે. [illegible] અનેક પ્રમાણ છે અને [illegible]

પ્રકારે થાય છે અસત્યના અને પ્રકારના છે અને અનેક પ્રકારે બોલાય
છે પ્રતિજ્ઞા કરનારે પહેલા એ સર્વ પ્રકારો સમજવા જોઈએ અને પછી
જ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ મનથી હિંસા થાય છે વચનથી હિંસા થાય છે
અને શરીરથી હિંસા થાય છે મનથી હિંસા અન્ય પાસે કરાવાય છે વચ
નથી કરાવાય છે અને શરીરથી કરાવાય છે એજ રીતે મન વચન કાયાથી
હિંસા કરનાર પ્રત્યે અનુમતિ આપવામાં પણ પાતક લાગે છે પ્રત્યક્ષ
પાપ [illegible] અને [illegible] રીતે થાય છે અને અસત્ય એ પણ [illegible] દુરાચરણો
[illegible] મહાત્મ્ય [illegible] આ કરતા તે મૂર્ખ [illegible] છે પ્રત્યેક વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા
ધારણ કરતા પહેલા [illegible] પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રતિજ્ઞા કરનારે મેળવવું જોઈએ
અને પછી યથાશક્તિ પ્રતિજ્ઞા આદરવી જોઈએ તેટલા માટે ગ્રંથ [illegible] એવી
[illegible] માં કહે છે કે વ્રતોના લક્ષણો શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારા મુનિ પાસેથી
સમજી લઈ પછી પોતાના શરીર શક્તિ આદિ સ્થિતિની અનુકૂળતાઓ
વિચારી એ વ્રતો ધારણ કરવા કે જેથી એ વ્રતોનો કોઈ વાર ભંગ કરવાના
સમય ઉપસ્થિત ન થાય વ્રત ધારણ કરનાર વ્રત ધારણ કરતી વેળાએ જે
ઉત્સાહિતા [illegible] હોય છે તે ઉત્સાહિતાથી પાલન કરવો તે સમય
[illegible] જોઈએ અને જ્યારે તેઓ ધારણ કરેલા વ્રતોને ન યથાસ્થિત રીતે
પાળી શકે ત્યારે જ [illegible] આગળ વધી શકે અને ધીમે
ધીમે [illegible] પણ [illegible] વ્રત ધારણ કરીને
પછી સામર્થ્યને અનુસારે [illegible] એ મનુષ્યની વૃત્તિને લીન બનાવનાર
છે અને તેની ઉત્સાહિતાઓનો ક્ષય કરનાર છે એવી રીતે એક વાર
[illegible] પતિત થએલા [illegible] પોતાની શક્તિ ઉપર એટલા અવિશ્વાસ આવી
[illegible] તે અત્યાચારની [illegible] ના [illegible]
[illegible] ધરી શકતો નથી તેટલાજ માટે વ્રતો [illegible]
[illegible] યથાશક્તિ વ્રત [illegible] કરવાનું [illegible] સૂચન કર્યું છે [illegible]
[illegible] છે અને જૈન ધર્મમાં [illegible] કે એ [illegible]
વ્રતો ધારણ કર્યા વિના [illegible] થવાતું નથી પરન્તુ સ્થિતિ અને
એ બધું એની [illegible] કરવાની પરવાનગી ન આપતી હો

ઉંચે ચડવાની ઇચ્છા રાખનારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી ધીમે ધી
આગળ વધવું અને જેમ જેમ શક્તિ ખીલતી જાય, સ્થિતિ અનુકૂળ થ
જાય, તેમ તેમ નવી નવી પ્રતિજ્ઞાઓને અંગીકૃત કરવી એ જ ડહાપણ
કાય છે જૈન ધર્મમાં કહેલા બાર વ્રતમાં પહેલા પાંચ અણુવ્રત અર્થ
નાના વ્રતો કહેલા છે તે સચ્ચારિત્રવાન થવાના જિજ્ઞાસુઓ માટે જ
ગ્રંથકારે એ પાંચ અણુવ્રતો ગ્રહણ કરવાનું સૂચવ્યું છે અને તે સાથે આ
નામના શ્રાવકે ગ્રહણ કરેલી રીતિને અનુસરવાનું કહ્યું છે

દૃષ્ટાંત—વાણિજ્ય નામના નગરમાં આનંદ નામનો ગાથાપતિ ગૃહ
હતો ખેતી અને વેપાર એ બેઉ તેના વ્યવસાયો હતા તે અત્યંત ધનવ
તેમજ આબરૂવાન હતો તેની પાસે ૧૨ ક્રોડ સોનામહોરોના મૂલ્ય જેટ
દ્રવ્ય હતું ૪ ક્રોડ સોનામહોરો તે જમીનમાં દાટી રાખતો, ૪ ક્રો
સોનામહોરો તે વેપારમાં રોકતો અને ૪ ક્રોડ સોનામહોરોની તેની
વખરી હતી તેની પાસે ૪૦ હજાર ગાયો હતી એક વાર મહાવીર સ્વામ
ઉપદેશ સાંભળીને તેને વ્રતો અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા થઇ મહાવીર સ્વ
પાસેથી તેણે વ્રતો સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી આ પછી તેણે
અંગીકાર કર્યા આ વ્રતો અંગીકાર કરતાં તેણે સર્વ પ્રકારના પાપના
ત્યાગ કર્યા નહિ, કારણ કે તેની શક્તિ એટલે સુધી ખીલી નહોતી કા
તરીકે તેણે સત્ય જ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી પણ કેવી રીતે? અ
બોલવું નહિ કોઇની પાસે બોલાવવું નહિ અને તેમાં મન વચન તથા કા
પ્રવર્તાવું નહિ પણ કોઇ અસત્ય બોલે અને તે અસત્યને પોતાના મ
વચનથી સારું માનવાનું—અનુમતિ આપવાનું બની જાય એવો સ
સંસાર-વ્યવહારને અંગે રહેતો હોઇને તેણે એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી
એ દિશાએ પોતાની શક્તિ હજી કેળવવાની તેને જરૂર હતી તેથી
એટલી છૂટ રાખી ધનની, ગાયોની, જમીન ઇત્યાદિની તેણે મ
બાંધી પરંતુ એ મર્યાદા પોતાની સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિ
કરીને જ બાંધી તે સમજતો હતો કે આ મૂર્છારૂપ ધનના અ
કોઇ આત્માની આસપાસ વીંટળાના પાપના જાળા તોડી શ

નથી, છતાં એ જાતની લાલચો એકદમ દૂર નાખી દેવાની તેની માનસિક શક્તિ નહોતી એટલે તેણે વિજયપુર પર તેની મર્યાદા બાંધી અને એ રીતે તૃષ્ણાની અપરિમિતતાની આડે બંધ બાંધ્યો. એ જ રીતે તેણે બારે વ્રતો યથાશક્તિ અંગીકાર કર્યા. એ વ્રતો-પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તે ચાલ્યો. વર્ષ ગાળ્યા. એ વખતમાં તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ અવિશુદ્ધ રીતે પાળી અને એથી જ્યારે આગળ વધવાને માટે પોતાની શક્તિ-ઉપર હવે તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેણે ઘર ત્યજી ધર્મસ્થાનકમાં રહી પડિમાધારી શ્રાવક થવા અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે વ્યવહારની જાળને છોડી દીધી. ભોગવિલાસ છોડી દીધા અને ધર્મસ્થાનમાં રહી તપજપાદિ આરંભ કર્યો. પરન્તુ પોતાની શક્તિની અપૂર્ણતાએ તો વિચાર કરીને સંપૂર્ણ મુનિત્વ અંગીકાર કર્યું નહિ. એ અવસ્થામાં જ તેનું મરણ થયું પરન્તુ સમ્યક્ચારિત્ર્યવાન્ શ્રાવક તરીકે તેને અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.

એવું જ બીજું દૃષ્ટાંત ગુજરાતના રાજા કુમારપાળનું છે. કુમારપાળ એ રાજા હતો અને તેને રાજ્ય ચલાવવા, પ્રજાનું રક્ષણ કરવા તથા શત્રુઓના મનનું મર્દન કરવા માટે અનેક પ્રકારના કાર્ય કરવા પડે એ સ્વાભાવિક હતું. આ કારણથી તેણે હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે આ બાર વ્રતોમાં પોતાની શક્તિ તથા સ્થિતિનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો હતો, છતાં એ વ્રતોમાં તેણે કરેલો ત્યાગ તથા ઇન્દ્રિયોનું કરેલ દમન પ્રતીત થતું હતું (૮)

[વ્રતો અંગીકાર કરવાના સંબંધમાં એટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી હવે અનુક્રમે બાર વ્રતો વિષેનું વિવેચન પ્રારંભાય છે, તેમાં પ્રથમ અહિંસા વ્રતની વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે]

अहिंसाव्रतम् । १ ॥

रक्ष्या यद्यपि सर्वजीवनिवहास्तत्रापि जीवास्त्रसा -
वैशिष्ट्येन हि तद्वधेऽतिदुरित तस्मान्निहन्यान्न तान् ॥

नाप्यन्येन विघातयेत्कथमपि व्यर्थं न च स्थावरान्।
हिंसात्याग विधायकं व्रतमिदं धर्मेच्छया पालयेत् ॥

અહિંસા વ્રત

ભાવાર્થ—જે આ સમાગમના સ્થાવર-જંગમ સર્વ જીવો[illegible] રક્ષણ કરવું એ જ ખરું અહિંસા વ્રત છે તોપણ ગૃહસ્થાશ્રમ યોગે કરી સ્થાવર જીવોની હિંસા અનિવાર્ય હોવાથી ત્રસ જીવોનું રક્ષણ તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. ધ્યાન કરી ત્રસ જીવોનો વધ એ મહાપાપનું ઉપાર્જન કરાવનારો હોઈને તેઓની હિંસા કોઈ પણ રીતે કરવી નહિ, બીજાની પાસે કરાવવી નહિ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા પણ નિષ્પ્રયોજન કરવી નહિ. હિંસાનો ત્યાગ કરનાર આ વ્રત ધર્મની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રત્યેકે પાળવું (૯)

વિવેચન—આ સંસારમાં જીવો એક ઇન્દ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇન્દ્રિય સુધીના હોય છે તેમાં એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવો સ્થાવર કહેવાય છે કારણ કે એવા જીવો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પોતાની મેળે ગમન-આગમન કરી શકતા નથી તેથી ઉપર બે ઇન્દ્રિયથી માંડીને પંચ ઇન્દ્રિય સુધીના જીવો ત્રસ જીવો કહેવાય છે જેમને કોઈ પણ જાતનું સ્પષ્ટ થતા સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે અને એ અનુભવને મનુષ્ય પોતાની આંખોથી જોઈ શકે છે. વનસ્પતિ, ખનિજ પદાર્થ ઇત્યાદિ જીવો એક ઇન્દ્રિયવાળા છે. આ હાલની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અનુસરીને એ પદાર્થોમાં રહેલું જીવનત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે જ્યારે એ પદાર્થોમાં પણ જીવ છે ત્યારે તે જીવો જીવનરહિત કરવા તે હિંસા છે. એટલે એ સ્થાવર જીવોને તેમજ ત્રસ જીવોને જીવનરહિત ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા એ જ સંપૂર્ણ અહિંસા વ્રત કહેવાય પરંતુ આવું અહિંસા વ્રત પાળવું એ ગૃહસ્થોને માટે શક્ય નથી તેમજ તૃતીય વાનપ્રસ્થ અવસ્થા સિવાય પર્યાયજીવનો માર્ગ એ પ્રકારની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા દુષ્કર છે તેઓને માટે ત્રસ જીવોનું રક્ષણ કરવું અને તેમની હિંસા કરવી નહિ તેને વ્યવહાર રીતે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞારૂપે સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ સ્થૂળ અહિંસા વ્રતની મર્યાદા એટલે

પૂર્ણ થતી નથી હિંસા પોતાની જાતે ન કરવી એવી પ્રતિજ્ઞાથી પણ અહિંસાવ્રત પળાતું હોય તો પછી કસાઈઓ પણ એ વ્રત પાળી શકે કારણ કે જાનવરના માંસનો વેપાર કરનારાઓ જાનવરો કાપવાનું કામ તો જાતે કરતા નથી પણ મજૂરો પાસે એવું કામ પૈસા આપીને કરાવે છે અને એ રીતે કરવામાં આવતી હિંસા પાપ. પોતાથી હિંસાની બરાબર જ છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ ... જેમ જીવોની હિંસા પોતે કરવી નહિ તેમ બીજા પાસે કરાવવી નહિ, મોટા ત્રસ—એકેન્દ્રિય જીવોને નિષ્પ્રયોજન મારવા—મરાવવા નહિ જ્યાંસુધી મનુષ્યને દેહનું બંધન રહેલું છે ત્યાંસુધી જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ ન્યાયે તેને સ્થાવર જીવોની હિંસા કરવી પડે છે પરન્તુ તેમાંએ જો વિવેક રાખવામાં આવે તો તેથી મનુષ્ય અને પ્રાણીની સૂક્ષ્મ હિંસાની પાપ ... કોઈ માણસ પાણી ... નાહવા ... પાણી તેને પરવાને પોતાના ... સાથે ... જેવી જગ્યા હોય અને ... કઈ નવાડુ? ફૂટેના ધન્યના ખેતરો આવે ખેતરની બે બાજુએ થઈને રસ્તો જતો હોય તે રસ્તે નહિ જતા તે પોતાની ટૂંકીને ખેતરમાં દાખલ કરી તેમાંના ... ખુશી—વગર દોડાવી જાય, તો તે વનસ્પતિની નિષ્પ્રયોજન હિંસા જ તેણે કરી લેખાય. તેના ઘોડા ભૂખ્યા થયા હોય અને નજીકમાં બીજે ક્યાંય ઘાસ ન હોય તો એ ખેતરમાંથી ઘોડાને ઘાસ ખવરાવવાની તેને જરૂર પડે તો તેથી થતી એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા નિષ્પ્રયોજન કહેવાય નહિ પરન્તુ ઘોડાને ચરાવવા માટે બાજુનો રસ્તો સહેજ લાંબો હોય અને ખેતરમાંથી જતાં સહેજ ટૂંકો રસ્તો મળતો હોય, તો તેના ખાતર સૂક્ષ્મ હિંસા કરવા માટે તે પાપી ઠરે છે

શંકા—હિંસા કરી નહિ અને કરાવવી નહિ એટલે કે જીવોને તેના દશ પ્રાણથી હીન કરવો કરાવવો નહિ એટલામાં જ જો અહિંસાના વ્રતની પૂર્તિ થતી હોય તો શું મન કે વચન વડે હિંસા અહિંસાવ્રતવાળો કરી શકે?

સમાધાન—ના મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે વડે જીવની હિંસા કરવી—કરાવવી નહિ એવું અહિંસા વ્રત પાળનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમીને સૂચન

કે વાનો અર્થ કરનો હેતુ અત્ર રહેલો છે, અને તેટલા માટે ઉપરના શ્લોકમા કથમપિ અર્થાત્ કોઇ પણ રીતે એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવેલો છે

મનવડે વળી સ્થૂળ હિંસા શી રીતે થતી હશે ? આ વાત કેટલાક સમજી શકતા નથી જ્ઞાનપૂર્વક રજ્જુને સર્પ માનીને તેના ઉપર તરવારનો ઘા કરવાની ઇચ્છા કરવી તે માનસિક હિંસા છે અને તેથી મન ઉપર હિંસાના જેવી જ અસર થાય છે એ ઘા કરતી વખતે મનનો જે ક્ષણિક હિંસક ભાવ થાય છે તે ભાવ ઉપર દૃષ્ટિથી જોનારને શુલ્લક લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ ભારે અસર કરે છે અને એવા અનેક ક્ષણિક ભાવોનુ સ્થૂળ પરિણામ જ્યારે મનુષ્યના જીવનમા આવે છે, ત્યારે તેને ભાન થાય છે કે પોતે જે વાતો શુલ્લક માની હતી તે વાતે જ પોતાનું અનિષ્ટ કર્યું છે કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવવાની ટેવના અતિયોગથી સાચા ક્રોધી સ્વભાવના બની ગએલા મનુષ્યો જગતમા ઘણી વાર જોવામા આવે છે તે મન ઉપર કૃત્રિમ ક્રોધથી પણ થતી આધ્યાત્મિક અસરનુ ફળ છે વ્યર્થ એ શબ્દનો અર્થ અર્થરહિતપણે અર્થાત્ નિષ્પ્રયોજને એવો થાય છે મુનિ અને ગૃહસ્થને જીવનવ્યવહારમા જરૂરીઆત પૂરતો સ્થાવરનો આરંભ કરવો પડે તેથી તેનો ત્યાગ ન થઇ શકે તોપણ કેટલીક વાર મીન જરૂરીઆત વીનાનો મોજશોખની ખાતર ઉપયોગ કરવામા આવતા સ્થાવરની હિંસા થાય છે તે હિંસા વ્યર્થ છે તેના વિના પોતાના જીવનને કંઇ હાનિ થતી નથી તેથી સ્થાવર હિંસાની પણ મર્યાદા બાંધવી પ્રયોજન વિના સ્થાવરની પણ હિંસા ન કરવી (૮)

[હવે પ્રત્યક્ષ હિંસા વિના થતી હિંસા અને તે દ્વારા અહિંસા વ્રતનું ખંડન કેવી રીતે થાય છે તેના થોડા દૃષ્ટાંતો આપવામા આવે છે]

अहिंसाव्रतपालनम् । १० ॥

पङ्क्ति पललाशन च मदिरापान निषिद्ध ह्यतो-
हिंसातस्त्रसदेहिना नियमतस्तत्र व्रतभ्रशनात् ॥

यद्वस्तु त्रसहिंसया समजनि त्याज्यं च तत्सर्वथा।
स्याद्बन्धाद्यतिचारदोषरहितं सेव्यं तथाऽऽद्यं व्रतम्॥

અહિંસા વ્રતનું પાલન

ભાવાર્થ—માંસભક્ષણ એ પાપપુંજને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે તથા મદ્યપાન પણ નિષિદ્ધ છે ત્રસજીવોની હિંસાવડે તે નીપજે છે અને તેથી અહિંસાવ્રતનું ખંડન થાય છે જે વસ્તુ ત્રસજીવોની હિંસા કરવાથી નીપજે તે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે માટે બંધ-વધ ઇત્યાદિ અતિચારના દોષથી રહિતપણે એ પ્રથમ વ્રતનું પાલન કરવું (૧૦)

વિવેચન—માંસભોજન કરનારા ઘણાએ પોતાને હાથે જીવોનો ઘાત કરતા નથી તેમજ મદ્યપાન કરનારાઓ દ્રાક્ષ કે મહુડાને કોહવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા જંતુઓને ઉકાળી તેનો અર્ક કાઢતા નથી પરન્તુ તેમને માટે બીજાઓ જીવોને મારી માંસ નીપજાવે છે અને મદિરા ગાળે છે તેટલા માટે માંસભક્ષીઓ અને મદ્યપીઓ હિંસાના દોષને ઉત્તેજન આપી હિંસાના જ ભાગી [illegible] બને છે એ સમજી શકાય તેવું છે કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના અનુચરને કહે કે-મને કસ્તુરીમૃગનો ડુંટો લાવી આપ, તે વખતે તે જાણતો હોય છે જ કે એ માણસ કસ્તુરીમૃગને મારીને જ તેનો ડુંટો લાવી લાવવાનો છે અને તેથી તેણે વચનવડે કસ્તુરીમૃગની હિંસા જ કરી લેખાય આ પ્રમાણે રેશમ વાપરનાર હાથીદાંતની વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનાર કિંવા પીંછાવાળી ટોપીઓ પહેરનાર અપ્રત્યક્ષ રીતે હિંસા કરનારા જ ગણાય છે જેઓએ અહિંસાનું વ્રત ગ્રહણ કર્યું હોય તેઓએ આવા હિંસાજનિત પદાર્થોનો ઉપભોગ પૂર્વ કહેલી રીતે—[illegible] કરવો જોઇએ નહિ.

पंचेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च। उच्छ्वासनिश्वासमथान्यदायु॥
प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता स्तेषां वियोगीकरणं तु हिंसा॥

અર્થાત્—પાંચ ઇંદ્રિયો, મન વચન અને કાયા એ ત્રણ બળ શ્વાસો-ચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય [illegible] [illegible] કહેવાય છે અને તે પ્રાણનો વિયોગ

ગો ને હિંસા કહેવાય છે હિંસા તનિન ધો ઉનોના એ મ પ્રાણોનો વિયોગ કરવાથી જ નીપજે છે અને તેના માટે જે વસ્તુઓનો ત્યાગ આ વ્રત રૂપે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લેનારે પણ કરમ યુક્ત છે તે મને એટલુ સમજવાની જરૂર છે કે મ ગ્રાપ્રમાથી એ । પ્રાણનો પણ વિયોગ કરવા ધારવામાં Cઝમ વનુ એ પગ હિંસાને માટે જવા જેવુ છે ઘાણીના બળની આમ અધારીયુ ચલાવી તેને અધમ કરો તે શુ તેની તેમની વાત ધાન માટે પણ લુગી તેના બહાર કરી? ઉના પોપટને પકડીને પાંજરામા પૂરો તે શુ તેની દયાનુ મગ ભરવા તુચ્છ નથી? સાપને હાંડીમા પૂરીને રાખી મરવા ન દેવુ માનવા કે ઉન ધ્રામ-નિશ્વાસ અટકાવવા સમાન નથી? આ રીત ભાવનિ હિંસા થાય તેવા કાર્યો પણ સ્થૂળ અહિંસા વ્રતવાળો કરી શકે નહિ આ માટે જૈન ધર્મમા પાચ અતિચારોનો ત્યાગ કરવાનુ ફરમાવેલુ છે

> क्रोधाद् बन्धछविच्छेदोऽधिकभाराधिरोपणम् ।
> प्रहारोऽन्नादिरोधश्चाऽहिंसायाः परिकीर्तिताः ॥

અર્થાત—(૧) કોઈની સાથે બંધન બાંધવુ (૨) આકૃતિનો છેદ કરવો (૩) અતિ ભાર ભરવો, (૪) પ્રહાર કરવો અને (૫) અન્ન-જળનો નિરોધ કરવો એ પ્રમાણે એ પાંચ અતિચાર છે ઉક્ત પૂરેપૂરા દશ પ્રાણથી મુક્ત થાય ત્યારે જ તેની હિંસા થઈ કહેવાય અને અહિંસા વ્રતનો ભંગ થયો કહેવાય પરંતુ ઉપર કહેલા પાંચ અતિચાર રૂપ ગુણ હિંસાના જ હેતુ છે અનુમત તેની ઉન મૃત્યુરૂપ તો થતો નથી એમ માનનાર ગાડા જોડનાર મારીને બેવકૂફ ભ્યારે પ્રાણ ... છે ત્યારે તેની અંતરવૃત્તિ હિંસાનો ભાર કરી ચૂક્યો, પરંતુ એ પ્રાણની અળગ મરતો નથી તે અતિચારથી તેનુ અહિંસા વ્રત પળાયુ ગણાય છે દાનની મરજીએ મૂંગા પ્રાણીઓને દુખી નહિ કરવા માટે જૈનાચાર્યોએ કહ્યા છે તેમા પાંચ અતિચારરૂપ દાન ઉપર લક્ષ રાખેલુ છે બીજા માટે પશુઓને મારવાના ... છે ગાડાંઓમા અમુક પ્રમાણથી વધારે ભાર ભરવાનો કારણ કહો છે જેમા તેમા કેવી ખામીઓ છે ગજબ કુમા

અમારિ ઘોષણા કરાવી ત્યારે તેણે આવા અતિચારો પ્રાણને હાથે તેમજ પોતાના હાથે ન થાય તેવા કાર્ય કર્યા હતા (૧૦)

[હવે બીજું સત્યવ્રત વિષે કહેવામાં આવે છે]

सत्यव्रतम् । ११ ॥

हास्यक्रोधभयप्रलोभनभव ब्रूयात् कचिन्नानृतं।
नाप्यन्येन च भाषयेत् त्रिकरणैरेतच्च सत्यव्रतम् ॥
अभ्याख्यानपरापवादलपनं विश्वासघातस्तथा।
मिथ्यासाक्ष्यपरप्रतारणमिहान्तर्भाव्यमेतद्द्विधम् ॥

સત્ય વ્રત

ભાવાર્થ—હાસી—મશ્કરી ક્રોધ ભીક તેમ લોભના કોઈ પણ કારણે ક્યાંય પણ અસત્ય બોલવું નહિ તેમ જ બીજાની પાસે અસત્ય બોલાવવું નહિ મન વચન અને કાયા એ ત્રણ કરણથી અસત્યનું સેવન ન કરવું તે જ સત્ય વ્રત કહેવાય છે કોઈની ઉપર ખોટું આળ ચડાવવું પરની નિંદા કરવી વિશ્વાસઘાતનું કામ કરવું ખોટી સાક્ષી પૂરવી, બીજાને છેતરવું એ બધા દુર્ગુણો અસત્યના જ ભાઈ છે માટે સત્ય વ્રત લેનારે એ બધા દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ (૧૧)

વિવેચન—યથાર્થ વસ્તુ-તત્ત્વ વસ્તુથી વિપરીત વાત બોલવી તે સામાન્ય રીતે અસત્ય કહેવાય છે પરન્તુ અસત્યના અને બે છે तत्राप्यसत्यं स्थूलं सूक्ष्मं हास्यादिसंभवम् અર્થાત્ જે તીવ્ર સંકલ્પ વડે અસત્ય વદાય તે સ્થૂલ અસત્ય છે અને હાસ્યાદિ કારણે અસત્ય વદાય તે સૂક્ષ્મ અસત્ય છે સ્થૂલ અસત્યના પુન ચાર ભેદ છે (૧) અછતો ભાવન અસત્ય એટલે કે સામો નાનું ધાન્ય નાખ્યા જેવું છે એમ કહેવું તે (૨) ભૂત નિહ્નવ એટલે આત્મા નથી પુણ્યપાપ નથી એમ કહેવું તે, (૩ અર્થાન્તર એટલે ગાયને ઘોડો કહેવો તે. અને (૪) ગર્હા

એને નિન્દાના ભયથી અમત્ય કહેવુ તે આ સર્વ પ્રકારના અસત્યો વ્યવહારમા અનેક રીતે ઉપયોગમા લેવાય છે અમુક ન્યાતે અમુક વર માગ આચરણવાળા હોય છતા તેને ખોટા આચરણવાળા કહેવા તોફાની લોકોને સોંપે ઘોડો વધારે પૈસા મેળવવા લાગવાળી ભૂમિને રૂપ ભૂમિ કરી તેનુ વધારે મૂલ્ય ઉપજાવવા યત્ન કર્યો, મ ણ પાસેના પિતાએ પોતાને રાત ખૂંટી થાપણ ઓળવવા માટે તેના પુત્રને તે વિષે કાઇ કહેવુ નહિ કિના ખરૂ શું જાણતો નથી એમ કહેવ, ખોટી સાક્ષી પૂરી સત્યના હિતમા અથાયના નિમિત્તભૂત થવુ, આત્મપર્ષક અપ્રિય વચન બોલવુ, ગોપ્ય વાત દગ્ય જનસમૂહમા ઉઘાડુ કરી તેને હાનિ નીપજાવવા યત્ન કરવો કોઇ પણ વિચારપૂર્વક આગ ચલાવવુ, કોઇની ગુપ્ત વાત ચેષ્ટાથી જાણી લઈને ગઢાશથી મનાવવી લેખ કર્યો ઇત્યાદિ મન અસત્યના જૂદા જૂદા પ્રયોગો છે આ પ્રયોગો પણ તુન મન વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગવડે થય છે એને અમત્યના અનેક ઉપયોગો પડે છે આ સઘળા સંકલ્પ જનિત તીવ્ર અસત્યો છે તે ઉપરાંત કોઇવા હાસીની ખાતર અસત્ય બોલના મનુષ્ય જોગય છે પૂર્વ સંકલ્પ નહિ હોવા છતા બીકના ઉપરામા જૂઠ બોલી જવાય છે, રાજાના અપકીર્તિના, મૃત્યુના ઇત્યાદિ ભયવડે પણ મનુષ્ય અસત્ય બોલવા તૈયાર થાય છે હિવાકોઇ મોગ લાભના પ્રલોભનથી પણ તે જૂઠ બોલવા લલચાય છે આ બધા પ્રકારના અસત્યોને સત્ય વ્રતના અભ્યાસ કરનારે ત્યજવા જોઇએ એ ઉપદેશ આ ગ્રંથમા સમજાવવામા આવેલો છે રાજનીતિમા પણ વાચિક પાપ તરીકે એ ના અસત્યના તેજ નહિ પણ ચાર કઠોર બ ત્નુ ઇત્યાદિને વાચિક પાપો કહેલા છે

> हिंसास्तेयान्यथा काम पैशून्य परुषानृते ।
> मभिन्नालापव्यापादमभिध्या दृग्विपर्ययम् ॥

અર્થાત્-હિંસ, ચોરી તથા અગમ્યગમન એ ત્રણ કાયિક પાપ છે ચાડી કઠોર ભાષણ અસત્ય અને મા યથે ૭ ત્નવનાટ એ ચાર વાચિક પાપ છે અને પારકા દ્રોહનુ ચિંતન પરધનની ઇચ્છા તથા ધર્મમા દૃષ્ટિનો વિપર્યય એ માનસિક પાપ છે

શંકા—સત્યથી વિરુદ્ધ એ તો અસત્ય છે જ, પરન્તુ પરાઈ સત્ય વાતને પ્રગટ કરી તેમાં 'અસત્યવા' કેવી રીતે આવી શકે ?

સમાધાન—સત્ય શબ્દનો શાસ્ત્રીય અર્થ सद्भ्यो हितं सत्यम् અર્થાત 'જે સજ્જનને હિતકારક હોય તે સત્ય' એવો થાય છે, અને તેટલા માટે न सत्यमपि भाषेत परपीडाकरं वचः અર્થાત્ બીજાને પીડા થાય તેવુ વચન સત્ય હોય તોપણ બોલવુ નહિ એમ કહેવામા આવ્યુ છે સત્ય પણ પીડાકારક વચન કેવુ અનર્થકારક નીવડે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આપવામા આવે છે

દૃષ્ટાન્ત—પુણ્યસાર નામનો એક વણિક એક વાર પોતાની સ્રીનુ આણું વાળવા સસરાને ઘેર ગયો તેની સ્રી પરપુરુષાનુરાગી થઇ હોવાથી પતિની સાથે જવાને આનાકાની કરતી હતી તોપણ પુણ્યસારે દબાણ કરીને તેને પોતાની સાથે લીધી રસ્તામા પુણ્યસારને તૃષા લાગી તેથી તે પાણી લેવાને એક કુવા ઉપર ગયો તે કુવામાથી પાણી ખેંચતો હતો એટલામા તેની સ્રીએ તેને ધક્કો મારીને કુવામા નાખી દીધો, અને પોતે પાછી પિતાને ઘેર આવી પિતાએ તુરતમા જ પાછા ફરવાનુ કારણ પુછીને પૂછ્યુ તો તેણે કહ્યુ કે 'માર્ગમા મારા પતિને લુટારાઓ લૂટી લીધો અને તેને માર્યો હશે કે શુ થયુ હશે તેની મને ખબર નથી હુ તો નાસીને અહીં આવી છુ' એમ કહીને તે પિયરમા સ્વચ્છંદે વર્તવા લાગી આ બાજુએ પુણ્યસાર કુવામા થોડુ પાણી હોવાથી ડૂબ્યો નહિ તેને કોઇ મુસાફરોએ ખેંચીને બહાર કાઢ્યો તે પુન શ્વસુરગૃહે ગયો અને લોકોએ તેને રસ્તામા બનેલા બનાવની વાત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યુ કે "મને ચોરોએ લૂટી લીધો પણ હું બચી ગયો, અને મારી સ્રી અહીં આવતી રહી તે સારુ થયુ" એ પ્રમાણે તેણે પોતાની સ્રીનુ દુષ્ટ કૃત્ય છુપાવીને વાત કહી, તેથી તેની સ્રીને પોતાના વર્તન માટે પસ્તાવો થયો અને પતિના સૌજન્ય પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો પછી સ્રીને લઈને પુણ્યસાર ઘેર આવ્યો દંપતી હવે પ્રેમપૂર્વક રહેવા લાગ્યા તેમને એક પુત્ર પણ થયો. એક વખત પુણ્યસાર ભોજન કરતો હતો એવામા પવનનો વંટોળીયો આવવાથી તેના ભાણામા રજ પડવા માંડી એટલે

જોઈએ ગણી પરનારી [illegible] નહીં અને પતિનિષ્ઠ [illegible] તે પુરુષ [illegible] પરસ્ત્રી [illegible] માને [illegible] મો [illegible] કારણ [illegible] સ્ત્રીઓ [illegible] પુરુષ [illegible] પુરુષો [illegible] કરી [illegible] પુરુષમાંના [illegible] પતિ [illegible] તેની [illegible] સ્ત્રી [illegible] માનવું [illegible] પણ [illegible] પુરુષ [illegible] સ્ત્રી [illegible] કેટલુંક [illegible] પતિ પુરુષમાં [illegible] આત્મા [illegible] સ્ત્રી [illegible] પુરુષમાં [illegible] સમજવું [illegible] અને [illegible] કરવા [illegible] તે [illegible] (૧)

[હવે ત્રીજા અસ્તેય વ્રત વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે]

अस्तेयव्रतम् ॥ १२ ॥

वस्तु स्वात् पतित पथे गृहगत कस्यापि चौर्येच्छया
ग्राह्य तन्न विनाऽऽज्ञया त्रिकरणैर्नाप्यन्यतो ग्राहयेत्
ज्ञात्वा स्तेयधन कथञ्चिदपि तन्नादेयमप्यल्पकं ।
साहाय्य न विधेयमस्य तदिदं दत्तात पालयेत् ॥

અસ્તેય વ્રત

ભાવાર્થ—કોઈની પણ કોઈ વસ્તુ માર્ગમાં પડી ગઈ હોય કે ઘરમાં પડી હોય તે ધણીની રજા સિવાય ચોરી કરવાના ઉદ્દેશથી મન વચન અને કાયા એ ત્રણ કરણે કરી ઉપાડવી નહિ, તેમજ બીજાની પાસે ઉપડાવવી નહિ એટલું જ નહિ પણ ચોરીનું ધન કે ચોરાયેલી વસ્તુ કોઈ પણ રીતે જાણવામાં આવે તો તે અલ્પ પણ લેવું નહિ તેમજ ચોરને ચોરીના કામમાં કોઈ પણ રીતે મદદ ન કરવી, તેનું નામ સ્થૂલ—અસ્તેયવ્રત. તે વ્રત સુજ્ઞ માણસે બરાબર પાળવું જોઈએ (૧૨)

વિવેચન—પ્રથમ ગ્રંથમાં વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ બતાવતાં જ્યારે 'અચૌર્ય' વિષે કહેલું છે ત્યારે અહીં ગૃહસ્થજીવન ગાળનારે અસ્તેયવ્રત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કરતાં તે વિષે કેટલુંક વિશિષ્ટ કથન કરવામાં આવતું કે વિદ્યાર્થીઓને માટે 'અચૌર્ય'ની વ્યાખ્યા જે કહી હતી, તે કરતાં ઘણી આગળ વધેલી વ્યાખ્યા ગૃહસ્થાશ્રમમાં મનુષ્યે ગ્રહણ કરવાના અસ્તેય વ્રતની આપવામાં આવી છે. કોઈની કોઈ પણ વસ્તુ તેના ઘરમાં કે માર્ગમાં પડી હોય તો તે ચોરી કરવાના હેતુથી કાયાએ કરી લેવી નહિ એટલું જ નહિ, પણ મન અને વચનવડે એવી ચોરી કરવી નહિ, બીજા પાસે કરાવવી નહિ એ અસ્તેય વ્રત ગ્રહણ કરનારની પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ. જૈન ધર્મમાં તો 'અદત્તાદાન' કહે છે. 'અદત્ત' એટલે કોઈએ નહિ આપેલું તેવું અને 'આદાન' એટલે ગ્રહણ કરવું. કોઈએ આપેલું ન હોય એવું કાંઈ ગ્રહણ કરવું તે જ વ્રતની દૃષ્ટિએ ચોરી છે એવી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અસ્તેય વ્રતની થાય છે.

> आहृत स्थापित नष्ट विस्मृत पतित स्थितम् ।
> नाददीताऽस्वकीय स्वमित्यस्तेयमणुव्रतम् ॥

અર્થાત્—કોઈનું હરેલું, કોઈએ મૂકેલું, ખોવાએલું, વિસ્મૃત થએલું, પડી ગએલું કે રહી ગએલું કોઈ બીજાનું ધન ગ્રહણ કરવું તે અસ્તેય નામનું અણુવ્રત છે પરન્તુ આ વ્રત ગ્રહણ કરનાર ઉપર તે સંબંધી બીજા

ફરમાનો શાસ્ત્રકારે કરેલા છે કોઇ અસ્તેય વ્રત ગ્રહણ કરનાર કહે કે હું કાંઇ ચોરી કરતો નથી પરન્તુ ચોરાઇ આવેલી વસ્તુનો વેપાર કરૂં છું, કિંવા ચોરને તેના ધંધામાં મગજ ઉકેલી આપું છું કિંવા વેપારમાં વધારે લાભ મેળવવા માટે ઓછું આપું છું અને વધારે લઉં છું તો એવા બધા પ્રકારોને શાસ્ત્રકારે જ નહિ પણ રાજનીતિકારે ચોરી કહી છે અને તેને માટે શાસ્ત્રમાં શાસન ફરમાવેલું છે હાલની સરકાર પણ એવા કાર્યોને રાજ્યનો અપરાધ લેખે છે એ જાણીતી વાત છે કહ્યું છે કે —

चौरश्चौरापको मंत्री भेदज्ञो क्वाणकक्रयी ।
अन्नदस्थानदश्चेति चौरः सप्तविधः स्मृतः ॥

અર્થાત્—ચોર પોતે, ચોરને મદદ આપનાર ચોર સાથે મંત્રણા કરનાર ચોરનો ભેદ જાણનાર ચોરની વસ્તુ ખરીદનાર, ચોરને અન્ન આપનાર અને ચોરને સ્થાન આપનાર એ સાતે પ્રકાર ચોર કહેવાય છે આટલા જ માટે મન, વચન અને કાયાએ ચોરી નહિ કરવા—કરાવવા ઉપરાંત ગ્રંથકાર ચોરાએલી વસ્તુ નહિ રાખવાનો અને ચોરીના કામમાં ચોરને સહાય નહિ કરવાનો બોધ આપે છે જૈન ધર્મમાં તેના પાંચ અતિચારો કહેલા છે એ અતિચાર ટાળવાની સાથે અસ્તેયવ્રત ગ્રહણ કરવું એવું કહેવાનો ગ્રંથકારનો આશય છે એ અતિચારો નીચે પ્રમાણે કહેલા છે —

स्तेनानुज्ञा तदानीतादानं द्विड्राज्यलङ्घनम् ।
प्रतिरूपक्रियामानान्यत्वं चास्तेयसंश्रिताः ॥

અર્થાત્—ચોરને આજ્ઞા કરવી, ચોરીનું દ્રવ્ય લેવું, રાજાએ નિષેધ કરેલ વ્યાપારાદિ આચરવું એ વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ ભેળસેળ કરીને વેચવું અને ખોટાં તોલ-માપ રાખવાં એ બધા અસ્તેય વ્રતના દોષો છે

દૃષ્ટાન્ત—જે દોષો ઉપર જણાવેલા છે તે દોષો કરનારા ચોરો હાલમાં બધા સ્થળોમાં કાયમ ચાલી રહેલા છે હિંદુસ્તાનમાં અફીણ જે પદાર્થ ઉપર સખ્ત જકાત નાખવામાં આવેલી છે તેથી કેટલાક માણસો છૂપી રીતે અફીણ લાવી વેચે છે અને કમાણી કરે છે પરન્તુ

ચોરીનો અપરાધ શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે હાલમાં અમેરિકા દેશે પોતાને ત્યા પીવાના દારૂનો વેપાર બંધ કર્યો છે અને તેની પેદાશ તેમજ પરદેશથી થતી આયાત બંધ કરી છે છતા કેટલાક રાજ્યસત્તાની વિરૂદ્ધ પડી ચોરી-છુપીથી દારૂ બનાવે છે, ચોરી છૂપીથી વેચે છે અને પીએ છે એટલુ જ નહિ પણ પરદેશથી દારૂના પીપના પીપ સ્ટીમરોમા આવે છે અને રાજ્યસત્તાને તેની ખબર મળતા એવી સ્ટીમરોમાનો માલ જપ્ત કરી દરિયામાં ઠોલી દેવામા આવે છે, અને માલ આયાત કરનારાઓને શિક્ષા કરવામા આવે છે (૧૨)

[હવે ચોથા બ્રહ્મચર્ય વ્રત અથવા શીલવ્રત વિષે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરવામા અવસર પ્રાપ્ત થાય છે]

ब्रह्मचर्यव्रतम् । १३ ॥

स्याद्दार्ढ्यं यदि सर्वथा स्वमनसो ब्रह्मव्रत गृह्यता ।
नोचेदेकनिजस्त्रियैव सतत सन्तोषवृत्तिर्वरा ॥
सपर्कोऽपि परस्त्रिया न कुधिया कार्यं सदाचारिणा ।
स्त्रीपुसोभयशीलरक्षकमिद प्रोक्त चतुर्थं व्रतम् ॥

બ્રહ્મચર્ય વ્રત

ભાવાર્થ—જો પોતાના મનની પૂરેપૂરી દૃઢતા હોય તો સર્વથા બ્રહ્મચર્ય વ્રત ગ્રહણ કરવુ જો તેટલી દૃઢ વૃત્તિ ન હોય તો સ્વદારાસતોષ વૃત્તિ રાખવી અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીથી જ સતોષ રાખવો સદાચારી માણસે કુબુદ્ધિથી પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ સરખો પણ ન કરવો સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના શીલનુ રક્ષણ કરનાર એ ચોથુ વ્રત-બ્રહ્મચર્ય વ્રત શાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે (૧૩)

વિવેચન—આમા પ્રથમ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થા અને ગૃહસ્થાશ્રમ પૂરો કર્યા પછી ત્રીજી અવસ્થા એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કિંવા સન્યાશ્રમમા મનુષ્ય પ્રવેશે છે અને એ અવસ્થામા જો મનુષ્યની માનસિક દૃઢતા હોય તો તેણે યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી લેવુ જોઇએ ભોગોપભોગનો યુવાવસ્થાનો કાળ વ્યતીત થઇ ગયા પછી પ્રૌઢાવસ્થામા જો મનુષ્ય દૃઢ વિચાર કરે તો

તેને માટે એ વ્રતનું ગ્રહણ યુવાવસ્થા જેટલું મુશ્કેલ થઈ પડતું નથી આહાર, નિંદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર વધાર્યા વધે છે અને ઘટાડ્યાં ઘટે છે જે વખતે વિષયવૃત્તિ વડા નાનો સુગમ્ય કાળ આવે તે વખતે તે ઘટાડવાની તક જવા દેનાર પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય કાળ ગુમાવે છે વિષય અભિલાષા જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધીમાં જ તેનું દમન કરવું એ દિનાવ્રત છે–સાચું વ્રત છે વૃદ્ધાવસ્થામાં કે જ્યારે જર્જરિત થાય અંગોપાંગ શિથિલ થઈ જાય અને ભોગશક્તિ નાશ પામે ત્યારે વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ની પેઠે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ગ્રહણ કરવું તે એ વ્રતપાલનનો ખરો આધ્યાત્મિક લાભ ગુમાવવા બરાબર છે તેટલા માટે ગ્રંથકાર સૂચવે છે કે જો મનની દૃઢતા હોય તો આ અવસ્થામાં સ્ત્રી–પુરુષે બ્રહ્મચર્ય વ્રત અંગીકાર કરવું જ પણ જો મન નિર્મળ હોય તો પછી પુરુષે સ્વદારસંતોષ વ્રત અને સ્ત્રીએ સ્વપતિ સંતોષ વ્રત અંગીકાર કરવું એ બ્રહ્મચારી સ્ત્રીપુરુષનો પરમ ધર્મ છે સ્વસ્ત્રીનો આ અવસ્થામાં ત્યાગ કરવો એ બ્રહ્મચર્યવ્રત છે સ્વસ્ત્રીને માટે છૂટ રાખી પરસ્ત્રી ગ્રહણ નહિ કરવામાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત રહેલું છે પરન્તુ એ વ્રત અંગીકાર નહિ કરતા પાપના દ્વારને મોકળું રાખવું અને પછી ભલે એ પાપ ન કરવું એથી વ્રતગ્રહણનો આધ્યાત્મિક લાભ મનુષ્યને મળતો નથી કહ્યું છે કે—

यः स्वदारेषु सन्तुष्टः परदारपराङ्मुखः ।
स गृही ब्रह्मचारित्वाद्यतिकल्पः प्रकल्पते ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીમાં સંતુષ્ટ થઈ પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે તે ગૃહસ્થ છતાં પણ બ્રહ્મચારીપણાથી યતિ સમાન કહેવાય છે આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે અન્ય મનવાળાએ પણ સ્વ ? સંતોષ વ્રત ગ્રહણ કરવામાં પ્રમાદ સેવવું જોઈએ નહિ

શંકા—જો સ્ત્રી કે પુરુષે પોતાની પહેલી એ અવસ્થામાં કદાપિ કુમાર્ગે ગમન કર્યું ન હોય તે સ્ત્રી કે પુરુષે આ ત્રીજી અવસ્થામાં એ વ્રત ગ્રહણ કરવું તેનો અર્થ શું એવો ન થાય કે તે વખત સુધી તેમણે યથેચ્છ છૂટ

ભોગવી હોવી જોઇએ અને હવે જ તેઓ વ્રતથી બંધાવા માગે છે? તેથી લોકોમાં શું તેમની અપકીર્તિ ન થાય?

સમાધાન—ના જેણે કદિ અપવિત્ર આચરણ કર્યું જ નથી તેણે પણ વ્રત તો ગ્રહણ કરવું જ જોઇએ, કારણકે અવ્રતી તરીકેની અવસ્થામાં તેમણે ભલે પરપુરૂષગમન કે પરસ્ત્રીગમન કર્યું ન હોય, પરન્તુ તેમણે વાણી અને મનથી ઘણી વાર અબ્રહ્મચર્ય સેવ્યું હોય એ સંભવિત છે. વ્રત ગ્રહણ કરવાથી મન અને વાણીનો એ માર્ગ પણ બંધ થાય છે અને જ્યારે એ બેઉ માર્ગો બંધ થાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો આધ્યાત્મિક લાભ—ઇન્દ્રિયદમનનો પરમ લાભ મળે છે. કાયાથી અબ્રહ્મચર્ય નહિ સેવનાર એ વ્રત ગ્રહણ કરવાથી મન અને વાણી ઉપર પણ અંકુશ મૂકવાને તૈયાર થાય છે અને તેથી સમાજમાં તેના ભૂતકાળના જીવન માટે અપકીર્તિ થવાનો ભય નથી. પ્રથમ કહે છે કે 'स्प्रष्टव्याऽपि परस्त्रियो न कुधिया वाच्यं सदा चारिणा' એટલે કે દુષ્ટ બુદ્ધિથી પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ સદાચારી મનુષ્યે ન કરવો જોઇએ. તેમાં કાયા ઉપરાંત મનને પણ સંયમમાં રાખવાનો જ હેતુ રહેલો છે.

પુનઃ શંકા—જે પુરૂષ એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓને પરણ્યો હોય તે પોતાની બધી સ્ત્રીઓને સ્વદારસંતોષ વ્રત ગ્રહણ કરવાથી ભોગવી શકે કે કેમ?

સમાધાન—હા. ભલે તે દાર શબ્દ એક વચને છે, તો પણ તે હંમેશાં બહુવચનમાં જ વપરાય છે, એટલે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણનાર શ્રાવકો પણ સ્વદારસંતોષ વ્રત ગ્રહણ કરી શકે.

પુનઃ શંકા—કોઇ પુરૂષ પરસ્ત્રીને ગ્રહણ કરવાનું વ્રત લે, પરન્તુ વેશ્યા જેવી સામાન્ય સ્ત્રી કે જે પરણ્યા—પરણેલી પત્ની નથી તેને અમુક કાળ સુધી સ્વસ્ત્રી કરીને રાખે તો તેના સ્વદારસંતોષ વ્રતનું ખંડન થાય કે નહિ?

સમાધાન—અવશ્ય ખંડન થાય. એવી સ્ત્રી દાર ન કહેવાય. કારણકે તે ધર્મપત્ની હોતી નથી—ધર્મવિધિપૂર્વક તેનું પાણિગ્રહણ કરવામાં આવેલું હોતું નથી. ...

વારસો ઇત્યાદિને લગતા ચિત્ર-વિચિત્ર કાયદા થયા છે અને તેમાંના કોઈ કાયદાની રૂએ એવી રખાતને કદાચ મૃત પતિનો વારસો મળે કિંવા એવી રખાતનો પુત્ર કોર્ટમાં લઈને જનકની મીલ્કતમાંથી ભાગ પણ મેળવે, ઘણા એવી ધર્મવિધિથી નહિ પરણેલી સ્ત્રી વેશ્યા તુલ્ય જ ગણાય છે માટી આવી અનેક શંકાઓ ગુંચવણીઓ થવા સંભવ હતી તેથી શાસ્ત્રકારે આ વ્રતના પાંચ અતિચારો-દોષો પણ જણાવ્યા છે અને એ દોષો એ વ્રત ગ્રહણ કરનારે ત્યજવા આવશ્યક દર્શાવ્યા છે

इत्वरात्तागमाऽनात्तागति परविवाहनम् ।
मदनात्याग्रहोऽनङ्गक्रीडा च ब्रह्मणि स्मृता ॥

અર્થાત્—થોડા કાળ માટે કોઈએ રાખેલી સ્ત્રીનો સમાગમ, કોઈએ નહિ ગ્રહણ કરેલી એવી સ્ત્રીનો (પોતાની સાથે વેવીશાળ થયું હોય તેવી કુમારિકા અથવા વિવાહિત પણ અલ્પ વયની બાળાનો) સમાગમ પારકા વિવાહની ગોઠવણ ભોગવિલાસમાં તીવ્ર અનુરાગ અને અનંગક્રીડા એ બ્રહ્મચર્ય વ્રતના પાંચ દોષો છે માત્ર વ્રતમાં કહેલા વિધાનોના શબ્દ વળગી રહીને અનાચાર સેવવાની છૂટ વ્રત ધારણ કરનારને ન મળે અને ઉપર જણાવી તેવી ક્રિયાઓને ઉચિત ગણવાનું મન ન થાય તેના માટે આ ખુલાસો કથન કરવામાં આવેલ છે બ્રહ્મચર્ય વ્રત કિંવા સ્વદારસંતોષ વ્રતનો લાભ મનુષ્યને ત્યારે જ મળે કે જ્યારે તે આ દોષોથી દૂર રહે છે। કાળ માટે રાખેલી વેશ્યા કે અપરિગ્રહિત બાળા સાથેનો સમાગમ અહિતકર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે શાસ્ત્રકાર જેમ તેની મનાઈ કરે છે તેમ સમાજ પણ તેની અપકીર્તિ કરે છે અપરિગ્રહિત બાળા સાથેના સમાગમની તો રાજ્યનો કાયદો પણ મનાઈ કરે છે પોતાના સંતાન સિવાય બીજાઓના બાળકોના વિવાહ જોડી આપવા તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં વ્યવહારને માટે કદાચ કોઈ આવશ્યક માનતું હોય તોપણ વાનપ્રસ્થાશ્રમીને તો એથી વિરક્ત થવું જ યુક્ત છે પરસ્ત્રીના સેવનથી જેવા શારીરિક અને આત્મિક ગેરલાભો થાય છે [illegible]જ ગેરલાભો અતિ સ્ત્રીસેવનથી અને વિષયક્રીડાથી થાય છે 'ભાવ[illegible] [illegible]શ' નામે વૈદકના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्डुक्षयामयाः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादय ॥

અર્થાત્—સ્ત્રીસેવન ઘણુ કરવાથી શૂળ, કાસ, જ્વર શ્વાસ, કૃશતા, પાંડુરોગ, ક્ષય અને આંચકી વગેરે વાતરોગ થાય છે તેથી જ રીતે ગામ્ય નાદિ વડે થતી અનંગક્રીડા પણ વિષયવૃત્તિને વધારનારી અને દેહ તેમજ આત્માનું અહિત કરનારી છે જેણે જીવનમા પરસ્ત્રીગમન કર્યું ન હોય છતા વ્રત ધારણ કર્યું ન હોય તે આવા દોષો કરવાની છૂટ ભોગવવા તત્પર રહી શકે છે, પરંતુ વ્રત ધારણ કર્યા પછી આ દોષો તેને ત્યજવા પડે છે, એટલે વ્રત ધારણ કરનાર અને વ્રત ધારણ ન કર્યા છતા પોતાના મનથી પરસ્ત્રી ત્યજવાનો નિયમ કરનાર વચ્ચે ઘણું અંતર રહે છે પૂર્વે આપવાના આવેલી શંકાનું નિરસન એ રીતે થાય છે (૧૩)

[હવે પછી બે શ્લોકોમા ગ્રંથકાર શીલવ્રતની આવશ્યકતા દર્શાવતા તેનો મહિમા ગાય છે]

शीलव्रतस्यावश्यकता । १४ । १५ ॥

व्यर्थं मानवजीवनं सविभव शील विना शोभनं।
व्यर्था शीलगुण विना निपुणता शास्त्रे कलाया तथा ॥
व्यर्थं साधुपद च नायकपद शील यदा खण्डित ।
सेवाधर्मसमादरो न सुलभ· शीलव्रत चान्तरा ॥
पृथ्वी सत्पुरुष विना न रुचिरा चन्द्र विना शर्वरी ।
लक्ष्मीर्दानगुण विना वनलता पुष्प फल वा विना ॥
आदित्येन विना दिन मखकर पुत्र विना सत्कुल
धर्मो नैव तथा शील विना शो।

શીલવ્રતની આવશ્યકતા

ભાવાર્થ—જનને શોભાવનાર શીલગુણ વિના વૈભવની સાથે મનુ-ષ્યનુ જીવન મળ્યુ હોય પણ તે વ્યર્થ છે શીલ-બ્રહ્મચર્યના ગુણ વિના શાસ્ત્રમાં અને કળામાં નિપુણતા મેળવી હોય તોપણ તે વ્યર્થ છે જે શીલ ખંડિત કર્યું તો સાધુની પદવી કે નાયક પદવી મેળવી હોય તો તે સઘળુ વ્યર્થ છે શીલવ્રત ન હોય તો ભવધર્મનો આદર જ થઈ શકે નહીં જેમ સત્પુરુષ વિના પૃથ્વી, ચન્દ્ર વિના રાત્રિ દાનગુણ વિના લક્ષ્મી જલ અને ફળ વિના વનતા, સૂર્ય વિના દિવસ સુખકારી પુત્ર વિના કુલ-વંશ શોભતો નથી તેમ શાસ્ત્રવેત્તાએ પર ધારા કહેવ ધર્મ શીલ વિના શોભતો નથી (૧૪-૧૫)

વિવેચન—શીલવ્રત-બ્રહ્મચર્ય વ્રત નહિ ધારણ કરનારનુ ચિત્ત સાત્વિક અને વશ રહેતુ હોવાથી તેનામા અનેક દોષોનો આદુર્ભાવ થાય છે, એ નિ સશય છે શીલવ્રત એ અબ્રહ્મચર્યમા નહિ પડવાને માટે પણ આવશ્યક છે અને બધ દ્વારની સ્વર્ગલાની ગરજ સારે છે એ વ્રત વિના અનેક ચતુર પુરુષો પણ વિષયની અંધારી ખાડીમા પડ્યા છે અને અગાધ મગ્ન થયા છે અને તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી

> विषयार्तमनुष्याणा दु खावस्था दश स्मृता ।
> पापान्यपि वहू यत्र सार किं मूढ पश्यसि ॥

અર્થાત્—વિષયપીડિત મનુષ્યની દશ દુ ખદ અવસ્થા થાય છે અને તેમા અનત પાપ રહેલુ છે આ દશ અવસ્થા કઈ? (૧) અમુક સ્ત્રીનો અભિલાષ (૨) તે મળશે કે નહિ મળે તેની ચિંતા, (૩) તેનુ પુન પુન સ્મરણ (૪) તેનુ ગુણકીર્તન (૫) ઉદ્વેગ (૬) વિલાપ, (૭) ઉન્માદ, (૮) રોગોત્પત્તિ (૯) જડતા (૧૦) મૃત્યુ જ્યારે વિષયવિકાર અનુક્રમે મનુષ્યની આવી દુર્દશા કરે છે ત્યારે ગમે તેવો ચતુર પુરુષ હોય નાયક હોય, સાધુપુરુષ હોય, કિંવા ગ્રંથકાર કહે છે તેમ શ્રુતધર હોય અર્થાત્ જેણે અનેક શાસ્ત્રગ્રંથો વાચીને પુષ્કળ જ્ઞાનભડાર પોતાના મગજરૂપી સદૂકમા ભરી

ગબ્ચો હોય તોપણ તે અવનતિની ખાડીમા પડે તેમા શુ આશ્ચર્ય છે? એવા મનુષ્યની બુદ્ધિની કે જ્ઞાનની કશી કીંમત નથી, તો તેની ઇહિ લોકની પદવીની તેના વૈભવવિલાસની, તેની કીર્તિની શી કિંમત હોઈ શકે? વિષયવિકારને વશ થએના મોટા મોટા રાજાઓના રાજ્યો ભાગી ભૂકો થઈ ગયા છે અને તેમના રાજમુકુટો ધૂળમા રગબોળાયા છે વિષયી વિદ્વાનોની વિદ્યા તૃણવત્ મનાઈ છે અને ઇહિલોકમા તેમને સૂવાને સાથરો પણ મળ્યો નથી વિષયી ધનવાનોના ધનને વિષતુલ્ય સમજી સજ્જનો પણ તેની સમીપે ઢૂકતા નથી, અને વિષયી સાધુઓ કે ધર્માચાર્યો સાક્ષાત્ સ્વર્ગે જનારૂ વિમાન જતાવતા હોય તોપણ ડાહ્યા જનો તેનુ મ્હો જોવા ઈચ્છતા નથી એક શીલવ્રત વિના મનુષ્યના સર્વે ગુણો અને વિશિષ્ટતાઓ તૃણવત્ મનાય છે વિષયી મનુષ્યો ચામખા મારના કવિ બ્રહ્માનદે યોગ્ય જ કહ્યુ છે કે—

પનઘટ બેઠે પન ખોવતા હે મુખ જોવતા હે પનિયારિયા।,
દીન રેન માયા બીચ ભૂલ ગયા, ખુશી ખ્યાલ કિયા નિત્ય ખ્વારિયાકા
ચિત્ત ફાટ ગયા બદફેલ ચઢે બાર દેખતા હે ઘરબારિયાકા,
બ્રહ્માનદ કહે તોકુ દુ ખ લગે પલ સુખ તો ચાર પૈનારિયા।

*દ્દષ્ટાત—સમુદ્રદત્ત નામનો એક વણિક પોતાની શીલવતી નામની સ્ત્રીને મૂકીને સોમભૂતિ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની સાથે પરદેશ ગયે. બ્રાહ્મણ પરદેશમા થોડો વખત રહીને પાછો પોતાને નગર આવ્યો અને સમુદ્રદત્તનો પોતાની સ્ત્રીઉપરનો પત્ર તેનો આવ્યો આ ખબર થતા શીલવતી પોતાના પતિએ મોકલેલો મ દેશાનો પત્ર લેવા સોમભૂતિને ઘેર ગઇ, પણ સોમભૂતિની બુદ્ધિ શીલવતીની સુદરતા જોઈને ચળી ગઇ અને તેની વિદ્વત્તા બળી ગઈ, એટલે તેણે પોતાની દુષ્ટ ઇચ્છા પૂરી કરવાની શરતે પત્ર આપવાની હા કહી ચતુર શીલવતી વિચારીને બોલી કે 'પહેલે પહોરે તમારે માટે ત્યા આવવુ' પછી તે નગરના સેનાપતિ પાસે ગઈ, અને તેને કહ્યુ કે સોમભૂતિ મારા પતિનો સદેશપત્ર લાવ્યો છે પણ મને આપતો નથી સેનાપતિની બુદ્ધિ પણ બગડી અને તેણે પણ કહ્યુ કે મારી ઈચ્છા પૂરી કરે તો સોમભૂતિ પાસેથી પત્ર અપાવુ તેને બીજે

આવવાનુ આમંત્રણ આપીને શીલવતી મંત્રી પાસે ગઈ મંત્રીએ પણ એવી જ માગણી કરી એટલે તેને ત્રીજે પહોરે આવવાનું કહી તે રાજા પાસે ગઈ રાજાએ પણ એવી પ્રાર્થના કરી એટલે શીલવતી તેને ચોથે પહોરે આવવાનુ કહી ઘેર આવી તેણે પોતાની સાસુ સાથે સંકેત કર્યો કે તમારે મને ચોથે પહોરે બોલાવવી પહેલે પહોરે બ્રાહ્મણ આવ્યો તેની સાથે સ્નાન પાનમા જ પહેલો પહોર નિર્ગમન કર્યો, એટલામા સેનાપતિ આવ્યો તેનો શબ્દ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણ કંપવા લાગ્યો શીલવતીએ તેને એક મોટી પેટીના ખાનામા પૂર્યો એ જ પ્રમાણે સેનાપતિ, મંત્રી અને રાજા અનુક્રમે આવ્યા અને શીલવતીએ તેમને પણ પેટીના જૂદા જૂદા ખાનામા પૂર્યા આ પ્રમાણે ચારેને પૂરીને સવારે તે રુદન કરવા લાગી, એટલે તેના કુટુંબીઓ એકઠા થયા શીલવતીએ તેમને કહ્યુ કે મારા સ્વામીનું મરણ થયું છે એવા મને ખબર મળ્યા છે એ પ્રમાણે સમુદ્રદત્ત અપુત્ર મરણ પામ્યાની ખબર જાણી કુટુંબીઓ અનુક્રમે સેનાપતિ, મંત્રી અને રાજા પાસે ગયા પણ તે કોઈ મળ્યા નહિ એટલે તે રાજકુમાર પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે સમુદ્રદત્ત શેઠ પરદેશમા મરણ પામ્યા છે માટે તેમની મીલકત આપ ગ્રહણ કરો કુમાર શીલવતીને ઘેર આવ્યો અને શીલવતીએ તેને પેટી સોંપી દીધી પેટીને રાજભવનમા લઈ જઈને ઉઘડાવી તો માહેથી રાજા, મંત્રી, સેનાપતિ અને બ્રાહ્મણ નીકળ્યા રાજા એટલો શરમાયો કે તે રાજ્ય ત્યાગીને વનવાસી થઈ ગયો પછી કુમારે મંત્રી, સેનાપતિ અને બ્રાહ્મણને દંડ દેઈ દેશપાર કર્યા તથા શીલવતીની પ્રશંસા કરી વ્રત નહિ ધારણ કરવાથી મોહ કે પ્રેમને વશ થતી મનુષ્યની બુદ્ધિ બગડતા વાર લાગતી નથી અને તે વખતે બ્રાહ્મણના જેવી વિદ્વત્તા, સેનાપતિના જેવુ શૌર્ય, મંત્રીના જેવી દક્ષતા અને રાજાના જેવો અધિકાર એ કશુ કામ લાગતું નથી તેમજ અપકીર્તિ થયા પછી તે બધુ કોડીની કીંમતનુ લેખાય છે તેથી એ વ્રત ધારણ નહિ કરનાર સેવાધર્મમા પ્રવેશ પણ કરી શકે નહિ એમ કહેવાનો આ શ્લોકનો તેમ જ આ દૃષ્ટાંતનો હેતુ છે (૧૪-૧૫)

[ઇંદ્રિયની પરવશતામાં કેવું દુઃખ રહેલું છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે નીચેનો શ્લોક નિર્માયેલો છે]

इन्द्रियपारवश्यदुःखम् ॥ १६ ॥

एकैकेन्द्रियपारवश्यनिहता मत्स्याः पतङ्गा मृगाः ।
दृश्यन्ते खलु दुर्दशामुपगता भृङ्गाश्च हस्त्यादयः ॥
ये पञ्चेन्द्रियकामभोगविवशा नक्तंदिवं लम्पटा-
स्तेषां स्यादिह का दशा परभवे स्थानं च लभ्यं किमु ॥

ઇન્દ્રિયના પરવશપણાનુ દુઃખ

ભાવાર્થ—માત્ર એક ઇન્દ્રિયની પરાધીનતાથી હણાયેલ મત્સ્ય, પતંગ મૃગ ભ્રમર અને હાથી આદિ પ્રાણીઓ દુર્દશામા પડેલા જોવામા આવે છે ત્યારે જે મનુષ્યો પાંચે ઇન્દ્રિયના કામભોગને વશ થયેલ હોઇને રાત દિવસ વિષયલંપટ રહે છે તેમની આ ભવમા શુ દશા થશે અને પરભવમા કયુ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે ? (૧)

વિવેચન—જિહ્વાના સ્વાદને વશ થએલુ માછલુ ધીવરની જાળમા આવી જાય છે એટલામા તે તેમા પકડાઇ પ્રાણ ખુએ છે દીપકને તેજના અંબારરૂપ જોઇ આનંદ અનુભવતુ પતંગીયુ તેને મળવા દોડે છે અને તેમા જ પડીને ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે મધુર વાદ્યસ્વર સાંભળીને મુગ્ધ થએલ કસ્તુરીમૃગ પારાધિની નજીકને નજીક જઇ ઉભો રહે તેના હાથમા ફસી પડી જીવ ગુમાવે છે મધ ચૂસનારો તેવો ભ્રમર ઘ્રાણેદ્રિયની પરવશતામા ફસાઇ કમળમા પડ્યો રહે છે અને સાંજ પડતા કમળ બીડાય છે એટલે તેમા કેદ પુરાઇ રહે છે અને આખી રાત કેદમા રહ્યા પછી સવારે કમળ ઉઘડે તે પહેલા તો હાથી સરોવરમા પાણી પીવા આવે છે ત્યારે તે કમળ ખાઇ જાય છે અને તે સાથે કેદ થએલો ભ્રમર પણ હાથીનો ખોરાક બને છે પુન હાથી પણ લીલુ ઘાસ ખાવાના લોભથી શિકારીઓની ખાડમા ફસી પડી મૃત્યુના મુખમા હોમાય છે આ બધા નાના મોટા પ્રાણીઓ કોઇ જીભના કોઇ નાકના કોઇ કાનના કોઇ ત્વચાના ઇત્યાદિ એક એક ઇન્દ્રિયના પરવશપણાને લીધે દુખી થાય છે ત્યારે વિષયલંપટ

મનુષ્ય તો પાચે ઇંદ્રિયની પરવશતાને અનુભવે છે સ્ત્રીનું સૌંદર્ય જોઇને નેત્રની સ્ત્રીના શબ્દો શ્રવણ કરીને તેના માધુર્ય પાછળ કાનની, તેના સ્પર્શસુખ–આલિંગનાદિથી ત્વચાની, તેના દેહમાથી નીકળતા તથા તેના સુવાસિત કેશમાથી નીકળતા અને મદાન્વિત કરે તેવા ગંધથી નાસિકાની અને તેના હસ્તથી ગ્રહણ કરેલા આસવ–તાંબુલાદિથી જિહ્વાની પરવશતાને અનુભવતા કામી જનો પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોની શક્તિઓને વિષયના અગ્નિમા આહુતિ બનાવે છે એ સ્પષ્ટ જ છે એવા જનોની ઇહલોકમા અને પરલોકમા દુર્દશા થાય તેમા શુ આશ્ચર્ય છે ?

દૃષ્ટાન્ત–ઇહલોકની દુર્દશા દાખવનાર મુંજરાજાનુ કથાનક અહી ઉપયોગી થશે મુંજ માળવાનો રાજા હતો સરસ્વતીનો પરમ સેવક હોઇ વિદ્વત્શિરોમણિ મનાતો હતો તે એવો વીર હતો કે કર્ણાટના રાજા તૈલપને તેણે સોળ વાર હરાવ્યો હતો તે એવો સ્વરૂપવાન હતો કે તેને લોકો 'પૃથિવીવલ્લભ કહેતા' તે ગીત–વાદ્યાદિ કળાઓમા નિપુણ હતો આવા ગુણો આવો અધિકાર અને આવી વિદ્વત્તા છતા તે વિલાસપ્રિય અને વિષયી હતો મુંજે તૈલપને સોળ વાર હરાવ્યા છતા અભિમાનને ઘોડે ચડેલા મુંજને તૈલપે સત્તરમી વારના યુદ્ધમા હરાવ્યો અને પકડ્યો તૈલપે તેને એક એકાંત મકાનમા કેદ રાખ્યો પ્રબંધ ચિંતામણિમા જણાવ્યા પ્રમાણે તૈલપની વિધવા બ્હેન મૃણાલવતી મુંજની તપાસ કરવાને તેના કેદખાનામા અવારનવાર જતી એવામા બેઉ વચ્ચે પ્રેમ જોડાયો અને કેદખાનામા રહ્યો રહ્યો પણ મુંજ વિષય ભોગવવા લાગ્યો આ બાજુએ માળવાના મંત્રી રૂદ્રાદિત્યે ગામ બહારથી મુંજના કેદખાના સુધી સુરંગ ખોદી અને મુંજને તે દ્વારા નાસી જવાની સગવડ કરી આપી પરન્તુ કામદેવથી જે પરવશ થએલો છે એવા મુંજે મૃણાલવતીને સાથે લેવાને આ વાત તેને કહી અને મૃણાલવતીએ દગો કરી પોતાના ભાઇ તૈલપને મુંજના સંકેતની વાત કહી દીધી તેથી નાસી જતા મુંજ પકડાયો તેને બદીને વેશે આખા ગામમા ફેરવી શૂળીએ ચડાવી મારી નાખવામા આવ્યો પરન્તુ વિધિની ગતિ કેવી અકલિત છે ? ઇહલોકમાથી તેનો નાશ થયો તોપણ તેની દુર્દશા તો ચાલુ જ રહી ! એવી વાર્તા છે કે

મુન્જને શળીએ ચડાવ્યા પછી તેનું મુડદું કાગડા-કૂતરા ખાઇ ગયા અને હાડકા રઝળતા પડયા. એક વાર એક વણિક લાંબા પ્રવાસેથી આવતા એ બાજુએથી નીકળ્યો અને તેણે મુન્જની ખોપરી જોઇ. એ ખોપરી પર 'શું વીતી શું વીતશે?' એવી રેખાઓ તેણે જોઇ. વણિકને વિચાર થયો કે રાજા મુન્જ ઉપર ઘણું વીત્યું અને છેવટે તે મુઓ તથા તેની ખોપરી રઝળતી થઇ, છતાં હજી વીતવાનું શું બાકી રહ્યું હશે? આથી તેણે કુતૂહલની ખાતર એ ખોપરી ઉપાડી લીધી અને પોતાના ઘરમાં એક પેટીમાં તે મૂકી. વણિક રોજ ત્રણ ચાર વાર પેટી ઉઘાડીને ખોપરી જોતો, એવા હેતુથી કે હવે તેના પર શું નવું વીતક વીત્યું છે? વણિકની સ્ત્રી આશ્ચર્યથી વિચારતી કે પોતાનો સ્વામી પરદેશથી એવું શું કમાઇ લાવ્યો છે કે જેના રોજ ત્રણ-ચાર વાર દર્શન કરે છે અને બાગથી ગુપ્ત રાખે છે! એક વાર સ્વામીને બહાર ગએલો જોઇને સ્ત્રીએ પેટી ઉઘાડી અને ખોપરી જોઇ હાડકા જેવી અપવિત્ર વસ્તુને આ રીતે રાખી તેના દર્શન કરવાની સ્વામીની ટેવ ઉપર ગુસ્સે થએલી સ્ત્રીએ એ ખોપરી તેમાંથી કાઢી લીધી અને ખાંડીને તેનો બારીક ભૂકો કર્યો. પછી તેને દૂધમાં ઉકાળીને તેની બાસુદી બનાવી પોતાના સ્વામીના ભોજનસમયે તે પીરસી. વણિક સ્વાદે સ્વાદે તે ખાઇ ગયો. ખાઇ રહ્યા પછી તેણે પેટી ઉઘાડી અને જોયું તો ખોપરી ન મળે! તેણે સ્ત્રીને તે સંબંધે પૂછ્યું કે 'પેટી ખોપરી ક્યાં ગઇ?' સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે 'તમારી પાસે જ છે.' વણિક સમજ્યો નહિ એટલે પુનઃ પૂછતા સ્ત્રીએ પોતાના ગુસ્સાની અને પોતે બનાવેલી બાસુદીની વાત કહી તથા જણાવ્યું કે બાસુદી તમે ખાધી છે માટે ખોપરી તમારી પાસે છે એમ હું કહું છું. આ સાંભળતા જ વણિકને સૂગ ઉત્પન્ન થઇ અને તેને જોરથી ઉલટી થતા બાસુદી મુખવાટે બહાર નીકળી ગઇ!! અહો વિષયવિનાશી મુન્જ! તું શત્રુને હાથે કેદ પકડાયો, કેદમાં ગુજરાયો ત્યાં વિનાશમાં ડૂબી બનીને ઘેરો ભીખ માગતો ઘેર ઘેર રખડ્યો, શૂળીએ ચડ્યો, અને તારા હાડકાનો ભૂકો થઇ, તે પણ વણિકના પેટમાંથી ઉછળીને બહાર નીકળી પડ્યો!! આથી વધારે મોટી દુર્લોકની દુર્દશા બીજી કઇ હોઇ શકે? (૧૬)

[હવે પછીના બે શ્લોકમાં બ્રહ્મચર્ય-શીલવ્રત પાળવાનો બાહોપદેશ છે.

ब्रह्मचर्यव्रतपालनमर्यादा । १७ । १८ ॥

नैव क्वापि दृशाऽन्ययोषितमहो पश्येदयोग्येच्छया ।
दृष्टा चेद्भगिनीयमस्ति जननीत्येव द्रुत भाव्यताम्
नो हास्य सममेनया न च कदाऽप्येकान्तसभाषण
न क्रीडा न सहासन न चलन कार्यं व्रतारोहणे ।
सेव्य मादकवस्तु नो रसभृत भोज्य न वा नित्यशो
दध्यान्मोहकवस्त्रभूषणभर नो वाङ्गशुश्रूषणम् ॥
कुर्यादिन्द्रियनिग्रहार्थमुचित पर्वानुसार तपो ।
यद्यत् किं वहुनाऽस्य शुद्धिजनक तत्तद्विधेय पुन

બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાની મર્યાદા

ભાવાર્થ—જેને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું હોય તેણે કોઈ પણ સ્થળે મનો
ઈચ્છાથી પર સ્ત્રી તરફ નજર ન કરવી જોઈએ ... ય નજર ગઈ તો
મારી માતા છે ... બ્હેન છે' એમ ભાવના ... ની જોઈએ વળી પર
સાથે હાસ્ય-મશ્કરી ન કરવી, એકાન્ત સંભાષણ ન કરવું ગમન ક્રી
ફરવી એક આસને તેની સાથે બેસવું નહિ તેમજ માર્ગમાં તેની સ
એમના ચાલવું નહિ, માદક વસ્તુનું સેવન ન ... ગેજ સરસ સ
ભોજન ન કરવું મોહક વસ્ત્રો અને મોહક આભૂષણો ધારણ ન કરવા ... રી
વિભૂષા ન કરવી, ઇંદ્રિયોના નિગ્રહને માટે પર્વો ... નિયમે યોગ્ય તપ કર
વધારે શું કહેવું? જે જે કારણથી બ્રહ્મવ્રત મલિન થાય તે તે દરેક ...
ધ્યાન રાખવું જોઈએ (૧૭-૧૮)

વિવેચન—એક સ્થળે બ્રહ્મચારીની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આ
છે કે ब्रह्मचारी स विज्ञेयो न पुनर्वेषधारक ॥ અર્થાત્—આકાશથી બ્ર

ધોડાની પેઠે જે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે બ્રહ્મચારી કહેવાતો નથી, પરંતુ જે ઇચ્છાપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે જ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે આ ઉક્તિ સત્ય છે, પરન્તુ જેઓ માનસિક શક્તિમાં દુર્બળતા ધરાવતા હોય તેઓના ભાવ આસપાસના વાતાવરણથી વિપરીત બની જતા વાર લાગતી નથી અને તેટલા માટે કૃત્રિમ પણ નિર્દોષ ઉપાયો દ્વારા બ્રહ્મચર્ય જાળવી રાખવું એ કોઈ પણ રીતે અયુક્ત નથી એક વેશ્યાના ગૃહસમીપે વસીને ચાતુર્માસ ગાળી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ માનસિક શક્તિની પરમાવધિ છે એ ખરૂં છે, પરન્તુ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આદિપુરુષે ફરમાવ્યું છે કે સ્ત્રી જાતિ ભણી દૃષ્ટિ કરતાં મોહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાથી તેની ભણી દૃષ્ટિપાત જ ન કરવો અને એ રીતે માનસિક, વાચિક અને કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એ ઉન્નતી પંક્તિની માનસિક શક્તિથી પણ પળાએલું શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય છે એ નિસંશય છે એ સંપ્રદાયની શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે—

> नैष्ठिकव्रतवतो ये वर्णिनोमदुपाश्रया ।
> तैं स्पृश्या न स्त्रियो भाष्या न न वीक्ष्याश्च ता धिया ॥

અર્થાત્—નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓએ સ્ત્રીમાત્રનો સ્પર્શ ન કરવો અને સ્ત્રીઓ સાથે બોલવું નહિ અને જાણી જોઇને તે સ્ત્રીઓ સન્મુખ જોવું નહિ

> तासां वार्त्ता न कर्त्तव्या न श्रव्याश्च कदाचन ।
> तत्पादचारस्थानेषु न च स्नानादिका क्रिया ॥

અર્થાત્—તે સ્ત્રીઓની વાત ક્યારે પણ કરવી નહિ તથા સાંભળવી નહિ અને જે સ્થાનમાં સ્ત્રીઓ આવજા કરતી હોય તે સ્થાનકમાં સ્નાનાદિક ક્રિયા કરવા જવું નહિ

> न स्त्रीप्रतिकृतिः कार्या न स्पृश्यं योषितो शुकम् ।
> न वीक्ष्यं मैथुनपरं प्राणिमात्रं च तैर्धिया ॥

અર્થાત્—તેમણે સ્ત્રીની પ્રતિમા ન કરવી અને સ્ત્રીએ પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરેલું વસ્ત્ર તેને અડકવું નહિ ને મૈથુનાસક્ત પશુ-પક્ષી આદિક પ્રાણીને જોવા નહિ

આ હેતુપૂર્વક પ્રથમારે બ્રહ્મચર્ય નન પાળવાના કેટલાક આચાર
દર્શાવેલા છે જેવા કે વિષયી દષ્ટિથી પરસ્ત્રી તરફ જોવું
પરસ્ત્રી સાથે હાસ્ય-વિનોદ કરવા નહિ કામને ઉદ્દીપ
તેવા માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ એકાંતમાં પરસ્ત્રી
સભાષણ કરવું નહિ ગમન-ગમન કરવી નહિ પરસ્ત્રી
એક આસને બેસવું નહિ કે સગર્ભ સાથે આવે ર
નહિ શરીર પર માદક આભૂષણો ધારણ કરવા નહિ ઇ
દમન અને યોગ્ય તપશ્ચર્યા કરવી, રોજ સ્મરણ એ જો
ઇન્દ્રિયોને ભડકાવવી નહિ ઇત્યાદિ આવા આચાર પાળ
સ્થિતિ કોઈ માર્ગના ઘોડાના જેવી હોતી નથી એ સમજ રાખવું તે
બાંધેલો ઘોડો તો પારકાને વશ છે પરન્તુ એવા આચારપાળવાથી થ
પાળનાર પોતાના મન કે નતિજાને વશ હોય છે અને મન કે પ્રતિજ્ઞ
મૌનિશ્વરના જ સ્વરૂપ તેથી વસ્તુતઃ તેનું બ્રહ્મચર્ય સ્વવશતાને
જન્મેલું ગણાય છે, ઘોડાના જેવી પરવશતાને લીધે નહિ આ
વાનપ્રસ્થ થવા ઇચ્છતા પુરુષને પરસ્ત્રી સાથેના વર્તનના સંબંધમાં જે
પચારો સૂચનામાં આવ્યા છે તેના જેવા ગાઢોપચારો એક સંસા
મુનિને માટે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂચનાઓ
છે—इह खलु थेरेहिं भगवंतेहिं दस बंभचेर समाहिठाणा पन्नत्ता । जे भिक्खु
सोच्चा निसम्म संजमबहुले संवरबहुले समाहिबहुले गुत्ते गुत्तिंदिए गुत्तबंभचारी
सया अप्पमत्ते विहरेज्जा ॥ અર્થાત્-જૈન ધર્મમાં શ્રી સ્થવિર ભગવાને બ્ર
શ સમાધિસ્થાન પ્રરૂપ્યા છે જેનું શ્રવણ કરવાથી અને સમજવાથ
સંયમ અને સંવરને વિષે મુદૃઢ રહી શકે છે, પોતાનું ચિત્ત સ્થિર
શકે છે, ત્રણ ગુપ્તિએ સુરક્ષિત રહી શકે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોને
રાખી શકે છે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે અને સદાસર્વદા અપ્રમત્ત
શકે છે આ દશ સમાધિસ્થાન નીચે મુજબ જણાવેલ છે (૧)
આસનને માટે સ્ત્રી પશુ તથા નપુંસકથી વ્યાપ્ત સ્થાનનો ઉપયો
નહિ (૨) સ્ત્રી વિષેની શૃંગારી વાતચીત કરવી નહિ, (૩) સ્ત્રી

એક જ આસને બેસવું નહિ, (૪) સ્ત્રીના સૌંદર્ય તરફ નજર કરવી નહિ કે સૌંદર્યનું ચિંતન કરવું નહિ, (૫) પડદાને આંતરે ભીંતને આંતરે રહીને સ્ત્રીના કલહ, રૂદન, ગીત, હાસ્ય, વિલાપ આદિ શબ્દ સાંભળવા નહિ ( ) પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પૂર્વે સ્ત્રી સમાથે જે ભોગ ભોગવ્યા હોય તે સંભારવા નહિ (૭) ઘીથી લચપચતો આહાર કરવો નહિ, (૮) અતિ ખાનપાન સેવવું નહિ, (૯) પોતાના શરીરને વિભૂષિત કરવું નહિ અને (૧૦) શબ્દ, રૂપ, રસ ગંધ તથા સ્પર્શની દરકાર કરવી નહિ આ દશ સમાધિસ્થાનો એવા છે કે જે જૈન ધર્મનો કિંવા અન્ય કોઈ ધર્મનો સાધુ મુનિ યથાસ્થિત પાળે, તો તેના બ્રહ્મચર્ય વ્રતને ખંડિત થવાનો સમય આવવા પામે જ નહિ સાધુઓને માટે ઉપયોગી એવા કિંતુ બંધનો આ અવસરે વાનપ્રસ્થ થવા ઈચ્છનાર સેવાધર્મીઓને માટે નહિ યોજતા તેઓ પાળી શકે તેવા ઉપવાડોનું જ દર્શન કરાવવાનો વિવેક દર્શાવ્યો છે (૧૭–૧૮)

[હવે પરિગ્રહની મર્યાદા બાંધવા માટેના પાંચમા વ્રત વિષે કહેવામાં આવે છે]

परिग्रहमर्यादाव्रतम् । १९ ॥

वस्तूना धनधान्यभूमिनिलयादीनां जगद्वर्तिना ।
मर्यादाकरण मत व्रतमिद तृष्णाजये पञ्चमम् ॥
निर्वाहाय कुटुम्बिना सुखतया यावन्मितावश्यक ।
तस्माच्चाधिकसचये किमु फल व्यर्थं ह्युपाधिर्भवेत् ॥

પરિગ્રહપરિમાણ વ્રત.

ભાવાર્થ—ધન, ધાન્ય જમીન, ઘર, પશુ નોકરચાકર વગેરે અનેક વસ્તુઓ જગત્માં વિદ્યમાન છે તેની મર્યાદા કરીને બાંધવી તે પાંચમું પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત કહેવાય છે તૃષ્ણાને જીતવામાં આ વ્રત ઉપયોગી થઈ પડે છે અલબત્ત, કુટુંબી ગૃહસ્થને અમુક આવશ્યકતા રહે છે તેથી કુટુંબનો સુખે સુખે નિર્વાહ થાય તેના માટે જેટલી જરૂરીઆત હોય તેટલું—

મેળવવુ કે તેની છૂટ રાખવી તે ઠીક, પણ તેથી વધારે સયમ કેળવાનું શુ કુળ છે ? તે તે કેવલીની ઉપાધિ જ ગમ્ય (૧૯)

વિવેચન—तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदम् ઇત્યાદિ એધવચનોમા ઉપદેશને ભંડાર ભરેલો છે પરન્તુ તે ઉપદેશને અનુસરવાના માર્ગો પણ હોય છે તૃષ્ણાને કાપી નાખ, ક્ષમા ધરણ કર મ ને ત્યાગ કર એવા ઉપદેશો સામાન્ય મનુષ્યોને માર્ગદર્શક થતા નથી અને તેટલા માટે ધર્માચાર્યોએ તેના ક્રમાનુગત માર્ગો નક્કી કર્યા છે તૃષ્ણાને કાપી નાખવા માટે પરિગ્રહની મર્યાદાનુ વ્રત ઉપયોગી છે પરિગ્રહ પાચ પ્રકારનો છે ધનધાન્ય, સામાન્ય ધાતુના વાસણો વગેરે, પશુઓ જમીન તથા ખેતરો તથા ઘરો વગેરે અને સોનુરૂપુ તથા જવાહીર આ વસ્તુઓને પરિગ્રહ રૂપે ઓળખાવી છે તેનુ કારણ એ છે કે સમાગમા એ વસ્તુઓ મમત્વભાવ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને જેમ જેમ તે મમત્વને વધારે સેવવામા આવે છે, તેમ તેમ મનુષ્ય તેમા વધારે ને વધારે બધાતો જાય છે પ્રવૃત્તિ અને મનુષ્યે નિવૃત્ત જીવન ગાળવુ જોઇએ પરન્તુ આ પરિગ્રહ એવા પ્રકારનો છે કે તેથી મનુષ્યને નિવૃત્તિ ગમતી નથી અને અતસુધી તે સમાગના કામ ક્રોધ લોભ મોહ, મદ તથા મત્સર રૂપ રિપુમા સડોવાએલો જ રહે છે આ પાચમુ વ્રત આ બધાનો એકીસાથે ત્યાગ કરી દેવાનુ ફરમાવતુ નથી પરન્તુ એ પ્રત્યેક વસ્તુની મર્યાદા બાધવાનુ કહે છે આવી મર્યાદા બાધી દેવાથી એક લોભી મનુષ્યની લોભવૃત્તિની પણ હદ બધાઇ જાય છે અને તેથી તેની તૃષ્ણા આગળ વધવાને બદલે તેને સંતોષનો આધ્યાત્મિક અનુભવ થવા લાગે છે કેટલાકોની તૃષ્ણા એવી વિલક્ષણ હોય છે કે પોતાના જીવનનો સ્વલ્પ કાળ શેષ હોય તોપણ એ સ્વલ્પ કાળમાએ પોતાને કાવ્યાધિપતિત્વ ઇ ગજાનુ પદ એકાએક પ્રાપ્ત થઇ જવાની આશા રાખ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ માને છે કે પોતે એ પદની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી જ પરિગ્રહની મર્યાદા બાધશે પરન્તુ કાળનો કાઇ ભરોસો હોતો નથી તેઓ નથી એ પદ પ્રાપ્ત કરી શકતા કે નથી વ્રતવડે પરિગ્રહની મર્યાદા બાધી તૃષ્ણાનો નિરોધ કરતા અને તૃષ્ણાવડે ઘેરાએલા જ મરણને શરણ થાય છે

તેમ માટે જરૂર છે કે આવી માનુષ્ય મળેલ અને મોક્ષના કારણ રૂપ તેમજ હેતુ કારણ અને એનો લાભ લેવું જોઈએ કે જેમ નથી કર્યું એવા નવા મનુષ્યો મમત્વ લોભ કે ધનના કારણે વગેરે ભરે જીવતુ જ્ઞાન પરિગ્રહ વગેરે જેમ તેમ માપ ભરી તેની મર્યાદા બાંધી દીધી હોય તો તે પછી ત્યાં વિચાર ના મળે તો તે જ્ઞાનના સુમાર્ગે જાય છે તેથી જ પુણ્યોપાર્જન થાય અને મનુષ્ય જાતિની સેવા થઈ શકે તેની શક્તિના પ્રમાણથી વધારે વિના પણ થઈ શકતા નથી તેથી પોતાની શક્તિ ... ... તથા માણસોએ કામ કરવો ... તેના પગથી પણ પરિગ્રહના મર્યાદા ... છે

"જ્ઞાન-મંડ" ની નગરના ગામમાં પેથ નામના એક આગરાગ વણિક હતો તે ... તેને ધર્મધોર નામના ધર્મગુરુ પાસે પરિગ્રહની મર્યાદા બાંધી ... પાંચ લાખ રૂપિયા સુધીની છૂટ રાખી ... ને ધનિક થવા લાગ્યા કે જન ... માન્યું નથી તે પાંચ લાખ રૂપિયા પોતાના ધનની મર્યાદા ... પેથ ... ગામમાં ... થવા લાગ્યા એમ તે ... C ... તે ગામના મહાન ... થઈને ગયા ... ઓ ... તેના ... અપરા ... મરી પામે ... નથી ... એમ તેમ કરમાં ... એક પેથ મંત્રીના ... પામ કાયા ... ઉપરથી ... કરાવીને ... આથી ... પેથ ની ... પરથી તેને ... ને ... રૂપિયા ... પાંચ લાખ રૂપિયાથી વધારે ... પોતાની પાન ... નહિ ... રૂપિયા ... ધર્મ ... ઉપકારના ... અને ... કામોમાં ખરચ્યા (૧૮)

[... અપરિમીત છે તેનું ... નિમ્ન ... કરાવે છે]

तृष्णानिरोध । २० ॥

नो सौख्येन विना परार्थकरणे वृत्तिर्दृढा जायते ।
सन्तोषेण विना सुखं न लभते राजा धनाढ्योऽथवा ॥
सन्तोषो न धनेन संभवति यल्लाभे च लोभोदय-
स्तत्तृष्णामवरुध्य पञ्चममिदं शीघ्रं गृहाण व्रतम् ॥

તૃષ્ણાનો નિરોધ

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી પોતાને સુખ ન હોય ત્યાંસુધી પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ થતી નથી, તેમજ ધનાઢ્ય હોય પણ જ્યાંસુધી સંતોષ ન ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી સુખ મળતું નથી. પૈસાની પ્રાપ્તિ થવાથી સંતોષ થતો નથી, ઉલટો જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ લોભ વધતો જાય છે માટે સંતોષ અને સુખ મેળવવાનો એક જ માર્ગ છે કે તૃષ્ણાને રોકીને ઉપર જણાવેલ પાંચમું વ્રત જલ્દી સ્વીકારવું (૨૦)

વિવેચન—તૃષ્ણાનો નિરોધ એ સંતોષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને સંતોષપ્રાપ્તિના મૂળમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી જ પરાર્થસાધના કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યમાં આવે છે. કોઈએ કહ્યું છે, જેમ—

It is content of heart
Gives Nature power to please;
The mind that feels no smart
Enlivens all it sees.

મતલબ—જે હૃદય મનુષ્યને, તે પ્રકૃતિમાં આનંદ જુએ છે. જે મન સંતોષના અસંતોષથી રહિત છે તો ત્યાં ત્યાં આનંદ જ દેખાય છે. આ માનવીના પ્રકાશ તૃષ્ણાનો માણસને તો મનમાં આવતો નથી કારણ તેની તૃષ્ણાના મન જ ટોળા નથી અને સંતોષ તેને મનમાં પણ મળતો નથી જ્યાં માને છે કેમ વધારે ધન

તેમ સદુપયોગમાં ધન નથી વાપરવાની મગજ મળે પરંતુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. મોટા પિતાની મરીચાઓ મહાન જે મતાથી હોય તો તેમથી પાત્ર રપિયા પણ પ્રથમ-પ્રાપ્ત થાય. મ વાપરી શકે છે. પરંતુ નવ્વાણું હજાર ની મરીચાએ એક લાખ થાય એમ લાગી એક વાત પૂરા થવાના લોભ થાય છે, લાખ થયા પછી દશ લાખની ઈચ્છા થાય છે. એમ લાખ થયા પછી કોટ્યાધિપતિ અને અબ્જાધિપતિ બને કરે એમ તેમના કોઈ થવાની લોલુપતાને પાર નથી. તૃષ્ણાના પારજ હોતો નથી એ ખરું. સ્વામી બ્રહ્માનંદ કહે છે—

> એક મીલે દશ વીસકુ ઈચ્છત વીશ મીલે ગત મ સ ન હૈ
> સહસ્ર મીલે લખ કોટી અરબ સુ, ભૂમિ સજે સબ રાજ ત પૈ હે,
> ઔપિ મિલે સુરલોક વિધિ લગી, દૂરનતા મનમે નહિ લે હે
> એક સંતોષ વિના બ્રહ્માનંદ તેરી ભુરા કબહુ નહિ જૈ હે
> મોતિન પુંજ હીરે અતિ સામ કંચન કે સુખવાસ હવેલી
> ગાર નરૈ વન જોર ગયસ ખિત ગેષ રહી સો પ્રીમે હિ મેલી
> કુ તૃષ્ણા કરીકે ક્રમ આધત, નાહિ વજે નરો એક મેલી
> બ્રહ્મમુનિ કહે કયુ વિલાત હૈ તુ શાક શેર અનાજ મેં મેલી

માટે પરોપકાર — વાળી ઈચ્છાઓમાંજ મન પોતાનું અંતિમ જીવન સુખ-ચેનોમાં વ્યય તથા ચિત્તની નિવૃત્તિ આધ્યાત્મિક લાભ મળે એવી ભાવનાવાળા મનુષ્ય પોતાના સર્વ મનોગો વિચારીને જોઈ પ્રકારના પરિશ્રમોની મધ્યે આવી ચિંતન કરવું જોઈએ કે તૃષ્ણા મનને યથા વિતર્ક છે —

> **उत्खात निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो ।**
> **निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ॥**
> **मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः ।**
> **प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥**

અર્થાત્—પૈસાની તૃષ્ણાએ દરીની મોટી પર્વતોની વાતુઓને નદીઓના તીર ને ખેડ્યાં, મહાનમે રાજાઓને મનાવ્યા,

વવાને માટે સમાનમા દિશાઓ માનું તાપણુ કરી મ મ મણી નહિ
ા હુ તૃષ્ણા ! હવે તો તુ મને છોડ (૨૦)

[સયમ સફળ કરવાની વસ્તુઓની અર્થાત્ પરિગ્ર ની મર્યાદા કરી ફ
ડી દિશાઓની અને ભોગ્ય વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવા રૂપી છઠ્ઠા અને સાતમ
ત વિષે હવે કહેવાના આર છે]

दिङ्मानभोगोपभोगमानव्रत । २१ ॥

दिङ्मानेन भवेद्व्रत सुखकर षष्ठ तथा सप्तम ।
भोगाङ्गांशुकभूषणाशनजलौषध्यादिमाने भवेत् ।
यद्वाणिज्यमपारपापजनक चाङ्गारकर्मादिक ।
कर्मादानतया मत तदखिल हातव्यमस्मिन् व्रते ॥

દિશાઓ અને ભોગ્ય વસ્તુની મર્યાદા બાંધવાના વ્રતો

ભાવાર્થ—પૂર્વ પશ્ચિમ આદિ દિશાઓનુ માન કરવાથી સુખ આપનાર છઠ્ઠુ વ્રત નિષ્પન્ન થાય અને ભોગના સાધન વસ્ત્ર—આભૂષણ અન્ન પાન ઔષધિ આદિની મર્યાદા કરવાથી સાતમુ વ્રત નીપજે છે ા અગ્નિ માનમા વા વન કપાવવા ઇત્યાદિ અનન્ત પાપજનક, જે વ્રત એ ગણાતા જે પદર પ્રકારના વ્યાપાર તેનો ત્યાગ પણ સાતમા વ્રતમા કરવામા આવે છે (૨૧)

વિવેચન—દિગ્વ્રતે વડે ચાર દિશાઓ, ચાર ઉપદિશાઓ આકાશ અને પાતાળ મળી દશ દિશાઓમા ગમનાગમન કરવાની અને તે દિશાઓ માંથી જૂદી જૂદી ભોગ્ય વસ્તુઓ મગાવવાની મર્યાદા કરી તે આ વ્રતનો હેતુ છે એજ રીતે આહાર-પેય આગર ઇત્યાદિ વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવી એ સાતમા ભોગોપભોગ વ્રતનો હેતુ છે આ બેઉ વ્રતો અન્તરગ એક પ્રકારની તપશ્ચર્યામાજ પ્રગટ કરે છે તેમ કરી શકાય તેવી ગમનાગમનની વૃત્તિનો અને ભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાની તૃષ્ણાનો અસર નિરોધ થાય કે ગમનાગમનની પ્રવૃત્તિ જેમ વધારે વિરાગ થાય છે તેમ

જૂ ા જૂ ા પ્રકારના પાપો વધારે થાય છે અને જેમ જેમ ભોગ્ય વસ્તુઓ વધારે ભોગવાતી જાય છે તેમ ઈંદ્રિયો વધારે માગતી જાય છે એવી રીતે અવસ્થાને માટે આ કર્તવ્યો ઉપદેશવામા આવ્યા છે, એટલે એ મન થામા આવેલા મનુષ્યે તો આવી મર્યાદા બાંધવી જોઈએ ઉચિત છે કહ્યું છે—

जगद्राक्रमप्रमाणस्य प्रसरल्लोभवारिधे ।
स्खलनं विदधे तेन येन दिग्विरति कृता ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય દિગ્વિરતિરૂપ વ્રત ગ્રહણ કરે, તે આ જગતને આક્રમણ કરનાર લોભરૂપી મહા સમુદ્રની સ્ખલના કરે છે આ કથન સત્ય છે કારણ કે ગાડી ફરનાર નહિ પણ નામો અને ફરેડો ગાઉ ફરના- વ્યાપારના ત્યાગને ભોગવવા મારનો લાભ જાણો ગણવા માગનાર તેમણ આ દિશાવ્રતને અવશ્ય ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ જે મુનિજનોએ આપણા આગારનોના વિચારોના સુધીનુંજ દિશામાન ગ્રહણ કર્યુ હોય, તેમણે ઉપરાંત ની ભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતા પણ અટકવુ જોઈએ કિંતુ આ એ વ્યાપારથી આવે છે તો મર્યાદા જેવી દિશાની બહાર હાથ ધારણ કરવું તે યુક્ત નથી

પરિગ્રહની મર્યાદા કરવાથી તૃષ્ણાનો નિરોધ થાય છે પરન્તુ જ્યાંસુધી ભોગોપભોગના પદાર્થોની મર્યાદા કરવામા આવે નહિ ત્યાંસુધી મન તથા ઈંદ્રિયોનો નિરોધ પૂરો થતો નથી

सकृत्सेवोचितो भागो ज्ञेयोऽन्नकुसुमादिकः ।
मुहुः सेवोचितस्तूपभोगः स्वर्णांगनादिकः ॥

અર્થાત્—એક વખત સેવવાયોગ્ય અન્ન પુષ્પ વગેરે ભોગ કહેવાય છે અને વારંવાર સેવવાયોગ્ય સુવર્ણ, સ્ત્રી વગેરે ઉપભોગ કહેવાય છે ભોગ અને ઉપભોગની વસ્તુઓ દુનિયામા સેંકડો અને હજારો છે, અને તેમાંની નિરર્થક ચીજોને તે માટે પણ કરી ભોગ્ય ચીજોનો ત્યાગ કરવો એ નિર્વાણના અભિલાષી મનુષ્યને માટે યુક્ત છે તૃતીય અવસ્થાના સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યે જૂ ા જૂ ા ખાદ્ય-પેયના પદાર્થો, પહેરવાના

પાથા નાટ ા સ્નાઓ મર્ગાનિપનના પાતા ન્નીનેરન શ - ગ્ર -ત્ન દલાદિ મો ૬૭ ધ્રધ્ર રાપાગ જેરા નન ક્રપાનવા ગન તેને મળ નગારી ાના પાનાા ના ાના વેપા ેજો, માંસ-મદિરા વેચવા વાળી નોની ગખાના ા નો ા-મ ા ાઅમ્ની કરી વેચવા ધધા મા પડે પડી પાણી તમન વધારે ભ અ પનાર્ન વેચના માર્યાદિ કારમાના નિને લ ન અર્પિનન માટે પા મહાન ગાધની જ્ઞેઞ મીર કારખાનું નારનુ એ પણ એ પિન ક્રમ , મને જન ધમની ઝિમે તો સાઞરે છે પણ ચાનુ ન્યાગન કાળ એવા કાર્યનો મત્રથા ત્યાગ નાન મશક્ય હોય એવા ાનામા મહાન આધની એ આ વ્રત થામા ખન થએનાન માટે મહાય દિનાવ . (૨૧)

[ટૂ અગમ વત વિર વિવેચન ક નામા આવે છે]

अनर्थदण्डनिवृत्तिव्रतम् । २२ ॥

सम्पद्धानिसुतादिमृत्युसमये चित्ते न शोचेन्मनाङ्
नाऽऽलस्यं यतनात्रिधावुपचयः शस्त्रायुधादेर्न वा ।
यत्कस्याऽपि न पापकर्मविषये कुर्यान्मनाक् प्रेरण-
मेतल्लक्षणमष्टम व्रतमिद् कर्मौघसरोधकम् ॥

નિષ્પ્રયોજન પાપના નિવૃત્તિરૂપ આઠમુ વ્રત.

ભાવાર્થ—અપધ્યાન પ્રમાદ હિંસક શસ્ત્રસચય અને પાપોપદેશ એ ચાર અનર્થદંડ કહેવાય, તેનાથી નિવર્તવુ એટલે સંપત્તિની હાનિ થાય કે પુત્રાદિકનુ મૃત્યુ થાય તે સમયે પણ મનમાં જરા શોચ ન કરવો, ઘૃત આદિ ભાજનમા ઢાંકણા ન રાખી આળસ ન કરવી અને શસ્ત્ર આયુધાદિકનો સંગ્રહ ન કરવો અને પાપાચરણની બાબતમા કોઈને પ્રેરણા ન કરી કે જે કર્મના સમૂહને રોકનાર આઠમા વ્રતનુ લક્ષણ છે (૨૨)

વિવેચન—હવે અહિં આ વ્રતના વિવેચનમાં દેવામાં આવે છે , ત્યાંસુધી આ આત્માને નુ બંધન તુ છ ન ત્યાં સુધી નવાર ન્યર ના ભાર ભેદની સાથે અનાદિઓનો જ ત્યાં સુધી અનન્ત પ્રમાદની સૂ મ ત ઉવોની હિંસા મનુષ્યને માટે અનિવાર્ય જ છ એ ન કે કેના નની માનિ ત ચિક તથા કાયિ હિંસા થા વિના ચાલી શકતુ નથી એ ની અનિવાર્ય હિંસા તે અર્થદંડનુ મ ય ાન આવવામા આવેલ ન કહવાય છ પરન્તુ ઘણી વાર મનના અનર્થ આવે ત્ તુ પાપાર ા ે છ એ પ્રકારના અનર્થ મ કરીને તમે જાણીને તે તરત છ અને કરીને વા ગત તાથી—ગફલતથી તમે ગેતા પ્ર ાના ગહેતુક—નિ પ્રયોજન પાપાચરણ ન થાય તેના માટે મ નન નિર્મળ થએલુ છ અપધ્યાન—દુષ્ટ ધ્યાન પ્રમાદ, હિંસાને ત્રના મ ર ર અને તેનું ાન તથા પાપકર્મનો ઉપ ા એ ચાર પ્રકારના અનર્થ ન સાસ્ત્રોમા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એવુ બે પ્રકારનું અપધ્યાન હેલું છ નારકું માનિ રીધિ મોગ શરીરથી આક્રંદ કરવા ાય ક ના આસુ પાડવા, દીનતાપૂર્વક વારવાર નિટ બોલગ વુ અને માથુ ે ગની ગોરે ગગેપાગ કૂટવા એ આર્તધ્યાનના બાહ્ય ચિહ્નો ધ્યાન એટલે કે હાથપગ જુદા જુદા પ્રકારના ધનિક ધ્યાન ગ્વા ન પ્રાણીઓ દથીઆરથી છિવા મ નાદિ પ્રકારોથી મારી નાખવાનું ચિંતન , કોઇના અનિષ્ટ ાને ચારી કરવાની પારકા દ ા પ્ર ક વાની ગ ી નીત રૌદ્રથી ધનિકોના મ બ્ધ પરસ્ય હરણ કરવાની ચાલ્નાઓનું ચિંતન ક ર પોતાના ધનના રક્ષણ માટે ન ર ર મ પામી શત્રુ વગેરેને દાગાના વિચારો કરવા ક ા એ ધ્યાનના પ્રકાર છ દુઃખના વિનાશ માટે ને સુખના સંયોગ માટે મનુષ્ય ન ર ીમ મથન કર્યા કરે , પરન્તુ એ મથન અત્યમાં ક રાવે મ ર ત્યારે તે અન્ય પ્રાણીઓના અહિત હોય પાતાનુ હિત ચ્છવાની મિથ્યા કલ્પનાઓ ત્યારે ત પોતાની ચિત્તશક્તિને પાપના પકથી અનર્થ—આડુ ર્ગે રીતે તેથી આ ભેદ વ્રતના અપધ્યાન*

દંડ અનર્થ દંડના બીજા પાપકર્મના ઉપદેશ કરવો એ છે. સ
કોઈ પોતપોતાના હિત અને સ્વાર્થને અર્થે જે કાંઈ કાર્ય કરવા પડે ત
ેના કરે છે તેમાં પાપ મોકળાન અને મનુષ્યો ઉપદેશ આપે તે તે
અન્ય મનુષ્યને માટે અહેતુક એટલે કે નિરર્થક જ છે, અને તેથી ત્રી
જાના અનર્થ દંડમાં થાય છે. તેના ચોથા ભેદમાં હિંસક વસ્તુઓ—શસ્ત્રાદિના
સંગ્રહ કરવો કિંવા તેવી વસ્તુઓના દાન ગણ તે જેમ કે તરવાર, ચપ્પુ, તીર
કામઠાં, એ આયુધો અને ઝેરી ઔષધ દાન ... કરવાનો કોઈ
સૂક્ષ્મ હોવાને ... થતાં શસ્ત્રોના સંગ્રહ કરવો તથા તે અન્યને આપવા
એ પાંચમો અનર્થ ... છે. એક ... કરનાર મનુષ્યને પોતા
ઉપયોગના શસ્ત્રો રાખવા પડે કિંવા એક રાજ્ય ચલાવનાર રાજાને પોતાના
બચાવમાં વિવિધ શસ્ત્રો રાખવા પડે તે અનિવાર્ય છે, પરંતુ અન્ય
જનો એવો સંગ્રહ ... કરે તે અહેતુક હોઈને અનર્થ દંડ ગણાય
છે. એમાં આ અનર્થ દંડના ચોથા પ્રકાર છે. પ્રમાદી મનુષ્ય અનેક
પ્રકારના અહેતુક પાપ કરે છે અને તેવાં તેનાં ... અનર્થ દંડમાં
લેખાય છે. જેમકે મદ્યપાન કરનાર મનુષ્ય અનેક પ્રકારના દુષ્ટ વ્યસન સેવે
છે, મારામારી ... કરે છે, વિકથી મનુષ્ય હિતાહિતનું વિચાર
ના વિના અનુચિત કાર્ય કરે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહાદિને વશ
થએલો મનુષ્ય અનેક દુષ્ટ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નિદ્રામાં તે અનેક
દુષ્ટ ચિંતનાઓ કરે છે અને ... સ્ત્રી ઇત્યાદિને વગની ...
વાતોમાં પણ આ દુષ્ટ પ્રસંગો આવે છે. એ બધા પ્રમાદ ...
અનર્થ દંડના છે. પ્રમાદના સામાન્ય અર્થ આલસ્ય થાય છે; પરંતુ
મનની સ્વવશતાના જ્યારે જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય
પ્રમાદ સેવનારો બને છે અને તે અનેક પ્રકારના અનર્થ કરે છે.
આળસ થાય, સુસ્ત થવાય, વાતોમાં ભૂલી જવાથી ભાન ભૂલી જવાય,
કેમાં ચિત્ત ક્ષુબ્ધ બની જાય ઇત્યાદિ બધા પ્રસંગો પ્રમાદના જ છે. તે
તે પ્રસંગોમાં મનની સ્વવશતા આરોપિત થાય છે અને તેથી તે અનર્થ
દંડના ભાગીભૂત બને છે. આ કારણથી અનર્થ દંડના પ્રસંગો ગણવા

એ એક પ્રકારની માનસિક તપશ્ચર્યા છે. પ્રમાદચરણથી અનર્થ, [illegible] અનર્થ કે નો હાનતા ચાનના [illegible] અને માનવા [illegible] તુરત તેની સાથે વાતચીત કરવા કોઈ આતી [illegible] ગરે પાણીના તોટા ક તથા સાજ આગલને [illegible] તેનુ અને પછી [illegible] તેમા કોઈ [illegible] જાય ત્યારે પનાતો કરવો, [illegible] આત ક હાળની તપેલીમા જતુ પડે ન [illegible] થાય પ [illegible] થાય અને તેનુ [illegible] ઈત્યાદિ અનેક રીતે મનુષ્ય અનર્થ [illegible] મનુષ્ય એવા નિરર્થક પાપામાથી [illegible] અને છે (૨૨)

[હવે નવમા સામાયિક વ્રત વિષે કહેવામા આ [illegible]]

सामायिकव्रतम् । २३ ।

रागद्वेषकषायतो विषमता या जायते स्वात्मन-
स्तद्दूरीकरणाय साम्यजनकं सामायिकाख्यं व्रतम् ॥
कायोत्सर्गसमाधिशास्त्रमननस्वाध्यायजापस्तुती-
स्त्यक्त्वा न क्रियतां च कार्यमपरं घण्टामिते[illegible]

નવમુ સામાયિક વ્રત

ભાવાર્થ—આત્મ પ્રકૃતિમા [illegible] જે વિષમ પરિણતિ થઈ [illegible] સામાયિક નવમુ વ્રત [illegible] વખતે સામાયિક [illegible] પ્રતિજ્ઞા કરી [illegible] બે ઘડીના કાળ કે તે વખત ધ્યાન [illegible] વાચનુ મનન [illegible] સ્વાધ્યાય [illegible] તે સિવાય [illegible] કાર્ય [illegible]

વિવેચન—બે ઘડિ પર્યંત નામ ધ્યાનરૂપ એ અર્થે મેમ કીને
નન ધર્મવિચાર અને ચિત્તન ૮ રત બનાવે તેના અભ્યાસમા સમય
તેને સામાયિક [illegible] મમાની ધ્યાન [illegible] થી માજ રુથી
પ્ર ા ના મા ા ન્મ્માંદા વ્યવદા મા મમર ગાળવો પર , મન મનક
મુદ્દી વૃત્તિઓ ઉર મન—નીગીભૂત થ ય ૦ મ– [illegible] કાધના પ્રમગ
ક ના ગીઝે નાઝે મેળના પ્રમગ ગાવે છે એ લાભ જૂ મોનવાન
. ન , તા મી , થા ા ભ વાન મન થાન ક ગે– વ મત મા
ા થાય , ના મીઝે રૂપને પોતાન ચારિત્ર ક ના ન નિ–ન વાન
[illegible] મારે ક ન્મે મનુષ્ય મારી ચિત્તવિચિત્ર પ્ર ા ની વૃત્તિઓમા
ન ગોઠાયા [illegible] તો પછી તેના મનમુની બ્રાો શાજ આમની
ક બ્રા ા વ્યવળ પી મા ા મમ ની ા ન્મ મીઠી નીરી પ મમ+
ા ર=મનરા ા નાન ગવનાર સામાયિ ની આવશ્ય તા એ ના જન
ાજ સુબ્રી , એમ નથી બ ર ધર્માચાર્યે પણ ચિત્તન મમતાના
ય ર ાવવા માટે મધ્યાપામના નિમાર્જ, વેચર ત્યાગની આવશ્યકતા
રી , મન એજ મધ મન મોતન હાગ ા ક એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામા
ક ના મનની મરમ ા ન થાય ત્યાના માટે તેન મમતામા ર
ર થાના રન મરત્ત માવ ર , એ– અર્થે કહ્યુ , ક—

तप्यद्वर्षशतैर्यश्च एकपादस्थितो नर ।
एकेन ध्यानयोगेन कला नार्हति षोडशीम् ॥

અર્થાત્— ા [illegible] મનષ્ય મા વ ર સુધી એક ા ો ૃેના ધાને તપ કરે
[illegible] ત એક ધ્યાનયાગની મોગની [illegible] ગાન થાય પણ થાય નહિ [illegible] મન
ત્યાસુધી મના મન ન થાય ત્યાસુધી એ [illegible] મનન મુન્ ર પ જ
છે તેથી ધ્યાનયાગરૂપ સામાયિકનુ મ—ય ઉપ ના ાકમા [illegible] મન ૦ ના
ા બ્ર ર ામા બ્ર ન્યુ છે જૈન શાસ્ત્રથમા તો એટલસુધી કહ્યુ છે —

दिवसे दिवसे लक्खं देइ सुवन्नस्स खडिय एगो ।
इयरो पुण सामाइय करइ न पहुप्पए तस्स ॥

અર્થાત્—એ પુ ા નિમે નિમે નામ મુત્રનિ ન ગને બન્તે સામાયિક કરે તો નુકશાન માન સામાયિકની સગાન ન થાય ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર—અમ ગ્રી એ એક માનસિક યોગના પ્રકાર , ૂષ્ટ વિચારો ના એ ગ્થક મે ઘડી સુધી સેગી ગરવાથી સામાયિકના હેતુ મ તો નથી એમ ટનારો સમજે ને ગને નેથી સામાયિક કરવાની પરવા કરતા નથી પરન્તુ ચિત્તને દુષ્ટ વિચા મા ન રમતા દેવા માટે ધાર્મિક વિચારોથી ભરેના પ્રથન વાચન કરવું જોઈએ તો કિવા માળા ફરવી એવા ઉપાયાવ ચિત્તવૃત્તિને અવમ માર્ગે જતી અટકાવી શકાય , વૃત્તિને પતિત થતા અટકાવ્યા પછી તેને સ્થિર કરવાન પણ અભ્યાસથી મન , ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ,—

अथ चित्त समाधातु न शक्नोषि मयि स्थिरम्।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तु धनञ्जय ॥

અથાત્—હવે માગમા મારી રીતે ચિત્તને સ્થિર ગખવાનુ તારાથી બની શકતું ન હોય, તો હે ધનંજય! અભ્યાસની મદદથી એમને પુન પુન અભ્યાસ કરીને મારી પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઈચ્છા રાખ સામાયિકના ચિત્તને સ્થિર ગખવાના લાભ પણ અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય , તેમના માટે સામાયિકના ગુણો લાભ તત્કાળમા પ્રાપ્ત ન થાય તો તેથી નિરાશ થઈને તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ (૭)

[હવે સામાયિક કરવાના સમયની અને તે સમયમા તજવાના દોષાની સમજણ આપવામા આવે છે]

सामायिकस्यावश्यकता ।२४॥

प्रात प्रागशनात् प्रसन्नमनसाऽवश्य विदध्यादल ।

स्वच्छ शान्तनिकेतने प्रतिदिन सामायिक भावत ॥

त्यक्तव्या विकथा मनस्तनुवचोदोषा समग्रा स्ततो

नैर्मल्यं च ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ।। परिणते स्थैर्यं च कार्यं

સામાયિક વ્રતની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—પ્રભાતના સમયમા જાગ્યા પછીના દરેક જીવ જેવા
અન્તર્વિરૂપાધિક સ્થાનમા રહીને પ્રસન્ન મનથી ભાવપૂર્વક એક સામા
યિક પરિપૂર્ણ વિધિસહિત અવશ્ય કરવુ જોઈએ. સામાયિકના સમયમા
મિથ્યા તત્વી મનના દોષ વચનના દોષ, અને કાયાના દોષ, ક્રના
અને જે જે પ્રકારે આત્માના પરિણામની નિર્મળતા અને સ્થિરતા થાય
તેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરવુ જોઈએ (૭૮)

વિવેચન—અતિ ૧૮૧ તેમ પ્રભાતમા જ ભેદપૂરક કે અધ્યોપાસના
માટે છે, યોગીઓ પ્રભાતમા જ યોગ પ્રક્રિયા કરે છે તેમ ચિત્તન
અભ્યાસના લાભ કરી આપનાર સામાયિક પણ પ્રાત કાળમા જ કરવુ
વિશેષ ઠીક છે રાત્રિની નિદ્રા પછી મન તાજુ અને નિર્મળ થએલુ હોય
તેને સમને આવી પ્રક્રિયા મન ઉપર સારી અસર કરતી હોવાથી ગ્રથકારે
प्रात प्रागणनात् એટલે પ્રભાતે ભોજન કર્યા પૂર્વે—ભૂખ્યે પેટે સામાયિક
કરવુ એવુ સૂચન કર્યુ છે ઉદરમા આહાર પડ્યા પછી આહારના જુદા
જુદા રોગરસ ચડવા લાગે છે અને તેથી મન ઉપર રજોગુણ તથા
તમોગુણની અસર થવા લાગે છે આ કારણથી ભૂખ્યે પેટે જ સામાયિક
કરવુ એ વિશેષ હિતાવહ છે દિવસના બીજા ભાગોમા સામાયિક કરવામા
કાઈ જ હાનિ નથી ઉપનિષદોમા સવાર, બપોર અને સાજ એમ ત્રણ
કાળમા સધ્યા કરવાનો હેતુ છે અને ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે એ ઉપયોગી છે
પણ પ્રાત કાળમા મનની સમતા સાધનારી ક્રિયામા જેટલી સાનુકૂળતા નીવડે
છે તેટલી બીજા કાળમા નીવડતી નથી, તેટલા જ માટે ગ્રથકારે પ્રભાતના
સામાયિકને તો अवश्यं विदध्यात् એમ કહ્યુ છે ઉપવાસવડે મન તથા
તનના રોગોને મટાડવાની ચિકિત્સા કરનાર ડૉ. ડેવીસ અને ડૉ.
મેક્ફેડન પણ ભૂખ્યે પેટે મનન થતા આધ્યાત્મિક લાભોનુ વિગતે વર્ણન
કરી બતાવે છે અને તેટલા માટે પ્રભાતના સામાયિકને આવશ્યક ગણ-
વામા યુક્તિનતા રહેલી છે સામાયિકના કાળ મનની સમતાને અર્થે
પાળવાના હોવાથી તે ઘડીનુ મન તો છે પછી મન વચન અને કાયાને

દુષ્પ્રવૃત્તિમા વડવા જેવા યુક્ત નથી અને તેના માટે ત્રણ ે ર ણે વડે થતા પાપોના ત્યાગ કરવા સૂચ રુ ૦ સામાયિ કર્યો મનમા વ્યાપારાદિના, કાટ-ક ા ના ઝગ ડાના, પોતાના તાભાર્વ । નિ અનિ જ - રના અને સવા બીજા વિચારો - ના સામાયિક કરીને વાણીદ્વા દુષ્પ્રવૃત્તિ - વી, જેમ બી તૃઓ સાથે વ્યવહારની વાતો કર્યો તેમા ૮ નિંદ મનાદ સાપવી યદ્વાત । સોનવુ ાદેન દરો। આપવો - ગાળ ની અન સામાયિક કરીને નાયાના અનિષ્ટ વ્યવહાર તો, એ સવા સામ યિક્ના નાસોને ઘુમાવના । છ વચન અને ાયાન દુષ્પ્રવૃત્તિમા વાજવાદી મન તા તેની સાથે જ દુષ્પ્રવૃત્તિમા યોજાઈ ચૂકયુ હાય ૦ મન સામાયિક- ન માનસિ સમતાન માટે હાઈ એ ત્રણે વ થતા અનિષ્ટ ાર્યો વજ્ર્યા જ યુક્ત ૦ મન શાતિ-સમાધિ ક ગુણ વિનાશમાથી ભ્રષ્ટ ન થાય માટે અ તમા સામાયિક કરવુ અને ધાર્મિક શ્રવાનુ વચન દ વુ અ વધ ે દષ્ટ છે મનન અ ય માો જ્વા ન શરી વ સામાયિ ારી તેમનાથી ગિ ા એવની પૂજન ાના મિક્ષા માટે વાનાનાપ ાના વ્હેતાથી જ માનસિ નાભ થતો જોઈએ તે થતો નથી જે તાભ સુન્નતામા ર ા ા ને તાભ ક્રિયાની ન્યૂનતામા ર ો નથી મન, વાણી અને ાયાના આવા - ાા જૈન શાસ્ત્રામા કહેવા ૦ અન અડો।। દાગવાન પાચ અતિચારે।ન ના —

कायवाङ्मनसा दुष्प्रणिधानमनादर ।
स्मृत्यनुपस्थापन च स्मृता सामायिकव्रत ॥

અથાત્-મન વચન અને કાયાથી દુષ્ટ અ ચ ખુ ક ે તે ત્રણ સામ યિક મ ઙ-ઉત્સાહ રા ા નહિ તે ચાર અને નનના કાળ વગેરેનુ સ્મ ા ક ે નહિ તે પાચ એવા સામાયિ ના અતિચા -હા ા ૦ અ રોહા દાગીન સામાયિક ાવાથી નાન થાય ૦ Cમાદ-અ વિનાનુ સામાયિક માન સ્વપ્ન ાય ઉ મને સમસ-એ ઘડીના નક્કી ક ેના સમય પૂ ો નહિ વાથી ઉતાવળ ક વાથી ચિત્તવૃત્તિને પૂરી શાન્તિ મળતી નથી (૨૪)

[હવે દસમા ... વ્રત વિષે કહેવામા આવ છે]

देशावकाशव्रतम् । २० ॥

पष्ठे यद्विहिता दिशा परिमितिस्तत्रापि सक्षेपतो-
द्रव्यादे परिमाणमादरधिया कृत्वाऽऽश्रवो रुध्यते ।
प्रोक्त तद्दशम व्रत मुनिवरैर्देशावकाशाभिध ।
पट्कोटया प्रतिपालनीयमनिश काल यथेष्ट पुन ।

દેશાવકાશિક વ્રત

ભાવાર્થ—છઠ્ઠા વ્રતમા દિશાઓના જે પરિમાણ બાધ્યુ હોય તેના
... ... સક્ષેપ ... અને ભાવથી કરીને જે ... ...
આવવામા આવે અને તેમ કરીને આશ્રવના નિરોધ કરવામા આવે તેને
મુનિવરો ... દશમુ વ્રત કહે છે ... એક ...
અથવા એક દિવસ પર્યન્ત મરજી પ્રમાણે ... ...
... પાળવુ જોઈએ (૨૦)

વિવેચન—... વ્રતમા દિશાઓના પરિમાણ ... જે ...
... ... તે આ ... વ્રતના ... ... આગ...
... ... વ્રત ... ... દિશાઓનુ માપ બાધી...
એ દિશાઓની ... ... આસક્ત ... ... વિસ્તાર...
... ... ભગવાની ... ...
... ... એક ... વર્ષ પર્યન્ત ... ... પરન્તુ આ ...
... વ્રત ... ...
... ... કે ... ...
... ... નહિ એનુ તેમા સુચન ... ...
... ... આખા ઉપાયમા તેનુ ... ...
... ... માત્ર પોતાના ... ઉપાયનુ ... એ ...
આગમા—આગળીમા ... શકે છે, જેવી રીતે દિશાપરિમાણ વ્રતમા જે ...

ગામી હોય છે, તે જેના પન ાાવકારિ નનમા નસા કે તો તસા પેતુની આ નન યાજ્વામા અ યુ ક મ ની પાપપ્રવૃત્તિમા મનાવ નયમ ગમના ગ્રીમ છે અને જેમ જેમ તે પોતાના ગમનાગમન ગ ત જરી આનો મ ની િ ાઓ ટેળી ો ટેળી જેનો ન ન તમ તમ તની અલ્પતા િનવૃત્તની નડ મતીની નર છે જન ાાત્રમા મા નનન માટે પાર અનિયા દેશામા આવેલા છે—

प्रथ्यप्रयोगानयन पुद्गलक्षेपण तथा ।
नाब्दरूपानुपातौ च व्रते देशावकाशिके ॥

અથાત્—આનગન મો લવો મન ની ાદ મ ાાનુ પ્રેગનન ો દિસા ઢાઇ પાથ ેવો, ઢાઝ કી મન નભાગવો અને ાાનાન રૂપ મનાનુ, એ પાચ અનિચા છે મર્યાદિત કરેલી જગ્યામા જ ત્યા ના રૂપના ાપા ી ાાન ે તેને તો નાપ્રગતિ નનના હેતુ અમુક જગ્યામા ાથા ોધા ે ઓેના ી એનો જ તેન તો આ પાવ ોગાથી એ નનનો ભગ થયો તખાલ નહિ પરન્તુ મન ર મન મન ાાના મયમને અનનનીને આ નન આ વાન રાવાથી ઉપ ાાવવા ોરા કરવા યે જ નહિ નાયાનુ મ નન તો માણમ પાર માગવામા પ ના ા ાા આ વે તો નથી ? તે રતા પ ા પ ા નામા પિયાના નપા ક ે નવ ગ ! સ્પષ્ટ ગાનના પ્રયોગો ગા ે છે આવા—જૂ ! મેન ગ મ ! ાન શ્રાન આપે ગ તો કારન ગાઓ ભાગે ગ ! ું એવો મગાન નશાન કાનિ નન ધા ! કનાર નથા ો ? નહિ જ મન ગયા ગન સાધીને સયમમા ગ મના માટે જ એ નન ગ અો તેરના માટે પ્રથ ર ાાનાના નોમા અતિચારોનુ શન ગરાવવાની આવશ્યકતા નહિ જેતા નક્ષપમા જ કરે છે ક પરમાવા પ્રતિપાદનાયમ્ અથાન મા નન ર કારીમ પાળવુ ગ કોરી અન્ર શુ ? મન વચન અને કાયાથી ન ાાર્ય કરવુ કે કરાવવ નહિ ત એકજે નન કારિ કે મન મા ા કારિમા મન વચન અને કાયા નડ અનુમોદવુ એ ૩ કારિ ઉભેગાથી નન કારિ થાય ે નન કોટિએ પ્રગે ેવુ એ અત્યત ઠિ ગ જૈન મુનિઓને

મવા નવા નવ િટમજ - વાના હાય , તમા મન વચ। મન નાયને
ક ધુ, ગવતુ અન અનુમોદનુ અ ત્રા ડા ી મધ ગીન નયમમા
ગ મવા મદપ્રતિજ્ઞ થએના હોન , પ તુ ગૃહસ્થ જનોને માટે મનુ-
મતિના યાપારના ત્યાગ દુ ગમ્ય વ ાક આ ન્મ ? મન આ મનુચન
બધ અને મોક્ષન ા ણ છે, પ ન્તુ મન મ ટ જેવુ છે એ મનના મરુટન
બુદ્ધિની મા ગેવી માાીગનાર , દ્ટ યાપા મા પ ાત્રાએવુ મન વાાા મન
હાય ા ા દુષ્ટતા આવશે છે પ તુ મનો વ્યાપા મા ષ્ટત ાનાર - વા
ન ો તેજ હશે જો તેને બુદ્ધિ ી મા ગન ાન માગા મા વ્યા જાય ત
તના એ મના વ્યાપ અગ્ની જાય , અન મગ્ની ન જાય તાપા
નની રૃત્તિ વાળી ક ાાને દુટતામા પ્રવતાવવાની થતી નથી આ રીતે
મન વાાા મન કર્મને બુદ્ધિના ચો ો ીન ગૃહસ્થો નયમમા ાખી શક છે
પ ન્તુ મન વચન અન નાયાવડ અનમો ના ક ાના જ યાપાર , ર
તા બુદ્ધિના મરમા આાી શક્તા નથી મન વચન અન ાયાની ત્રિવિ
પ્રવૃત્તિન અટકાવવી એ આવશ્ય છે પ ન્તુ એ આવશ્ય ના પૂર્ણ રીતે ન
મન્યાસીઓ મનિઓ જ પ્રાપ્ત કરી શ ગૃહસ્થો ા મ ? એ શક્ય નર્થ
જે વ્યાપા —અનુમો નાના યાપાર બુદ્ધિ ાક થયો હાના નથી તેથી પણ
જૈન ધમના નિ ાનની દષ્ટિએ તા મ—મધ્યન ચાય ,જ પ ન્તુ ાઠ
વ્યા નમ જે ા અનિવાર તેમ એ મનુમો ના વ્યાપા એટ
ન માનિ ક તેને ત્યજીને ચાનવુ મ ગમુ જ ાા માટે માન નન
ઓના મનુષ્યને વ્યવ ા નાની દષ્ટિએ શક્ય નથી ાને એને ત્યજવા
વાના અ પનિ પાત્મક મનવાળા મનુષ્ય ન્ તા ત માન વાના જ
, જેઓ માન મનથી અનમો ના ય ર્જાવ તેન હતન્ય મા ી ચનાની
છે તેઓ સુરી જાય છે કે મન ી અનુમો નાની સાથે વાા ી અન કાયા
અનમો ના થયા વિના હતી જ નથી મનમા નુમો ન વ પ્રસન્ન
ઉત્પન્ન ચ હાય ઓ વ ન પર પ્રમન્નતાની ચેષ્ટા—ચાઓ તરી અ
નહિ અ ા અને વિમર્ગેન આનિરા અનુભવવાન ટવાએના ગૃહસ્થો મ
શ ન કે મભનિત છે? સ્વામીનાથ! આપ જ્યારે સામાયિક કરી ગ

ત્યારે આપને તૃષા લાગી હશે એમ માનીને આ પાણીનો લોટો અહીં મૂકીને હું ઉપાશ્રયે વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવા જઉં છું" એમ કહીને પાણીનો લોટો મૂકી જનાર પત્ની પ્રત્યે 'હું' કારનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર પતિના મુખમાંથી નીકળી પડવાનો શું સંભવ નથી? એ સંભવને પણ ત્યજીને ચાલવાનું ગૂઢ રહસ્ય માટે આ ક્રમ લઈને આ વ્રતના સંબંધમાં ગ્રંથકારે ... કહીને વ્રત આદરવાનું સૂચન કર્યું છે (૨૫)

[હવે અગીઆરમા પૌષધ વ્રતની આવશ્યકતા સૂચવી તે આદરવાનો બોધ કરવામાં આવે છે]

पौषधव्रतम् । २६ ।

त्यक्त्वा भूषणमाल्यमेकदिवस कृत्वोपवास पर ।
हित्वा पापकृति गृहीतनियमस्तिष्ठेच्च धर्मस्थले ॥
धर्मध्यानपरायण. शुभमतिस्तत्पौषधाख्य व्रत ।
ग्राह्य पर्वदिनेषु दोषरहित पाल्य विशुद्ध्याऽऽत्मन ॥

પૌષધ વ્રત

ભાવાર્થ—એક સવારથી બીજી સવાર સુધી ચોવીસ કલાક ઉપવાસ કરીને નાનાવિધ વસ્ત્રો ભૂષણો માલા વગેરે ત્યજીને પાપના બધા વ્યાપાર પરિહરીને નિયમ લઈ ધર્મસ્થાનમાં એક અહોરાત્ર પર્યંત ધર્મધ્યાન પરાયણ થઈને અહિંસા રૂપમાં રહેવું તેને પૌષધ વ્રત કહેવામાં આવે છે મુમુક્ષુ ગૃહસ્થે આઠમ, ચૌદશ, પાખી વગેરે પર્વણી તિથિઓમાં તે વ્રત ગ્રહણ કરવું અને નિરતિચારપણે આત્માની વિશુદ્ધિથી પાળવું જોઈએ (૨૬)

વિવેચન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક તથા સમભાવપૂર્વક આત્માભિમુખ થવાના જે ઉપચારો પૂર્વે દર્શાવ્યા છે—જુદાં જુદાં વ્રતોનું ગ્રહણ, સામાયિક, દેશાવકાશિક વ્રત—તે પછી એક વિશિષ્ટ વ્રત પૌષધવ્રત આવે છે સામાયિક અને દેશાવકાશિકથી આગળ વધનારું તે વ્રત છે पोषं धर्मस्य धत्ते यत्तद् भवेत्पौषधव्रतम् અર્થાત્ જેથી ધર્મની પુષ્ટિ થાય તે પૌષધ

વ્રત કહેવાય છે આ વ્રત જુદા જુદા સંપ્રદાયના જનો જુદી જુદી રીતે કરે છે પરન્તુ અહીં ગ્રંથકાર એ વ્રત એક દિવસનું પાળવાનું કહ્યું છે પર્વને દિવસે મધ્યાહ્ન સામાયિક કે દેશાવકાશિક વ્રત કરતા કરતા પૌષધમાં વિશિષ્ટતા રહેલી છે તો એ વિશિષ્ટતા જળવાય એ રીતે એ વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ અને તેટલા માટે તે દિવસે ઉપવાસ કરીને પૌષધશાળામાં એક અહોરાત્ર સુધી ધર્મધ્યાનપરાયણ તથા સ્વાધ્યાયમાં મશગુલ રહેવું એ વિશેષ હિતકર છે પર્વદિનેષુ અર્થાત્ આઠમ ચૌદસ, પાખી વગેરે પર્વને દિવસે આ વ્રત કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે પર્વને દિવસે તપશ્ચર્યા કરવાનું માહાત્મ્ય જૈન તેમજ જૈનેતર શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કહ્યું છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

सर्वेष्वपि तपो योग प्रशस्त पर्वपर्वसु ।
अष्टम्या पचदश्या च नियत पौषध वसेत् ॥

અર્થાત્—સર્વ પર્વકાળમાં તપનો યોગ શ્રેષ્ઠ છે, પણ આઠમ અને પુનમે તો અવશ્ય પૌષધ ગ્રહણ કરવો

પર્વના દિવસોનું આવું માહાત્મ્ય છે તેથી આત્માભિમુખ થવાની વિશિષ્ટ યૌગિક ક્રિયાઓ–પૌષધાદિ એ દિવસોએ કરવી જોઈએ, અને તે માટેની પ્રતિકૂળતાઓને કલ્પતી માનસિક શિથિલતાને ત્યજવી જોઈએ (૨૬)

[હવે છઠ્ઠા અતિથિદાન વ્રત વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે]

अतिथिदानव्रतम् । २७ ॥

ये सन्तोऽतिथयो गृहाङ्गणगतास्तेषां पुरस्कारतो–
योग्यान्नोदकवस्त्रपात्रनिलय यद्दीयते श्रेयसे ॥
एतद् द्वादशक व्रत समुदित निष्कामदानात्मक ।
सेव्य भावनयाऽशनादिसमये योगे तु दानेन वा ॥

અતિથિસત્કાર–વ્રત

ભાવાર્થ—જે સન્તો અતિથિ તરીકે અગાઉથી કહેવરાવ્યા વિના

ઘરને આગણે આ યા હોય તેમનો પૂરતો સત્કાર કરીને ઉચિત અન્ન પાણી વસ્ત્ર પાત્ર સ્થાન વગેરે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કેવળ શ્રેયને માટે આપવામા આવે તેને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહેવામા આવે છે ગૃહસ્થોએ ભોજન વખતે ભાવના ભાવીને અતિથિનો યોગ મળે તો દાન આપીને આ વ્રત હંમેશા પાળવુ જોઇએ (૨૭)

વિવેચન—અતિથિ=અતિથિ=જેઓ કોઇ પણ તિથિનો નિશ્ચય કર્યા વિના—કહેવરાવ્યા વિના આપણે ઘરે આવીને આવી પહોંચે તે અતિથિ કહેવાય છે અતિથિ શબ્દનો બીજો અર્થ વિદ્વાનો એવો પણ કરે છે કે—

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥

અર્થાત્—જે મહાત્માએ તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ, વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરેલો હોય તે અતિથિ કહેવાય છે બાકીના અભ્યાગત કહેવાય છે આવા જે અતિથિઓ આપણે આગણે આવી ચડે તેમને આદરપૂર્વક અન્નવસ્ત્રાદિનુ દાન કરવુ તે વ્રતો અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે

अतिथिभ्योऽशनावासवस्त्रपात्रादिवस्तुनः ।
तत्प्रदानं तदतिथिसंविभागव्रतं भवेत् ॥

અર્થાત્—અતિથિઓને અન્ન, નિવાસ, વસ્ત્ર અને પાત્ર વગેરે વસ્તુઓનુ દાન કરવુ તે અતિથિ સંવિભાગ નામે વ્રત કહેવાય છે અતિથિને આવી જીવનો ઉપયોગી વસ્તુઓ આપવામા પણ શાસ્ત્રકારે બે મુખ્ય વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યુ છે દાન આપવા યોગ્ય અતિથિ કોણ ? શુ તિથિનો નિર્ણય કર્યા વિના ઘેર ઘેર ભીખ માગનારાઓ ફરે છે તેઓ આ અતિથિઓ છે ? શાસ્ત્ર કહે છે કે આવા અતિથિ એ જ કહેવાય કે જે અતિથિ હોવા છતા સંત હોય

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥

અર્થાત્—જેણે આપણા ઉપર કાઇ ઉપકાર કર્યો હોય નહિ તેના

નહિ પણ અનુપકારી મનુષ્યને જે દાન દેશ, કાળ અને પાત્ર જોઇને આપવામાં આવે તે જ સાત્વિક દાન કહેવાય છે. આવું સાત્વિક દાન સત્‌ અતિથિને જ ઘટે. શરીરે ગના-માળા વેશધારી બાવાઓ જેઓ પેટ ભરવાને લાભ કરવાની આશામને લીધે ભિક્ષા દૃષ્ટિ કરી ઘેર ઘેર ભટકે છે, ત્રાગા કરે છે, લોકોને સતાવે છે તેઓ કાંઇ સુપાત્ર અતિથિઓ હોઈ શકતા નથી. બીજી વાત એ કે સુપાત્ર અતિથિને દાન આપવું તો ખરૂં, પરન્તુ તે કેવી કેવી વસ્તુઓનું ? ગ્રંથકાર કહે છે કે यथायोग्योदकवस्त्रपात्रनिरर्थ–અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર અને નિવાસ જે 'યોગ્ય' હોય–અયોગ્ય ન હોય તે આપવું. દાનની વસ્તુમાં યોગ્યતા કેવી રીતે તપાસવી ? એક વસ્તુ ગંદે ઉઘાડી પડી રહી હોય અને ગૃહપતિને જાણ હોય કે કદાચ તેમાં કાંઇ ઝેરી જંતુની લાળ પડી હોય તેથી અજાણે તે ખાવી યોગ્ય નથી, તો તે અતિથિને આપી દે. આ પ્રમાણેની વસ્તુઓ દાનને માટે અયોગ્ય છે તે જ રીતે કોઈ વાસી હોવાથી બગડેલી વસ્તુ હોય કોઈ વસ્તુ બીજી દુષ્ટ વસ્તુના સ્પર્શથી વ્રતધારી અતિથિને અગ્રાહ્ય હોય, એ પ્રકારની વસ્તુઓ દાનને માટે અયોગ્ય છે, અને તે અતિથિને આપવી એ ગેરયુક્ત છે આવું દાન પણ સ્વશ્રેયસ્‌ માટે આપવું એટલે કે કાંઇ પણ દાનની અપેક્ષા વિના નિષ્કામબુદ્ધિથી આપવું જોઇએ. યોગ્ય વસ્તુનું દાન યોગ્ય પાત્રને કરવામાં આવે પરન્તુ નિષ્કામ બુદ્ધિ ન હોય અને કટાળાથી કે મત્સર ભાવથી દાન કરવામાં આવે તો તે દાન પણ નિષ્ફળ છે. દાનના પાંચ દોષો વિદ્વાનોએ ગણ્યા છે

अनादरो विलम्बश्च वैमुख्य विप्रिय वच ।

पश्चात्तापश्च दातुः स्यात् दानदूषणपञ्चकम् ॥

અર્થાત્‌—અનાદર, વિલંબ, મોં ફેરવવું, અપ્રિય વચન બોલવું અને પસ્તાવો કરવો એ પાંચ દાતાના દાનના દૂષણો છે. આ દૂષણો ત્યજીને અને આગળની નિર્દોષ વસ્તુને નિષ્કામબુદ્ધિથી સુપાત્ર અતિથિને આપવી તે જ ખરૂં 'અતિથિ સંવિભાગ' વ્રત છે. અતિથિને દાન આપવાનું માહાત્મ્ય જૈન ઉપરાંત જૈનેતર ધર્મગ્રંથોમાં પણ કથવામાં આવેલું છે. કર્મકાંડી ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ હોય અને વેદોમાં દર્શાવેલા વિધિ અનુસાર નિત્ય યજ્ઞ-

सामादि अने अध्यातपोप्रादि करेलो होय, परन्तु अतिथिरस्य भग्नाशा तस्य होमो निरवक —अथात्—जो आगते आवेलो अतिथि निराश थईने पाछो जाय छे तेना होम-स्नादि निरर्थक जाय छे एम कहेवामा आ यु छे अतिथि नेनुं आवु माहात्म्य जेओ समजे छे तेओ तो मा धु, सन्यासी किंवा अन्य कोई नतो भोजन आप्या पछी पोते भोजन लेवु एवु नत पाळे छे परन्तु आवा व्रतने व्याख्याकारे पाळवा करता सुपात्र अतिथिनो योग मळे अने हु तेमने दान आपु एवी भावनापूर्वक निष्कामबुद्धिने केळववी तथा एवो योग मळी जता उमगथी दान आपवु एथी पण अतिथिसविभाग व्रतनु सपूर्ण पालन थाय छे

शका—अन्न, औ , वस्त्र, पात्र अने स्थान ए पाच वस्तुओ सिवाय होय तो तेनु सुपात्रे दान करवु एम कह्यु अतिथिने कोई द्रव्य जोईतु होय अने ते आपवामा आवे तो ?

समाधान—द्रव्य ए निर्दोष वस्तु नथी अने जे सयमी साचो अतिथिने द्रव्य जोईतु होय तो ते साचो अतिथि नथी अतिथि एवो मत होवो जोइए के जेने सग्रहवानी अभिलाषा न होय परन्तु मात्र देहना निभावने अर्थ जरूरीयात एक दिवसमा एक दिवस पुरती ज होय जैन साधुओ के साचा सन्यासीओ द्रव्य के धातुनु पात्र ग्रहण करता ज नथी परन्तु जे बीजाओ द्रव्य ग्रहण करे छे ते द्रव्यनो उपयोग तेमने शो होय ? शो निभाव करवाने मोराकीखरी वानी जरूर तेमने होय अने ते भोगवनु ज दान तेमने करवामा आवे तो पछी तेमने द्रव्य शा माटे जोइये ? धन जेओ द्रव्यनी ज वाञ्छनाथी पोताने अतिथि तरीके ओळखावता होय तेओ साचा अतिथि होता नथी परन्तु सग्रह करवानी वृत्तिवाळा, व्याजन साधु अने अतरमा पूर्ण अमाधु होय छे तेओने सुपात्रमा गणवा ते योग्य लेखाय नहि (२७)

तृतीय परिच्छेद

સેવાધર્મ

[સ્વધર્મમા બુદ્ધિને સ્થિર કરીને અને સ્વધર્મ પાલન માટેના આચાર નિયમોના-વ્રતોના પાલનવડે આત્માભિમુખ થઈને તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્યો સ્વ કારણકે જે મહત્વના કાર્યો એ અવસ્થામા મનુષ્યે કરવાના છે તે એકલી વિદ્યાથી જ નહિ પરંતુ સચ્ચારિત્ર્યથીજ થઈ શકે છે પ્રાપ્ત કરવો. સમાજની સેવા કરવી પરોપકાર અર્થે જીવન ગાળવુ પોતાના મર્યાદિત કુટુંબની સેવા ગૃહસ્થાશ્રમમા કર્યા પછી સેવાનુ વર્તુલ વિસ્તારીને સમાજને-જનતાને પોતાના કુટુંબરૂપ માની તેની સેવામા રત થવુ એવો કર્તવ્યનો અંગુલિનિર્દેશ કરતા ગ્રંથકાર સેવાધર્મની મહત્તા ગાય છે સેવાના જૂદા જૂદા ક્ષેત્રોનુ દર્શન કરાવે છે સેવા કરવાની પદ્ધતિનું સૂચન કરે છે અને એ રીતે સેવા બજાવતા મનુષ્યનું આધ્યાત્મિક હિત કેવી રીતે સધાય છે તે પણ દર્શાવે છે. તેમા પહેલા આ પરિચ્છેદમા સેવાધર્મની પ્રસ્તાવના કરે છે]

सेवाधर्मः । २८ ॥

यद्देशीयजलानिलैर्वपुरिदं सद्वारितं पोषितं ।
यच्छिक्षाव्यवहारतो निपुणता बुद्धेः समासादिता ।
यस्माज्जीवनसाधनानि वसनान्नादीनि लब्धानि वा
तेषां प्रत्युपकारिणी सुमनुजा सेवा समाश्रीयताम् ।

સેવાધર્મ

ભાવાર્થ—જે દેશના હવાપાણીથી આ શરીર પોષાયુ હોય કે ધા થયુ હોય જે સમાજના શિક્ષણથી વ્યવહારથી બુદ્ધિમા નિપુણ આવી હોય, જે લોકોની પાસેથી જીવનના સાધનો અન્ન અને વસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયા હોય તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવા સારા માણસોએ યથાશક્ય બનતી રીતે તેમની સેવા બજાવવી જોઈએ (૨૮)

વિવેચન–મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે કે–" दुःखादुद्विजते सर्व सर्वस्य सुखमीप्सितम् । અર્થાત્–દુઃખનો સર્વને કંટાળો આવે છે અને સુખને સર્વ કોઈ વાંચ્છે છે આપણે સુખને માટે યત્ન કરીએ છીએ તેમ બીજાઓ પણ પોતાના સુખને માટે યત્ન કરે છે એ પ્રમાણે સૌ જો પોતપોતાના સુખને માટે યત્ન કરતા હોય તો તે એક પ્રકારનો સ્વાર્થવાદ થયો જ્યાં સ્વાર્થવાદ પ્રચલિત હોય, ત્યાં પરાર્થના કે કિંવા સેવાધર્મનો સંભવ શો ? બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને તેની સ્ત્રી મૈત્રેયીના સંવાદમાં મૈત્રેયીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે 'મૈત્રેયી સ્ત્રીને પતિ પ્રિય હોય છે તે પતિને ખાતર નહિ પરન્તુ પોતાના આત્માની પ્રીતિને અર્થે જ તે પ્રિય હોય છે તે જ પ્રમાણે માતા–પિતાને પુત્ર પુત્રને માટે પ્રિય હોતો નથી પરન્તુ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ તેના ઉપર માતા પિતા પ્રેમ કરે છે " आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रिय भवति–આત્મપ્રીતિ અર્થે જ સર્વ વસ્તુઓ આપણને પ્રિય હોય છે આ પ્રમાણે જ્યાં પરાર્થસાધના પ્રકટ હોય છે ત્યાં પણ વિદ્વાનો સ્વાર્થની ઘટના દર્શાવે છે હ્યુમ નામનો એક અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ દરેક વૃત્તિમાં મનુષ્યનો નિકટનો કે દૂરનો સ્વાર્થ પ્રતિપાદન કરે છે મી હ્યુમ પોતાના એક નિબંધ Of the Dignity or Meanness of Human Nature માં કહે છે "What say you of natural affection ? Is that also a species of self-love ? Yes All is self-love Your children are loved only because they are yours Your friend for a like reason And your country engages you only so far as it has a connection with your self " મી હ્યુમના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી પ્રેમને વશ થઈને કોઈ પ્રેમ કરતું નથી પરન્તુ આત્મપ્રીત્યર્થે જ પ્રેમ કરે છે તમે તમારા બાળકો કે મિત્રો કે દેશને ચાહો છો, તેનું કારણ એ છે કે તમે તમારી જાતને –તમારા આત્માને–ચાહો છો, અને એ રીતે સ્વાર્થ પૂરતો જ તમારા પ્રેમનો [illegible] સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરનારાઓ તો એટલે સુધી

કહે છે તમે કોઈ દુખી જનોને દુખમાંથી મુક્ત કરો છો અને તેને તમે ધન આપો છો કે તમારા શરીર વડે તેનું દુખ કાપો છો તેમાં પણ તમારો સ્વાર્થ છે. તમે એક મનુષ્યને દુખી જોઈને દુખ પામો છો અને તમારૂં હૃદય બળે છે એવું થતું દાઝ દૂર કરવાના સ્વાર્થથી તમે દુખીને કોઈ પ્રકારની મદદ કરો છો અને તમારો સ્વાર્થ સાધી લો છો. આ પ્રમાણે હૉબ્સ હ્યુમ વગેરે વિદ્વાનો સેવાધર્મમાં પણ સ્વાર્થવૃત્તિ જુએ છે. વેદાન્તીઓ સ્વ એટલે 'આત્મા' કરી અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી પોતાના એક આત્મામાં સર્વ ભૂતોનો અને સર્વ ભૂતોનો પોતાના આત્મામાં સમાવેશ કરી સ્વાર્થ અને પરાર્થમાં રહેલા દ્વૈતભાવનો નાશ કરી બતાવે છે અને કહે છે કે પરોપકાર એ સ્વાર્થ હોય તોપણ આખા જગતના પ્રત્યેક પરમાણુના હિતમાં એ તેની સાથે રહેલો છે. 'સ્વાર્થ' શબ્દનો આવો સૂક્ષ્મ અર્થ કરવો એ ભલે સયુક્તિક હોય પરન્તુ તેથી સમાજનો તેના હિતમાર્ગનું દર્શન કરાવી શકાય તેમ નથી. જે પોતાના આત્મામાં સર્વ ભૂતોને અને સર્વ ભૂતોમાં પોતાને જોતો હોય, वसुधैव कुटुम्बकम्ના તત્ત્વને હસ્તામલકવત્ જોનારો તેમજ અનુભવનારો હોય, તેવા મનુષ્યને તો પરાર્થ કે પરોપકાર કરવાના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી. તેવા જ્ઞાનચક્ષુઓ એવા પુરુષો હોય છે કે તે પોતે જ ઉપદેષ્ટા થઈ લોકોને જગતના કલ્યાણને માર્ગે ચડાવવા સમર્થ હોય છે. અહીં ગ્રંથકારે તૃતીય અવસ્થામાં વિચરતા મનુષ્યને તેના મન થતો ધર્મ સમજાવવાના હેતુથી તે મનુષ્યો પોતાનું જગત્ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી ઋણમુક્ત થવાનું કહે છે. જે દેશના હવાપાણીથી પોતાના દેહનું પોષણ થયું હોય, જે સમાજના શિક્ષણ કે વડીલોથી બુદ્ધિ ખીલી હોય અને જેઓની પાસેથી નિર્વાહના સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય તેઓની પ્રત્યે ઋણ અદા કરવાનું કરજ મનુષ્યે કેવી રીતે ફેડવું? ગ્રંથકાર કહે છે કે तदां प्रत्युपकारिणी सेवा समा-चरेयताम्—તે ઉપકારીઓ પ્રત્યે પ્રત્યુપકારરૂપ સેવા બજાવવી જોઈએ. તેટલા માટે કહ્યું છે કે

> धनानि जीवित चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत ।
> तन्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥

અર્થાત્—ડાહ્યા મનુષ્યે ધન-જીવનાદિને પરાર્થે ત્યજવા જોઈએ વિનાશ આવી પહોંચે તે પહેલા પરાર્થે તેનો ત્યાગ કરવો એ જ યુક્ત છે પરાર્થ કિંવા સેવાધર્મને નીતિમા સ્થાન મળ્યુ છે તેનુ કારણ એ છે કે કેવળ પોતાના સ્થૂલ સ્વાર્થથી ઘેરાઈ મનુષ્યો જો પરહિતનો વિચાર કરતા નથી તો તેઓ પોતાનુ કાર્ય નહિ કરવાને લીધે છેવટે રિબાઈ મરવાની સ્થિતિમા જ આવી પડે છે જો દેશના મનુષ્યો આવી સ્વાર્થ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પોતાના સબંધીઓનુ, સમાજનુ કે દેશનુ હિત કરવામા તત્પર રહેતા નથી તેઓ વિનાશની નજીક ખેંચાઈ જાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ પોતાનુ ફરજી કાર્ય નહિ કરી શકવાથી રિબાઈ મરવાની અણીપર હોય છે પરાર્થસાધના નીતિમા સ્થાન પામી છે અને જનસમાજને કર્તવ્યપાલનમા ઉદ્યુક્ત કરવા માટે એ સ્થાન વાજબી રીતે આપવામા આવ્યુ છે (૨૮)

[પરાર્થવૃત્તિ જગતમા ક્યે કેવી રીતે વ્યાપી રહી છે અને તેથી લેવી-દેવીના વહેવાર મુજબ જગતના સર્વ જીવોનો વહેવાર કેવી રીતે ચાલે છે તે નીચેના શ્લોકમા ઉદાહરણો વડે દર્શાવવામા આવ્યુ છે]

प्रत्युपकारवृत्तेर्व्यापकता । २९ ॥

वृक्षाः पोषणकारकाय ददति स्वाद्य सुपक्व फल।
जग्ध्वा शुष्कतृणानि दुग्धममलं गावोऽर्पयन्त्यन्वहम् ॥
रे श्वानोऽप्युपकारकस्य निलयं नो विस्मरन्ति क्षण।
हन्यात्प्रत्युपकारसिद्धनियम धीमान्मनुष्य कथम् ॥

પ્રત્યુપકારવૃત્તિનુ વ્યાપકપણુ

ભાવાર્થ—વૃક્ષો પોષણ કરનારને પરિપક્વ સ્વાદિષ્ટ ફલ આપે છે ગાયો સૂકુ ઘાસ ખાઈને દરરોજ નિર્મલ દૂધ દે છે અરે કૂતરાઓ પણ ઉપકારી માણસનુ ઘર એક ક્ષણ પણ ભૂલી જતા નથી અર્થાત્ તેના

કહે છે તમે કોઈ દુખી જનને દુખમાથી મુક્ત કરો છો અને તેને ધન આપો છો કે તમારા શરીર વડે તેનુ દુખ કાપો છો તેમા પણ તમ સ્વાર્થ છે તમે એ મનુષ્યને દુખી જોઈને દુખ પામો છો અને તે હૃદયબળે છે એમ બનો ... કરવાના સ્વાર્થથી તમે દુખીને ... પ્રકારની મદદગીરી આપો છો તમારો સ્વાર્થ સાધી લો છો આ જમાને હોબ્સ, વગેરે વિદ્વાનો સેવાધર્મમા પણ સ્વાર્થવૃત્તિ જુએ છે વેદાતીઓ સ્વ ... 'આત્મા' કરી અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી પોતાના એક આત્મામા સર્વ ભૂતોનો સર્વ ભૂતોનો પોતાના આત્મામા સમાવેશ કરી સ્વાર્થ અને પરાર્થમા ... દ્વૈતભાનનો નાશ કરી બતાવે છે અને કહે છે કે પરોપકાર સ્વાર્થ હોય તોપણ આખા જગતના પ્રત્યેક મ માણસનો વિનમ તેની સાથે રહેલો છે 'સ્વાર્થ' શબ્દનો આવો સૂક્ષ્મ અર્થ કરવો એ સયુક્તિક હોય પરન્તુ તથી સમાજને તેના હિતમાર્ગનુ દર્શન કરાવી ... તેમ નથી જે પોતાના આત્મામા સર્વ ભૂતોને અને સર્વ ભૂતોમા પો જોતો હોય वसुधैव कुटुम्बकम्ना तत्त्वने ... જેનારો તે મનુષ્યનારો હોય તેના મનુષ્યને તો પરાર્થ કે પરોપકાર કરવાના ઉપ પણ જરૂર રહેતી નથી તેના જ્ઞાનચક્ષુઓ એટલા ખુલેલા હોય / પોતે જ ઉપદેષ્ટા થઈ લોકોને જગતના કલ્યાણને માર્ગે ચલાવવા સમર્થ છે અહીં ગ્રથકારને તૃતીય અવસ્થામા વિહરતા મનુષ્યને તેના ... ધર્મ સમજાવવાનો હોવાથી તે મનુષ્યને પોતાનુ જગત પ્રત્યેનુ ... કરી સદાયુક્ત થવાનુ કહે છે જે કે આ હવાપાણીથી પોતાના દેહનુ ... થયુ હોય, જે સમાજના શિક્ષણ કે વ્યવહારથી બુદ્ધિ ખીલી હોય અને જે પાસેથી નિર્વાહના સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય તેઓની પ્રત્યે સદા કરવાનુ મનુષ્યે કેવી રીતે કરવુ? ગ્રથકાર કહે છે કે सर्वा प्रत्युपकारिणी सेवा धीयताम्—તે તે ઉપકારીઓ પ્રત્યે પ્રત્યુપકારરૂપ સેવા બજાવવી ... તેટલા માટે કહ્યુ છે કે

> धनानि जीवित चैव परार्थ प्राज्ञ उत्सृजेत ।
> तन्निमित्तो वर स्यागो विनाशे नियते सति ॥

સમાધાન—હા કુદરતે એક જ કૂતરા પ્રત્યેનું તમારું નહિ પણ આખી કૂતરાની જાતિ પ્રત્યેનું અને બધા જાનવરો પ્રત્યેનું તમારું કર્તવ્ય ઠરાવી દીધું છે. એ કર્તવ્ય બજાવવા તમે તમારી ફરજ ચૂક્યા છો. કૂતરાની જાતિના અને બધા જાનવરોના તમારી ઉપર જે ઉપકારો છે તેના બદલામાં તમારી મનુષ્યજાતિએ પણ પ્રત્યુપકાર કરવો ઘટે. એ ઋણ અદા નહિ કરીને જીવવું તે જીવવું નથી, પરન્તુ પ્રત્યુપકાર કરતાં જીવવું એ જ ખરું જીવવું છે. કહ્યું છે કે—

आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन्को न जीवति मानव ।
पर परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥

અર્થાત્—આત્માર્થે તો આ દુનિયામાં કયો માણસ જીવતો નથી? પરંતુ પરોપકારાર્થે જીવનાર જ ખરું જીવન જીવ્યો કહેવાય (૨૯)

[परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः ॥ વૃક્ષનું પરાર્થજીવન અને તેની પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કેવી આદર્શ છે તે બતાવવા માટે નીચેના બે શ્લોકોમાં એ પ્રકારે વૃક્ષ પ્રત્યે અન્યોક્તિ કરી છે]

वृक्षस्य परार्थजीवनम् । ३० । ३१ ॥

त्व सर्वावयवैर्गद हरसि भो! निष्पाद्य भैषज्यक ।
पत्रैः पोषयसे सदा पशुगणान् दुर्भिक्षकाले नरान् ॥
युज्यन्ते कुसुमानि ते प्रतिदिन सत्कारपूजाविधौ ।
काष्ठ ते कृपिनो गृहान्नपचने त्वग् युज्यते वल्कले ॥
यष्ट्याद्यैरपकारिणामपि फल मिष्ट ददासि द्रुत ।
पान्थानां तु पथ श्रम हरसि वा त्व छायया शीतया ॥
वृष्ट्याकर्षकवायुशुद्धिजनक शीताऽऽतपादे सह ।
केनेद तव शिक्षित तरुवर प्राच्य परार्थं व्रतम् ॥

युग्मम् ॥

ઘરનું રક્ષણ કરે છે આમ જ્યારે અગાચર ઢોરોમા પણ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ જોવામા આવે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય શુ પ્રત્યુપકારના વ્યાપક નિયમને ભગ કરશે ? નહિ જ (૨૯)

વિવેચન—પોતા ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉપર સામો ઉપકાર કરવો એ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કહેવાય છે કેટલાકો તેને પરોપકાર કહે છે, પરન્તુ વસ્તુત તેને પ્રત્યુપકાર કહેવો તે વધારે યુક્ત છે કશાની આશા વિના ઉપકાર કરવો એ પરોપકાર છે પરન્તુ એવા પ્રકારનો નિષ્કામ ઉપકાર કરવાનુ શિક્ષણ સમાજમા ત્યારેજ પ્રસરે કે જ્યારે એ પરોપકાર મા વસ્તુત પોતાનું ઋણ અદા કરવા જેવો પ્રત્યુપકાર રહેલો છે એનુ લોકોના ધ્યાનમા ઉતારવામા આવે કોઇ આપણા પ્રત્યે ઉપકાર કરે તોપણ તે ઉપકાર કરનારે તો એમજ સમજવુ જોઈએ કે પોતે પ્રત્યુપકારજ કરે છે અર્થાત પોતાનું ઋણ અદા કરે છે એ ઋણ પોતાની દૃષ્ટિ સમીપે નહિ હોવા છતા કુદરતે અજાણવાની મોકલી રજ્જ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનુ ઋણ છે એમ સમજીનેજ તેણે એ ઋણ અદા કરવુ જોઈએ તેજ રીતે પ્રત્યક્ષ ઉપકારનો બદલો વાળના-સામો ઉપકાર કરનાર પણ પ્રત્યુપકારદ્વારા ઋણજ અદા કરે છે આવો પ્રત્યુપકાર દુનિયાનો પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રાણી કરે છે તેથી જ દુનિયાનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે એ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કેટલી વ્યાપક છે—પ્રત્યેક વસ્તુ કે પ્રાણીમા પોતાનું ઋણ અદા કરવાનો ખ્યાલ કેટલો સજ્જડ છે તે અચમકાર બનાવે છે કે—જે પોતાનુ પોષણ કરનારને પાક ફળ આપે છે, ગાયો પોતાના પાલકને દૂધ આપે છે અને કૂતરાઓ પણ પોતાના પાલકના ઘરનુ રક્ષણ કરે છે તે એ જ રીતે બીજી બાજુએથી વિચારીએ તો પોતાને ફળ આપનાર વૃક્ષોને લોકો પાણી પાય છે અને ખાતર પૂરે છે દૂધ આપનાર ગાયોને લોકો ખોરાક આપે છે અને ઘરનુ રક્ષણ કરનાર કૂતરાઓને રોટલો ખવાડે છે આ પ્રમાણે જનાવરો અને મનુષ્યો પરસ્પર પ્રત્યુપકાર કરે છે

શકા—એક કૂતરો આપણા ઘરનું રક્ષણ ન કરતો હોય છતા આપણે તેને રોટલો ખવાડીએ તો તે પણ શુ પ્રત્યુપકાર કહેવાય ?

વિના જ અનુપદેશ કરે છે स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः એટલે કે પરાર્થ એ જ જેનો સ્વાર્થ છે એ મનુષ્ય જ સત્પુરુષોમાં હમેશાં અગ્રણી કહેવાય છે. વૃક્ષનો સ્વાર્થ એ જ પરાર્થ છે, અને તેથી તેને ધન્યવાદ આપતાં પ્રથમ પૂછે છે કે, હે વૃક્ષ! આવું પરાર્થવ્રત તું કોની પાસેથી શીખ્યું? (૩૦-૩૧)

[કુદરતી વિભૂતિરૂપ સૂર્યાદિની પરોપકારિતા હવે વર્ણવે છે]

परोपकारार्थमेव सद्वस्तूनामस्तित्वम् । ३२ ॥

सूर्यो भ्राम्यति नाशनाय तमसो लोकोपकाराय च ।
मेघो वर्षति वाति वायुरमलः कालादिमर्यादितः ॥
नद्यो भूमितले वहन्ति नितरां नृणां हरन्त्यो मलं ।
सद्भावोद्भवनं परार्थमवनौ प्रायेण विज्ञायते ॥

ઉચ્ચ વસ્તુઓની હયાતી પરોપકારને માટે જ છે

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અંધકારનો નાશ કરવાને અને લોકોને ગરમી આપી જીવન નભાવવાને સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, વરસાદ વરસે છે, નિર્મળ વાયુ ઋતુની મર્યાદા પ્રમાણે વાય છે, મનુષ્યોના મેલને દૂર કરતી નદીઓ પૃથ્વીના પટ ઉપર હમેશ વહે છે. આ બધું જોતાં પૃથ્વી ઉપર સારી વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ ઘણે ભાગે પરોપકાર અર્થે જ હોય એમ જણાય છે. એ તો કુદરતી જડ વિભૂતિની વાત થઇ, પરન્તુ ચૈતન્યવંત મનુષ્યોમાં સદ્‌વસ્તુરૂપ સજ્જનો હોય છે. અને સૂર્ય, વરસાદ, ઋતુઓ વગેરેની તુલનામાં સજ્જનોનું અસ્તિત્વ પણ પરોપકારાર્થે જ છે. સુભાષિતકાર તો એટલે સુધી કહે છે કે

रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जना ।
एते परोपकाराय युगे दयेन निर्मिता ॥

અર્થાત્—સૂર્ય, ચંદ્ર, વરસાદ, વૃક્ષો, નદી, ગાયો તેમ જ સજ્જનોને

વૃક્ષનું પરાર્થ જીવન

ભાવાર્થ—હે તરુવર ! તું પત્ર, મૂળ, છાલ, વગેરે તારા સર્વ અવયવોથી ઔષધરૂપે બની મનુષ્યોના રોગને હરે છે, ફૂલો જેવા વચનમાં મનુષ્યોને અને પશુઓને પાંદડાંથી પોષણ આપે છે, તારાં ફૂલો મનુષ્યોના શણગાર કરવામાં અને પૂજનવિધિમાં હરરોજ વપરાય છે, તારાં લાકડાં ખેતીના કામમાં, વહાણ બનાવવામાં, ઘર બાંધવામાં, અને બીજી પ્રકારે વામાં વપરાય છે, તારી છાલ વસ્ત્ર ચીર બનાવવામાં કામ આવે છે જે માણસો તારા ઉપર પથ્થરથી તારો અપમાન કરે છે તેને પણ તું મીઠાં ફળ આપે છે તારી શીતળ છાયાવડે મુસાફરોના પંથના શ્રમને તું દૂર કરે છે, વૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરે છે, વાયુને શુદ્ધ બનાવે છે, શીત તાપ સહન કરીને પણ જનસમાજ ઉપર આવો ઉપકાર કરે છે આ પરમાર્થ વ્રત તને કોણે શીખવ્યું ? (૩૦-૩૧)

વિવેચન—આ અન્યોક્તિદ્વારા વૃક્ષની ઉપયોગિતાનું સૂચન કરવા ઉપરાંત તેના પરાર્થ જીવનનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે વૃક્ષનાં પાંદડાં, મૂળીયાં, છાલ, ડાળાં, ફળ-ફૂલ તેમાંથી ઝરતો રસ-ગુંદ-લાખ વગેરે સઘળું મનુષ્યોના તેમજ ઇતર પ્રાણીઓના ઉપયોગમાં આવે છે જ કહ્યું છે કે—

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥

અર્થાત્—વૃક્ષો સઘળા પ્રાણીઓના જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગી થાય છે અને તેની પાસે આશા ધારણ કરીને જનાર કોઈ પણ પ્રાણી નિરાશ થતું નથી પરંતુ તેની આ ઉપયોગિતા ઉપરાંત તેનું પરાર્થ જીવનનું વ્રત કેવું સુંદર છે ? તેને પથ્થર મારનાર—તેનો અપમાન કરનારને પણ તે તો ફળ આપવાનો સામો ઉપકાર જ કરે છે પોતાના પરાર્થ જીવનની પૂર્તિ માટે તે શીત કાળમાં કે ઉષ્ણ કાળમાં શીત-તાપ સહન કરી તપશ્ચર્યા આચરે છે અને જીવનપર્યંત પરાર્થ જ કરે છે જે મનુષ્યો પણ ખરા પ્રત્યુપકાર વૃત્તિવાળા છે તેઓ સામા માણસના અપકારની કે ઉપકાર કરવામાં વેઠવી પડતી હરકતો તથા સેવાની પણ તપશ્ચર્યાની પરવા કર્યા

વિના જ પ્રત્યુપકાર કરે છે स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः એટલે કે પરાર્થ એ જ જેનો સ્વાર્થ છે એ મનુષ્ય જ સત્પુરુષોમાં હમેશા અગ્રણી કહેવાય છે વૃક્ષનો સ્વાર્થ એ જ પરાર્થ છે અને તેથી તો ધન્યવાદ આપના પ્રાર્થનાર પૂછે છે કે હે વૃક્ષ! આવું પરાર્થરત તું કોની પાસેથી શીખ્યું? (૮૦–૮૧)

[કુદરતની વિભૂતિરૂપ સૂર્યાદિની પરોપકારિતા હવે વર્ણવે છે]

परोपकारार्थमेव सद्वस्तूनामस्तित्वम् । ३२ ॥

सूर्यो भ्राम्यति नाशनाय तमसो लोकोपकाराय च ।
मेघो वर्षति वाति वायुरमल कालादिमर्यादित ॥
नद्यो भूमितले वहन्ति नितरां नृणां हरन्त्यो मलं ।
सद्भावोद्भवनं परार्थमवनौ प्रायेण विज्ञायते ॥

ઉત્તમ વસ્તુઓની હયાતી પરોપકારને માટે જ છે

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અંધકારનો નાશ કરવાને અને લોકોને ગરમી આપી જીવન નભાવવાને સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, વરસાદ વરસે છે, નિર્મળ વાયુ ઋતુની મર્યાદા પ્રમાણે વાય છે, મનુષ્યોના મેલને દૂર કરતી નદીઓ પૃથ્વીના પટ ઉપર હમેશ વહે છે આ બધું જોતાં પૃથ્વી ઉપર સારી વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ ઘણે ભાગે પરોપકારાર્થે જ હોય એમ જણાય છે એ તો કુદરતની જડ વિભૂતિની વાત થઇ પરંતુ ચૈતન્યવંત મનુષ્યોમાં સદ્વસ્તુરૂપ સજ્જનો હોય છે અને સૂર્ય, વરસાદ, ઋતુઓ વગેરેની તુલનામાં સજ્જનોનું અસ્તિત્વ પણ પરોપકારાર્થે જ ઘટે સુભાષિતકાર તો એમને સુચવી કહે છે કે

रविश्चन्द्रो घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जना ।
एते परोपकाराय युगे दैवेन निर्मिता ॥

અર્થાત્—સૂર્ય, ચંદ્ર, વરસાદ, વૃક્ષો, નદી, ગાયો તેમ જ સજ્જનોને

વિધિએ આ જગમાં પરોપકાર માટે જ નિર્માણ કર્યું છે. આ ઉપમાનથી એમ જ સમજાશે કે જે સ્થાન આ વિશ્વમાં સૂર્ય ચંદ્રાદિ દૈવી વસ્તુઓનું છે, તેનું જ મહત્ત્વનું સ્થાન સજ્જનોનું છે. સજ્જનોની ફરજ બધા ઉપર ઉપકાર કરવાનો જ—ઉપકાર પાછળ પોતાનું સમગ્ર જીવન ખપાવવાનો માર્ગ રહેલો છે અને તે માત્ર જીવનની તૃતીય અવસ્થા જ પરોપકાર—પ્રત્યુપકાર—સેવાધર્મમાં અર્પણ કરવાનો હેતુ રહેલો છે. એ અવસ્થામાં પણ એની સુજનતા જે ન આવી શકે તેવાઓની ઉપમા ઘાસ-તૃણના કરવામાં આવ્યું છે —

तृणं चाहं वरं मन्ये नरादनुपकारिणः ।
घासो भूत्वा पशून्पाति भीरून्पाति रणाङ्गणे ॥

અર્થાત્—ઉપકાર નહિ કરનારા અનુપકારી મનુષ્ય કરતાં તો એક તણખલું પણ સારું છે કારણ કે તે બિચારું ઘાસ કહેવાતું પશુઓનું રક્ષણ કરે છે અને સમરાંગણમાં બીકણ જનોનું પણ રક્ષણ કરે છે—તાત્પર્ય કે બીકણો રણક્ષેત્રમાં વસ્તુતઃ 'ઘાસ' ખાતા કહેવાય છે તે એ તણખલારૂપ કહેવાતા ઘાસનો જ ઉપકાર છે. (૩૨)

[વનચરોમાં પણ નૈસર્ગિક પરોપકાર વૃત્તિ રહેલી છે તેના દાખલા હવે આપવામાં આવે છે]

प्राणिनामपि परोपकारवृत्तिः । ३३ ॥

कौशेयं रचयन्ति सूक्ष्मकृमयो नक्तंदिवं यत्नतः ।
स्वादिष्ठं मधुमक्षिका मधुभरं सञ्चिन्वते सन्ततम् ॥
मुक्ता बिभ्रति शुक्तयोऽपि जठरे कस्तूरिकां सन्मृगा ।
एतेषामसुधारिणामपि जनुर्लोकोपकारार्थकम् ॥

પ્રાણીઓમાં પણ પરોપકારવૃત્તિ

ભાવાર્થ—કોશેટાના સૂક્ષ્મ જંતુઓ રાત દિવસ યત્ન કરીને રેશમ

તયાર કરે છે, મધમાખી અનંત ઉદ્યોગ કરીને સ્વાદિષ્ટ મધનો સંચય કરે છે, છીપો પોતાના પેટમાં મોતી ધારણ કરે છે, કસ્તુરીમૃગો કસ્તૂરી ઉત્પન્ન કરે છે. આ બધા પ્રાણીઓનું જીવન શું સ્વાર્થ માટે છે? નહિ જ. કેવળ લોકોના ઉપકારને માટે જ (૩૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પરોપકાર કરનારા પ્રાણીઓના જે દાખલા આપવામાં આવેલા છે, તે દાખલામાં પ્રત્યેક પ્રાણી પરોપકાર કરતાં પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે. રેશમના કીડાઓ રેશમનો કોશેટો બનાવે છે અને જ્યારે તેમાંના કીડાને ગરમ પાણીમાં નાખી જીવનની આહુતિ આપવામાં આવે છે ત્યારે જ કોશેટાનું રેશમ ઉપયોગમાં આવી શકે છે. મધમાખીઓ અવિશ્રમ શ્રમ લઈને મધ એકઠું કરે છે, તેનો તેને કાંઈ ઉપયોગ હોતો નથી, પરન્તુ મનુષ્યો તે મધ લઈને તેનો ભોજનાદિમાં ઉપયોગ કરે છે, એ પણ માખીઓનો પરોપકાર છે. જ્યારે મધ પાડવામાં આવે છે ત્યારે અનેક માખીઓનો સંહાર થાય છે. અનેક માખીઓ મૂર્છિત થાય છે અને અનેક ઉડીને નાસી જાય છે. છીપોના ઉદરમાં મોતી પાકે છે પરન્તુ જ્યારે તેને ચીરીને તેમાંની માછલીને મારી નાખવામાં આવે છે ત્યારે જ તે મોતી મનુષ્યને મળે છે. એટલે લોકોને મોટો લાભ કરનારી માછલીનો પરોપકાર પણ તેના જીવનને ભોગે જ સિદ્ધ થાય છે. કસ્તુરીમૃગની ડૂંટીમાં કસ્તુરી હોય છે, અને તે લોકોના ઉપયોગમાં આવે તે પહેલાં તેને પણ પોતાના જીવનની આહુતિ આપવી પડે છે. મૃગને માર્યા વિના કસ્તુરી મેળવી શકાતી નથી. આમ કૃમિ, પશુ, પ્રાણી પરોપકાર કરતાં કરતાં મૃત્યુવશ થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તોમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલા પ્રાણીઓના જીવનમાં બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ રહેલાં છે. દાખલા તરીકે મધમાખીઓને ઉદ્યમની મૂર્તિરૂપે અને પોતે મધ નહિ ખાતી હોવા છતાં તે લેવા જનારને ચટકો ભરવા તૈયાર જ; તેથી તેની ઈચ્છાથી ભરેલી લોભી મનોવૃત્તિની પ્રતિકૃતિરૂપે ગણવામાં તેમજ નિંદવામાં આવે છે. કસ્તુરીમૃગનો જીવ લેનાર પારધિઓ તેને સંગીતથી લોભાવીને પાશમાં પાડી મારી નાખે છે, તેથી કાનની કાચી ઇન્દ્રિય વડે થતી તેની

પરવશતાના દૃષ્ટાન્ત વડે ઇંદ્રિયનિગ્રહનો બોધ પણ કરવામા આવે છે પરન્તુ પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનની અનેક જૂદી જૂદી દિશાઓ હોય છે અને જૂદી જૂદી દિશાઓના જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુઓ હોય છે તેથી અત્ર ગ્રંથકારે બીજા દૃષ્ટિબિંદુઓને ગૌણ રાખી માત્ર તેમના જીવનમા રહેલી પરોપકારિતાને પ્રધાન સ્વરૂપ આપેલું છે આવા પ્રાણીઓના સમસ્ત જીવન પરોપકારમા પસાર થાય છે, અને મૃત્યુ પણ પરોપકારઅર્થે જ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યને તો વિદ્યાર્થીકાળ તથા ગૃહસ્થાશ્રમમા અર્ધું જીવન ગાળ્યા પછી ત્રીજી અવસ્થામા પરાર્થે જીવન ગાળવાનું વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રકારો કહે છે એવો સેવાધર્મ પણ નહિ બજાવતા જે મનુષ્યો કેવળ પરોપકાર-શૂન્ય જીવન ગાળે તથા ખાધી પીધી મૂકીએ આવ્યા ને ખાલી હાથે ગયા સરખું જીવન પૂરૂં કરે, તેમને માટે તો યાપ કહેવામા આવ્યું છે કે, परोपकारशून्यस्य धिग्मनुष्यस्य जीवितम् પરોપકારશૂન્ય જીવન ગાળનાર મનુષ્યને ધિક્કાર છે। (૩૩)

[એ પ્રમાણે સેવાધર્મની મહત્તા તથા આવશ્યકતાનુ કથન કરવામા આવ્યા બાદ ગ્રંથકાર એ ધર્મમા પ્રવેશ કરવા માટેના દ્વારોનું નિરૂપણ કરે છે]

सेवाधर्मप्रवेशद्वाराणि । ३४ ॥

सेवाधर्मपुरप्रवेशकरणे द्वाराणि चत्वारि वै ।
मैत्री सर्वजनैर्न केनचिदपि क्लेशस्तदाद्य व्रतम् ॥
मोदोऽन्यस्य सुखेन यस्तदपर द्वार तृतीय दया ।
दु खाऽऽर्तेषु चतुर्थमुग्रकलुषे योपेक्षणाऽऽश्रीयते ॥

સેવાધર્મમા પ્રવેશ કરવાના દ્વાર

ભાવાર્થ—સેવાધર્મરૂપ નગરમા પ્રવેશ કરવાના ચાર દ્વાર છે કોઇની પણ સાથે ક્લેશ ન કરતા સર્વ જનોની સાથે મૈત્રી રાખવી તે પ્રથમ દ્વાર બીજાને સુખી દેખી ખુશી થવુ તે બીજું દ્વાર દુખી જીવો ઉપર દયા રાખ

તે ત્રીજુ દ્વાર અને પાપો જીવો ઉપર પણ દ્વેષ ન કરતા તેમની ઉપેક્ષા કરવી અર્થાત્ સમજાવતા ન સમજે તો તેનાથી તટસ્થ રહેવુ તે ચોથુ દ્વાર છે (૪)

વિવેચન—सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः—અર્થાત્—સેવાધર્મ પરમ ગહન છે અને તે યોગીઓને પણ અગમ્ય છે એવા પરમ ગહન ધર્મમા યોગી નહિ એવા મનુષ્યોને દાખલ થવા માટેનો માર્ગ સુગમ્ય કયાથી હોઇ શકે? તથાપિ અભ્યાસ અને આયાસ વડે પ્રત્યેક કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે સેવાધર્મ પણ એક પ્રકારનો પરમ યોગ છે, ને માટેનુ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર છે અને શાસ્ત્રે બતાવેલા દ્વારે થઈને ગમન કરનારને એ યોગ સાધ્ય થાય છે જનતાની અને જગતના પ્રત્યેક જીવની સેવા બજાવવી એ ભલે સ્થૂલ ક્રિયાથી નીપજતી હોય, પરન્તુ સેવાબુદ્ધિથી જ્યાસુધી અંતરંગ રંગાએલુ હોતુ નથી ત્યા સુધી એ સ્થૂલ સેવા બજાવવામા મનુષ્ય પ્રવૃત્ત જ થતો નથી ખ્રિસ્તી ધર્મમા તો સેવાધર્મને પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ કહેલો છે એ સ્થળે કહેલુ છે કે—"They asked a great one, How many ways are there to God?" He said "There are as many ways as there are atoms in the Universe but the best and shortest is Service" અર્થાત્—તેઓએ એક મહાત્માને પ્રશ્ન કર્યો કે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે કેટલા માર્ગો છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે—વિશ્વમા જેટલા અણુ છે તેટલા માર્ગ છે, પરંતુ 'સેવા' એ સર્વોત્તમ અને ટૂંકામા ટૂંકો માર્ગ છે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સેવા બજાવનાર સેવક સેવાના આધ્યાત્મિક ગુણ વિનાના હોય જ નહિ અને હોય તો તે સેવક 'સાચો' હોઇ શકે નહિ. સેવાધર્મ બજાવનારનુ અંતરંગ સેવામા જ લીન બની ગએલુ—સેવાની જ ઝંખના કરનાર અને નિષ્કામ વૃત્તિથી, સ્વાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ પણ નહિ રાખતા કેવળ પરાર્થવૃત્તિથી, સ્વભાવપ્રેરિત બનીને સેવાને માર્ગે જનારૂ હોવુ જોઇએ આ સેવાધર્મરૂપી નગરમા પ્રવેશ કરવા માટેના ચાર દ્વાર જ ગ[illegible] છે, અને તેનો નામનિર્દેશ ગ્રંથકારે

કરેલ છે એ ચાર દ્વાર જૂદી જૂદી દિશાએ આવેલા નથી પરન્તુ એક જ દિશાએ આવેલા છે, અને ચારેમા થઇને પસાર થનાર જ સેવાધર્મરૂપ નગરમા પ્રવેશ કરી શકે છે આ ચાર દ્વાર કયા? (૧) મૈત્રી-Love towards equals ( ) મોદ-Love towards superiors, (૩) દયા-કરૂણા Love towards inferiors અને (૪) ઉપેક્ષા-માધ્યસ્થ-Indifference towards opposition સમાન જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, પોતાથી મોટાઓ તથા અન્ય ગુણોપેત જીવો પ્રત્યે આમોદ-પ્રમોદભાવ-તેઓને સુખી જોઈ પોતે પ્રમુદિત થવુ એ વૃત્તિ, પોતાથી ઉતરતા અથવા ગુણોમા પાછળ જીવો પ્રત્યે કરૂણાભાવ અને પોતાની પ્રત્યે વિરોધ દાખવનારાઓ-શત્રુઓ વગેરે પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ અથવા માધ્યસ્થ ભાવ એવા ચાર ગુણોની પ્રાપ્તિ જ્યા સુધી ન થઈ હોય ત્યા સુધી જેઓ સમર્થ થયા નથી તેઓ સેવાધર્મ અગીકાર કરી શકતા નથી અથવા જો કરે છે તો તેઓ સેવાના હેતુ પાર પાડી શકતા નથી આ દુનિયામા સર્વ જીવો કે સર્વ મનુષ્યો સમાન હોતા નથી કોઇ આપણા જેવા, કોઇ આપણાથી મોટા, કોઈ નાના અને કોઈ આપણા વિરોધી પણ હોય છે જ્યાસુધી એ ચારે પ્રકારના જીવો કે મનુષ્યો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવાને અતરગ કેળવાયુ ન હોય ત્યાસુધી આપણે સેવા કેવી રીતે બજાવી શકીએ? આ સમાન ભાવની કેળવણી માટેના આ ચાર માર્ગો છે આ માર્ગે પ્રયત્નપૂર્વક આગળ વધનાર સમાન ભાવ ધારણ કરનારો બને છે, અને પછી તેને હાથે જે સેવા બજાવાય છે તે સાચી સેવા નીવડે છે

દૃષ્ટાંત-સાલો નામનો એક માળી હતો તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયા, તેમને પેટે કોઈ સતાન નહોતુ અને જીવતાસુધી ખાઈ શકાય તેટલુ ધન તેમની પાસે હતું એક વર્ષ પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમા દુકાળ પડ્યો સાલાએ વિચાર્યું કે પોતે વૃદ્ધ થયો છે અને કાઈ ધન ગળવાની હવે જરૂર નથી તો આ દુકાળના વખતમા લોકોનુ કાઈ ભલુ પોતાને હાથે થાય તો ઠીક આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર કેટલેક ગાઉ પર ઉડા કુવાને કાંઠે પરબ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાત દહાડો ત્યા રહીને

વટેમાર્ગુઓને તથા ઢોર ઢાખરને પાણી પાવા લાગ્યા માચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ઇરાદાને અનુકૂળ મન આપ્યો હતો. એટલે તે પણ રાત દહાડો પરગમા સ્વામીની પાસે રહેવા લાગી તે કુવામાથી પાણી સીચની અને માટલા ભરતી માચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો પરન્તુ જે સેવાબુદ્ધિ માચામા હતી તે તેની સ્ત્રીમા નહોતી કોઇ ઢેડનો છોકરો પરગે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનુ ટીચકુ ચડતુ પરગથી દૂર પાણી પાવા તેને જવુ પડતું પોતાના ગામનો કોઈ વટેમાર્ગુ પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે માચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણુમનાવ ભૂતકાળમા થએલો હોય તો તે પાણી પાવા ઉઠતી જ નહિ અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજી પોતાની મેળે પ્રેમભાવથી પાણી પાવા ઉઠતો તેના ગામનો કોઈ શેઠ કે ગરાસીઓ પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી તેની ખુશામત કરતી, અને કોઇ તરસ્યા ગરીબ આવતા ત્યારે તેની મોજમા આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો ચોખ્ખી ના કહેતી માચા બાળીને પોતાની સ્ત્રીનો આ સ્વભાવ ગમતો નહોતો પણ કકાસ નહિ થવા દેવાને તે મૌન રહેતો અને પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કોઇની કરતો એક વાર એક કુભારના દશ ગધેડા ઇટો લાદીને નીકળ્યા કુભારે પરગે આવીને ગવેડાને થોડુ પાણી પાવા માગણી કરી, ત્યા સ્ત્રી બોલી ઉઠી "ર૭ માણસોને પાણી પહોચતું નથી ત્યા ગવેડાને વળી પાણી શાનુ ? જા લઈ જા તારે ગામ જઇને પાજે" કુભારે કહ્યુ કે ગધેડા બ તરસ્યા છે તે થોડુ પાણી પાશો તો જ ગામ ભેગા થશે અને નહિતો મરી જશે પણ સ્ત્રીએ માન્યુ નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠ્યો તેણે પાણીની માટલી લઈ પાસે પડેના કુડામા પાણી રેડવા માડયુ ત્યા સ્ત્રીએ તેના હાથમાથી માટલી ઝુટવી લીધી અને સ્વામીને ઠપકો દીધો સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરત કુવાપર ગયો અને પાણી સીચીને ગધેડાને પાવા લાગ્યો ગધેડા બહુ તરસ્યા હતા પાણી સીચના તે થાક્યો પરન્તુ તેની સેવાબુદ્ધિએ [illegible] નહિ [illegible] રહીને તે પાછો પરગમા આવ્યો અને આરામ લેવાને [illegible] ને તાવ ચઢ્યા અને રાતે તો [illegible]

બીજી બાજુએ તેની ક્રોધી સ્ત્રીએ પરબની ઓરડીમાં જઈને ફાંસો ખાધો હતો. પોતાની ના ઉપરાંત થઈને સ્વામીએ ગધેડાને પાણી પાયું તેથી તે અભિમાનિની સ્ત્રીને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને તેથી તેણે એ દુષ્કર્મ કર્યું હતું. સાચાની સ્થૂળ સેવા અને તેની પાછળ રહેલી સેવાબુદ્ધિ કે જેમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા તથા માધ્યસ્થ્ય રહેલાં હતાં, અને તેથી ઊલટું તેની સ્ત્રીની વેઠરૂપ સેવા કે જેની પાછળ સેવાબુદ્ધિ તથા તેને યુક્ત આંતર ગુણો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ બીજા દિવસના પ્રભાતમાં વટેમાર્ગુઓના સમજવામાં આવ્યું. સાચો માળી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, ઢેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું ગમે તેવા પ્રાણી પ્રત્યે કેવી સેવાબુદ્ધિ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઈ સંતુષ્ટ કરતો હતો, તથા તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની એ સેવાની પાછળ કેવી કટુતા, ભાવનાહીનતા વગેરે અવગુણો હતા, તે લોકો તો જાણતા જ હતા, પરન્તુ એક જ કામ કરનાર બેઉ જણાની સેવાનાં બે જુદાં જુદાં પરિણામો આવેલાં જોઈને તેમનું હૃદય [illegible]યું. ગામલોકોએ એકઠા થઈને બેઉનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને સાચાની પરબ જ્યાં હતી ત્યાં જ પાકી પરબ બંધાવી 'સાચા માળીની પરબ' ને નામે તેનું નામ અમર કર્યું (૩૪)

चतुर्थ परिच्छेद

સેવાધર્મ : મૈત્રી ભાવના

[પૂર્વે કહેલી ચાર ભાવનાઓમાં પહેલી મૈત્રી ભાવના વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે. મૈત્રી સ્થાપ્યા પૂર્વે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ગ્રંથકાર વૈરના અનર્થોનું કથન કરે છે]

वैरत्याग । ३५ ॥

वैरं दुःखदवानलोद्भवकरं चिन्तालताम्भोधरो ।
धर्माम्भोजहिमं महाभयखनिः कर्मप्रवाहाऽऽश्रयः ।

रागद्वेषमहीधराग्रशिखर विक्षेपवशोत्सवो ।
मैत्री सश्रयणार्थमुत्क्षिप हृदश्चैतत्समूल द्रुतम् ॥

વેરનો ત્યાગ

ભાવાર્થ—કોઈની સાથે વેર બાંધવું તે દુખરૂપી દાવાનલ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, ચિંતારૂપ લતાને સિંચવામાં જલધર-મેઘરૂપ છે, ધર્મરૂપ કમળને બાળવામાં હિમરૂપ છે મોટા ભયની ખાણ છે, કર્મના ઘોઘને આશ્રય આપનાર છે, રાગદ્વેષરૂપ પહાડનું મુખ્ય શિખર છે, વિક્ષેપની સતતિને ઉત્સવ સમાન છે માટે મૈત્રી ભાવનાનો આશ્રય કરવાને વેરની જડને હૃદયમાથી મૂલ સહિત જલદી ઉખેડી નાખ (૩૫)

વિવેચન—'વેર બાંધવું' એટલે પરસ્પર વૈરવૃત્તિ વધે એવું કૃત્ય કરવું જગત્મા વૈર બાધવાને પરિણામે મોટા અનર્થો થયાના પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો મળે છે રાવણે રામ સાથે વૈર બાંધ્યું કૌરવોએ પાંડવો સાથે વેર બાંધ્યું, તેના કેવા પરિણામો આવ્યા તે જગત્ જાણે છે દુઃખ, ચિંતા, ત્રાસ પાપ, રાગદ્વેષ અને કુનપરંપરાગત વિક્ષેપ તેમાથી જન્મ્યા અને દુર્ગતિના ભાગી થવાના વૈરાધ જનોને પ્રસંગો આવ્યા ગીતામાં કહ્યું છે કે—न चापि वैर वैरेण केशव व्युपशाम्यति અર્થાત્—વૈરથી વૈરનું શમન થતું જ નથી પરન્તુ વૃદ્ધિ થાય છે વાલ્મિકિના રામાયણમા જણાવ્યા મુજબ જ્યારે રાવણની ઉત્તરક્રિયાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે તે ક્રિયા કરવાને રામે વિભિષણને સૂચના કરતા કહ્યું હતું કે—मरणान्तानि वैराणि निवृत्त न प्रयोजनम् ॥ અર્થાત્—જ્યારે રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે જ તેના વૈરનો અત આવ્યો તેની વૈરબુદ્ધિ તે જીવતો હતો ત્યાંસુધી ના ટળી જ હવે તેનું મરણ થતાં અમારૂ યુદ્ધનું પ્રયોજન પણ પૂરૂં થયું આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વૈરનો અગ્નિ એક વાર પ્રજાળ્યો અને જો તેને નવા નવા નિમિત્તો
મળ્યા જ કરે તો તે અગ્નિ જીવનનો અત આવતા સુધી
આવા વૈરી અથવા રે દુખના દાવાનળને

રૂપી લતાને સિંચનાર મેઘ ધર્મરૂપી કમલને બાળનાર હિમ, ભયની ખાણ કર્મના ઘોઘના આશ્રય રૂપ, રાગદ્વેષ રૂપ પહાડનુ શિખર અને વિક્ષેપની સનતિને ઉત્સવના સાધન તરીકે ઓળખાવીને યથાર્થ ઉક્તિ કરી છે જ્યા સુધી એ વૈર બાધવાની વૃત્તિને ચિત્તમા સ્થાન મળ્યા કરે ત્યાસુધી मित्ति म सव्व भूएसु—સર્વ ભૂતો પ્રત્યે મૈત્રી ધારણ કરવાનો ચિત્તવૃત્તિને અવકાશ જ ક્યાથી મળે? શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યુ હતુ કે निर्वैर सर्वभूतेषु य स मामेति पाडव—હે પાડવ! જે સર્વ જીવો પ્રત્યે નિર્વેર–વૈરરહિત વૃત્તિનો હોય છે તે જ મને–પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે એ કથનમા પણ નિર્વૈરતાદ્વારા મૈત્રી સમભાવનાનો જ ઉપદેશ કરેલો છે 'બાઈબલ'ની વાતામા ઇસુએ કહ્યુ છે કે "તુ તારા વૈરી ઉપર પ્રીતિ કર" અને 'તને એક ગાલ ઉપર તમાચો મારે તેની પાસે તુ તારો બીજો ગાલ ધર" જ્યાસુધી નિર્વૈરતા દ્વારા મૈત્રીની ઉપાસના કરવામા ન આવે ત્યાસુધી वसुधैव कुटुम्बकम् ની ભાવના કિંવા આત્મૌપમ્ય ભાવ સિદ્ધ થતો નથી

શકા—હમેશા વૈરબુદ્ધિથી જ વૈર બધાતુ નથી સત્યવાદી મનુષ્ય સત્ય બોલે કે સદાચરણ કરે તોપણ દુર્જન તેની ઉપર વૈર ધારણ કરે છે એવા દુર્જનના વૈરને હતીને તેની મૈત્રી બાધવી તે કેમ બને?

સમાધાન—ગ્રથકારે આ મૈત્રી ભાવનાનુ હૃદયમા સ્થાપન કરવાનો બોધ કરતા કહેલુ છે કે વૈરની જડને હૃદયમાથી જ દૂર ઉખેડી નાખ અને તેમા દુર્જનના વૈરને જીતવાનો પણ વિધિ અતર્ગત છે મૈત્રી ભાવનાથી જો મનુષ્યનુ હૃદય તરબોળ થએલુ હોય છે તો તે દુર્જનનુ વૈર પણ શમી જાય છે, એવુ એ હૃદયનુ આકર્ષણ થાય છે ઋષિ–મુનિઓના ખીલેલા આત્મબળ અને સમવૃત્તિના આકર્ષણથી સિંહ–વ્યાઘ્ર જેવા પણ પોતાની દુષ્ટતાને વિસરી જાય છે માત્ર જે જરૂરનુ છે તે મૈત્રી ભાવના હૃદયમા જાગ્રત થએલી હોવી જોઇએ નહિ કે માત્ર વાણીમા જ ટોવી જોઇએ હૃદયનો સદ્ગુણ હમેશા દુર્ગુણો ઉપર જય મેળવે છે જ 'ધમ્મપદ' નામના બૌદ્ધ ગ્રથમા પણ કહેલુ છે કે—

अक्रोधेन जिने क्रोधं असाधुं साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन सच्चेनालीकवादिनम् ॥

અર્થાત્—બીજાના ક્રોધને આપણા અક્રોધથી-સમતાથી જીતવો. દુષ્ટ જનને આપણી સાધુતાથી જીતવો, કૃપણને દાનથી જીતવો અને અસત્યને સત્યથી જીતવું. વસ્તુત: દુર્જનના વૈરને પણ નિર્વૈરતાથી-મૈત્રી ભાવનાથી જીતી શકાય છે.

દૃષ્ટાન્ત—સિંહઘોષ અને અશ્વઘોષ નામના બે રાજાઓ હતા. સિંહઘોષે અશ્વઘોષ રાજાની ઉપર હલ્લો કરીને તેનું રાજ્ય જીતી લીધું અને અશ્વઘોષને પકડ્યા. અશ્વઘોષનો પુત્ર રોહિતાશ્વ તે સમયે પ્રવાસે ગયો હતો. અશ્વઘોષને કેદ કરવાથી તેની પ્રજાએ સિંહઘોષ સામે બંડ ઉઠાવ્યું એટલે સિંહઘોષે અશ્વઘોષને શૂળીએ ચડાવવાનો હુકમ કર્યો. જે વખતે તેને શૂળી પાસે લઈ જવામાં આવ્યો તે વખતે રોહિતાશ્વ પ્રવાસેથી આવ્યો અને વેશ બદલીને શૂળી પાસે ગયો. પિતાએ પુત્રને ઓળખ્યો. પ્રકટ રીતે તો તેની સાથે વાતચીત કરી શકે તેમ નહોતું, કારણકે તેમ કરવાથી રોહિતાશ્વ ખુલ્લો પડી જાય અને શત્રુ તેને મારી નાખે. પરન્તુ અશ્વઘોષે શૂળીએ ચડતી વખતે લોકોને સંબોધીને વાગ્વિદગ્ધતાપૂર્વક પુત્રને સમજાવ્યું કે—વૈરને લાગુ કરવું નહિ. પિતાની આ શિખામણ માનીને રોહિતાશ્વ ચાલ્યો ગયો અને અશ્વઘોષને શૂળીએ ચડાવી મારી નાખવામાં આવ્યો. રોહિતાશ્વ જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, પરન્તુ તેને શાન્તિ મળી નહિ. પિતાને શૂળીએ ચડાવનાર સિંહઘોષને કોઈ રીતે મારી નાખ્યા વિના તેને શાન્તિ મળે તેમ નહોતું. રોહિતાશ્વ વિદ્યાકળામાં નિપુણ હતો. તેણે હવે સંગીતશાસ્ત્રીનો વેશ લીધો. સિંહઘોષની રાજસભામાં જઈને તેણે પોતાની સંગીતવિદ્યાથી રાજાને ખુશ કર્યો અને પોતાની ઓળખાણ દૂર દેશના સંગીતશાસ્ત્રી તરીકેની આપી. સિંહઘોષે તેને પોતાની પુત્રીને સંગીત શિખવવા માટે નોકરીએ રાખ્યો. પોતાની વિદ્યા, ચતુરાઈ, વિનય, સરળતા, ભલમનસાઈ વગેરે ગુણોથી એક વર્ષમાં તો તે રાજાની પ્રીતિને પાત્ર થયો અને

રાજકુંવરીને સંગીત શીખવવા ઉપરાંત રાજાના હજુરી તરીકેની સેવા પણ બજાવવા લાગ્યો. એક વાર શિકારે જતાં રોહિતાશ્વ પણ રાજાની સાથે હતો. એક મૃગની પાછળ પડતાં રાજા અને રોહિતાશ્વ ઘણા દૂર નીકળી ગયા અને બીજું શિકારી મંડળ પાછળ રહી ગયું. રોહિતાશ્વની સૂચનાથી રાજા આરામ લેવાને તથા ઘોડાનો થાક ઉતારવાને એક વૃક્ષ હેઠળ થોભ્યા. રોહિતાશ્વે ઘોડાના પલાણમાંથી ગાદી કાઢી પાથરી અને રાજા રોહિતાશ્વના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂતો તથા થોડી વારમાં ઊંઘી ગયો. રાજાને ચમત્કાર પહોંચાડવાનો આ સારો લાગ જોઈને રોહિતાશ્વે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને રાજાના માથા નીચે કપડાનો મોગ ડૂચો મૂકી દઈને તે તેને મારવાને તૈયાર થઈ ગયો. ક્ષણભર તે થોભ્યો. એટલામાં તેને મરતી વખતનું પિતાનું વચન યાદ આવ્યું કે "વૈરને વાળુ કરવું નહિ" એ વિચાર આવતાં તેણે તલવારને તુરત મ્યાન કરી, પરન્તુ તેજ ક્ષણે રાજાની આંખ ઉઘડી ગઈ અને તેણે રોહિતાશ્વને તલવાર મ્યાન કરતો જોયો. રાજાએ રોહિતાશ્વને તલવાર કાઢવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે ગદ્ગદ કંઠે પોતાનો અપરાધ કબૂલ્યો, પોતાની ઓળખાણ આપી અને ફાંસીએ ચડતી વખતની પિતાની શિખામણની વાત કહી. સિંહગોપ રોહિતાશ્વની સુજનતાથી છતાઈ ગયો. તેને વિચાર થયો કે આ વખતે જરૂર રોહિતાશ્વ પોતા પર વૈર વાળી શકત એ નિઃસંશય છે પરન્તુ પિતાની શિખામણને તેણે માન્ય રાખી મારા જેવા શત્રુને પણ જીવિતદાન દીધું તે કેવો સજ્જન કહેવાય? અને મેં તેના પિતાને શૂળીએ ચડાવ્યા છતાં તેણે પુત્રને વૈર વાળવું ન કરવાની શિખામણ આપી તે કેવો સદ્ગુણી રાજા કહેવાય? આથી સિંહગોપને અશ્વઘોષને શૂળીએ ચડાવવા માટે બહુ પસ્તાવો થયો અને પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેણે રોહિતાશ્વને તેના પિતાનું રાજ્ય પાછું આપવા ઉપરાંત પોતાની પુત્રી પરણાવીને કર્યું. નિર્વૈરતાથી શત્રુ પણ જીતાય છે તે આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી માલૂમ પડે છે (૩૫)

[હૃદયમાંથી વૈરબુદ્ધિનો નાશ કર્યા પછી મૈત્રી ભાવનાની ખીલવણી માટેનું બીજું પગથીયું બતાવતાં હવે ગ્રંથકાર સર્વ જીવો પ્રત્યે ભ્રાતૃભાવ ધારણ કરવાનું ઉપદેશે છે]

सर्वेऽपि भ्रातर ॥ ३६ ॥

भ्रातृत्वेन भवान्तरेषु जनिता सर्वेऽपि जीवा. पुरा।
नैकोऽप्यस्ति तथाविधो न रचिता येनाऽत्र सम्बन्धिता
पुत्रा. सन्त्यखिलाङ्गिनो भगवत कर्तृत्ववादे पुन-
रेवसत्यखिला जना. समभवन् ते भ्रातर. सोदरा ॥

સર્વ જીવોની સાથે ભ્રાતૃભાવ

ભાવાર્થ—આ જગતના સર્વ જીવો કોઈ ને કોઈ ભવમાં અગાઉ ભાઈ-રૂપે ઉત્પન્ન થઈ આવ્યા છે એવો એક જીવ નથી કે જેની સાથે આપણે ઈષ્ટ સંબંધ જોડ્યા ન હોય જે તો। સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માને છે તેમને મતે તો જગતના તમામ પ્રાણીઓ ઈશ્વરના પુત્ર ઠર્યા—એ રીતે કર્તાવાદી અને અકર્તાવાદી બંનેના મત પ્રમાણે તમામ જીવોને ભવાન્તરની અપેક્ષાએ તથા સહોદર ભાઈ કહી શકાય—અને ભાઈની સાથે વિરોધ કરવો તે અનુચિત (૩૬)

વિવેચન—જગતમાં કોઈ એવું માને છે કે આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરે રચી છે અને કોઈ એમ માને છે કે તે અનાદિ-અનંત છે પરન્તુ બેઉ માન્યતાવાળા એટલું તો માન્ય રાખે છે કે જગતના સર્વ જીવો પરસ્પર બંધુ સમાન છે કવિ દલપતરામ જગતના સર્વ મનુષ્યોને 'એક પિતાના પરિવાર' તરીકે ઓળખાવતા કહે છે કે—

"કાળા ગોરા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન
મોટો ન અધિકો કોઈને સઘળા એક સમાન

પરન્તુ એ કવિની ઉક્તિ કે ધર્મગુરુઓના ઉપદેશને અનુસરીને સર્વને બંધુ તુલ્ય લેખવાની સમબુદ્ધિ મનુષ્યે ખીલવવી જોઈએ અને ત્યારે જ તેની મૈત્રીભાવના ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી જાય જેઓ ઇશ્વરમાં સૃ… આરોપે … એક પિતાના પુત્રો તરીકે જગતના મનુષ્યોને

છે અને અદ્વૈતવાદીઓ તો તેથી પણ આગળ વધીને જગતના જીવ માત્રને પોતાના બંધુ તુલ્ય સિદ્ધ કરે છે તે કેવી રીતે ? જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

न सा जाई न सा जोणी । न त ठाण न त कुळ ।
न जाया न मुया जत्थ । सव्वे जीवा अणतसो ॥

અર્થાત્—આ દુનિઆમા અનતાનત જીવો છે તે દરેક જીવની સાથે એકેક જીવે માબાપ ભાઇ-ભગિની પુત્ર-પુત્રી સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સગપણો અનત વાર બાધ્યા છે એવા સબધ વિનાનો એક પણ જીવ નથી આવા સબંધેથી બધાએલા જીવોને શત્રુ કે વૈરી લેખવા તે કેવળ અયુક્ત છે તેઓની પ્રત્યે તો પ્રત્યેક મનુષ્યે ભ્રાતૃભાવ જ વિસ્તારવો ઘટે ઇહલોકની અને પરલોકની ગણત્રી કરીને જ જ્યાસુધી દૃષ્ટિની વિષમતા ટાળવાનો યત્ન કરવામા આવતો નથી ત્યાસુધી દૃષ્ટિની વિષમતા પૂરી રીતે ટળતી નથી અને વસુધાને કુટુંબ માનવા જેવી મનોભાવના ખીલતી નથી

દૃષ્ટાંત—જેઓ ઇહલોક-પરલોકની ગણત્રી કરતા નથી, જેઓ વૈરને ટકાવી રાખતા સમજતા નથી કે એ વૈરના બદલા પોતાના ભાવી જન્મોને પણ દુઃખ કરનારી નીવડશે તેઓને માટે એક દૃષ્ટાંત આપવામા આવે છે એક ગામડામા એક માછી રહેતો હતો કોઈ કામ પ્રસગે શહેરમા જતા રસ્તામા નીમડે ઝાડ ઉપર એણે પક્ષીનો માળો જોયો તેમા તેણે ઇંડા જોયા એને તેને તે ખાવાનું મન થયું અને તે લઈને એ શહેરમા ગયો શહેરમા એક મિત્રને ત્યા જઈ તેણે ઇંડા પકવ્યા અને ખાધા, એમાથી એક તેણે એના ભાઇબંધની છોકરીને આપ્યું તેનો એ છોકરીને એવો સ્વાદ લાગ્યો કે તે દિવસથી એ છોકરી પાડોશીની મરઘીના ઇંડા ચોરી લાવીને ખાતી છોકરીને પોતાના ઇંડા ખાતી જોઇને મરઘીને ક્રોધ આવ્યો અને એણે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરી કે— હે ભગવાન્ ! આવતા જન્મમાં હું રાક્ષસી થાઉં અને આ છોકરીના સતાન ખાઉં એમ કરજે " કેટલાક દિવસ પછી એ મરઘી અને છોકરી બન્ને મરી ગયા અને બન્ને એક જ ઘરમા અવતર્યા મરઘી બિલાડી થઇ અને છોકરી મરઘી થઇ મરઘી ઇંડા

મૂકે તે બિલાડી ખાઇ જાય આમ ઘણો વખત ચાલ્યુ આખરે મરઘીએ ચિડાઇને પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે—"હે ભગવાન્! આવતા જન્મમા હુ આ બિલાડીને અને એના બચ્ચાને ખાઉં એમ કરજે" કેટલેક દિવસે એ બિલાડી અને મરઘી બન્ને મરી ગયા બિલાડી હરણી થઇ અને મરઘી વાઘણ થઇ વાઘણ એ હરણીને અને એના બચ્ચાને ખાઇ ગઇ એવી રીતે પાચમો અવતાર તેઓ એક બીજા ઉપર વેર વાળતા ચાલ્યા છેવટે શ્રાવસ્તી નગરીમા એમાની એક જણી કોઢી અને બીજી રાક્ષસી અવતરી ત્યા એક દહાડો બુદ્ધદેવે એમને જોયા અને તેમને જન્મ જન્મ વેર ન રાખવાનો ઉપદેશ દીધો એ ઉપરથી સમજાશે કે વેર કરતા તેમજ મરી ધરતા ઈર્ષ્યા-ક્રોધ-લોભનો વિચાર પૂરેપૂરો આવશ્યક છે, કારણકે એવા સબધો અવતાર-પરપરાના પણ નીવડે છે (૩૬)

[સર્વ જીવો પ્રત્યેની આવી ફરજ બજાવતા કોઈ વાર કોઈનુ અનિષ્ટ ચિતવવા જેવો દોષ થાય તો તેથી મનની વૃત્તિ ક્ષુભિત થાય અને ભાવના જેટલી ઉંચી ચડી હોય તેથી બમણી પાછી નીચે પડે આવો દોષ થાય ત્યારે શું કરવુ ? ગ્રથકાર નિમ્ન શ્લોકમા તે દોષનુ નિવારણ બતાવે છે]

क्षमायाचनम् । ३७ ॥

नानिष्ट मनसाऽपि चिन्त्यमखिलभ्रात्रात्मकप्राणिनां ।
किन्त्विष्ट मनसा धनेन वचसा कायेन कार्य सदा ॥
येषा काप्यजनि क्षति कथमपि त्वत्तोऽज्ञतायां तदा ।
तास्त्व शुद्धधिया क्षमापय मुदा सन्ध्याद्वये नित्यश ॥

ક્ષમા માગવી

ભાવાર્થ—જ્યારે દરેક પ્રાણી ભાઇ સમાન છે ત્યારે તેનુ મનથી પણ અનિષ્ટ ચિંતવવુ નહિ કિન્તુ ધન તન, મન અને વચનથી તેમનુ હમેશ ઇષ્ટ કરવુ જોઇએ હે માનવ! તેમાના કોઇ પણ પ્રાણીની કોઇ પણ

રીતે તાગથી અજાણપણે ...ઇ પા નતિ થઇ હોય તો મારે ઓ મવા
એ અધ્યાકાળે હમેશ શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમના પાસેથી ક્ષમા માગ (૩૭)

વિવેચન—પૂર્વ દર્શાવનામ આવ્યુ છ કે મત્ર મનુષ્ય આદીઓ ઉપગત સર્વ જીવો પ્રત્યે મત્રી ભાવના કેળવવી તેમો આત્મૌપમ્ય વો નિર્વૈરતાથી પોતા સમાન કિંવા પોતાના બધુસમાન ગણવા પરતુ વ્યવહારમાં વર્તતા મનુષ્યથી કાઈ ગાહા વાર મન-વચ-કાયાથી અજાણપણે પણ પરતુ અહિત થઇ જાય છે જેઓ જાણીજોઈ ને પોતના સુખ લાભો માટે પારકુ અહિત કરે , તમો મત્રી ભાવના વિકસાવવાનો બોધ કરવો તે એક ઉનામા મીઠુ ભરી તેમા ઉગાડવાનો ઉપાય વાવના સમાન છે પ તુ જેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમને છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, કિંવા જે મુમુક્ષુઓ હ કાઈ આશ્રમમા કિંવા હરકોઈ વર્ગ આત્મૌપમ્ય દૃષ્ટિ ના માનસિક અમનો કેળવવાની જિજ્ઞાસાવાળા છે તેઓથી જ્યારે અજાણતા પરના અહિતનુ ચિંતન થઈ જાય છે, ત્યારે તેણે કઈ રીતે વર્તવુ તેનુ સૂચન કરવાનો પ્રયત્નાગનો આ શ્લોક લખવામા હેતુ છે પ્રભાતમા અને સાયકાળે ગત્રિની અને દિવસની પોતાની પરિચર્યાનુ સ્મરણ કરીને પોતે ક્યા ક્યા મા કિંવા ક્યા ક્યા માઠા કાર્યો કર્યા તે વિષે વિચારી દુષ્કૃત્યની આલોચના કરવી જેમનુ અહિત કર્યું હોય -થઇ ગયુ હોય તેની મન પૂર્વક ક્ષમાપના માગવી, પુન તેવુ કૃત્ય ન થઇ જાય તે માટે સાવધચિત્ત રહેવાનો નિશ્ચય કરવો એવુ માનસિક ચિંતન પ્રમાદવશાત પતિત થતી મૈત્રી ભાવનાને પુન ઉચે ચડાવનાર નીવડે છે પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત તે પશ્ચાત્તાપ છે અને ક્ષમાયાચના દુષ્કૃત્યના સાચા પશ્ચાત્તાપ વિના કરી શકાતી નથી, એટલે એ રીતે ક્ષમાયાચનાવડે પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત જ થવાય છે જૈન ધર્મમા આ ક્રિયાને પાપમાથી પાછા હઠવા રૂપ-પ્રતિક્રમણ કહેવામા આવે છ બુદ્ધે પણ સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ કેળવવા માટે ક્ષમાયાચનાને આવશ્યક લેખી છે

દૃષ્ટાંત—ક્ષમાપનાના ગીત પાલનનુ એક દૃષ્ટાન્ત છે પાટલીપુત્રના રાજા C ત્યનના રાણીવાસમા સુવર્ણગુલિકા નામની એક અત્યત સ્વરૂપ-

વતી દાસી હતી એકદા ઉજ્જયિનીના રાજા ચડપ્રદ્યોતની દૃષ્ટિએ તે પડી અને રાજા તેની ઉપર મોહિત થયો, પરન્તુ ઉદાયન રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી નહિ એટલે તેણે એ દાસીનુ હરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ચડપ્રદ્યોત એક વાર હાથી પર બેસીને દાસીનુ હરણ કરવા નિકળ્યો, પરન્તુ ઉદાયનને હાથ પકડાઈ ગયો અને ઉદાયને તેને કેદમા પૂર્યો સવત્સરીનો દિવસ આવતા ઉદાયન સવત્સરી પ્રતિક્રમણ કર્યા પહેલા સૌને ખમાવવાની સાથે કેદીઓને પણ ખમાવવા ગયો ખમાવતા ખમાવતા તે રાજા ચડપ્રદ્યોત પાસે ગયો અને બોલ્યો "મે તમને કાયદા પ્રમાણે તમારા ગુન્હાની સજા કરી છે, પણ મારા મનમા તમારી પ્રત્યે અગર દ્વેષ નથી, માટે તમે ખમજો " ચડપ્રદ્યોતે કહ્યુ "મને કે માથી બહાર કાઢી તારી દાસી સુવર્ણગુલિકા પરણાવે તો જ હુ ક્ષમા આપુ હુ પણ શ્રાવક છુ અને એથી મારે પણ પ્રતિક્રમણ થાય " ઉદાયને તેને ઘણુએ સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ છેવટે "દાસીપતિ" એવા અક્ષરો પોતાના કપાળમા કોતરાવવા (ડામ દેવા) ની શરતે તેને સુવર્ણગુલિકા પરણાવવાનુ ઉદાયને કબૂલ કર્યું અને એ રીતે ખમતખામણા કર્યા (૩૭)

[હવે મૈત્રીભાવનો વિકાસ કેવે ક્રમે કરવો તે દર્શાવવામા આવે છે]

मैत्रीक्रम । ३८ ॥

मैत्री कल्पलता प्रयाति विततिं शक्तेर्विकाशो यथा।
तस्यास्तिष्ठति मूलमात्मनिलये स्कन्धस्तु सम्बन्धिषु ॥
शाखा–देश–समाज–मानवगणे विस्तारमापद्यते।
सर्वप्राणिगणे तदीयशिखर प्रान्ते जगद्व्याप्नुते ॥

મૈત્રીનો ક્રમ

ભાવાર્થ—જેમ જેમ માણસની શક્તિનો વિકાસ થતો જાય, તેમ તેમ ... ના વિસ્તાર પામતી જાય તે ક ... ના

ઘરમા હોય છે, એટલે પ્રથમ ઘ થી શરૂ થાય છે સગા સબધીઓમા તેનું ગ્ર ઘચડ હોય છે, દેશ સમાજ ઓ મનુષ્ય માનમા તેની શાખા વિસ્તરે છે તેની ટોચ તે સર્વ પ્રાણીવર્ગમા પહોચે છે, અને આખરે તે લતા આખા જગતને વ્યાપી રહે છે (૮)

વિવેચન—અત્ર મૈત્રીના ક્રમનુ દર્શન એક લતાના વિસ્તારની તુલનાથી કરાવવામા આવ્યુ છે મૈત્રીને ૯ પવના ક નિ ગ્રથકારે મૈત્રી પ્રથમ પોતાના ઘરથી શરૂ કરવાનુ કહી પછી તેનુ થડ, શાખા, અને ટોચના ડાખળા સગા–સબધી દેશ–સમાજ–મનુષ્ય પાત્રી અને સર્વ પ્રાણી વર્ગ સુધી પહોચાડવાનુ સૂચન કર્યું છ તાત્પર્ય એ છે કે મૈત્રી ભાવનાનો વિકાસ ક્રમે ક્રમે થાય છે વગ્આગળે મૈત્રી કિંવા દૃષ્ટિની સમતા નહિ જાળવી શકનાર દેશસેવક કે સમાજસેવક થઈ રહનો નથી, અને તે વસુધાને કુટુબરૂપ માનનારો માધુ કે સન્યાસી પણ થઈ શકતો નથી કદાચ તેવો માણસ દેશસેવક કે માધુ બને છે, તોપણ તેનામા તે તે પદના ઉત્તમ ગુણો હોતા નથી અને તેથી પોતાનુ નિર્દિષ્ટ કર્તવ્ય બજાવી શકતો નથી એક મનુષ્ય બેસીને ઉ નારો માણસ જેમ જેમ આકાશમા ઉચે ચડતો જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિગોચર ક્ષિતિ નુ વર્તુળ વધારે ને વધારે મોટુ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે મૈત્રી ભાવનામા મનુષ્ય જેમ જેમ ઉચો ચડતો જાય છે, તેમ તેમ તેનુ મૈત્રીનુ વર્તુળ વધાતુ જાય છે તેમના માટે મૈત્રીભાવનાનો વિકાસ કરવા ઇચ્છનારે ઘ આગળેથી જ તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ તૃતીય અવસ્થામા જે વખતે સમાજ, દેશ કે સમગ્ર જનતાનુ કલ્યાણ કરવાનુ હોય છે, તે વખતે મૈત્રીનો ક્રમ શીખવાને માટે ઘરના મનુષ્યોથી શરૂઆત કરનાર માણસ જોઈએ તેવી રીતે આગળ વધી શકતો નથી, એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમા જ કૌટુમ્બિક મૈત્રીભાવનાની તો પૂર્ણ કેળવણી કરી નાખવામા આવેલી હોવી જોઇએ એટલે પછી તૃતીય અવસ્થામા સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની તથા આગળ જતા જગતના પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની મૈત્રી કેળવવાને અને एतामाद्य निश्रेणीं ब्रह्मलोक महीरते—એ રીતે નિસરણી ચડતા ચડતા છેવટે બ્રહ્મલોકમા પહોચવાનો ઈપ્સિતાર્થ પૂરો થાય છ મૈત્રી ભાવનાને

વિકાસ અને તેના ક્રમના સબધમાં બુદ્ધનું કથન પણ આ વિચારોને અનુ-રૂપ જ છે બાદ્ધ ગ્રથોમા મત્રીભાવનાનુ વિધાન કરતા કહેવામા આવ્યુ છે કે–

अत्तूपमाय सब्बेस सत्तानं सुखकामत ।
पस्सित्वा कमतो मेत्तं सब्बसत्तेसु भावये ॥

અર્થાત્–આપણી પેઠે જ સર્વ પ્રાણી સુખની ઇચ્છા કરે છે એમ સમજીને ક્રમે ક્રમે સર્વ પ્રત્યે મત્રીભાવ ઉત્પન્ન કરવો આ સબધે વિશેષ ઉપદેશ બુદ્ધે 'કકચૂપમ સુત્ત'મા કર્યો છે તે ઉપદેશનુ તાત્પર્ય પણ–ક્રમે ક્રમે મત્રીભાવનાને વિસ્તારવાનું છે

દૃષ્ટાન્ત—એક નવા ગ્રેજ્યુએટના મનમા વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ દેશની સેવા કરવાના વિચારો રમ્યા કરતા હતા, અને તેના મનમા કાઇ કાઈ અભિલાષો ભરેલા હતા તે બી એ ની પરીક્ષામા પસાર થયો કે તુરત એક મોટા શહેરની 'વનિતાવિશ્રામ જેવી સસ્થામા સેવાભાવનાથી નોકરી કરવાને તયાર થયો વનિતાવિશ્રામ ચલાવનાર વૃદ્ધ ધનવાન બાઈની પાસે તે ગયો અને તેણે પોતાનો નોકરી કરવાનો વિચાર જણાવ્યો એટલે વૃદ્ધ બાઇએ પૂછ્યુ "વારૂ તમે પગાર શો લેશો?' ગ્રેજ્યુએટ જુવાને જવાબ આપ્યો "માત્ર પદર રૂપિયા " બાઇએ પૂછ્યુ "તમે શુ પરણેલા નથી?" જુવાને કહ્યુ "પરણેલો તો છુ " 'ત્યારે તમે બે માણસ પદર રૂપિયામા પૂરૂ કરી શકશો?' "હું માત્ર સેવાબુદ્ધિથીજ આપની સસ્થામા જોડાવા ઈચ્છુ છુ મને ધનનો લોભ નથી" 'ત્યારે તમે ગર્ભશ્રીમત છો?" જુવાને કહ્યુ "નાજી, હુ સામાન્ય સ્થિતિનો છુ, પરન્તુ સ્ત્રીના પોષણ જેવી મારી સ્વાર્થી ભાવનાથી પ્રેરાઇને વનિતાવિશ્રામ જેવી લોકોપકારક સસ્થા પાસેથી વધારે દ્રવ્ય લઉ એવુ કરવુ મારી સેવાવૃત્તિને ગમતુ નથી સ્ત્રી પણ ગમેતેમ કોઈ રીતે પોતાનુ ઉદર ભરી લેશે.' વૃદ્ધ બાઈને આવી સેવાભાવનાથી આશ્ચર્ય થયુ તેણે કહ્યુ "ત્યારે તમે કાલે તમારી સ્ત્રીને લઇને મારી પાસે આવજો" જુવાને કહ્યુ "પણ તે માદી છે,

એટલે અહીં આવી શકશે નહિ" વૃદ્ધાએ પૂછ્યું "વારુ, તેને શું દર્દ છે?" જુવાને કહ્યું તે તો કાંઈ મને ખબર નથી, પણ મારી માતા તેની માવજત સારી રીતે કરે છે" "કોની વાત કરો છો?" જુવાને કહ્યું "દયા તો આપની કરતાજ હશો ને!" "વારુ, મારી સંસ્થામાં અનેક ગરીબ કન્યાઓ, વિધવાઓ અને અશક્ત બાઈઓ છે તેમની પ્રત્યે તમે સમાન દૃષ્ટિથી રહેશો તો—" જુવાન અધવચ બોલ્યો 'જરૂર, દેશના દુખી બાળકોને જોઈને મારા હૃદયને આજથી નહિ પણ હું જ્યારે કૉલેજમાં હતો ત્યારથી દુખ થતું હતું તેથી માત્ર પેટ પૂરવા જેટલાજ પગારથી મારા કુટુંબીઓની જરા પણ ચિંતા કર્યા વગર હું આપની સંસ્થામાં સેવા કરવાને રહેવા ઇચ્છું છું તો પછી આપ સમજી શકશો કે સંસ્થાની ગરીબ ભિખારી બાળાઓ, દુર્ભાગી વિધવાઓ અને દયાર્દ્ર અશક્ત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે મારી દયા ભાવના—' આ ભાષણ સાંભળીને વૃદ્ધાથી વધારે વાર ધીરજ રાખી શકાઈ નહિ તે બોલી "અરે મિસ્તર દેશસેવક! મને તમારી સેવાની ભાવનાનો જરા પણ વિશ્વાસ નથી માટે મારી સંસ્થામાં તમને મુકત રાખવાને પણ હું તૈયાર નથી જે માણસ પોતાની સ્ત્રીનું ઉદર ભરવાની ચિંતા રાખતો નથી, જેને પોતાની માંદી સ્ત્રીના દર્દની કે તેના ઔષધોપચારની ખબર નથી, જેને સ્ત્રી પ્રત્યેનો પ્રેમ એ શું તે માલૂમ નથી, તેની પ્રેમભાવના મારી સંસ્થાની ગરીબ બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપર આકર્ષાય એવું માનવી જ નથી એ સંભવિત પણ નથી. કુદરતે જેને પોતાના જ બનાવ્યા છે તેને જે ચાહતો નથી તે પરાયાને ચાહે એ નહિ બનવાજોગ છે' જુવાન ગ્રેજ્યુએટની આંખો પોતાની પહેલી ફરજ પ્રત્યે ઉઘડી કે સૌથી પહેલા આપ્તજનો પ્રત્યેની પોતાની નિર્મળ પ્રેમભાવના વિના સમાજસેવા કે દેશસેવા વ્યર્થ છે એ જ રીતે મૈત્રીભાવના વિકસાવવામાં ક્રમાનુસારી થવુ એ ઇષ્ટ છે (૩૮)

[મૈત્રીનો ઘાત થાય તેવા સંયોગોની ઉપસ્થિતિ થતા કેમ વર્તવું તે વિષે આ પ્રકાર કહે છે]

मैत्रीघातकप्रकृते परिहार । ३९ ॥

वैधर्म्ये यदि तत्त्वनिश्चयधिया तत्त्व समालोच्यतां ।
वैदेश्य यदि गृह्यता नवगुणस्तस्मात्स्वय दीयताम् ॥
वैजात्येऽपि विरोधभावजनन दोषावह सर्वथा ।
भेदेऽपि प्रकृते र्योरनुचित मैत्रीपथोत्सर्जनम् ॥

મૈત્રીઘાતક પ્રકૃતિ દૂર કરવી

ભાવાર્થ—બે વ્યક્તિ કે બે સમાજ વચ્ચે ધર્મભેદ હોય તો મૈત્રીનો ઘાત થવાનો સભવ છે પણ ત્યાએ મૈત્રીનો માર્ગ છોડવો ન જોઇએ કિન્તુ ધર્મભેદ હોય ત્યા તત્ત્વનિશ્ચય કરવાની બુદ્ધિથી તત્ત્વની સમાલોચના કરવી, જ્યા દેશભેદ હોય ત્યા પણ વિરોધ ન કરતા ગુણની આપ લે કરવી અર્થાત્ મ્હાભામા નવા ગુણો હોય તે લેવા અને આપણામા હોય તે તેમને દેવા, જ્યા જાતિભેદ હોય ત્યા પણ વિરોધ કરવો તે સર્વથા દોષપૂર્ણ છ, જ્યા મેના સ્વભાવ વચ્ચે ભેદ હોય ત્યા પણ મૈત્રીનો માર્ગ છોડવો ઉચિત નથી (૩૯)

વિવેચન—આત્ર જીવન ધા઼ી વા મનુષ્યના માતર્ જીવન ઉપર અમર કરે છે, એ ને કેટલીક વાર એવા સયોગોમા મનુ ય આવી પડે છે કે તેની મત્રી ભાવના ત્યમથી જવા પામે છે આવા પ્રસગે શુ કરવુ ? ગ્રથકાર આ શ્લોકમા એવા મત્રીઘાતક પ્રસગોના થોડા ઉદાહરણ આપે છે બે વ્યક્તિ કે બે સમાજ વચ્ચે ધર્મભેદ હોય તો મૈત્રીનો ઘાત થવાનો પ્રસગ આવે છે સ્વધર્મનુ અભિમાન રાખવુ એ એક સદ્ગુણ છે, પરન્તુ એ સદ્ગુણ જો અન્યધર્મી પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન કરનારો નીવડે તો એમ ગુણ દુર્ગુણરૂપ જ લેખાય છ ધર્મનુ અભિમાન પ્રશસ્ત હોવુ જોઇએ—ધર્મતત્ત્વનુ હોવુ જોઇએ તે તાના ધાર્મિક સપ્રદાય મત પ અભિમાન ગ તેની ક્ષુદ્રતા દર્શાવે છે તેટલુ

માની મનુષ્યે પણ જ્યારે પોતાની સામે વિધર્મી આવે અને તેની સાથેકોઈ આસનમા મતભેદ પડે ત્યારે તત્ત્વનિશ્ચય કરવાની બુદ્ધિથી તત્ત્વની સમાલોચના કરી જોઈએ અને જ્યારે એ તત્ત્વ વિચારશે કે હું વૈષ્ણવ ધર્મદ્વારા પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવા માગુ છુ, તો તે બુદ્ધોપાસના દ્વારા નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરવા માગે છે વસ્તુત બેઉનો હેતુ તો જન્મ-મરણના ફેરા ટાળવાનો જ છે પરમાત્મા તો બેઉનો એક જ છે, તો પછી ઐહિક ભેદદૃષ્ટિથી શા માટે મૈત્રીનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ? એવી રીતે તત્ત્વાલોચન કરનાર વીર પુરુષની તો શત્રુ પણ પ્રશસા કરે છે અને તેનુ કોઇ અમિત્ર બનતુ નથી કે રહેતું નથી એ જ સાચો 'મનુષ્ય કર્તવ્ય છે नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स मत पुमान्॥ પ્રાચીન કાળમા જૈન, બૌદ્ધ અને વૈષ્ણવ ભાઇઓ એક જ પિતાના ઘરમા સુલેહ-સપથી રહી શકતા તે આવી જ તત્ત્વવિચારણા વડે રહેલા એ ધર્મમેળની વાત થઇ જ્યા દેશભેદ હોય ત્યા શુ કરવુ ? મહાત્મા ગાધીજી કહે છે કે સ્વદેશાભિમાન ત્યારેજ યોગ્ય ગણાય કે જ્યારે પરદેશીઓ પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ દેશના હિતને અર્થે કોઇ પરદેશીઓ સાથે યુદ્ધ કરવુ પડે તોપણ એ યુદ્ધ કરવામા દ્વેષ નહિ પણ મિત્રના જ દાગીભૂત હોવી જોઇએ કોઈ શકા કરશે કે જો મિત્રતા હોય તો યુદ્ધ સભવિતજ નથી પરન્તુ એ ભૂલ છે દ્વેષી યુદ્ધ કરનાર શત્રુથી પોતાનું સરક્ષણ કરવા ઉપરાત શત્રુનુ પુષ્કળ અનિષ્ટ કરે છે, તેને મનુષ્યની વગણામાથી ઉતારીને પશુ બનાવી દેવા તે તનસે છે પરન્તુ મૈત્રી ભાવનાવાળાને દેશને અર્થે યુદ્ધ કરવુ પડતુ હોવા છતા તે પોતાનુ રક્ષણ કરીને યોગ્ય પ્રસગ આવ્યે શત્રુની સાથે સધિ કરે છે તે તેનો દ્વેષ કરતો નથી કે તેનુ અનિષ્ટ કરવા મથતો નથી પરન્તુ તેનો મિત્ર બનીને તેનામા પોતા કરતા જે કાંઈ નવા ગુણો હોય તે ગ્રહણ કરવા તત્પર રહે છે એ પ્રમાણે પરદેશીઓ તરફ જોતા જ્યારે ગુણગ્રહણને સારભૂત માનવા સુધી મનુષ્યની દૃષ્ટિ કેળવાય છે ત્યારે તેને તેની તરફ કદાપિ દ્વેષ થતો નથી ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધમા ફ્રાન્સ અને જર્મની બેઉ દેશોએ મનુષ્યજાતિનુ અકલ્યાણ કરનારા વ્યાપારો કરવામા મણા મૂકી નથી જર્મનીએ પોતાના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો હિંસાને અર્થે

જ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો અને ફ્રાન્સે જર્મનીને કચડી નાખીને ફરી ઉ
માથું નહિ કરવા દેવા પુષ્કળ યત્ન કર્યો કવિસમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ ટાગો
જર્મની અને ફ્રાન્સના એ કાર્યોને અનિષ્ટ જ માને છે લોકકલ્યાણનો ઘા
કરનારા એ દેશો હોવા છતાં લોકકલ્યાણ વાચ્છક કવિ ટાગોરે તેમની પ્રત્યે
દ્વેષ દાખવ્યો નથી તેમણે જર્મનીના તત્ત્વવિદ્ મહાપુરુષોનો પરિચય કરા
જર્મનીની અને ફ્રેંચ પંડિતોના ગુણોનું અવલોકન કરવા ફ્રાન્સની મુલાકાત
લઈ પુષ્કળ માન મેળવ્યું છે અને તે તે તત્ત્વવેત્તાઓ તથા પંડિતોને માન
આપ્યું છે આ પ્રમાણે જ્યાં પરસ્પર ગુણવિનિમયની દૃષ્ટિ જ હોય છે, ત્યાં
દેશી–પરદેશીની ભાવના ટકતી નથી અને તેટલા માટે જ ગ્રંથકારે એવા
મૈત્રીઘાતક પ્રસંગની ઉપસ્થિતિમાં ગ્રન્થના नवगुणास्तस्मात्तस्य दीयताम् એવા
ઇષ્ટ માર્ગ જ દાખવ્યો છે જાતિભેદ ઉપસ્થિત થાય ત્યાં શું કરવું ? ગ્રંથકાર
કહે છે કે જાતિભેદની દૃષ્ટિથી જોવાથી વિરોધભાવ જન્મ પામે છે અને
વિરોધભાવ એ તો દોષથી ભરેલો જ છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે
આજકાલ બધા દેશોમાં જૂદી, જૂદી જાતિના લોકો રહે છે અને કેટલીક
કોમો તો મૂળ પરદેશી હોવા છતાં અમુક દેશની નિવાસી કોમો તરીકે જ
સ્થાપિત થઈ ગએલી છે–જેવા કે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો જેઓની સાથે
હળીમળીને રહેવાનું આવશ્યક જ છે તેઓની તરફ વિરોધભાવ રાખવો તે
દોષપૂર્ણ છે તેમ જ હાનિકારક છે પ્રભુ [illegible] જાતિભેદની દૃષ્ટિનો ત્યાગ
કરી મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જોવાનું [illegible] તેના
જ અનુયાયીઓ આજે તેના ઉપદેશને [illegible] નથી દક્ષિણ આફ્રિકા
અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જઈ [illegible] અને હિંદમાંથી ત્યાં
જઈ વસેલા હિંદવાસી ચામડીના [illegible] ફરાવે છે કે તેઓ
તેમને વિજાતિદ્વેષથી ગોરા [illegible] ક્લિષ્ટ એશિયાવાસી
હતો, જો આ વખતે તે [illegible] અનુયાયી પૂર્વ તથા
દક્ષિણ આફ્રિકાના [illegible] રહે નહિ ! આ જાતિ
દ્વેષને પરિણામે તે [illegible] ગોરા અને ઘઉં
લોકો વચ્ચે [illegible] વિરૂપ મત

હિતમાં એવા ઉત્પાતો શું ઓછા હાનિકારક છે ? અને જ્યાં બે વ્યક્તિઓના સ્વભાવ કે પ્રકૃતિનો ભેદ હોય ત્યાં તો માત્ર કુદરતી ગતિને સમજીને જ મૈત્રી ભાવનાને ટકાવી રાખવી જોઇએ સંસારમાં સ્વભાવનો આજકાલ ગયો ગયો અને હજી સદો દૃષ્ટિગોચર થતા જ રહે છે અને પછી અશાન્તિના વાયુ વાય છે ઘણાઓની ધીરતા અને સ્થિરતા તેવે વખતે તૂટી જાય છે પરન્તુ જો તેઓ એટલી તત્ત્વવિચારણા કરે કે य स्वाभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रम અર્થાત્—જેનો જેવો સ્વભાવ પડ્યો હોય છે તે હમેશા નહિ નિવારી શકાય તેવો જ રહે છે તો કદાપિ મૈત્રીભાવના તૂટવાનો અવસર જ આવે નહિ. (૩૯)

[હવે જુદા જુદા ધર્મના દેશનાં અને જાતિના મનુષ્યોમાં પણ મૈત્રી કેટલી સંભવિત અને સ્વાભાવિક છે તે ઉદાહરણોથી બતાવવામાં આવે છે]

वैधर्म्यादिषु सत्स्वपि न मैत्रीघात । ४० ॥

वैधर्म्येऽपि सहैव तिष्ठति सदा किं द्रव्यषट्क न वा।
वैदेश्येऽपि चकोरचन्द्रकुमुदे ह्रासो न मैत्र्या सदा ॥
वैजात्येऽपि वने सहैव तरवस्तिष्ठन्ति वल्ल्यादिभि'।
किं त्याज्या मनुजैस्तदा सुखकरी मैत्र्यल्पभेदोद्भवे ॥

વૈધર્મ્યાદિ છતા પણ મૈત્રીનો ઘાત થતો નથી.

ભાવાર્થ—ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યના ધર્મો જુદા જુદા છે છતાં પણ એ દ્રવ્ય સાથે સાથે આ લોકમાં રહે છે કુમુદ ચકોર અને ચંદ્ર ભિન્ન ભિન્ન દેશના હોવા છતાં તેમની મૈત્રીમાં કાંઈ પણ કાળે ઘટાડો થતો નથી ઝાડ અને લતાઓમાં અનેક જાત હોવા છતાં એક વનમાં સાથે ને સાથે રહે છે જ્યારે એ પદાર્થો તથા પ્રાણીઓમાં ધર્મભેદ દેશભેદ કે જાતિભેદ મૈત્રીબાધક થતો નથી, તો પછી મનુષ્યો સાધારણ ભેદનો ઉદય થતાં સુખ કરનારી મૈત્રીનો ત્યાગ કરે તે શું ઉચિત ગણાય ? નહિ જ (૪૦)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમા ધર્મ, દેશ, જાતિ આદિની ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતા કેવા વિચારથી મત્રીભાવનાને જ વળગી રહેવુ તેની તત્ત્વવિચારણા કરવામા આવી અને આ શ્લોકમા એ તત્ત્વવિચારણાની સફળતા જગતમા કેવા કેવા ઉદાહરણોમા થતી દેખાય છે તે ગ્રથકાર સમજાવે છે વૈધર્મ્યના દૃષ્ટાન્તમા તે ષટ્ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ આપે છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને પરમાણુ પુદ્ગલ એ છએ દ્રવ્યો જગતમા એકી સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ દ્રવ્યોના ધર્મો કાંઇ એકસરખા નથી, બલ્કે પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ છે ધર્માસ્તિકાયનો ગુણ કોઇ વસ્તુને ગતિમાન કરવામા સહાય કરવાનો છે અને અધર્માસ્તિકાયનો ગુણ કોઇ પણ ગતિમાન વસ્તુને સ્થિર કરવાનો છે જેવી રીતે હવામા ઓક્સીજન, નાઇટ્રોજન કાર્બોનિક એસીડ ગેસ વગેરે વાયુઓ એકી સાથે એક જ સ્થળે અને હવાના એક પરમાણુની અદર પણ અસ્તિત્વ ધરાવી રહે છે, તેવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોવાળા હોવા છતા આ છએ દ્રવ્યો જગતમા એકી સાથે વસે છે એ પ્રમાણે અજીવ પદાર્થોમા પણ વૈધર્મ્ય નહિ પણ મૈત્રી જ રહેલી છે વૈદેશ્યના ઉદાહરણમા કુમુદ ચદ્ર અને ચકોરને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે કુમુદ સરોવરમાં નિવાસ કરે છે ચકોર વૃક્ષ ઉપર નિવાસ કરે છે અને ચદ્ર આકાશમા વસે છે તે ત્રણે એક બીજાને મન પરસ્પર વિદેશી જ છે પરન્તુ તેઓની મૈત્રી કેવી છે? ચકોર જ્યારે ચદ્રોદય થાય છે ત્યારે જ ઉલ્લસિત થાય છે અનમત્ત, ચદ્ર, ચકોર અને કુમુદની મૈત્રી એકતરફી છે, પોતાના પ્રેમી મિત્રો ચકોર અને કુમુદને જોઈને ચદ્રને કેવો આનદ થાય છે તે આપણે જાણતા નથી પરન્તુ અત્ર માત્ર વૈદેશ્યની દૃષ્ટિએ જ મૈત્રીનુ અવલોકન કરવાનુ હોવાથી એ મૈત્રીની બીજી બાજુ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી વૈજાત્યનો દાખલો જૂદી જૂદી જાતના તરુઓ અને વનસ્પતિનો લેવામા આવ્યો છે એક વનમા સેંકડો જાતિના વૃક્ષો હોય છે, પરન્તુ તેઓ એક સાથે મૈત્રીપૂર્વક ઊભા રહે છે તેઓમા કાઇ વજાત્યને કારણે કલહ થતો નથી જ્યારે અજીવ દ્રવ્યોમા, પ્રાણીઓમા અને વનસ્પતિમા પણ આવી મૈત્રી [illegible] છે તે મૈત્રી

ન હોય તે શુ ઉચિત છે ? તે બધા કરતા મનુષ્ય તો કુદરતની વિભૂતિમા સર્વોત્તમ છે, ત્યા શુ તેણે મૈત્રીને સ્થાને કોઈ પ્રત્યે વેર અને કનડ આદરવા ઘટે ? એક અગ્રેજ કવિ કહે છે કે–

What good has he gained by his knowledge and skill,
If he strive not for others as much as him elf ?
No man should consent to inflict or permit
What he knows will give pain to his bitterest foe

અર્થાત્—મનુષ્યમા બીજા બધા પ્રાણીઓ કરતા જ્ઞાન અને ડહાપણની વિશેષતા રહેલી છે, છતા જો મનુષ્ય જેમ પોતાના ભલા માટે યત્ન કરે છે તેમ તે બીજાના ભલા માટે યત્ન ન કરે તો પછી તેનુ જ્ઞાન અને ડહાપણ શા કામના ? પોતાના કટ્ટા શત્રુને પણ દુ ખ થાય એવુ કશુ પણ કાર્ય મનુષ્યે કરવુ જોઇએ નહિ કે થવા દેવુ જોઇએ નહિ એ જ રીતે જ્યારે વનસ્પતિ, પ્રાણી અને પદાર્થો મિત્ર રૂપે રહે છે અને તેમના કરતા મનુષ્યની વિશેષતા જ્ઞાન અને ડહાપણમા રહેલી હોવા છતા તે મૈત્રી ભાવનાને સમજી તદનુરૂપ વર્તે નહિ તો પછી તેની એ વિશેષતા પણ શા કામની ? તાત્પર્ય એ છે કે એ ભાવનાને નહિ અનુસરનાર મનુષ્યનુ જીવન નિષ્ફળ છે (૪૦)

[હવે મૈત્રી ભાવનાની એક વૈરિણી ઈર્ષ્યાનું વર્ણન કરતા ગ્રથકાર જવાસાને દ્દષ્ટાત રૂપે ગ્રહણ કરે છે]

ईर्ष्यादोष । ४१ ॥

रे दुर्भागियवासक ! ज्वलसि किं कालेऽम्बुवाहोदये ।
दृष्ट्वा जातिमहोदय मनसि मे दाहज्वरो जायते ॥
स्यात्कश्चिज्जगतीतले त्वदुपमो निष्कारण दु खितो ।
मत्तोऽप्युग्रविषाददग्धहृदया ईर्ष्यालवो मानवा ॥

ઇર્ષ્યારૂપ દોષ

ભાવાર્થ—અરે દુર્ભાગી જવાસા ! જ્યારે વર્ષાઋતુ નજીક આવે છે

ત્યારે તું કેમ સુકાઇ જાય છે ! (જવાસો ઉત્તર આપે છે) "ભાઈ ! મારી જાતિનો ઉદય થતો દેખીને મારા મનમા દાહજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી હું બળું છું" "અરે ! આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર તારા જેવા અભાગીયો કોણ છે કે જે વગર કારણે દુખી થાય ? (જવાસો કહે છે) જે માણસો ઇર્ષ્યાળુ છે તે મારા કરતા વધારે દુખી છે તેમનુ હૃદય હમેશ ખેદ અને દુઃખથી બળ્યા જ કરે છે" (૬૧)

વિવેચન—ઇર્ષ્યાના ઉદાહરણ રૂપે જવાસાની વનસ્પતિ મારી પેઠે જાણીતી છે જવાસો હમેશા ઉનાળાની ઋતુમા લીલોછમ રહે છે અને ચોમાસામા જ્યારે બીજી બધી વનસ્પતિઓ નવપલ્લવિત બને છે ત્યારે તે સુકાઇ જાય છે ! જવાસો એ પણ વનસ્પતિ વર્ગમા રહેલો છે, પરન્તુ પોતાના બીજા કુટુમ્બપરિવારને ચોમાસામા ખીલતો જોઇને તે સુકાય છે તથા ઉનાળામા તેજ પરિવારને સુકાતો જોઇને પોતે લીલોછમ બની જાય છે તે ઉપરથી પારકી સપત્તિ જોઇને બળનાર તથા પારકી વિપત્તિ જોઇને હર્ષિત થનાર ઇર્ષ્યાળુ માણસને એ જ પ્રકૃતિના જવાસાની તુલનામા કવિઓએ મૂક્યો છે પરન્તુ આ ગ્રથકારે જવાસાને પૃચ્છા કરીને જે ઉત્તર મેળવ્યો છે તે તે કરતા પણ આગળ વધી જાય છે કવિ જવાસાને પૂછે છે કે તુ વર્ષાઋતુ નજીક આવે છે ત્યારે કેમ સુકાઇ જાય છે ? તેનો ઉત્તર જવાસો આપે છે કે મારી જાતનો ઉદય થતો જોઇને મારા મનમા જે દાહજ્વર ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી હું બળું છું પરન્તુ તે ઈર્ષ્યાળુ માણસને તો પોતા કરતા પણ વધારે દુર્ભાગી માને છે અને કહે છે કે હું તો માત્ર ચોમાસામા જ બળું છું, પરન્તુ ઇર્ષ્યાળુ માણસ તો હમેશા રાત ને દહાડો આખી જીદગી સુધી બળ્યા કરે છે ઈર્ષ્યાવૃત્તિનુ આ મહા અપાયકારક પરિણામ છે જેનામા એ વૃત્તિ પ્રબળ હોય છે તેનામા ક્વાપિ મૈત્રી ભાવના પ્રવેશ કરી શકતી નથી તે હમેશા બીજાને દ્વેષથી જ જોઈને મનમા દગ્ધ થયા કરે છે એ રીતે ઇર્ષ્યા મૈત્રી ભાવનાનો ઘાત કરનારી તેની પ્રચડ વૈરિણી છે તે વૃત્તિ જેનામા સ્વલ્પ પણ હોય છે તેની મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા કે માધ્યસ્થ્ય ભાવના ક્વાપિ વિકસિત થતા પા

જેનામા એ વૃત્તિ હોય તેણે મનુષ્યસ્વભાવને, કુ ગ્ની ગ્ચનાને, ધર્મના સાચા દૃષ્ટિબિંદુથી અને સર્વત્ર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ અને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ (૪૧)

[ઈર્ષ્યાળુ માણસ મૈત્રી ભાવનાથી પરાઙ્મુખ રહીને કેવો દુખી થાય છે તેનુ વર્ણન નીચેના શ્લોકમા કરવામા આવ્યુ છે]

ईर्ष्यातः सदैव दु खम् । ४२ ॥

भार्या भव्यतरा सुताश्च सुधिय सम्पत् परा कोटित-
ईर्ष्यालुर्न सुख तथाऽपि लभते दन्दह्यते मानसे ॥
नो पश्येत् सुखिन कदापि कमपि क्वापीह भूमण्डले।
तर्ह्येवैष भवेत् सुखी परमहो नेदृक्स्थिते सभव ॥

ઈર્ષ્યાથી હમેશા દુઃખ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સ્ત્રી સારી મળી હોય છોકરા બુદ્ધિમાન હોય, કરોડ ઉપરાન્ત સપત્તિ હોય, તોપણ ઈર્ષ્યાળુ માણસ સુખી થઈ શકતો નથી, કિન્તુ બીજાનુ સુખ જોઈ મનમા બળ્યા કરે છે ઈર્ષ્યાળુ માણસ ત્યારે જ સુખી થઇ શકે કે જ્યારે આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર કયાય પણ કોઇ પણ માણસને ક્યારે પણ સુખી થતો ન જુએ પણ તેની સ્થિતિ થવાનો સભવ જ નથી એટલે ઈર્ષ્યાળુ છતી સપત્તિએ પણ હમેશા દુખી ને દુખી જ રહી દગ્ધ થયા કરે છે જેવી રીતે માણસ ક્રોધથી કેટલીક વાર ગાડો બની જાય છે તેવી રીતે ઈર્ષ્યાવૃત્તિથી પણ માણસને ઘેલછા લાગુ પડે છે અને તે હૃદયમા દગ્ધ થાય છે એટલુ જ નહિ પણ વગધ બનીને કેટલાક અનર્થ પણ આદરે છે

દૃષ્ટાંત—આવા એક ઈર્ષ્યાળુ માણસનુ દૃષ્ટાંત છે એક પદ્મપ્રિય નામનો કુભાર હતો તેની પાસે પુષ્કળ સપત્તિ હતી, તેને સુચરિત્ર પુત્રો હતા અને ધંધોવેપાર પણ સારો ચાલતો હતો પરન્તુ તેનામા એટલી

પ્રમલ ઈર્ષ્યાવૃત્તિ હતી કે તે કોઈ પણ મનુષ્યને સુખી જોઈ શક્તો નહિ અજા મા કોઈને વેપારમા સારો નફો મળ્યાની વાત તે સાભળે તો તેને દુખ થતુ, કોઇની પ્રશસાની વાત કાને પડે તો તે સાભળી શકતો નહિ અને પડોશમા કે બીજે ક્યાય તે કોઇને સુખી કે વિશેષ સપત્તિમાન જુએ તોપણ તે ઈર્ષ્યાથી બળી જાય તેની આ વૃત્તિ તેને બહુ દુખી કરતી હતી અને તેમાથી તેને કેવી રીતે મુક્ત કરવો તેનો વિચાર તેની સ્ત્રી તથા પુત્રોએ મળીને કર્યો અને છેવટે એવુ ઠરાવ્યુ કે તેને જગલમા રાખવો કે જ્યા તેને કોઈ મનુષ્યનો પરિચય પણ ભાગ્યે જ થવા પામે આ વાત જ્યારે પકપ્રિયને કરવામા આવી ત્યારે તેને પણ તે ગમ્યુ કારણકે જગલમા રહેવાથી કોઈ માણસને નહિ જોઇ શકવાથી પોતાને શાન્તિ મળશે એમ તે સમજતો હતો

પકપ્રિય વનમા એક ઝુપડીમા એકલો રહેવા લાગ્યો અને કેટલોક વખત ઝુપડીમા ગાળવાથી તેની ઇર્ષ્યાવૃત્તિ શમવા લાગી હતી એવામા એક રાજા પોતાના અનુચરોથી છૂટો પડી જવાથી તે વનમા આવી ચડ્યો ભૂખ તરસ અને થાકથી તે બહુ વ્યાકુળ થઈ ગયો છે પકપ્રિયની ઝુપડી જોઈ તે ત્યા ગયો પકપ્રિયે ભોજનાદિથી રાજાનુ આતિથ્ય કર્યુ અને રાજા સતુષ્ટ થયો રાજાએ પકપ્રિયને પોતાની સાથે આવવાનો આગ્રહ કર્યો પણ પકપ્રિયે એ નિમત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો અને તેનુ કારણ દર્શાવ્યુ રાજાએ કહ્યુ કે "તુ મારી સાથે ચાલ અને હુ એવો બદોબસ્ત કરીશ કે કોઇ માણસ તારી પાસે કોઇનુ સારુ ન બોલે અને પ્રશસા ન કરે રાજાના આવા વચનથી પકપ્રિય રાજાની સાથે ગયો એક વાર રાજારાણી બગીચામા ફરી રહ્યા છે અને પકપ્રિયને પણ સાથે રાખ્યો છે રાણી બગીચામાના દરેક ઝાડના નામ અને ગુણ રાજાને પૂછે છે અને રાજા તેનો ઉત્તર આપે છે એમ કરતા બોરડીનુ ઝાડ આવ્યુ તેની ઓળખાણ પણ રાણીએ રાજાને પૂછી પકપ્રિયથી એ સહન ન થયુ ' ના ણ એ હતુ કે એ રાણી એક [illegible] હતી તેનુ નામ ખખ્ખા હતુ તે રા[illegible] રાજા કે [illegible] [illegible]યો હતો જગલમા નાનેથી [illegible]

બોરા વીણતી ફરતી ભીલ્લની છોકરી આજે બાગના ઝાડને પણ ન ઓળખે તે પંકપ્રિયથી સહન થયુ નહિ અને તે માથુ કુટવા લાગ્યો! રાજાએ તેમ કરવાનુ કારણ પૂછ્યુ ત્યારે તે બોલ્યો,

' કાલે બોરા વીણતી, આજ ન જાણે ખખ્ખ,
પુનરપિ અટવી આદરૂ, સહી ન શકુ અણખ્ખ"

રાજા પણ સમજ્યો કે રાણી પોતાના સ્વામી પાસે માન કરે તેની પણ આ માણસ આટલી ઇર્ષ્યા કરે છે તો તેને માટે જગલ જ સારૂ છે એમ વિચારી રાજાએ પંકપ્રિયને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી અટવીમા જ મોકલી દીધો વનમા એક વાઘના ભયથી તે એક વાર ખાડામા સતાઈ ગએલો તે ફરીથી પાછો ભરાઈ જવાના ભયને લીધે ખાડામાથી નીકળી શકયો નહિ અને તેમાં જ ભુંડે હાલ મરણ પામ્યો જ્યા આવી તીવ્ર ઈર્ષ્યાનો વાસ હોય ત્યા મૈત્રી ભાવનાનુ સ્વપ્ન પણ ક્યાથી હોય? (૪૨)

पचम परिच्छेद

મૈત્રાધર્મ પ્રમોદભાવના

परमस्पत्तौ प्रमोद । ४३ । ४४ ॥

कर्त्तव्यव्रतपालने यदि रुचिस्तद्दूरतस्त्यज्यता-
मार्ष्या लेशमितापि दोषजनिका सेवाकपाटार्गला
दृष्ट्वोत्कर्षयुत परान्समुदितान्सन्मानितान्सादर।
मोदस्व त्वमल विशुद्धमनसा पद्म यथाऽर्कोदयम्
वृक्षा पल्लविता लता पुलकिता पुष्पैर्वसन्ते यथ
श्रुत्वाऽम्भोधरगर्जना गिरितटे मत्ता मयूरा यथा

लव्ध्वा तोयदविन्दुमेति विपुल हर्षं यथा चातको ।
दृष्ट्वा वन्धुजन भवोन्नततर रोमाञ्चितस्त्व तथा ॥

બીજાની સંપત્તિ જોઈ ખુશી થવું

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય વ્રત પાળવાની જો ઇચ્છા હોય તો લેશ માત્ર પણ ઈર્ષ્યા કે જે બીજા અનેક રોગ ઉત્પન્ન કરનાર લોકોને સેવાના દ્વારને બંધ કરી દે છે તેને રાખવી ન જોઈએ કિન્તુ દૂરથી ત્યજવી જોઈએ. હે મનુષ્ય! બીજા મનુષ્યોને આદરપૂર્વક સન્માન મેળવતા, ઉદય પામતા, ઉત્કર્ષવાળા જોઈને તું તારા નિર્મળ મનથી સૂર્યને જોઈ કમળની પેઠે અત્યંત ખુશી થા. વસંતઋતુ આવતાં જેમ વૃક્ષો નવપલ્લવ થાય છે અને લતાઓ ફૂલવડે પ્રફુલ્લિત-વિકસ્વર થાય છે, મેઘની ગર્જના સાંભળી પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા મત્ત મયૂરો જેમ ખુશી થાય છે, વરસાદના ધારા મેળવીને જેમ ચાતક પક્ષી પુષ્કળ હર્ષ પામે છે, તેમ હે માનવ! તું પણ તારા માનવબંધુને ઉન્નત થતા જોઈને રોમાંચિત થા—અર્થાત્ રોમાંચ ખડા થાય તેટલો ખુશી થા. (૪૩-૪૪)

વિવેચન—'પ્રમોદ ભાવના'ને બુદ્ધે 'મુદિતા ભાવના' અથવા આનંદી વૃત્તિને નામે ઓળખાવી છે. પરાઈ સંપત્તિને પોતાની સંપત્તિ કરતાં વિશેષ જોઈને ઈર્ષ્યાથી બળવું નહિ પરન્તુ પ્રમુદિત થવું એ આ ભાવનાનો હેતુ છે. ઘણા વૈરાગ્યશીલ મનુષ્યો બીજાને પોતા કરતાં વિશેષ ધનવાન, વિદ્યાવાન, પુત્રવાન્ જોઈ બહારથી તો આનંદ દર્શાવે છે, પરંતુ અંતરમાં બળે છે. પ્રમોદ ભાવનાનો હેતુ તો અંતરંગને આનંદથી રંગવાનો છે. निधिरत्नानि पश्यति यानि पुमांसैव चिंतयति એવું સમજીને પોતા કરતાં વિશેષ સંપત્તિમાન મનુષ્ય ઉપર વિધિની કૃપા ઉતરેલી જોઈને સંતુષ્ટ રહેવું એ જ સાચી પ્રમોદ ભાવના છે. સંપત્તિનો અર્થ અહીં માત્ર ધનાદિ સ્થૂળ સંપત્તિ જ સમજવાનો નથી પરન્તુ સંપત્તિ અનેક પ્રકારની હોય છે. માનસિક સંપત્તિ, શારીરિક સંપત્તિ, આર્થિક સંપત્તિ, કૌટુંબિક સંપત્તિ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની

સંપત્તિ મનુષ્ય ધરાવે છે અને તેમાં પ્રત્યેકને પ્રારમ્ભ તથા પુરુષાર્થ જ કારણીભૂત બને છે, એવું તત્ત્વ જે સમજે છે તે પોતાની સંપત્તિની ક્ષુદ્રતાથી અસંતુષ્ટ થતો નથી અને પરાઇ સંપત્તિ જોઇને બળતો નથી કિન્તુ આનંદિત થાય છે, કે જેવી રીતે સૂર્યના દર્શનથી કમળ, વસન્તઋતુના આગમનથી વૃક્ષો તથા લતાઓ, ઘનગર્જનશ્રવણથી મયૂરો અને મેઘાગમનથી ચાતક આનંદિત થાય છે. આ એક શ્લોકમાં પ્રમોદ વૃત્તિનાં ઉદાહરણ આપવા માટે જે પાંચ દૃષ્ટાન્તો અર્પણ કરવામાં આવેલાં છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયનાં ઉદાહરણ છે. કમળ સૂર્યના દર્શનથી વિકસે છે એટલે કે તેનો આનંદ માત્ર નેત્રદ્વારા બહાર પડે છે. વૃક્ષો વસન્તઋતુના વાયુના સ્પર્શથી નવપલ્લવિત થાય છે, એટલે તેનો આનંદ ત્વગિન્દ્રિયદ્વારા બહાર પડે છે. લતાઓ પરાગને અર્પણ કરીને પુષ્પવતી થાય છે એટલે તેનો આનંદ ઘ્રાણેન્દ્રિયના આનંદને સૂચવે છે. મયૂરો મેઘગર્જનાને કાન વડે શ્રવણ કરીને આનંદિત થાય છે એટલે તેમને આનંદ શ્રવણેન્દ્રિયનો માલૂમ પડે છે અને ચાતક પક્ષીના મુખમાં જ્યાં નવા જળના શીતળ બિંદુઓ પડે છે ત્યારે તેને આહ્લાદ થાય છે એટલે તેનો આનંદ રસનેન્દ્રિયનો છે. કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની પ્રમોદભાવના એટલી ઉત્કટ હોવી જોઈએ કે જેથી પરકીય સંપત્તિ, પરાયા સદ્ગુણો, પરાઈ મહત્તા ઇત્યાદિથી તેની પાંચે ઇંદ્રિયો ખરેખર આનંદિત બની જાય.

બુદ્ધે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષા (માધ્યસ્થ્ય) ભાવનાને 'બ્રહ્મવિહાર' કહ્યો છે. કરણીયમેત્ત સુત્તમાં કહ્યું છે કે—

माता यथा निय पुत्त आयुसा एकपुत्तमनुरक्खे ।
एवपि सब्ब भूतेसु मानस भावये अपरिमाण ॥

અર્થાત્—માતા જેમ પોતાના એકના એક દીકરાનું પોતાનો પ્રાણ ખરચીને પરિપાલન કરે છે, તેમ તેણે પોતાનું મન સર્વ પ્રાણી માત્ર અપરિમિત પ્રેમથી ભરી રાખવું જોઈએ. માતાનું દૃષ્ટાન્ત ચારે ભાવના સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. માતા ધાવણા બાળકનું પરિપાલન મૈત્રીથી—પ્રેમથી કરે છે. તે માંદું હોય છે તો કરુણાથી તેની બરદાસ્ત કરે છે. વિદ્યાભ્યા

કરીને પુત્ર માતા કરતા વધારે શાણો અને વિદ્યાકુશળ બને છે તો માતા તેને આનંદિત અંતઃકરણથી પપાળે છે અને આગળ જતા તે પોતાનો સંસાર સ્વતંત્રપણે ચલાવવા માડે કે માતાના મનની વિરુદ્ધ ચાલવા માડે ત્યારે તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે—મધ્યસ્થ વૃત્તિ ધારણ કરે છે પરન્તુ કદાપિ પુત્રનો દ્વેષ કરતી નથી માતાના પ્રેમના ગીતો અનેક કવિઓએ ગાયા છે તેનુ કારણ એ છે કે તે પ્રેમ આવો અલૌકિક છે તેજ પ્રેમમય મનોવૃત્તિ ધારણ કરીને મહાત્માઓ જગતનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર થાય છે જે બ્રહ્મદેવને કેટલાકો પિતામહ કહે છે તે આ ચાર મનોવૃત્તિની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે નેરંજરા નદીને કાંઠે ભગવાન્ બુદ્ધ રહેતા હતા ત્યા તેમની સમીપે બ્રહ્મદેવ આવ્યા એવું કથન બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમા કરવામા આવેલુ છે, તેનો તત્ત્વાર્થ એટલો જ છે કે એ ચારે મનોવૃત્તિઓ તેમના મનમા વિકાસ પામી (૪૩–૪૪)

[નિમ્ન શ્લોકમા ઈર્ષ્યા તથ પ્રમોદના પરસ્પર વિરુદ્ધ ફળનુ કથન કરવામા આવેલુ છે]

ईर्ष्याप्रमोदयो फलम् ।४५॥

ईर्ष्यायाः फलमाप्स्यसि प्रगुणितामीर्ष्यां परेभ्य पुन ।
मोदस्योत्कटमोदमेव जगतस्त्व लप्स्यसे प्राञ्जलम् ॥
मोदन्ता मम सम्पदा परजना कुर्वन्तु नेर्ष्यामिति ।
वाञ्छा ते मनसस्ततो भज सदा मोदं त्वमीर्ष्यां त्यज ॥

ઇર્ષ્યા અને પ્રમોદનુ ફળ

ભાવાર્થ—જો તુ બીજાની ઈર્ષ્યા કરીશ તો બીજાઓ તારી વધારે ઈર્ષ્યા કરશે એટલે ઈર્ષ્યાનું ફળ ઈર્ષ્યામા જ આવશે જો તુ બીજાની સંપત્તિથી પ્રમોદ પામીશ તો બીજાઓ પણ તારી સંપત્તિ જોઈ ખુશી થશે એટલે પ્રમોદનુ ફળ પ્રમોદમા જ આવશે જો તારી એવી ઈચ્છા હોય કે મારી સંપત્તિ દેખી બીજા બધા ખુશી થાય અને કોઈ પણ મારી ઈર્ષ્યા ન કરે તો તુ પણ બીજા [illegible] કરતા પ્રમોદભાવ રાખ

વિવેચન—મનોવૃત્તિની ઉત્કટતામા આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે અંગ્રેજીમા કહ્યુ છે કે Every desire is a mental current laden with power–ઈર્ષ્યાયુક્ત મનોવૃત્તિ ભલે બાહ્યત પ્રકટ ન થતી હોય, અંતરમા જ છુપાઈ રહેલી હોય તોપણ તેનુ આકર્ષણ સામા માણસના મન ઉપર થયા વિના રહેતુ નથી એક માણસ બીજા ઉપર ઈર્ષ્યા કરે છે તેને પરિણામે બીજાની ઈર્ષ્યાવૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાય છે અને પ્રમોદવૃત્તિથી પ્રમોદવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે આ નિયમને અનુસરીને ગ્રથકારે ઈર્ષ્યાનુ ફળ ઈર્ષ્યામા અને પ્રમોદનુ ફળ પ્રમોદમા મળવાનુ જણાવ્યુ છે જે સર્વનુ કલ્યાણ ઇચ્છે છે તેનુ કલ્યાણ સર્વ કોઈ ઈચ્છે છે એવુ મહાપુરૂષોનુ કથન છે તેનો અર્થ પણ એજ છે

દૃષ્ટાંત—પરતુ અકલ્યાણ ઇચ્છનારનુ પોતાનુંજ અકલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે તેનુ એક દૃષ્ટાન્ત છે દિલ્હીના એક મોગલ બાદશાહે પોતાના એલચીને **ચીન**ના બાદશાહ પાસે સદેશો લઈને મોકલ્યો સદેશાનો પત્ર એક રત્નજડિત દાબડીમા બધ કરીને એલચીને આપ્યો અને તેની સાથે ધન, સામગ્રી તથા નાનુ લશ્કર આપ્યુ એલચીએ **ચીન**ના બાદશાહને પત્ર આપ્યો અને મોગલ બાદશાહ તરફની ભેટ–સોગાદો આપી સદેશામા મોગલ બાદશાહે **ચીન**ના બાદશાહને પૂછ્યુ હતું કે ' અમે હિંદના બાદશાહ પાચ–દસ વર્ષ જ રાજ્યગાદી ભોગવી મરી જઈએ છીએ અથવા માર્યા જઈએ છીએ અને તમે ઘણા વર્ષો રાજ્યસુખ ભોગવી શકો છો તેનુ શુ કારણ? બાદશાહે એલચીને કહ્યુ કે—તમે અહીં સુખે રહો, ઘણે દૂરથી આવ્યા છો માટે આરામ કરો પછી અમે જવાબ આપીશુ એટલે તમે જજો એલચીને માટે એક વિશાળ વડના ઝાડ હેઠળ તબૂ–ડેરા નખાવી આપવામા આવ્યા અને નોકર ચાકર, ભોજન વાહન ઇત્યાદિ વડે તેમનો સારો સત્કાર કરવામા આવ્યો મહીને બે મહીને એલચીએ ચીનાઈ બાદશાહ પાસે જવાબની ઉઘરાણી કરી ત્યારે બાદશાહે કહ્યુ, તમે તમારે આનદ કરો જવાબની શી ઉતાવળ છે વળી ફરી બે મહીને એલચીએ પૂછ્યુ તોપણ બાદશાહે એવો જ ઉડાઉ જવાબ આપ્યો ફરીથી બે મહિને એલચીએ પૂછ્યુ એટલે બાદશાહે ક

કે "જે વડના વૃક્ષ તળે તમારો મુકામ છે તે સાવ સુકાઈ જશે ત્યારે તમોને જવાબ મળશે!" આ જવાબ સાંભળીને સૌ નિરાશ થયા તેમને એમ જ જણાયું કે હવે પોતે કાંઈ સ્વદેશમાં પાછા ફરી શકવાના નથી કારણકે આવડો મોટો વડ ક્યારે સુકાય? સૌ ખાય, પીએ અને આનંદ કરે પણ વારંવાર વડની સામે નજર કરે અને નિસાસો મૂકી કહે કે 'હે પ્રભુ! આ વડ ક્યારે સુકાય અને અમારો છૂટકારો થાય?" એમ દહાડામાં સેંકડો વખત સખ્યાબંધ માણસો નિસાસા નાખતા અને વડની સામે જોતા એમ કરતા બીજા ત્રણ માસ ગયા એટલે વડના પાંદડા પીળા પડ્યા, પછી પાંદડા પડવા લાગ્યા અને ચાર-પાંચ માસમાં તો આખો વડ સુકાઈને તૂટી પડવા લાગ્યો! વડની આ સ્થિતિ થએલી જોઈને એનચી ખુશ થઈ બાદશાહ પાસે જવાબ લેવા ગયો બાદશાહે કહ્યું કે પેલા વડે જ તમને જ્ઞાન આપી દીધો છે એનચી સમજ્યો નહિ, એટલે બાદશાહે કહ્યું "જુઓ આ વડનું ઝાડ પાંચસો વર્ષથી ઊભું હતું પરન્તુ તમે બધાએ તે સુકાઈ જાય તેટલા માટે એકધારા દિવસથી ચાર-પાંચ માસ નિસાસા નાખ્યા તેથી તે સુકાઈ ગયું તો તે ઉપરથી સમજો કે તમારા બાદશાહો ઉપર તેમની પ્રજાના નિસાસા જ પડતા હોવા જોઈએ તમે પ્રજાના ધનની, તેમના ધર્મની તેમની સંપત્તિની ઈર્ષ્યા કરીને લૂંટ કરો, તો પછી પ્રજા તમારા રાજ્યની અને તમારા રાજત્વની ઈર્ષ્યા કરીને તે નષ્ટ થાય તે માટે નિસાસા નાખે તેમાં કાંઈ નવાઈ છે? પારકું બૂરૂં કરવા ઈચ્છનારનું બૂરૂં કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવનારૂં જ આ ઉદાહરણ છે ઈર્ષ્યાવૃત્તિ અને પ્રમોદભાવનાના ફળ પણ તેવી જ રીતે સમજી લેવા (૪૫)

સેવાધર્મ કરૂણા ભાવના

[હવે ત્રીજી કરૂણા ભાવના વિષે વિવેચન ચાલે છે]

करुणाभावना ।४६॥

कारुण्यं समदृष्टिलक्षणतया ख्यातं जिनेन्द्रागमे ।
मूलं धर्मतरोस्तदेव कथितं बौद्धैस्तथा वैदिकैः ॥
श्रामण्यं न तदन्तरेण सुलभं न श्रावकत्वं पुनः ।
सेवाधर्मपथे पदं न चलितुं शक्यं विनैतद्ध्रुवम् ॥

કરૂણા ભાવના

ભાવાર્થ—જૈન શાસ્ત્રમાં કરૂણાને સમદષ્ટિના લક્ષણ તરીકે ઓળખાવી છે બૌદ્ધ અને વૈદિક શાસ્ત્રમાં કરૂણાને ધર્મવૃક્ષના મૂળ તરીકે જણાવેલી છે કરૂણા—દયા વિના શ્રામણ્ય—સાધુપણું અને શ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ જ સેવાધર્મ કે પરોપકારના માર્ગમાં કરૂણા વિના એક ડગલું પણ ચાલી શકાય તેમ નથી (૪૬)

વિવેચન—સમાન પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રીભાવના અને મોટા પ્રત્યે પ્રમોદભાવનાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાની સાથે પોતાથી જે નાના હોય, ક્ષુદ્ર હોય સાધનશક્તિ—સંપત્તિમાં હીન હોય તેમની પ્રત્યે કરૂણા ભાવના ખિલવવી એ સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનારની ફરજ થઈ પડે છે સેવાના પાત્રો ઘણુંખરું દીન—દુઃખીઓ જ હોય છે સેવાનું નિશાન જ બહુધા તેવા પ્રાણીઓ માટે થએલું હોય છે એટલે એક સેવાધર્મી મનુષ્યને તે ધર્મ ગ્રહણ કર્યા બાદ સમાન અને મોટા મનુષ્યો કરતાં નાના અને ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ સાથે વધારે પરિચયમાં આવવાનું હોય છે અને તેથી સેવાધર્મમાં આ ભાવના સર્વોપરિ ભાવનાનું સ્થાન લે છે અને તેટલા માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે—

सेवाधर्मरथे पदं न चलितुं शक्यं विनैतद् ध्रुवम् અર્થાત્—સેવાધર્મના માર્ગમાં તો કરુણા વિના એક ડગલું પણ ચાલી શકાતું નથી સર્વ ધર્મોમાં કરુણાનું સ્થાન મહત્ત્વનું જ મનાયેલું છે પોતાનું અને પારકું દુઃખ નિવારવું એવું ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ લગભગ સર્વ ધર્મો માન્ય રાખતા હોવાથી કરુણાનો ઉપદેશ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે મહાભારતમાના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે—

> अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
> अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥

અર્થાત્—મન, વાણી તથા કર્મે કરી પ્રાણી માત્રનો દ્રોહ ન કરવો દયા રાખવી તથા ઉપકાર કરવો એ સત્પુરુષોનો સનાતન ધર્મ છે અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે—

> न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ।
> तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथापरे ॥

અર્થાત્—જગતમાં પ્રાણીને પ્રાણ કરતાં વધારે પ્રિય બીજું કશું નથી, માટે મનુષ્યે અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મવત્ દયા રાખવી

દીન-હીન પ્રત્યે આત્મવત્ દયાદૃષ્ટિથી વર્તવું જોઈએ બુદ્ધ ભગવાનનો ધર્મ કેવળ કરુણા ઉપર જ આધાર રાખે છે અને ખાસ કરીને મનુષ્ય પ્રાણીઓ ઉપરની કરુણા જ બુદ્ધના સંસારત્યાગના કારણરૂપ હતી બુદ્ધે સર્વ પ્રાણીઓને સુખ માટે તરફડતા જોયા અને તેમને માટે સુખપ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધવા તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો

જૈન ધર્મમાં પણ કરુણાનું સ્થાન સર્વોપરિ છે સમકિતના પાંચ લક્ષણ કહેલા છે સમ સંવેગ, નિર્વેદ અનુકંપા અને આસ્થા એમાં અનુકંપા એ જ કરુણા છે

> दीनदुःस्थितदारिद्र्यप्राप्तानां प्राणिनां सदा ।
> दुःखनिवारणे वाञ्छा सानुकम्पाभिधीयते ॥

અર્થાત્—દીન, દુઃખી અને દારિદ્ર્યને પામેલા પ્રાણીઓના દુઃખોનું નિવારણ કરવાની નિરંતર વાંછા કરવી તે અનુકંપા છે

દૃષ્ટાંત—શ્રી મહાવીર સ્વામીની છદ્મસ્થપણાના સમયની કરુણા ભાવનાનુ એક દૃષ્ટાંત એવુ છે કે તે એક વાર કનકખલ નામે તાપસોના આશ્રમમા ચંડકૌશિક નામના સર્પને પ્રતિબોધ કરવા માટે ગયા હતા બીજા લોકોએ તેમને ત્યા જવાની ના કહ્યા છતા તે તે જ રસ્તે ગયા અને સર્પના રાફડા પાસે કાયોત્સર્ગ કરીને ઊભા તેમને જોઇને સર્પ મુખમાથી વિષની જ્વાળા ફુંકાવવા લાગ્યો પરન્તુ મહાવીર સ્વામીને જ્વાળા કશી અસર કરી શકી નહિ, તેથી સર્પે તેમના પગપર દંશ દીધો એટલે મહાવીર સ્વામીના પગમાથી ગાયના દૂધ સરખુ રૂધિર નીકળવા લાગ્યુ મહાવીર સ્વામી બોલ્યા "હે ચંડકૌશિક બોધ પામ, બોધ પામ" આ શબ્દો શ્રવણ કરતા ચંડકૌશિકને પોતાનો પૂર્વ ભવનો તમોગુણ યાદ આવ્યો અને તેના ફળરૂપ આ અવતાર પણ યાદ આવ્યો, તેથી પશ્ચાત્તાપ કરતા તે સર્પ મહાવીર સ્વામીને પ્રદક્ષિણા કરી વંદન કરી ૧૫ દિવસ અનશન ગ્રહણ કરી મૃત્યુ પામ્યો આપ ઉપર ડસનાર સર્પ જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણી ઉપર પણ અનુકંપા-કરુણા ધારણ કરવાનો બોધ એ દૃષ્ટાન્તમાથી પ્રાપ્ત થાય છે (૪૬)

[હવે કરુણાના ફળનું કથન કરવામા આવે છે]

करुणाफलम् ॥४७॥

सर्वेऽपि प्रियजीवनास्तनुभृतो वाञ्छन्ति सौख्य सदा।
दु ख कोऽपि न वाञ्छति त्वमिव नो मृत्यु न चानादरम्।
यत्त्व वाञ्छसि देहि तत्करुणयाऽन्येभ्यो जनेभ्यो मुदा।
त्व तत्प्राप्स्यसि दैवतो बहुतर सद्यश्च यद्दीयते ॥

કરૂણાનું ફળ

ભાવાર્થ—સર્વ જીવોને જીવન પ્રિય છે એટલે બધા જીવો હમેશા સુખને ચાહે છે કોઇ પણ જીવ તારી માફક જ દુખની ઇચ્છા કરતો નથી મૃત્યુ અને અપમાનને ચાહતો નથી તું જેની ઇચ્છા કરતો હો તે તું

ખુશી થઇને કરુણાબુદ્ધિથી બીજાને આપ તુ જે બીજાને હમણા આપીશ તેનો બદલો કુ રત તરફથી તને પુષ્કળ મળશે (૪૭)

વિવેચન—પ્રત્યેક જીવોને સુખ હમેશા પ્રિય જ હોય છે, અને દુ ખ અપ્રિય હોય છે પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ હમેશા સુખને અર્થે જ હોય અને તેથી જે દિશાએથી દુ ખ પ્રાપ્ત થવાનો સભવ તેને જણાય તે દિશાએ જવા તે ઈચ્છતો નથી જ્યારે શારીરિક કે માનસિક દુ ખ જ આટલુ અપ્રિય હોય છે, ત્યારે એ ઉભય દુ ખોના સત્ત્વરૂપ મરણ કોને પ્રિય હોય? अनिष्ट सव भूताना मरण नाम भारत ॥ અર્થાત્—હે ભારત! પ્રાણી માત્રને મરણ અપ્રિય છે—અનિષ્ટ છે प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ અથાત્—જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ હશે એવી આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિથી અ ય પ્રાણીઓના સબધમા વિચારીને કરુણા ભાવના રાખવી જોઈએ આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિ ધારણ કરા વિના ક્ષુદ્ર દિલા સપત્તિહીન પ્રાણી ઓને સુખાર્થે શુ શુ જોઈતુ હશે તેની કલ્પના આવી શક્તી નથી અને કરુણાની ભાવના નિસરતી નથી તેટના માટે ગ્રથ કાર કહે છે કે—दुःख काऽपि न वाञ्छति त्वमिव—તારી પેઠે કોઇ દુ ખને ઇચ્છતુ નથી શેક્સ પીયર કહે છે કે દયાનો ગુણ દ્વિરૂપ—એવડો છે જેની પ્રત્યે દયા દર્શાવીને તેને દાંઇ આપવામા આવે છે તો તેથી સુખ તથા આનદ મળે છે અને જે દયા દર્શાવીને આપે છે તેને પણ સતોષ પ્રાપ્ત થાય છે આ બેઉના સુખ—સતોષ—આનદ આત્મૌપમ્ય દષ્ટિનુ જ ફળ છે એવા દાનનુ ફળ કુ રત આપ્યા વિના રહેતી જ નથી,

દૃષ્ટાંત—પૂર્વે સોમવશમા રન્તિદેવ નામે એક કરુણાવૃત્તિવાળો રાજા થઇ ગયો, તે એટલો દયાળુ હતો કે પરોપકારમા તેનું સર્વ દ્રવ્ય ખપી ગયુ ત્યારે પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ ગરીબોનુ પોષણ કરતો, પરન્તુ કોઇ અતિથિને નિરાશ કરી પાછો વાળતો નહિ. તે રાજાએ એક વખતે ૪૮ દિવસ સુધી અન્ન પાણીનું કષ્ટ વેઠ્યુ અને ૪૯ મે દિવસે પ્રભાતમા ભોજન લેવા તે બેઠો કે તુરત જ એક બ્રાહ્મણ અતિથિ ત્યા આવ્યો. રન્તિદે

શ્રદ્ધાપૂર્વક અતિથિને આદર સત્કાર આપીને ભોજન કરાવ્યુ બ્રાહ્મણ ભોજન કરીને ગયો અને રન્તિદેવ બાકી રહેલુ અન્ન જમવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામા વળી એક શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો તેને પણ તેણે પોતાના ભોજન માટેના અન્નમાથી ભોજન કરાવ્યુ શૂદ્ર ભોજન કરીને ગયો એવે કૂતરાથી વીંટાએલો વળી એક ત્રીજો અતિથિ ભોજન માટે આવીને ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો કે " હે રાજા ! હું અને આ કૂતરા ભૂખ્યા છીએ માટે અમને અન્ન આપો " તે સાભળીને રન્તિદેવ રાજાએ ઘણા માનની સાથે એનો સન્માન કરીને બાકી જે કાંઇ અન્ન વધેલુ હતુ તે આપીને પેલા કૂતરા તથા તે કૂતરાના સ્વામીને પ્રણામ કર્યા એ પ્રમાણે બધુ ભોજન અતિથિઓને જમાડવામા જ પૂરૂ થઇ ગયુ અને માત્ર પાણી રહ્યું તે પણ એક જણ પીએ તેટલુ જ રહ્યુ તે પાણી પીવાને રન્તિદેવ તયાર થયો એટલામા વળી એક ચાડાળ ત્યા આવી ચડ્યા તેણે કહ્યુ કે ' હે રાજા ! હુ તરસ્યો છુ મને પાણી પીવાને આપો " રાજા એ ચાડાળની દયામણી સ્થિતિ જોઇને બહુ ખેદ પામ્યો અને બોલ્યો ' હુ નથી હું તારી પાસે ઐશ્વર્ય કે મોક્ષની ઇચ્છા રાખતો નથી પણ સર્વ પ્રાણીઓના અતરમા પેસીને તેઓની પીડા ભોગવવાની ઇચ્છા રાખુ છુ, કે જેથી હુ દુખી થતા પણ સર્વ પ્રાણીઓ દુખરહિત થાય " આમ કહીને રાજાએ તરસથી મરવા જેવા થતા છતા પેલા ચાડાળને પીવાને પાણી આપ્યુ પાણી આપવાની સાથેજ પેલા ત્રણે અતિથિઓ જે મૂળ દેવ હતા તેઓ દેવ રૂપ ધારણ કરી રાજા સામે ઊભા રહ્યા અને કહ્યુ "વરદાન માગ " પણ આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિથી—સાચી કરૂણાવૃત્તિથી જ પ્રેરાઇને પરોપકાર કરનાર એ રાજાએ તેઓને માત્ર નમસ્કાર કર્યા અને કાંઈ પણ માગ્યુ નહિ કર્ણ દાનેશ્વરી રોજ સવામણ સોનુ દાન કરતો પરન્તુ રાજા રન્તિદેવનુ દાન કરૂણાવૃત્તિમા તેના કરતા પણ ચડે તેવુ લેખાય (૪૭)

[હવે સ્થૂળ વિભૂતિની સાર્થકતા શામા રહેલી છે તે અ પ્રકાર નીચેના શ્લોક દર્શાવી કરૂણા ભાવનાનુ સમર્થન કરે છે]

करुणा विना सर्वं निष्फलम् । ४८ ॥

किं द्रव्येण फलं न येन करुणापात्रस्य दुःखं हृतं ।
किं देहेन न योऽर्पितं क्षितितले त्रस्ताङ्गिनां रक्षणे ॥
किं शक्त्या न ययोद्धृताः करुणया दुःखार्दिताः प्राणिनः ।
किं बुद्ध्या न ययाङ्कितं शिवपथं कर्मौघविच्छित्तये ॥

કરૂણા વિના બધું નિષ્ફળ

ભાવાર્થ—જે દ્રવ્યથી કરૂણા રાખવાલાયક માણસનું દુઃખ દૂર ન કર્યું તે દ્રવ્યનું ફળ શું ? જે દેહથી પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ પામતા પ્રાણીઓનું રક્ષણ ન કર્યું તે દેહનું ફળ શું ? જે શક્તિથી દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર દયા લાવી તેમનો ઉદ્ધાર ન કર્યો તે શક્તિ શું કામની ? જે બુદ્ધિથી કર્મના સમૂહનું ઉચ્છેદન કરવાને મોક્ષનો માર્ગ ન ઓળખ્યો તે બુદ્ધિનું પ્રયોજન શું ? કશું જ નહિ (૪૮)

વિવેચન—દ્રવ્ય, દેહ, બુદ્ધિ કે શક્તિ જે કાંઇ આ જગતનાં મનુષ્યોની વિભૂતિઓ છે તેનો ઉપયોગ સ્વ અર્થે કરવો એ તો કીટકથી માંડીને હાથી પર્યંતના સર્વ જીવોનો સ્વભાવ જ છે પરન્તુ તેનું માનુ સાથક્ય તો તેમાં જ રહેલું છે કે જ્યારે તેનો ઉપયોગ અન્યને અર્થે—જેઓ તે વિભૂતિથી રહિત હોય અને જેને તેની સાચી આવશ્યકતા હોય તેને અર્થે—કરવામાં આવે જેઓ સાચા મનુષ્યો છે, કિંવા સેવાધર્મના તત્ત્વને માન્ય રાખનારા છે કિંવા સાધુઓ છે તેઓ તો પોતાની વિભૂતિને પોતા ઉપરાંત પરને અર્થે ખર્ચવામાં જ તે વિભૂતિનું સાથક્ય માનનારા છે, પરન્તુ દુષ્ટ અને અજ્ઞ જનો તે જ વિભૂતિઓનો ઉપયોગ ઉંધે માર્ગે કરે છે

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतज् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

અર્થાત્—દુષ્ટ પુરૂષ વિદ્યાનો ઉપયોગ વિવાદ-વિતંડા કરવામાં કરે છે અને સત્પુરૂષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કે જ્ઞાન દાનમાં કરે છે, દુષ્ટ પુરૂષ ધનનો ઉપયોગ મદોન્મત્ત બનવામાં અને સત્પુરૂષ દાન કરવામાં કરે છે દુષ્ટ પુરૂષ શક્તિનો ઉપયોગ પારકાને પીડવામાં ત્યારે સત્પુરૂષ પારકાનું રક્ષણ કરવામાં કરે છે આ પ્રમાણે બેઉના માર્ગો પરસ્પર વિપરીત છે પરંતુ વિદ્યા ધન કે શક્તિ જેવી વિભૂતિનો સદુપયોગ સત્પુરૂષ ક્યારે થયેલો માને છે તે એ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે સેવાધર્મને અંગીકાર કરનારની તો સર્વ વિભૂતિઓ સેવાને પાત્ર પ્રાણીઓના ઉપકારાર્થે જ હોવી જોઇએ

દૃષ્ટાંત—દ્રવ્ય દેહ, શક્તિ અને બુદ્ધિ સર્વનો ઉપયોગ કરૂણાપાત્રને માટે કરવા માટેનું દૃષ્ટાંત બલખના બાદશાહ સુલ્તાન, ઇબ્રાહીમનું છે તે ઉત્તરાવસ્થામાં ફકીરી હાલતમાં હેતા અને ઇબ્નઆદમના નામથી ઓળખાતા એક વખત તે અને એક દરવેશ એકઠા મુસાફરી કરતા હતા એટલામાં રસ્તામાં દરવેશ માંદો થયો તેની માવજત કરવામાં પોતા પાસે જે કાંઇ હતું તે તેમણે ખર્ચી નાખ્યું, છતાં એ કામમાં પૈસાની વધારે જરૂર પડી ત્યારે પોતાનું એક ટટ્ટુ હતું તે પણ વેચી નાખ્યું દરવેશ જરા સાજો થયો અને બન્ને આગળ ચાલ્યા ત્યાં રસ્તામાં દરવેશ બિચારો થાકી ગયો, તે જોઇ એને પોતાને ખભે બેસાડીને તે ત્રણ મજલ સુધી લઇ ગયા, અને એ રીતે તેમણે પોતાના સર્વસ્વનું સાર્થક્ય થએલું માન્યું (૪૮)

पुण्यवृक्षसेचनार्थं करुणा । ४९ ॥

साम्राज्यं सुयशः सुखं च सुहृदो विद्या विनीताः सुता
स्तानीमानि फलानि पुण्यसुतरोः प्राप्तानि सद्यस्त्वया ।
सिञ्चैनं करुणाजलेन सततं चेद्रक्षितुं वाञ्छसि ।
नो चेच्छोषमुपैष्यति द्रुततरं सौख्यं च ते नङ्क्ष्यति

પુણ્યરૂપ વૃક્ષનુ સિચન કરવાને કરૂણાની જરૂર.

ભાવાર્થ—સામ્રાજ્ય-સત્તા, યશ, સુખ, વિદ્યા, મિત્રો અને વિનીત પુત્રો, એમાનુ જે કઇ દાન પ્રાપ્ત થયુ છે તે બધુ પુણ્યરૂપ સુવૃક્ષનુ ફળ છે એ વૃક્ષનુ નિરતર રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતો હો તો એનુ કરુણારૂપ પાણીથી સિચન કર નહિ તો તે થોડા વખતમા સુકાઇ જશે અને તારા સુખનો અત આવી જશે. (૪૯)

વિવેચન—પૂર્વે એક શ્લોકમા ગ્રથકારે કહ્યુ છે કે—त्व तत्प्राप्स्यसि दैवतो वसुतर सवश्र यद्दीयते । અથાત્—તુ બીજાને જે હમણા આપીશ, તેનો પુષ્કળ બદલો તને દૈવ-કુદરત તરફથી મળશે તેથી ઉલટી રીતે ગ્રથ કાર આ શ્લોકમા કહે છે કે મનુષ્યને અત્યારે જે કાઇ સપત્તિ-વૈભવ પ્રાપ્ત થયા છે તે વાવવામા આવેલા પુણ્યરૂપ વૃક્ષના જ મીઠા ફળો છે, તો એ વૃક્ષનુ નિરતર રક્ષણ કરવાને તેને કરૂણારૂપી જળનુ સિચન કરતા રહેવુ જોઇએ નહિતો સ્વાભાવિક જ છે કે એ વૃક્ષ સુકાઇ જાય પરોપકારથી પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, અને મનુષ્યમા દીન-હીન જીવો પ્રત્યે કરૂણા ન હોય તો તે પરોપકારને માર્ગે વળવા ઇચ્છતો નથી કહ્યુ છે કે—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्त ग्रन्थकोटिभि ।
परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

અર્થાત્—કરોડો ગ્રથમા જે કાઇ કહ્યું છે તેનો સાર અર્ધ શ્લોકમા એટલો જ કહૂં છુ કે-પરોપકાર કરવો એ પુણ્યને માટે છે અને પરપીડનથી પાપ ઉપાર્જન થાય છે પુનર્જન્મને માનનારા સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોમા એ જ કહેવુ છે કે જગતમા એક મનુષ્ય પ્રાણીને સુખ-વૈભવ મળે છે અને બીજાને દુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે સુખપ્રાપ્તિ કરનારે પોતાના પૂર્વ ભવમા પુણ્ય કરેલુ હોય છે અને દુખ પ્રાપ્ત કરનારે પાપ ઉપાર્જન કરેલુ હોય છે એ પુણ્ય અને પાપના બધનોથી તે સુખ-દુખની પ્રાપ્તિ કરે છે આ નિયમને સમજનાર મનુષ્યે પરોપકાર દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરવુ જ ઘટિત છે (૪૯)

[કરુણાને પાત્ર જીવો કેવા હોય તે વિષે નીચેના શ્લોકમા સ્ફુટતા કરવામા આવે છે]

करुणापात्राणि । ५० ॥

ये दीना विकलाङ्गिनो विधिहता दारिद्र्यरोगार्दिता-
वृद्धा वा विधवा अनाथशिशवो ये केनचित्पीडिता ।
दुर्भिक्षे तृणधान्यदुर्लभतया सीदन्ति ये ये क्षुधा ।
ते सर्वे करुणास्पद धनवता वाञ्छन्ति साहाय्यकम्

કરૂણાપાત્ર જીવો

ભાવાર્થ—જે માણુસો ગરીબ અપગ, દુર્ભાગી, દરિદ્રી, રોગી અથવા વૃદ્ધ હોય જે સ્ત્રીઓ વિધવા હોય, જે બાળકો અનાથ હોય અને જે કોઇના દબાણુથી પીડાતા હોય, દુકાળના વખતમા ખડ અને ધાન્ય ન મળવાથી જે ભૂખે મરતા હોય તે બધા જાનવરો અને માણુસોને કરુણા પાત્ર ગણી શકાય તેવાઓ ધનવાનની આર્થિક સહાય ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે (૫૦)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ છે કે આપણા કરતા જેઓ માનસિક, આત્મિક, આર્થિક શારીરિક ઇત્યાદિ પ્રકારની સપત્તિમા હીન હોય તેઓ આપણાથી નાના ગણાય છે અને એવા નાના જીવો, પછી તેઓ મનુષ્ય હોય કે જતુ હોય, તોપણુ તે કરૂણાને પાત્ર છે અત્ર પ્રથકારે એ કથનને વિશેષ સ્ફુટ કરતા જણાવ્યુ છે કે જેઓ મનુષ્ય હોવા છતા ગરીબ અપગ, દુર્ભાગી રોગી વૃદ્ધ હોય, સ્ત્રી હોય તો નિરાધાર વિધવા હોય, બાળક હોય તો અનાથ કિંવા પરપીડિત હોય, પશુ હોય તો દુષ્કાળાદિને કારણે ભૂખ-તરસથી રીબાતાં હોય, એ બધા કરૂણાને પાત્ર લેખાય છે ધનવાનોએ તેઓને અવશ્ય સહાય કરવી ઘટારત છે કરૂણાપાત્ર જીવોના ઉદાહરણોમાનો એક નાનો ભાગ જ અત્ર દર્શાવવામા આવ્યો છે ધન એ કાઇ રુપિયા-આના-પાઇથી જ ગણાતું નથી કોઇની પાસે માનસિક

ધન હોય છે અને કોઈની પાસે શારીરિક ધન હોય છે કોઈ માનસિક ક્ષુધાથી પીડાતા જીવો હોય છે અને કોઈ આર્થિક ધનની તંગીથી ગરીબ હોય છે જે જે મનુષ્ય કિંવા પ્રાણી જે જે દિશાએ દીન હોય તે તે મનુષ્ય કિંવા પ્રાણીને તે તે દિશાએ મદદ કરવી, એ જ સાચી કરુણા છે ધનવાન પણ વૃદ્ધ હોય અને તેની સેવાર્થે કોઈ પુત્ર-પૌત્રાદિ ઉપલબ્ધ ન હોય તો તેને આર્થિક સહાયની જરૂર હોતી નથી પરન્તુ માનસિક અને શારીરિક સહાયની જરૂર હોય છે એવા દીન વૃદ્ધોને આશ્વાસન વડે માનસિક સહાય કરનારો અને સેવા-શુશ્રૂષાવડે શારીરિક સહાય કરનારો મનુષ્ય સાચો કરુણાશીલ મનુષ્ય લેખાય એ જ રીતે અન્ય મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓનુ સમજવુ બીજી રીતે જોઈએ તો કોઈ અનાથ બાળક હોય અને તેને ભણવાની આવશ્યકતા હોય પોતાને કોઈ ભણાવે એ હેતુથી તે ભિક્ષા માગતો હોય તો તેને પોતાને ઘેર રાખીને રોટલા ખવરાવી ચાકર બનાવવો તે ખરી કરુણા નથી તેની દીનતા ભણતર પુરતી છે માટે તેને ભણતર પ્રાપ્ત કરાવી તેની દીનતા ટાળવી જોઈએ અને એ જ સાચી કરુણા છે (૫૦)

सप्तम परिच्छेद

સેવાધર્મ, માધ્યસ્થ્ય ભાવના

[હવે ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનુ પ્રકરણ પ્રારભાય છે]

माध्यस्थ्यभावना । ५१ ॥

पापेभ्य परिमोचनाय जगतश्चेत्ते मनोभावना ।
माध्यस्थ्य परिशीलनीयमनिश तस्याह[illegible] ॥
म [illegible] मनस्समतुला

वैपम्येण पतेत्स्वय गुणगणाद्दूरेऽन्यमुक्ते कथा ॥

માધ્યસ્થ્ય અથવા ઉપેક્ષા ભાવના

ભાવાર્થ—જગતને પાપમાથી છોડાવવાની જો તારી મનોભાવના હોય તો તે ભાવનાની સિદ્ધિમાટે હમેશ મધ્યસ્થ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે કારણકે મધ્યસ્થપણા વિના મનની સમાન તુલા વિષમપણુ પામે છે વિષમપણુ આવ્યુ એટલે પોતે જ ગુણસમૂહથી પતન પામશે તો પછી બીજાને છોડાવવાની વાત જ ક્યા રહી ? (૫૧)

વિવેચન—જ્યાસુધી પ્રતિકૂળતા પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થતા–નિઃસ્પૃહતા મનુષ્યમા આવતી નથી, ત્યાસુધી 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' ની પરમપવિત્ર ભાવના તેનામા ખીલી શકતી નથી સામાન્ય સયોગોમા તો ઘણાખરા લોકો શાન્ત, મધ્યસ્થ અને ન્યાયની તુલાની પેઠે વૃત્તિઓને સયમમા રાખીને વર્તનારા હોય છે પરન્તુ જ્યારે ભયાનક પ્રતિકૂળતા, વિરોધ અને શત્રુતા સામે આવી જે ઊભી હોય, ત્યારે વૃત્તિને મધ્યસ્થ રાખવી એ કાઇ જેવો તેવો સયમ નથી એ સયમને તો મનુષ્યે કેળવવો જોઇએ બુદ્ધે તેને ઉત્તમમા ઉત્તમ મગલ કહ્યુ છે—

फुस्सट्ठ लाकधम्महि चित्त यस्स न कपति ।
असोक विरज खेम पत मगलमुत्तमम ॥

અર્થાત્—(લાભ અને હાનિ યશ અને અપયશ, નિંદા અને સ્તુતિ સુખ અને દુખ એ આઠ) લોકસ્વભાવ સાથે સબધ થયા છતા જેનુ ચિત્ત ન કપતા શોકરહિત–નિર્મળ અને સુખરૂપ રહે છે, તેનુ તે કૃત્ય ઉત્તમ મંગળ છે સુખ અને દુખમા સમભાવ રાખવો એ જ સાચી મધ્યસ્થતા અથવા ઉપેક્ષા છે મનુષ્યની આ મધ્યસ્થતાથી મનુષ્ય પોતે પાપ કર્મથી મુક્ત થાય એ યુક્ત છે પરન્તુ ગ્રથકાર કહે છે કે–પાપેભ્ય પરિમોચનાય જગત–અર્થાત્ જગતને પાપમાથી છોડાવવા માટેનુ માધ્યસ્થ્ય પરિશીલન કર એ કેવી રીતે ? ઉપર જણાવ્યુ છે તેવી રીતે અને આત્મ

જણાવવામા આવ્યુ છે તેવી રીતે આ ચારે ભાવના મનુષ્યના પોતાના કલ્યાણમાટે તો છે જ, પરન્તુ એક પણ તેવા મનુષ્યની ભાવનાથી અન્ય જીવોનુ પણ કલ્યાણ થાય છે જ્યારે એક વૈરી, વિરોધી નિંદક પોતાની સામે આવીને કટુ વચનો કહે, ત્યારે મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખવાથી પોતાનુ કલ્યાણ તો થાય છે જ, પરન્તુ એ વૃત્તિથી વૈરમા કે નિંદામા નવી આહુતિ નહિ પડવાથી તેનુ તુરત શમન થવા લાગે છે અને સામા માણસનુ નવીન પાપબંધન પણ અટકે છે તેથી ઉલટુ મધ્યસ્થ વૃત્તિ નહિ રાખનાર પોતે પાપબંધન કરે છે અને જગતના પાપબંધનનો કારણીભૂત બને છે, અને તેથી ગ્રથકાર કહે છે કે-મધ્યસ્થતા વિના મનની તુલા વિષમતા પામે છે અને તેથી પોતે જ પતન પામે છે એટલે બીજાને પાપમાથી મુક્ત કરવાનુ કેવી રીતે બને? બલકે તે બીજાના પાપને વૃદ્ધિગત કરવાના સાધનરૂપ થાય છે આ વિષે ભગવાન્ બુધ્ધે પોતાના શિષ્યોને એક દૃષ્ટાત આપ્યુ હતુ તે નીચે આપેલુ છે

દૃષ્ટાત—શ્રાવસ્તી નગરીમા એક વૈદેહિકા નામની કુલીન સ્ત્રી રહેતી હતી તે બહુ મીઠાબોલી નમ્ર અને ઘણી શાન્ત છે એવી તેની આખા શહેરમા ખ્યાતિ હતી તેને એક કાલી નામની ચતુર દાસી હતી દાસીને એક વાર એવી શકા થઇ આવી કે આ મારી શેઠાણી ખરેખરી શાન્ત વૃત્તિની છે કે હુ વખતસર કામકાજ કરૂ છુ તેથી તેને ગુસ્સે થવાનો પ્રસગ જ મળતો નથી? આ શકાના સમાધાનાર્થે તે એક દિવસ મોડી ઉઠી ત્યારે વૈદેહિકાએ તેને કહ્યુ "અરે કાલી! આજ આટલુ મોડુ કેમ કર્યુ?" કાલી બોલી "બાઇસાહેબ! સહેજ વાર થઇ" વૈદેહિકાએ કપાળ ઉપર કરચોલીઓ ચડાવીને અને ભમર ઉંચે ચડાવીને કહ્યુ આ દાસી કેવી પાપી છે? મોડી ઉઠે છે એટલે શુ?" કેટલાક દિવસ ગયા પછી કાલી ફરીને થોડો વખત મોડી ઉઠી તે દિવસે તેની શેઠાણીએ તેને ઘણી ગાળો ભાંડી. વળી કેટલાક દિવસ ગયા પછી તે ફરીથી મોડી ઉઠી, એટલે બાઇસાહેબનો મિજાજ ગયો તેણે પાસે પડેલો લોખડનો સળીયો લઇને કાલીના માથામા માર્યો કાલી બૂમો પાડતી અને ——રડતા

ઉપર દોડી ગઇ લોકો એકઠા થઈ ગયા કાલીના માથામાથી લોહી નીક
ળતું હતું તેનુ લોકોએ કારણ પૂછ્યુ તો કાલીએ જણાવ્યુ કે "તમે
જેને શાંત સમજો છો તે અમારા બાઇસાહેબનુ આ દુષ્ટ કૃત્ય છે" આ
ઉપરથી તે સાધ્વી દેખાતી સ્ત્રી ખરી સાધ્વી નથી પણ ભારે ક્રૂર છે
એમ માની લોકો તેની નિંદા કરવા લાગ્યા એ પ્રમાણે વૈદેહિકાના અવ
જ્ઞાની તુના વિષમ બનતા કાલીની તુના અને જનસમાજની તુના પણ
નિંદા આદિથી પાપ તરફ પતિત થવા લાગી ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે-
"હે ભિક્ષુઓ! જ્યાસુધી કડવા શબ્દ સાભળવાનો પ્રસગ આવે નહિ
ત્યાસુધી ઘણા શાન્ત દેખાય છે, પણ જ્યારે કડવા શબ્દનો પ્રહાર થય છે
ત્યારે માણસ ખરેખર શાંત છે કે નહિ તે જાણવાની તક મળે છે" (૫૧)

[માધ્યસ્થ્યનુ એક અગ સહિષ્ણુતા છે તે વિષે હવે કહેવામા આવે છે

सहिष्णुता ।५२॥

सेवाया जनतोपकारकरणे धर्मस्य संचारणे ।
सत्यारकृष्टसहिष्णुता मनसि तेऽवश्य सदाऽपेक्षिता
हन्युस्त्वा प्रतिपक्षिणस्तदपि नो कोपो विषादोऽथवा
नश्येन्नापि च धैर्यमल्पमपि चेत्ते कार्यसिद्धिस्तदा

સહનશીલતા.

ભાવાર્થ—દેશની સેવા કરી હોય સમાજનો ઉપકાર કર્યો હો
કે ધર્મનો સચાર કરવો હોય તો ખરેખર ઉચ્ચા પ્રકારની સહનશીલતા તા
મનમા અવશ્ય રાખવી જોઈએ તે એટલેસુધી કે કદાચ તારા પ્રતિપક્ષીઓ
લાકડીથી તને મારે તો પણ ક્રોધ કે ખેદ ન થવો જોઇએ તેમ જ ધીર
જરી પણ ગુમાવવી ન જોઇએ જો તેમ બની શકશે તો તે લીધેલા કાર્ય
સિદ્ધિ થઇ શકશે (૫૨)

વિવેચન—દેશસેવક, સમાજસેવક કે ધર્મસેવકનું કાર્ય કાંઈ સરલ નથી સેવાધર્મ: परमगहनो योगिनामप्यगम्य । અર્થાત્—યોગી જનોને પણ અગમ્ય થઈ પડે તેવો સેવાધર્મ અતિગહન છે સેવાને યોગીઓના યોગની સાથે સરખાવવામા જે હેતુ રહેલો છે, તે એ છે કે સેવાબુદ્ધિવાળાએ યોગના જેવા ગુણો કેળવવા જોઈએ ચિત્તની સમાધિ એ યોગનું બીજુ નામ છે તેમ સેવાધર્મ અંગીકાર કરનારને પણ ચિત્તની સમાધિ વિના ચાલી શકતુ નથી જે ચાર ભાવનાઓનો ઉપદેશ ગ્રંથકારે કરેલો છે તે પણ ચિત્તની સમાધિ કેળવવાને માટેજ છે સેવાધર્મીની સામે અનેક પ્રતિકૂળતાઓ આવીને ઊભી રહે છે, તે વખતે તેણે મનની વિષમતા ટાળવી જોઈએ અને ચિત્તવૃત્તિને સમતોલ રાખવી જોઈએ પરન્તુ તે પૂર્વે તેણે પ્રતિકૂળતાને સંપૂર્ણ રીતે સહન કરી લેવી જોઈએ છે જ્યાં સુધી તે એ પ્રતિકૂળતાને પચાવી નાખીને મનને સંયમમા રાખી શકતો નથી ત્યાંસુધી તે માધ્યસ્થ્ય કે ઉપેક્ષા ભાવનાને કેળવી શકતા નથી આટલા માટે જ ગ્રંથકાર કહે છે કે પ્રતિપક્ષીઓ લાકડીથી માર મારે તોપણ ક્રોધ કે ખેદ ન થાય એવી બધી સહિષ્ણુતાની ભૂમિકા સુધી સેવાધર્મીએ પહોંચવુ જોઈએ

દૃષ્ટાંત—નમૂનેદાર સહિષ્ણુતાનો એક દાખલો હજરત અલીનો છે હજરત અલી કુફા શહેરની મસીદમા સવારની નમાજ પડી રહ્યા હતા ઈબ્ને મુલજીમ જે પહેલા લશ્કરમા હતો અને દગો ફિસાદ કરી નાસી ગયો હતો તે છૂપી રીતે મસીદમા આવ્યો અને જ્યારે તમામ લોકો હજરત અલી સાથે નમાજ પઢવામા રોકાયા ત્યારે તેણે ઝડપથી હજરત અલી ઉપર હુમલો કર્યો અને ઝેરનું પાણી ચઢાવેલી તલવાર વતી ત્રણ ઘા કરી નાખ્યા લોકોએ જલ્દીથી નમાજ પૂરી કરી કેટલાક જણે હજરત અલીને ઉઠાડ્યા અને કેટલાક ખૂનીને પકડવા દોડ્યા અને તેને પકડીને હજરતની હજૂર આણ્યો તે વખતે લોકો હજરત અલીને સારુ શરબતનો પ્યાલો તૈયાર કરી તેમની પાસે લાવ્યા તેમણે કહ્યું "એ શરબત પહેલા મારા કારણકે ... ... થાકી ગયા છે અને તરસ્યો જણાય

[હવે પાપી પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી ચિત્તની સમાધિમ નિરૂપ ન થાય તે વિષે ગ્રંથકાર નીચેનો શ્લોક ૫૭ છે]

पापिनामपि न तिरस्कार ।५३॥

भूयासोऽपि विरोधिनस्तनुभृत स्यु पापकार्ये रता-
बोध्यास्ते मृदुनम्रबोधवचनै सामाद्युपायैस्त्रिभिः ॥
क्रूरत्वान्मृदुता भजन्ति न च ते केनाऽप्युपायेन चेत्-
कर्त्तव्य तदुपेक्षण न च तिरस्कारोऽथवा ताडनम् ॥

પાપીઓનો પણ તિરસ્કાર ન કરવો

ભાવાર્થ—આ જગતમા ધર્મી કરતા પાપી જનોની સખ્યા વધારે છે એટલે તારો વિરોધ કરનારા અનેક પાપી જનો પાપના કાર્યમા મશગુલ થએલા તારા જોવામા આવશે તેમનો તિરસ્કાર કરવા કરતા સામદામ આદિ ત્રણ ઉપાયોથી કે કોમળ અને નમ્ર બોધવચનોથી તેમને સમજાવવા જો તેઓ ક્રૂરપણાને લીધે કોઈ પણ ઉપાયે કોમળ ન બને તો તેમની ઉપેક્ષા કરવી એટલે તેના કર્યા તે ભોગવશે એમ ધારી તેનાથી દૂર થઈ જવું પણ તેમનો તિરસ્કાર કે મારામારી ન કરવી કેમકે જે સમજાવટ થાય છે તે દ્વેષ અથવા તિરસ્કારથી થતી નથી (૫૩)

વિવેચન—વેરનુ ઓસડ વહાલ' એ એક સાદુ પણ બહુ બોધક કહેવત છે વૈરીને વશ કરવાનો વિધિ વહાલમા જ રહેલો છે, તેવી રીતે પાપીને નિષ્પાપી કરવાનો વિધિ તિરસ્કારમા નહિ પણ તેની પ્રત્યે દયા દર્શાવવામા રહેલો છે પાપી મનુષ્ય ઘૃણાને પાત્ર નથી, પરન્તુ તે પામર અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી અનભિજ્ઞ હોઈ દયાને પાત્ર હોય છે આવુ દયાને પાત્ર જગત નાનુ-સૂનુ નથી પાપ કરનારો જગતનો ભાગ નિષ્પાપી ભાગ કરતા વધારે મોટો છે અને એવા જગતનો તિરસ્કાર કરીને વર્તવાથી પાપી જગત તો તેવુ જ રહે છે અને પોતાથી એ દયાને પાત્ર જગતનુ કશુ કલ્યાણ થ

નથી પાપીઓનુ કલ્યાણ કરવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે તેઓની પ્રત્યે દયા દષ્ટિ રાખીને તેમને જ્ઞાનપૂર્વક બોનાવવા, તેમની વૃત્તિમાથી ધીરે ધીરે પાપ નિર્મૂળ થાય એવો ઉપદેશ આપવો અથવા અન્ય કોઈ રીતે તેમને પાપી પ્રવૃત્તિથી મુક્ત થવાને માર્ગે ચડાવવા બાઈબલમા કહ્યુ છે કે "જો કોઇ તારો અપરાધ કરે તો તેને ઠપકો દે, ને જો તે પસ્તાવો કરે તો તેને માફ કર જો તે એક દહાડામા સાત વાર અપરાધ કરે ને સાતવાર તારી તરફ ફરીને કહે - હું પસ્તાઉં છુ, તો તેને માફ કર' આ ક્ષમાવૃત્તિનો બોધ આપનારા બાઈબલના વાક્યોમા પાપીને તિરસ્કારવાનો નહિ પરન્તુ તેને અટકારી તેની વૃત્તિને કોમળ બનાવવાનો યત્ન કરવાનો હેતુ રહેલો છે આવા યત્નોમા નિષ્ફળતા મળે તો માત્ર પાપીથી અસહકાર કરવો, પરન્તુ તિરસ્કાર દર્શાવવો નહિ, કારણકે તિરસ્કાર પાપીને વધારે પાપી બનાવે છે

દૃષ્ટાન્ત—અર્જુન નામનો એક માળી હતો તે રોજ એક યક્ષની પૂજા કરીને પોતાના બગીચામાથી ઉતરેલા ફૂલ વેચવા જતો એક વાર તે તથા તેની સ્ત્રી યક્ષની પૂજા કરતા હતા, એટલામા યક્ષના મન્દિરમા સતાઇ રહેલા ૬ દુષ્ટ પુરુષોએ અર્જુનને બાધી લીધો અને તેની સ્ત્રી સાથે કુકર્મ કરવા માડ્યુ અર્જુનને વિચાર થયો કે હુ વર્ષોથી યક્ષની પૂજા કરુ છુ છતા આ વિપત્તિને વખતે તે મને કેમ મદદ કરતો નથી? શુ ખરેખર યક્ષ હશે ખરો? આ વિચારની સાથે જ યક્ષનું અદ્ભુત ચૈતન્ય અર્જુનમા આવ્યુ અને તેણે દોરડાના બધ પોતાના અદ્ભુત બળથી તોડી નાખ્યા પછી યક્ષની મૂર્તિના હાથમા લોખડની ગદા હતી તે ઉચકીને તેણે ૭ પુરુષ અને સાતમી પોતાની સ્ત્રી એ સાતને મારી નાખ્યા તોપણ તેનો ક્રોધ શાત થયો નહિ રોજ એ પ્રમાણે તે જે કોઈ પોતાના હાથમા આવે તે સાત મનુષ્યોને મારતો ત્યારે શાત થતો આ ઉપદ્રવથી કોઇ નગરની બહાર નીકળતુ નહિ એક વાર મહાવીર સ્વામી ગામની બહાર એક બગીચામા ઉતર્યા અને અર્જુન માળીના પજામા પડવાની બીકથી કોઈ તેમને વદન કરવા ગયુ નહિ, પરન્તુ સુદર્શન શેઠ ગયો રસ્તામા અર્જુન માળીએ

તેને જોયા અને તેને ગદા લઇ મારવા દોડયો એટલે શેઠે સ્થિર થી નમોથ્થુણુના પાઠ સ્મરી મૃત્યુ થાય તો યાવજ્જીવન સુધીનો સથારો અને મૃત્યુ ન થાય તો સથારો પાળવાનો સકલ્પ કર્યો અર્જુન એ સદ્ધર્મશીલ પુરૂષના તેજથી તેના ઉપર ગદા ઉગામી શકયો નહિ અને તેનામા દાખલ થએલી યક્ષની શક્તિ એકદમ અદશ્ય થઈ જતા ગદા હાથમાથી પડી ગઇ અર્જુનનુ ગાડપણ દૂર થતા તેણે સુદર્શન શેઠને પૂછ્યુ કે "તમે કયા જાઓ છો?" સુદર્શને કહ્યુ કે હુ 'વીર ભગવાન પાસે જઉં છુ' અર્જુને પણ શેઠની સાથે જવાની ઇચ્છા કરી અને શેઠે તેને ખુશીથી સાથે લીધો વીર પ્રભુ અર્જુનના પાપોની વાત જાણતા હતા તેણે પાચ મા અને ૧૩ દિવસમા ૧૧૪૧ મનુષ્યોના પ્રાણ લીધા હતા છતા પ્રભુએ તેનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં તેની તરફ દયા દષ્ટિથી જોયુ તેને બોધ આપ્યો અને દુઃખમથી છૂટવાનો માર્ગ માત્ર સયમ જ છે એ સમજાવ્યુ અર્જુનને ઘણો પોતાના પાપોનો બહુ પસ્તાવો થયો અને તેણે વીર પ્રભુ પાસે જ દીક્ષા લીધી દીક્ષા લઈને છઠ છઠના પારણા કરવા અને રાજગૃહની આમપાસ રહી કોઈના પર ક્રોધ ન કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી સાધુ તરીકેના જીવન તેને બહુ હેરાન થવુ પડયુ ઘણાઓને જીવના મારી નાખેલા, તેના પુત્ર ભાઇઓ વગેરે સગાઓ તેને આહાર-પાણી પણ આપતા નહિ, તેની પ્રત્યે ધૃણા દર્શાવતા, તેને છૂટે પથ્થરે મારતા પરન્તુ અર્જુને અરણ કરે સમભાવ મોઇ વાર પણ ત્યજ્યો નહિ બીજાઓની કનડગત થતી ત્યારે એમ જ ચિંતવતો કે મે એમને ઘણુ નુકસાન કર્યુ છે, એ મને થોડો બદલો આપે છે (૫૩)

[પાપીનો નાશ કરવો એ શું સુકૃત છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમાર્ધ નીચે શ્લોકમા આપે છે]

पापस्यैव नाशो न तु पापिनाम् । ५४ ॥

कार्यं पापविनाशनं तदपि नो नाशेन पाप्यङ्गिनो
घाते पापिजनस्य हिंसकतया पापस्य वृद्धिर्भवेत् ।

वस्त्रादेर्मलनाशनार्थमुचित नो वस्त्रविच्छेदन ।
किन्तूपायजलेन तत्र मृदुता वस्त्रान्मलोत्सर्जनम् ॥

પાપીના નાશને બદલે પાપનો જ નાશ કરવો

ભાવાર્થ—પાપનો નાશ કરવો તે વાત બરાબર છે, પણ તે પાપી જીવોનો નાશ કરીને નહિ પાપી જનોના નાશથી પાપના બીજનો નાશ થતો નથી અને પાપીના નાશથી પણ હિંસા તો થવાની જ હિંસા પાપરૂપ હોવાથી પાપની વૃદ્ધિ જ થવાની લુગડાના મેલનો નાશ કરવાને શુ લુગડા ફાડી નાખવા જોઇએ? નહિ જ, કિન્તુ પાણીથી લુગડાને કોમળ બનાવી તેનો મેલ દૂર કરવો જોઇએ તેમ પાપીને પણ કોમળ બનાવી તેનુ પાપ દૂર કરાવવુ જોઇએ (૫૪)

વિવેચન—પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતા આ શ્લોકમા ગ્રથકાર એકાંત અહિંસાવાદનું સમર્થન કરતા હોય તેવુ જણાય છે પરન્તુ વસ્તુત તેમ નથી પાપનો નાશ કરવો અને પાપીનો નાશ કરવો એ બેઉ કાર્યો જુદા છે, એ નિસશય છે અને એ બેઉ કાર્યોની વચ્ચે જ્યાં પસદગી કરવાની હોય ત્યા પાપનો નાશ કરવો એ કર્મને જ પસદગી આપવી જોઈએ એવુ આ શ્લોકનુ સાચુ તાત્પર્ય છે, અને આ તાત્પર્ય જે વસ્ત્રનુ ઉપમાન ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ છે તે પરથી સ્ફુટ થાય છે

गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मण वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् ॥

અર્થાત્—ગુરૂ હોય, વૃદ્ધ હોય અગર બાળક હોય કે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હોય પણ જો તે 'આતતાયી' અર્થાત્ અત્યાચારી કિંવા નિર્દોષને રંજાડનારો દુષ્ટ હોય તો તેને વિચાર કર્યા વિના જ ઠાર કરવો ગ્રથકાર પાપનો નાશ કરવાનું કહે છે પરન્તુ પાપીનો અવિચારપૂર્વક નાશ કરીને પાપનો નાશ કરવાની ના કહે છે જ્યારે પાપનો નાશ કરવો અને પાપીનો નાશ કરવો એ બેઉ માર્ગો ખુલ્લા હોય ત્યારે પહેલો માર્ગ પસદ કરવાનુ તે કહે છે વસ્ત્રમા મેલ [illegible]

પાણીથી સુકોમળ બનાવીને જેવી રીતે તેમાથી મેલ કિવા ચેપને દૂર કર વામા આવે છે, તેવી રીતે પાપીને પણ સામોપચારથી સુકોમળ બનાવીને તેનામાથી પાપને નીચોવી નાખવામા આવવુ જોઇએ મનુ જેવી રીતે આતતાયી ને અવિચારપૂર્વક હાર કરવાનુ કહે છે તેવુ તો ગીતામા પણ કહેતુ નથી શ્રીકૃષ્ણ પહેલા સામોપચારનો પૂરો યત્ન કરે છે એટલે કે પાપીને કોમળ બનાવીને તેનામાથી પાપનો મેલ નીચોવી નાખવા મથે છે, છતા જ્યારે તેનામાથી ચેપનો નાશ થતો નથી, ત્યારે એ પાપનો ચેપ ઉડીને બીજા નિર્દોષ મનુષ્યને પણ પાપનુ દર્દ લાગુ પાડશે એવુ વિચારી પાપીનો નાશ કરવા યુદ્ધ કરવાનુ અર્જુનને કહે છે જૈન ધર્મગ્રંથોમા કહ્યા મુજબ શ્રી શ્રેણીક મહારાજે અમારિ પડો વજડાવ્યો હતો અને ગુજ રાતના રાજા કુમારપાળે પણ અમારિ ઘોષણા કરી હતી તેમની આજ્ઞા અધર્મનુ ઉચ્છેદન કરવાની હતી અર્થાત્ જનસમાજમાથી અધર્મને નીચોવી નાખવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી પરન્તુ અધર્મીઓનો અવિચારપૂર્વક નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નહોતી તે છતા તે રાજાઓને અધર્મનો નાશ કરવાને જ્યારે જ્યારે હિંસા અનિવાર્ય લાગી હતી ત્યારે ત્યારે તેમણે યુદ્ધાદિક કર્યા હતા અને એકાત અહિંસાવાદનો જ આશ્રય લઈને પાપનો ચેપ ફેલાવા દીધો નહોતો વસ્ત્રના દૃષ્ટાત વડે ગ્રથકાર પાપીને કોમળ બનાવવાનો અને પાપને તેનામાથી નીચોવી નાખવાનો ઉપદેશ કરે છે એક વસ્ત્ર કે જેમા ભયાનક દર્દનો ચેપ લાગ્યો હોય, સાધારણ જળ તો શુ પણ તીવ્ર ઔષધ યુક્ત જળથી એ વસ્ત્રને સુકોમળ બનાવ્યા છતા તેમાથી ચેપ દૂર થાય જ નહિ તો પછી આપણે તે વસ્ત્રને શુ કરીએ ? અવશ્ય તે વસ્ત્રની ઉપેક્ષા જ કરીએ અને તે રીતે તેને છાનો ઘરના એક ખૂણામા પડ્યુ રહેવા દઇએ અથવા તો ઘરની બહાર ફેંકી દઇએ તે જ રીતે પાપીનો તિરસ્કાર ન કરતા દયાદૃષ્ટિથી તેનો આ[દ]ર કરવો એ માધ્યસ્થ્યનો પ્રથમ વિધિ છે, તેને સુકોમળ બનાવી તેનામાથી પાપનુ વિરેચન કરવુ એ બીજો વિધિ છે, [તે] સુકોમળ ન બને તો તેની ઉપેક્ષા કરવી–તેનાથી અસહકાર કરવો–તેનો ત્યાગ કરવો એ ત્રીજો વિધિ છે

દૃષ્ટાંત—અંગુલિમાલ નામના એક લૂટારાએ શ્રાવસ્તી નગરીની આસપાસના ગામડાના લોકોને લૂંટી તેમની આંગળીઓ કાપી લઇને તેની માળા બનાવી પોતાના કંઠે ધારણ કરી નામ મેળવ્યુ હતુ એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તીમાંથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી જે દિશામા અંગુલિમાલ હતો તે દિશામા ગયા વાટમા ગોવાળીયા અને ખેડૂતો મળ્યા તેમણે તેમને એ માર્ગે નહિ જવાનો બહુ આગ્રહ કર્યા પરન્તુ બુધ્ધે તેમનું માન્યુ નહિ તેમને સીધા આગળ વધતા જોઇને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયુ અને તેણે તેમને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો તે પોતાની ઉઘાડી તલવાર લઇને વેગથી બુદ્ધ તરફ દોડ્યો, અને બોલ્યો 'ઓ શ્રમણ ! ઊભો રહે" બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો 'અંગુલિમાલ ! હું ઊભો છુ અને તુ પણ ઊભો રહે" આ કહેવુ અંગુલિમાલ બરાબર સમજ્યો નહિ તેણે કહ્યું "હે શ્રમણ ! તુ ચાલતે હોઈ ઊભો છુ એમ કહે છે અને મને ઊભો હોવા છતા ઊભો નથી એમ જણાવે છે તેનો અર્થ શુ ? તુ ઊભો છુ કેવી રીતે અને હુ ઊભો નથી કેવી રીતે ?' બુધ્ધે કહ્યુ "અંગુલિમાલ ! પ્રાણી માત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છુ અને પ્રાણીઓ વિષે તારામા દયા નથી તેનુ તુ અસ્થિર—અસ્થિત છે" આ વાક્યથી અંગુલિમાલના હૃદયમા તત્કાળ બોધ ઉત્પન્ન થયો તેણે પોતાની હાથ—તલવાર ફેકી દીધી અને બુદ્ધના ચરણમા પડ્યો અંગુલિમાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસેના પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ કોસલના રાજાના મહેલ પાસે જઇને અંગુલિમાલને શિક્ષા કરવા માટે અરજ કરી આથી રાજા મોટુ સૈન્ય લઈ અંગુલિમાલને પકડવા નીકળ્યો વાટમા તે બુદ્ધના દર્શનાર્થે ગયો અને ત્યા તેણે અંગુલિમાલના ક્રૂરતાભર્યા ઉપદ્રવની વાત કહી બુધ્ધે કહ્યુ 'જો અંગુલિમાલ શીલવાન્ થાય તો તુ તેને શુ કરીશ ?" રાજાએ કહ્યું "તો હું તેનો નાશ નહિ કરતા તેને નમસ્કાર કરીશ, તેનુ રક્ષણ કરીશ અને તેને અન્નવસ્ત્ર આપીશ" પછી બુધ્ધે પોતાની પાસે જ બેઠેલા શ્રમણ અંગુલિમાલની રાજાને ઓળખાણ આપી અને રાજાએ તેના પાપનો નાશ થએલો સમજી તેને નમસ્કાર કર્યો રાજા પાપીનો નાશ કરવા જતો હતો, તે પાપીના [illegible] કરી બનાવી જગતને બોધ આપ્યો. (

[હવે પ્રથકાર સેવાધર્મીના માધ્યસ્થ્યના વિજયનુ કથન કરે છે]

शान्तिपूर्वकमाध्यस्थ्येनैव विजयः ।५५॥

सामर्थ्येऽपि सहिष्णुता समुचिता सेवादिकार्ये ध्रुवं
दौर्बल्यं यदि मन्यते तदपि नो सम्यक्स्वसत्त्वोदयात् ॥
शान्तिक्षान्तिसमाश्रयेण सततं माध्यस्थ्यभावाश्रये ।
जह्युस्त्वत्प्रतिपक्षिणोऽप्यवनता धार्ष्ट्यं च पापाग्रहम् ॥

માધ્યસ્થ્ય ભાવથી જ વિજય થાય છે

ભાવાર્થ—પોતામા ગમે તેટલુ સામર્થ્ય હોય તોપણુ સેવા આદિ કાર્ય બજાવવુ હોય ત્યારે તો સહિષ્ણુતા રાખવી તેજ ઉચિત છે આવી સહિષ્ણુતાને દુર્બલતા માનવી એ બરાબર નથી સમર્થ માણસ સહિષ્ણુતા બતાવે એ તો આત્મિક બળનો ઉદય જ ગણાય એટલે તેને દુર્બળતાને બ તે મબળતા જ કહી શકાય માટે શાન્તિ અને ક્ષમાની સાથે માધ્યસ્થ્ય ભાવનો નિરતર આશ્રય કરવાથી તારા પ્રતિપક્ષીઓ પણ નમ્ર બનીને ધીઠતા અને પાપનો આગ્રહ છોડી દેશે

વિવેચન—अशक्तिमान् भवेत्साधु એ ઉક્તિવડે જેવી રીતે સાધુત્વને હીણવામા આવે છે તેવી રીતે કેટલાકો સહિષ્ણુતાને નિબળતા કહીને દીએ છે પોતાના પ્રતિપક્ષીના પ્રહારને ઝાલી । સામો પ્રત્યુત્તર નહિ આપનાર અથવાનો વિરોધનો પ્રતિકાર નહિ કરનાર હમેશા સહિષ્ણુતાના ગુણવાળો જ હોય છે એમ માની લેવાનુ નથી કેટલાકોમા દુર્બળતા હોય છે તેથી તેઓ વિરોધનો પ્રતિકાર કરી શકતા નથી અને કેટલાકો સહિષ્ણુતાના ગુણવાળા અને સુવિચારી હોય છે તેથી વિરોધનો પ્રતિકાર કરીને તેનો જ મ થવા દેવાનુ ઈષ્ટ માનતા નથી આવા દુર્બળ અને સહિષ્ણુ માણસ કાંઈ એકસરખા હોતા નથી સહિષ્ણુ માણસ તે હોય છે કે જે સમર્થ હોવા છતા મધ્યસ્થ ભાવથી પોતાના સત્ત્વનુ દર્શન કરાવે છે અને તેના માટે ગ્રથકાર स्वसत्त्वोदयात् એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે આવા

મધ્યસ્થ ભાવથી પ્રતિપક્ષી પણ પોતાના પાપનો આગ્રહ છોડી દેવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે

દૃષ્ટાંત—આ વિષે જૈન ગ્રથમા એક કથાનક છે અર્હન્મિત્ર નામના શ્રાવકે સ્વદારાસંતોષરૂપ નિયમ ગ્રહણ કર્યો હતો, પરન્તુ તેના મોટા ભાઈની સ્ત્રી તેની ઉપર આસક્ત થઈ અને હાવભાવ–કટાક્ષપૂર્વક તેને ઉપસર્ગ કરવા લાગી છતા અર્હન્મિત્ર તેના પર આસક્ત થયો નહિ તેણે પોતાના વ્રતના રક્ષણને અર્થે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેના પર આસક્ત થએલી તેના મોટા ભાઈની વ મરીને કૂતરી થઈ એકદા અર્હન્મિત્ર મુનિ વિહાર કરતા તે કૂતરી હતી ત્યા આવ્યા તેને જોઈને તે કૂતરીએ તેને પતિની જેમ આલિગન કર્યું તે જોઈ લજ્જાથી મુનિ નાસી ગયા તે કૂતરી પણ મરીને મોટા અરણ્યમા વાદરી થઈ ભવિતવ્યતાના યોગથી તે અરણ્યમા તે મુનિ આવી ચડ્યા તેને જોઈને તે વાદરી પ્રથમની જ જેમ રાગથી તેને આલિગન કરવા લાગી તે જોઈ બીજા સાધુ તે મુનિને વાનરીપતિ કહીને તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા તે સાભળીને મુનિ લજ્જાયુક્ત થઈ નાસી ગયા તે વાદરી મરીને યક્ષિણી થઈ તે મુનિને જોઇને તેને જાતિસ્મરણ થયુ, તેથી તેણે વિચાર્યું કે "આ મુનિની મે ઘણા ભવથી વાછા કરી છે, પણ તે હજુ મને ઇચ્છતા નથી, તેથી આજે તો હું તેને આલિગન કરૂ" એમ વિચારીને તેણે મુનિને આલિગન કર્યું તે જોઇને મુનિ ત્યાથી નાઠા માર્ગમા નદી ઓળગવા માટે તે મુનિ જળમા પ્રવેશ કરતા હતા તેવામા તે યક્ષિણીએ તે મુનિનો એક પગ કાપી નાખ્યો છતા મુનિ તે સહન કરી રહ્યા આ વખતે શાસનદેવીએ આવીને યક્ષિણીને તેના પૂર્વ ભવની વાત કરી, એટલે યક્ષિણીએ મુનિની ક્ષમા માગી પરન્તુ મુનિ તો, તે પૂર્વે જ ક્ષમા આપી ચૂક્યા હતા અને મધ્યસ્થ ભાવે રહી તેની પ્રત્યે જરા અનિષ્ટતાનું પણ ચિંતન તેમણે કર્યું નહોતું આ તેમની દુર્બળતા નહોતી પરન્તુ તેમનો સત્ત્વોત્કર્ષ–તેમની સમર્થના હતી પછી શાસનદેવીએ મુનિનો પગ સાજો કર્યો (૫૫)

अष्टम परिच्छेद

સેવાધર્મ બાળકોની સેવા

[પૂર્વે સેવાધર્મને મનુષ્યની તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્ય કર્મ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ સેવાધર્મ આચરનાર મનુષ્યની સમીપે સેવાધનની વિધવિધ શાખાઓ રજુ કર્યા પહેલાં ગ્રંથકારે સેવાધર્મમાં દાખલ થવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર માટેના ઉચિત ગુણો વિષે વર્ણન કર્યું અને એ ગુણો કેળવવા માર્ગના માર્ગોનું નિર્દેશન કર્યું કે જે ગુણો વિના મનુષ્ય સેવાધર્મને યથાસ્થિત રીતે પાળી શકતો નથી સેવાધર્મ ગ્રહણ કરવાને માટે હૃદયક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કરીને તેમાં કેવા રંગો પૂરવા જોઈએ તે દર્શાવ્યા પછી હવે એ હૃદયક્ષેત્રને સેવાના કાર્યોમાં પ્રેરવા માટે ગ્રંથકાર એ કાર્યોનો અંગુલિનિર્દેશ કરે છે તેમાં સૌથી પહેલાં મનુષ્યના સેવાના પ્રકારો દર્શાવી ઉત્તરોત્તર-ક્રમે ક્રમે એ સેવાપ્રકારના સૂચનમાં આગળ વધે છે]

मनुष्यसेवा । ५६ ॥

निर्नाथाः पशवो यथा करुणया पश्वालये यत्नतो ।
रक्ष्यन्ते करुणालुभिर्भविजनैः कृत्वाऽपि भूरिव्ययम् ॥
निर्नाथा मनुजास्तथैव करुणाबुद्ध्या सुरक्ष्याः सदा ।
यत्सन्ति प्रथमेऽधिकारिण इमे बुद्ध्यादिवैशिष्टयतः ॥

મનુષ્યસેવા

ભાવાર્થ—યાણુ ભાવિક લોકો કરૂણાબુદ્ધિથી પુષ્કળ ખર્ચ કરીને અનાથ પશુઓને જ્યારે બચાવે છે ત્યારે તેવી જ કરૂણાબુદ્ધિથી અનાથ મનુષ્યોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું જરૂરનું છે કારણકે મનુષ્યો બુદ્ધિઆદિ ગુણોની વિશેષતાને લીધે પશુ કરતાં ચડતા છે એટલે તેમનો પ્રથમ અધિકાર છે (૫૬)

વિવેચન—ભગવાન બુદ્ધે જે ચાર મુખ્ય સત્યો ગણાવ્યા છે તેમાનું સૌથી પહેલું ‘ દુઃખ ’ નામનું સત્ય ગણાવ્યુ છે જન્મ જરા મરણ અપ્રિય સાથેનો સમાગમ પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અથવા ઈષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ એ

દુઃખને ઉપજાવનાર છે, એવું એ સત્ય છે આ પાંચ 'ઉપાધિ સ્કંધ' જગતના સર્વ પ્રાણીને સમાન અસર કરે છે, એટલે કે એક નાનામા નાના જંતુથી માંડીને પ્રાણીશ્રેષ્ઠ મનુષ્યમાની સર્વોપરિ વ્યક્તિ રાજરાજેશ્વર સુધી સર્વ કોઈને એ ઉપાધિ સ્કંધથી ' દુઃખ ' નામના સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો નથી ભગવાન મહાવીરે અને બીજા અનેક ધર્મોપદેશકોએ આ જ સત્ય જગત્ સમસ્ત યું છે પરન્તુ કોઈ ધર્માચાર્યે તેની ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે અને કોઈએ ઓછો ભાર મૂકયો છે સર્વ ધર્મોમાં સેવાપરાયણતાનો બોધ પણ કરવામા આવેલો છે અને દુઃખી તથા વિકલ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનું ફરમાવવામા આવ્યુ છે આ ઉપદેશને કેટલાક ધર્મોના અનુયાયીઓ કેવળ ભૂલી ગયા છે, કેટલાએ તેને અર્ધો-પર્ધો સભારી રહ્યા છે અને કેટનાક એ ઉપદેશને યથાર્થ રીતે નહિ અનુસરતા અર્ધજ્ઞાનમિશ્રિત સેવા પાળી પોતાની શક્તિનો વ્યય કરે છે હિંદમા અનેક સ્થળે પશુશાળાઓ, પાંજરાપોળો કબૂતરખાના, ઢોરાની છાપી તોલ વગેરે સસ્થાઓ કેવળ મૂગા પ્રાણીઓના દુઃખોનુ શમન કરવા માટે સ્થાપવામા આવી છે આવી સંસ્થાઓના કામો ચલાવવામા અને તે માટ દાન કરવામા મુખ્યત્વે કરીને જૈનો અને વૈષ્ણધર્મીઓ ભાગ લે છે તેમાએ જ્યા જ્યા જૈન વસતી સારા પ્રમાણમા હોય છે, ત્યા ત્યા આવી સસ્થાઓ વધારે ધનવાન અને સારી સ્થિતિમા ચાલતી હોય છે પરન્તુ એક બાજુએ ઝીણામા ઝીણા જંતુ માટેની દયા અને બીજી બાજુએ ચારિત્ર્યની અસ્થિરતાથી-ધૈર્યાચરણની શિથિલતાથી માનસિક અને વાચિક હિંસાનો મસાર-વર્તનમા અત્યત ઉપયોગ એ બે પ્રકારની પરસ્પર વિરૂદ્ધતા જ્યારે જ્યારે કોઇ જૈનોમા જોવામા આવે છે ત્યારે ત્યારે તેને માટે એવી ભાષાનો ઉપયોગ લોકો કરે છે કે-' એ તો નાનાને જીવાડનારો પણ મોટાને મારનારો શ્રાવક છે " જૈનો નાનામા નાના ગામમા મૂગાં પ્રાણીઓ માટે ધર્માદાનો ફાળો કરે વેપાર ઉપર કર વેરો નાખે, પરન્તુ ગામના રોગી કે અનાથ-અશક્ત મનુષ્યોને માટે સ્વલ્પ પણ આધારની વ્યવસ્થા ન કરે, બલકે એ કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરે, ત્યારે ઉપર જણાવ્યો તેવો આક્ષેપ કરવામા આવે તેમાં નવાઈ નથી પશુઓ કે

પક્ષીઓ મૂગા પ્રાણીઓ છે, તેટના માટે તે દયાને પાત્ર છે એ નિ સશય છે પરન્તુ તે ઉપરથી બોલી-ચાલી શકનારા કિંવા પોતાની લાગણી દર્શાવી શકનારા મનુષ્યો ઉપેક્ષાને પાત્ર છે એમ ફલિત થતુ નથી દયા ઉપર જેટલો હક મૂગા પ્રાણીઓનો છે, તેટલોજ હક મનુષ્યોનો પણ છે અને અથવા કહે છે તેમ, મનુષ્યોમા બુદ્ધિ આદિ વિશેષ ગુણો રહેલા છે અને એક મનુષ્ય પોતાના જીવન વડે સમગ્ર જનતાનો અનેક પ્રકારે ઉપકાર કરી શકે છે, વળી મનુષ્યત્વ એ સર્વોપરિ અવતાર છે કારણકે મનુષ્યત્વમાથી જીવ સીધો મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકે છે મનુષ્યની આ વિશેષતાને કારણે તેનો સરક્ષણ માટેનો અધિકાર પહેલો છે આ ઉક્તિનો આશય એવો નથી કે મનુષ્યો ઉપરજ દયા દર્શાવીને તેમનુ સરક્ષણ કર્યું એટલે સેવાધર્મીના ધર્મની પૂર્ણાહુતિ થઈ, પરન્તુ જેવી રીતે કરુણાળુ મનુષ્યો અનાથ પશુઓને માટે પાજરા પોળો કે કબૂતરખાના જેવી સસ્થાઓ સ્થાપે છે તેવી રીતે-તેવીજ અનાથ મનુષ્યો પ્રત્યે પણ સમાન કરુણા દર્શાવીને તેમના રક્ષણ-પોષણાદિને માટે વ્યવસ્થા કરવી-સેવા બજાવવી એ સેવાધર્મીનુ કર્તવ્ય છે 'સર્વભૂતાનુકપા મા એકના મૂગા પ્રાણીઓનો જ સમાવેશ થતો નથી જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમા પણ અનાથ મનુષ્યોની સેવા ઉપર જરાએ ઓછો ભાર મૂકવામા આવ્યો નથી અને આજે પણ જે ધનવાન-કરુણાળુ જૈનો છે અને જેઓ દાનધર્મમા ધનાદિનો વ્યય કરે છે તેઓ મનુષ્યના હિતાર્થે તેનો વ્યય કરવા ઉપર જરાએ ઓછુ લક્ષ આપતા નથી, પરન્તુ સામાન્ય રીતે જૈનો મૂગા પ્રાણીઓની દયાને વિશેષ સમજનારા મનાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ પશુશાળાઓ અને પાજરાપોળોની વ્યવસ્થા લગભગ સર્વ સ્થળે કરી રહેના હોય છે પૂર્વ કાળમા હાલના સમયની પેઠે અનાથ મનુષ્યોની સખ્યા મોટી નહોતી અને જે કોઈ અનાથ બાળકો હોય તેમનું પોષણ તે સમયના ધર્મપરાયણ જ્ઞાતિજનો કે કુટુબી જનો કર્યા કરતા અને તેમને ભણાવી-ગણાવી પોતાની પાખે ઉડતા કરીને છૂટા મૂકતા આ કારણથી અનાથાશ્રમો જેવી સસ્થાઓની ભાગ્યે જ જરૂર પડતી આ સયોગોમા સૌથી વધારે સાર્વજનિક દયાને પાત્ર માત્ર પશુ-પક્ષીઓ જ રહેતા

અને તેથી તેમને માટે સસ્થાઓ ઉઘાડવા તથા ચલાવવા જૈનોએ મારી પેઠે શ્રમ ઉઠાવેલો પરન્તુ હવે સમય બદલાયો છે લોકો ગરીબ બન્યા છે ધનવાનો પણ સ્વજાતિ, સ્વસમાજ કે સ્વકુટુબ પ્રત્યેની ફરજો પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિથી વર્તવા લાગ્યા છે અને તેથી અનાથ અશક્ત તથા રોગી જનોની સખ્યા વધી છે અનાથાશ્રમો, બાળગૃહો, અશક્તાશ્રમો, વનિતાવિશ્રામો વિધવાશ્રમો ઇત્યાદિ સસ્થાઓ આ જમાનાએ ઉત્પન્ન કરી છે વિનાયતમા આપણા દેશ કરતા સ્ત્રીઓને મજુરી કે નોકરી કરવા માટે વધારે પ્રમાણમા ઘરની બહાર જવુ પડે છે બાળકવાળી સ્ત્રીઓ કે વિધવાઓ જ્યારે નોકરી-પર જાય ત્યારે તેમના બાળકનુ રક્ષણ કરનાર કોઇ ઘેર હોતુ નથી આ કારણથી ગરીબ સ્ત્રીઓના બાળકોને રોજ આઠ- સકલાક જાળવી રાખના માટે ' નર્સરી ' જેવી સસ્થાઓની ત્યા જરૂર પડે છે ત્યા બાળકોને રાખી, ન્હવરાવી, ખવરાવી રમાડી જાળવવામા આવે છે આવી સસ્થાઓ માફ્રદસગને દરે અને ધમાદા સેવા પણ બજાવે છે નોકરી પરથી પાછી ફરતી વખતે માતા પોતાના બાળકને ઘેર લઈ જાય છે જમાનાએ જ ઉપજાવી કાઢેલી શુ આ એક નવી જરૂરીઆત નથી? મુબઈ, કલકત્તા કે અમદાવાદ જેવા શહેરોમા હવે જાહેર સુવાવડખાનુ પણ એક મહાન ઉપકારક અને ધર્માદા ખાતું લેખાવા લાગ્યુ છે જૂના વખતમા એવી સસ્થાની જરૂર પડતી નહિ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ જેમ સમય બદલાય છે, તેમ તેમ સમાજની જરૂરીઆતો અને સમાજસેવા માટેની સસ્થાઓની જરૂરીઆતો પણ બદલાય છે, માટે તેમા સમાજને અનુસરતો ફેરફાર કરવામા આવવો જોઇએ જૂના વખતમા પાજરાપોળો કે ધર્મશાળાઓ કે મુસાફરખાના ઉપયોગી ગણાતા માટે આ વખતમા પણ તે જ ઉપયોગી ગણાય એમ ન સમજવુ તે ઉપરાત બીજી સમયને અનુસરતી સસ્થાઓ પણ જરૂરની જણાય તો તે પાછળ પણ સેવાધર્મીએ ધ્યાન આપવુ જોઇએ દાનને સમયે મનુષ્યસેવાની જરૂરીઆત પશુસેવાથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતી નથી એવુ દેશની દરિદ્રતા ઉપરથી માલુમ પડવા લાગ્યુ છે દરિદ્રતાને લીધે મનુષ્યોમા રોગો પણ વધ્યા છે અને તેથી

રૂગ્ણાલયો અને દવાખાનાઓની જરૂરીઆત ઘણી વધારે જણાવા લાગી છે માટે ચાળુ જનોએ મૂગા પ્રાણીઓને માટે જ દયાને સકુચિત નહિ રાખતા મનુષ્યો માટે પણ દયા ધારણ કરવી જોઇએ (૫૬)

[મનુષ્યસેવાનુ પ્રતિપાદન કર્યા પછી હવે ક્રમપ્રાપ્ત પ્રથમ બાળકોની સેવાનુ સૂચન કરે છે]

अनाथबालसेवा । ५७ ॥

येषा नास्ति पिता न चापि जननी नोभौ न च भ्रातरो
बालास्ते करुणालया विधिहता भ्राम्यन्त्यनाथा यत ।
तेषा रक्षणहेतवे स्वविषये सस्थाप्य बालाश्रम ।
साहाय्य धनिकैर्जनै समुचित द्रव्येण कार्यं स्वयम् ।

અનાથ બાળકોની સેવા

ભાવાર્થ—જે બાળકોના મા બાપ ભાઇઓ વગેરે કોઇ પાળક ન હોય તેવા હતભાગ્ય કરુણાપાત્ર બાળકોને નિરાધારપણાને લીધે જ્યાં ત્યા ભટકવુ પડે છે તેમના રક્ષણને માટે શ્રીમંતોએ પોતપોતાના દેશમા બાળાશ્રમ સ્થાપીને તેમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધનની સહાયતા કરવી જોઇએ (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વ કર્મના પાપના ઉદયે યોગે કરીને કેટલાક બાળકો નાની વયમા જ અનાથ બને છે આવા અનાથ બાળકોનુ રક્ષણ કરવુ એ પ્રત્યેક નગરના મહાજન ની ફરજ પૂર્વ લેખાતી પરન્તુ એવા મહાજનો કાઇક અંશે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થતા કાઇક અંશે મહાજનો ઉપરના બીજા કર્તવ્યોના બોજા વધ્યા અને કાઇક અંશે તેઓનુ યોગ્ય દિશાએ ધ્યાન દોરનારા ઉપદેશકો પ્રમાણમા ઘટ્યા તેથી આજે દેશમા ભિખારીઓ વધ્યા છે અને ઉચ્ચ કુળના અનાથ બાળકો પણ વધ્યા છે આવા બાળકો ને પોતાના નગરનું ધન વાપરીને તેમને મોટા કરી, ભણાવી યોગ્ય ધંધે

ચડાવી દેવાની ફરજ જ્યારે મહાજનો ભૂલ્યા, રાજાઓ પણ ભૂલ્યા અને રાજરાજેશ્વર પણ ભૂલ્યા, ત્યારે શું એવા અનાથ બાળકોને રખડી-રઝળીને મરણ જ પામવું જોઈએ ? શું અહિંસાપ્રધાન અને દયાધર્મની ભૂમિ જેવા ભારત દેશમાં એવું બને તો તેના ધર્મોને એ કલંક નથી ? આવા બાળકોને માટે અનાથાશ્રમો ઉઘાડી, જનસમાજે તેમને નિભાવવા જોઈએ બાળકો એ આશાભર્યાં કુસુમો છે તેમનામાં અભિનવ અદશ્ય રંગો રહેલા છે એ રંગોમાંનો કોઈ આખી દુનિયાને પ્રકાશથી રંગી નાખનારો નીકળે એ પણ બનવાજોગ છે એ અણખીલ્યાં કુસુમો કરમાયા પહેલાં પોષણ-રક્ષણની હુંફમાં રહે તેટલા માટે અનાથાશ્રમાની જાહેર સંસ્થાઓ વિના હવે દેશને ચાલે તેમ નથી મોટી વયના દીન-અનાથ સ્ત્રી પુરૂષો તો કેટલીક વાર પોતાની ઈંદ્રિયોની ભૂલો અને અપરાધોને લીધે દીનતા ભોગવતા-દુ:ખી થતા હોય છે આવા જનો દયાને પાત્ર તો છે જ પરન્તુ બાળકોની દીનતા તો તેથી પણ વિશેષ દયાને પાત્ર છે કારણકે તેઓ દુર્ભાગી માતા-પિતાને પેટે અવતર્યાં એ સિવાય તેમનો બીજો કશો દોષ હોતો નથી આપણા દેશના જ અનાથાશ્રમોનો ઇતિહાસ તપાસનારને માલૂમ પડશે કે એવી સંસ્થાએ કેટલાએ બાળકોને પતિત થતા, મરતા, દુરાચારી થતા, ભિખારી બનતા અટકાવ્યા છે અનેક રહેના રત્નો પણ તેમાંથી નીકળી આવ્યા છે (૫૭)

बालसेवाविषये साधारणजनकर्त्तव्यम् ।५८॥

सामान्यैरपि मानवैर्जनपदे पर्यट्य दृष्ट्वा जनान् ।
शोध्या नाथविहीनदीनशिशव संगृह्य तानाश्रमे ॥
रक्ष्या रक्षणपद्धतिश्च सुदृशा लोलुक्यतां नित्यश ।
स्यात्तत्र स्खलना कथञ्चिदपि सा तन्नायकान्ज्ञाप्यताम् ॥

બાલસેવા પ્રત્યે સાધારણ માણસનું કર્ત્તવ્ય

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૈસાથી મદદ કરવાની શક્તિ ન હે

તેવા માણસોએ દેશના જુદા જુદા ભાગોમા ફરીને, તે તે ગામના લોકોને પૂછી ગરીબ અને અનાથ બાળકોને શોધીને, તેમને આશ્રમમા લઇ જઇ રક્ષણ નીચે મૂકવા આશ્રમનો કાર્યક્રમ અને રક્ષણપદ્ધતિ હમેશ તપાસવી, તેમા ખામી જણાય તો આશ્રમના આગેવાનોને તેની સૂચના આપવી ધનવાનો અનાથાશ્રમોને નાણા સબધી મદદ કરી શકે પરતુ જેઓ ધનસપત્તિથી તેવી મદદ ન કરી શકે તેઓ આવા કાર્યો કરીને પોતાની શારીરિક સપત્તિથી, પોતાની વિદ્યાસપત્તિથી, પોતાની અવલોકનશક્તિથી, અને બીજી શક્તિઓથી પણ બાળસેવા કરી શકે છે 'સોશ્યલ સર્વીસ લીગ' નામની સસ્થાઓ દેશના જુદા જુદા ભાગોમા સ્થપાઇ છે તેના સભ્યો બીજી અનેક રીતો ઉપરાત આ રીતે બાલસેવા આજે પણ કરે છે મુબઇ પૂના, કલકત્તા વગેરે મોટા શહેરોમા કેટલાક નિરાધાર અને બાળકો પ્રત્યેની પોતાની ફરજ નહિ સમજનાર પતિત માબાપો પોતાના બાળકોને રઝળતા મૂકી દે છે તેમને શોધીને એવા આશ્રમોમા પહોચાડી ઉપકારનું કાર્ય કરવુ તે પણ ઉત્તમ પ્રકારની બાલસેવા છે કોઇ વાર વિધવાઓ અથવા કુમારિકાઓના દુરાચારથી ઉત્પન્ન થતા બાળકો આવી રીતે રઝળતા મૂકી દેવાના હોય એવા બનાવો બને છે દુરાચારના ફળરૂપ હોવા છતા એવા બાળકો ઘૃણાને પાત્ર નહિ પણ દયાને પાત્ર લેખાવા જોઇએ સમાજના રીવાજોના દબાણથી એવી સ્ત્રીઓ પોતાના અપરાધને અતે બાળકોને રઝળતા મૂકી દેવાના બીજા અપરાધો પણ કરે છે એ ખરૂ છે પરન્તુ એવા બાળકોને રક્ષણ આપવાથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે એવુ જે કેટલાકો માને છે તેઓ ભૂલ કરે છે દુરાચારને અટકાવવાના ઉપાયો બીજા છે, પરન્તુ નિર્દોષ બાળકોનો બચાવ નહિ કરવાની યથા અરક્ષણ કરવાથી કાંઇ દુરાચાર અટકતો નથી માટે બાળકોનું રક્ષણ તો હરકોઈ અવસ્થામા પણ કર્તવ્ય જ છે અનાથાશ્રમના દોષોથી બાળકોની સેવામા ક્ષતિ થતી હોય તો તે દોષો વ્યવસ્થાપકોની દૃષ્ટિમા લાવીને સુધારો કરાવવા એ પણ એક પ્રકારની અનુભવસેવા લેખાય (૫૮)

[હવે જુદી જુદી સ્થિતિની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ આ વિષયમાં કેવી સેવા બજાવી શકે તેનું વિશેષતાથી પ્રકાર નિરૂપણ કરે છે]

भिन्नभिन्नप्रकारेण सेवार्जनम् । ५९ । ६० ॥

विद्वांश्चेत् पठनोद्यतान् सरलया रीत्या मुदा पाठय ।
शिल्पी चेदुचिताश्च शिक्षय कलानिष्कामवृत्त्याऽखिला ॥
वक्ता चेदसि दर्शय प्रवचनैः सन्नीतिमार्गं सदा ।
वैद्यश्चेत्कुरु रोगनाशनकृते तेषां व्यवस्थां शुभाम् ॥
वैश्यश्चेद् भव कार्यवाहकतया वस्तुव्यवस्थापक ।
श्रीमांश्चेच्छिशुयोग्यवस्त्रनिकरं देहि प्रसङ्गोत्सवे ॥
सामान्यो यदि शंसनेन जनतामध्येऽस्य सञ्चारण ।
सेवामर्जय येन केनचिदपि त्वं स्वार्थवृत्तिं विना ॥

જૂદા જૂદા માણસોની જૂદી જૂદી સેવા

ભાવાર્થ—સેવાના ઉમેદવાર ! જો તું વિદ્વાન હો તો આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને જેમ સરળતા થાય તેવી રીતે અભ્યાસ કરાવ જો તું શિલ્પી-કારીગર હો તો બદલાની આશા રાખ્યા વિના કેવળ નિષ્કામવૃત્તિથી તેમને કળા શિખવ જો તું વક્તા હો તો શાસ્ત્રીય વચનોથી તેમને સારી નીતિનો માર્ગ બતાવ જો તું વૈદ્ય હો તો તેમનામાં રોગો ઉત્પન્ન ન થાય અથવા ઉત્પન્ન થએલ હોય તો તરત નષ્ટ થાય તેવી વ્યવસ્થા કર જો તું વ્યાપારી હો તો આશ્રમના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખીને વ્યવસ્થાપક થા જો તું ધનવાન્ હો તો જ્યારે ઘેર લગ્નાદિ સરખા માંગલિક પ્રસંગ આવે ત્યારે અનાથ બાળકોને યોગ્ય વસ્ત્રાદિનું દાન આપ જો તારી પાસે બીજું કંઇ પણ સાધન ન હોય તો છેવટે સારી ઉપકારી સંસ્થાઓના યથાર્થ ગુણોના લોકોને માહીતી આપીને જનસમાજમાં તેનો સંચાર કર ટુંકામાં કોઇ [illegible] સ્વાર્થવૃત્તિ રાખ્યા વિના સેવા બજાવવી.
(૫૯—૬૦)

વિવેચન—સેવાવૃત્તિ બહુ વ્યાપક હોય છે પૂર્વ શ્લોકમા દર્શાવ્યુ છે કે જેઓ ધનવાન હોતા નથી તેઓ પણ પોતાની જુદી જુદી જાતની શક્તિઓ વડે સમાજની સેવા બજાવી શકે છે અત્ર ગ્રથકારે થોડી વિશિષ્ટ શક્તિવાળા મનુષ્યો કેવી રીતે સેવા બજાવી શકે તેના દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે વિદ્વાન્ હોય તે પોતાની વિદ્યાવડે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને, કારીગર હોય તે વ્યાખ્યાનો–ભાષણો વડે બાળકોને નીતિયુક્ત બોધ આપીને, વૈદ્ય હોય તે અનાથ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની કળાના શિક્ષણનુ દાન દઈને વક્તા હોય તે તેમની રુગ્ણાવસ્થામા ઔષધોપચાર કરીને, વેપારી હોય તે સસ્થાની વ્યવસ્થા વહીવટ કરીને, ધનવાન હોય તે પ્રસગોચિત દ્રવ્ય પ્રદાન કરીને અને વિશેષ કાઈ નહિ તો એક રક મનુષ્ય એવી સસ્થા પ્રત્યે સમાજની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્યમ કરીને પણ સીધી કે આડકતરી રીતે બાળકોની સેવા બજાવી શકે છે Sisters of Mercy–દયાની બહેનોની એક સસ્થા આપણા દેશમા છે તેમા અનેક સ્ત્રી સેવિકાઓ હોય છે તેઓ ધન તો આપી શકતી નથી પરતુ રોગી જનોની પરિચર્યા કરીને તેમને ધીરજ આપીને, તેમને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહીને પણ મહાન્ સેવા બજાવે છે ઈ કેર્ડ નામનો અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે– બીજાઓના કલ્યાણના ખાસ કાર્યો કરવાથી જ આપણે તેમને વધારે લાભ કરીએ છીએ એમ કાઈ નથી પણ આપણી હમેશની પ્રવૃત્તિઓમા રહેલી સદ્વૃત્તિ તેના વલણથી પણ આપણે તેમને લાભ કરીએ છીએ" તાત્પર્ય એ છે કે રાયથી રક સુધીનો દરેક માણસ જો ધારે તો જનતાની કાઈ સેવા જરૂર બજાવી શકે છે અને એ સેવાની પાછળ તેની સદ્વૃત્તિનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે તેટલો આધ્યાત્મિક લાભ તેને થાય છે સેવાનુ માપ એ સદ્વૃત્તિના પ્રમાણથી જ થાય છે એક લાખ રૂપિયા સસ્થાને આપીને ઉપકાર કરનાર ધનવાનના હૃદયમા જો સેવાભાવનાથી ભરેલી સદ્વૃત્તિ ન હોય અને એક કારીગર રોજના પોતાના કાર્યમાથી એકાદ કલાક બચાવીને અનાથાશ્રમના ગરીબ છોકરાઓને નેતરની ખુરશી ભરતા શીખવવા આવતો હોય અને તેના એ કાર્યની પાછળ તેની સેવાભાવનારૂપી સદ્વૃત્તિ હોય, તો પેલા

ધનવાન્ કરતા એ કારીગરની સેવા ચઢીયાતા પ્રકારની લેખાય છે અને તેનો આધ્યાત્મિક લાભ તે કારીગરને વિશેષ થાય છે એટલે સૌ પોતપોતાની નાની-મોટી સંપત્તિના પ્રમાણમા જે કાઇ સેવા બજાવે છે તે સેવાથી ઉપાર્જન થતુ પુણ્ય તો તેની ભાવનાના બળ જેટલું જ હોય છે, અને એ દરેક પ્રકારની સેવાની સમાજને જરૂર છે (૫૯-૬૦)

नवम परिच्छेद

સેવાધર્મ વિદ્યાર્થીઓની સેવા

शार्दूलविक्रीडितम् । ६१ ॥

यद्ग्रामे शिशुशिक्षणाय न भवेच्छालादिकं साधनं ।
सेवास्थानमिदं वरं सुविदुषां विद्यार्थिशिक्षात्मकम् ॥
श्रीमन्तोऽपि च शक्नुवन्ति धनतः संस्थाप्य शालामिह।
सेवापुण्यमुपार्जितुं च वितता कीर्तिं जनाशीर्वचः ॥

ગામડામા શાળા।

ભાવાર્થ—જે ગામમા બાળકોને શીખવવાને નિશાળ વગેરે કંઈ પણ સાધન ન હોય ત્યા વિદ્વાનોએ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની જાતે મફત શિક્ષણ આપવુ અથવા શ્રીમંતોએ પૈસાની મદદ આપી શાળા સ્થાપવી અને શિક્ષણની ગોઠવણ કરવી તે પણ વિદ્વાન્ અને શ્રીમંત બન્નેને માટે સેવાનું સ્થાન છે આવી સેવાથી પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, કીર્તિ વિસ્તરે છે અને ગરીબ લોકોનો આશીર્વાદ મળે છે એમ એકી સાથે ત્રણ લાભ મળે છે (૬૧)

વિવેચન—કહ્યુ છે કે सर्वेषु दानेषु विद्यादानं विशिष्यते-અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના દાને ... એ સર્વોપરિ દાન છે, કારણકે બીજા જે કાઇ વસ્ આ દાન ... છે, તે વસ્તુઓ કાળે કરીને વપરાય

અને તે વપરાઈ ગયા પછી દાન ગ્રહણ કરનાર પાછો પહેલાના જેવી જ દુ-સ્થિતિમા આવી પડે છે પરન્તુ વિદ્યાના સબધમા તેમ બનતું નથી તે તો व्यये कृते वर्धत एव नित्य विद्याधन सर्वधनप्रधानम्। જેમ જેમ વિદ્યાનો વ્યય કરવામા આવે છે તેમ તેમ વિદ્યા વધતી જાય છે-ઓછી થતી જતી નથી અને તેથી સર્વ પ્રકારના ધનમા પણ વિદ્યાધન પ્રથમ પંક્તિનું મનાય છે એવા વિદ્યાધનમ ન મનુષ્યના જીવનને સુધારનાર થાય છે, અને જે દાનથી મનુષ્ય જેવા ઉચ્ચ પ્રાણીનુ જીવન સુધરે તે દાન સર્વોપરિ કેમ ન કહેવાય ? મોટા નગરોમા વિદ્યા અર્પણ કરવાના શાળારૂપી સાધનો હોય છે, પરન્તુ નાના ગામોમા તેના સાધનો હોતા નથી લોકો વિદ્યાના પુરા લાભો પણ સમજતા નથી અને માત્ર ઉદરભરણનો વ્યવસાય કરવો તેમા જ જીદગીનું સાર્થક્ય હોય તેમ સમજીને તેવા વ્યવસાયમા જ જીવન પૂરૂં કરે છે આવા પછાત અવસ્થામા રહેલા લોકોને વિદ્યાના લાભો સમજાવીને તેમને વિદ્યાદાન આપવુ કે અપાવવુ એ પરમ ઉપકારનું કાર્ય છે આપણા દેશને માટે તો વિદ્યાદાનનુ કાર્ય અત્યત આવશ્યક છે, કારણકે જ્યારે જાપાનમા ૭ વર્ષની ઉમ્મર ઉપરાતની વસતીનો સેકડે ૯૫ ટકા ભાગ વાચી શકે છે ત્યારે આપણા હિંદુસ્તાનમા સેકડે ૯૫ ટકા ભાગ અભણ હોઇને વાચી શકતો નથી ! જગતની પ્રજાઓમા જાપાન પ્રથમ પક્તિમા આવ્યુ છે તેનુ કારણ તેની કેળવણી છે અને હિંદ પછાત દેખાય છે તેનુ કારણ તેનુ અભણપણુ છે સમગ્ર હિંદના અભણપણાનુ આટલુ ભયાનક પ્રમાણ હિંદના ગામડાની કેવળ અભણ દશા છે અને તેથી ગ્રામ્ય પ્રજાને જ ભણાવવાના તેને વિદ્યાદાન આપવાના યત્નો કરવામા આવવા જોઇએ કોઈ પોતાની મેળે મફત શિક્ષણ આપીને, કોઇ શાળાનો ખર્ચ નિભાવવામા ધનની સહાય આપીને અને કોઇ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપીને આ સેવા ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી શકે (૬૧)

[હવે શૂદ્ર-પતિત લોકોને કેળવણી આપવાની આવશ્યકતા દર્શાવવામાઆવે છે]

शूद्रशिक्षणम् । ६२ ॥

---णामपि शिक्षणेन चरित शुद्ध भवेन्नैतिक ।

नश्येद्दुर्व्यसनोद्भवं च दुरितं दैन्यं च दूरीभवेत् ॥
सेवाक्षेत्रमिदं धनाढ्यविदुषोर्भव्यं विशालं तत-
स्ताभ्यां शूद्रकशिक्षणार्थमुचितः कार्यः प्रबन्धो वरः ।

શૂદ્ર વર્ગને શિક્ષણ

ભાવાર્થ—શૂદ્રોને પણ કેળવણી આપવાથી તેમની નીતિ રીતિમાં સુધારો થાય, મદિરાપાનાદિ વ્યસનો દૂર થવાથી તેથી થતું પાપ અટકે તેમની દીન અવસ્થા—દરિદ્રતા દૂર થાય, એ રીતે શૂદ્ર વર્ગને શિક્ષણ આપવું તે પણ વિદ્વાનો અને શ્રીમંતોને માટે વિશાલ અને ભવ્ય સેવાક્ષેત્ર છે માટે વિદ્વાનો અને શ્રીમંતોએ શૂદ્રવર્ગને કેળવવા માટે ઉચિત પ્રબંધ કરવો જોઈએ (૬૩)

વિવેચન—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમાંનો છેલ્લો શૂદ્ર વર્ણ પહેલા ત્રણે વર્ણોની સેવા માટે છે એવું મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે શૂદ્રોની માત્ર સેવાના બદલામાં તેમને માત્ર ભરણપોષણ જ એ ત્રણે વર્ણોએ [illegible] એટલું પૂરતું નથી ગામના ઢોર અને પશુઓનું પણ ભરણપોષણ [illegible] કરવું પડે છે અને એ જ સ્થાનમાં શૂદ્રોને મૂકીને તેમનું પોષણ [illegible] ભાગ સમાજે તેવા એ મનુષ્યોને પણ પશુઓની તુલનામાં મૂક્યા [illegible] બ્રાહ્મણોનું પોષણ પણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રો મળીને કરે [illegible] પોતાના જ્ઞાનનો વ્યય તે ત્રણે વર્ણો પ્રત્યે શું ન કરવો [illegible] ભરણપોષણ તેમની સેવાના બદલામાં કરી [illegible] તેથી તો [illegible] કેમ ગણાય પરન્તુ શું સંસ્કૃતિનો વિનિમય ન [illegible] સંસ્કૃતિના અધિકારી નથી ? માત્ર પશુઓની પેઠે [illegible] છે ? અથવા આવા પ્રશ્નોના જવાબમાં જણાવવું [illegible] પણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેથી [illegible] થાય તેઓ દુર્વ્યસનથી મુક્ત થાય અને [illegible] ઉપરથી જ [illegible] શૂદ્ર પણ સંસ્કૃતિના [illegible] છે અને [illegible]

બ્રાહ્મણ વિદ્યાદિ ભણી શકે છે, તેવી રીતે શૂદ્રને પણ વિદ્યા ભણવાનો અધિકાર છે બ્રાહ્મણોના ધર્મગ્રંથો આ મતથી બહુ આકરી દષ્ટિ દર્શાવે છે જેઓ જન્મથી શૂદ્ર છે તેઓ મરણસુધી શૂદ્ર જ રહે છે અને તેઓને વેદમંત્રોના શ્રવણનો અધિકાર નથી ' વસ્તુત जन्मना जायते शूद्र संस्काराद्द्विज उच्यते એટલે કે જન્મથી તો દરેક મનુષ્ય શૂદ્ર જ જન્મે છે અને સંસ્કારથી દ્વિજ બને છે પરન્તુ જે મથી જેઓ શુદ્ર જાતિમા જન્મ્યા છે તેમને તો કોઇ પણ રીતે ઉંચે ચડવાનો અધિકાર જ નથી–સિવાય કે જન્માન્તર એવુ કથન કરી શૂદ્રાની સંસ્કૃતિના માર્ગ બહુ કુઠિત કરી નાખવામા આવેલો જણાય છે જૈન બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાં એવુ સકુચિત વિધાન નથી એમ ચાંડાલ પણ સંસ્કૃતિ પામી શકને જાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવુ તેઓ કહે છે પરન્તુ આપણા દેશમા બ્રાહ્મણ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વ્યવહારમા વધારે પ્રચલિત થઇ ગ છે, શૂદ્રાની–પતિત વગેરેની–અત્યજોની વધારે અવગણના એ વ્યવહારથી થતી આવી છે અને તે જ કારણથી બીજા કોઇ વર્ણોને નહિ પણ શૂદ્રાને કેળવવાની જ ખાસ ભલામણ કરવાની ગ્રંથકારને જરૂર સમજાઇ છે શૂદ્રાને કેળવવા માટેનુ ક્ષેત્ર ઘણા મ્હોટો તથા વિદ્વાનોની સમીપે આવી રહેલુ છે તે તરફ ગ્રંથકારે અંગુલિનિર્દેશ એટના માટે જ કર્યો છે કે આપણા સમાજમા શૂદ્રાનુ પણ એક મહત્ત્વનુ સ્થાન છે અને એ વર્ગ જો અગ્ર ગવાયેલો રહે, તથા દેશના બીજા વર્ગો કેળવાયના બને તો દેશને પક્ષાઘાતનુ–અર્ધાંગવાયુનુ દર્દ લાગુ પડે, એટલે કે તેના એક અંગમા આગળ વધનારુ ચેતન્ય પ્રાપ્ત થાય અને બીજા અંગમા એવુ ચેતન્ય ન હોવાથી તે પાછળ પડતુ રહે એવી દુખદ–વિષમ સ્થિતિમા દેશની સર્વતોમુખી પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? શૂદ્રોમાએ અત્યજો તો સર્વથી વધારે હીણાયના રહ્યા છે અને તેઓ અસ્પૃશ્ય હોવાથી કેવા અધમ દશામા છે કેટલાક સ્વાર્થી જનો માને છે કે અત્યજોને ભણાવવામા આવશે તો લોકોનો કચરો વાળનાર કે એવી હલકા પ્રકારની સેવા ઉઠાવનાર કોણ રહેશે ? શિક્ષણથી–કેળવણીથી કોઈ મનુષ્યનુ હિત થતુ હોય છતા તે હિત માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર થતુ અટકાવવુ તે અધમાધમ સ્વાર્થપરતા કહેવાય એવી

સ્વાર્થપરના ગમે તેવા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણને પણ પતિત બનાવનારી થયા વિના રહે નહિ. માત્ર પોતાના આનંદને માટે પોપટને પાંજરામાં પૂરી રાખવા જેવી ક્રૂરતા બતાવવી, તેવી જ આ પણ એક જાતની ક્રૂરતા છે. સમાજની દરેક વ્યક્તિને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો, સંસ્કારી થવાનો અને સમાજમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્તિમાં ઉંચે ચડવાનો સમાન અધિકાર છે અને તેટલા જ માટે આ ઉપદેશ અહીં કરવામાં આવેલો છે.

દૃષ્ટાંત—ઉન્નતિ કરવાનો અધિકાર સર્વ કોઈને સમાન છે તે દર્શાવનાર એક દૃષ્ટાંત બૌદ્ધ ધર્મના એક ગ્રંથમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભગવાન બુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના બાગમાં રહેતા હતા. તેવામાં એક દિવસ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી **ભારદ્વાજ** બ્રાહ્મણના બારણા આગળ આવી ભિક્ષા માટે ઊભા રહ્યા. **ભારદ્વાજ**ના અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો અને તેમાં તે આહુતિ નાખતો હતો. બુદ્ધને જોતા જ તે મોટેથી બૂમ પાડી બોલ્યો: "અરે શ્રમણ! મુંડીયા! ચાંડાલ! ત્યાં જ ઊભો રહે!" બુદ્ધે પૂછ્યું "હે બ્રાહ્મણ! તું ચાંડાલ કે ચાંડાલના ધર્મો જાણે છે ખરો કે?" બ્રાહ્મણ બોલ્યો 'મને એની કાંઈ જ ખબર નથી." બુદ્ધે કહ્યું "મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાલ કે બ્રાહ્મણ થતો નથી. કર્મથી જ ચાંડાલ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. **માતંગ** નામે પ્રસિદ્ધ શ્વપાક—કૂતરાનું માંસ ખાનાર ચાંડાલનો પુત્ર હતો, પરંતુ તેની કીર્તિ એવી પ્રસરી હતી કે મોટા મોટા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. પણ ત્યાં જતા તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. બીજી બાજુએ સારા કુળમાં જ જન્મેલા ઘણાએ બ્રાહ્મણોને આપણે નાના પ્રકારના પાપો કરતા જોઈએ છીએ. માટે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાલ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી. કર્મથી જ ચાંડાલ કે કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે." બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી **ભારદ્વાજ**ને સંતોષ થયો. તાત્પર્ય એ છે કે શૂદ્રની શૂદ્રતા કે અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાને કારણે તેને શિક્ષણ આપતા અટકવું એ પાપ છે અને એવા પછાત—હીણા-યના વર્ગોને ઊંચી સંસ્કારી બનાવવા એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે (૬૨)

[વિદ્યાદાનને અર્થે વિદ્વાનો અને બીજા ઉપકરણોની સાધનોની મદદ દીન જનોને કરવાનો ઉપદેશ નિમ્ન શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે]

दीनानां पुस्तकादिसाहाय्यम् ॥ ६३ ॥

ये दीना स्वसुतान्न रक्षितुमलं गेहे दरिद्रत्वतो ।
नैवाप्यर्पयितुं क्षमा सुविदिते बालाश्रमे लज्जया ॥
तेभ्यो गुप्ततयाऽन्नपुस्तकपटान् देहि स्वयं दापय ।
येभ्यः पाठयितुं सुतान्निजगृहे यच्छक्नुयुस्ते सुखम् ॥

પુસ્તકાદિની સહાયતા

ભાવાર્થ—જે ગરીબ માણસો ગરીબાઈને લીધે પોતાની સંતતિનું રક્ષણ કરવાને કે તેને ભણાવવાને સમર્થ નથી તેમજ વ્યવહારના મર્યાદા કે લાજને લીધે બાલાશ્રમ જેવી જાહેર સંસ્થામાં પણ પોતાના સંતાનોને અર્પણ કરવાને શક્તિમાન્ નથી તેવા ગૃહસ્થોને કોઈ ન જાણે તેવી ગુપ્ત રીતે અન્ન વસ્ત્ર અને ભણવાના પુસ્તકોની મદદ પોતે કરવી અને બીજાની પાસે કરાવવી કે જેથી તેઓ પોતાના બાળકોને પોતાના ઘરમાં રાખીને સુખે સુખે ભણાવી શકે (૬૩)

વિવેચન—વિદ્યાને પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનમ્ કહેવામાં આવ્યું છે અને વિદ્યાથી ગમે તેવો ધનહીન મનુષ્ય પણ ધનવાન્ બને છે અને એકજ વાર દાન કરવામાં આવેલી વિદ્યાથી મનુષ્યનું આખું જીવન સાંસારિક દૃષ્ટિએ સુખમાં પસાર થઈ શકે છે તેથી વિદ્યાદાન મનુષ્યના જીવનપર્યંત ઉપકારક બને છે જેઓ ગરીબોને ધન આપીને સુખી કરી શકતા નથી તેઓ વિદ્યા દાન કરીને તેમને સુખી કરી શકે છે એ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે પરન્તુ જેઓ પાસે દાન કરવા જેટલી વિદ્યાનો સંચય નથી અને જેઓની પાસે એટલું વિપુલ ધન નથી કે જેથી દીન-હીન જનોને જીવનપર્યંત પાળી પોષી શકે તેઓ કઈ રીતે દીન જનોની સેવા કરી શકે ? આવો પ્રશ્ન કરનારાઓને આ શ્લોકમાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે તેવા જનોએ દીન જનોના સંતાનોને

વિદ્યા ગ્રહણ કરવામા ઉપયુક્ત થાય તેવા ઉપયોગી સાધનોનુ દાન કરવુ એટલે કે પુસ્તકાદિ અર્પવા આ એક નાના પ્રકારનું વિદ્યાદાન છે અને તે સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યો પણ કરી શકે છે કેટલાક દીન માબાપો પોતાની નાની વયના પુત્ર-પુત્રીઓને ધંધામા જોડી તે દ્વારા ધન કમાઇ પોતાનુ પોષણ કરે છે જે સમય વિદ્યાર્જન કરવાનો છે તે સમય એ રીતે ધન કમાવવામા ગાળવામા આવે છે, તેથી તે પુત્ર-પુત્રીઓ જ્યારે મોટી વયના થાય છે ત્યારે માત્ર મજુરી કરીને જ પેટ ભરનાર થાય છે આ વિદ્યાના અભાવથી અજ્ઞાન, વ્હેમી કુમાર્ગગામી અને દુરાચરણ કરનાર બને છે આ રીતે તેમનુ મનુષ્યજીવન બગડી જાય છે આમા કેટલીક વાર તેમના માબાપોનો વાંક હોય છે અને કેટલીક વાર તેમની સ્થિતિનો પણ દોષ હોય છે વિદ્યાનુ મૂલ્ય નહિ સમજનાર અને અજ્ઞાન માબાપો નાની વયના પુત્રપુત્રીઓને હરકોઇ ધંધામા જોડીને ધન કમાવા લાગે છે ત્યારે તેઓ સમજતા નથી કે એ વિદ્યાવિહીનતાથી પોતાના સતાનો ભવિષ્યમા કેટલા દુખી થશે અથવા તો તેમનું ભાગ્ય કેવી સાંકડી મર્યાદામા બંધાઇ જશે આવા માબાપોને બોધ આપીને તેમના સતાનોને ભણવા માટે મોકલવા એ સુજ્ઞ સેવકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે પરન્તુ જેઓ એવા દીન હોય કે પોતાના ધંધાની થોડી આવકમાથી પોતાના બચરવાળ કુટુમ્બનુ પોષણ કરી શકે નહિ તેઓ વિદ્યાના લાભો સમજતા હોય તોપણ પોતાની દીન સ્થિતિને કારણે પોતાના નાની વયના સતાનોને ધંધામા જોડીને તેમાથી થતી કમાણી પોતાને મદદરૂપ માની લે છે અને એ રીતે પોતાનો નિર્વાહ કાઇક સુખે ચલાવવા સમર્થ થાય છે આવા દીન જનોને શી રીતે સહાય કરવી? નાની વયના સતાનોની કમાણી જેટલી આર્થિક સહાય તેમને કરવામા આવે અને તે ઉપરાત તેમના સતાનોની કેળવણીના ખર્ચ જેટલી સહાય પણ કરવામા આવે તો તેઓ પોતાના સતાનોને ઘણી ખુશીથી ભણાવે છે તેટલા માટે એવા કુટુંબોને અન્નવસ્ત્રાદિની અને બાળકોના અભ્યાસ માટે પુસ્તકાદિની સહાય કરવી એ પણ યોગ્ય છે નાની વયના સતાનોને ધંધે નહિ વળગાડતા કેળવણી આપવાની ફરજ માબાપોને પાડવા

માટે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ફરજીઆત કેળવણીના કાયદા કરવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે એવા કાયદા થયા છે તથા થઇ રહ્યા છે માબાપોના અજ્ઞાનને લીધે અમણ ગણતા બાળકોને કેળવણી આપવા માટે એવો કાયદો ઉપયોગી છે અને એથી માબાપોને પોતાના બાળકોને કેળવવાની ફરજ પડે એ સારૂં છે, પરન્તુ જે માબાપો પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવા આર્થિક દૃષ્ટિએ સમર્થ નથી તેમની મુશ્કેલી તેથી ટળતી નથી. ફરજીઆત કેળવણીની સાથે તે મુફત કરવાથી-કેળવણીનું લવાજમ ન લેવા જેટલી રાહત માબાપોને મળે છે, પરંતુ વિદ્યાના ઉપકરણોનું ખર્ચ અને બાળકોના ધંધાની કમાણી ખોવાથી તેમને જે ગુજરાન ચલાવવાની મુશ્કેલી પડે છે, તેનો માર્ગ ફરજીઆત કેળવણીના કાયદાથી બિલકુલ થતા પામતા નથી. આ માર્ગે દીન કુટુંબોને મદદગાર થવાનું કાર્ય સેવાધર્મમાં ઉત્સુક ધનવાન અને સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યોએ ઉપાડી લેવું જોઇએ. તે ઉપરાંત જે માબાપો સંસાર-વ્યવહારમાં આબરૂદાર લેખાતા હોય પરન્તુ અંદરખાનેથી દીન-હીન હોય અને પાતાની પોતાની દીન-હીનતા પ્રગટ કરતા શરમાતા હોય, તેમને ગુપ્ત મદદ કરવામાં આવે તો જ તેઓ પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવા સમર્થ બની શકે. તેથી ગ્રંથકારે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં એવાં કુટુંબોને ગુપ્ત સહાય કરવાનું પણ સમર્થન કર્યું છે. ગુપ્તદાન બેવડું લાભકારક છે. તેથી દીન જનોને જોઇતી વસ્તુની સહાય મળે છે, અને વિશેષમાં પ્રગટ સહાય લેવામાં રહેલી અપકીર્તિના ભયમાંથી મુક્ત રહેવાનો આત્મસંતોષ પણ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. ગુપ્ત દાન કરનાર કીર્તિની વાસના વિનાનો રહીને જે નિર્દંભપણા કેળવે છે તે પણ તેને કાંઇ નાનો-સૂનો આધ્યાત્મિક લાભ નથી. (૬૩)

[હવે વિદ્યાર્થિગૃહની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે]

विद्यार्थिगृहम् । ६४ ॥

वाञ्छन्त्युत्तमशिक्षणं पुरवरे ग्रामस्थविद्यार्थिनो ।

ो चेत्पाकनिवासमन्दिरमिह स्यात्तत्र तद्दुर्दशा ॥

तेषां दुःखनिवारणाय धनिकैः केनापि सङ्घेन वा ।
स्थाप्यः शिक्षणधर्मसाधनयुतो विद्यार्थिनामाश्रमः ।

વિદ્યાર્થી ૬૪

ભાવાર્થ—ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું હોય ત્યારે ગામડામાં તેની શાળા ન હોવાને લીધે શહેરમાં જવું પડે છે ત્યાં જો તેમને રહેવાને અને ખાવા-પીવાને વિદ્યાર્થીગૃહ-બોર્ડીંગ જેવા સ્થાનની સગવડ ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓની દુર્દશા થાય છે તેમની અગવડ દૂર કરવાને એમાં શ્રીમંતે કે સંઘ યા સમાજે મળીને વિદ્યાર્થીઓને માટે શિક્ષણ તથા ધર્મના સાધન સહિત છાત્રાશ્રમ સ્થાપવું જોઈએ (૬૪)

વિવેચન—આજકાલ ઉચ્ચી કેળવણીની સંસ્થાઓ મોટા નગરોમાં હોય છે નાના ગામોની થોડી વસતીની વચ્ચે એવી સંસ્થાઓ વધારે ખર્ચાળ થઈ પડે તે કારણથી મોટા નગરોમાં તે હોય એ ઠીક છે પરન્તુ નાના ગામોના જે વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચી કેળવણી લેવી હોય તેઓને મોટા નગરોમાં આવવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ રહેલી હોય છે તેઓ ગામડાના મર્યાદિત વાતાવરણમાંથી નીકળીને નગરના વિસ્તૃત વાતાવરણમાં આવે છે, અને સારી-માઠી લાલચોની વચ્ચે મુકાય છે રહેવા ખાવા અભ્યાસ કરવા વગેરેની સગવડ તેમને કરી લેવી પડે છે અને એવી મુશ્કેલીઓની વચ્ચે તેઓ અભ્યાસ કરતા હોવાથી કેટલીક વાર નાપાસ થાય છે અથવા તો આરોગ્ય ઉપર માઠી અસર થઈ જાય છે તેટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા તેમજ તેમને યોગ્ય દેખરેખ હેઠળ રાખી સદાચારી કરવા માટે વિદ્યાર્થીગૃહ જેવી સંસ્થાઓ મોટા નગરોમાં હોવી જોઈએ કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે ભોજન કરી શકે અને અભ્યાસ કરી શકે હાલમાં મોટી મોટી શાળાઓ અને કોલેજોની સાથે એવા વિદ્યાર્થીગૃહો ઘણે ભાગે જોવામાં આવેલા હોય છે પરન્તુ તે બધાંમાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓને તેમાં સ્થાન મળતું નથી ત્યારે એક કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીગૃહોની આવશ્યકતા સમજાય છે આ શ્લોકમાં પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીગૃહની એક વિશેષતાની પણ જરૂરીઆત

રહી છે ધનધાન્યયુક્ત એ વિશેષણ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીગૃહમાં ધર્મનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ સ્વધર્મરત રહે અને મોટાં નગરોમાં સ્વાભાવિક રીતે જે આજ વાતાવરણમાં મુખ્ય હેતુ સામે જે વિદ્યાર્થીગૃહમાં વિદ્યાર્થીઓને એ માર્ગે દોરે એવું અમેરિકાની દેખરેખ હોય છે પણ તેને ન ચ તેમની ધર્મવૃત્તિ કેળવવાના સાધનો હોતાં નથી તે વિદ્યાર્થીગૃહો એક રીતે અપૂર્ણ ગણાય લેખાય ... મી. ... પોતાના Suggestions for social usefulness નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે ... કૉલેજ અને વિદ્યાર્થીગૃહમાં મુખ્યત્વે ... વાતાવરણ એવું જોઈએ ... એવી ન હોય તો તેમણે પોતાના ... અને ... એવી સ્થિતિ આવવા દેવી ન જોઈએ જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થી ... રૂપ ઉચ્ચ અને સર્વોત્તમ જીવન ન ગાળે ત્યાંસુધી સામાન્ય વિદ્યાર્થીસમાજની ઉત્તમ સ્થિતિ થશે નહિ." ઉચ્ચ અને સર્વોત્તમ જીવન ગાળનારી કેળવણીથી એક પણ વિદ્યાર્થી વંચિત ન રહેવો જોઈએ તે દર્શાવનારા જ એ શબ્દો છે ધર્મ અને નીતિની કેળવણી જીવનની ઉગતી જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં દાખલ કરવા માટે આવશ્યક હોવાથી જ ગ્રંથકારે વિદ્યાર્થીગૃહો ધર્મધનયુક્ત રાખવાની ભલામણ કરી છે આ દૃષ્ટિથી જોતાં જૂદાં જૂદાં નગરોમાં જ્ઞાતિ કે કોમવાર વિદ્યાર્થીગૃહો ધાર્મિક કેળવણી તથા ધાર્મિક સંસ્કૃતિની વિશેષતા સાથે સ્થપાય છે તે દૃષ્ટિ બહાર જણાયા વિના રહેતા નથી (૬૪)

[એવા છાત્રાલયોની વ્યવસ્થામાં પણ સેવાધર્મીઓ પોતાની સેવાનો લાભ આપી શકે છે તે હવે બે શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે].

छात्राश्रमव्यवस्था । ६५ ॥

निर्नाथाश्रमवद् भवेदयमपि क्षेत्रं हि सेवार्थिनां ।
गन्तव्यं क्रमशो जनैस्त्रिचतुरैश्छात्राश्रमे नित्यश: ॥
तेषां भोजनपद्धतौ यदि भवेन्न्यूनं निवासालये ।

तद्दूरे क्रियतां स्वयं हितधिया यद्वाऽधिपायोच्यताम् ॥

न्यायबुद्ध्या व्यवस्था । ६६ ॥

कुर्युस्ते न परस्परेण कलहं नो दुर्बलानादरं ।
वर्त्तेरन् स्वसहोदरा इव सदा योज्य तथा नायकैः ॥
को दीनो धनिकश्च कः करुणया दृष्ट्या निरीक्ष्योऽत्र को।
ज्ञात्वा सर्वमपक्षपातमतिभिः कार्या व्यवस्थाऽखिला॥

છાત્રાશ્રમની વ્યવસ્થા

ભાવાર્થ—અનાથાશ્રમની પેઠે છાત્રાશ્રમ પણ સેવાના ઉમેદવારોને માટે સેવાનું ક્ષેત્ર છે એ મે ચાર ચાર સેવાર્થિઓએ વારાફરતી ત્યાં જવું જોઈએ. વિદ્યાર્થિઓની ભોજનાદિ વ્યવસ્થામાં કે રહેવાની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારથી ખામી હોય તો તે હિતબુદ્ધિથી કાર્યવાહકો એ દૂર કરવી અથવા તો આગેવાનોને સૂચના કરવી (૬૫)

ન્યાયબુદ્ધિપૂર્વક વ્યવસ્થા

વ્યવસ્થાપકોએ વિદ્યાર્થીઓને માટે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી તેઓ એક બીજાની સાથે બિનજરૂર કલહ ન કરે બળવાન્ દુર્બળને કનડગત ન કરે તેઓ જાણે સગા ભાઈ હોય તેવી રીતે હમેશા વર્તે. વ્યવસ્થાપકોએ વિદ્યાર્થીઓમાં ખરો ગરીબ કોણ છે, પૈસાવાળો કોણ છે, વધારે કરુણાદૃષ્ટિથી કોની તરફ જોવું જોઈએ, ખરી મદદની કોને જરૂર છે, એ બધી હકીકત નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી જાણીને દરેક પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ (૬૬)

વિવેચન—આ બેઉ શ્લોકોમાં વિદ્યાર્થીઓની સેવા બજાવવાનો એક વિશિષ્ટ માર્ગ તૃતીય અવસ્થામાં સ્થિત થએલા સ્ત્રી પુરુષોને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમો જેવા કે હોસ્ટેલો, બોર્ડીંગ હાઉસો, વગેરેની સુઘડ રીતે વ્યવસ્થા કરવી, વહીવટ ચલાવવો એ પણ એક પ્રકારની

માત્ર છે કે જે તૃતીય અવસ્થામાં દાખલ થનારે કરવાયોગ્ય છે સાથમ કેટલીક જાતિઓ તરફથી [illegible] ચલાવવામાં આવે છે, તેમના સુયોગ્ય [illegible] જેવી વ્યવસ્થા કરે છે, તેવી વ્યવસ્થા ઉપાડી લીઓ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને સુયોગ્ય [illegible] સુખ [illegible] ગાળવાને પ્રબંધ કરવો તે [illegible] નથી જુવાન વિદ્યાર્થીઓ [illegible] જીવનની [illegible] છે તેથી [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે જુવાન [illegible] દાખલ [illegible] જુદા જુદા [illegible] ઉભા [illegible] અને જુદી જુદી [illegible] વિશિષ્ટતાવાળા વિદ્યાર્થીઓ [illegible] એક [illegible] સમાગમમાં [illegible] છે ત્યારે તેઓના પ્રકૃતિ [illegible] અનેક પ્રકારના [illegible] ઉપસ્થિત થાય છે તેવા બધા વિદ્યાર્થીઓ [illegible] સદ્વૃત્તિના સુયોગ્યના, [illegible] પણ કરવું એ આવશ્યક [illegible] અને એ [illegible] કરે છે, એટલું જ નહિ [illegible] વિદ્યાર્થી [illegible] જીવનની [illegible] કરવાનું [illegible] ઉપજન કરે છે [illegible] જુદી જુદી [illegible] કરે છે [illegible] વિદ્યાર્થીની [illegible] જીવન-વિકાસ [illegible] સબંધી [illegible] કરી [illegible] વિદ્યાર્થીને [illegible] [illegible] ઉપાડી [illegible] એ વિદ્યાર્થી [illegible] [illegible] વિદ્યાર્થી [illegible]

કરવો એ સામાજિક જીવનની ઉચ્ચ પ્રકારની ધગના બનાગર છે અને સેવાધર્મી એવી ધગના કરવા પાછળ પોતાના જીવનનો વ્યય કરે તે પણ એક પ્રકારના જીવનનો સદુપયોગ છે

દ્રષ્ટાન્ત—આપણા દેશમા સુરતનુ વનિતાવિશ્રામ અમદાવાદનુ વનિતાવિશ્રામ અને એવી જ બીજી સંસ્થાઓ માત્ર સેવાધર્મની ઉચ્ચ બુદ્ધિથી જ ચલાવાય છે તેના વ્યવસ્થાપકો તે સંસ્થાઓ માટે જોઈતુ નાણુ માગી-ભીખીને લાવે છે, પરન્તુ પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિથી જ તેઓ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવે છે દક્ષિણમા પ્રો કર્વેનુ વિધવાશ્રમ પણ પ્રો કર્વે માત્ર સેવાબુદ્ધિથી જ ચલાવે છે અને તે સંસ્થાને માટે જોઈતુ નાણુ લોકો તરફથી મળી રહે છે હવે એ સંસ્થાની સાથે પ્રો કર્વેએ સ્ત્રીઓનુ વિદ્યાપીઠ પણ શરૂ કર્યું છે અને તે સુન્દર કામ બજાવે છે સ્વ ડોસીબા દીવેટીયા એ જ રીતે એ-વાર સુમતિના સેવાશ્રમની વ્યવસ્થા કરીને ઉત્તમ સેવા બજાવવા માટે જાણીતા થયા હતા તાત્પર્ય એ છે કે આવા આશ્રમો અને વિદ્યાર્થીગૃહોની વ્યવસ્થાદ્વારા બજાવાતી સેવાથી જનતા ઉપર મોટો ઉપકાર થઈ શકે છે અને જીવનની સફળતા કરવાનો ઉચ્ચ હેતુ તેમા રહેલો છે (૬૫-૬૬)

[આ બધી વ્યાવહારિક શિક્ષણની વાત થઈ પરન્તુ વ્યાવહારિક શિક્ષણ એકલુ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓનુ સાચુ મનુષ્યત્વ વિકાસ પામતુ નથી ભર્તૃહરિ કહે છે કે સાપિ પ્રતિદિનમધો પ્રવિશતિ અર્થાત્-વિદ્યા તો દિવસે દિવસે નીચે ઉતરતી જાય છે, પતિત થતી જાય છે એટલે એકલી વિદ્યાથી જ-વ્યાવહારિક શિક્ષણથી જ જુવાન પ્રજાનુ સાચુ હિત નીપજતુ નથી માટે એ વિદ્યા સાથે બીજુ કાઈક જોઈએ શુ જોઈએ ? ગ્રન્થકાર કહે છે કે-વિદ્યાની સાથે ધર્મનો રંગ હોવો જોઈએ, માટે વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપવુ જોઈએ આ આવશ્યકતાનુ હવે પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે]

धार्मिकशिक्षणेनैव विद्यासाफल्यम् । ६७ ॥

विद्या धार्मिकशिक्षणेन रहिता नो शोभते सर्वथा ।

वस्त्राभूषणभूषिताऽपि महिला शीलेन हीना यथा ॥
म्रियन्ते सकला कला न सफला धर्मेण युक्ता न चे-
द्दीनार किमु मुद्रयैव लभते मूल्य सुवर्णं विना ॥

ધાર્મિક શિક્ષણથી વિદ્યાની સફળતા

ભાવાર્થ—વસ્ત્ર અને આભૂષણથી સજ્જ થએલી સ્ત્રી જેમ શીલ વિના શોભતી નથી તેમ ધાર્મિક શિક્ષણ વિનાની એકલી વ્યાવહારિક વિદ્યા પણ શોભતી નથી અને બધી કળાઓ આવડતી હોય પણ એ ધર્મ-યુક્ત ન આવડતી હોય તો તે કળાઓ નિષ્ફળ છે. ખોટી મ્હોર ઉપર એકલી છાપ હોય પણ તેમાં જો સુવર્ણ આદિ ધાતુ ન હોય તો છાપ માત્રથી કોણ તેની કિમ્મત આપશે? (૭)

વિવેચન—વ્યાવહારિક વિદ્યા યુવાનોને આપવાનો હેતુ એકલો ઉદર ભરવાનો નથી. અમુક વિદ્યા કે કળા શીખીને એક છોકરો સંસારમાં દાખલ થતાં તે સારી પેઠે કમાઈ ખાશે એવા એ જ હેતુથી છોકરાઓને કેળવનારા માબાપો જીવનનો સાચો અર્થ સમજતા નથી એમ કહેવું જોઈએ. વસ્તુતઃ વિદ્યા ગ્રહણ કરીને વિદ્યાર્થી સંસારમાં સુખે નિર્વાહ કરી શકે એટલું જ નહિ પણ તેના ચારિત્ર્યનું સંગઠન થાય તે એક આદર્શ નાગરિક બને, તે સમાજના કષ્ટોનું હરણ કરનારો થઈને પોતાનું આત્મહિત સાધે એ પણ વિદ્યા ઉપાર્જન કરવાનો હેતુ છે. જો ઉદરભરણ માટે જ વિદ્યા ગ્રહણ કરવાની હોત તો લોકો પરસેવો ઉતારીને કમાણી કરી પેટ ભરવા તરફ વળત નહિ પરન્તુ પારકું ઘર ફાડીને—થોડી મહેનતે સુખેથી ઉદરનિર્વાહ કરવાની વિદ્યા જ પોતાના બાળકોને શિખવત. પરન્તુ ઉદરભરણ કરવા ઉપરાંત બીજા હેતુઓ પણ જીવનમાં સાધવાના છે એવું દુનિયાનો મોટો ભાગ સમજે છે અને તેથી જ વિવિધ વિદ્યા કળાઓ ઉપરાંત નીતિ, ચારિત્ર્ય સંગઠન ઇત્યાદિ સધાય તેવી કેળવણીથી પોતાના બાળકોને અલંકૃત કરવાનું

માગ્યાપો આવશ્યક માને છે પરન્તુ આ હેતુ સાધવાનાએ વિધવિધ માગે છે જગતના જુદા જુદા ધર્મોમા નીતિનાં જુદા જુદા સ્વરૂપો માલુમ પડે છે કેટલાકો કહે છે કે અતરાત્માનો-ચિદ્‌વૃત્તિનો અવાજ એ જ નીતિનુ નિર્મળ સ્વરૂપ છે, કેટલાક કહે છે કે જે કૃત્યથી વધારે પ્રાણીઓનુ-સર્વ પ્રાણીઓનુ હિત થાય તે જ સાચી અને વાસ્તવિક નીતિ છે અને કેટલાક કહે છે કે ધર્મમા પ્રમોધી હોય તે જ નીતિ આદર્શ કહેવાય આમાથી કઇ નીતિ ગ્રહણ કરવી અને કયા સિદ્ધાંતને આધારે C૦ની પ્રવૃત્તિ યાવિ યમગહન કરવુ એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે પરન્તુ અતરાત્માના અવાજ અથવા ચિદ્‌વૃત્તિ હમેશાં શુભ જ પ્રેરણા કરતી નથી જેના દાખલા અનેનના લો ક પર ધર્મીઓને ઉતના ભાગી મકતા તેમા તેઓ ખરેખર ચિદ્‌વૃત્તિના અવાજને અનુસરીને જ વર્તતા ! તો પછી એવો ચિદ્‌વૃત્તિના અવાજ એ હમેશા નીતિ કેમ હોઇ શકે અને તેવી જૂદી જૂદી સ્વરૂપે ભાસતી નીતિને અનુસરીને C૦ની પ્રજાનુ ચારિત્ર્યમગઠન કરવાનુ કેમ કરી શકાય ? આ ગ્રંથકારે પણ પોતાના પ્રથમ ગ્રંથમા 'ચિદ્‌વૃત્તિ'ના સબંધમા કહ્યુ છે*-

सत्स्कारैरशुभैः कुबुद्धिजनकैः कर्माणुभिः सञ्चितैः-
र्यस्य ता यदि चेतना मलदता न्यामा च जाडयेन वा ॥
चिद्वृत्तिस्फुरणा भवत्यपि भवत्तेषा न धागोचरी ।
मन्दास्तेन मदोद्धताः प्रतिदिन कर्तुं कुकृत्य रता ॥

અર્થાત્—પૂર્વના સચિત કર્મના કેટલાક એવા અશુભ સસ્કારો હોય છે કે જેથી સદ્‌બુદ્ધિ ખોઈ જાય અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઈ જાય તેવા અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઇ ગઇ હોય અને તેની ચારે પાસ દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઈ હોય અને જેમના અતરમા ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અતરપટમા ચિદ્‌વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતા પણ તે સ્ફુરણાની છાપ અને પ્રમાદરૂપ નિશાનીઓ તેમના જાણવામા આવતી નથી તેથી સુકાન વગરના વાહનની પેઠે આડીઅવળી ગતિ કરતા

* જુઓ 'કર્તવ્ય કૌમુદી'-પ્રથમ ગ્રંથ શ્લોક ૨૩

પાતો દુષ્કૃત્ય તરફ પગલાં ભરતાં તેમને કોઇ અટકાવનાર નથી, તેથી સ્વચ્છંદ પણે ઉદ્ધત થએલા તે મદ પુરુષો તેમની બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે ગમે તે દુષ્કૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે જૂદા જૂદા સમયોમાં, મનુષ્યોમાં, બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિમાં મનુષ્યો ઉછરે છે અને તેને અનુરૂપ તેની વિવૃત્તિ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે, તેથી કોઇ પણ કાર્ય કરતાં તેની વિવૃત્તિ જે કાર્ય અવાજ કરે છે તે અવાજ તેને ભલે શુભ દેખાતો હોય પરન્તુ જગતની સર્વમાન્ય નીતિએ તે શુભ હોતો નથી એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુએ એક બીજા ધર્મગુરુને એક વખત જવાબ આપ્યો હતો કે "તુ તારા અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણેજ ભલે વર્તતો હોય પરન્તુ તારે એટલી સભાળ રાખવી જોઇએ કે તારો અંતરાત્મા કદાચ એક મૂર્ખનો અંતરાત્મા ન હોય" આ કારણથી વિવૃત્તિના અવાજ નેજ નીતિ તરીકે માનવાનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો એ યોગ્ય નથી ત્યારે જેથી ઘણા માણસોનું હિત થાય, અને તેથી થોડાનું અહિત પણ થાય, તે નીતિ હોઈ શકે કે કેમ? જગતમાં ઘણા માણસો આ નીતિથી વર્તવાનું પસંદ કરે છે, પરન્તુ ઘણા માણસોનું શાશ્વત હિત થાય એવો માર્ગ જો અચળ માર્ગ ન હોય તો તે એક સિદ્ધાંત બની શકે નહિ આજે થોડો દગો કરવાથી એક મોટું સામ્રાજ્ય આપત્તિમાં પડતું બચી જાય એવું બની શકે, પરન્તુ તેથી એ પ્રકારનો દગો કરવો એજ સર્વમાન્ય નીતિ હોઈ શકે નહિ કારણકે એવો દગો કરવાની નીતિ જો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત બને, તો એવોજ દગો આચરીને બીજા અનેક સામ્રાજ્યો ડૂબી પણ જાય આજે જે પ્રકારની નીતિથી એક સામ્રાજ્ય આફતમાંથી બચે છે તેજ નીતિથી કાલે બીજા સામ્રાજ્યો ડૂબી જાય એવો સંભવ જણાતો હોય તો એ કદાપિ નીતિનો સિદ્ધાન્ત બની શકે નહિ આખા વિશ્વને એકસરખો કલ્યાણકારક જે કોઇ સિદ્ધાંત હોય તેજ નીતિનો સાચો સિદ્ધાંત હોઇ શકે અને તેથી ઉપયોગિતાવાદ અથવા Utilitarian View—વી અર્થાત્ મોટી સંખ્યાના મનુષ્યોનું ભલું કરવાની નીતિ જગતને માટે કલ્યાણકારક નથી અંતરાત્માના અવાજનો આધાર કે ઉપયોગિતાવાદનો આધાર નીતિના સિદ્ધાંતની સ્થાપના માટે અચળ નથી ત્યારે કેવા અચળ આધાર ઉપર એ સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવી જોઇએ? સા

ધર્મના આધાર ઉપ ધર્મના સિદ્ધાંતો જ માન શાશ્વત અને અચલ છે જગત્ કલ્યાણકર નીતિ અને ધર્મ એ બેઉ શબ્દો પર્યાયવાચક બને છે અને જો વિદ્યાર્થીઓને નીતિમાન્ બનાવવા એ તેમના મનુષ્યત્વની, તેમની વિદ્યાની, તેમના જીવનની ખરી સફળતા છે, તો ધર્મશિક્ષણ વિનાની નીતિથી એ સફળતા સાધી શકાય તેમ નથી જ આટલા માટે જ મીસીસ બેસન્ટે કહ્યુ છે કે —"Those of you who would have India great those of you who would see her mighty, remember that the condition of national greatness is the teaching of religion to the young" અર્થાત—જેઓ હિંદુસ્તાનને મહાન્ બનેલો જોવા ઇચ્છતા હો જેઓ તેને સામર્થ્યવાન્ થએલો જોવા માગતા હો, તેઓ યાદ રાખજો કે રાષ્ટ્રીય મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટેની મુખ્ય શરત જુવાનોને ધાર્મિક કેળવણી આપવાની જ છે" (૬૭)

[ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા દર્શાવ્યા પછી હવે ગ્રંથકાર ધાર્મિક કેળવણી કેવી આપવી જોઇએ તે વિષે કહે છે]

कीदृश धार्मिकशिक्षणम् ? । ६८ ॥

स्याच्छिष्टाभिजनोचित सुचरित विद्यार्थिना सर्वदा ।
शुद्ध निर्व्यसन स्वधर्मनिरत नीत्याश्रित चोन्नतम् ॥
श्रद्धा शुद्धतरा मतिश्च विमला ज्ञान भवेत्तात्त्विक ।
देय शिक्षणमीदृश स्वचरितौपम्येन सच्छिक्षकै ॥

ધાર્મિક શિક્ષણ કેવા પ્રકારનુ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થીઓનુ ચારિત્ર્ય હમેશા શિષ્ટ જનોને લાયક, વ્યસન-રહિત સ્વધર્મપરાયણતા સહિત નીતિથી ભરપૂર અને ઉંચામા ઉચુ બને, ધર્મશ્રદ્ધા અત્યત શુદ્ધ રહે બુદ્ધિ નિર્મળ થાય, તાત્ત્વિક જ્ઞાન થતુ જાય તેવી રીતે શિક્ષકોએ પોતાના શુદ્ધ ચારિત્ર્યના દાખલાથી શિક્ષણ આપવુ જોઇએ (૬૮)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં જે હેતુપુરઃસર ધાર્મિક કેળવણીની હિમાયત કરવામાં આવી છે તે હેતુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જુવાનોને ભવિષ્યના સારા નાગરિકો કરવા એ કેળવણીનો પરમ હેતુ છે અને તેટલા માટે શિષ્ટાભિજનોચિત સુચરિત અર્થાત્—શિષ્ટ જનો—ઉત્તમ નાગરિકોને ઉચિત સચ્ચારિત્ર્યનું ગઠન થવા પામે તેટલા માટે વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવી જોઇએ. સચ્ચારિત્ર્યના આ પરમ હેતુ બતાવ્યા બાદ ગ્રંથકાર એ હેતુ પાર પાડનારી કેળવણીના વિશિષ્ટ ગુણોનું સૂચન કરે છે કે—સચ્ચારિત્ર્ય ખીલે એટલે વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ, નિયમિત સ્વધર્મમાં પ્રેમયુક્ત નીતિથી યુક્ત, ઉન્નત બને અને બુદ્ધિ નિર્મળ થાય, શ્રદ્ધા શુદ્ધ થવા પામે તત્ત્વજ્ઞાન મળતું જાય, એવી કેળવણી સારા શિક્ષકોદ્વારા આપવામાં આવવી જોઇએ. સચ્ચારિત્ર્યની ખીલવણીના પરમ હેતુ સાધવાને વિદ્યાર્થીઓને અપાતી સામાન્ય કેળવણીની સાથે આવા ગુણોવાળી વિશિષ્ટ કેળવણી અર્થાત્ ધાર્મિક કેળવણી પણ આપવી જોઇએ. પૂર્વે કહ્યું છે તેમ જો સાચી નીતિનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને થાય નહિ, તો તેઓ સુચરિત બને નહિ અને સાચી નીતિનો પાયો—આધાર ફક્ત ધર્મ જ હોવાથી ધાર્મિક કેળવણીથી યુક્ત એવી કેળવણી અપાવી જોઇએ અને ત્યારે જ વિદ્યાર્થી શિષ્ટ જન બને—સાચો નાગરિક બને—સુચરિત બને અને ઐહિક આમુષ્મિક કલ્યાણ સાધી જનતાના કલ્યાણનો પણ પથ શોધી શકે. વળી આ ધાર્મિક કેળવણી એવી હોવી જોઇએ કે જેથી યુવાન વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ બને—નહિ કે કોઈ પણ રીતે પોતાનો જ લાભ સાધવા માગતી કુશળતાવાળું બની રહે. નિર્વ્યસન બને—નહિ કે ઉત્તરોત્તર પતિત કરનાર અનિષ્ટ વ્યસનોવાળું બને. સ્વધર્મપરાયણ બને—નહિ કે સ્વમત–ગ્રહી બને. નીતિના આશ્રયવાળું અને ઉન્નત બને—નહિ કે લોકોની વાહવા ખાતર વિચાર નીતિનો આધાર લઈને વાસ્તવિક રીતે પતિત બને. શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળું બને—નહિ કે ધર્માંધ બની બીજાઓની પણ ઉપર અવિશિષ્ટતાને તિરસ્કારી કાઢે. નિર્મળ બુદ્ધિવાળું બને—નહિ કે વિદ્યા વિવાદાય બને છે તેમ વિદ્યાનો ઉપયોગ કુમાર્ગ કરવા જેવી દુર્મતિવાળું અને અને પ્રકારે ચરિત તત્ત્વગ્રાહી બને—તત્ત્વને છોડીને માત્ર ઔપચારિકતા

કે આવા વિશિષ્ટતાઓને ગ્રહણ કરવા જેવું અનુદાર ન બને અને જ્યારે એ ઇષ્ટ ગુણોથી યુક્ત ચરિત્ર બને તેવું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે, ત્યારે જ એ સાચું ધાર્મિક શિક્ષણ કહેવાય આટલા માટે જ મીસીસ બેસંટ ધાર્મિક કેળવણીના સબંધમા કહે છે કે—'વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક બનતા શીખવો, પરન્તુ સ્વમતના કદાગ્રહી બનાવશો નહિ. તેમને શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા બનાવો પરન્તુ ધર્માંધ બનાવશો નહિ તેમને સ્વધર્મનિરત બનાવજો, પરન્તુ તેમના બીજા ધર્મબંધુઓના ધર્મોને ઉતારી પાડતા કે ધિક્કારી કાઢતા શિખવશો નહિ ધર્મને એ- બીજાની વચ્ચે ઐક્યસધાન કરનાર બળ બનાવો પરન્તુ તેમનામા ભિન્નભાવ વધારવાનુ સાધન ધર્મને બનાવશો નહિ ધર્મને પ્રજામા રાષ્ટ્રીયત્વ પેદા કરનાર બનાવો પરન્તુ પ્રજાને ભાગી ભુક્કો કરી નાખે તેના સાધનરૂપ ધર્મને બનાવશો નહિ ધર્મને શિષ્ટ સગુણોનુ સ્તન્યપાન કરાવનારી માતા બતાવો, અને નીતિનુ પોષણ આપનારી પરિચારિકા તથા શિક્ષણ આપનાર ગુરુ બનાવો" જો ધાર્મિક કેળવણીથી આ હેતુઓ સધાય તો જ તે ઇષ્ટ ફળ આપનારી લેખાય આવુ શિક્ષણ આપવા માટે ચારિત્રશાલી શિક્ષકોની પણ યોગ્ય રીતે આવશ્યકતા બતાવી છે (૬૮)

[હવે ધાર્મિક શિક્ષણને અંગે ધાર્મિક શાળાઓની આવશ્યકતા દર્શાવવામા આવે છે]

धार्मिकशालास्थापना । ६९ ॥

तस्माद्धार्मिकशिक्षणोच्छ्रयकृते विद्यार्थिवर्गेऽमले ।
सेवातत्परमण्डलेन सुहृदा स्थाप्या सुशाला पुन.॥
अत्रोदारधिया परार्थधनिभि सेवा विधेया श्रिया ।
देय शिक्षणमुत्तम स्वयमल सेवार्थिभि शिक्षकै॥

ધાર્મિક શાળાઓની સ્થાપના

ભાવાર્થ—તેટના માટે સેવાના ઉમેદવાર મડળે કે એક વ્યક્તિએ નિર્મળ વિદ્યાર્થીવર્ગમા ધાર્મિક શિક્ષણની ઉન્નતિ થાય તેવી ધાર્મિ શાળા

સ્થાપવી, એવી શાળાઓ સ્થાપવામા પૈસાની જરૂર પડે તો તેને પહોચી વ ળવાને ઉદાર અને પરોપકારી શ્રીમતાએ લક્ષ્મીથી સેવા બજાવવી અને શિક્ષકોએ સેવાબુદ્ધિ રાખી નિષ્કામ વૃત્તિએ પોતાની જાને મારા પ્રમાણુ શિક્ષણ આપવુ જોઇએ (૬૮)

વિવેચન—દરેક પ્રકારની વ્યાવહારિક વિદ્યાઓનુ શિક્ષણ મેળવવા માટે હાલના જમાનામા ધન ખર્ચવુ પડે છે પૂર્વે તો દરેક પ્રકારની વિદ્યા હુન્નર કે કળા ગુરૂ હમેશા શિષ્યને નિષ્કામ વૃત્તિથી શીખવતો તે એમ સમજતા કે એ રીતે જનતાની સેવા જ પોતે કરે છે અને જનતા કે રાજા એવા ગુરૂના ઉદરભરણ માટે આજીવિકા પૂરતું ધાન્યાદિ આપતા આજકાલ એવો ગુરૂભાવ જવલ્લેજ રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથી ધન આપીને વિદ્યા શીખવાની જરૂર પડે છે વૈદ્ય વિદ્યા એન્જીનીયરિંગ વણાટકામ, રગકામ ઇત્યાદિ હુનરો શીખવા માટેની સરકારી શાળાઓમા પણ લવાજમો રાખેલા છે, પરન્તુ ધાર્મિક શિક્ષણને માટે તેમ થઈ શકે તેમ નથી તેમજ એ શિક્ષણ આપવા માટે લવાજમ રાખવુ એ ઉચિત પણ નથી સામાન્ય જનતા વ્યાવહારિક કેળવણીનુ જેટલુ મૂલ્ય સમજે છે તેટલુ મૂલ્ય તે ધાર્મિક કેળવણીનુ સમજતી નથી એ આપણા દેશનુ દુર્ભાગ્ય છે આ અજ્ઞાનને કારણેજ એક પિતા પોતાના પુત્રને ઇલેક્ટ્રીશીયન બનાવવા માટે જર્મની મોકલીને ૧૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચશે પરન્તુ ધાર્મિક કેળવણી મુફત મળશે તોપણ તે મેળવવા માટે એક પિતા પુત્રને તેવી શાળામા મોકલવાની કાળજી નહિ રાખે। બીજી રીતે જોઇએ તો ધાર્મિક કેળવણી એ ચારિત્ર્યની ખીલવણી માટે છે અને ચારિત્ર્ય એ મુક્તિનુ ભાથુ છે અને મુક્તિના ભાથારૂપ ધાર્મિક કેળવણીનુ મૂલ્ય લઇને તેનું વેચાણ કરવુ એ ઘટિત નથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીને હુન્નર, વિદ્યા કે કળા ભલે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમા પ્રાપ્ત થાય, પરતુ મુક્તિનુ ભાથુ બાધવાની તક તો તેમને કે કને એકસરખી રીતે મળવી જોઇએ અને તેટલા માટે ધાર્મિક કેળવણીનુ દાન વિનામૂલ્યેજ થવુ ઘટે આટલા માટેજ ગ્રથકાર ધાર્મિક કેળવણી માટે ધાર્મિક શાળા સ્થાપવાની હિમાયત કરે છે અને તે સાથે તેવી શાળા

સેવાતત્પર મળને હસ્તે સહૃદય વ્યક્તિને હાથે ગ્થપાવી જોઇએ એમ પણ તે સુચન કરે છે ધનની આવશ્યકતા તો પ્રત્યેક કાર્યમા રહે છે સેવાબુદ્ધિવાળા શિક્ષક મળે, તોપણ તેની આજીવિકા પુરતું ધન તેને જોઇએ છે તેટલા માટે ધનની જરૂર પડે તો પરોપકારી શ્રીમતોએ જ તે પૂરી પાડવી એ તેમની ફરજ છે શિક્ષકો સેવાબુદ્ધિવાળા હોવા જોઇએ તે પૂર્વે પણ કહેવામા આવ્યુ છે આવી શાળાઓની સ્થાપના વિના સર્વ કોઈ બાળક કે બાલિકા સુધી ધાર્મિક કેળવણીને પહોચાડવાનું અશક્ય થઈ પડે છે વ્યાવહારિક કેળવણી માટેની શાળાઓમા નીતિની કેળવણી આપવાની બાબત ઉપર ભાર મુકાય છે, પરન્તુ ધર્મના પાયા વિનાનુ નીતિનુ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના જીવન સાથે ઓતપ્રોત થતુ નહિ હોવાથી જૂદુ ધર્મશિક્ષણ અપાવાની જરૂરીઆત રહે છે અને તેટલાજ માટે જૂદી ધાર્મિક શાળાઓની હિમાયત અત્ર કરવામા આવી છે કે જ્યા વિદ્યાર્થીઓને રોજ થોડો વખત ધર્મ તથા ધર્મ સાથે સકળાયલી અવતર નીતિનુ શિક્ષણ મળવા પામે (૬૯)

[હવે ધાર્મિક કેળવણી માટેની અભિરુચિ વિદ્યાર્થીઓમા તેમ જ તેમના માબાપોમા ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા નિમ્ન શ્લોકમા સૂચવવામા આવે છે]

धर्मशिक्षणाभिरुचिसम्पादनम् ॥ ७० ॥

तत्तद्धर्मपरायणा सुगृहिण सर्वेऽपि विद्याकृते ।
प्रेष्येयुस्तनुजान्निजान् प्रतिदिन काले यथानिश्चिते ॥
न स्यात्कारणमन्तरैकदिवस शून्यो यथा पत्रके ।
छात्रे तत्पितरौ तथाविधरुचि सम्पादयेतामुभौ ॥

ધાર્મિક શિક્ષણની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરવી

ભાવાર્થ—પોતપોતાના ધર્મમા પરાયણ એવા સર્વ ગૃહસ્થો પોતાના બાળકોને દરરોજ નિયમિત વખતે શિક્ષણ લેવાને શાળામા મોકલે તે એટલે સુધી કે હાજરીપત્રકમા ખાસ કારણ સિવાય એક દિવસ પણ શૂન્યમા ન પડે અર્થાત્ એક દિવસની પણ ગેરહાજરી ન ગણાય તેવા પ્રકારની રૂચિ બાળકોમા અને માબાપોમા યત્નથી ઉત્પન્ન કરવી. (૭૦)

'વિવેચન—બાલ્ય વયથી વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશિક્ષણમા રસ લેતા થાય તેમ કરવુ આવશ્યક છે, કારણકે એ અવસ્થાથી જ ધર્મના સરકારોના બીજ રોપવા જોઈએ અને તે માટે ધાર્મિક શિક્ષણની શાળામા વિદ્યાર્થીઓ બરાબર હાજરી આપે અને માબાપો પોતાના સતાનોને ધાર્મિક કેળવણી લેવા શાળાઓમા મોકલવાની કાળજી રાખે તે ઉપર ગ્રથકારે ભારી પેઠે ભાર મૂક્યો છે પરન્તુ ધાર્મિક શિક્ષણ બધા રમોટપાટ હોતુ નથી. વિનામૂલ્યે અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણ માટેની શાળાઓ બ. અરે ખાલી જેવી હોય છે અને વ્યાવહારિક કેળવણી લવાજમ લઈને આપનામા આવે છે તોપણ તે ભરાએલી રહે છે તે ઉપરથી પણ આપણે વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકીએ છીએ આમ બનાવાનુ કારણ શુ? પૂર્વે કહ્યુ છે તેમ ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા અને તેનુ મૂલ્ય થોડા જ માબાપો સમજે છે અને તેથી તેઓ તે માટે પૂરતી કાળજી રાખતા નથી વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ પણ આ કેળવણી પ્રત્યે ઓછી જ જોવામા આવે છે આ બેઉ કારણોથી વિદ્યાર્થીઓની અને તેમના માબાપોની ઉભયની અભિરુચિ ધાર્મિક કેળવણી પ્રત્યે નીપજાવવાનુ વાજબી સૂચન આ શ્લોકમા ગ્રથકાર કરે છે આ અભિરુચિને કેવા યત્નપૂર્વક કેળવવી એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે ધાર્મિક શિક્ષણ રસભરિત હોવુ જોઈએ વિદ્યાર્થીઓની ઉછરતી મગજશક્તિ ચોમેરથી નવા પ્રકાશ તરફ આકર્ષાતી હોય છે વખતે તેમને શુષ્ક લાગે તેવુ ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામા આવે તે નથી આપણા દેશમા જ્યા જ્યા શુષ્ક લાગે તેવુ ધર્મશિક્ષણ આપવાનો યત્નો થયા છે ત્યા ત્યા તેને સફળતા મળી નથી આ કારણથી ધર્મશિક્ષણ પણ રસભરિત બનાવવુ જોઈએ શુષ્ક ધર્મશિક્ષણ આપવાથી બાળકો એ શિક્ષણ અણમાનતે મને પણ ગ્રહણ તો કરે છે પરન્તુ તેવુ શિક્ષણ વાર નળીમા મારેલી ફૂક જેમ એક બાજુએથી દાખલ થઈ બીજી બાજુએ થી પસાર થઈ જાય છે તેમ જરાએ અસર કર્યા વિના પસાર થઇ જાય છે અ ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર નીવડતી નથી માટે ધર્મશિક્ષણને માટે એ યત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ હોશે હોશે એવુ શિક્ષણ ગ્રહ

કરવાને ધાર્મિક શિક્ષણની શાળામાં જાય અને તેમની હોંશ જોઇને બાનુદિત થતા માબાપો પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમને તેમાં ઉત્તેજન આપવાને પ્રેરાય. વાર્તાઓ, કવિતાઓ, ચિત્રપટો ઇત્યાદિ દ્વારા ધર્મનું તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો જગતમાં થઇ રહ્યા છે તે ધાર્મિક શિક્ષણને શુષ્ક ન રહેવા દેતા રસભરિત કરવાના જ પ્રયત્નો છે. આ પ્રકાર આવા પ્રયત્નો દરેક ધર્મવાળાને કરવાનું કહે છે અને પોતપોતાના ધર્મના સંસ્કારો પોતપોતાના સન્તાનોમાં દાખલ કરવાને પ્રત્યેક માબાપને ભલામણ કરે છે. દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોનું તાત્વિક અન્વેષણ કરનાર અમુક જ ધર્મ માટે આગ્રહ દર્શાવતો નથી, તે જ પ્રકારની ઉદારના આ કથનમાં પ્રતીત થાય છે. રેવ ફ્લેમિંગ પણ કહે છે કે "તમારા પોતાના ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવો. તેનાથી તમારા દેશની ઉન્નતિ થાય છે કે કેમ તેની તપાસ કરો. તે કાંઈ કામ કરે છે કે નહિ તેની તજવીજ કરો. જે કાંઈ પરિણામ આવવા જોઈએ તે તેનાથી આવે છે કે નહિ તેની તપાસ કરો." બસ, ધર્મનો-ધાર્મિક કેળવણીનો આવો જ હેતુ છે અને તે હેતુ પાર પાડવાના યત્ના આ રવાનું એક ક્ષેત્ર પણ સેવાધર્મીઓને માટે ખુલ્લું છે (૭૦)

[ધાર્મિક શિક્ષણની પૂરી સફળતા ક્યારે થઇ કહેવાય તે હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે]

सुपरिणाम विना शिक्षणवैफल्यम् । ७१ ॥

किं तद्धार्मिकशिक्षणेन न यता विद्यार्थिना जीव[illegible] ;
जात धर्मपरायण दृढतरश्रद्धाऽन्वित सात्त्विक[illegible] ।
किं चिन्तामणिना यतो विनिहता नैकाऽपि [illegible]
दारिद्र्य दलित न येन दुरित तत्कल्पवृक्षे[illegible] ॥

સારૂં પરિણામ ન આવે તો શિક્ષણની [illegible]

ભાવાર્થ—જે શિક્ષણથી વિદ્યાર્થી [illegible]
શ્રદ્ધાયુક્ત અને સાત્વિક ગુણવાળો ન બને [illegible]

જેનાથી મનની એક પણ ચિંતા મટી નહીં તે ચિંતામણિ શાનો? જેનાથી દારિદ્ર અને તેને લગતું પાપ નષ્ટ ન થયું તે કલ્પવૃક્ષને શુ કરવું? (૭૧)

વિવેચન—આ શ્લોકમા ગ્રથકારે ધાર્મિક કેળવણીની સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર કરેલો છે આજકાલ જુદીજુદી કોમો અને સપ્રદાયોમા ધાર્મિક કેળવણી આપવાની જે રીતિ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેના ગુણદોષનુ નિરૂપણ કરવામા આ શ્લોકમાનુ કથન મદદગાર થાય તેવુ છે બ્રાહ્મણો પોતાના બાળકોને સધ્યા–ગાયત્રી આદિ શીખવે, જૈનો સામાયિકાદિ શીખવે જરથોસ્તીઓ અવસ્તા મોઢે કરાવે કે ઇસ્લામીઓ કુરાન વાચતા અને તેને પાઠ કરતા શીખવે તેથી ધાર્મિક કેળવણીની સમાપ્તિ થતી નથી કિવા પોપટની પેઠે એવા પાઠ કરવાથી ધાર્મિક કેળવણીનો ખરો હેતુ જે ચારિત્ર્યસુધારણ કરવાનો છે તે પાર પડતો નથી ગ્રથકાર કહે છે તેમ જે શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓનુ જીવન ધર્મપરાયણ શ્રદ્ધાળુ તથા સાત્ત્વિક ગુણોપેત બને તેજ શિક્ષણ ઇષ્ટ પરિણામદાયક નીવડ્યુ લેખાય હાલની વેદ પાઠશાળાઓ જૈન શિક્ષણશાળાઓ કે ઇસ્લામી મદ્રસાઓ શુ ચારિત્ર્ય સુધારે એવી દૃષ્ટિથી ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે ખરા? આ કસોટીથી દરેક ધાર્મિક શિક્ષણની સસ્થાઓને કસી જોવી જોઈએ જો એ કસોટીમા તે સફળ ન થાય તો પછી તે સસ્થા કે તેમાનુ શિક્ષણ પૂર્ણ કાર્યસાધક લેખાય નહિ માત્ર વિદ્યાર્થીઓ એટલુ સમજતા થાય કે પોતાના માતાપિતાના ધર્મનુ શિક્ષણ પોતે મેળવ્યુ છે અને પોતાને જીવનપર્યંત એ જ ધર્મને વળગી રહેવાનુ છે પરન્તુ ધર્મ ધારણ કરવાનો હેતુ તે સમજે નહિ અને તે સમજણને આધારે તેનુ ચારિત્ર્ય ઘડાય નહિ, તો પછી તેની એ ઉપરની સમજણ શા કામની? જે રત્ન પાસે હોવા છતા મનની ચિંતા દૂર થાય નહિ, તે રત્ન ચિંતામણિ રત્ન છે એમ કોણ કહી શકે? જે ધાર્મિક શિક્ષણથી ચારિત્ર્ય ઉપર ધર્મનો રગ બેસે નહિ તે શિક્ષણ પણ શા કામનુ? રેવ ફ્લેમિંગ પણ ધાર્મિક શિક્ષણનુ મૂલ્ય આ પ્રકારની કસોટીથી જ આકે છે તે કહે છે કે "વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિચાર માનવો કે ન માનવો એ કાંઈ પ્રશ્ન નથી તેથી શાનો ઉદય થઈ શકે એમ છે? હું તે ધારણ કરૂ તો તેનુ કાંઈ

ફળ છે કે કેમ? એ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક વિચારની કસોટી કરવી જોઈએ એટલો જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન મનુષ્યને એ થાય છે કે અમુક મારો ધર્મ છે તો તે ધર્મના અનુયાયીઓને જે કાંઇ કરવાનું તે મે કેટલું કર્યું છે? કોઇ માણસનું ધાર્મિક જીવન તેના કાર્યોમા સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી ન આવે તો તે જીવન ચૈતન્યમય અગર ખરૂ જીવન હોઈ શકે નહિ માત્ર બુદ્ધિમાન લોકોની એક જાતિ ઉત્પન્ન કરવી એ જ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઇએ નહિ સમાજના અગભૂત તરીકે લોકોમા કર્તવ્યબુદ્ધિ, જવાબદારીની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ પણ તેના હેતુ છે" આ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણનું તત્ત્વ સમજીને એવા શિક્ષણનો પ્રબધ કરવામા આવે તો જ તે ઇષ્ટફળદાયક નીવડે

દૃષ્ટાન્ત—એક વેદવિદ્યા પારગત બ્રાહ્મણ હતો તેણે બાર વર્ષ સુધી કાશીમા રહી અભ્યાસ કર્યો હતો વેદધર્મી પડિતોને તે મોટી મોટી સભાઓમા વિવાદ કરી હરાવતો આત્મા અને શરીરની ભીનતાની વિષે વિવાદ કરવામા તે એક્કા લેખાતો હતો અને તેને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ તરફથી ઉપધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી એ બ્રાહ્મણ ચારે દિશાએ ધર્મશાસ્ત્રીઓમા દિગ્વિજય કરીને પોતાને ગામ આવ્યો ગામના રાજાએ જાણ્યુ કે એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓ ભણીને આવ્યો છે તો તે ધર્મ કેવો જાણે છે તેની પરીક્ષા કરવી તેણે ગામના ચારે દરવાનને અમુક સૂચનાઓ આપી રાખી બ્રાહ્મણ દરવાજે આવ્યો એટલે દરવાને તેને રોક્યો અને પૂછ્યુ કે તમે બીજા દરવાનોના પરવાનગીપત્ર બતાવશો તો જઈ શકશો બ્રાહ્મણ પાસે પરવાનગીપત્ર નહોતુ દરવાને કહ્યુ કે તોપછી અહીંનુ પરવાનગીપત્ર તમોને ત્યારે જ મળશે કે જ્યારે તમે મદ્યપાન કરવાની હા કહેશો બ્રાહ્મણે વિચાર્યું કે जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी એવુ વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે આ તો જન્મભૂમિનુ નગર છે એટલે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ છે સ્વર્ગના દરવાજામા દાખલ થવા માટે મદ્યપાન કરવુ પડે તોપણ ફીકર નથી શાસ્ત્રમા પણ सौत्रामण्यां सुरां पिबेत् એમ તો કહ્યુ છે એમ વિચારી ત્યા મદ્યપાન સ્વીકારી પરવાનગીપત્ર મેળવ્યુ એ જ રીતે બીજે દરવાજે માસભક્ષણ કરવાની માગણી થઈ न दोषो न मद्य न च [illegible] શાસ્ત્રવચનનુ સ્મરણ થતા બ્રાહ્મણે

ભક્ષણ કરીને પરવાનગીપત્ર મેળવ્યું ત્રીજે દરવાજે ઘત રમવાની આગળી કરવામા આવી, તે પણ જન્મભૂમિરૂપી સ્વર્ગમા જવાને બ્રાહ્મણે સ્વીકારી' ચોથે દરવાજે તો એક સુ દરી તેનો સત્કાર કરવા માટે તૈયાર જ ઊભી હતી न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम्—આ સસારમા કમલનયના સ્ત્રીઓથી બીજી કાઈ વધારે સુદર નથી અને એવી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થાય તે જીવનની ધન્યતા છે એમ માની બ્રાહ્મણ મહારાજ એ વેશ્યાના સદનમા ગયા રાજા ત્યા હાજર હતી અને તેણે પૂછયુ 'હે વિપ્ર' તું કાશી જઈને જે વિદ્યા ભણી આવ્યો તે વિદ્યા છતા તને મદ્ય, માસ, ઘુત અને વેશ્યાસમાગમ કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, તો તુ શુ એ જ શીખી આવ્યો ? બ્રાહ્મણે કહ્યુ કે મે જે જે કર્મો કર્યા છે તેને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રનો આધાર છે રાજાએ કહ્યુ કે 'તારા જેવાને શૂળીએ ચડાવવો એવો આધાર અમારા રાજ્યધર્મના શાસ્ત્રમા પણ છે ' એમ કહીને બ્રાહ્મણને દયાથી રાજાએ શૂળીએ તો ન ચડાવ્યો પણ નગરની બહાર કાઢી મૂકયો. તાત્પર્ય એ છે કે જે ધર્મશાસ્ત્રના શિક્ષણ છતા ચારિત્ર્ય ઉપર સારી અસર થતી નથી તે શિક્ષણ આ બ્રાહ્મણના વિદ્યાજ્ઞાન પેઠે કેવળ નિષ્ફળ છે (૭૧)

[નીચેના શ્લોકમા શિક્ષણના પરીક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે]

परीक्षोपायनं ॥७२॥

सप्ताहं प्रति मासमेकमथवाऽवश्य परीक्षा सकृद् ।
ग्राह्या तत्र परीक्षकैर्नियमतः पृष्ट्वाऽर्थशुद्धयादिकम् ॥
बाला येऽत्र भवेयुरुन्नततयोत्तीर्णा सदाऽऽगन्तुका-
स्तेषां देयमुपायनं समुचितं प्रोत्साहनार्थं पुनः ॥

પરીક્ષા તથા ઇનામ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અઠવાડીએ અઠવાડીએ કે મહીને મહીને એક વાર પરીક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક પરીક્ષા જરૂર લેવી જોઇએ તેમા

શબ્દાર્થ ભાવાર્થ શુદ્ધ ઉચ્ચાર તાત્પર્ય વગેરેની તપાસ કરવી જોઈએ જે વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામા ઉચે નબરે પાસ થાય અને જેમની સરેરાશ સારી હાજરી રહેતી હોય તેમનો અને બીજાઓના ઉત્સાહ વધે માટે તેમને ઉચિત ઇનામો આપવા જોઈએ શિક્ષણના પરીક્ષણ વિના તેનુ સગીનપણુ સમજાતુ નથી, તેટલા માટે પરીક્ષાની ક્રમિક પદ્ધતિએ કામ લેવામા આવવુ જોઈએ અને વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શ્રેણીનુ મૂલ્ય સમજતાં શીખે તેમ જ તેનો અભ્યાસનો ઉત્સાહ વધે તેટલા માટે તેને પારિતોષિક આપવાની પ્રચલિત રૂઢિનુ સમર્થન આ શ્લોકમા કરવામા આવેલુ છે (૭૨)

[હવે ધાર્મિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થિઓને આપવા માટે કેવા પુસ્તકો જોઈએ તેનુ કથન કરવામા આવે છે]

धार्मिकशिक्षणपुस्तकमाला । ७३ ॥

रम्या नीतिकथा महात्मचरितान्याचारगर्भाणि वा।
तत्त्वं यत्र सयुक्तिक सरलया रीत्या निबद्ध भवेत् ॥
भाव्यं तादृशपुस्तकैरभिनवै सद्धर्मशिक्षोचितै ।
निर्मेयानि च तानि पण्डितवरै सेवार्थिभि सेवकै ॥

ધાર્મિક શિક્ષણ માટેના પુસ્તકો

ભાવાર્થ—જેમા નીતિની નાની નાની રમણીય કથાઓ હોય, આચારગર્ભિત મહાત્મા પુરુષોના ચરિત્રો હોય, ધર્મના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો યુક્તિપૂર્વક સરલ રીતિએ લખાયેલ હોય તેવા પ્રકારના ધાર્મિક શિક્ષણના નવીન પુસ્તકો હોવાની પ્રથમ જરૂર છે તેવા પુસ્તકો તૈયાર ન હોય તો સેવાના ઉમેદવાર લેખકો અને પડિતોએ બાળકોને રસ પડે તેવી રીતિમા લખી તૈયાર કરવા જોઈએ (૭૩)

વિવેચન—પૂર્વે જેવા ધર્મશિક્ષણની હિમાયત કરી છે, તેવા ધર્મ-શિક્ષણ માટેના ઉપકરણો કેવા હોવા જોઇએ અને જો તે ઉપલબ્ધ ન હોય તો તે તૈયાર કરવા જોઇએ એવુ સૂચન આ શ્લોકમા કરવામા આવ્યુ છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય ઉપર સારી અસર થાય તેવુ ધાર્મિક સાહિત્ય હોવુ જોઇએ અને તેટના માટે નીતિવિષયક કથાઓ મહાપુરૂષોના ચરિત્રો, ધર્મના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો ઇત્યાદિનો બોધ વિદ્યાર્થી વર્ગને થાય તેવી ધાર્મિક શિક્ષણની પુસ્તકમાળા હોવી જોઇએ જો આવા પુસ્તકો અસ્તિત્વ ધરાવતા ન હોય, તો તેવા પુસ્તકો સેવાધર્મી પંડિતોએ અને લેખકોએ તૈયાર કરી ઉછરતી પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવો જોઇએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા જે ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાન્તોની છાપ પાડી શકાય છે તે મોટી ઉમરના મનુષ્યો ઉપર પાડી શકાતી નથી અને તેટના માટે જ જેના વાચન વડે બાળકોને રમ સાથે બોધ મળે તેના ધર્મનીતિશિક્ષણના પુસ્તકોની સમાજને જરૂર છે પરન્તુ એટલુ ભૂલવુ જોઇતુ નથી કે ધર્મ અને નીતિનુ શિક્ષણ બીજા વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથે સાથે જવુ જોઇએ અને બેઉ શિક્ષણ એકસરખા ઉપયોગી તથા ફરજીયાત હોવા જોઇએ ધાર્મિક શિક્ષણને મરજીયાત રાખવામા આવે કિંવા તેવુ શિક્ષણ ઘેર આપવાની યોજના કરવામા આવે અથવા પ્રસંગોપાત તેવુ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે એવી ગોઠવણ કરવામા આવે, તેથી ધાર્મિક શિક્ષણનો હેતુ પાર પડતો નથી વ્યાવહારિક કેળવણીના અભ્યાસક્રમની સાથે જ અને તેના જેટલો જ ફરજીઆત ધાર્મિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ રાખવામા આવે તો જ તેથી ધારેલો હેતુ પાર પડે નહિતો જે કોઇ મરજીયાત કે પ્રસંગોપાત રાખવામા આવે છે તેનો લાભ તો ભાગ્યે જ લેવાય છે તેટલા માટે ધાર્મિક શિક્ષણની ક્રમબદ્ધ પુસ્તકમાળા રચી, તેનો નિયમિત અને ફરજીયાત અભ્યાસ કરાવવામા આવવો જોઈએ શ્રી કાલેલકર આ બાબતના સબધમા કહે છે 'શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ વાર્તા, પછી વર્ણન તે પછી ઇતિહાસ, તે પછી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન પછી બીજા ધર્મો સાથે તુલના અને આખરે ધર્મસશોધન આવો ક્રમ રાખવો જોઇએ ધાર્મિક શિક્ષણમા ફતેહ મેળવવાની ખરી ચાવી એ છે કે વિદ્યાર્થીની અન્ય ધર્મો પ્રત્યે માનતા વિનય અને આદરભાવ જાગૃત થાય ધાર્મિક

શિક્ષણ દીધુ અને આદરભાવનો લોપ કર્યો, તો પછી શિક્ષણ દીધુ ન દીધા બરાબર છે" (૭૩)

दशम परिच्छेद

रोगीसेवा । ७४ ॥

कश्चिन्नास्त्युपचारको निजगृहे यस्याऽर्त्तिं रोगोद्भवे।
स्याद्वृद्धस्तरुणोऽपि वा स वृपलो वैश्यो द्विज क्षत्रियः॥
मत्वा तं निजवान्धव सुमनसा सेवा विधेया स्वय ।
पथ्यान्नौषधदानमिष्टवचनाऽभ्यर्णाऽऽसनाऽभ्यङ्गनै ॥

રોગી જનની સેવા

ભાવાર્થ—જેના પોતાના ઘરમા રોગ કે દુખના વખતમા કોઈ પણ સારવાર કરનાર ન હોય તે રોગી કે દુખી માણસ ચાહે તો વૃદ્ધ હોય કે તરુણ હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે શુદ્ર હોય ક્ષત્રિય હોય કે વૈશ્ય હોય ગમે તે હોય તોપણ તેને પોતાનો બધુ ગણીને ખરી લાગણીથી પોતાની જાતે પથ્ય ખોરાક અને યોગ્ય ઓસડ આપીને રોગીને શાતિ થાય તેવા મીઠ વચનો બોલી અમુક વખત તેની પાસે બેસીને કે તેલ વગેરેનુ મર્દન કરીને રોગીની સેવા બજાવવી જોઇએ (૭૪)

વિવેચન—સેવાધર્મ અગીકાર કરનારને માટે એક વિશેષ ક્ષેત્ર રોગી જનોની સેવા કરવાનુ છે આ જગત્મા અનેક પ્રકારના દુખો તથા જરૂરીઆતોવાળા મનુષ્યો રહેતા છે, તેમના દુખોનો નાશ કરવો અને તેમની જરૂરીઆતો તેમને સપૂરી તેમનુ હિત કરવુ તે તેમની સેવા કરવા બરાબર જ છે આ સેવા અત્યત મૂલ્યવતી છે કોઇ માનસિક વ્યાધિથી પીડાય છે, કોઇ શારીરિક વ્યાધિથી પીડાય છે, કોઈ ધનની જરૂરીઆત હોય છે, કો[illegible] જરૂરીઆતવાળા હોય છે, એવા મનુષ્યો

નિવારણ કરી તેમની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી એ સેવા અત્યંત મૂલ્યવ
છે રોગી જનનો આશીર્વાદ એ અત્યંત પવિત્ર મનાય છે કારણકે તેન
રોગનિવારણમાં જે કાંઈ મદદ કરવામાં આવી હોય છે, તે મદદ તેમ
જીંદગી બચાવવા માટે ઉપયોગી થઇ પડતી હોવાથી તેમને જીવિતદા
મળ્યુ તે માને છે અને જીવિતદાન એ મોટામાં મોટું દાન છે રો
જનોની સેવાને અર્થે શ્રીમંતો રૂગ્ણાલયો-દવાખાનાં સ્થાપે છે કે જ
રોગીઓની મુફત સેવા કરવામાં આવે છે એવા કાર્યો તો શ્રીમંતો ક
શકે, પરન્તુ રોગી જનોની સેવા કરી સામાન્ય સ્થિતિના કે ગરી
મનુષ્યો પણ મોટો ઉપકાર કરી શકે છે કેટલીક વાર કોઇ એકના-અટૂ
રોગીને કોઇ ખોરાક તૈયાર કરી આપનાર, તેની બરદાસ્ત કરવા કે
ઔષધાદિક લાવી આપવા માટે માણસ હોતું નથી એવા રોગીની તેટ
પુરતી જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને તેને રાંધી આપવું દવા લાવી આપવી
તેની પથારી સુધારી-સાફ કરી આપવી એ પણ પરમ સેવાનું કાર્ય
મરકી જેવા મહામારીના વખતમાં વસતી ગામ છોડી જાય છે તેવે વ
ગરીબો પોતાના ઘર છોડવાની સ્થિતિ ધરાવતા નથી અને તેથી કેટલ
વાર તેવા માણસો દર્દનો ભોગ થઇ પડે છે એવા દર્દીઓની માવજ
કરવાને માણસો હોતા નથી અથવા તો જો પડોશીઓ હોય છે
પણ ચેપવાળા દર્દથી રોગીએના માણસની સેવા કરતા તેઓ બીહે
આવા વખતમા રોગીની સેવા કરવા માટે તત્પર થવું તેના જેવું ઉપકા
કાર્ય ભાગ્યે જ બીજું કોઇ હશે પરિચારક કે સેવકને અભાવે
વખતમાં અનેક દર્દીઓ ભૂખ્યા-તરસ્યા બિછાનામાં મરણ પામે છે
તેમના મરણની ખબર પણ કોઇને હોતી નથી ! આ પ્રકારના દર્દીઓ
સેવા ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ કરી શકે છે

કેટલીક વાર દર્દીઓને આશ્વાસનની પણ મોટી જરૂર હોય છે કેટ
હલકી કોમના મનુષ્યો ઉચી કોમવાળાઓથી દબાયના રીબાયેલા
ભુતાયના હોય છે અને તેઓ જ્યારે માંદા પડે છે ત્યારે વૈદ્યો, ડાકતરે
દવાખાનાઓ તેમની પૂરી દરકાર રાખતા નથી તેવા મનુષ્યોને સેવાની

જરૂર હોય છે અને સેવાધર્મીએ તેની જાત કે કોમનો વિચાર કર્યા વિના જ તેની સેવા કરવી યુક્ત છે

દૃષ્ટાન્ત—જોસફ ડેમીયન નામનો જુવાન બેલ્જીયમની એક કૉલેજમા અભ્યાસ કરીને ધર્મગુરુનુ પદ મેળવી ચૂક્યો હતો તેને દક્ષિણ સમુદ્રમાના ટાપુઓમા ધર્મપ્રચારક તરીકે જવાની આજ્ઞા થઈ દક્ષિણ સમુદ્રમા જગલી ટાપુઓમા જવાનુ એટલે કાળા પાણીની સજા સમજવી પણ તે આ કામ ગીરીની વાત સાભળીને ખૂબ આનદ પામ્યો તે નાચતો-કૂદતો અને ખુશ થતો ટાપુઓમા ગયો ત્યા તેણે ૩૩ વર્ષની ઉમર થતા સુધી ધર્મપ્રચારનુ કાર્ય બજાવ્યુ એક વાર ત્યાના પાદરીને તેણે એમ કહેતા સાભળ્યો કે "અરેરે! મોલોકોઇના બિચારા પતીયા લોકો પાસે મોકલવા મારી પાસે અત્યારે કોઇ પણ માણસ નથી એ બિચારા દુખી જીવો એ ભયકર રોગમા સપડાઈ જઇ સડે છે આ સાભળીને ડેમીયને માગણી કરી કે "મને ત્યા મોકલો" ડેમીયન ત્યા ગયો તે એ ભૂલા અને દુખી લોકોને ખરા ઉંડાણથી ચાહવા લાગ્યો અને તેણે તેમને રહેણી કરણીમા સુધાર્યા ૧૬ વર્ષ સુધી એણે એ પતીયા લોકોમા નિવાસ કર્યો તેમને માટે તેણે ઘર બધાવી આપ્યા સારૂ પાણી પૂરૂ પાડ્યુ તેણે તેમના ભયકર જખમોને પાટા બાધ્યા તેઓના મરણપ્રસગે આશ્વાસન આપ્યુ અને મરણ થતા તેમને માટે કબરો પણ ખોદી આપી આખરે ડેમીયન પોતે પતના ચેપી રોગનો ભોગ થઇ પડ્યો ડાક્ટરે તેને રોતવણી આપી પણ તેણે કહ્યુ કે "આ ટાપુ છોડી જવાથી મારો રોગ મટી જાય એમ કોઇ કહે તોપણ "મારા પતીયા ભાઇઓનો ત્યાગ નહિ કરૂ છેવટે તે મૃત્યુને બિછાને પડ્યો એક પાદરીએ તેને કહ્યુ "ગુરૂ! મને આપ આપનો ઝભ્ભો આપતા જશો?" ડેમીયને કહ્યુ "ભલે લેજો, પણ એ પતના રોગથી ભરેલો છે" પરન્તુ એ રોગી લોકોના સાચા સેવકના પતથી ભરેલો ઝભ્ભો મેળવતા તેના શિષ્યને અપૂર્વ આનદ થયો (૭૪)

[વ્યક્તિગત આરોગ્યરક્ષણમા | સેવા બજાવવા વિષે કહીને હવે મંથર્મ ન મદદગાર બની શકે તે વિષે

आरोग्यरक्षा । ७५ ॥

जायन्तेऽशुचिवस्तुवृद्धिकरणे क्षुद्रा भृशं जन्तवो ।
घ्नन्त्यारोग्यमिमे मनुष्यवसतौ कुर्वन्ति रोगोद्भवम् ॥
बोध्या अज्ञजनास्तथा हितधिया स्वारोग्यरक्षाकृते ।
ग्रामाद्यौ न मलादिकचरभरं विस्तारयेयुर्यथा

આરોગ્યરક્ષા.

ભાવાર્થ—ગામના લોકો જો પોતાના ઘર આગળ કે રસ્તામા ગંદી વસ્તુઓ નાખીને ગંદકી વધારે તો તેથી ડાંસ મચ્છર વગેરે અનેક જાતના ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈને હવા બગાડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે માણસની વસતીમા માણસોનું આરોગ્ય બગાડી રોગોને ફેલાવે છે માટે સેવાના ઉમેદવારોએ ગામના અજ્ઞાન લોકોને તેમના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવા માટે હિત બુદ્ધિથી એવી રીતે સમજાવવા જોઈએ કે જેથી તેઓ ફરીવાર ગામની વચમા વસતીવિભાગમા મળ કચરો વગેરે નાખી ગંદકી વધારે નહીં (૭૫)

વિવેચન—આપણા દેશના લોકોમા નાગરિકતરીકેના પોતાના ધર્મોનું જ્ઞાન બહુ ઓછું હોય છે અને તત્સંબંધી જ્ઞાન ધરાવનારાઓમા પણ જ્ઞાન કરતા અજ્ઞાન વિશેષ હોય છે કેટલુંક અજ્ઞાન તો વંશપરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે અને રૂઢીના બંધનોને લીધે એ અજ્ઞાન ટકાવી રાખવું પડે છે દાખલા તરીકે જ્ઞાતિના જમણવારોની ગંદી રીત આરોગ્યરક્ષણના નિયમો સમજનારાઓ એ રીવાજમા સુધારો કરવાની અને અનાજના બગાડો થતો અટકાવવાની જરૂર જુએ છે ખરા, પરન્તુ ચાલતી આવતી રૂઢીને કારણે તેમા કશો મોટો ફેરફાર કરવાની હિંમત તેઓ ધરી શકતા નથી તે ઉપરાંત ઘરના આંગણામા ગંદકી કરવાની, પાણી ઢોળવાની પ્રમાદવશતાથી ગંદકી વધાર્યે જવાની ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની માઠી અને કેવળ અનિષ્ટ ટેવોથી લોકો અસ્વચ્છ તથા અનારોગ્યમાં

વાતાવરણમા ઉછરતા રહે છે તેથી અનેક પ્રકારના જતુઓ પે। થાય છે અને રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે આ પ્રકારની ગદકી કરવા માટે મોગ શટે રોમા લોકો મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી કરવામા આવતી દડની સજા વેડે છે ખરા, છતા તેમની ટેવો સુધરતી નથી. આ રીતે તેવા ગદા લોકો જેમ પોતાની જાતને હાનિકારક નીવડે છે, તેમ પોતાના પડોશીઓને પણ હાનિકારક નીવડે છે બનકે નાગરિક તરીકેની પોતાની ફરજો નહિ સમજનાર એવા ઘણા લોકોનો સમુદાય આખા નગરના આરોગ્યને બગાડવામા સાધનભૂત બને છે। આવા લોકાની ટેવો સુધારવાને યત્ન કરવો એ મોટી સેવા છે રેર ફ્રેમિંગ આ સબંધમા એવુ કહે છે કે "દેશની આરોગ્યને લગતી સ્થિતિ માટે સરકાર જેટલી જવાબદાર છે, તેટલા જ લોકો પણ જવાબદાર છે આ બાબતમા જે કાઇ પ્રયત્ન કરવામા આવે, તેમા મદદ કરવાનુ સામાન્ય લોકોના દિલમા ઠસાવી શકાય નહિ તો સરકારની ગમે તેવી સહાયતા પણ નિષ્ફળ જાય જ્યાસુધી સામાન્ય લોકો આ બાબતમા સુસ્ત રહેશે, બેદરકાર રહશે, જ્યાસુધી ગટર અને મોરીના ઉપયોગ બાજરૂ તરીકે થશે, જ્યાસુધી ઘરમાથી કચરો કાઢી બીજા લોકાના ઘર આગળ નાખવામા આવશે જ્યાસુધી સાર્વજનિક તળાવ લોકોજ બગાડશે ત્યાસુધી કુટુબના પ્રિયજન, કુટુબનો નિભાવ કરનારના જીવને જોખમ રહેશે" પોતે એક વ્યક્તિ હોવા છતા સાર્વજનિક આરોગ્યમા કેટલો અગત્યનો હિસ્સો આપી શકે તેની સમજ લોકોમા હાતી નથી, તેથી જ લોકો આરોગ્યરક્ષણના મમ ધમા અનેક પ્રકારના અપરાધો કરે છે સાર્વજનિક કામોમા તા લોકો બેદરકાર જ રહે છે ગામ ામા સાર્વજનિક હાઓ અને કૂવાની આસપાસની જગ્યાઓ ખુબ જ કીચડવાળી, મચ્છર અને ઘાસથી ભરાતી હાય છે લોકો ગમે તેવા વાસણ કૂવામાથી પાણી કાઢવા માટે ઉતારે છે કૂવાની આસપાસ એઠા માજે છે, ઢોરો પણ ત્યા જ આવીને પાણી પીએ અને આસપાસ ખરે કાદવ તથા ગદકી જામે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે પાણી પણ વાસ મારે છે સૌ પોતપોતાનુ કામ કરીને ચાલ્યા જાય છે પણ પાછળથી પાણી બગડતા અને રોગના જતુ પાણીમા દાખલ થતા લોકોને અને ગ્રામ્યના ઢોરને કેવી આપદા વેઠવી પડે છે તેનો વિચાર

કોઈ કરતુ નથી લોકોને આવો વિચાર કરતા શિખવવુ જોઇએ છે અને સેવાધર્મીઓએ એ કામ ઉપાડી લેવુ જોઈએ છે કેટલીક વાર આવુ શિક્ષણ મ્હોથી આપવા ઉપરાત પોતાની જાતે કાર્ય કરીને પણ આપવુ જોઇએ છે, અને તેની અસર લોકો ઉપર અદ્ભુત થાય છે (૭૫)

[રોગીઓને રોગમુક્ત કરવાને રોગ્યાલયની આવશ્યકતા હવે દર્શાવવામા આવે છે]

रोग्यालय ।७६॥

ग्रामे वा नगरे न यत्र मुलभ रोगोपचारौषध ।
सस्थाप्य करुणाधियाऽत्र वसतौ रोग्यालय श्रीमता॥
वयावृत्यविधानतो गदवता तस्य व्यवस्थाऽऽदित ।
सामान्यैरपि सज्जनै सुचिरितै सेवा विधेया शुभा॥

રોગી માટે આશ્રમ-ઔષધાલય

ભાવાર્થ—ગામમા કે શહેરમા જ્યા રોગનો ઉપચાર કરવાના સાધનો—વૈદ કે દવાઓ વગેરે સહેલાઈથી ન મળી શકતા હોય ત્યા શ્રીમતોએ રોગીઓ ઉપર કરુણા બુદ્ધિ લાવીને રોગીઆશ્રમ કે ઔષધાલય સ્થાપવા જોઇએ સારા ચારિત્ર્યવાળા સામાન્ય લોકોએ કે સજ્જનોએ પણ તેવા આશ્રમની વ્યવસ્થામા ભાગ લઇને કે રોગીઓની સારવાર કરીને ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવવી જોઇએ (૭૬)

વિવેચન—પૂર્વે રોગીઓની બજાવવા સબધી સૂચન કરવામા આવેલુ છે, તેથી જૂદા જ પ્રકારનુ સૂચન આ શ્લોકમા ગ્રથકારે કર્યુ છે ગરીબ રોગીને જ્યારે ઔષધની આવજતની સાધનાની વગેરે સગવડ હોતી નથી ત્યારે તેને હૉસ્પીટલ અથવા રુગ્ણાલયના લાભ લેવાની જરૂર પડે છે ધનવાનો તો ધન ખર્ચીને પોતાને ઘર આગળ બધી સગવડ મેળવી શકે છે પરન્તુ ગરીબો તેવી સગવડ મેળવી શકતા નથી ધનવાનોને

રોગમુક્ત થવાનો આ સૃષ્ટિમાં અધિકાર છે અને શું ગરીબો રોગથી રિબાઈ રિબાઈને મરવા માટે સરજાએલા છે? નહિ જ. એવા ગરીબો માટે ધનવાનોએ રૂગ્ણાલયો સ્થાપવાં જોઈએ અને સામાન્ય સ્થિતિના સેવાધર્મીઓએ પોતાની સેવા એવા રૂગ્ણાલયના દર્દીઓને સમર્પવી જોઈએ. અજ્ઞાનને લીધે સારવાર વિના ઘેર સબડતા ગરીબ દર્દીઓને જાહેર રૂગ્ણાલય અથવા હૉસ્પીટલમાં પહોંચાડી, અધિકારીઓને યોગ્ય ભલામણ કરી, તેમને સારવારની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી તેમના આશીર્વાદ લેવા એ મહત્પુણ્યનું કામ છે. કેટલીક વાર ગરીબ માબાપો પોતાના રોગી બાળકોની સારવાર ઘર આગળ ઘરગથ્થુ દવાથી કે કોઈ ઓળખીતા વૈદ્યની પાસેથી માગી આણેલા પડીકાથી કરે છે, પરન્તુ બાળકોનો રોગ કપરો હોય છે અને તેને નહાડવાની કે બીજી મોટી જરૂર હોય છે. આવી બાબતમાં સેવાધર્મીએ સલાહકારનું કામ કરીને માબાપોને મતાઈ આપવા પૂરતો ખુલાસો કરી તેને જોઈતી તમીમીબ અપાવવી એ પરમ સેવાનું કાર્ય છે. જગતમાં દુઃખ અને રોગ અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવે છે પરન્તુ એ દુઃખ રોગ ઓછા કરવામાં જે કોઈ આગળ ધપાવવા જેવી પણ સેવા કરે છે, તે સમસ્ત જનતાની જ સેવા કરે છે. (૭૬)

[હવે અપંગોની સેવા વિષે કહેવામાં આવે છે]

विकलाङ्गिसेवा । ७७ ॥

येऽन्या पामरपङ्गुमूकबधिरा दुःख पर भुञ्जते ।
तेषां शिल्पकलादिशिक्षणपद विद्यालय स्थापयेत् ॥
ये योग्या न च शिक्षणे हितकरे ये रक्तपित्तार्दिता-
स्तेषा रक्षणहेतवे सुहृदयैः स्थाप्यो निवासालय ॥

અપંગોની સેવા

ભાવાર્થ—જે માણસો આંધળા પાંગળા મુંગા બ્હેરા અને બિચારા પામર હોઈ દુઃખ ભોગવતા હોય તેમને શિલ્પકળા આદિનું શિક્ષણ મળે

તેવા વિદ્યાલય સ્થાપવા જોઈએ જે અપંગો બુદ્ધિની મંદતાને લીધે કે બીજા કારણને લીધે હિતકર શિક્ષણ લેવાને યોગ્ય ન હોય તે અને જેઓ રક્તપિત્ત જેવા રોગથી પીડાતા હોય તેમના રક્ષણને માટે ઉદાર ગૃહસ્થોએ તેમને રહેવાયોગ્ય નિરાશ્રમ સ્થાપવા જોઈએ (૭૭)

વિવેચન—મનુષ્ય પાંચે ઇંદ્રિયોના સમૂહવડે પોતાના દેહનો બધો વ્યાપાર યથાસ્થિત રીતે ચલાવે છે તેમાંની એક ઇંદ્રિય પણ જો ન્યૂન હોય તો તે અપંગ અથવા વિકલાંગ લેખાય છે એવા અપંગ મનુષ્યોની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હોય છે તેઓ પોતાનો દેહવ્યાપાર બીજા મનુષ્યના તે ઇંદ્રિયની મદદ વિના ચલાવી શકતા નથી અને જો તેવી મદદ તેને મળતી નથી, તો તેઓ અત્યંત પીડાય છે એક આંધળો માણસ બીજા દેખતાની મદદ વિના ડગલું પણ ભરવાને અસમર્થ હોય છે બહેરો માણસ ઈશારત વડેજ સમજી શકે છે અને મુંગો માણસ ઈશારત વડે બોલી શકે છે પંગુ લાને બીજો માણસ ઉંચકીને લઈ જાય તોજ એ બીજે સ્થળે જઈ શકે છે આવા જે અપંગ મનુષ્યો છે જેઓ રક્તપિત્ત જેવા દર્દથી પોતાના અંગોપાંગને એક પછી એક ગુમાવતા રહીને છેવટે અપંગ બની જાય છે તેવાઓની સેવા બજાવી શકાય એ રીતે કામ લેવાની મોટી જરૂર છે આવા અપંગ મનુષ્યો સામાન્ય રીતે પોતાનું ગુજરાન કમાઈ શકવાને અસમર્થ હોય છે પાંગળો માણસ કોઈની નોકરી કરવા જઈ શકતો નથી આંધળો માણસ દેખી શકતો નથી મુંગો માણસ સાંભળી શકતો નથી ઠુંઠો માણસ પોતાના હાથ ચલાવી શકતો નથી આવા અપંગ મનુષ્યો શું કામ કરી શકે કે તેમને કોણ નોકરીમાં રાખે? આ કારણથી તેમની બાકી ઇંદ્રિયોનો વિકાસ કરવામાં આવે અને તે ઇંદ્રિયો દ્વારા કામ કરાવવામાં આવે તો તેઓ કાંઈક ધન પેદા કરીને અને એ રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે આ કારણથી આંધળાઓ માટે અંધશાળા બહેરા મુંગા માટે ખાસ શાળા અપંગો માટે અશક્તાશ્રમ રક્તપિત્તીયા માટેના ખાસ ઔષધાલયો વગેરે સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં છૂટક છૂટક સ્થપાએલી છે પરન્તુ દેશના બધા અપંગોને માટે એ આશ્રમો પૂરતા નથી આવા આશ્રમોમાં અપંગોની

જે ઇંદ્રિયો સારી હોય છે તે દ્વારા કામ કરવાનું તેમને શિખવવામાં આવે છે દાખલા તરીકે આંધળાઓ પોતાની ખાસ લિપિથી વાચતા લખતા, વાજિંત્ર બજાવતા અને ગાતા શીખે છે બ્હેરા મૂંગા સીવણ કામ શિલ્પકામ, ભરત ગુંથવાનું કામ ચિત્રકામ વગેરે શીખે છે પાંગળાઓ હાથથી નાના માચાઓ બનાવીને અને ઠૂંઠાઓ પગથી તેવા સાચા બનાવીને કામ કરે છે અને એ રીતે ગુજરાન પેદા કરે છે આવા અપંગોને આળસુ બેસાડી રાખીને તેમને ખાવા આપવા કરતા તેમને કામ કરતા શીખવીને તેમનું ગુજરાન કમાતા શીખવવું એ વધારે હિતાવહ છે, કારણ કે કામ મનુષ્યોને જીવનનો આનંદ આપે છે અને ચુસ્તી એ મનુષ્યના જીવનને નિરસ-શુષ્ક બનાવે છે વળી સુસ્ત મનુષ્યો દિવસે દિવસે જડ બનતા જાય છે, તેથી કંઈક કામ કરીને નિર્વાહ ચલાવનાર મનુષ્યોના મન વગેરે પ્રફુલ્લિત રહે છે આ કારણથી પ્રથમ તો માત્ર એકાંત દયાથી તેવા અપંગોનું પોષણ કરવાની હિમાયત નહિ કરતા તેમને જ સમાજને ઉપયોગી બનાવવા માટે જૂદી જૂદી વિદ્યા-કળા શિખવનાર વિદ્યાલયની સ્થાપનાની યથોચિત હિમાયત કરી છે અપંગોની સેવા વનવાસી આશ્રમોની સ્થાપના દ્વારા કરી શકે છે, તેમજ સામાન્ય મનુષ્યો એવી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા વગેરે દ્વારા કરી શકે છે હિંદમાં સ્થપાએલી આંધળા બ્હેરા, મૂંગા વગેરે માટેની કેટલીક શાળાઓ એવા સ્ત્રી પુરૂષોને હસ્તે સ્થપાઇ છે કે જેઓ ધનવાન નહિ હોવાથી ધન આપી શક્યા નથી પરન્તુ માત્ર જાતિસેવા જ અર્પી શક્યા છે અને તેમની જાતિસેવા આગળ હજારો રૂપિયા તુચ્છ ગણાતા હોવાથી તે સંસ્થાઓ આજે સારી રીતે ચાલી રહેલી છે (૭૭)

[હવે અપંગોની સેવાનું આધ્યાત્મિક ફળ દર્શાવવામાં આવે છે]

अपाङ्गसेवाफलम् । ७८ ॥

सम्पूर्णाऽवयवेन्द्रियाणि बहुला सम्पच्चिरं जीवनं ।
यच्चारोग्यसुखं बलं च विपुलं प्राप्तं त्वया साम्प्रतम् ।
जानीहि त्वमपाङ्गिनां करुणया सेवा कृता या पुरा ।
तस्याः पक्वफलानि तानि कुरु तत्तामेव

અપંગોની સેવાનું ફળ

ભાવાર્થ—હે માનવ ! આ વખતે જે શરીરના બધા અવયવો સંપૂર્ણ સુઘડ અને સુંદર મળ્યા છે, પુષ્કળ સંપત્તિ, લાંબુ જીવન—આયુષ્ય, તનદુરસ્તીનું સુખ અને શરીર અને મનનું વિપુલ બળ જે પ્રાપ્ત થયું છે તે બધું આગળના જન્માન્તરમાં જે અપંગોની કરૂણાબુદ્ધિથી સેવા બજાવી છે તેનું જ ફળ છે એમ તું તારા મનમાં ખાત્રીથી માન ? ફરી એવા સુખની ઇચ્છા હોય તો પુણ્યપ્રદાયિની તેજ અપંગ સેવા આજે બજાવ (૭૮)

વિવેચન—જેઓ પ્રારબ્ધ કર્મને અને પુનર્જન્મને માને છે તેઓ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલા કથનનું રહસ્ય તત્કાળ સમજી શકશે અનેક ભલાં કાર્યો પૂર્વ ભવમાં કરવાથી જીવ મનુષ્યદેહ પામે છે, તેટલા માટે જ જૈન શાસ્ત્રમાં દુલ્હા માણુસા દેહો એમ કહેવામાં આવ્યું છે મનુષ્યદેહ મળવા ઉપરાંત પાંચે પરિપૂર્ણ ઈંદ્રિયો મળે તે તો ગત ભવના પરમ પુણ્યકાર્યોને જ અવલંબીને હોય એ સમજી શકાય તેવું છે જેવાં સારાં માઠાં કર્મો જીવ કરે છે તેના પ્રમાણમાં તે જીવ ઉંચો—નીચો ચડે છે—ઉતરે છે એટલે પાંચ પરિપૂર્ણ ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યના જીવે પૂર્વે તદનુરૂપ સત્કર્મો કરેલાં હોય એ નિઃસંશય છે ગ્રંથકાર કહે છે કે આગલા જન્મજન્માતરમાં જે અપંગોની કરૂણાબુદ્ધિથી સેવા બજાવી હોય તેના જ ફળરૂપે પાંચે પરિપૂર્ણ ઇંદ્રિયોની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે એવું સમજીને અપંગોની સેવા બજાવવામાં મનુષ્યે ઉદ્યુક્ત થવું જોઇએ

દૃષ્ટાંત—વિપાક સૂત્રમાં આપેલી એકાઇ રાઠોડની કથા અત્ર પ્રાસંગિક થઈ પડશે વર્ધમાન નામના ગામનો માલીક એકાઇ રાઠોડ હતો તે બહુ દુષ્ટ હતો ખેડૂતો પાસેથી તે બહુ આકરી મહેસૂલ લેતો, લાંચ લેતો લોકોને રંજાડતો, તેમને મારતો—કૂટતો, લોકોના અંગોપાંગ છેદીને તેમને ત્રાસ આપતો, રસ્તે જતા માણસોને લૂંટી લેતો અને એ રીતે બહુ દુષ્ટ જીવન ગાળતો એક વખત તેને શરીરમાં એકી સાથે ૧૬ મહારોગ ઉત્પન્ન થયા અનેક વૈદ્યોને બોલાવીને તેણે ઔષધોપચાર કર્યા પરન્તુ રોગો મટ્યા નહિ ૨૫૦ વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે રોગનું કષ્ટ વેઠતો તે મરણ પામ્યો અને પહેલી નરકમાં

ચાણુ આયુષ્ય ભોગવીને મૃગાવતી રાણીના ઉદરમા ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયો. રાણીને તે ઉત્પન્ન થતા જ બહુ કષ્ટ થવા લાગ્યુ અને બીજી બાજુએ રાજાની પ્રીતિ તેના ઉપરથી ઉતરી ગઇ પોતાના ઉદરમાના ગર્ભને અપશુકનીયાળ માનીને તેણે એ ગર્ભનુ પતન કરવાને અનેક પ્રકારના ઔષધો ખાધા પરન્તુ ગર્ભ પડચો નહિ એ ગર્ભ જન્મ્યો તે જન્માધ, અંગોપાગહીન બહેરો, મૂગો અને અનેક પ્રકારની ખામીઓવાળો જન્મ્યો તેને ઇંદ્રિયોના ચિહ્ન માત્ર હતા પરન્તુ પ્રકટ ઇંદ્રિયો નહોતી તેના શરીરમાથી બહુ દુર્ગંધની નીકળતી હોવાથી તેને ભોયરામા રાખવામા આવ્યો તેને જે આહાર ખવરા વવામા આવતો તે તેના ઉદરમા જતા જ તેનુ લોહી પરૂ વગેરે બની જતુ અને તેનું તુરત વમન થઇ જતુ એ લોહી રુધિરનો આહાર કરતા તે પુત્ર ૨૬ વર્ષ સુધી જીવ્યો પૂર્વ જન્મમા તેણે જે અપકૃત્યો કરેલા તેના જ ફળ રૂપે તેનું આ અંગોપાગહીન અને ઇન્દ્રિયહીન જીવન ભોગવી પુન તે નરકમા ગયો અને એ રીતે અનેક નરકોમા ભ્રમ્યો તેથી ઉત્કૃષ્ટ અંગોપાગહીન અને ઇન્દ્રિયહીન જીવોની સેવા કરતા તે સેવા ગુણપરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે (૭૮)

—:o:—

एकादश परिच्छेद

સેવાધર્મ નિરૂદ્યમી જનોની સેવા

[હવે સેવાધર્મની એક બીજી શાખા-નિરૂદ્યમી જનોની સેવાનુ નિદર્શન કરવામા આવે છે]

निरुद्यमितारमकरोगस्य निवारणम् । ७९ ॥

श्रीमन्तोऽपि निरुद्यमा यदि तदा दीना भवन्ति क्रमात्।
सामान्यस्य तु का कथा व्यवहृतौ रोगस्ततोऽयं महान्॥
दारिद्र्योपहता बुभुक्षिततया कुर्वन्ति पाप न किं।
आर सुकृतिभिर्यत्नो विधेयस्ततः ॥

નિરૂદ્યમીપણા રૂપી રોગનુ નિવારણ.

ભાવાર્થ—શ્રીમતી પણ જો તદ્દન નિરૂદ્યમી બને તો ક્રમે ક્રમે દીન અવસ્થાને પામે છે તો પછી સામાન્ય માણસની તો શુ વાત કરવી? ખરેખર નિરૂદ્યમીપણું એ વ્યવહારની આમનમા મ્હોટો રોગ છે માણસ જ્યારે દિન બને છે ત્યારે ભૂખો વગે શુ શુ પાપ નથી કરતા? અથાત ન કરવાનુ કામ કરે છે તેથી પાપની વૃદ્ધિ થાય છે માટે સમાજમાથી નિરૂદ્યમીપણાના રોગનુ નિવારણ કરવાને પુણ્યશાળી માણસોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (૭૯)

વિવેચન—મનુષ્યના શરીરમા જેમ અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સમાજરૂપી શરીરમાં પણ રોગોનુ અસ્તિત્વ હોય છે નિરૂદ્યમીપણ એ પણ સમાજનો એક રોગ છે સમાજનો કેટલોક ભાગ જેવી રીતે આળસુ હોય છે, ભિખારી અવસ્થા ગાળે છે, ચોરી જેવા ધધા કરે છે, તેવી રીતે તેમાનો કેટલોક ભાગ નિરૂદ્યમી પણ હોય છે કેટલાક પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને આળસુ-નિરૂદ્યમી રહે છે, તો કેટલાક ધન સાધને અભાવે નિરૂદ્યમી રહે છે જેઓ ખરેખર પરિશ્રમ કરીને પેટ ભરવાની જિજ્ઞાસાવાળા હોય છે પરન્તુ જેમને કામધધો મળી શકતો નથી તેઓને વસ્તુત ઉદાર અને સેવાધર્મી મનુષ્યોની મેવાની જરૂર હોય છે જ્યારે તેઓ લાબો વખત કામ-ધધો મેળવી શકતા નથી, ત્યારે તેઓ કરજદાર હાલતમા આવી પડે છે અથવાતો નિરૂપાયે ભિખારી બનીને સમાજનો બોજા રૂપ થઈ પડે છે આવા મનુષ્યોને ભીખ આપીને તેમનુ થોડા દહાડા પેટ ભરવુ તે જોકે ઉપકારક કાર્ય છ, તોપણ તે કરતા તેમને ધધે ચડાવવા, તેમને કામ લાવી આપવુ એ પરમ ઉપકારક કાર્ય છે અને તેથી જેઓ સુજ્ઞ દયાધર્મી મનુષ્યો છે તેઓ તો નિરૂદ્યમી મનુષ્યોને ઉદ્યમી બનાવવા દ્વારા જ પોતાની દયાનુ દર્શન કરાવે છે ભિખારીપણાને ઉત્તેજન આપવાથી તેના મનુષ્યત્વની હાનિ થાય છે લાબો વખત ભીખ માગવાથી મનુષ્ય બેશરમ બને છે આળસુ બને છે અને શ્રમ કરીને ધન કમાવાની તેની વૃત્તિ ક્ષીણ થઇ જાય છે તેથી ઉલટ નિરૂદ્યમીને ઉદ્યમી બનાવવાથી તેના

મનુષ્યત્વને આપણે ખોવીએ છીએ નિરૂદ્યમિતાથી મનુષ્ય ભિખારી બને ત્યાંસુધી તો થોડી જ હાનિ થાય છે, પરન્તુ નિરૂદ્યમી મનુષ્ય જ્યારે ભૂખે મરવા લાગે છે, ત્યારે તે અધીરો બનીને નીતિનો ત્યાગ કરવા તરફ દોરાય છે બુભુક્ષિત किं न करोति पाप क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति અર્થાત્ ભૂખ્યો માણસ કયુ પાપ કરતો નથી? તેવા મનુષ્યો દયાહીન બનીને પાપ કરવામા ઉદ્યત બને છે એક નિરૂદ્યમીપણાનો રોગ જ એવો છે કે જે સમાજમા ચોરી વ્યભિચાર નિર્દયતા કપટ, વિશ્વાસઘાત વગેરે અનેક દુર્ગુણોને ફેલાવે છે માટે એવા દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ અટકાવવા માટે જે ઉપાયો આવશ્યક છે તેમાનુ એક નિરૂદ્યમીપણાને દૂર કરવાનું છે શ્રીમતો જેવી રીતે નિરુદ્યમી મનુષ્યોને ધધે લગાડવામા મદદ કરી શકે તેવી જ રીતે મધ્યમ સામાન્ય સ્થિતિના મનુષ્યો પણ દીન-નિરૂદ્યમી જનોને ધંધો શોધી આપવા દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે છે સ્માઇલ્સ કહે છે કે- The truest philanthrophists are those who endeavour to prevent misery dependence and destitution, and especially those who diligently help the poor to help themselves અર્થાત્-જેઓ દુખ, પરવશતા અને લાચારી-ગરીબાઇ અટકાવવાનો યત્ન કરે છે અને મુખ્યત્વે કરીને જેઓ ગરીબ લોકને સ્વાશ્રયી કરવામા આગ્રહપૂર્વક સહાયતા આપે છે, તે ખરેખરા પરદુખભજક છે એ પ્રમાણે નિરૂદ્યમી જનોને ઉદ્યમી બનાવવામા મદદ કરવી તે તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવા બરાબર છે એક ગ્રથકારે એવો હિસાબ કાઢ્યો છે કે અમેરિકામા વેશ્યાવૃત્તિ કરનારી સ્ત્રીઓમાથી અર્ધી કરતા વધારે સ્ત્રીઓ કેવળ ગરીબાઈ અથવા નિરૂદ્યમીપણાને લીધે એ માર્ગે ચડેલી હોય છે એ જ રીતે એક નિરૂદ્યમીપણાનો રોગ સમાજમા બીજા અનેક નૈતિક રોગોને જન્મ આપનો હોવાથી તે અટકાવવા અથવા જેમ બને તેમ ઓછો કરવા યત્ન કરવો એ સેવાધર્મી મનુષ્યના કર્તવ્યોમાનુ એક કર્તવ્ય છે દુકાળના વખતમા લોકો વધારે પ્રમાણમા નિરૂદ્યમી બની જાય છે, અને તેમાંના મોટા ભાગના મનુષ્યો [illegible]

એવા વખતમા સાચા દયાળુ મનુષ્યો કેવળ વૃદ્ધો તથા અપંગોને જ ભિક્ષા આપીને જેઓ શરીરે અશક્ત હોય છે તેમને કામધંધો પૂરો પાડવા પાછળ જ પોતાના ધનનો વ્યય કરવાનું વાજબી માને છે અને એ જ તેમની દયાળુતાની સાર્થકતા પણ છે (૭૯)

[હવે પછીના શ્લોકમા નિરુદ્યમીપણાના કારણોની તપાસ કરીને ગ્રંથકાર તેનું નિવારણ કરવાનો માર્ગ સૂચવે છે]

निरुद्यमिताकारणाना निवृत्ति ।८०॥

ईहन्ते बहुल धन च सहसा द्यूतेन केचित्परे ।
देवाराधनमन्त्रतन्त्रविधिना स्वर्णादिसिद्ध्याऽपरे ॥
ते सर्वेऽप्यलसा निरुद्यमतया नश्यन्ति दारिद्र्यतो
बोध्यास्ते हि भवेयुरुद्यमपरास्त्यक्त्वा निरुक्तभ्रमम् ॥

નિરુદ્યમીપણાના કારણોની નિવૃત્તિ

ભાવાર્થ—કેટલાએક લોકો જુગાર કે સટ્ટામા એકદમ લાખો રૂપીયા મેળવવા ઇચ્છે છે, કોઇ વળી દેવ-દેવીને પ્રસન્ન કરી ધન મેળવવા ચાહે છે, કોઇ મંત્ર તંત્રની સાધનાથી તો કોઇ સુવર્ણસિદ્ધિ અને જડીબુટ્ટીથી ધનવાન્ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે આવા ભ્રમમા ભરમાઇ જઇને માણસો આળસુ અને નિરુદ્યમી બને છે તેનુ પરિણામ એ આવે છે કે તેમની પાસે કંઈ હોય છે તે પણ ચાલ્યુ જાય છે અને આખર દરિદ્રપણાથી નાશ પામે છે માટે ઉપદેશકોએ એવા ભ્રમણાઓને સમજાવવા જોઇએ કે જેથી તેઓ ભ્રમ છોડી ઉદ્યમપરાયણ બને (૮૦)

વિવેચન—ઉદ્યમ વિનાના મનુષ્યો અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે કારણકે દરિદ્રતાથી ઘેરાવાને લીધે તે વખતે તેમની માનસિક સ્થિતિ નિર્બળ બની ગઈ હોય છે આ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતા તેઓ ધન કમાવાની ચિત્રવિચિત્ર યુક્તિઓ શોધે છે અને એ યુક્તિઓનો અમલ કરતા તેઓ પાપ-પુણ્ય વાજબી-ગેરવાજબી કે ન્યાય-અન્યાય એમાનું કશું જોતા

નથી તેઓ પોતાના ભાગ્યના ચમત્કાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા જેટલા નિર્મળ મનના અને છે અને પછી ભાગ્યનો ચમત્કાર જોવાને કોઇ કોઈ બેન બેને છે જુગાર સટ્ટો, વગેરે માર્ગે જનારા મનુષ્યો પોતાના ભાગ્ય ઉપર જ આધાર રાખનારા હોય છે અને એકવાર જુગાર-સટ્ટાના ખેલના જો લાભ થાય છે તો તેઓ ઉદ્યમ ઉપરની શ્રદ્ધા છોડીને કેવળ ભાગ્યવાદી જ બની જાય છે। તેઓ એમ માની લે છે કે આપણા ભાગ્યમા ઉદ્યમ નહોતો તેથી ઉદ્યમ મળ્યો નહિ, પરન્તુ ધન તો ભાગ્યમા લખાએલુ જ હતું, એટલે ઉદ્યમ કર્યા વિના માત્ર જુગારમાં એક દાવ નાખવાથી પણ ધન મળી આવ્યું। આવી માન્યતા મનુષ્યના મગજમા એકવાર પેસી જાય છે પછી તે જલ્દી દૂર થઈ શકતી નથી તે એક પછી એક દાવ નાખતો જાય છે કાંઈક પ્રાપ્ત કરે છે, કાંઈ ગુમાવે છે અને પછી તેનુ માનસિક વાતાવરણ ઉદ્યમથી વિમુખ બનીને કેવળ જુગાર ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનાર જ બની જાય છે નિરૂદ્યમી મનુષ્યો જો ભાગ્યવાદી બનીને જુગાર-સટ્ટામા પડતા નથી, તો તેઓ દેવ-દેવીઓની ઉપાસનાદ્વારા ધનપ્રાપ્તિ કરવાની વાસના રાખવા લાગે છે। કેટલાક એમ સમજે છે કે જો દેવ-દેવી પ્રસન્ન થાય તો તેઓ હરકોઇ રીતે ધન લાવી આપે છે, એટલે પછી તેઓ મન્ત્ર-યન્ત્રની સાધના કરવા પાછળ, જડી બુટ્ટીથી સુવર્ણસિદ્ધિ કરવા પાછળ અને જાદુઈ રીતે ધનવાન્ બનવાના યત્નોની પાછળ પડે છે જ્યા લોભીયા હોય છે ત્યા ધૂતારા ભૂખે મરતા નથી મન્ત્ર-યન્ત્ર સાધનારા અને કીમીયા કરી સુવર્ણસિદ્ધિ કરી આપવાની વાતો કરનારા ધૂતારાઓ જગતમા અનેક હોય છે અને તેઓ એવા નિરૂદ્યમી માણસોને લલચાવીને તેમને ખાડામા પાડવા યત્ન કરે છે આ રીતના ભામા પાછળ ભમનારાઓ આળસુ અને નિરૂદ્યમમા પોતાની પાસે રહેલુ થોડુ દ્રવ્ય ગુમાવી બેસે છે અને વિશેષમા એવા ધૂતારાઓ તેમની પાસેનુ રહ્યુ-સહ્યુ સઘળુ ધૂતી જાય છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર નિરૂદ્યમિતા વધે છે તેટલા માટે જુગાર, સટ્ટો, મન્ત્ર-યન્ત્રાદિના પ્રયોગો, કીમીયા, વગેરે પાછળ પડનારાઓને તે માર્ગે જતા અટકાવીને સદુદ્યમમા જોડાવા ઉપદેશ આપવો તે પણ જનતાની મહાન્

સેવા છે આ પ્રકારે નિરુદ્યમી બનીને ખ્યગબ થએ ।। જુગારીઓ, સટોરીયા અને જાદૂઈ પ્રયોગોદ્વારા ધનપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારાની દુસ્થિતિના પુષ્કળ દષ્ટાન્તો આ જગત્‌માંથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે (૮૦)

[નિરુદ્યમી મનુષ્યોને માટે ઉત્તમ મદદ કઇ ? તે વિષે હવે ગ્રન્થકાર કહે છે]

निरुद्यमानामुद्यमपदारोपणम् । ८१ ॥

येषां नास्ति सदुद्यमो न च धनं निर्वाहयोग्यं गृहे ।
याचन्ते गृहिणोऽपि ते विधिहता दातुः सकाशे धनम् ॥
नैभ्यो देहि धनं यतः पुनरपि स्यात्तादृशी तद्दशा ।
किन्तूद्योगपरायणाँश्च कुरु तान् यन्निर्वहेयुः स्वयम् ॥

નિરુદ્યમીઓને ઉદ્યમે લગાડવા

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જેના ઘરમા નિર્વાહ પૂરતુ ધન નથી તેમ કોઈ સારો ઉદ્યમ પણ નથી તેવા માણસો કુટુંબી હોવા છતા દુર્દૈવને વશ થઇ વખત દાતારની પાસે ધનની ભીખ માગવા નીકળે છે આવી સ્થિતિમા દાતાર જો ધન આપે તો તેથી તેના થોડા સંકટનુ નિવારણ થાય છે પણ તે લાંબા વખતનુ નહીં તે નિરુદ્યમી માણસ મળેલ મદદ થોડા જ વખતમા બેઠા બેઠા ખાઇ જાય છે એટલે પાછી એની એ દશા આવે છે માટે એવા માણસોને પૈસાની મદદ આપવા કરતા ઉદ્યમપરાયણ બનાવવા જોઇએ કે જેથી તે ઉદ્યમ કરીને પોતાની મેળે નિર્વાહ કરી લે ધનની ભિક્ષા આપવા કરતા કામની ભિક્ષા આપવાથી ગરીબ મનુષ્યનુ કેટલુ હિત થાય છે તે પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ છે અન્નદાનને એક ઉત્તમ પ્રકારનુ દાન લેખવામા આવેલુ છે પરન્તુ વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક એ દાન આપવામા આવવુ જોઇએ જેઓ અન્નપ્રાપ્તિ માટે ધન કમાવાને અશક્ત હોય તેમને અન્નદાન આપવુ એ ઠીક છે કારણકે જો તેઓને અન્ન ન મળે તો તેઓ ભૂખે મરવાનો સંભવ છે, પરન્તુ જેઓની શરીરશક્તિ ધન કમાવા જેવી હોય છે તેમને અન્નદાન નડે પોષવા એ તો આળસ અને

દુર્ગુણોને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે આપણા દેશમા ગામ ગામ ભટકતા વેરાગી બાવાની સખ્યા ઘણી મોટી છે તેનુ કારણ અવિચારપૂર્વક આપવામા આવતા અન્નદાનનુ છે આ કારણથી આપણા દેશની કેટલીક ગુન્હા કરનારી જાતો બાવાઓના વેશ લઇ અન્નક્ષેત્રોમાથી મફતનુ અનાજ લઇ ગામેગામ ભટકે છે અને લાગ પડ્યે ચોરીનો ધધો કરે છે યુરોપના દેશોમા સશક્ત માણસો ભીખ માગી શકતા નથી પરન્તુ તેઓ કામ–ધધાની ભીખ માગે છે તે દેશોમા જો સશક્ત માણસ ભીખ માગે તો તે ગુન્હેગાર થાય છે અને તેને જેલમા પૂરી ત્યા તેની પાસે કામ કરાવી ખાવાનુ આપવામા આવે છે માટે નિરુદ્યમી સશક્ત મનુષ્યોને ધધો આપવો પણ અન્નવસ્ત્રની ભીખ બનતાસુધી ન આપવી તે જ ઉભય પક્ષને–દાતાને તેમજ ગ્રહિતાને હિતકારક છે ઉદ્યમી મનુષ્યો સમાજ પરનો બોજો ઉતારનાર છે જ્યારે નિરુદ્યમી અને હમેશના ભિખારીઓ સમાજપરનો બોજો વધારનાર છે (૮૧)

[હવે ગ્રથકાર ખેડૂત વર્ગની સેવા તરફ સેવાધર્મીઓનુ લક્ષ ખેંચે છે]

कृषिकारसेवा ।८२॥

ये कुर्वन्ति परिश्रमेण सतत कृष्यादिकार्यं निज ।
धान्य जीवनसाधन जनपदे सपूरयन्ति स्वयम् ॥
तेषामाक्रमण भवेद्यदि नृपाद् व्यापारिवर्गात्पुना-
रक्ष्यास्तेऽपठितास्तदा कृषिकरा सेवार्थिभि सज्जन ॥

ખેડૂતોની સેવા.

ભાવાર્થ—જે ખેતરોમા તડકામા અને વરસાદમા સખ્ત શારીરિક પરિશ્રમ કરીને ખેતીનુ કામ કરે છે અને માણસના જીવનનુ સાધન ધાન્ય નિપજાવીને આખા દેશને પૂરુ પાડે છે તે ખેડુતોના ઉપર લોભી રાજા કે વ્યાપારી વર્ગ તરફથી અયુક્ત દબાણ થાય તો સેવાભિલાષી સજ્જનોએ અભણ ખેડુતોને પક્ષે રહી તેમનુ રક્ષણ કરવુ જોઇએ (૮૨)

વિવેચન—હિન્દુસ્તાન એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે અને ખેતી ઉપર જીવી ને આડકતરી રીતે નભનાર પ્રજાવર્ગ સેંકડે ૮૦ ટકા જેટલો છે આ વર્ગનો ધંધો પરંપરાથી ખેતી કરવાનો જ હોવાથી તેઓ મોટે ભાગે અભણ હોય છે, ગરીબ હોય છે અને તામસ વૃત્તિના હોય છે તેમની એ સ્થિતિનો લાભ ઘણી વાર લેવામાં આવતો નજરે પડે છે વેપારીઓ તેમની અભણતા જોઈને ઠગે છે, તેમની સરળતા દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે અને રાજ્ય તથા રાજ્ય-કર્મચારીઓ તેમની તામસવૃત્તિનો લાભ લઈ તેમના ગજા કરતા વધારે મહેસૂલ લે છે, તેમની પાસે વેઠ કરાવે છે, પગલે પગલે તેમનો માનભંગ કરે છે અને એવી અનેક રીતે અજ્ઞાન ખેડૂતો બીજાઓને હાથે ભરાઈ રહેતા હોય છે તેઓમાં જો થોડું પણ ભણતર હોય તો તેઓ વેપારીઓને હાથ હિસાબની ગરબડી વગેરેમાં ઠગાત નહિ તેટલા માટે ખાસ કરીને તેઓમાં વિદ્યાનો ફેલાવો થાય તેમ કરવું એ સેવાધર્મીઓની પહેલી ફરજ છે. લોના રાજ્ય કે રાજ્યકર્મચારીઓ દ્વારા તેમને થતો અન્યાય દૂર કરવો ખેડૂતોને તેમના હક્કો સમજાવવા જોઈએ રાજ્યની પાસેથી ન્યાય મેળવતા તેમને શીખવવું જોઈએ, તેમની વતી રાજ્ય અને રાજ્યકર્મચારીઓ પાસેથી ન્યાય મેળવવા યત્ન કરવો જોઈએ એ બધા ધર્મો સેવાધર્મીના છે હક્કોની સમજ વિનાના, વિચારરૂપી પ્રકાશ આપનારી આંખ વિનાના ખેડૂતો એક રીતે જગતના વ્યવહારમાં અપંગની દશા જ ભોગવતા હોય છે તેમને એ દશામાંથી ઉગારવી એ ખેડૂતની સેવા બજાવવા બરાબર છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ એ સમગ્ર જનતાની પણ સેવા બજાવવા બરાબર છે ખેડૂતને 'જગતના તાત'ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, કારણકે ટાઢ-તડકામાં કે વરસાદમાં ખેતરમાં કામ કરવાનો જે અસાધારણ પરિશ્રમ તે ઉઠાવે છે તેના ફળરૂપે ધાન્ય પાકે છે અને એ ધાન્યવડે જનતાનું પશુઓનું તથા પક્ષીઓનું પોષણ થાય છે આ માટે કોઈ પણ દેશનો ખેડૂત વર્ગ જો આબાદ હોય છે તો તે દેશ કદાપિ ગરીબ બનતો નથી, પરન્તુ જે દેશનો ખેડૂત વર્ગ વેપારીઓ અને રાજસત્તાનો ભોગ થઈ પડે છે તે દેશ ગરીબીમાં જ રહે છે આ માટે જ ગોલ્ડસ્મીથે ખરું કહ્યું છે—

But the bold peasantry, their country's pride
If once destroyed, can never be supplied

અથાત્—ધીગજવાળો ખેડૂત વર્ગ જે એક દેશના અભિમાનરૂપ છે, તેનો જો એકવાર નાશ થયો તો તે પુન પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી આ માટે જ ખેડૂત વર્ગનું યથોચિત રક્ષણ કરવું તે સેવાધર્મીઓની પવિત્ર ફરજ છે

દૃષ્ટાંત —રશિયાના ઝાર છેલ્લા નિકોલાસના વખતમાં મોટી રાજ્ય-ક્રાન્તિ થઇ તેનું કારણ ખેડૂત વર્ગની રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવેલી દુર્દશા જ છે વર્ષોથી રશિયામાં ત્યાંનો અમીર વર્ગ અને રાજકર્મચારી વર્ગ ખેડૂત વર્ગ ઉપર જુલમ કરી રહ્યો હતો મોટા જમીનદારો અને ઉમરાવો ખેડૂતો પાસે ફરજીયાત ખેતી કરાવતા, તેનો બદલો તેઓ પૂરો આપતા નહિ અને ખેડૂત વર્ગ હમેશા ભૂખ્યો, ગરીબ અને ગુલામની માફક રહેતો જો કોઈ ખેડૂત માથું ઉંચકતા તો જમીનદારો રાજ્યમાં ફરીયાદ કરતો અને રાજ્યમાં તો અમીર, ઉમરાવો ને ધનવાનો જ ફાવતા એટલે ખેડૂતોની વધારે દુર્દશા થતી આવી રીતે સેંકડો વર્ષો સુધી રશિયાની ખેડૂત પ્રજા દબાએલી જ રહી ખેડૂત વર્ગની સેવા માટે કેટલાક રશિયન સ્ત્રી પુરુષ દેશભક્તો નીકળ્યા અને તેમણે ખેડૂતોના મંડળો સ્થાપી તેમના હકો તેમને સમજાવવા માંડ્યા, તો રાજ્યે તે દેશભક્તોને રાજદ્રોહી ઠરાવી સાઇબીરિયાના જંગલી પ્રદેશમાં દેશપાર કર્યા અને કેટલાકને ફાંસીએ ચડાવ્યા પરન્તુ ઝારે રશિયાની રાજસત્તાનો પાપનો ઘડો ભરાઇ ચૂક્યો યુરોપીયન વિગ્રહમાં રશિયાની હાર ઉપર હાર થવા લાગી, એટલે ખેડૂતો ઉપર વધારે ત્રાસ ગુજરવા લાગ્યો અને ઝારે ખેડૂતોએ જ બળવો ઉઠાવી, ઝારને પદભ્રષ્ટ કર્યો ખેડૂતોના આગેવાનો મોટા દેશભક્તો બન્યા અને તેમણે ઝાર કુટુંબનો ઘાત કર્યો, કેટલાક અમીર-ઉમરાવોને પણ ઠાર કર્યા અને કેટલાક નાસી છૂટ્યા આજે રશિયામાંથી ઝારશાહી સત્તા કેવળ નાબુદ થઇ છે, પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઇ છે, ખેડૂતો ઉપરનો જુલમ દૂર થયો છે અને રશિયાના ઇતિહાસમાં [illegible] ની એવી રાજ્યક્રાન્તિને પરિણામે પુન રશિયા આબાદ થવા [illegible] ખેડૂત વર્ગ [illegible] લેનીન રશિયાના રાજ્યનો [illegible]

કીર્તિ સાથે મરણ પામ્યો છે રશિયાની પ્રજા આજ લેનીનની ખરને અત્યન્ત માનની દૃષ્ટિથી જૂએ છે (૮૨)

[હવે મજૂર વર્ગની સેવાનુ સેવાવ્રતીઓને સૂચન કરવામા આવે છે]

कर्मकरसेवा । ८३ ॥

येऽनादृत्य शरीरसंस्कृतिविधिं यन्त्रालयादिस्थले ।
कार्यं कर्मकरा श्रमेण महता कुर्वन्ति रात्रिन्दिवम्।
तेषां स्यात् स्वकुटुम्बपोषणमलं तावद्भृतिं दापय-
न्नात्यन्ताक्रमणश्रमाधिकतया रक्ष्यास्तथा तेऽखिला ॥

મજૂરોની સેવા

ભાવાર્થ—જે મજૂરો મીલ જેવા કારખાનામા શરીરની પણ પરવા ન કરતા રાત દિવસ ઝાઝી જોખમે પણ ઘણો પરિશ્રમ લઈ કામ બજાવે છે તેમના પોતાના કુટુંબનુ બરાબર પોષણ થાય તેટલી રોજી ન મળતી હોય તો તેમને અપાવવી જોઈએ અને હદ ઉપરાંત શરીરને ધક્કો લાગે તેટલો શ્રમ ખમવો પડતો હોય તો તેનાથી પણ તેમનુ રક્ષણ કરવુ જોઈએ (૮૩)

વિવેચન—હિંદુસ્તાનમા યંત્રકળાનો વિશેષ પ્રચાર થતા મજૂરોનો પ્રવાહ ગામડાઓમાંથી નીકળીને શહેરોના કારખાના તરફ આવવા લાગ્યો છે આજના મજૂરો પહેલા ગામડાના ખેડૂતો અને ખેતમા કામ કરનાર મજૂરો હતા અને ત્યા તેઓ સખ્ત મજૂરી કરતા પરન્તુ તે મજૂરી અનિયમિત હતી અને ખુલ્લી હવા તથા અજવાળામા તેમને કામ કરવાનુ હતુ એથી તેમના શરીર અને મન તંદુરસ્ત રહેતા આજે કારખાનાઓમા કામ કરનારા મજૂરોના જીવન પરવશ તથા યંત્રવત્ બની જવા પામ્યા છે તેઓને રોજ સત્યાર કલાક કારખાનામા ગોંધાઈ રહેવુ પડે છે કારખાનાઓમા મોટે ભાગે છૂટથી હરવા-ફરવાની સંકડાશ હોય છે અને

ઍન્ગ્લેના હવા-અજવાળાના પ્રમાણમા ત્યાના હવા અજવાળા ઓછા તથા ગદા હોય છે તેઓને સ્વેચ્છા પ્રમાણે નહિ પરન્તુ નિયમો પ્રમાણે કામ કરવુ પડે છે અને જો નિયમમા રહેવામા ન આવે તો તેઓના વેતનમા ઘટાડો થતો હોવાથી, કેટલીક વાર મન તથા શરીરની ઉપરવટ થઈને તેમને કારખાનામા ગોધાઈ રહેવુ પડે છે આવા સયોગોમા કામ કરનારાઓને શારીરિક હાનિ બહુ ઓછી થાય તેટલા માટે સરકારે કાયદા વડે કટલાક નિયમો કર્યા છે, જેવા કે અમુક કલાકથી વધારે વખત મજૂરો પાસેથી કામ લેવુ નહિ, અમુક વયથી નાની વયના છોકરાઓને કારખાનામા રાખવા નહિ અમુક વખતને અતરે તેમને આરામ આપવો, અમુક દિવસોને અતરે તેમને રજા આપવી હવા-અજવાળાને માટે કારખાનામા અમુક પ્રકારની ગોઠવણો રાખવી વગેરે પરન્તુ જ્યારે જીવનમા સ્વાભાવિકતા મટીને કૃત્રિમતા દાખલ થાય છે જ્યારે સ્વચ્છિક મજૂરીને સ્થાને યત્રવત્ નિયમિત મજૂરી કરવી પડે છે જ્યારે સ્વચ્છ પ્રકાશમા શરીરને ફરવાનુ સ્થાન મળતુ નથી, જ્યારે ધુમાડાની અને યત્રોના ઘસારાથી દૂષિત થતી હવામા લાબા વખત સુધી રહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આખરે શારીરિક અને માનસિક મદતામા મનુષ્ય આવી પડે છે આજકાલ ગામડાના લોકોમા કામ કરનાર ખેડૂતો અને તેમના મજૂરો કરતા કારખાનાઓના મજૂરો શારીરિક સપત્તિમા નબળા જોવામા આવે છે તેમના બાળકો ફિક્કા અને કુટુંબ નિસ્તેજ જણાય છે ઇંગ્લેંડ સિવાય બીજા દેશોમા જોવામા આવે છે, તે અનુ દુર્ભાગ્યના ખાનાઓ નીચે યત્રવતજિંદગીમાથી જ મજૂરોની સામે આવીને ઊભુ રહે છે જમાનો યત્રોનો આવે છે તેથી યત્રોના કારખાના વિના મનુષ્યોને ચાલે તેમ જણાતુ નથી એટલે કારખાના તો રાખવા જ પડશે પરન્તુ કારખાનાઓમા કામ કરતા મજૂરોના જીવન સારા રહે તે માટે યત્ન કરવો, તેમને પુરેપૂરી રોજી મળે તેમ કરવુ, તેમના શરીરને નુકસાન ઓછા પડે તેવી વ્યવસ્થા કરવી, તેમને તેમના હક્કો કારખાનાઓના માલીકો પાસેથી મળે તે માટે લડત ચલાવવી એ બધા સેવાધર્મીઓના કર્તવ્યો થઈ પડ્યા છે ઇંગ્લાડ અને અમેરિકા જેવા દેશો કે જ્યા મધ્યાબધ કારખાનાઓ આવેલા

છે, ત્યા તો કેવળ મજૂરોની જ સેવા માટે મોગ મ ડળો સ્થપાયા છે, મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓને રાજકાર્યમા ભાગ ત્સિો મળે છે અને એવા મ ડળો દ્વારા મજૂરો પોતાની ફરિયાદો દૂર કરી પોતાના હક્કો તથા ન્યાય મેળવી શકે છે હિંદુસ્તાનમા પણ સખ્યાબધ કારખાના સ્થપાયા હોવાથી અને મજૂરો પગ્ગેરોના મજૂરો કરતા પ્રમાણમા ઓછા કેળવાયના હોવાથી મજૂરોની સેવા કરનાર મ ડળોની મોટા પ્રમાણમા જરૂર છે (૮૩)

[પૂર્વે કહેવાના આવ્યુ છે કે મ જૂરોના જીવન સ્વાભાવિક મટીને કૃત્રિમ બ ચા છે અને એ કૃત્રિમતાને લીધે તેમનામા અનેક દોષોએ પણ પ્રવેશ કર્યો છે આવા દોષોના નિવારણ અર્થે મ જૂરોને સદ્વર્તનનુ શિક્ષણ આપવાની હવે આવશ્યકતા દર્શાવવામા આવે છે]

कर्मकरसद्वर्त्तनशिक्षणम् । ८४ ॥

एते कर्मकरा निवृत्तिसमये सप्ताहसप्ताहके ।
व्याख्यानेन च शिक्षया बुधवरैर्योध्यास्तथा बोधके ॥
कुर्युर्नैव परस्परेण कलहं नैवापि सार्द्धं पर–
र्द्यूतादिव्यसनं व्ययं च विफलं पानं सुगयास्तथा ॥

મજૂરોને સદ્વર્તનનુ શિક્ષણ

ભાવાર્થ—આ મજૂરોને અઠવાડિયે અઠવાડિયે જ્યારે નિવૃત્તિનો સમય મળે ત્યારે વિદ્વાન ઉપદેશકોએ વ્યાખ્યાનો આપીને કે શિક્ષણ આપીને એવી રીતે તેમને કેળવવા જોઇએ કે તેઓ પરસ્પર કે બીજા ગાઇની સાથે કલહ–તોફાન ન કરે, જુગાર આદિ વ્યસન ન સેવે અને મદિરાપાન કરી નિષ્ફળ ખર્ચથી દબાઇ ન મને (૮૪)

વિવેચન—મનુષ્યના જીવનની કૃત્રિમતાની સાથે તેનામા અનેક દોષો પણ આવે છે મજૂરોના સબધમા કૃત્રિમતાની એટલી વિશેષતા હોય છે કે તેઓમા ભણતર ઓછુ હોય છે, જ્ઞાન ઓછુ હોય છે, સત્સગનો અભાવ તેમના પર ઓછો પડ્યો હોય છે, સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓ અને વ્યસનીઓના

મ ગમમા તેઓ વિશેષ આવે છે અને તેને પરિણામે તેમના જીવનમા
અનેક દોષો દાખલ થાય છે કારખાનાની સખત મજૂરી કૌટુમ્બિક જીવનનો
અસંતોષ હલકા મનરંજન વગેરે કારણોથી મદ્યપાનાદિ વડે કૃત્રિમ આનંદ
લેવાની ટેવ તેમનામા દાખલ થતા વાર લાગતી નથી એક ગામડાનો ખેડૂત
જે શહેરમા આવીને મીલ, જીન કે કારખાનાનો મજૂર બન્યો હોય છે,
તે થોડા વખતમા જ વ્યસની તથા દુરાચારી બને છે આવા અજ્ઞાન,
અભણ અને સરળ સ્વભાવના મનુષ્યોને કૃત્રિમ જીવનના દોષોમા ફસાતા
બચાવવા માટે તેમને ઉપદેશ કે શિક્ષણ આપી સંસ્કારી બનાવવાની જરૂર
છે મજૂરોને સામાન્ય શિક્ષણ આપવા માટે કેટલેક સ્થળે એવા સમાજો
રાત્રિશાળાઓ કાઢે છે, કેટલેક સ્થળે અભણ મજૂરોને માટે લાયબ્રેરીઓ
સ્થાપવામા આવી હોય છે કે જેથી રજાના નિવૃત્તિના દિવસો મજૂરો
જુગાર રમવામાં કે દારૂ પીને ધીંગામસ્તીમા ન ગાળતા સારા પુસ્તકો કિંવા
વર્તમાનપત્રો વાચવામા પસાર કરે આવા યત્નોથી કેટલાક મજૂરોના
જીવન સુધરી ગયાના દૃષ્ટાંતો પણ મળી શકે છે, માટે મજૂરોમા સંસ્કારી
જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી એ સેવાધર્મીઓની ફરજ છે અને તે
કાર્ય શિક્ષણ તથા ઉપદેશ વડે જ પાર પડી શકે છે શ્રી કાલેલકર સત્ય જ
કહે છે કે "મજૂર વર્ગમા સંસ્કારી જીવન ગાળવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જે
દિવસે પેદા થશે, તે જ દિવસે તેઓ બધી જાતની કેળવણી હસ્તગત કરી
શકશે, એટલું જ નહિ પણ એ જ જમાનાની અંદર પોતાનો સવાલ
પોતાના જ હાથમા લેવા જેટલી હોશિયારી એમનામા આવી જશે પરન્તુ
મજૂરોને સંસ્કારી બનાવવાનો પ્રશ્ન પૂરતા જોરથી ઉપાડી લેવામા આવ્યો
નથી સેવાધર્મીઓની એ ન્યૂનતા છે, તેને જ પરિણામે આજે સમાજનો
એ વિભાગ પતિત થતો જતો અનુભવાય છે (૮૪)

द्वादश परिच्छेद

—•—

સેવાધર્મ વિધવાઓની સેવા

[આર્ય સંસારની વિધવા એ પણ જગત્‌માં એક દુઃખી મનુષ્યપ્રાણી લેખાય છે અને તેથી તેની સેવા બજાવવાનું કથન આ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથકાર કરે છે]

विधवासेवा ।८५॥

यासां कोऽपि न विद्यते निजकुले पोष्योऽथवा पोषक
स्तादृश्यो विधवाश्रमे हि विधवा अर्हन्ति संरक्षणम् ॥
कर्त्तव्यं विधवोचितं च सरला निर्वाहयोग्या कला ।
सेवा धार्मिकतत्त्वबोधसहितां तत्राऽर्थतः* शिक्षयेत् ॥

વિધવાઓની સેવા.

ભાવાર્થ—જે વિધવાઓના પોતાના કુટુંબમાં કોઇ પોષણ કરવા યોગ્ય નથી તેમ કોઇ પોષક પણ નથી અર્થાત્ જેને સંતતિ નથી તેમ વડીલ પણ નથી, તેવી વિધવાઓ વિધવાશ્રમમાં સુરક્ષિત થવી જોઇએ આ આશ્રમમાં વિધવાઓનું ઉચિત કર્તવ્ય, ઘરમેળે તેમનો નિર્વાહ થાય તેવી સરળ કળા ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણની સાથે સેવાધર્મ પણ તેમને શિખવવો જોઈએ (૮૫)

વિવેચન—આર્ય સંસારમાં વૈધવ્ય એ એક મોટી આપત્તિરૂપ લેખાય છે, અને ખાસ કરીને જ્યારે એક સ્ત્રી ઉપર વૈધવ્ય તેની યુવાવસ્થામાં હલ્લો કરે છે ત્યારે તો તેની આપત્તિનો પાર જ રહેતો નથી એજ વૈધવ્યને કારણે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્ત્રીત્વથી કંટાળે છે અને સ્ત્રીત્વની નિંદા કરે છે વસ્તુત સંસારમાં જેટલી મહત્તા પુરુષની છે તેટલી જ મહત્તા

---

* अर्थत =अर्थबोधो यथा स्यात्तथा।

સ્ત્રીની છે પુરૂષનું વૈધુર્ય પુરૂષને હમેશા કષ્ટદાતા થતુ નથી પુરૂષ અન્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકે છે, પરન્તુ ઉચ્ચ વર્ણોની વિધવાઓ બીજો પતિ કરી શકતી નથી એટલે તેને મરણસુધી વૈધવ્ય પાળવુ પડે છે ઉપલક દૃષ્ટિથી જોતા પુરૂષના વૈધુર્ય તથા સ્ત્રીના વૈધવ્યના આવા નિયમોમા સમાજનો પક્ષપાત થએલો દેખાય છે, પરન્તુ સ્ત્રી સતતિના બળવીર્યગુણાદિને ગર્ભમા પોષનારૂ ભાજન છે અને એ ભાજનની પવિત્રતા ઉપર સતતિના ઉચ્ચ ગુણાદિનો મોટો આધાર રહેલો છે, એટલે સ્ત્રીને પવિત્ર સયમી અને પતિવ્રતા રહેવાનુ સુચન પૂર્વાચાર્યોએ કરેલુ છે અસયત સમાજ અસુરૂપી રાક્ષસ જેવો હોય છે એટલે સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વની ઉચ્ચતા ટકાવવાને જે સયમાદિના નિયમો કરાએલા છે તે નિયમોનુ સ્ત્રીઓ પાસે પાલન કરાવવામા જુલમ પણ ચલાવવામા આવેલો છે અને કેટલાક તો જુલમી નિયમો જ વિધવાઓ માટે બધાઇ ગયા છે એટલે એ પક્ષપાત નિયમોથી સ્ત્રીઓ ઘણી વાર ત્રાસી જઇને અનેક પ્રકારના અનર્થો કરી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રલયાવહા એ ઉક્તિનુ ભાન કરાવી રહી છે પરન્તુ મરણસુધી વૈધવ્ય પાળવાનો નિયમ રચવામા પૂર્વાચાર્યોએ ભાવી ભરતમતાનોના ઉચ્ચ ગુણાદર્શનો જ એક હેતુ ધારેલો હતો એ ભૂલી શકાતુ નથી તે સાથે એટલુ પણ કહેવુ જોઇએ કે પૂર્વાચાર્યોએ જેવા નિયમો સ્ત્રીઓ માટે કરેલા છે તેવા જ નિયમો પુરૂષો માટે પણ કર્યા છે પરન્તુ પુરૂષ એ સમાજનો ચક્રવર્તી છે અને સામાજિક નિયમોનુ પાલન કરવાનો અધિકાર તેણે વિશેષ હાથ કર્યો છે, એટલે પોતાના વર્ગના પતન પ્રત્યે તેણે આખમીચામણા કરીને સ્ત્રીવર્ગ પાસે તેને માટેના સામાજિક નિયમો પળાવવામા સખ્તાઇથી કામ લીધુ છે આ જ કારણે કેટલેક સ્થળે વિધવાઓ ઉપર જુલમ ગુજરતો જોવામા આવે છે અને ગ્રથકારને વિધવાઓના સેવા બજાવવાના સબધમા ખાસ પ્રકરણ લખવુ પડ્યુ છે તેનુ કારણ પણ સમાજમા વિધવાઓની થઇ પડેલી દીનહીન અવસ્થા છે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ રાખવાના જે કથનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમા કરવામા આવેલા છે તે કથનોને આજે કોઈ ગણકારતુ નથી આ કારણે સતતિહીન વિધવાઓની દશા સમાજમા અત્યન્ત દુઃખપૂર્ણ છે, અને બાળ-

વેપાર કરીશ અને તેના તે ભાગમાથી તેનું પોષણ કરીશ તથા કન્યાદાન દઇશ કદાચિત્ વેપારમાથી કન્યા ાન માટે જોઇતુ દ્ર ય ઉપલબ્ધ નહિ થાય તો મારી પુત્રીના કન્યાદાન માટે જે દ્રવ્ય હુ ખર્ચી શકીશ, તેમાનું અર્ધુ તારી પુત્રી માટે અને અર્ધુ મારી પુત્રી માટે ખર્ચીને ચલાવીશ શૂરસિંહ ઘણો જ ગરીબ રજપૂત હતો છતા થોડી વાર વિચાર કરી તે બોલ્યો. "મિત્ર ! હું ગરીબ તો છુ, પરન્તુ એક પ્રસગે મે રાજાજીની અનન્ય સેવા કરેલી તે બદલ રાજાજી મને ઇનામ આપવાના છે એ ઇનામમા હું રાજાજી પાસેથી તારા પુત્રના ભણતર તથા નિર્વાહની વ્યવસ્થા જ માગી લઇશ, માટે તું નિશ્ચિત થા " આવુ આશ્વાસન મળતા સોમશર્મા શાન્તિથી મરણ પામ્યો અને મિત્રોએ એ રીતે એ વૃદ્ધ વિપ્રની સાચી સેવા બજાવી. (૯૨)

[હવે સમાધિમરણની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે]

वृद्धाना समाधिमरणसम्पादनम् । ९३ ॥

यद्येषां मरण विभाति निकटे दु साध्यरोगोद्भवा
द्प्रत्याख्यानसमाधिभावजननैराराधना कारयेत् ॥
चित्त शान्तिपरायण भगवतो ध्याने निमग्न भवे-
त्स्यादेषां हि यथा समाधिमरण यत्न विदध्यात्तथा ॥

છઠ્ઠી અવસ્થામા સમાધિ રહે તેમ કરવુ

ભાવાર્થ—જો અસાધ્ય રોગ ઉત્પન્ન થવાથી વૃદ્ધોની આખર અવસ્થા નજીક આવેલી જણાતી હોય તો તેમને પાપના તમામ કાર્યોના પચ્ચખાણ કરાવવા બરાબર સમાધિભાવ રહે તેવી રીતે ધર્મની આરાધના કરાવવી તેમનુ ચિત્ત સ ાકડામા પણ શાત રહી ભગવાનનુ ધ્યાન કરવામા એકરસ થઇ જાય અને મૃત્યુ આવે તોપણ રાય વોય ન કરના તે સમાધિપૂર્વક મરે તેવો પ્રયત્ન કરવો (૯૩)

વિવેચન—સમાધિ એટલે શુ ? ચિત્તવૃત્તિની વિષમતાનો ત્યાગ સમતાની સ્થાપના એટલે સમાધિ આ સમાધિને સિદ્ધ કરવા માટે

કેટલાક યોગી જનો આહારવિહાર આ કે છે અને અને. પ્રક્રિયાઓ વડે મનોવૃત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવે છે એટલે તેમને સમાધિનો લાભ થાય છે આવા જ્ઞાની જનોને મનોવૃત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવવાનુ સુલભ હોય છે અને તેઓ સહજ સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે જ્ઞાન અને અભ્યાસ વડે સમાધિયુક્ત મન બની શકે છે પરન્તુ એ તો યોગનો એક વિષય છે જેઓ આખુ જીવન સમા મા રહીને ગાળે છે જેણે કામ ક્રોધ–લોભાદિના અનેક પ્રસગો અનુભવ્યા હોય છે, જેણે અનેક પાપો પણ આચર્યા હોય છે એ મનુષ્ય મરણસમયે સમાધિ–ચિત્તવૃત્તિની સમતા આપોઆપ કેમ સાધી શકે ? આ કાર્ય દુશક્ય છે, પરન્તુ અશક્ય નથી જેણે જ્ઞાન તથા યોગાભ્યાસ વડે સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી છે ચિત્તની સમતાને સ્થાપિત કરી છે તેને તો મૃત્યુસમયની સમાધિ પણ સુલભ છે, પરન્તુ બાધા જનતાને એવી સમાધિનો અભ્યાસ હોતો નથી અને જેવુ જીવન ગાળ્યુ હોય છે, તેવુ જ મરણ તેઓનુ થાય છે આવા મનુષ્યોનુ મરણ સુધારવુ, એ પણ એક મહત્ત્વની સેવા છે–તેના આત્માનુ કલ્યાણ કરનારી સેવા છે સસારના વિવિધવિધ પ્રપ-ચમય પ્રસંગોમાથી પસાર થનાર મનુષ્ય જ્યારે મરણ-દિ આવી પહોચે છે, ત્યારે તે ભયભીત–આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે અને એવી વિષમભાવનામા થએલુ તેનુ મરણ તેના અન્ય ભવને પણ બગાડવાના નિમિત્તરૂપ બને છે તે હલકી કાટિના જીવની સ્થિતિમા જન્મે છે અને ત્યા પણ અપવિત્ર વાસનાઓથી ઘેરાઈ રહીને પોતાના આત્માનુ અકલ્યાણ સાધે છે કહ્યુ છે કે–
ससारासक्तचित्ताना मृत्युर्भीतिर्भवन्नृणाम्–અર્થાત્–જે જીવોનુ ચિત્ત સસારના પદાર્થોમા આસક્ત છે તેને મૃત્યુનુ પ્રાપ્ત થવુ એ ભીતિ ઉત્પન્ન કરનારૂ છે આ ભીતિથી જ મૃત્યુસમય ઘણા મનુષ્યો વ્યાકુળ બની ગએલા જોવામાં આવે છે જેઓ ન્યૂનાધિક અંશે જ્ઞાન–વૈરાગ્યથી વિભૂષિત હોય છે, તેઓ જ એ મરણ સમયે મૃત્યુથી થતી પીડા ભોગવવાને સમયે પોતાના મનની સમતા જાળવી શકે છે અને મૃત્યુથી ભય પામવાને બદલે, નવો દેહ ધારણ કરી કર્મોની નિર્જરા કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થયો, આવો જાણીને, આનદ પામે છે मोदायत् पुन सा ऽपि ... –જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી જે વાસિત છે તેને

મૃત્યુની પ્રાપ્તિ એક હર્ષનું નિમિત્ત છે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ઉત્તમ મૃત્યુ તો એજ છે કે જે પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત કરેલી સમાધિપૂર્વક મરણ પામે અને એવું સમાધિમરણ જ્ઞાન, તપ, સદાચાર વ્રતપાલનાદિ વડે ઉત્તમ ચારિત્ર્ય સમાચરનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે પરન્તુ જેઓ એવા શક્તિમાન નથી અને મૃત્યુસમયે ભીતિ, વ્યાકુળતા ચિંતા, ઈત્યાદિનો ભોગ થઈ પડે છે તેમને માટે શું કરવું ? ગ્રન્થકાર કહે છે કે—તેવા મનુષ્યોનું ચિત્ત શાન્ત રહી ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં લીન બની જાય અને મૃત્યુ આવે તોપણ ભીતિ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત ન થાય, ટૂંકામાં તેનું સમાધિમરણ થાય, એવો પ્રયત્ન સેવાધર્મીઓએ કરવો જોઈએ દર્દીની ચિંતાને નિવૃત્ત કરવાનો યત્ન કરવો, તેના અજ્ઞાનને હઠાવી તેને તત્ત્વજ્ઞાન અને તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યવાસિત કરવો, તેને આશ્વાસન આપવું તેની ભીતિને નાબૂદ કરી મૃત્યુમાં પણ હર્ષ પામવા જેવી સમજણ આપવી, ઈત્યાદિ યત્નો કરવાથી કેટલાક સુસંસ્કારી દર્દીઓનો મરણનો કાળ સુધરી જાય છે અને મૃત્યુસમયની ભાવના ઉંચી રહેવાથી તેમનો પુનર્જન્મ અધમ કોટિમાં થતો અટકે છે જૈન ધર્મમાં આવા મરણને સમાધિમરણ, પંડિત મરણ અથવા સકામ મરણ કહે છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—न सतसन्ति मरणते सीलवंता बहुस्सुया—અર્થાત્—બહુશ્રુત અને શીલવંત પુરુષો મરણ કાળે ભય પામતા નથી એટલે કે તેઓનું સમાધિમરણ—સકામ મરણ થાય ખંદક નામના એક જૈન મુનિ તપ અને સંયમ વડે અત્યંત દૈહિક પીડા વેઠતા હતા, છતાં બહુશ્રુત હતા સંયમ અને વૈરાગ્યથી વાસિત હતા તેથી તેમની પીડાની અસર તેમના મનપર થતી નહિ અને મૃત્યુકાળે કેવળ હાડકાં અને ચામડીથી વેષ્ટિત દેહ રહ્યો હતો છતાં તે હર્ષપૂર્વક સમાધિમરણને પામ્યા હતા સમાધિમરણનું આવું મહત્ત્વ સમજીને મરનારાઓ જનોને મૃત્યુસમયે સમતા—સમાધિનો બની શકે એટલો લાભ આપવા યત્નો કરવા અને તેમનું મરણ સુધારવું એ પરમ સેવાનું કાર્ય છે (૯૩)

चतुर्दश परिच्छेद

સેવાધર્મ પશુસેવા

[હવે સેવાધર્મીઓને પશુસેવા તરફ દોરવા અર્થે પ્રથમ પશુઓના રક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવે છે]

पशुरक्षणम् । ९४ ॥

यस्या दुग्धघृतादिना नरतनु पोपुष्यते सर्वथा ।
वाणिज्य कृषिकर्मभारवहन यज्जातिमालम्बते ॥
सा रक्ष्या पशुजातिरुत्तमजनै कर्त्तव्यसेवाधिया ।
हिंसातो बलितोऽतिभारभरणात्क्रौर्याद् भृश ताडनात् ॥

પશુઓનુ રક્ષણ

ભાવાર્થ—જેના દૂધ અને ઘીથી સર્વ પ્રકારે માણસ જાતનુ શરીર પોષાય છે, જે જાતિને ગાડી ગાડામા જોડી વ્યાપારનુ કામકાજ કરવામા આવે છે, જેની ગરદન ઉપર ધૂંસરુ નાખી ખેતીનુ તમામ કામ થાય છે, જેની પીઠ ઉપર ભાર વહેરાવામા આવે છે, તે પશુજાતિનુ ઉત્તમ પુરુષોએ કર્તવ્ય અને સેવાબુદ્ધિવડે હિંસામાથી, બલિદાનમાથી અતિભાર ભરવામાથી અને ક્રૂર માણસો નિર્દયપણે માર મારે તેનાથી રક્ષણ કરવુ જોઈએ (૯૪)

વિવેચન—આ સસારમા કીડીથી કુજર સુધીનો પ્રત્યેક જીવ ઉપયોગી તો છે જ પરન્તુ જેઓ ઉપયોગિતાની સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોનારા છે, તેઓ કેટલાક ક્ષુદ્રક જીવોને નિરુપયોગી માને છે છતા પશુઓને તો તેઓ અત્યત ઉપયોગી માન્યા વિના રહેતા નથી લગભગ સર્વ પ્રકારના ઉછરતા પશુઓને મનુષ્યોએ એક યા બીજા પ્રકારે પોતાના ઉપયોગમા લીધા છે અને તેઓની સેવા—ઉપયોગવડે મનુષ્યો પોતાનુ સામાજિક—આર્થિક હિત સાધે છે ગાયો અને ભેંસો જેવા પશુઓના દૂધને ઉપયોગમા લઈ મનુષ્યો પોતાના દેહનુ ઉત્તમ પ્રકારે પોષણ કરે છે વળી બળદ અને પાડા જેવા પશુઓને ગાડી—ગાડામા જોડી, ખેતી કરવાના કામમા લઇ અને અન્ય પ્રકારે તેમનો

ઉપયોગ કરી મનુષ્યો તેમની સેવાનો લાભ લે છે ગાય-ભેંસ અને બકરાં-ઘેટાં ઉપરાંત બીજા અનેક જાનવરો મનુષ્યોની સેવા બજાવવામાં કામ આવે છે ઘેટાં બકરાં ઘોડા, ગધેડા ખચ્ચર કૂતરા, ઇત્યાદિ અનેક પશુઓ એક યા બીજી રીતે જગતમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે આ મૂગાં પ્રાણીઓ આટલાં ઉપયોગી હોવા છતાં મનુષ્યો તેમની ઉપેક્ષા કરે હિંસા કરે તેમના ગજા ઉપરાંત તેમની પાસે મજૂરી કરાવે કિંવા તેમને નિર્દય પણે મારે તે મનુષ્યોની કૃતઘ્નતા જ કહેવાય માંસાહારીઓ આવા પશુઓનો માંસ માટે ઘાત કરે છે, યજ્ઞ-યાગાદિ કરનાર કે મલીન દેવોની માનતા રાખનાર તેમનો બલિદાન નિમિત્તે ઘાત કરે છે તેમની શક્તિ કરતાં વધારે કામ કરાવનાર તેમને ગાડામાં જોડી પ્રમાણ કરતાં વધારે ભાર ભરે છે અને તે ઉપર લોખંડની આરવાળી લાકડી તેમના શરીરમાં ઘોચી તેમને ત્રાસ ઉપજાવી ઉતાવળે કામ કરાવે છે આ બધી નિર્દયતાને પરિણામે આજે આપણા દેશનાં પશુઓની સંખ્યા ઘટી છે અને મનુષ્યનું જીવન મોંઘું તથા મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું છે

મુંબઈ ઈલાકામાં એટલું દૂધ રોજ ઉત્પન્ન થાય છે કે તેથી દરેક મનુષ્યને સરાસરી ૦ા દૂધ પણ મળે નહિ છતાં રોજ ૨-૪ કે ૬ શેર દૂધ ખાનાર હોય છે, એટલે એ વધારે દૂધ ખાનારાઓ અનેક ગરીબોના ભાગનું અર્ધો-અર્ધો શેર દૂધ ઝુંટવી લઈને પોતે ખાઈ જાય છે એમ સમજવું । હિંદુઓ પરંપરાથી ગૌદાનનું માહાત્મ્ય સમજતા રહ્યા છે પરન્તુ એ ગૌદાન હવે માત્ર નામનું જ રહ્યું છે અને મોટાં શહેરોમાં તો કૂતરા તથા ઘોડા રાખનાર હિંદુઓ પોતાને ઘેર ગાય રાખવાની ફરજ વિચારતા નથી । પશુઓ જેવી રીતે મનુષ્યોની સેવા બજાવે છે તેવી રીતે મનુષ્યોએ પણ પશુઓની સેવા બજાવવી જોઇએ પરસ્પર ઉપયોગી થઇ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી જોઇએ પરન્તુ એ પશુસેવા આજે ઘણે દરજ્જે ભુલાઈ છે આજે તો પશુઓને અભય દાન દેવામાં જ ખરી પશુસેવા સમાઈ રહેલી છે તેમની ધર્મ

અન્ય નિમિત્ત થતી હિંસા બંધ કરીને તથા તેમના ગજા જેટલી સેવા જ તેમની પાસેથી લઇને તેમને અભયદાન આપવું જોઇએ 'પંચતંત્ર'માં કહ્યું છે કે—

न गोप्रदान न महीप्रदान नान्नप्रदान हि तथा प्रधानम् ।
यथा वदन्तीह बुधा प्रधान मषप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥

અર્થાત્—વિદ્વાનો સપૂર્ણ દાનોમા જેવુ અભયદાનને ઉત્તમ માને છે તેવુ ગૌદાન, પૃથ્વીદાન અને અન્નદાનને-કોઇને પણ પ્રધાન માનતા નથી પશુઓને-મૂગા પ્રાણીઓને અભયદાન ત્યારે જ મળે કે જ્યારે ઉપર જણાવ્યુ છે તે રીતે તેમના ઉપર અત્યાચાર થતો અટકે અને મનુષ્યો સમજે કે પોતાની સેવા બજાવનાર પશુઓ પ્રત્યે તેમણે કૃતઘ્ન નહિ પણ કૃતજ્ઞ થવુ જોઇએ (૯૪)

[પશુરક્ષણ સબધે સામાન્ય કથન કરીને હવે સવિસ્તર વિસ્તારે કરીને પશુ ઓના રક્ષણ અર્થેના માર્ગો દર્શાવે છે તેમા સૌથી પહેલા પશુહિંસાનો પ્રતિબધ કરવા માટે કયે માર્ગે કામ લેવુ તે સુચવવામા આવે છે]

पशुपक्षिवधप्रतिबन्ध । ९५ ॥

हन्यन्ते पशुपक्षिणश्च बहुशो मांसास्थिमेदोऽजिने ।
तस्य स्यादुपयोजन प्रतिदिन न्यून तथा बोधयेत् ॥
देवा नो पशुमांसभक्षणपरा इत्येवमावेद्य तान् ।
भ्रान्तान् युक्तिपुरस्सर बलिविधे कार्यो निरोधो द्रुतम्

પશુપક્ષીની હિંસાનો પ્રતિબધ.

ભાવાર્થ—ઘણે ભાગે માસ હાડકા, ચરબી અને ચામડાને માટે પશુ અને પક્ષીઓનો ઘાત કરવામા આવે છે, તેથી ઉપરની વસ્તુઓનો વપરાશ દરરોજ ઘટવા માંડે તેવો ઉપદેશ લોકોને કરવો જોઇએ કેટલાએક બલિ માટે પશુઓનો ઘાત કરે છે તેવા ભ્રાત મનુષ્યોને "દેવતા આપણા કરતાં ઉંચા છે, તે કદી પણ પશુના માસનુ ભક્ષણ ન કરે" ઇત્યાદિ યુક્તિપૂર્વક સમજાવીને [illegible] મિતી જલ્દીથી અટકાયત કરાવવી જોઇએ (૯૫)

[illegible] હિંસાના જે માર્ગો તથા કારણો
જે અવરોધ [illegible] પશુઓનું રક્ષણ થાય ત્યારે જ

માર્ગો તથા કારણો કયા છે? પશુઓના સ્થૂળ શરીરનો પ્રત્યેક ભાગ મનુષ્યના ઉપયોગમા આવે છે એટલે કે તેનુ માસ ચામડા, હાડકા રુધિર, ચરબી એ બધા પદાર્થોનો મનુષ્યો ઉપયોગ કરે છે, તેથી એ નિમિત્તે પશુઓની હિંસા થાય છે માસાહારીઓ પશુઓના માસનુ ભક્ષણ કરે છે તેમના ચામડા જોડા, કોસ પટા, ચોપડાના પૂઠા, પાકીટ, થેલા વગેરે પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવવાના ઉપયોગમા આવે છે, રુધિરને સૂકવી તેના ગઠ્ઠા બનાવવામા આવે છે અને તે ગઠ્ઠા ચાહના ખેતરોમા ખાતર તરીકે વપરાય છે, હાડકાની કેટલી વસ્તુઓ બને છે જેવી કે ચપ્પાના હાથા, રમકડા વગેરે અને તે ઉપરાત ખાતરમા પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે, ચરબી સાચાઓમા તેલને બદલે અને સાચાના કાપડને ખેળ ચડાવવાના ઉપયોગમા આવે છે આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપયોગમા આવતી હોવાથી પશુઓનો ઘાત થવા પામે છે જો મરેલા પશુઓની આ વસ્તુઓ ઉપયોગમા લેવાતી હોય તો એક માત્ર અપવિત્રતા સિવાય બીજી કશી હાનિ થતી નથી, પરન્તુ માસ અને રુધિર માટે તો જીવતા પશુઓનો જ ઘાત કરવામા આવે છે કુદરતી મોતે મરતા પશુઓની સખ્યાથી ચામડા હાડકાના વેપારીઓની ભૂખ ભાગતી નહિ હોવાથી આ હિંસામા તેઓ પણ હિત ધરાવે છે આ કારણથી જીવતા પશુઓનો ઘાત ઓછો થવાનો યત્ન કરવો તે પશુરક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય બજાવવા બરાબર છે માસાહાર એ જીવતા પશુના ઘાતનું મુખ્ય કારણ છે અને તે અટકાવવા માટે પણ ખરેખરો યત્ન કરવામા આવવો જોઇએ જોકે માસાહાર કોઈ પણ દેશમા તદ્દન બધ થાય તે શક્ય નથી, તોપણ તેનુ પ્રમાણ ઓછુ થાય જનતાને ઉપયોગી જાનવરો ઓછા કપાય કે ન કપાય લોકોને ઘી દૂધ માત્ર નામના જ મળે છે તેથી તેમની માનસિક શારીરિક શક્તિમા ન્યૂનતા આવતી જાય છે એ અડચણ દૂર થાય એની જેવા ઉદ્યોગો સુધરે અને પરિણામે આખો દેશ । મોટા ભાગના મનુષ્યોને નિયમિત રીતે રોજ બે ટક ખાવાનુ મળતુ નથી એ દુર્દશા દૂર થવા પામે તેટલા માટે તો લોકોને માસાહાર છોડાવવા માટે યત્ન કરવો એ દેશના કલ્યાણનો જ માર્ગ છે યજ્ઞામા પશુઓનો ભોગ પ્રાચીન કાળમા

જેટલો અપાતો તેટલો હવે અપાતો નથી, પરન્તુ દેવ-દેવીઓના ભોગ નિમિત્તે પશુઓને મારીને તેમના માંસનું ભક્ષણ કરવાનો અને એ રીતે માંસાહારની બુભુક્ષાને તૃપ્ત કરવાનો માર્ગ અજ્ઞાન લોકો મોટા પ્રમાણમાં પકડી બેઠા છે, તે બધાને ધર્મનિમિત્તે પશુવધ કરતા યુક્તિપૂર્વક અટકાવવા જોઈએ કેટલાકો એમ સમજે છે કે આવી હિંસા કરનારાઓને શામ-દામ-દંડ-ભેદાદિ હરકોઈ યુક્તિથી તેમ કરતા અટકાવવા એ ઠીક છે પરન્તુ ‘ શામ ’ સિવાયની બીજી યુક્તિઓ ચિરકાળનું પરિણામ લાવી આપતી નથી તેટલા માટે હિંસકોને સમજૂતી જ આપવી જોઈએ કે દેવો પશુઓનું બલિદાન માગે તેવા દુષ્ટ અને હિંસક હોતા નથી, તેઓ મનુષ્યથી ઘણી ઉચ્ચી કોટિએ વિરાજતા જીવો છે માટે તેમને નિમિત્તે હિંસા કરવી એ વ્યર્થ નિરર્થક છે તેમજ અનર્થકારક છે (૮૫)

[પશુઓના રક્ષણને અર્થે કેવા નિયમો રાજ્યમા ઘડવામા આવવા જોઈએ તે વિષે હવે સૂચન કરવામા આવે છે]

पशुरक्षकशासनानि ।९६।९७॥

भार नाधिकमशतोऽपि विभृयाल्लोभेन गन्त्र्यादिके ।
वृद्ध वा वृषभादिक हतवलं कश्चिन्न सत्राहयेत् ॥
दौर्बल्ये गदसभवे पशुपती रक्षेत् पशु यत्नतो–
भाव्य तादृशशासनैर्नरपते राज्ये हितार्थ पशो ॥
न स्युस्तादृशशासनानि विपये यस्मिन् दयाऽभावत
स्तत्रोत्पाद्य दयावल दृढतर नव्यानि निर्मापयेत् ॥
पाल्यन्ते न च तानि सन्त्यपि जनै राज्याऽव्यवस्थादि
स्तेपामादरपूर्वपालनविधौ कर्यात प्रयत्न जाग्रत ॥

ભાવાર્થ—સારા રાજાના રાજ્યમા પશુના રક્ષણ માટે એવા પ્રકારના કાયદા હોવા જ જોઇએ કે કોઇ પણ ગાડીવાળો ભાડાના લોભે એક અશ માત્ર પણ મર્યાદાથી વધારે ભાર ભરે નહિ વૃદ્ધ અથવા દુર્બળ બળદ આદિ કોઇ પણ પશુને ગાડીમા જોડે નહિ, પણ જ્યારે દુર્બળ થઇ જાય કે રોગી બની જાય ત્યારે તેનો માલિક રખડતા ન મૂકે પરન્તુ પોતાને ઘેર રાખીને યોગ્ય સારવાર કરે જે દેશમા તેવી દયાને અભાવે કદાચ ઉપર જણાવેલા પશુરક્ષણના કાયદા બધાયા ન હોય, તો તે દેશમા મજબૂત રીતે દયાનુ બળ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્ય તરફથી નવા કાયદા બધાવવા જોઇએ કદાચ કાયદા બધાએલા હોય પણ રાજ્યની દેખરેખને અભાવે તે કાયદાઓ લોકો તરફથી પાળવામા આવતા ન હોય તો રાજાને કે પ્રજાને જાગૃત કરી આદરપૂર્વક તે કાયદાનુ પાલન થાય તેવો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ (૯૬–૯૭)

વિવેચન—એક બાજુએ જોકે કેટલાક લોકો પોતાના પશુઓની હિંસા ખોરાક માટે કે વેપારની બીજી જણસો માટે કરે છે, તોપણ બીજી બાજુએ પશુઓની રક્ષા કરવાની અને તેઓ ઉપર દયાળુતા દર્શાવવાની આવશ્યકતા પણ બતાવે છે દયા મનુષ્યના હૃદયનો જ પરમ ગુણ છે, જગતના બીજા કોઈ પ્રાણીમા તે નથી જો મનુષ્યમા એ એક જ ગુણ ન હોય તો જગતની પશુ અને મનુષ્યમા નાકે જ તફાવત દેખાય નહિ અંગ્રેજ કોમ માસાહારી છે, છતા તે જીવતા પશુઓ ઉપર દયા રાખવાના સિદ્ધાતને સ્વીકારે છે ઈંગ્લાડમા અને દુનિયાના બીજા દેશોમા પણ પશુરક્ષણને લગતા કાયદા છે અને પશુઓ ઉપર ઘાતકીપણુ ન ગુજરે તે માટે સભાળ લેવામા આવે છે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કહ્યુ છે કે–‘ સખાવતમા અને દયાના પ્રદેશમા પ્રભુના મૂગા અને અશરણ પ્રાણીઓનો સમાવેશ જે સુધારામા નથી તે સુધારો પૂરો નથી ” એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે માણસમા છોકરૂ અને તેથી ઉતરતા જગતમા જાનવર દયાને પાત્ર છે જેઓ તેમના હક્કની અવગણના કરે છે, તેમને

પોતાના સમંધમાં ન્યાય અગર દયાની આશા રાખવાનો હક નથી. આ
પ્રમાણે જાનવરો ઉપર દયાભાવથી વર્તવાનું તો માંસાહારીઓ તેમજ માંસ-
ભક્ષણ નહિ કરનારાઓ પણ સ્વીકારે છે. જાનવરોને ધંધા નિમિત્તે અનેક
પ્રકારના ત્રાસ લોકો તરફથી ગુજારવામાં આવે છે. ભાડાના ગાડામાં હદ
ઉપરાંત ભાર ભરવાથી ઘોડા કે બળદને તે બોજાના અતિશ્રમ વેઠવો પડે
છે, તેમને જોરાવરીથી ચલાવવા માટે સોટી કે આરવાળી લાકડી ચાબુકના
ફટકા મારવામાં આવે છે. તેમને ભૂખ્યા તરસ્યા રાખી જરા પણ આરામ
વિના તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે. કલકત્તામાં કેટલાક ફુગા
ગાયોના ગુહ્યાંગમાં ધાતુની નળી નાખને ફરી ફુંક મારે છે એટલે ગાય પોતાનું
દૂધ ચોરી નહિ લેતાં છોડી દે છે અને એ પ્રમાણે દૂધ માટે ત્રાસ
ગુજારે છે. કેટલાક પાડા પોષ્યા હોય, ઘોડા કે બળદ ઉપર ભાર ભરવામાં
આવે છે અને તેથી એ પશુઓને સખ્ત ત્રાસ વેઠવો પડે છે અને જ્યારે એ
પાંસ લોહીયાળ અને ઉઘાડા હોય છે ત્યારે તે ઉપર માખીઓ અને બીજા
જીવાત બણબણાટ કરી મૂકી તેને ચટકા ભરી પીડે છે. કેટલાક દુષ્ટ લોકો
ઘરડાં કે મરણતોલ થયેલા પશુઓને ખવરાવવું ન પડે એવા સ્વાર્થથી
રસ્તામાં રઝળતા મૂકી દે છે. આવો જ ત્રાસ ઘણી વાર પક્ષીઓ ઉપર પણ
ગુજરતો દેખાય છે. આ બધો ત્રાસ પશુ-પક્ષી પર ન ગુજરે તે માટે સુધ-
રેલા દેશોમાં કાયદા કરવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાં પણ તે માટેનો
કાયદો છે, પરન્તુ એ કાયદાનો અમલ લોકો કરતા નથી અને તેનો અમલ
કરાવવા સરકારે જે કાળજી રાખવી જોઈએ તે તે રાખતી નથી. આથી
જ્યારે કોઈ પશુરક્ષક મંડળ કે કોઈ જીવદયા મંડળ કિંવા કોઈ પરગજુ
સંસ્થા એ કાયદાનો ભંગ કરનારને ન્યાયની કચેરીમાં ઘેરે છે અને તેણે કરેલો
ગુન્હો સાક્ષીઓ દ્વારા સાબીત કરી તેમને શિક્ષા કરાવે છે, ત્યારે જ
કાંઈક થાય અસર છે. પરન્તુ આ રીતે ન્યાય મેળવવાનું કામ ઘણું
કંટાળાભરેલું હોવાથી સમાજસેવકો પણ એ દિશાએ બહુ ધ્યાન આપી
શકતા નથી. પરિણામે પશુઓ ઉપર ગુજરતું ઘાતકીપણું ચાલુ જ રહ્યા
કરે છે. હિંદમાં તો અતિપ્રાચીન કાળમાં પણ પશુરક્ષાના સુંદર કાયદાઓ

હતા રાજા અશોકે જે શિલાલેખોમા પોતાની આજ્ઞાઓ કોતરાવી હતી તેમાની એક આજ્ઞા એવી હતી કે– દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના સઘળા મુલ કોમા તથા પાસેના દેશમા જેવા કે ચોલ પાંડ્ય સત્યપુત્ર કેરલપુત્ર, તામ્રપર્ણી (લંકા) મા તથા ગ્રીક રાજા એન્ટીઓકસ તથા તેના સામંત રાજાઓના મુલકમા–દરેક સ્થળે મનુષ્યના સુખના તેમજ પ્રાણીઓના સુખના ઉપાયો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તરફથી યોજવામા આવ્યા છે મનુષ્યો તથા પશુઓને ઉપયોગી જે જે ઔષધિઓ જે જે સ્થાને નથી તે તે ઔષધિઓ મગાવીને તે તે સ્થાને રોપાવી છે તેમજ ફળ મૂળ જે સ્થળે નથી તે સ્થળે મગાવીને રોપેલા છે મનુષ્યો તથા પશુઓના ઉપયોગ સારુ માર્ગમા વૃક્ષો વવરાવ્યા છે અને કુવા ખોદાવરાવ્યા છે ’ સમયને અનુકૂળ થાય તેવો કાયદો આપણા દેશમા હોવા છતા પશુઓ ઉપર ઘાતકીપણુ તો ગુજરે છે જ એક રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે મુંબઇમા ઘુટણ ભાગેલો, લંગડા નબળા પડી ગએલો, ડામેલો, છોલાયલી ચામડીનો, છોલાયલા પગનો, છોલાયલા શરીરનો, પાઠું પડેલો, વગેરે પ્રકારે ત્રાસ ભોગવતા ઢોરો ઉપરની નિર્દયતા માટે ૭૪૭૭ માણસો ઉપર એક વર્ષમા કામ ચલાવવામા આવ્યુ હતુ અને ઉપરની નિર્દયતા માટે ૯૬૩૫ માણસો ઉપર કામ ચલાવવામા આવ્યુ હતુ તે વર્ષમા ૧૦૪૬૨ કેસોમા સજા થઈ હતી છતા આજે એવુ જ ઘાતકીપણુ ચાલુ છે આ કારણથી પશુરક્ષણને માટે અશોક ઉપરના લેખમા મુખ્યત્વે કરીને બે સૂચના કરે છે એક સૂચના એ છે કે જે જે સ્થળે પશુરક્ષણને લગતા ઉપર જણાવ્યુ તેવા કાયદા કે નિયમનો ન હોય તે તે સ્થળે તેવા કાયદા પશુરક્ષાપરાયણ સેવક કરાવવા જોઈએ અને બીજી સૂચના એ છે કે જ્યા કાયદા હોય પણ તેનો અમલ રાજ્ય તરફથી બરાબર ન થતો હોય ત્યા પ્રજાને જાગૃત કરીને એવા કાયદાનુ પાલન કરાવવુ જોઇએ અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે જ્યા સુધી પશુઓના નિર્દય માલેકો પાસે સતત રીતે પશુરક્ષાના કાયદાઓનુ પાલન કરાવવામા ન આવે અને તે માટે પૂરી જાગૃતિ બતાવવામા ન આવે ત્યાસુધી મનુષ્યની સ્વાર્થપરાયણતા દુષ્ટ ને દુષ્ટ જ રહે છે માટે તેવા માણસોને સતત યત્ન કરી સુધારવાની ફરજ પાડવામા આવવી જોઇએ (૯૬–૯૭)

[હવે બાલ અને વૃદ્ધ પશુના સબંધમાં અત્રકાર વિશિષ્ટ સૂચના કરે છે]

पशुपोतवृद्धपशुरक्षणम् । ९८ ॥

नो यावत्तृणभक्षका. क्षितितले पोता पशूनां स्वय ।
तावत्ते निजमातुरेव पयसा पोष्या पशुस्वामिभि ॥
विक्रय्यो न विघातकाय विगते स्वार्थेऽपि देय तृण-
मित्थं शासनपद्धति नृपगुरुद्वारा च निर्मापयेत् ॥

લવારડા અને વૃદ્ધ પશુઓનુ રક્ષણ

ભાવાર્થ—વાછરડા પાડા લવારડાં વગેરે પશુઓના બચ્ચા જ્યાસુધી જમીન ઉપર પોતાની મેળે ઘાસ ખાતા ન થાય, ત્યાસુધી તે બચ્ચાને પશુઓના માલેકાએ તે બચ્ચાઓની માનુ દૂધ પૂરથી પીવા દઇને પોષવા જોઇએ—અર્થાત્ તેમને તેમની માથી છુટા ન કરવા જોઇએ જ્યારે કામ કરીને પશુઓ વૃદ્ધ થાય એટલે નકામા થાય ત્યારે તેના માલેકો તેમને ચારોપાણી ન આપતા રખડતા ન મૂકે અને કસાઈ વગેરેને તેના મારવા માટે વેચી ન નાખે તેવો બદોબસ્ત રાજ્યની મારફત કે તેમના ગુરૂની મારફત કાયદાઓ ઘડાવી કરાવવો જોઇએ (૯૮)

વિવેચન—અત્યારસુધી ઉપયોગી જાનવરોના રક્ષણની વાત થઇ પરન્તુ જે જાનવરો તત્કાળ ઉપયોગી ન લાગતા હોય અથવા જે હવણ નિરૂપયોગી થઇ ગયા હોય, તેઓનું શું ? સ્વાર્થાંધ માલેકો આવા નિરૂપયોગી જાનવરોનુ પોષણ કરવા ઇચ્છતા નથી કારણકે તેઓના પોષણ પાછળ કરવામાં આવતુ ખર્ચ તેમને વ્યર્થ જણાય છે—અનુત્પાદક દેખાય છે એક જડ મચો જે સારી રીતે ચાલીને કામ આપે છે તેને માટે તો દરેક મનુષ્ય ખર્ચ કરે છે, તેમાં તેલ પૂરે છે, તેને સાફ રાખે છે, તેને માટે બગીચણ ખાળી તેમાં શક્તિ ભરે છે, પરન્તુ જે માચો કામ આપવાની [illegible] ન થઈ ગયો હોય છે જે ઘસાઈ પીસાઇને થઇ ગયો [illegible] પાછળ કોણ [illegible] રે ? આવી જ

પોતાના જાનવરોને પણ પૈસા પેદા કરવા માટેનો એક જડ સંચો માને છે અને જ્યાંસુધી તે સંચો કામ આપે છે, ત્યાંસુધી તેને ખવડાવવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં સાર્થકતા સમજે છે. આવી સ્થૂળ દૃષ્ટિનો પ્રાણી 'મનુષ્ય' કહેવાવાને લાયક નથી. જે મનુષ્ય લાખંડ કે લાકડાના જડ સંચાની ગણનામાં જ ઉન્નત પ્રાણીને મૂકે છે અને તેઓની સરખામણી કરે છે તે મનુષ્યને પણ જડ જ કહેવો જોઇએ. આવી દૃષ્ટિના માલેકો કેવા આચરણો કરે છે? તેઓ બાળ પશુઓને રખડતા મૂકી દે છે અને વૃદ્ધ પશુઓને પોતાને ઘેરથી બહાર હાંકી કાઢે છે. બકરાં રાખનારા રબારીઓ બકરી દૂધ દેતી હોવાથી તેનું મૂલ્ય નર બકરાઓ કરતાં વધારે સમજે છે. તેથી વગડામાં વીઆયલી બકરીઓના નર બાળકોને તેઓ જંગલમાં જ્યાં ત્યાં મૂકી દઇને ચાલ્યા જાય છે. આ બકરાઓ માત્ર દૂધ પીનેજ જીવી શકે તેવા હોય છે એટલે તેઓ વગડામાં ભૂખે મરી જાય છે અથવા તો કોઈ વગડાઉ પ્રાણીનો ભક્ષ બને છે. તેવીજ રીતે વૃદ્ધ બળદ ગાય કે ભેંસ કે જે કશા કામના રહ્યા હોતા નથી તેમને પણ નિર્દય માલેકો કાં તો ઘેરથી હાંકી મેલે છે અથવા તો કસાઇઓને વેચાતા આપે છે. આવા સ્વાર્થાંધ મનુષ્યો પશુઓના પાલક થવાને લાયક જ હોતા નથી અને તેથી તેમને ભાનમાં લાવવા યત્ન કરવો જોઇએ. આ યત્ન કેવી રીતે કરવો? પહેલો યત્ન મનુષ્ય તરીકેની તેમની માયા-દયા ઉશ્કેરીને તેમને સાચા ભાનમાં આણવાનો છે અને એ યત્ન જો નિષ્ફળ નીવડે છે તો જે ધર્મગુરૂઓનો તેમના ઉપર કાબૂ હોય તે ધર્મગુરૂઓ પાસે વાત લઈ જઇને તેમની દ્વારા તેમને તેમની ફરજો સમજાવવી જોઇએ. જ્યાંસુધી પશુઓના બચ્ચાં પોતાની મેળે હરીફરીને ઘાસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતાં ન થાય, ત્યાંસુધી તેમને તેમની માતાના દૂધનું પોષણ મળવું જોઇએ અને નિરૂપયોગી થએલા વૃદ્ધ પશુઓને તેમના કુદરતી મરણસમયસુધી યોગ્ય રક્ષણ તથા પોષણ માલેક તરફથી મળવું જોઇએ. તેઓને રખડતા મૂકવામાં કે કસાઇઓને વેચાતા આપી દેવામાં આવવા ન જોઇએ એ હેતુપૂર્વક આ બધા યત્નો કરવામાં આવવા જોઇએ. આવા યત્નો પણ પૂરા સફળ નીવડતા નથી અને તેથી દયાળુ જનો પાંજરા

પાંજરાપોળો માંદી અશક્ત તથા નાગી પશુઓને ત્યાં લાવી તેમનું પોષણ કરે છે આ યોજના અનુકંપાની દૃષ્ટિએ સારી છે, પરન્તુ તેવા માલેકોને તેથી તેમની સ્વાર્થદૃષ્ટિમાં ઉત્તેજન પણ મળે છે પશુ વૃદ્ધ થતાં તેને પાંજરા-પોળમાં મૂકવાથી પોતાની ફરજમાંથી મુક્તિ મળે છે એવું સમજનારા અર્ધ-દયાળુ માલેકો તેમને કસાઈને વેચવાનું પાપ તો કરતા નથી, પણ પશુના જીવનપર્યંત તેનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ પૂરી બજાવતા નથી અને એ રીતે દોષભાગી તો અવશ્ય બને છે એ જ રીતે લગાર કે પશુઓના બચ્ચાંને વગડામાં રખડતા મૂકી દેનાર રબારીઓ સમજે છે કે પાંજરાપોળના કે મહાજનના માણસો તેનાં બચ્ચાંને સંભાળીને લઈ જશે એટલે તેઓ પોતાની ફરજ બજાવવામાં શિથિલ બને છે આ કારણથી પાંજરાપોળની યોજનાની સાથે ધર્મગુરુ કે રાજ્ય તરફનો એવો કાયદો હોવાની જરૂર છે કે જેથી પશુઓ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ નહિ બજાવનાર નિર્દય માલેકો શિક્ષાને પાત્ર બને અને તેઓ સાનભાનમાં આવે આટલા માટે જ ગ્રંથકાર "तदा शासनपद्धतिं नृपर्गुरुद्वारा च निर्मापयेत्" એ શબ્દોમાં કહે છે કે રાજા કે ધર્મગુરુદ્વારા કોઈ કાયદાની યોજના પણ કરવામાં આવવી જોઈએ પિતા વૃદ્ધ થતાં અને કમાણી કરવાને નાલાયક થતાં જુવાન પુત્ર તેનો ઘાત કરી નાખે કિંવા ઘર બહાર કાઢી મૂકે તે જેટલું અન્યાયયુક્ત છે તેટલું જ અન્યાયયુક્ત પશુ વૃદ્ધ થતાં તેને હાંકી કાઢવાનું કે કસાઈને આપી દેવાનું છે વૃદ્ધ માતાપિતા પુત્ર પાસેથી પોષણ રક્ષણ માગી શકે છે, પરન્તુ વૃદ્ધ પશુઓ તો માગી શકતા નથી કારણ કે તેમને મનુષ્ય જેવી વાણી હોતી નથી પુત્ર ન માને તો વૃદ્ધ માતાપિતા રાજા પાસે જઈ કે ન્યાયની કચેરીમાં જઈ ફરિયાદ કરે, અને કાયદેસર રીતે પોષણ મેળવી શકે છે પરંતુ પશુઓ તરફથી ફરિયાદ કરનાર કોણ છે? માત્ર પશુસેવાનો ધર્મ જેમણે અંગી-કાર કર્યો છે તેવા મનુષ્યો જ આજે એવા પશુઓના વકીલો છે આ સ્થૂળ દૃષ્ટિની દુનિયામાં બાળ તથા વૃદ્ધ પશુઓ માટેના રાજ્ય તથા ધર્મ તરફના કાયદા કાગળ ઉપર જ હોય છે બલ્કે એવા પશુઓને અન્યાય જ મળે છે મુંબઈ જેવા શહેરમાં આવાં નિરુપયોગી લેખાતાં પશુઓનો ભોગ

પ્રમાણમાં ઘાત થાય છે કોઈ કોઈ સ્થળે વાછરડા અને નાની વયની ગાયોને કસાઇખાને જતી અટકાવવાના કાયદા છે એવા પશુઓ વધારે ઉપયોગી થઇ પડે તેવા હોય છે, એટલે સ્વાર્થદૃષ્ટિવાળુ જગત્ એવા કાયદા કરે પરન્તુ વૃદ્ધ પશુઓના બેલી તો ત્યાગી જનો જ છે મૂગા પ્રાણીઓની આ સેવા બજાવનારાઓની મોટી સખ્યાની આર્યાવર્તને જરૂર છે (૯૮)

[વૃદ્ધ કે બાળ પશુઓ કાયદેસર રીતે પોતાના માલિક પાસેથી પોષણ મેળવી ન શકે અને કેવળ તેમની દયાવૃત્તિ ઉપર જ પશુઓના જીવનનો આધાર રહે, ત્યાંસુધી બાળ અશક્ત, અપગ અને વૃદ્ધ નિરાધાર બની ગયેલા પશુઓને માટે પાંજરાપોળ જેવી સસ્થાની આવશ્યકતા રહેશે અને રહે છે પશુસેવા પ્રકરણના અતમા હવે ગ્રથકાર તે વિષે વિવેચન કરે છે]

पश्वालयव्यवस्था ।९९॥

वृद्धा दुर्बलरोगिण. क्षतहता निर्नाथका व्यङ्गका ।
नि शक्ता पशवो बुभुक्षिततरा नेया सुपश्वालये ॥
भैषज्येन च रोगिणा क्षतवता कुर्यात् स्वय सेवन-
मन्येषामपि रक्षणाय तनुयात्तत्र व्यवस्थां वराम् ॥

પાંજરાપોળની વ્યવસ્થા

ભાવાર્થ—જે પશુઓ વૃદ્ધ, દુર્બળ, રોગી કે જખમી થઈ ગયા હોય, ધણી વગરના રખડતા હોય, કોઇ અગ ઉપાગ છેદાઈ ગયા હોય અશક્ત બની ગયા હોય, ભૂખે મરતા હોય, તો તેવા પશુઓને દયાળુ માણસોએ પાંજરાપોળ જેવી સસ્થામા પહોચાડવા જોઇએ ત્યા જે પશુઓ રોગી કે જખમી હોય તેની દવા અને સારવાર કરવી જોઇએ, બીજા પશુઓનુ પણ બરાબર રીતે ત્યા રક્ષણ થાય તેવી ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરાવવી જોઇએ (૯૯)

વિવેચન—જે ગરીબ ધધાદારીઓ અને તેમના કુટુબોના જીવનનો આધાર પોતાના પશુઓ દ્વારા થતી કમાણી ઉપર રહેલો હોય છે, જેઓ પશુઓ તેની ફરજ સમજવા જેટલા પૂરી અનુકપાવાળા હોતા નથી, કિંવા જેઓ

કેવળ દયાહીન હોઈને નિરૂપયોગી પશુઓને કસાઈઓને ત્યા મોકલી દેવા અસમય તેવા હોતા નથી તેઓના વૃદ્ધ, દુર્બળ કે રોગી પશુઓને આશ્રય આપી તેમનુ પોષણ કરવા માટે પાંજરાપોળ જેવી ધર્મ સંસ્થાની આન શ્યકતા છે છે અને આવી સંસ્થા નથી હોતી તો ઉપર જણાવ્યુ તેવા લોકો પોતાના પશુઓને વધારે પીન ઉપજાવનારા અને છે અને બિચારા મૂગા પ્રાણીઓ વધારે હેરાન થાય છે એવી અવસ્થા આવે લોકો પોતાના રોગને કસાઈવાડે જવા દે છે અથવા તેમને રખ ના મૂળ દે છે આ કારણથી પશુસેવાનો ધર્મ સમજનારાઓ પાંજરાપોળને એક આવશ્યક સંસ્થા માને છે આપણા દેશની પાંજરાપોળની યોજનાને પાશ્ચાત્ય લોકો ઉપયોગી માનતા નથી, પરન્તુ તેઓની અને આપણા દેશની દૃષ્ટિમા વિશાળ તફાવત રહેલો છે તેઓ જાનવરોને સ્થૂળ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી જોનારા છે અને આપણો દેશ ઉપયોગિતાને ગૌણ માની आत्मवत्सर्वभूतेषु ના સિદ્ધાન્તને દૃષ્ટિ સમીપે રાખી વર્તનારો છે આમ હોવા છતા પાંજરાપોળોની વ્યવસ્થામા રહેલા દોષો સુધારવાની જરૂર છે એટલુ તો સ્વીકારવુ જોઈએ પાંજરાપોળોમા મોટે ભાગે રોગી, જખમી અશક્ત અને દુર્બળ પશુઓ હોય છે અને ત્યા તેની સખ્યા મોટી હોય છે, ત્યા તેમની યોગ્ય સેવા થતી નથી કેટલીક વાર એવા પશુઓને નીરવામા આવતો ચારો સશક્ત પશુઓ ખાઈ જાય છે અને દુર્બળ પશુઓ ભૂખે મરે છે આવી સ્થળે ગંદકી પણ વિશેષ હોય છે તેથી ઉલટુ જો પાશ્ચાત્ય દેશોની પશુઓની ઇસ્પીતાલો આપણે જોઈએ તો આપણી પાંજરાપોળો કેવી હોવી જોઈએ તેનુ આપણને પૂરુ ભાન થાય એવી ઇસ્પીતાલોમા માત્ર સ્વાર્થદૃષ્ટિ કે ઉપયોગિતાવાદનુ પ્રાધાન્ય હોય છે, પરન્તુ આપણા દેશની અનુકંપાદૃષ્ટિથી તો આપણે તેમના કરતા વધારે મોટી સુઘડ અને વ્યવસ્થાવાળી પાંજરાપોળો ઊભી કરી શકીએ પ્રથમ પણ व्यवस्था वराम् એ બે શબ્દો વડે પશુ ઉપયોગિતા વધારવા પ્રત્યે જ પશુસેવાધર્મીઓનુ લક્ષ દોરે

પાંજરાપ... વ્યવસ્થાદોષ જાણીતો છે

સૂચન ... જે અનુકંપાની સમજ્જતો

સ્યા કરવામા જે આવના છે તેઓ મુગા પશુઓનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરે તેવી રીતે સ્વધર્મ બજાવે તો તેઓ આપણી પાંજરાપોળોને પાશ્ચાત્ય દેશોને માટે પણ આદર્શ રૂપ બનાવી દે (૯૯)

पंचदश परिच्छेद

સેવાધર્મ જ્ઞાતિની સેવા

[જ્ઞાતિ એ એક સામાજિક સસ્થા છે એટલે જ્ઞાતિસેવા એ એક સમાજ-સેવાનો જ પ્રકાર છે પરન્તુ સમાજમા જ્ઞાતિની સસ્થાનુ અસ્તિત્વ કેવળ જુદી કમાનુ હોવાથી જ અત્ર તેવી સસ્થાનુ પૃથક્ નિરૂપણ કરવામા આવેલુ છે સૌથી પહેલા જ્ઞાતિસેવાનુ સામાન્ય નિરૂપણ કરતા જ્ઞાતિની ઉપયોગિતા—તેના સબળતા-રૂપી ગુણ અને નિબળતારૂપી અવગુણનુ કથન પ્રથમ કરે છે અને એ રીતે જ્ઞાતિરૂપ સસ્થાનુ ઉપકારકપણુ કેવી રીતનુ છે તે દર્શાવે છે]

ज्ञातिसत्काऽऽन्तरभेदपरिहार ।१००॥

तुल्याचारकुटुम्बसहतितया ज्ञाति. समारभ्यते।
विस्तीर्णा हि यथा यथा भवति सा तस्या वल स्यात्तथा॥
सा भेदैर्यदि खण्डिता वहुविधे क्लेशावहा स्यात्तदा।
तस्मादान्तरभेदखेदहरणे यत्नो विधेय पर ॥

જ્ઞાતિની સેવા

ભાવાર્થ—સરખા આચારવાળા અને સરખા રીતરિવાજવાળા કુટુંબોના જે ગણથી જ્ઞાતિની રચના થાય છે તે કુટુંબોનો સમૂહ જેટલો મોટો હોય અર્થાત્ જ્ઞાતિ જેટલી વિશાળ હોય તેટલે અંશે તે જ્ઞાતિનું બળ વધારે ગણાય બળવાન જ્ઞાતિ પોતાનું અને પરનુ ક્ષણુ કરી શકે છે પણ જ્યારે એક વિશાળ જ્ઞાતિમા નાના નાના વિભાગ પડવા માંડે છે એટલે જ્ઞાતિ ખડિત થાય છે ત્યારે તેનુ બળ તૂટવાથી તેને અનેક પ્રકારના ક્લેશમા

ઉતરવું પડે છે માટે મ જૈનોએ જ્ઞાતિના આન્તરભેદ-પેટાવિભાગને દૂર કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (૧૦૦)

વિવેચન—જ્ઞાતિ એટલે શુ? સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિ એ એક એવો સમુદાય છે કે જેણે પોતાની સંસ્કૃતિનો અમુક આદર્શ સ્વીકાર્યો હોય છે અને એ આ દર્શને લક્ષ્યબિંદુ માનીને તેના સંરક્ષણ માટે અમુક પ્રકારના સામાજિક આચારોની મર્યાદા બાંધી હોય છે બાલન આપણને એવુ જ સમજાય છે કે જે કુટુંબોએ સમાન આચારોને અને રીતરિવાજોને સ્વીકાર્યા હોય છે, તે એક જ્ઞાતિ છે પૂર્વે આ જ્ઞાતિસંધારણ વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુસરીને થએલું હતુ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો હતા અને ચારે પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મો બજાવતા સંસારમા વિચરતા પરન્તુ એક જ વર્ણના જૂદા જૂદા ટોળા બંધાવા લાગ્યા જૂદે જૂદે સ્થળે રહેવા લાગ્યા, જૂદી જૂદી સ્થળ-કાળાદિની અસરો તેમના ઉપર થવા લાગી તેમ તેમ જૂદા જૂદા સમુદાયો તરીકે તેઓ ઓળખાવા લાગ્યા વર્ણાશ્રમધર્મની મૂળ સંસ્કૃતિ જાળવવાની સાથે પોતાના ટોળા કે સમુદાયની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ જાળવવાનો મોહ અને અભિમાન જેમ જેમ આવતુ ગયુ, તેમ તેમ તે સમુદાયો જ્ઞાતિરૂપ બની ગયા અને તેના જેમ જેમ નાના ટોળા તથા તડ પડતા ગયા તેમ તેમ પેટાજ્ઞાતિઓ તથા તેમના બંધારણ ઘડાવા લાગ્યા પોતાની આ ઉદ્ભૂત પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવાના જ પ્રયત્નમા આ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓ બંધાઈ અને તેઓ પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવવા લાગી આ જ્ઞાતિના આચારવિચારના નિયમો જ્ઞાતિજનોને અનેક રીતે ઉપકારક થઈ પડ્યા સંસ્કૃતિનો ધ્વંસ કરે તેવુ કોઈનુ પણ પતિત આચરણ દોષને પાત્ર લેખાવાથી તેના પતિત આચરણમા પડતા અનેક લોકો અટકતા, સંસ્કૃતિની આસપાસ એ ન માનનારી અનેક વ્યક્તિઓની પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવવાને પરાયા હુમલામાંથી પોતાના સમુદાયનું રક્ષણ કરતા, સમુદાયની અંદરના તોફાનીઓ કે બખેડીઓને સમુદાયમાંથી બહિષ્કૃત કરીને પણ પોતાની સંસ્કૃતિની શુદ્ધતા જાળવવા મથતા અને સમુદાયનુ બળ તેઓને એ મથનમા ઉપકારક થઈ પડતુ આ પ્રમાણે જ્ઞાતિરૂપી સંસ્થા વ્યક્તિઓના ચારિત્રને

પતિત થતું અટકાવવ મા આધનભૂત બનતી અને એજ તેનો ઉપકારક અંશ છે આ ઉપકારકતા જો જ્ઞાતિમા ટકાવી રાખવામા આવે તો તેમ સ્થા સમાજનું નમને ૨ હિત કરે એવી તેનામા શક્તિ રહેલી છે પાશ્ચાત્ય દેશોમા જોકે જ્ઞાતિ નામની કોઈ સસ્થા નથી, પર તુ સમાજના જુદા જુ ા ટોળા પોતાની પ્રાચીન અને આદર્શભૂત સસ્કૃતિ જાળવી રાખવાને હમેશા મથન કરતા જ હોય છે અને તે ટોળા એ જ્ઞાતિઓના જૂદા સ્વરૂપો જ છે આ પ્રમાણે જ્ઞાતિના બધના ઉપકારક છે, છતાં કેટલાકો તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખવાની હિમાયત કરે છે તેનુ કારણ શુ ? કારણ એ છે કે આજે એ જ્ઞાતિની સસ્થાનું સ્વરૂપ બગડી ગયુ છે અને તેને ફરીથી સુધારી નહિ શકાય એવુ જે અયોગ્ય જનો માની રહ્યા છે તેઓ તેનો વિધ્વસ કરવાની હિમાયત કરે છે આ જાતિ સસ્થામા અનેક પ્રકારના બગાડ પેસ ી ગયેલા છે પહેલો બગાડો તા એ જ છે કે મૂળ ચાર વર્ણોના અનેક પેટા પડી ગયા છે અનેક જ્ઞાતિઓ બની ગઈ છે અને અનેક ત ા પડી ગયા છે જ્ઞાતિનુ જે બળ પૂર્વે હતુ તે આજે રહ્યુ નથી કારણકે સમુ ાયો નાના હોવાથી કોઈ ચોક્કસ સમુ ાયની અદર રહેવાની ગરજ જ કટલાકને હોતી નથી ! એક વિશાળ જ્ઞાતિમા સ્વસરક્ષણ કરવાની જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શક્તિ એ નાના ત મા હોતી નથી જે પોતાના સમુદાયનુ રક્ષણ કરી શકે નહિ તે સમદાયની વ્યક્તિઓ સ્વચ્છદી ચારિત્ર્યહીન અને દુષ્ટ બને, પરિણામે તેની પ્રાચીન સસ્કૃતિ તેની વિશિષ્ટતાઓ તેની ઉચી ખાસીયતો વગેરે નાશ પામે તેમા શી નવાઇ ? એક અદાજ ઈનાકામા ૫૮૪ ન્યાતો બ્રાહ્મણોની છે અને ૨૩૦૦ ઉપરાત ન્યાતો બ્રાહ્મણેતરોની છે એવીજ હિ ના દરેક પ્રાતમા સેંકડો ન્યાતો છે અને એક ન્યાતની સેકડો પેટાન્યાતો છે વળી એક પ્રાતની એક ન્યાતના વણિક કે બ્રાહ્મણો બીજા પ્રાતની તે જ ન્યાતના વણિકો કે બ્રાહ્મણો સાથે બેટી-બેટી વહેવાર રાખતા નથી એટલે પછી હિંદમા નાની નાની હજારો ન્યાતોમા તેનું બળ વહેચાઈ જાય તેમા નવાઇ નથી આવી રીતે બહુ નાના ત ડે બોળને પરિણામે કેટલીક ન્યાતો તો સદતર નાબૂદ

જવાનો સભવ છે આવા બહુ નાના વિભાગો પડી જવાને પરિણામે

જ નાતિરૂપ સંસ્થા પેટાભેદોને અગખામણી થઈ પડી છે. જનતાના સારા ચારિત્ર્ય, આચાર અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ટકાવ માટે આ પેટાભેદો દૂર થવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે જ્ઞાતિની પહેલી સેવા તો એ જ છે કે યોગ્ય યત્નોવડે એ પેટાભેદો વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવું અને નાના નાના સમુદાયનું સંગઠન કરવું. જે સંસારસુધારકો જ્ઞાતિનો વિધ્વંસ કરવાની હિમાયત કરે છે તેઓના કરતાં જેઓ જ્ઞાતિના વિભાગોને એકત્ર કરી તેમનું બળ વધારવાને કે નિયમોને સુધારવાને મથન કરે છે તેઓ વધારે સારા સંસારસુધારકો બને છે. મહાત્મા ગાંધીજી પણ કહે છે કે "આ કામમાં સારો ઉપાય તો એ જ છે કે નાની નાની જ્ઞાતિઓના મહાજન એકઠાં મળી એક જ્ઞાતિ બની જાય અને આ મોટો સંઘ બીજા સંઘોની સાથે મળી છેવટે ચાર વર્ણમાંના એકમાં સ્થાન લે" (૧૦૦)

[હવે જ્ઞાતિને સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવાને કેવા જનોને નાયકપદ-પટેલ પદવી અપાવવી જોઈએ તે વિષે ગ્રંથકાર કહે છે]

ज्ञातिनायकव्यवस्था । १०१ ॥

नेतृत्वं न कुलक्रमागतमलं किन्तूत्तमैः सद्गुणै-
रन्यायं यदि तन्वतेऽल्पमपि ये किं तैः फलं नायकैः ॥
स्वार्थं साधयितुं मनागपि परानिष्टं वितन्वन्ति ये।
तन्नेतृत्वविवर्त्तनेन जनतासेवा समापद्यते ॥

જ્ઞાતિના નેતાઓની વ્યવસ્થા.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ પ્રકારનું નાયકપણું કુળ પરંપરાથી વારસા તરીકે મળતું ન હોવું જોઈએ કિન્તુ ઉત્તમ સદ્ગુણોને અનુસાર લાયકી મુજબ મળવું જોઈએ, અર્થાત્ નાયકને જો તેવા ગુણો હોય તો જ તે નાયક. જે નાયક થઈને જરા પણ પક્ષપાત કરે કે કોઈને અન્યાય આપે તેને નાયક બનાવવાનું શું પ્રયોજન? જે નાયકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધ-

વાને થોડુ પણ બીજાનુ અનિષ્ટ કરે તેવા નાયકોના પાસેથી નાયકપણ છિનવી લઈ બીજા લાયક માણસને નાયક બનાવવાથી પણ એક પ્રકારે સમાજની સેવા બજાવાય છે (૧૦૧)

વિવેચન—જેવી રીતે એક લશ્કરને સેનાપતિની ટોળાને નાયકની, રાજ્યને રાજાની અને સ્ટીમરને કેપ્ટનની જરૂર હોય છે તેવી રીતે જ્ઞાતિને એક નાયકની જરૂર હોય છે આ નાયકને જ્ઞાતિના પટેલ કે શેઠ કહેવામા આવે છે પૂર્વે કોઈ પણ દેશમા રાજા એક આવશ્યક વ્યક્તિ જ લેખાતી અને રાજા વિના કોઈ પણ દેશનું રાજ્ય ચાલી શકે નહિ એમ મનાતુ, પરન્તુ આજે રાજા વિના અનેક દેશોના રાજ્યો સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે છેલ્લી યુરોપીય લડાઈમા જ કેટલાક દેશોના રાજાઓ પદભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે અને ત્યા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયા છે પ્રજાએ ચુટેલા પ્રતિનિધિઓની સસ્થા કે જેને સામાન્ય રીતે 'પાર્લામેન્ટ' ને નામે ઓળખવામા આવે છે એ સસ્થા દેશનો વહીવટ ચલાવે છે અને એ સસ્થાના સભ્યોએ જ એક સર્વોપરિ પ્રમુખ ચુટયો હોય છે જે આખા દેશનો વડો લેખાય છે આ પ્રમાણે કુલ-ક્રમાગત રાજ્યપદવી દૂર થઈને ચુટણીને ધોરણે દેશના સર્વોપરિ પ્રમુખો ચુટાવાનો ક્રમ ચાલુ થયો છે અને આ ક્રમ એક વ્યક્તિનિયત્રિત રાજ્ય કરતા વધારે સારો લેખાયો છે આ પ્રમાણે સર્વોપરિ રાજા ગયો અને અનેક વ્યક્તિઓની સર્વોપરિ રાજસભા બની એ જ રીતે જ્ઞાતિમા એક સર્વોપરિ પટેલની પદવી હવે લોકપ્રિય રહી નથી જે કારણથી રાજાનુ રાજત્વ અપ્રિય બન્યુ છે એ જ કારણથી જ્ઞાતિના પટેલની પટેલાઈ પણ અળખામણી બની છે રાજા પોતાની ફરજો ચૂકવા લાગ્યો અને જુલ્મી થયો એટલે તેને પ્રજાએ દૂર ફેકી દીધો એ જ રીતે અન્યાયી અને જુલ્મી પટેલોની સત્તા પણ હવે જ્ઞાતિમાથી ઓછી થઈ ગઈ છે વશપરપરાથી રાજાનો પુત્ર રાજા જ બને અને પટેલનો પુત્ર પટેલ બને એ રીવાજના આ પરિણામો છે આ કારણથી જેવી રીતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ પ્રજાજનમાથી યોગ્યતાનુસારે ચુટાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાતિનો પટેલ વશપરપરાથી નહિ પણ યોગ્યતાને અનુસરીને ચુટાવો જોઈએ પ્રજાને પુત્રવત્ પાળનારા રાજા

ઓના વખતમાં આવા નિયમની જરૂર નહોતી કારણકે તે વખતે જ્ઞાતિના પટેલો પણ સમજતા કે પોતે જેવા જ્ઞાતિના ઉપરી છે, તેવા જ જ્ઞાતિના સેવક છે અને પોતે આત્મભોગ આપીને જ્ઞાતિનું કલ્યાણ થાય તેવી રીતે જ્ઞાતિરૂપી નાવને ચલાવવાનું છે, જ્ઞાતિજનોને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી તેની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવાની છે અને જ્ઞાતિહિતાર્થે અનેક યોજનાઓ તન-મન-ધનથી કરવાની છે પરન્તુ આજે જ્ઞાતિના પટેલોની તેવી ભાવનાઓ મોટે ભાગે નષ્ટ થઇ છે તે એમ જ સમજે છે કે જેમ પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજા છે તેવી રીતે જ્ઞાતિજનોને પોતાના મનસ્વી હુકમોથી રંજાડવા કે દબાવવા કે પોતાના ખાનગી સ્વાર્થો સાધવા માટે પોતાની પટેલાઈ અથવા શેઠાઈ છે। 'શેઠ' એ શબ્દ 'શ્રેષ્ઠ'માંથી બનેલો છે માણસ પોતાના ગુણોવડે જ શ્રેષ્ઠ લેખાય છે અને ગુણ ગ્રહણ કરનાર માણસ શ્રેષ્ઠ બની શકે છે શ્રેષ્ઠતા વંશપરંપરા ઉતરે છે એવો કોઇ નિયમ નથી એટલે મોટાઇ વંશપરંપરાની હોય એ એક જ્ઞાતિનો ભ્રમ છે એ તો ગુણાનુસારિણી હોવી જોઈએ અને તેથી જ્ઞાતિજનોના મતને અનુસરીને શ્રેષ્ઠ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરી શ્રેષ્ઠતા તેને સોંપવી જોઈએ પાશ્ચાત્ય દેશોના જગતમાં જેમ બહુમતવાદનું ધોરણ ચાલે છે તેમ જ્ઞાતિઓમાં પણ બહુમતતા -Democracy હોવાની જરૂર છે આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગ્રન્થકારે જ્ઞાતિના બંધારણમાં બહુમતતાની આવશ્યકતાનું સૂચન કર્યું છે પટેલોના અત્યાચારો દૂર કરવાનું સાધન જ અત્યારે એ છે કોઇ પણ જ્ઞાતિમાં એક શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા માણસને નાયક કે પ્રમુખપદ આપવું, અપાવવું કિંવા તેને લગતી કોઇ યોજના કરવી તે પણ જ્ઞાતિની મોટી સેવા બજાવવા બરાબર છે જે જ્ઞાતિનો નાયક થઇને જ્ઞાતિનું હિત આચરે છે તે તો સાચો સેવાધર્મી છે જ, પરન્તુ જે યોગ્ય માણસને નાયક બનાવે છે તેની સેવા પણ ઓછી ગણનાને પાત્ર નથી મતદારોની યોગ્યતા નક્કી કરી મકડો સ્થાપી કે એવી બીજી રીતે પટેલ કે શેઠ ચૂંટવાની પદ્ધતિ જ્ઞાતિઓમાં ચાલુ થતાં હજી વાર થશે, પરન્તુ તે પહેલાં બનતાસુધી સર્વાનુમતે યોગ્યતાનુસારે પટેલો કે નાયકોને પસંદ કરી તેમને નાયકપદે સ્થાપવાની,

વર્ણપર પડતું ધોરણ રદ કરી ગુણાનુસારી પેટાનું ધોરણ ચાલુ કરવાની તો તાત્કાલિક જરૂર છે (૧૦૧)

[હવે જ્ઞાતિમાં ચાલતી દુષ્ટ પ્રથાઓ પ્રત્યે પ્રધાન નાયકરૂપ જ્ઞાતિસેવકોનું લક્ષ દોરે છે]

ज्ञातिकलङ्कपरिहार ।१०२॥

कन्याविक्रयपुत्रविक्रययुग ज्ञातिं कलङ्कायते ।
दुष्टा बालविवाहपद्धतिरपि ज्ञातेर्महद्दूषणम् ॥
एतद्दूषणवर्जनाय यदि ते निद्रापरा नायका-
स्तन्निद्राहरणेन सज्जनवरैः सेवा विधेया नृणाम्॥

જ્ઞાતિના કલંકનો પરિહાર

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાતિમાં કન્યાનો બાપ કન્યાને પૈસા લઈ વેચતો હોય કે વરનો બાપ પૈસા લઈને પોતાના પુત્રને પરણાવતો હોય, અર્થાત્—કન્યાવિક્રય કે વરવિક્રય થતો હોય તો તે બંને રીવાજો તે જ્ઞાતિને કલંકિત બનાવે છે. જે જ્ઞાતિમાં બાલવિવાહની પદ્ધતિ ચાલે છે એટલે નાની ઉમરમાં જ દીકરા દીકરીઓ પરણાવી દે છે તે પદ્ધતિ પણ જ્ઞાતિનું એક દૂષણ છે. ઉપર જણાવેલાં ત્રણ દૂષણો દૂર કરવાને જ્ઞાતિના નાયકોએ જાગૃત થઈ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. કદાચ નાયકો ઊંઘમાં પડ્યા હોય તો સેવાના ઉમેદવારોએ તે નાયકોની ઊંઘ ઉડાડી તેમને જાગૃત કરી જ્ઞાતિના મનુષ્યોની સેવા બજાવવી જોઈએ (૧૦૨)

વિવેચન—પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાતિરૂપી સંસ્થાનું ઘડતર તો શુભ હેતુથી પ્રાચીન સમયમાંથી થયું હતું પરન્તુ તેમાં કાળક્રમે કરીને અનેક પ્રકારના રોગો આવી વસવા લાગ્યા. આ રોગો જ્યારે વ્યક્તિગત હોય છે ત્યારે તો દૂર કરવાનો યત્ન જ્ઞાતિના અગ્રેસરોએ કરવા જોઈએ. જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની રહે તે માટે જ જ્ઞાતિનું બંધન છે અને જ્ઞાતિના નિયમો છે. વ્યક્તિગત દોષો માલૂમ પડતા અને તેનો જ્ઞાતિમાં

પ્રચાર થતો જણાતા જ તેને દૂર કરવાને અગ્રેસરોએ એકદમ કાર્ય ઘડી, તેનો ભગ કરનારનો વાજબી દંડ કરવાની તે હોય ઉપર અટકાવ મૂકવો જોઇએ. પરન્તુ આવી ફરજ બજાવવામા અગ્રેસરો શિથિલ બનવાને પરિણામે આજકાલ જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓમા અનેક પ્રકારના દોષો ઘર કરી રહ્યા છે અને એ દોષો કાળક્રમે કુરીતિરૂપ ધારણ કરે છે આવી અનેક કુરીતિઓ સમાજમા પેસી ગએલી જોવામા આવે છે અને એ કુરીતિઓની માઠી અસરો જ્ઞાતિઓ ઉપર થતી પામી છે અનુદાર મન અને દુષ્ટ બુદ્ધિ, નબળા બાંધા અને ગરીબાઈ ઇત્યાદિક કેટલીક વસ્તુસ્થિતિ તો ન્યાતની કુરીતિઓને જ આભારી હોય છે પુત્રીને પૈસા લઈને પરણાવનાર-વેચનાર કન્યાવિક્રયકાર હમેશા અનુદાર-આત્મા વિચારનો અને દુષ્ટ હોય છે પોતાના પુત્રી પરણાવી સામા પૈસા માગના હોય તેઓ જ્ઞાતિમા પુત્રીના માતા-પિતા ઉપર ગરીબાઈનુ સંકટ મેલનાર થઈ પડે એ ખુલ્લુ છે જેઓ પોતાના પુત્રપુત્રીઓને નાની વયમા પરણાવતા હોય તેઓ પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓના શરીરના બાંધા નબળા પાડનાર, તેમને રોગી-નિર્બળ સતતિના માબાપ બનાવનારા અને અલ્પાયુષી બનાવનાર થઈ પડે અને એ રીતે પોતાને હાથે જ પોતાની સતતિનું નખ્ખોદ વાળે તેમા શું આશ્ચર્ય છે? બાળલગ્નો જે જ્ઞાતિમા બહુ થતા હોય છે, ત્યા ટુંકા આયુષ્ય, અલ્પાયુષી સતતિ, ઓછી જીવવાની ઉમેદ, વૈધવ્ય, વધ્યત્વ ઇત્યાદિ દોષો ઉભરાય નીકળેલા માલૂમ પડે તે પણ ખુલ્લુ છે ટૂંકામા આ દોષો જ્ઞાતિનુ અકલ્યાણ કરનાર છે અને તે દૂર થાય તો જ્ઞાતિનુ હિત સાધવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય દ્વારા મેળવેલુ ધન લુંટનાથી ભરેલુ છે, તે કારણથી એ ધન જેની પાસે હોય છે તે બન્ધા નિર્ધનો જ હોય છે કન્યાવિક્રયથી કદ્દાવસ તથા કજોડાના બનાવો પણ બનવા પામે છે પરણી ગયેલા વરવિક્રય પુષ્કળ હોવાની મોટી વયની પુત્રી કુમારિકાઓ પરણી શકતી નથી અને કેટલીકને તો ગરીબાઈને કારણે જ જીવનપર્યંત કુવારી સ્થિતિમા રહેવુ પડે છે આ પ્રમાણે વરવિક્રય અને કન્યાવિક્રય એ બે કુરીતિઓ જ એવી છે કે જે જ્ઞાતિમા બીજા પણ અનેક પ્રકારના દોષોને દાખલ કરે છે બાળલગ્નના સાગ કરો તો આજે

અનેક જ્ઞાતિઓ ભોગવતી નજરે પડે છે ક્ષય જેવા મોટા રોગો જુવાન છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં પ્રસરે છે દુર્બળ અને રોગિષ્ટ સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે વેતીયા જેવા શરીરના યુવાનો અને યુવતીઓ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, અકાળે મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગિષ્ટતા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે જે કોમ સ્ત્રીઓના પુનર્લગ્નો કરતી નથી અને બાળલગ્નો ઉપર અંકુશ મૂકતી નથી, તે કોમમાં વિધવાઓ અને વિધુરોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે અને ધીમે ધીમે ન્યાત ઘસાતી જાય છે આ બધાં માઠાં પરિણામો જે જ્ઞાતિ ભોગવતી હોય તે જ્ઞાતિમાં કુરૂઢીઓ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરનાર સેવાધર્મી જનોની મોટી અગત્ય હોય છે એ રૂઢીઓ દૂર કરવાનું કામ એ જ્ઞાતિ [illegible] આવડિ ખવગાવ્યા બરાબર છે જે જ્ઞાતિના મનુષ્યો કે મગ્રેમગ્ન ઉંઘમાં પડ્યા હોય છે કિંવા જેઓ અજ્ઞાનવશાત્ સારું શું ખરાબ શું તે સમજતા નથી તે જ્ઞાતિમાં જ મોટે ભાગે કુરૂઢીઓ ફેલાએલી હોય છે, એટલે જ્ઞાતિ-સેવકનું કાર્ય જરા અઘરું છે તેની પહેલી ફરજ આગેવાનો અને જ્ઞાતિજનોને જાગૃત કરવાની છે કુરૂઢીઓના લાંબા વખતના સહવાસથી કેટલીક વાર જ્ઞાતિજનોની ગુલામી મનોદશા બની ગઈ હોય છે એટલે તેઓ સુધારાઓની સામે પણ થાય છે, તોપણ જ્ઞાતિહિતચિંતકે ધીરજથી કુરૂઢીઓને દૂર કરવા યત્ન સેવવો આવશ્યક છે (૧૦૨)

[જ્ઞાતિના કલંક રૂપ કુરૂઢીઓનો પરિહાર કરવાનું સૂચવ્યા બાદ ગ્રંથકાર બીજા કેટલાક કુરીવાજો-કુરૂઢીઓનો જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવાનું જ્ઞાતિસેવકોને સૂચવે છે]

वृद्धादिपरिहरणम् ॥ १०३ ॥

विक्रीयापि सुता गृह बहुधनै कार्यो हि लग्नोत्सवो ।
देय ज्ञातिजनाय मिष्टमशन मृत्युप्रसङ्गे ध्रुवम् ॥
ईदृग्रूढिबल करोति जनताहास धनादिक्षते-
जने सुकृतिभि कार्य प्रयत्नो वर ॥

કુરૂઢીઓ દૂર કરવી

ભાવાર્થ—કેટલીક જાતિઓમા લગ્નપ્રસંગે તો કેટલીક જાતિઓમા મૃત્યુપ્રસંગે પોતાની પાસે પૈસા ન હોય તો દીકરીને વેચીને કે ઘર બાર વેચીને પણ મોટા વર્ગ કરવા, જ્ઞાતિને મિષ્ટ ભોજન દેવુ, મોટી જાનો જોડવી અને એ રીતે દસ્તાને કે લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરવામા આવે છે આવા પ્રકારની કુરૂઢીઓ એક દર રીતે ધનનો નાશ કરી સમાજને ગરીબ બનાવે છે અને સામાન્ય માણસોને કરજના દબાણથી પાયમાલ કરી નાખે છે, તેથી તેવી કુરૂઢીઓના મૂળને ઉખેડવા માટે સેવાના ઉમેદવારે નક્કી સાએ ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (૧૦૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમા પ્રથમાર જાતિના કલકરૂપ બીજી કેટલીક કુરૂઢીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવી કે લગ્ન-પ્રસગે કિંવા મૃત્યુ-પ્રસંગે મોટા જમણવારો કરવા, મોટી જાનો જોડવી, ખચાઉ વરઘોડા ચડાવવા ઈત્યાદિ એક સાધનસપન્ન વ્યક્તિ પોતાને ઘેર આવેલા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગે પોતાના ગજા પ્રમાણે ખર્ચ કરે તે કાંઈ અનર્થકારક નથી પરન્તુ દેખાદેખીથી કિંવા અન્ય કોઈ રીતે એવા ખર્ચા કરવાની રૂઢી જ પ્રચલિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેમાથી અનેક અનર્થો જન્મ પામે છે પ્રત્યેક વ્યક્તિમા મહત્ત્વાકાક્ષા તો ન્યૂનાધિક અંશે હોય છે જ અને જ્યારે એ આકાક્ષા બહુ તીવ્ર બની જાય છે પણ તુ સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના પૂરતા સાધનો હોતા નથી, ત્યારે સ્વભાવની નિર્બળતાથી કેટલા મનુષ્યો દભ કરવા લાગે છે એટલે કે તમાચો મારીને મ્હો લાલ રાખવાનો યત્ન કરે છે પોતાની માન ની, પોતાની સાધનસપન્નતા કિંવા પોતાનુ કુળવાનપણ બતાવવાને સાધનસપન્ન વ્યક્તિઓના જેવા આચાચરણ તે કરે છે અને એ રીતે જ્ઞાતોમા દેખાદેખીના ખર્ચો પ્રચલિત થતા કુરૂઢી પડી જાય છે અમુક શ્રીમત મનુષ્યે લગ્નપ્રસગે મોટો જમણવાર કર્યા કે ભભકાદાર વરઘોડા ચડાવ્યો તો પોતે પણ કરજ કરીને તેમ કરી ખાનદાનમા ખપવુ એવુ મિથ્યાભિમાન જ્યારે સાધનહીન મનુષ્યોમા પણ દાખલ થાય છે, ત્યારે અનર્થની પરપરા ચાલુ થાય છે તે

કરજ કરે છે, ઘરબાર વેચે છે, કન્યાવિક્રય પણ કરે છે અને તેવા જ બીજા પાપ આચરી શ્રીમતની હરીફાઈ કરવા મથે છે અને એક ન્યાતમા જ્યારે સખ્યાબધ અવિચારી વ્યક્તિઓ આવી મૂર્ખાઈ કરે છે ત્યારે પછી એ કુરૂઢી જ્ઞાતિનું પારાવાર અહિત કરનારી થઇ પડે છે આ કારણથી ન્યાતના વિચારશીલ અગ્રેસરો હવે એવા નિયમો કરવા લાગ્યા છે કે જેથી ગરીબો અને તવગરો લગ્નાદિ પ્રસગે મર્યાદિત જ ખર્ચ કરી શકે અને કોઇ સાધનહીન મનુષ્યને મિથ્યાભિમાનમા ખેચાઇ ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવાની લાલચ થવા પામે નહિ આવા નિયમોમા એવી મર્યાદા બાધવામા આવી હોય છે કે જેથી સામાન્ય અને ગરીબ સ્થિતિના માણસો પણ નિયમ પ્રમાણેનું ખર્ચ કરી શકે જે ન્યાતોમા ખર્ચાળ કુરૂઢીઓ ચાલતી હોય છે તે ન્યાતોમા ધીમે ધીમે ધનનો નાશ થતો જાય છે અને ગરીબાઇ પ્રસરતી જાય છે એવી જ્ઞાતિના માણસો વધારે કરજદાર બનતા જાય છે અને પરિણામે ક્ષય પામતા જાય છે આ કારણથી એવા ખોટા રીવાજો કે જે જ્ઞાતિએ સ્વીકારેલા ન હોય પણ દેખાદેખીથી ચાલતા હોય તેને દૂર કરવા જ્ઞાતિસેવકે સાચી દિશામા યત્ન કરવો જોઈએ

દૃષ્ટાન્ત—એક નગરની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ વર્ષમા ૬ મહિના લાડુ જમતી' એટલે કે જ્ઞાતિ વિશાળ હોવાથી કોઇ ને કોઇ પોતાને ત્યા લગ્ન કે મરણ-પ્રસગે આખી ન્યાતને લાડુ જમાડતો આથી એ ન્યાતના માણસો દર વર્ષે પોતાને ૬ માસ ઘેર જમવુ પડશે અને ૬ માસ પારકે ઘેર ખાવાનુ મળશે એવી જ માન્યતાવાળા બની ગયા હતા' ન્યાતના સામાન્ય મનુષ્યોની કમાણી હમેશાં સામાન્ય ખોરાક ખાવા પૂરતી જ હોય છે—ન્યાતની દરેક વ્યક્તિ વર્ષમા ૭ માસ લાડુ જમે એટલી કમાણી કરી શકતી નથી જમાડનાર એક વ્યક્તિ ખર્ચ કરે છે અને બીજા બધા મુફત જમે છે એવી સાકડી દૃષ્ટિવાળાઓને એ લાડુ મુફતના જણાય છે પરતુ દરેક વ્યક્તિને ત્યા એવા એવા પ્રસગો આવે છે જ અને તે વખતે પોતે જમેલા બધા લાડુ ઓકી નાખવા પડે છે—મોટુ ખર્ચ કરીને બધા જ્ઞાતિજનોને લાડુ જમાડવા પડે છે આ રીતે વિચારતા સમજી શકાશે કે દરેક માણસ પોતાના

ઘરને ખર્ચે જ લાડુ જમે છે અને રોજના સામાન્ય ખોરાકને બદલે ત્રીજે દિવસે મિષ્ટાન્ન જમનાર જ્ઞાતિજન પરિણામે ગરીબ અને કરજદાર બને તેમા નવાઈ નથી આજે એ નગરની બ્રાહ્મણજ્ઞાતિ પહેલા કરતા બહુ ગરીબ બની ગઈ છે, અનેક શ્રીમત ઘરોની ત્યાસત પણ નાશ પામી ગઈ છે અને પરિણામે લાડુ જમવા-જમાડવાનુ ઓછુ કરી નાખવુ પડયુ છે પહેલા ઓછા જમણવાર કરનાર ન્યાતનો કરજદાર મનાતો, પણ આજે એવી કરજદારીને કોઈ ગણકારતુ નથી ! પરન્તુ જમણવારની મર્યાદા બાધવાનુ કે ઐચ્છિક કરવાનુ એ જ્ઞાતિને હજી સૂઝ્યુ નથી ! આવી જ્ઞાતિઓમા ઇષ્ટ સુધારા કરાવવા તે જ્ઞાતિનો પુનરૂદ્ધાર કરવા બરાબર છે (૧૦૩)

[હવે વૃદ્ધલગ્નનો પરિહાર કરવા તરફ જ્ઞાતિસેવકનુ લક્ષ દોરવામા આવે છે]

वृद्धलग्नादिपद्धतिविवर्जनम् ।१०४॥

अन्याय्य हि यथा स्त्रिया पतियुग पुसस्तथा स्त्रीयुग।
तादृक्कारणमन्तरा परिणयो वृद्धस्य पुसस्तथा ॥
एव सत्यपि वृद्धलग्नतरुणीयुग्मादिलग्नप्रथा।
यत्रैतद्विनिवर्त्तनेन विबुधै. सेवा विधेया तयो ॥

વૃદ્ધલગ્નાદિ પદ્ધતિનો પરિહાર

ભાવાર્થ—જેમ એક સ્ત્રીને બે પતિ હોવા તે અન્યાય્ય છે, તેમ મોટા કારણ વિના એક પતિએ બે સ્ત્રી પરણવી તે પણ તુલનાદૃષ્ટિએ અન્યાય્ય છે તેમ જ, વૃદ્ધ અવસ્થામા-એટલે આધેડ ઉમરે પુરુષે લગ્ન કરવા તે પણ અનુચિત છે તેમ છતા કોઈ જ્ઞાતિમાં એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવાનો અને વૃદ્ધલગ્નનો રીવાજ હોય તો તે રીવાજ નાબુદ કરીને સુજ્ઞ જનોએ તેમની સેવા બજાવવી (૧૦૪)

વિવેચન—વૃદ્ધલગ્નનો રીવાજ, એક ઉપરાત બીજી સ્ત્રી પરણવી, એ બન્ને પણ કુરીતિઓ જ છે એક સ્ત્રી એક ઉપરાત બીજો પતિ કરી શકતી નથી [illegible]

૫

પગટો એ ખુલ્લો અન્યાય છે, પરંતુ તે વિના પણ બીજા અનેક પ્રકારે એ રીવાજમાં દોષ રહેલો છે બે સ્ત્રીઓના પતિના ગૃહમાં હમેશાં કલહ-કંકાસ ચાલ્યા જ કરે છે ઘણુંકે સપત્નીભાવ-શોક્યપણું સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક અસૂયાવૃત્તિને ઉશ્કેરે છે અને સુખ શાંતિ એવા કુટુંબનો ત્યાગ કરે છે સંસારમાં અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે કે જ્યાં શોક્યોનો ખાર ગત દહાડો ઉભરાતો જ રહે છે ત્યાં પતિને ધંધો કરવામાં કે ધર્મ ધ્યાન કરવામાં અનેક પ્રસંગના અંતરાયો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા જ નથી પરિણામે એવા કુટુંબમાંથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે અને કલહ-કંકાસવાળા ઘરમાંથી લક્ષ્મી પગ કરીને ચાલી જાય છે એવી લોકકથની સાચી પડે છે શોક્યના સાગના માઠાં ફળ પતિને વિશેષ પ્રમાણમાં વેઠવા પડે છે કોઇ વાર એવા બનાવોના કેસો કોર્ટે ચડે છે કોઇ વાર અસૂયા વૃત્તિ વિષપ્રયોગ દ્વારા એકાદ વ્યક્તિનું કાટલું કાઢી નાખવા ઉશ્કેરાય છે અને એવા અનેક અનર્થો થાય છે વૃદ્ધલગ્નથી જે કજોડાં થાય છે તેથી પણ અનેક પ્રકારના અનર્થો નીપજે છે કોઇ પણ સ્ત્રી વૃદ્ધ પતિને પસંદ કરતી નથી, છતાં પતિને પ્રભુએ આપેલા દેવરૂપે સમજીને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનું મન મનાવે છે છતાં પોતાને અકાળે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થશે એ ભય તો તેના ચિત્તમાંથી દૂર થતો જ નથી આવી સ્ત્રીઓનું પોતાનું જીવન કંટાળારૂપ લાગે છે અને કેટલીક મૂર્ખ સ્ત્રીઓ આડે માર્ગે દોરાવા લલચાઇ જાય છે કેટલીક વાર વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાના કુળાભિમાનમાં દોરાઇને લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે, પરન્તુ એક નવયુવાન બાલિકાનો ભવ બગાડવામાં પોતે કેટલો મોટો દોષ કરી રહ્યા છે તેનું જો તેને ભાન થાય તો તેનું કુલાભિમાન વિરમી ગયા વિના રહે નહિ આવો દીર્ઘ વિચાર કરનારા થોડા જ હોય છે અને તેથી વૃદ્ધલગ્નો થયા જ કરે છે વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાની પુત્રી લગ્નમાં આપનાર પિતા પુત્રીના સાચા સુખને જોતા નથી પણ તે ધન તરફ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખે છે વૃદ્ધને કન્યા આપવા બદલ પોતાને ધન મળશે કિંવા પોતાની પુત્રી વૈભવમાં આળોટીને સુખ પ્રાપ્ત કરશે એવી કલ્પનાવાળાં માબાપો કન્યાવિક્રયનું પાપ કરનારાં બને છે અને શુદ્ધ પ્રેમની

આત પુત્રીના જીવનને એજે ગુમાવનારા અને જે આવા પ્રગટ પાપો કરવાના નિમિત્તરૂપ રૂઢીઓનો બચાવ કરવાનું જ્ઞાતિસેવકોએ મન ઉપર લેવું જોઇએ પરન્તુ પ્રચલિત એક રીતે આવા દોષોને માટે પરવાનગી આપી જગા રોકી રાખી મૂકે છે તે કહે છે કે કાંઇ મહત્ત્વનું કારણ હોય હોય તો એ ગેપ પણ ચલાવી લેવી પડે છે આવા મહત્ત્વના કારણો ક્યા હોઇ શકે ? સ્ત્રી કોઇ મહત્ત્વની ખોડવાળી હોય કોઇ ચેપી રોગથી દૂષિત હોય, ગાંડી થયા હોય ઇત્યાદિ કારણો હોય તો એક પુરુષ બીજી સ્ત્રી પરણે એ ચલાવી લેવા જેવું છે—જોકે જ્યાંસુધી એવા દોષોવાળા પતિની સ્ત્રીને બીજો પતિ કરવાની પરવાનગી સમાજ આપે નહિ ત્યાંસુધી તેમાએ એક પ્રકારનો અન્યાય તો રહેલો જ છે, અને બીજી સ્ત્રી કરનાર પુરુષ માત્ર પોતાના સુખસગવડની દૃષ્ટિએ સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાએલો જ લેખાય છે પરન્તુ વૃદ્ધલગ્નને માટે કશા મહત્ત્વના કારણો શોધી શકાય તેમ નથી પુત્ર નહિ હોવાને કારણે જેવી પુત્રની ઇચ્છા એ એક મહત્ત્વનું કારણ ઘણા જણાવે છે, પરન્તુ નવા લગ્નથી પણ પુત્રપ્રાપ્તિની ખાત્રી મળી શકતી નથી ઘડપણમાં કોણ પાણી પાવડાવે ? નાના બાળબચ્ચાંઓ કોણ સાચવે ? વિષયવૃત્તિ પરસ્ત્રીગામી થવાને ઉશ્કેરે તે કરતા વૃદ્ધ વયે પણ લગ્ન કરવું શું ખોટું છે? આવી દલીલો વૃદ્ધ વયે વરઘોડે ચડનાર અનેક પુરુષો કરે છે પરન્તુ એ દલીલો દલીલો તરીકે જ ઠીક છે એક પલ્લામાં તેમની દલીલો મૂકીને બીજા પલ્લામાં જો એક કુમારિકાનો ભવ બાળવાનો અનર્થ મૂકવામાં આવે, તો એ અનર્થનું પલ્લું નીચું નમ્યા વિના ન જ રહે વૃદ્ધલગ્નો માટે તો કોઈ પણ કારણોને મહત્ત્વના માનવાની જરૂર રહેતી નથી આપણો સમાજ એક બાજુએ દયાળુ છે અને બીજી બાજુએ નિર્દય છે, એટલે તે પુરુષોને અનેક પ્રકારની છૂટો આપવાની સાથે સ્ત્રીઓના હક્કો લુંટી લઇ તેમને અન્યાય આપે છે પરિણામે સેંકડો બાબતોના સબંધમાં પુરુષોએ નજીવા કારણોને મહત્ત્વના માની લઇને અનેક પ્રકારના અસદ્‌વ્યવહાર આદર્યા છે આ કુરીતિઓ દૂર કરવામાં આવવી જોઇએ છે અને તે સિવાય ત્યાં સમાજની ઉન્નતિ અશક્ય છે જ્ઞાતિસેવાર

અભિલાષીએ પુરુષોને આ બાબતમાં સુધારના જોઇએ આપનાતો ધીમે ધીમે બંધન બાંધીને પુરુષોને સુધરવાની ફરજ પાડી તેમનો લગાવામાં આવતા ' અન્યાયી અને ' નિર્દય ના વિશેષણો દૂર થાય તેવી લાયકાતવાળા બનાવવા જોઇએ (૧૦૪)

षोडश परिच्छेद

સેવાધર્મ સ્વદેશસેવા

[સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનારનું સેવાવર્તુળ હવે વિશાળ બનતું જાય છે સેવા વૃત્તિ અને સેવા બળવત્તની શક્તિ વિકાસ પામતા તેને હવે સમગ્ર દેશની સેવાવડે જનતાનું વિશિષ્ટ હિત કરવાની પ્રેરણા થાય છે સેવાધર્મી સ્વદેશસેવા કેવી રીતે બજાવે તેનું હવે અ ા ર સૂચન કરે છે, તેમાંએ પ્રથમ જ મભૂમિ પ્રત્યે મનુષ્યનું ઋણ કેવું છે તે દર્શાવે છે]

जन्मभूमि ।१०५॥

यद्देशाऽन्नजलाऽनलै शुभतरै पुष्टिंगता ते तनु-
स्तद्देशोन्नतयेऽस्तु ते धनमनस्तन्नर्पण सर्वथा ॥
या भूमिर्जननीव पालनपरा स्वर्गादपि श्रेयसी ।
तस्या स्वल्पमनिष्टचिन्तनमहो तज्जस्य पापावहम्॥

સ્વદેશસેવા-જન્મભૂમિ

ભાવાર્થ—જે દેશના સારા હવાપાણી અને અનાજથી તારું શરીર પુષ્ટ બન્યું છે, તે દેશની ઉન્નતિને માટે તારા તન-મન અને ધનનો સર્વથા ભોગ આપવો પડે તો તે વધારે નથી જે ભૂમિ માતાની પેઠે શરીરનું પાલન કરનારી છે અને જેને સ્વર્ગ કરતા પણ શ્રેયસ્કર માનવામાં આવે છે તે ભૂમિરૂપ માતાનુ જરા પણ અનિષ્ટ ચિંતવવું તે તેની સંતતિને પાપજનક છે (૧૦૫)

વિવેચન—મનુષ્યને જન્મ આપનાર માતાનું જેટલું ઉચ્ચ પદ છે તેટલું ઉચ્ચ પદ જન્મભૂમિનું—જે ભૂમિમાં મનુષ્યનો જન્મ થયો હોય છે તેનું પણ છે જનની જન્મ આપે છે અને જન્મભૂમિ મનુષ્યનું પોષણ કરે છે—તેના અન્ન-જળ મનુષ્યને પોષે છે આ કારણથી जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी—એવું કહીને વિદ્વાનોએ જન્મભૂમિને સ્વર્ગ કરતા પણ ઉચ્ચ પદ આપ્યું છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ કથનમાં અતિશયોક્તિ માલૂમ પડે છે ખરી, પરન્તુ વાસ્તવિક દૃષ્ટ્યા વિચાર કરતા એ ઉક્તિ યથાર્થ જણાયા વિના રહેતી નથી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એ એક દુર્લભ સ્થિતિ છે એ ખરૂં છે, પરન્તુ એ દુર્લભ સ્થિતિનું સાધન તો મનુષ્યત્વ જ છે મનુષ્યત્વ એ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો દરવાજો છે પરન્તુ જનની અને જન્મભૂમિના યોગ વિના એ દરવાજો પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાથી સ્વર્ગ કરતા પણ ઉંચી પદવી જનની તથા જન્મભૂમિને આપવામા વિદ્વાનોએ યથાયોગ્ય ઉક્તિ કરી છે સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ જનની અને જન્મભૂમિ પતિત દશામા રહે તો મનુષ્યત્વ પણ પતિત જ રહે તેમા આશ્ચર્ય નથી, તેટલા જ માટે વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે—तथाप्युद्धरणार्थाय स्वीय प्राणान् परित्यजेत्—તેમનો પતિત દશામાથી ઉદ્ધાર કરવાને પ્રાણ ત્યજવા પડે તોપણ તે બહેતર છે જનની અને જન્મભૂમિની સેવાનો ઉત્તમ સિદ્ધાન્ત એ શ્લોકમા દર્શાવવામા આવ્યો છે, પરન્તુ આ ગ્રન્થમા અત્ર માત્ર જન્મભૂમિનો વિષય ઉપસ્થિત હોવાથી ગ્રન્થકારે જન્મભૂમિને જનની-માતાની તુલનામા મૂકી બતાવીને તેની પાવનપરતા બતાવી છે, અને એવી જન્મભૂમિની ઉન્નતિમા જ પોતાના સર્વસ્વનું-તન-મન-ધનનું અર્પણ કરવાનો બોધ કર્યો છે ગ્રન્થકાર કહે છે કે જન્મભૂમિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર તેનો પુત્ર પાપી બને છે અને એ સત્ય છે એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર તો એક વ્યક્તિનો જ અપરાધ કરે છે, પરન્તુ સ્વદેશનું —જન્મભૂમિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર સ્વદેશની સમસ્ત જનતાનું અનિષ્ટ કરનાર હોઈ મહાપાતકી છે

દૃષ્ટાન્ત — રાજ્ય કરણ પાર્થે રાજ્યે તેના પ્રધાન આધારનો
કુટુમ્બ ૯ — જે હત્યા કર્યો હતો, તેથી કો

માધવે દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનને ગુજરાતમાં તેડી લાવી ગુજરાત ઉપર હલ્લો કરાવ્યો હતો અને ત્યારથી ગુજરાત પરાધીનતાની બેડીમાં બંધાયું એ ઇતિહાસ સૌ કોઇ જાણે છે કરણે માધવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડીને પોતાના મહેલમાં રાખી હતી, માધવના ભાઈ કેશવને તેણે મારી નાખ્યો હતો, કેશવની સ્ત્રી સતી થઇ મરી ગઈ હતી, માધવની સ્ત્રી ઉપરની કુદૃષ્ટિને કારણે જ કરણે માધવને પાટણમાંથી દૂર કાઢીને ત્રાસ આપ્યો હતો આ બધું જોતાં ખરો અપરાધી કરણ જ હતો છતાં ઇતિહાસકાર કરણ કરતાં માધવને વધારે પાપી લેખી તેને દોષ દે છે, તેનું કારણ એ જ છે કે ક્રોધાંધતાથી પ્રેરાએલા માધવે કરણ ઉપરનું વેર વાળવા પોતાની જન્મભૂમિનું—ગુજરાતની બધી જનતાનું અનિષ્ટ કર્યું હતું તેણે મુસલમાનોના પગ હેઠળ છુંદાવી પરાધીનતાની બેડીમાં બંધાવી હતી તે વખતે ગુજરાત પરાધીન થયું તે આજસુધી પરાધીન જ રહ્યું છે ઇતિહાસ માધવના તે અપકૃત્યનો સાક્ષી છે આ પાપ થઇ ગયા પછી માધવ પોતે પણ પસ્તાવાની આગથી બળી રહ્યો હતો પરન્તુ સમય વીતી ગયા પછીનો પસ્તાવો નકામો હતો તેના નામ ઉપર કાયમનું કલંક ચોંટી ચૂક્યું હતું તે અન્યથા થઈ શકે તેમ નહોતું આજે માધવના અપકૃત્ય માટે ગુજરાતની જનતા તેને શાપ દે તે સ્વાભાવિક છે માતૃભૂમિની અનિષ્ટ ચિંતવના કેટલી ભયંકર છે, કેટલી પાપજનક છે, તે દર્શાવવા માટેનું જ આ દૃષ્ટાંત છે તેથી ઉલટું તેનું હિત કરનાર માતૃભૂમિની સમગ્ર જનતાનું હિત કરનાર બને છે અને જનતાના આશીર્વાદ મેળવી નામ અમર કરે છે માટે જન્મભૂમિ પ્રત્યેનું ઋણ યથાશક્તિ અદા કરવાને સૌ કોઇએ યત્નવાન્ થવું જોઈએ (૧૦૫)

[હવે જૂદી જૂદી જરૂરીઆતોને અનુસરીને દેશસેવાના જૂદા જૂદા પ્રકાર ગ્રંથકાર દર્શાવે છે તેમાં પ્રથમ જનતાના સુખ દુઃખનું ચિંતન કરવાની આવશ્યકતા બતાવે છે]

जनपदजागरिका । १०६ ॥

को दुःखी सुखिनश्च के जनपदे चिन्त्यं तदेतत्सदा।

स्याद्दु ख यदि कस्यचित् किमपि तद्धन्यान्निजै साधनैः॥
द्यूतादिव्यसनेषु कोऽपि पतितश्चेत्सत्पथे त नयेद् ।
बीज स्यात्कलहस्य चेज्झटिति तद्यूक्त्या दहेत्सर्वथा ॥

દેશના હિતનુ ચિંતન

ભાવાર્થ—પોતાના દેશમા કોણ સુખી છે અને કોણ દુ ખી છે એવા જાણનારે તેનો હમેશ ધ્યાન રાખવો સુખી હોય તે તો ઠીક પણ કદાચ કોઇને કઇ પણ દુ ખ આવી પડેલુ હોય અને પોતાની પાસે તે દુ ખને હણવાના સાધનો હોય તો તે સાધનો વડે તેના દુ ખનો નાશ કરવો કદાચ કોઈ જુગાર મદિરા આદિ વ્યસનોમા પડી ગયો હોય તો તેને સમજાવીને સન્માર્ગે લઇ જવો કોઇ કેકાણે વળી કલેશ ઉત્પન્ન થતો જણાતો હોય તો તરત જ તે કલેશનુ બીજ શોધી કાઢી તે બીજને કોઈ પણ યુક્તિથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખવુ જોઈએ (૧૦૬)

વિવેચન—જાગરિકા એટલે જાગરણ અને જનપ માટે જાગરિકા એટલે જનતાના હિત માટેનું ચિંતન 'જાગરિકા' શબ્દ બેઉ અર્થમા વપરાય છે પૂર્વે રાજા ભોજ અને રાજા વિક્રમ જેવા આદર્શ રાજાઓ જનપદ જાગરિકા કરતા એટલે જાગરણ કરીને રાત્રિને સમયે નગરમા ફરતા તથા નગરચર્યા સાભળતા તેરૂપ થી પ્રજાના સુખ–દુ ખ તથા તેના કારણો જાણીને કોઈ દુ ખના કારણો માલુમ પડે તો તેનુ નિવારણ કરતા આ દૈહિક જાગરણ થયુ પરન્તુ માનસિક જાગરણ વિના દૈહિક જાગરણ સભવતુ નથી મન જો જાગૃત થાય, મનમા ચિંતન થાય, તો જ દૈહિક જાગરણ થાય અને ઉદ્યમ આરભાય આજે ભોજ અને વિક્રમનો જમાનો નથી તેવા રાજાઓ કે અધિકારીઓ પણ જવલ્લે જ કોઈ હશે કોઇ રાજ્યાધિકારહીન પરતુ સહૃદય માનવ મનુષ્ય દૈહિક જાગરણ કરે, તોપણ રાત્રિએ નગરચર્યા સાભળવા નીકળવાથી જ તે શુ બધુ મનના કારણો જાણી શકે એવુ કાઈ રહ્યુ નથી આજે તો દુ ખો અને તેના કારણો પ્રકટ રીતે દેખાય છે માન

દુ ખોનુ નિવારણ કરનારા સ્વદેશવત્સલ, અનુકંપાશીલ અને આત્મભોગ આપવા તત્પર થાય તેવા સેવકોની જ ખામી છે એટલે તેને માટે 'જાગ રિકા' નો અર્થ 'માનસિક જાગરણ' અથવા 'ચિંતન' એવો જે કરવામા આવ્યો છે તે જ સુઘટિત છે આવા ચિંતનથી જ જનતાની સેવા કરવાની શક્તિ પેદા થાય છે જનતાની જરૂરીઆત હોય તે દિશાએ ચિત્તને દોડાવીને પોતે તે કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ શકે તેનો વિચાર કરી તે રીતે સેવામા ઉદ્યત થવુ જોઇએ આ શ્લોકમા ગ્રંથકારે જનતાની સેવાની કેટલીક દિશા ઓ ઉદાહરણ તરીકે સૂચવી છે જેવી કે ઢુગાર, મદિરાપાન ઇત્યાદિ એ પ્રમાણની દેશની જરૂરીઆતો અનેક હોય છે એમાની કોઇ એક જરૂરીઆત કે જે પોતાના સાધન કે શક્તિથી પૂરી પાડી શકાય કિંવા પૂરી પાડવાના નિમિત્તરૂપ પણ બની શકાય તે જરૂરીઆત તરફ ચિત્ત દોડાવીને યથાશક્તિ સેવા બજાવવી એ ગ્રામસેવકનો ધર્મ છે એ જ રીતે દેશની અંદરના મોટા કલહ-કંકાસો કે જેથી દેશ અવનતિ તરફ ઘસડાતો જતો હોય તેના કારણો જાણી તે કારણો નાબૂદ કરવા પોતાથી બનતુ કરવુ જોઈએ જ્યારે આ પ્રકારની સેવા એક બેચાર અમુક એકાદ-બે વ્યક્તિની અગત્યવે છે ત્યારે તે સમાજસેવક મનાય છે અને જ્યારે તે સમગ્ર દેશની દૃષ્ટિએ મોટા વિસ્તારમા પ્રસરેલા દુ ખ, વ્યસન કલહ ઇત્યાદિ શમાવવા યત્ન કરે છે ત્યારે તેની સેવા 'દેશસેવા' ની કક્ષામા આવે છે ગ્રામસેવક ક્રમે ક્રમે ઉંચો ચડીને આગળ દેશસેવક બને છે અથવા જેની દૃષ્ટિ વિશાળ તથા શક્તિ વિશેષ હોય છે તે પણ દેશસેવક બને છે એ જ રીતે જનતા બીજા પણ અનેક પ્રકારના દુખો ભોગવતી હોય છે અને તે બધી દિશામા દેશ સેવક પોતાની શક્તિ અનુસાર સેવા બજાવી શકે છે, પરન્તુ ગ્રંથકાર સૂચવે છે તે પ્રમાણે તો દુ ખી સુખિતશ્ચ કૃતવદ એવી મનન જાગરિકા દેશસેવકમા હોવી જોઇએ (૧૦૬)

[સ્વદેશના આચારના પાલનમા પણ સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશભક્તિ રહેલા છે, તે હવે ગ્રંથકાર બતાવે છે]

स्वदेशाचारपालनम् । १०७ ॥

देशं स्वं न कदाऽपि विस्मरति यो गत्वाऽपि देशान्तरं।
जह्यान्नो निजदेशवेषरचनां देशाभिमानी जनः ॥
स्वाचारं विजहाति चञ्चलमना प्राच्याऽऽर्यजात्यर्चितं।
देशद्रोहकरोऽधमः स पुरुषो धर्माधिकाराच्च्युतः ॥

દેશાચારનું પાલન

ભાવાર્થ—જે માણસ ગમે ત્યાં પરદેશ જાય તોપણ પોતાની જન્મભૂમિને કદી પણ ભૂલી જાય નહિ તેમજ વિદેશમાં રહીને પણ પોતાના દેશનો વેષ આચાર બિલકુલ છોડે નહિ તે માણસને દેશાભિમાની કહી શકાય જે માણસ ચંચળ મનવાળો રહીને વિદેશ જતાં પ્રાચીન આર્ય જાતિએ આચરેલ પોતાના દેશાચારને છોડી દે છે તે માણસ દેશનો દ્રોહ કરનાર અધમ ગણાય અને તે ધર્મના અધિકારથી પણ પતિત થાય, માટે ઉચિત દેશાચાર કદી છોડવો નહિ (૧૦૭)

વિવેચન—વિચારની તુલનામાં મૂકતાં આચાર એ ઓછા મહત્ત્વની વસ્તુ નથી પરંતુ આચારપાલનને ધર્મપાલનની એક મહત્ત્વની શાખા કહી તેનું કારણ શું? આચાર એ વિચારનું દર્શન કરાવનાર છે અર્થાત્ વિચારના અસ્તિત્વ વિના આચાર નિષ્પન્ન થતો નથી પંડિતોએ એટલા માટે જ આચાર પ્રથમો ધર્મઃ કહ્યું છે આ પ્રમાણે આચાર અને વિચારનું યુગ્મ સંસ્કૃતિને નિભાવી રાખવાના સાધનરૂપ બને છે એક જનસમાજે જે પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ માની હોય છે તે સંસ્કૃતિને નિભાવી રાખવાના સાધનોને તે સ્વધર્મ માને છે અને જે સ્વધર્મ તે જ આચાર વિચાર છે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો તેને મહાપાપ માનવામાં આવે છે કારણ કે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાથી પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને નિભાવી શકાતી નથી, તેમાં મ[illegible]રતા દાખલ થાય છે અને એ રીતે મનુષ્ય પતિત થાય છે આ કારણથી વિચારની સાથે આચારમાં પણ સ્વદેશીયતા જાળવવી એક દેશાભિમાની નર।

પરમ લક્ષણ છે "જેવો દેશ તેવો વેશ" એવુ કહેનાર તો કોઇ સ્વાર્થ સાધુઓ જ હોય છે કે જેઓ યેન કેન પ્રકારેણ પરદેશમા પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની સ્વાર્થી સ્થિતિના હોય છે જેના દિલમા પોતાની જન્મભૂમિ માટેનું પ્રશસ્ત અભિમાન હેતુ હોય છે તે પોતાના દેશના આચારો કે પોતાની સસ્કૃતિના પોષક વિચારોના કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી જે પરદેશમા જઈને કિંવા સ્વદેશમાં જ રહીને સ્વદેશ ભૂલવાને દેશરંગ આપે છે તેને પ્રવકાર "ગૃહાહ્વયાદ्धर्म च पुराणो धर्माद्धिकारच्युत" એમ કહે દેશદ્રોહી, અધમ અને ધર્માધિકારથી ભ્રષ્ટ માને છે તે યથાર્થ જ છે શ્રીયુત કાલેલકર કહે છે તેમ "સ્વદેશી ધર્મ એ પતિવ્રતાધર્મ જેવો છે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ ગમે તે સ્થિતિ વચ્ચે પણ પતિની જ સેવા કરશે અને પતિ તરફથી જ સુખ મેળવવાની અપેક્ષા રાખશે તેવી જ રીતે સ્વદેશીનો ઉપાસક પણ ગમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે સુદ્ધા સ્વધર્મને જ વળગી રહેશે સ્વસમાજની જ મારફત પોતે કેળવણી લેશે અને પોતાની આસપાસનાઓને આપશે, સ્વજનના ઉત્કર્ષમા જ પોતાનો ઉત્કર્ષ માનતો પોતાના રાષ્ટ્રની સસ્કૃતિમાથી જ પોતાનો મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢશે પોતાના જ સમાજને વળગેલા દોષ ધોવા અહોરાત્ર મથતો અને એવી "સ્વકર્મરૂપી અભ્યર્ચના" દ્વારા જ તે વિશ્વની અને વિશ્વભરની ભક્તિ કરશે જેમ પતિવ્રતાધર્મને નહિ પાળનારી સ્ત્રી પતિત કે કુલટા લેખાય છે તેમ સ્વસ્ત્રીયવનાનો ધર્માચાર નહિ પાળનાર કિંવા ત તુરૂપ વિચારોને નહિ ધારણ કરનાર દેશદ્રોહી, અધમ અને ધર્માધિકારભ્રષ્ટ મનાય એ સ્વાભાવિક જ છે

શકા—કેટલીક વાર કોઈ ધધા કે કાર્ય નિમિત્તે મનુષ્ય એવા પ્રદેશમા જઈ ચડે છે કે જ્યા તેને પોતાના દેશનો વેશ, આચારો ખાન-પાનાદિમા ફેરફાર સ્વીકારવો પડે છે તે શુ અનિષ્ટ છે?

સમાધાન—ઈગ્લાંડ જેવા ઠડા પ્રદેશમા જવાથી ગરમ કપડા પહેરવા પડે કિંવા કાશ્મીર જેવા દેશમા શિયાળામા જવાથી ચામડાના કપડા પહેરવા પડે એ આપદ્ધર્મ છે અને અનિવાર્ય છે, પરન્તુ સાચા દેશાભિમાની પુરુષ એવા વેશ પોતાની રાષ્ટ્રીયતાને છુપાવવા પહેરતા નથી ઇગ્લાડમા

જઈને કોટ-પાટલુન-ટોપી પહેરીને અંગ્રેજ ગણાઈ જવાની કે કાશ્મીરમાં ચામડાના કપડાં પહેરીને કાશ્મીરીમાં ખપવાની ઈચ્છાથી જો વેશમાદલો કરવામાં આવે તો તે દંભ કિંવા અધર્મ છે. દેશાભિમાની નરો એવા આપદ્ધર્મમાં પણ પોતાની જાતીયતાના વિશિષ્ટ લક્ષણ રૂપ પોતાના દેશની જ પાઘડી કે ટોપી પહેરવાનું ચૂકતા નથી. ઠંડા પ્રદેશમાં જનારને શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે દારૂ પીવો પડે છે એ એક અસત્ય બીના પુરવાર થઈ છે, કારણ કે ઠંડા મુલકોમાં હમેશાં રહેનાર જનોમાંના કેટલાક આજન્મ મદ્યપાન નહિ કરતા તંદુરસ્ત રહી શકે છે અને શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે અન્ય પવિત્ર વસ્તુઓના સેવનથી ચલાવી શકે છે. એટલે નાની બાબતોમાં વિદેશીયતા સ્વીકારવી પડે તોપણ ખાનપાનાદિમાં એવી વિદેશીયતા સ્વીકારવી એ અધર્મ છે. કદાચિત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાય એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે તો એવા દેશમાં જવું નહિ એ ઈષ્ટ છે, પરન્તુ પતિત થઈને અનિષ્ટ પ્રદેશમાં જઈ વસવું એ ઈષ્ટ નથી. શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ નો અર્થ એ જ છે કે કોઈ અપેક્ષાએ સ્વધર્મ-સ્વદેશીય સંસ્કૃતિ 'વિગુણ' અર્થાત્ ગુણરહિત જણાય, તોપણ તે શ્રેયસ્કર છે, પરધર્મ-પરદેશીયતાનું ગ્રહણ એ ભયાવહ છે. જેઓ સ્વદેશાચારનું પાલન કરવામાં હમેશાં તત્પર રહે છે તે જ સાચા સ્વદેશાભિમાની નર છે. (૧૦૭)

[સ્વદેશી આચારપાલન વિષે કહીને હવે સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ કરવાનો ધર્મ ગ્રંથકાર સમજાવે છે.]

स्वदेश्यवस्तूपभोग । १०८ ॥

देशोद्योगविवर्द्धनाय वपुषश्चारोग्यरक्षाकृते।
दीनाना निजदेशिना करुणया दारिद्र्यविच्छित्तये ॥
युज्यन्ते वसनानि भोज्यमखिल भोग्यानि वस्तून्यपि।
देश्यान्येव विभूषणान्यमलयो. स्त्रीपुसयो. सर्वथा ॥

વસ્તુઓનો ઉપયોગ.

ભાવાર્થ ... ને ઉત્તેજન આપવાને, શરીરનું

સાચવવાને, પોતાના દેશના ગરીબ માણસો ઉપર કરૂણાનજર રાખી તેમના દારિદ્રયનો નાશ કરવાને દરેક માણસે પહેરવાના વસ્ત્રો, ખાવાના પદાર્થો, સારા સ્ત્રીપુરૂષને છાજે તેવા ઘરેણા અને કોઈ પણ ભોગ્ય વસ્તુ સર્વ પ્રકારે પોતાના દેશમા ઉત્પન્ન થએલ હોય તે જ વાપરવી જોઈએ (૧૦૮)

વિવેચન—જે જમાનામા આપણે જન્મ લીધો તે જમાનાની જ સેવા કરવી એ જેમ આપણે માટે અપરિહાર્ય છે તેજ પ્રમાણે જે દેશમા આપણો જન્મ થયો તે દેશની જ આપણે સેવા કરવી અને તે દેશની જ સેવા આપણે લેવી એવો સ્વદેશીનો સિદ્ધાંત છે આ સિદ્ધાંત વિસરી જનારાઓ સ્વદેશીયતાની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પરદેશી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતા અચકાતા નથી પરન્તુ એ સિદ્ધાંત વિસરી જવાને લીધે જ આજે હિંદુસ્તાનની આર્થિક અવસ્થા થએલી જોવામા આવે છે દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, શરીરનુ આરોગ્ય જાળવવાને આપણા દેશના હવા-પાણીમા ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોનો જ ઉપભોગ કરવો ગરીબો ઉપર કરૂણાદૃષ્ટિ રાખીને તેમના દારિદ્રયનો નાશ કરવા વસ્ત્રો, ભોજનના પદાર્થો, અલંકારો ઈત્યાદિ સર્વ વસ્તુઓ સ્વદેશી જ વાપરવી એ દૃષ્ટિ તો આધુનિક છે કારણકે સ્વદેશીયતાનો સિદ્ધાંત વિસરાઇ જવાથી દેશની જે દુર્દશા થઈ છે તે દુર્દશા માથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃષ્ટિ હાલમા દેશસેવકોમા અને દેશહિતવિચારકોમા ઉત્પન્ન થઇ છે એટલેકે સ્વદેશીયતાને આજકાલ એક યુગધર્મ કે સમય-ધર્મની દૃષ્ટિથી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવામા આવે છે આ કારણથી ગ્રંથકારે પણ હાલની જનતા સમક્ષ સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપભોગની વાર્તાને સમય ધર્મને ઘટતી દલીલો સાથે રજુ કરી છે પરન્તુ આર્યાવર્તનો સનાતન સિદ્ધાંત તો એ છે કે 'આપણુ આપણા માટે અને પરાયુ પરાયા માટે" *શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણ* એવુ જે પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ છે તેનો મથિતાર્થ પણ એ જ છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેવો સ્વદેશીયતાનો ધર્મ આપણે પાળીએ તેવો જ સ્વદેશીયતાને ધર્મ બીજા દેશો પણ પાળે એવો સિદ્ધાંત આર્યાવર્તે સ્વીકાર્યો હતો આજે આપણે એવુ ઇચ્છીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનમા બનેલો માલ હિંદુસ્તાનના લોકો વાપરે એટલુ જ નહિ પણ આપણી બનાવટનો માલ

બીજા દેશો પણ વાપરે અને આપણે તેમાથી નાણા મેળવી ધનવાન થઇએ, પરન્તુ પ્રાચીન આર્યોનો સિદ્ધાન્ત તેવો નહોતો તેઓ ઇચ્છતા કે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો એ જેટલું નિંદનીય છે તેટલું જ નિંદનીય બીજાને તેના ધર્મથી ચળાવવો એ છે આ જ કારણથી ઉદાત્ત હિંદુ ધર્મે વિધર્મીઓને પોતાની પાંખમા પકડવાનો કોઇ કાળે પ્રયત્ન કર્યો નથી જે લોકો હિંદુ સસ્કૃતિમા સ્વભાવે કરીને ભળી ગયા અને હિંદુ ધર્મમા આવવા તૈયાર થયા તેમનો હિંદુ ધર્મે ત્યાગ કર્યો નથી, પરન્તુ તેમની જૂદી જાત બનાવી લઇને તેમનો સ્વીકાર કર્યો છે સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપભોગ કરવો એ સસ્કાર જ્યાસુધી આર્યાની સસ્કૃતિમા તજ્જન્ય રહ્યા હતો, ત્યાસુધી સ્વદેશીય અને પરદેશીય વસ્તુઓ વચ્ચેનો તફાવત જ સમજાવવાની પ્રાચીન પુરુષોને જરૂર જણાઇ નહોતી પરન્તુ હવે સમય બદલાયો છે પરદેશો પોતાના લાભ માટે પોતાની વસ્તુઓની જમાવટ હિંદમા કરી રહ્યા છે અને હિંદી બનાવટ પાછી હઠવા લાગી છે તેથી હિંદનુ ધન પરદેશ ઘસડાઇ જવા લાગ્યુ છે એટલુ જ નહિ પણ તેના સ્વદેશી આચારપાલનમા પણ વિક્ષેપ પડવા લાગ્યો છે આજે હિંદુસ્તાનનુ સ્વદેશી વ્રત જેમકે એક હિંદી સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક હિંદુ સ્થાનમા તૈયાર થયેલી જ વસ્તુ વાપરી જીવન નિભાવવામા રહેલુ છે, તેમ પરદેશોને પણ એવુ જ સ્વદેશી વ્રત પાળવુ હોય તો તેઓએ પોતાના દેશ મા તૈયાર થતો માલ વહાનો ખાતર બીજા કોઇ પણ દેશમા લઇ જઇને ખડકવાનુ છોડી દેવુ જોઇએ જો દરેક દેશ ઉપર જણાવ્યા મુજબનુ સપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રત પાળીને રહે તો તે કદાપિ નિર્ધન બને નહિ અને આર્થિક કારણોને લીધે વિગ્રહમા ઉતરી રક્તપાત કરવાની તેમને જરૂર રહે નહિ પરન્તુ ક્યા છે તે સ્વદેશીયતા ? પ્રાચીન કાળમા તો પ્રત્યેક આર્ય જન વિના વ્રત ધારણ કર્યે પણ સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપભોગ કરતો જ્યાસુધી તેની સ્થિતિ હતી, ત્યાસુધી સ્વદેશીયતામા આર્થિક પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ જનતામા થયો નહોતો આજે હવે એ આર્થિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે, તો આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વદેશીય વસ્તુપભોગ વ્રત ગ્રહણ કરવુ એ પણ હિતકારક છે (૧૦૮)

[નિરન મેળ[illegible] પ્રકાર ઉપકરવને કાળે દેશની સેવા બજાવવાનો દેશ સેવકોનો ધર્મ

देशोपद्रवनाशनम्। १०९ ॥

देश स्यान्निरुपद्रवो नृपतिना श्रेष्ठेन सरक्षित–
स्तद्वद्धर्मसमाजरक्षणमथो विज्ञानवृद्धिस्तदा ॥
देशे कोऽपि समुद्भवेदभिभवो बाह्योऽथवाऽभ्यन्तर-
स्तन्नाशे यतितव्यमुत्तमजनैर्धर्मादिरक्षाकृते ॥

स्वचक्रपरचक्रतो देशरक्षणम्। ११० ॥

देशस्याऽऽक्रमण यदा स्वपरयोश्चक्रेण सम्पद्यते ।
स्वास्थ्य नश्यति जायते क्षतितितिर्द्रव्यादिहान्या भृशम्।
साहाय्य करणीयमत्र समये तद्देशवास्तव्यकै ।
सर्वैरेव जनैर्धनेन वपुषा बुद्ध्या तथा सेवया ॥

દેશ ઉપર આવતા ઉપદ્રવનો નાશ કરવો

ભાવાર્થ—જો સારા રાજાથી દેશ સુરક્ષિત હોય અને દેશ ઉપર કોઈ જાતની આફત ન હોય તો ધર્મ અને સમાજનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ પણ ત્યારે જ થાય છે માટે ઉત્તમ સેવકોએ દેશ ઉપર કોઈ પણ જાતનો બહારથી કે અંદરથી ઉપદ્રવ આવી પડે ત્યારે તેનો નાશ કરવાને પોતાથી બનતો દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (૧૦૮)

સ્વચક્ર અને પરચક્રથી દેશનું રક્ષણ

ભાવાર્થ—જ્યારે સ્વચક્ર-પોતાની લશ્કર કે પરચક્ર-વિદેશી લશ્કર તરફથી દેશ ઉપર હલ્લો કરવામા આવે ત્યારે પ્રજાના સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય છે સુખ અને સંપત્તિની અત્યંત હાનિ થવાની સાથે નુકસાનીની પરંપરા ચાલે છે આવા આપત્તિના સમયમા તે દેશના વસનાર દરેક માણસે પૈસાથી શરીરથી, બુદ્ધિથી અને સેવા બજાવીને રક્ષક મંડળને સહાય કરવી જોઈએ (૧૧૦)

વિવેચન—કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ શાન્તિના કાળમા અને અવનતિ અશાન્તિના કાળમા થાય છે શાન્તિના કાળમા દેશ સુરક્ષિત રહે છે, સમાજનું તથા ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, વિજ્ઞાન, કળા, સાહિત્ય, ધન-ધાન્ય, ઇત્યાદિ સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અશાન્તિના કાળમા તેથી ઉલટુ જ બને છે અશાન્તિમા જનતા હમેશા ઉદ્વિગ્ન રહે છે, ધધો રોજગાર કરતા લોકો ભયગ્રસ્ત રહ્યા કરે છે, જીવનનિર્વાહ અને સમૃદ્ધિના રક્ષણ માટે લોકો ગાડાદોડી કરી મેલે છે અને બીજી બાબતો ઉપરથી લોકોના મન ઉઠી જાય છે કોઇ યુરોપીયન લેખકે ખરૂ કહ્યુ છે કે યુદ્ધ એટલે સર્વ પ્રકારના કાયદાનો ભગ યુદ્ધના કાળમા નીતિના કે રાજ્યના સર્વ પ્રકારના કાયદાઓનો ભગ જ થાય છે એટલે દેશની અને સમાજની સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા નિયમભગને કારણે નાશ પામે છે આ કારણથી દરેક સેવાધર્મીની ફરજ છે કે જનતાનુ અકલ્યાણ કરનારી યુદ્ધાદિની અશાન્તિને દેશથી દૂર જ રાખવી આ પ્રકારની અશાન્તિ અથવા ઉપદ્રવો ત્રાસ કહે છે તેમ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે એક પ્રકાર સ્વચક્ર'ના ઉપદ્રવનો છે અને બીજો પ્રકાર પરચક્ર'ના ઉપદ્રવનો છે દેશમા ધાડપાડુ, લૂટારા, ચોર કિંવા બડમોરો બળવાન થઈને જનતાના ધન ધર્મ જાન-માન ઇત્યાદિનો નાશ કરવામા ઉદ્યત થાય તે સ્વચક્રનો ઉપદ્રવ લેખાય છે અને દેશ ઉપર પરદેશીઓ ચડાઈ કરી તેના ધન-ધર્મ, જાન, માનનો નાશ કરવા યત્ન કરે તે 'પરચક્ર' નો ઉપદ્રવ છે એ બેઉ પ્રકારના ઉપદ્રવથી દેશની શાન્તિનો નાશ થતો હોવાથી તેમાથી દેશનુ રક્ષણ કરવુ આવશ્યક છે પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાનો ધર્મ ક્ષત્રરૂપી સસ્થાનો છે પરન્તુ રાજ્યરૂપી સસ્થાનુ બળ તથા અસ્તિત્વ જનતાના આધાર ઉપર અવલબી રહેલુ હોવાથી અશાન્તિના કાળમા દેશનુ રક્ષણ કરવાનો ધર્મ પણ ઘણે ભાગે જનતાનો જ છે તેથી બુદ્ધિ, ધન, બળ ઇત્યાદિ શક્તિવાળા જનોએ દેશ ઉપરની આપત્તિના કાળમા પોતાની શક્તિનો ભોગ આપીને જનતાની સેવા કરવી આવશ્યક છે જે દેશની જનતા કિંવા જે દેશના શક્તિસપન્ન પુરૂષો આવા સ્વધર્મને સમજતા નથી તે દેશના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે, એટલે કે જન-

તાનો તેમાના શક્તિસપન્ન પુરૂષોનો, તેમની સમૃદ્ધિનો, તેમના ધર્મનો, સાહિત્યનો, વિજ્ઞાન કળાનો, ખેતીનો, ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એવુ જે કહ્યુ છે તેનો અર્થ એજ છે કે જે સ્વધર્મનુ રક્ષણ કરે છે તેનુ રક્ષણ ધર્મ કરે છે, એટલે કે પોતાની ફરજ બજાવવા વડે કરીને લોકે પોતાનુ જ રક્ષણ કરી શકે છે, તેટલા માટે જ સ્વદેશસેવન્ન મહાવ્રત સ્યાત—સ્વદેશસેવાને એક મહાવ્રત કહ્યુ છે, અને તે મહાવ્રત પાળીને ઉપદ્રવને વખતે જનનાનુ હિત આચરવુ જોઈએ સ્વચક્ર કરતા હમેશા પરચક્ર એ દેશ ઉપરની એક મોટી આપત્તિરૂપ છે પરદેશી સૈન્ય બીજાની હાનિ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે અને તે કાળે જો જનના દેશનુ રક્ષણ કરવામા શિથિલતા દર્શાવે છે તો તેને અત્યત હાનિ થાય છે હિંદુસ્તાનમા એક વખત સર્વત્ર આર્ય ધર્મની જ જૂદી જૂદી શાખાઓ વિસ્તરેલી હતી, પરન્તુ મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન ઉપર હલ્લા કરવા માડ્યા અને તેમા હિંદુઓ હારતા ગયા, તેમ તેમ હિંદમા મુસલમાને પણ પેસી, હિંદને રાજ્યનુ ધર્મનુ, વિદ્યાકળાનુ, સાહિત્યનુ અનેક પ્રકારનુ નુકસાન તેથી જ થયુ તેનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે તેટલા માટે દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવો પડે તોપણ પાછા ન હઠવુ તે દરેક દેશી જનનો ધર્મ છે (૧૧૦

[પરન્તુ દેશની પ્રજા ઉપર એક અન્ય પ્રકારનુ પણ સ્વચક્ર કેટલીક વાર આવી પડે છે આ સ્વચક્ર તે રાજ્યના અધિકારીઓ તરફથી કરવામા આવતુ પ્રજાપીડન છે આવો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતા શુ કરવુ તે વિષે ગ્રથકાર સૂચન કરે છે]

अधिकारिणामुपद्रवनिवर्त्तनम् । १११ ॥

ये राज्ञा निजदेशरक्षकतया योग्ये पदे स्थापिता
स्युस्ते पामरभक्षका यदि नृपाऽमात्यादयोऽन्यायिन
ससाध्यैकयबल तदाऽखिलजनैस्तद्देशनास्तव्यके ।
कार्य तत्परिवर्त्तन विनयतो राज्ञे निवेद्योत्तमै ॥

અધિકારીઓ તરફથી થતા ઉપદ્રવનુ નિવર્તન

ભાવાર્થ—રાજાએ જેમને પોતાના દેશની આબાદ બનાવવાને પ્રજા

રક્ષક તરીકે યોગ્ય અધિકાર ઉપર નીમ્યા છે તે અમાત્ય આદિ રાજાના અમલદારો પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને બદલે પામર જનોનું ભક્ષણ કરવા લાગે અને અન્યાયી જુલમ ગુજારનાર નીવડે તો તે દેશમાં વસનાર બધા આગળી માણસોએ એકમત કરી રાજાને નમ્ર વિજ્ઞપ્તિપૂર્વક તેની સ્થિતિની માહિતી આપી યોગ્ય ફેરફાર કરાવવો જોઇએ (૧૧૧)

વિવેચન—રાજા બધા પ્રજાવત્સલ હોય છે, પરન્તુ કેટલીક વાર તેના સ્વભાવની સુસ્તતાથી કિંવા બેદરકારીથી તે પ્રજાપીડક બને છે જે રાજા દેખરેખ રાખવામાં અકુશળ હોય છે તેના રાજ્યાધિકારીઓ તો અવશ્ય મનસ્વી હોય છે અને પ્રજાપીડક બને છે પ્રજા ઉપરનું આ એક એવું સ્વચક્ર છે કે જેનું નિવારણ કરવાના માર્ગો શોધવાને દુનિયાના ઉંચામાં ઉંચા મગજો કામ કરી રહ્યા છે કેટલાક દેશોમાં અધિકારીઓના જુલમને લીધે જ રાજ્યક્રાન્તિઓ થઈ છે અને પ્રજાને હાથે અધિકારીઓના અને રાજાઓના ઘાત થયા છે રશિયાના ઝારનો ઇતિહાસ તેના ઉદાહરણરૂપ છે ઝારે અનેક દુષ્કૃત્યો કર્યા હતા, પરન્તુ તેણે જેવા દુષ્કૃત્યો કર્યા હતા તેવો તે સ્વભાવનો દુષ્ટ નહોતો તેની પૂર્વેના ઝારોના વખતમાં પણ પ્રજાપીડન કાંઈ ઉતરતા પ્રકારનું નહોતું રશિયામાં લાંબા વખતથી પ્રજાપીડન ચાલ્યુ આવતું જ હતું અને તેનો નિમિત્ત ઝાર લેખાતો, પરન્તુ ખરી રીતે તે દુષ્ટ અધિકારીઓ તરફનું જ એ પીડન હતું, જેઓ પોતાના સ્વાર્થ અને સત્તા માટે રાજસત્તાને બોળતીને પ્રજાને પીડતા ઝારને એવા અધિકારીઓની સામે અનેક પ્રકારની અરજો કરવામાં આવેલી અનેક મહાજનો અધિકારીઓના જુલમને ઉઘાડા પાડી તેની સામે થવા માટે ગયા હતા, પરન્તુ અધિકારીઓ ઝારને ઉંધુ સમજાવતા તેઓ એવી રીતે અરજીઓ કરનારાઓને બળવાખોર લેખતા અને તેમને મારી નાખવામાં આવતા કે દેશપાર કરવામાં આવતા જે રાજા મૂર્ખ કે અવિચારી હોય છે તો રાજ્યના અધિકારીઓ આ રીતે પ્રજાપીડક બને છે રાજા પ્રજાનો પિતા છે અને તેના અધિકારીઓ પિતાના હાથપગરૂપ પાલન કરવાના સાધનો છે જે અધિકારીઓ પોતાની આવી ફરજ સમજે છે તેઓ પ્રજાને ન્યાય આપી

તેમને સુખી કરે છે અને રાજાને 'સુ ાન્ય' બનાવનાર તરીકેની કીર્તિ અપાવે છે પરન્તુ જ્યા એવા પાપભીરૂ અધિકારીઓ હોતા નથી ત્યા પ્રજાને અન્યાય મળે છે તેના ઉપર અત્યાર ગુજરે છે અને તેઓની સામે ફરિયાદ ઉઠાવવાનુ પ્રજાને કારણ મળે છે આવા પ્રસગમા દેશમેનદ જનોનો પ્રથમ ધર્મ કેવો છે તે ગ્રથકારે દર્શાવ્યુ છે ગ્રથ ાર કહે છે કે એ પ્રજાપીડનની કથની પ્રજાજનોએ એકત્ર મળીને રાજાને કાને નાખીને વસ્તુસ્થિતિમા સુધારો કરાવવા યત્ન કરવો જોઈએ આપણા દેશના કેટલાક પ્રજામડળો હાલમા આ રીતે જ કામ કરે છે પ્રજાજનો એ પરિસ્ થિતિ ભરે છે, તેમા અમુક પ્રકારના દુઃખો, અન્યાયો કે અત્યાચારો વિષે વિચાર ચાલે છે, તેના નિવારણના માર્ગો શોધાય છે અન્યાય કે અત્યાચાર કરનાર અમલદારોના ઉપરીઓ પાસે પહોચાડી ફરિયાદ પહોચાડાય છે, તેથી જો દુઃખનું નિવારણ થતુ નથી તો પ્રશ્ન તેથી ઉચી વ્યક્તિ પાસે લઇ જવામા આવે છે ને સર્વોપરિ વ્યક્તિ—રાજા પાસેથી ન્યાય મેળવવા યત્ન કરવામા આવે છે જો સર્વોપરિ વ્યક્તિની બુદ્ધિમા વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થયુ હોતુ નથી, તો પ્રજાના ઉપચારમા ફરિયાદનુ કારણ દૂર થઈ જાય છે

ઉપર જણાવ્યુ છે તેમ રશિયાનો રાજવશ આજે પૃથ્વી ઉપરથી ઉખડી ગયો છે તેનુ કારણ અધિકારીઓના જુલમો દૂર કરવાની રાજાની અશક્તિનુ જ છે ચીનનો રાજવશ પણ પ્રજા ઉપરના અધિકારીઓના અત્યાચારના કારણે ઉપસ્થિત થએલા બખેડાને લીધે જ આજે રાજસત્તા ખોઈ બેઠો છે મનુસ્મૃતિમા કહ્યુ છે કે—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिव ।
सुदासो यवनिश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

અર્થાત—વેન નહુષ સુદાસ સુમુખ અને નિમિ અવિનયથી હોવાથી જ નાશ પામ્યા હતા જ્યા રાજતત્ર સડેલુ હોય છે અને યત્રના ખીલા કટાઈ ગયા હાય છે, ત્યા રાજા કે પ્રધાનને કાને અત્યાચાર કે જુલમની વાત નાખી પરિવર્તન કરાવવા યત્ન ભાગ્યે જ સફળ નીવડે છે અને તેટલા માટે વધારે સગીન ઉપાયોની જરૂર છે જૂદી જૂદી પરિસ્થિતિમા જૂદા જૂદા

ઉપાયો દ્વારા જ પ્રજાહિત સાધી શકાતુ હોવાથી દેશસેવા બજાવનારાઓને એક જ પદ્ધતિનુ દર્શન કરાવવુ એ પૂરતુ નથી પ્રજાએ એકસપીથી વિનયત-પરિવર્તન કરાવવુ એ અધિકારીઓના અત્યાચારની સામેનો પ્રાથમિક ઉપાય છે અને તેનુ અવલમ્બન કર્યા પૂર્વે આગળ વધવુ એ નિરર્થક છે પરન્તુ 'અવિનય' વડે નષ્ટ પામેના વેન જેવા રાજાઓ હોય ત્યા 'વિનય'નો ઉપયોગ શો? તે વખતે તો દેશભક્તોને શિરે 'પરિવર્તન'ને સ્થાને 'રાજ્ય-ક્રાંતિ' નીપજાવવાની જ જવાબદારી આવી પડે છે એવી રાજ્યક્રાંતિઓના અનેક માર્ગો દુનિયાની જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ અજમાવ્યા છે, તેમાના કેટલાક નિષ્ફળ ગયા છે અને કેટલાક સફળ પણ થયા છે પરન્તુ આ સ્થાને તે અપ્રસ્તુત હોવાથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી (૧૧૧)

[પ્રજા ઉપર અનેક પ્રકારની આફતો આવે છે 'આસમાની-સુલતાની' તરીકે ઓળખાતી આફતોમા 'સુલતાની' આફતોની વાત થઇ ગઇ હવે 'આસમાની' આફતોની વાત એક શ્લોકમા કરીને તેવા પ્રસગનુ સેવાધર્મીનુ કર્તવ્ય કર્મ દર્શાવી ગ્રથકાર આ તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્ય કર્મોનો બોધ કરનાર પ્રથમ ખડની પૂર્ણાહુતિ કરે છે]

आपत्कालीनसेवा । ११२ ॥

भूकम्पादिकदैवकोपजनितापत्ति कदाचिन्निजे ।
देशे क्वाऽपि समागता यदि महाऽनर्थक्यसम्पादिनी ॥
गत्वा तत्र सहैव साधनभरैरापद्गताना नृणा ।
साहाय्यं समयोचित सुखकर कर्त्तव्यमर्थादिभि ॥

આફતને વખતે સેવા

ભાવાર્થ—જ્યારે જ્યારે દેશના કોઇ પણ ભાગમા ધરતીકપ, આગ, પાણીની રેલ આદિ દૈવકોપને લીધે જાનમાલની પાયમાલી કરનારી મોટી આફત આવી પડે, ત્યારે ત્યારે સેવાના ઉમેદવારોએ સાધનોનો સગ્રહ કરીને, તે ભાગમા જઇને આફતમા આવી પડેલ માણસોને અન્ન, વસ્ત્ર આદિથી સુખ થાય તેવી રીતે સમયને ઉચિત સહાય કરવી જોઈએ (૧૧૨)

વિવેચન—દેશ ઉપર કુદરતી આફત આવી પડે ત્યારે જનતાને મોટા પ્રમાણમા સેવાની જરૂર પડે છે આગ, ધરતીકંપ, જ્વાળામુખીનું ફાટવું, રેલ એ બધી આફતો કામી આવી પડે છે દુષ્કાળની આફત એ કામી લેખાતી નથી પરન્તુ તે પણ સંકટ મોટા વિનાશમા ફેરવાવા પામે છે આવી આફતોને કાજે લાચાર થઇ પડેના મનુષ્યોને મ ‌ ળી એ એ દેશસેવાનો જ પ્રકાર છે ત્યારે ધરતીકંપની આફત દેશ ઉપર આવે છે ત્યારે મકાનો બધા માણસોના ઉપર પડી જાય છે, અનેક માણસોના મરણ થાય છે, આગ લાગે છે, તથા ધનમાલનો નાશ થાય છે આવે વખતે પ્રજા એકાએક લાચાર અવસ્થામા આવી પડે છે તેમને નિવાસસ્થાનની અન્નની, વસ્ત્રની અને બીજી અનેક પ્રકારની મદદની જરૂર પડે છે, તો તેવે વખતે ધનવાનો એ, બુદ્ધિમાનોએ સેવાતત્પર જનોએ પોતાથી બની શકે તે રીતે મદદ કરવાને તત્પર થવુ જોઇએ કારણ સંકટ ફેલાવાને લીધે અને એક પ્રદેશમાના સર્વ કોઇ સંકટમા આવી પડવાને લીધે સેવાની ઉતાવળે અને મોટા પ્રમાણમા જરૂર પડે છે રેલ અને આગની આફતથી પણ નાના—મોટા વિસ્તારમા સંકટ ફેલાય છે અને તે વખતે પણ સેવકોની અને સેવાના સાધનોની મોટા પ્રમાણમા જરૂર પડે છે ઘરબાર ગુમાવી બેઠેલાઓને માટે તાત્કાલિક તંબૂ કે ઝુપડા ઊભા કરી આપવા અને તેઓને તેમા આશ્રય આપવો અંગ ઢાંકવા માટે વસ્ત્રો પૂરા પાડવા, ખોરાકી લાવી આપવી અને ધંધાના સાધનો ગુમાવી બેઠેલાઓને તેવા સાધનો પૂરા પાડી પાછા ધંધે વળગાડવા એવા પ્રકારે કુદરતી આફતથી પિડાએના મનુષ્યોને મદદ કરવા દ્વારા દેશસેવાનો લાભ લેવાને અને અનુકમ્પાવૃત્તિ કેળવવાને લોકોએ બહાર પડવુ જોઇએ

દૃષ્ટાન્ત—દેશ ઉપરની આપત્તિના કાળમા પોતાના ધનનો સદ્વ્યય કરીને ઉજળાના એક વણિકે અમર નામ કર્યુ છે જેની કિંવદન્તી ગુજરાતમા પ્રચલિત છે એ વણિકનુ નામ ખેમો ગાળી હતુ તે બહુ સાદાઇથી રહેતો અને નીતિ તથા પ્રમાણિકતાથી વેપાર કરીને તેણે પુષ્કળ ધન એકઠુ કર્યુ હતું પાટણમા તે વખતે મુસલમાની રાજ્ય હતુ એક વખત ગુજરાતમા દુકાળ પડ્યા અને લોકો અન્ન તથા ઢોરો ઘાસ વિના ટળવળવા લાગ્યા

બાદશાહે આ વાત જાણી એટલે તેણે પાટણના મહાજન મંડળને બોલાવી કહ્યું કે—આ વખતે રાજ્યના ખજાનામાં પૂરતું ધન નથી એટલે રાજ્ય તરફથી દુકાળમાં ગરીબોનું પોષણ કરી શકાય તેમ નથી. તો તમે વાણીયા 'શાહ' કહેવાઓ છો તો આ વખતે ગુજરાતના ગરીબોનું રક્ષણ કરો. વાણીયાઓને બાદશાહની આજ્ઞા ઉઠાવી લેવી પડી. એક વરસના ૩૬૦ દિવસ થાય. એક દિવસે ગરીબોનું પોષણ કરવા માટે લાખો રૂપિયા જોઈતા હતા. નગરના શેઠીયાઓમાંના કોઈએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક દિવસ, તો કોઈએ બે દિવસનું ખર્ચ આપવાનો ખરડો કર્યો અને એ રીતે ચાર માસ પાટણમાં જ નોંધાઈ ચૂક્યા. પછી પાટણના નગરશેઠ ખરડો કરવાને ગુજરાતના નાના ગામોમાં ફરવા નીકળ્યા. તેઓ ફરતા ફરતા હડાળે આવ્યા. હડાળામાં ખેમો દેદરાણી કરીને વણીક હતા તે આગેવાન હતા. તેને ત્યાં નગરશેઠ ઉતર્યા. ખેમાના ઘરની સાધારણ અવસ્થા જોઈને શેઠને જણાયું કે ગામમાં આ આગેવાન શેઠ છે તેનું ઘર જ આવું મુફલીસ છે, તો બીજા કોણ ખરડામાં પૂરો એક દિવસ પણ ભરાવી શકશે? પરન્તુ શેઠને જમાડીને જ્યારે ખેમા દેદરાણીએ ખરડામાં પૂરા ૩૬૦ દિવસ ભરી આપ્યા ત્યારે શેઠ ચમકી ગયા! ખેમાએ કહ્યું "શેઠજી! તમે તો પાટણના શેઠ છો, તો તમોને ધનનો સદ્વ્યય કરવાના અનેક પ્રસંગો મળશે, પરન્તુ મારા જેવાને એવો અવસર ક્યારે મળશે? માટે મારા એકલાના ખર્ચથી આખું વર્ષ ગરીબોનું પોષણ કરો અને પછી જરૂર પડે તો આપના ખરડાનો ઉપયોગ કરજો." શેઠે ખેમાને ધન્યવાદ આપ્યો અને ખેમાએ પોતાનો બધો ભંડાર શેઠને સોંપી દીધો. આ વાત જ્યારે બાદશાહે જાણી ત્યારે તેણે કહ્યું "બાદશાહ કરતાં શાહ ચડે એ વાત સાચી છે." ખેમા દેદરાણીની ઉદારતા અને આફતને વખતે તેણે બજાવેલી દેશસેવા આજે જૈન સૃષ્ટિમાં જાણીતી છે. (૧૧૨)

इति प्रथम खण्ड समाप्त ॥

द्वितीय खण्डः

મનુષ્યના જીવનની ચોથી અવસ્થાના કર્તવ્ય કર્મનો બોધ આ ખંડમા ગ્રંથકાર કરે છે તે શાસ્ત્રાનુસાર એ ચોથા આશ્રમ ઉપસન્યાસ દશા છે, જેમા ઐહિક વાસનાનો કેવળ ત્યાગ કરીને ત્યાગમાર્ગે વિચરવાના કર્તવ્યનો બોધ કરવામા આવ્યો છે એ એકાન્ત નિવૃત્તિમાર્ગનો બોધ છે તૃતીય આશ્રમમા વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ગાળતા સુધી કર્મ કરવાનું વિધાન છે અને ચતુર્થ અવસ્થામા કેવળ નિવૃત્ત દશાનુ વિધાન છે, પરન્તુ એ એકાન્ત માર્ગનું પ્રતિપાદન આ ગ્રંથકાર કરતા નથી કેવળ નિર્વિકલ્પ દશા અથવા પરમ નિવૃત્તિની ઉચ્ચતા સ્વીકાર્યા છતા સમગ્ર મનુષ્યજાતિને માટે એ માર્ગ અશક્ય નહિ તો દુર્લભ્ય તો છે જ ગ્રંથકાર આ કારણથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બેઉ માર્ગનો બોધ આ આશ્રમને માટે અમુક મર્યાદાઓ સાથે કરીને જનતાને ઉચ્ચ દશા પામવાનો વહેવારૂ માર્ગ દર્શાવવા યત્ન કરે છે આ બેઉ માર્ગે કેવી રીતે પ્રારભ કરવો, કેવી રીતે આગળ વધવુ, જગતકલ્યાણ તેમ જ આત્મકલ્યાણ કેવી રીતે સાધવુ અને કેવી રીતે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ દશાને પાત્ર થવા જવુ તેનો બોધ આ ખંડમા કરવામા આવ્યો છે તત્ત્વજ્ઞાનની એ જૂદી જૂદી શાખાઓનો બોધ જગતના લગભગ ઘણા ધર્મોમા કરવામા આવેલો છે એક માર્ગ નિવૃત્તિનો છે અને બીજો માર્ગ પ્રવૃત્તિનો છે નિવૃત્તિના મીમાસકો પ્રવૃત્તિ કરતા નિવૃત્તિને ઉચ્ચ દશાએ મૂકે છે પ્રવૃત્તિના મીમાસકો નિવૃત્તિ કરતા પ્રવૃત્તિને ઉચ્ચ દશાએ મૂકે છે એક પક્ષ કર્મયોગને ઉચ્ચ પક્તિ આપે છે, બીજો પણ કર્મસન્યાસને ઉચ્ચ પક્તિ આપે છે યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમા પણ એ રીતે બેઉ પક્ષના વિચારકો સાપડે છે શોપનહેઅર, હાર્ટમન એ નિવૃત્તિમાર્ગના પ્રતિપાદકો છે અને કેન્ટ, સ્પેન્સર, નિત્શે ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિમાર્ગના પ્રતિપાદકો છે આ ગ્રંથકાર બેઉ પક્ષોને સમાન તુલામા મૂકી યોગ્ય મર્યાદાનો અને યોગ્ય વિધાનનો બોધ કરે છે જગતમા બહુવિધ મનુષ્યપ્રકૃતિ રહેલી છે અને સર્વ પ્રકૃતિના મનુષ્યોને એક જ માર્ગનુ અવલબન ઇષ્ટ હોય તોપણ લભ્ય થતુ નથી

એ જ કારણથી પ્રકૃતિને અનુકૂળ રીતે યોગ્ય મયમ દ્વારા નિષ્કામ કર્મયોગ કે કર્મત્યાગને આચરી શકાય તે હેતુને ગ્રથકારે ધ્યાનમા રાખ્યો છે (૧૧૨)

प्रथम परिच्छेद

આત્મદૃષ્ટિ

[નિષ્કામ કર્મ કરવાની પાત્રતા કયાર આવે જ્યારે મનુષ્ય સમગ્ર વિશ્વને પોતાના બધુ તુ ય માને ત્યારે ગ્રથકાર પ્રથમ એ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરે છે]

जगत्सेवाऽऽत्मसेवा च । ११३ ॥

एपोऽय समयो मनुष्यजनुपो लब्धु प्रकृष्ट फल।
तत्त्रैव निजात्मनश्च जगतो निष्कामबुद्धया परा ॥
पौर्वापर्यविधानमत्र नियत कर्त्तु न शक्य परै ।
स्वेच्छैवास्तु नियामिका मतिमता सस्कारसामर्थ्यजा ॥

જગતસેવા અને આત્મસેવા

ભાવાર્થ—દેશસેવા બજાવ્યા પછી મનુષ્યના જીવનનુ ઉચામા ઉચુ ફળ મેળવવાનો સમય ઉપસ્થિત થાય છે આ ફળ તે પોતાના આત્માની સેવા બજાવવી અથવાનો નિષ્કામ વૃત્તિથી જગતની સેવા બજાવવી તે છે જગત્સેવા પહેલા કરવી કે આત્મસેવા પહેલા કરવી એ ક્રમનુ વિધાન નિયમ રૂપે બીજાઓ ન કરી શકે એમા તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષોની સસ્કારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થતી પોતાની ઇચ્છા જ નિયામક હો અર્થાત્—પૂર્વના સસ્કારબળથી જેવી તેમની ઇચ્છા થાય તેવુ કર્તવ્ય બજાવે (૧૧૩)

વિવેચન—ક્રમે ક્રમે કરીને દેશ સમગ્રમા બધુભાવ ધારણ કરનારો મનુષ્ય ... પગથીએ ચડવા ઇચ્છે, ત્યારે તેણે વિશ્વ સમગ્રમા

બંધુભાવ ધારણ કરવો ઘટે અર્થાત્ વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણીના કલ્યાણની વાચ્છના કરવી ઘટે સ્વાત્મા અને પરાત્મા વચ્ચે જ્યાસુધી તે વિષમ ભાવને માને, ત્યાસુધી તે એ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેટલા માટે એ વિષમ ભાવને ત્યજીને તેણે જગતના પ્રાણી માત્ર આત્મ સમાન છે એવી ઉચ્ચ ભાવનાને અંતરમા ધારણ કરવી જોઇએ સ્વાત્મા અને પરાત્મા એ એક જ નથી બેઉ વચ્ચે વિષમ ભાવ તો રહેલો જ છે, પરન્તુ સેવા કાર્યમા એ વિષમ ભાવને ગૌણ કરવામા આવે તો જ आत्मवत् सर्वभूतेषु સમજવાનુ અને જગત્સેવા બજાવવાનુ કાર્ય મનુષ્ય સરળતાથી કરી શકે આત્મસેવા અને જગત્સેવા વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ રહેલો છે એટલે કે જો મનુષ્ય આત્મસેવા કરવા લાગે તો તેમાથી તે જગત્સેવા કરવા પ્રેરાય છે અને જો તે જગત્સેવા કરવા લાગે તો આત્મસેવા બજાવવા પ્રેરાય છે દરેક મનુષ્ય જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી પોતાનુ તેમજ જગતનુ કાંઈ પણ કાર્ય તો થાય છેજ, તો શુ તે જગતની સેવા થઈ ગઇ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારમા આપવા માટે એક મર્યાદા સૂચવવામા આવી છે—निष्कामबुद्धया અર્થાત્ કામનારહિત બુદ્ધિથી જગતની સેવા બજાવવી જોઇએ મનુષ્યની હરકોઇ પ્રવૃત્તિથી જગતની સેવા થતી હોય પરન્તુ તેની પાછળ જો એ કાર્યકર્તા મનુષ્યની કાંઈ કામના હોય તો તેથી તે જગત્સેવાની ગણનામા આવી શકે જ નહિ આવી મર્યાદા સાથેની જગત્સેવા એ આત્મસેવા છે અને આત્મસેવા એ જગત્સેવા છે (૧૧૩)

[તત્ત્વવેત્તાઓ અને તત્ત્વવિચારકોએ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉપરની મીમાંસાના મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે એક શાખા પ્રવૃત્તિનુ સ્થાપન નિવૃત્તિની ઉપર કરે છે અને બીજી શાખા નિવૃત્તિને પ્રવૃત્તિ ઉપર મૂકે છે કેટલાક મીમાંસામા ગીતા કે ઉપનિષદ્‌ના એક જ ગ્રંથમાથી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવે છે ગ્રંથકાર એ બેઉ માટે તત્ત્વ વિચારીને શુ કહે છે ?]

जगत्सेवा । ११४ ॥

कृत्वा सेवनमात्मन. कुरु जगत्सेवा समुद्धारिणो ।
यद्वा त्व जगतो विधाय परित सेवा विधेह्यात्मन ॥

सेवोद्धारमयी मताऽत्र जगतः सा चेत्प्रवृत्त्यात्मिका।
नैष्काम्यान्न च गाढबन्धजनिका न्यूना निवृत्त्या न सा॥

જગત્સેવા

ભાવાર્થ—કે તો આત્માની સેવા કરીને સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી જગત્સેવા બજાવ અને ગમે તો જગતની સેવા બજાવીને આત્મસેવા બજાવ (અર્થાત્ બન્ને સમાન એક જ છે અને 'સેવા' શબ્દનો અર્થ જગતને માયિક કે પ્રાપંચિક સુખમાં આગળ વધવાને મદદ કરવી એવો થતો નથી કિન્તુ જગતને આત્માભિમુખ બનાવી દુઃખમાંથી સર્વથા જગતનો ઉદ્ધાર કરવો એ સેવા શબ્દનો અર્થ છે તેવી સેવા કદાચિત્ પ્રવૃત્તિ રૂપ હોય તો ભલે રહી તે પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તકની નિષ્કામ વૃત્તિ હોવાથી ગાઢ કર્મબંધજનક થતી નથી તે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિથી જરા પણ ન્યૂન નથી અર્થાત્ નિવૃત્તિ સમાન જ છે (૧૧)

વિવેચન—આર્ય તત્ત્વવિચારકો અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિચારકો ઉભયમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પ્રતિપાદકો રહેલા છે, એ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે—ब्रह्मविदाप्नोति परम्—અર્થાત્—બ્રહ્મજ્ઞાનથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે—नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय—અર્થાત્—(જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સિવાયનો) બીજો માર્ગ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે નથી અન્ય એક ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે "પૂર્વના જ્ઞાની પુરુષોને પુત્રાદિકની કામના ન હતી, સર્વ લોક જ્યારે મારે આત્મા થયો છે, ત્યારે મારે બીજી પ્રજા શા માટે જોઈએ? એવું કહીને સંતતિ, સંપત્તિ અને સ્વર્ગાદિ લોક એમાંના કશાની જ એષણા કહેતાં ઈચ્છા ન ધરતા તેથી નિવૃત્ત થઈને એ જ્ઞાની પુરુષો સ્વેચ્છ ભિક્ષાચર્યા કરતા ફરતા હતા" જર્મન ફીલસુફ શોપનહોઅર પણ એ જ રીતે એકાન્ત નિવૃત્તિમાર્ગનો બોધ કરતા કહે છે કે—જગતમાંનો સર્વ વ્યવહાર કે મનુષ્યનું જીવત રહેવું એ પણ દુઃખમય હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને સર્વ કર્મોનો જેટલી બને તેટલી ત્વરાથી નાશ કરવો એ જ આ જગતના મનુષ્યોનું ખરું કર્તવ્ય છે એ જ મુજબ

જૈન ધર્મના સૂત્રગ્રંથોમાં પણ નિવૃત્તિમાર્ગનો યથોચિત મહિમા ગાવામાં આવેલો છે એથી ઉલટી રીતે કેટલાક આર્ય ગ્રંથોમાં પ્રવૃત્તિને પણ નિવૃત્તિની ઉપર પદ આપેલું છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

અર્થાત્—સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેઉ નિઃશ્રેયસ્કર અર્થાત્ મોક્ષપ્રદ છે, પરંતુ ઉભયમાં કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગની વિશિષ્ટતા અધિક છે એ જ રીતે ગણેશગીતા ના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

क्रियायोगो वियोगश्चाप्युभौ मोक्षस्य साधने ।
तयोर्मध्ये क्रियायोगस्त्यागात्तस्य विशिष्यते ॥

અર્થાત્—કર્મયોગ અને કર્મવિયોગ-કર્મસંન્યાસ એ બેઉ મોક્ષના સાધનો છે અને તે બેઉમાં કર્મયોગ એ કર્મત્યાગ કરતા વિશેષતાવાળો છે આ અને તેવા જ બીજા આર્ય ગ્રંથોમાં કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ બેઉને મોક્ષસાધન તો માનેલા છે, પરન્તુ તેમાં કર્મયોગને ઉચ્ચ પદવી આપેલી છે પાશ્ચાત્ય ફીલસુફોની બીજી શાખા તો કર્મત્યાગને તુચ્છકારી કાઢે છે ફ્રેંચ તત્ત્વવેત્તા ઑગસ્ટસ કૉંટ કહે છે કે—તત્ત્વવિચારમાં જ ડુબી જઇને આયુષ્ય ગાળવું શ્રેયસ્કર છે એમ કહેવું એ ભ્રાન્તિમૂલક છે, અને જે કોઇ તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષ એવી રીતે આયુષ્યક્રમ સ્વીકારીને પોતાને હાથે થઇ શકે તેટલું લોકોનું કલ્યાણ કરવાનું ત્યજી દે છે તે પોતાને પ્રાપ્ત થએલા સાધનોનો દુરૂપયોગ કરે છે એમ કહેવું જોઇએ

આ શ્લોકમાં કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ બેઉમાં કોઇને ચડતી ઉતરતી પંક્તિમાં ન મૂકતા ગ્રંથકાર સમાન પંક્તિએ મૂકે છે અને કહે છે કે—ચાહે તે આત્મસેવા કરીને સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી જગત્સેવા બજાવ અને ચાહે તો જગત્સેવા બજાવીને આત્મસેવા બજાવ ઉભય તુલ્યબળ—સમાન બળવાળી છે અને ઉભય આત્મકલ્યાણકારિણી છે પૂર્વ શ્લોકમાં કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કરતા જેવી રીતે નિઃકામ વૃત્તિ વડે તેની મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે, તેવી

રીતે અને નિષ્કામ વૃત્તિ ઉપરાંત 'સેવા'નો પ્રકાર દર્શાવીને બીજી પણ મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે તૃતીય અવસ્થા કે જેમાં પણ 'સેવા'નું વિધાન કરેલું છે તે અને આ આશ્રમમાંની સેવા વચ્ચે એક ભેદ દોરવામાં આવી છે દેશનું એહિક કલ્યાણ કરનારી સેવાથી આગળ વધીને આ આશ્રમમાં મનુષ્યે સમગ્ર જગતનું આમુષ્મિક કલ્યાણ થાય એ પ્રકારની સેવા કરવી યુક્ત છે અને તેટલા માટે સેવાશ્રમથી મતાશ્રમ–જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી સેવા અને મમત્વી–માયિક કે પ્રાપંચિક સુખને ઉત્પન્ન કરનારી સેવા નહિ આ સેવા પ્રવૃત્તિરૂપી હોવા છતાં તે અનિષ્ટકર નથી, પરન્તુ તે ક્યારે ? જો તે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરવામાં આવે તો ગીતામાં પણ નિષ્કામપ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયને સમાન બળવાળી કહેલી છે અધ્યાય ૫ માંમાં કહેલું છે કે– यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते અર્થાત્–જે મોક્ષસ્થાને સાંખ્ય માર્ગવાળાઓ પહોંચે છે–નિવૃત્તિમાર્ગ વાળાઓ પહોંચે છે, તે જ સ્થાને કર્મયોગીઓ પણ પહોંચે છે અને તેમાં કર્મયોગીને માટે એવી મર્યાદા છે કે–कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्–અર્થાત્–વિદ્વાનોએ–જ્ઞાનીઓએ આસક્તિ રહિતપણે અર્થાત્ નિષ્કામ બુદ્ધિથી લોકસંગ્રહ કરવો એટલે લોકોને જ્ઞાની કરવા આ લોકસંગ્રહ પણ ઉદ્ધારમયી સેવાનું વિધાન જે ઉપર કરવામાં આવેલું છે, તેનો જ પ્રકાર છે દરેક પ્રવૃત્તિ એ બંધનકર અર્થાત્ કર્મનો બંધ પાડનારી છે, પરન્તુ એ પ્રવૃત્તિ જ્યારે તેમની ઉદ્ધારમયી સેવાની અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી યોજાયલી હોય છે, ત્યારે તે ગાઢ બંધજનક થતી નથી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ, સારા કે માઠા કોઇ પણ કર્મનું બંધન તો આત્માને પડે છે કર્મબંધન શુભ અને અશુભ એવું બે મુખ્ય પ્રકારનું છે તેમાં સત્કર્મથી પણ કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે એવું કર્મવાદી તત્ત્વવિચારકોનું કથન છે, એટલે અત્ર ગાઢ કર્મબંધન થતું નથી એવું કહીને એવી ઉચિત પ્રવૃત્તિને નિવૃત્તિની સમાન કક્ષાએ મૂકતાં ગ્રંથકારે "यूना निवृत्त्या न सा" એવું વિધાન કરેલું છે. (૧૧૪)

[આવી ઉત્તમ પ્રકારની સેવા નિષ્કામબુદ્ધિથી કરવાની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે માટે તેણે પોતાના મનસ્વની કેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ ગ્રંથકાર 'વિશ્વપ્રેમ'નું મહત્ત્વ દર્શાવે

विश्वप्रेम । ११५ ॥

विश्वप्रेमनिबन्धनाय करुणाधर्मस्य रक्षाकृते।
रागद्वेषनिवारणाय समताभावाधिरोहाय च ॥
मन्यस्वात्मसमानमेतदखिलं दुःखे सुखे वा जग-
त्सर्वप्राणिगणं कुटुम्बसमकं नित्तंदिवं भावय ॥

विश्वप्रेम

ભાવાર્થ—વિશ્વ અર્થાત સમગ્ર જગતની સાથે પ્રેમ બાંધવાને કરુણા—અહિંસા ધર્મનું પાલન કરવાને રાગદ્વેષની વૃત્તિનું નિવારણ કરવાને અને સમભાવની શ્રેણી ઉપર ચઢવાને સુખ તથા દુઃખના સબંધમા આ આખા જગતને તુ પોતાની સમાન માન, અથાત્ તને જેમ સુખ ઇષ્ટ અને દુઃખ અનિષ્ટ છે તેમ આખા જગતને પણ તેવી રીતે છે એમ તારા મનમા નિશ્ચય કર, અને રાત દિવસ પ્રાણીમાત્રને પોતાના કુટુંબી તરીકે ગણવાની ભાવના ભાવ (૧૧૫)

વિવેચન—સમસ્ત વિશ્વના જીવો પ્રત્યે પ્રેમભાવ પ્રગટાવવાને કઈ શ્રેણીએ મનુષ્યે ચડવુ જોઈએ ? જૂદા જૂદા ધર્મપંથના પ્રચારકોએ વિશ્વપ્રેમ કિંવા વિશ્વબંધુત્વ પ્રકટાવવાને જે શ્રેણી દર્શાવી છે તે કયી છે ? ભગવદ્‌ગીતામા કહ્યુ છે—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

અર્થાત્—હે અર્જુન ! સુખ હો વા દુઃખ હો, પરન્તુ પોતા પ્રમાણે ઇતરને એવી આત્મૌપમ્યદૃષ્ટિથી જે સર્વત્ર સમાન જુએ છે તે યોગી ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે એ જ મુજબ આચારાંગ સૂત્રમા જણાવ્યુ છે કે—आयओ बहिया पास तम्हा ण हंता ण विघायए ॥ અર્થાત્—પોતામા સુખ અને દુઃખ પરત્વે જેવી ભાવના હોય તેવી જ ભાવનાથી બીજાના સુખદુઃખ તરફ જોવુ જોઈએ અર્થાત્—આત્મા સવના સરખા હોવાથી પોતાને જેમ સુખ ઇષ્ટ

છે અને દુ ખ અનિષ્ટ છે, તેમ બીજાઓને સુખ ઇષ્ટ અને દુ ખ અનિષ્ટ છે એવુ સમજી સમગ્ર વસુધા પ્રત્યે પ્રેમભાવ ધરવો-વિશ્વબંધુત્વ પ્રકટાવવુ તે વિશ્વપ્રેમ છે ગીતા તેના પુરુષને પરમ યોગી કહે છે પરન્તુ આ 'પ્રેમ' શબ્દથી ગભરાઇ જવાનુ નથી આ પ્રેમ-વિશ્વપ્રેમ એ સ્થૂલ વસ્તુજન્ય પ્રેમ નથી, તે સ્વાર્થદષ્ટિનો પ્રેમ નથી, પરંતુ सर्वेषि जीविउं पियं-સર્વને જીવવુ વ્હાલુ છે એવા જ્ઞાનપૂર્વક આત્મૌપમ્ય દષ્ટિ અથવા સમતાભાવ છે અને તેથી विश्वप्रेमनिबन्धनाय એ પ્રયોગની સાથે रागद्वेषनिवारणाय અને समता भावाधिरोहाय એ પ્રયોગો પણ ગ્રથકારે કરીને 'પ્રેમ' શબ્દમા અંતર્ગત મનાયના રાગ'નો ભ્રમ ભાગી નાખ્યો છે મીમીમ ઍમર્ટ આ જ વિશ્વ પ્રેમની ભાવનાને મનુષ્યમા જાગૃત કરતા કહે છે " આપણે નિસ્વાર્થ વૃત્તિ, આત્મભોગ અને આત્મસયમ કરવા શીખવુ જોઇએ, પરન્તુ જ્યાસુધી આપણે એમ કહેતા થઈએ નહિ કે ' વિશ્વમા ઇતર કોઇ છે જ નહિ, હુ જ સર્વમા રહેલો છુ ' ત્યાસુધી આપણે એક બ્રહ્મમા રહેના હોતા નથી જ્યારે સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતા થશે (અર્થાત્-આત્મદષ્ટિથી જોતા થશે) ત્યારે જગતમા સુવર્ણયુગ પ્રવર્તેલો લેખાશે જ્યારે કોઇ એક માણસ પોતાના જીવનમા એવુ કહેતો થશે, ત્યારે તે જ્યા જ્યા જશે ત્યા ત્યા આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે ' તાત્પર્ય એ છે વિશ્વપ્રેમ ધારણ કરનાના જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે આત્મૌપમ્ય દષ્ટિથી સર્વત્ર જોવુ સર્વ જીવો-મનુષ્યોથી માંડીને એક સૂક્ષ્મ જતુ સુધીના સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમના સુખમા ક દુ ખમા જાણે કે તેઓ પોતાના જ કુટુમ્બવત્ હોય એવો ભાવ ધારણ કરવો આવી દષ્ટિથી જોનારના રાગદ્વેષના સ્વરૂપ બધો પણ આપોઆપ તૂટી જાય તેમા શી નવાઈ છે? (૧૧૫)

[મનુષ્યમા મમતને પ્રકટાવનારો પ્રેમ તો થોડે કે ઘણે અશે હોય છે જ કોઇની પ્રેમની વસ્તુ કાઈ હોય છે અને કોઇની કાઇ છે જેમ જેમ પ્રેમનું વર્તુળ વિશાળ હોય તેમ તેમ તેની પંક્તિ ચઢિયાતી થતી જાય છે અથકાર પ્રેમની કોટિના પ્રમાણમા મનુષ્યની ઉત્તમતા-અધમતાનો વિચાર નીચેના શ્લોકમા કરે છે]

विश्वप्रेमिण सर्वोत्तमत्वम् । ११६ ॥

आत्मीय जडदेहमेव मनुते सर्वाधमो मानव ।

पुत्राद्य मनुजोऽधमो निजकुल ग्राम पुनर्मध्यम. ॥
सोऽयं मानव उत्तमो जनपद नैजात्मवन् मन्यते ।
यो विश्व निखिल विशालहृदय. सर्वोत्तमोऽसौ नर.॥

સર્વોત્તમ વિશ્વપ્રેમી

ભાવાર્થ—આ જડ દેહને—સ્થૂળ શરીરને જ પોતાનું કરી માને તે આ જગતમાં અધમાધમ મનુષ્ય ગણાય જે પુત્ર-પુત્રી આદિ પોતાના કુટુંબને જ પોતાના કરી માને તે અધમ મનુષ્ય કહેવાય જે પોતાના ગામના મનુષ્યોને પોતાના કરી માને અને તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લે તે ઉત્તમ મનુષ્ય ગણાય અને જે આખા જગતના પ્રાણીઓને પોતાના સમાન ગણે તે વિશાળ હૃદયનો મનુષ્ય આ જગતમાં સર્વોત્તમ—ઉત્તમોત્તમ ગણાય છે (૧૧૬)

વિવેચન—જેવી રીતે ભર્તૃહરિએ एक सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थान्परित्यज्य ये એ શ્લોકમાં સ્વાર્થ-પરાર્થની દૃષ્ટિથી મનુષ્યના ચાર પ્રકાર પાડી બતાવ્યા છે, તેવી રીતે આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે પ્રેમના વર્તુળની વિશાળતાની કલ્પના કરીને ઉત્તરોત્તર પાંચ પ્રકારો યોજ્યા છે આધિભૌતિક સુખવાદ અને આધ્યાત્મિક સુખવાદની જૂદી જૂદી શાખાઓનું સમેલન કરવાથી પણ આપણને આ પ્રકારે પાંચ પ્રકારના મનુષ્યો આ જગતમાં મળશે ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ મધ્યમ અધમ અને અધમાધમ કહેવાની જરૂર છે કે જેવી રીતે કોઈ માણસ પોતાના દેહપૂરતા સ્વાર્થમાં જ સર્વ વસ્તુની સમાપ્તિ માને છે કોઇ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થમાં જ આખા જગતનું કલ્યાણ પૂરૂં થએલું સમજે છે, કોઇ પોતાના ન્યાત, સમાજ કે ગામના હિતસુધી દૃષ્ટિ લંબાવીને જ બેસી રહે છે આગળ કશું વિચારવાનું નથી એવું માને છે કોઇ એ દૃષ્ટિને પોતાના દેશ સુધી લંબાવે છે અને કોઇ સમગ્ર વિશ્વસુધી લંબાવે છે તેવી રીતે પ્રતિપાદન કરનારા કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનો પણ હતા અને તેઓ પોતાના જૂદા મત અને પંથ સુદ્ધાં ચલાવી

ગએલા છે તેઓના મન અને પગ ઉપર આગળ રહી અને ફરતી વિદ્વાનો ચર્ચા ચલાવી રહેલા છે જે દેહ પૂરતો સ્વાર્થવાદ પ્રાચીન કાળમા ચાર્વાકે પ્રતિપાદન કરેલો છે આ પ્રકારના મનુષ્યોમાના કેટલાક જ્યારે વિચાર કરે છે કે એકલો સ્વાર્થ સાધવાથી પોતાને સુખ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી, કારણકે સુખ જેવુ પોતાને પ્રિય છે તેવુ પોતાના કુટુંબીઓ કે આપ્ત જનોને પણ પ્રિય હોય છે, અને તેઓ પણ જ્યારે સ્વાર્થદૃષ્ટિથી પોતાના જ સુખ તરફ જુએ ત્યારે પોતાના સુખનો પણ તેમા કેટલેક અંશે ભોગ અપાય એ સંભવિત છે માટે હુ જો તેમને સુખ આપુ તો તેઓ મને સુખ આપે આવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા આધિભૌતિક સુખવાદીઓનો બીજો વર્ગ છે એવા લોકોમા પણ જેઓ કાંઇક દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેઓ વિચારે છે કે જેવુ મારુ કુટુંબ સુખ ઇચ્છે છે તેવુ સુખ બીજા કુટુંબો પણ ઇચ્છે છે, માટે પોતે સુખ મેળવવુ અને બીજાઓને પણ સુખ મેળવવા દેવુ કિંવા સુખ આપવુ એ જરૂરનુ છે, નહિતો પોતાને સુખ ભોગવવા દેવામા બીજાઓ અંતરાયભૂત થશે. જો હું લોકોને મારીશ તો તેઓ મને મારશે અને જો હું તમને સુખ આપીશ તો તેઓ મને સુખ આપશે આ વિનિમયના માત્ર સિદ્ધાંતને અનુસરનારા લોકોની દૃષ્ટિ પોતાના સમાજ કે ગામના સુખસુધી પહોંચે છે વસ્તુત નીતિના સિદ્ધાંતની શરૂઆત આવા લોકોથી થાય છે આવા લોકો અહિંસા અસ્તેય આદિ સિદ્ધાન્તોને માને છે, પરંતુ તે માત્ર એટલાજ કારણથી કે તેઓ હિંસામા સ્વાર્થમૂલક ભીતિ માની રહેલા હોય છે પરન્તુ તેથીવિશેષ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો જુએ છે કે પોતાના નગરને પણ બીજા નગરોની ભીતિ હોય છે એક નગરમા ધનધાન્યની વિપુલતા હોય અને બીજા નગરમા દુકાળ ચાલતો હોય તો એ બીજુ નગર ધનધાન્યનો ઉપભોગ પોતાના નગરને કરવા દે નહિ માટે स्वेष्टपरिपालनेर नियम् એ સિદ્ધાન્તને પકડી બેસીને તેઓ પોતાના દેશના વિવિધ પ્રકારનું હિત સાધવામા ઉદ્યુક્ત થાય છે આથી પણ ...ના મનુષ્યો શુ વિચારે છે ? आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ...મ વસ્તુઓ આપણને પ્રિય લાગે છે

પ્રેમ જ્યારે આત્મમૂલક છે ત્યારે આત્મા એ કોણ તેની ઓળખ આપણે સૌથી પહેલા કરી લેવી જોઇએ તેટલા માટે જ મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યનો ઉપનિષદ્‌નો ઉપદેશ એવો છે કે-आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्या निदिध्यासितव्य' અર્થાત્-આત્મા કોણ એ પહેલા જો, સાભળ, અને તેનું મનન તથા ધ્યાન કર આ ઉપદેશ પ્રમાણે આત્માના ખરા સ્વરૂપની એક વાર ઓળખ થયી એટલે પછી સર્વ જગત્ આત્મમય જ લાગે છે, સ્વાર્થ અને પરાર્થ એવો ભેદ જ મનમાથી દૂર થાય છે શ્રીવેમનિક સુતમા કહ્યા મુજબ सर्वे जीवादि इच्छति जिविउ न मरिज्जिउ એ શબ્દોનો તત્ત્વાર્થ સમજાય છે અને સાચો વિશ્વપ્રેમ પ્રગટે છે આ ઉત્તમ કોટિનો મનુષ્ય છે આ વિચારશ્રેણીને અનુસરીને ગ્રથકારે આ શ્લોકમા ઉત્તરોત્તર યાચ પ્રકારના મનુષ્યોની ગણના કરાવી છે

દૃષ્ટાત—એક નગરને પાધર આવેલી પાથશાળામા એક વણિક કુટુબ આવીને ઉતર્યું કુટુબમા એક વૃદ્ધ, તેનો પુત્ર પુત્રની સ્ત્રી અને એક બાળક એટલા જણ હતા માર્ગમા તેમને તેમના ઓળખીતા એક બ્રાહ્મણનો સગાથ થએલો તે પણ સાથે હતો પાથશાળાના ઓરડામા જુવાન વણિક, તેની સ્ત્રી અને બાળ- રાત્રે સૂતા અને બહારની પરશાળામા વૃદ્ધ વણિક અને પેલો બ્રાહ્મણ સૂતા દૈવયોગે મધરાતે પાથશાળાને આગ લાગી અને જે ભાગમા તેઓ બધા સૂતા હતા તે ભાગનુ છાપરૂ ભડભડ બળવા લાગ્યુ આગના તાપથી સૌ પહેલો વૃદ્ધ જાગ્યો અને તેણે જોયું કે છાપરૂ બળે છે એટલે 'ઓ બાપરે, આગ લાગી !" એમ ભયથી બોલતો જ તે દોડતો પાથશાળાની બહાર નીકળી ગયો વૃદ્ધની બૂમ સાભળવાથી ઓરડામા સૂતેલો જુવાન વણિક પણ જાગ્યો તો તેણે ઓરડામા ધુમાડો ભરાઇ રહેલો જોઇને એકદમ પોતાની સ્ત્રીને જગાડી અને ઝટપટ બહાર નીકળી જવાની સૂચના કરી સ્ત્રી ઉઘતા બાળકને પોતાની ગોદમા લેતી જ બહાર દોડી અને પતિ પાછળ ગયો પણ પરશાળમા તેણે પેલા બ્રાહ્મણને હજી ઉઘતો જોયો તેને લાગ્યુ કે એ બ્રાહ્મણ પોતાનો ઓળખીતો છે અને વળી મુસાફરીમા તેના સાથ થયો છે તો તેને જગાડુ તો ઠીક, તેથી તેણે તેને ઢઢોળીને

જગાડ્યો. આ વખતે છાપરામાંથી ઉડતા તણખાથી એ જુવાનનો આગ જોતાંજ ગભરાયો અને આખી પાથશાળામાં આમથી તેમ દોડતો બૂમ મારવા લાગ્યો 'ભાઈઓ! પાથશાળામાં આગ લાગી છે માટે ઉઠો અને નાસો." આથી પાથશાળામાંના પ્રવાસીઓ ઉઠી ઉઠીને નાસવા લાગ્યા. પાથશાળામાં એક બાવો હતો. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે "ભાઈ! બધા ઓરડામાં તપાસ કર કોઇ રહી ગયું નથી? નહિતો બિચારૂં કાંઇ આફતમાં આવી પડશે." બ્રાહ્મણે ઝપ ફરીને તપાસ કરી અને પછી બાવા પાસે આવીને તે બોલ્યો 'હવે પાથશાળામાં કોઈ લાગતું નથી. માત્ર એક ઓરડામાં કોઇ પરોણો સુતો છે, પણ તેના બારણાં સળગે છે એટલે અંદર જઈને તેને જગાડાય તેવું નથી." બાવાએ કહ્યું "પણ બહારથી બૂમ મારીને પણ તેને જગાડ્યો હોત તો?" બ્રાહ્મણે કહ્યું "આટલી બધી મેં બૂમો મારી અને બીજા બધા જાગ્યા પણ એ તો ઘોરતો જ રહ્યો, તો નસીબ તેનાં! એવા સાના મ્લેચ્છ દેશમાં નહિ ગયો તો શું દેશનું સત્યાનાશ જવાનું હતું!' આમ કહેતો એ બ્રાહ્મણ પાથશાળામાંથી ચાલ્યો ગયો. બાવો આ સાંભળીને દોડ્યો અને જે ઓરડામાં પરોણો સુતો હતો તે ઓરડાના બળતા બારણાને પોતાના ચીપીયાથી તેણે તોડી પાડ્યું. અંદર જઈને જોયું તો બાવાને જણાયું કે તે જ સખ્સ પરોણો જાગે છે, અને જેવું બારણું તૂટ્યું કે તે જીવ લઈને બહાર નાઠો પણ ઓરડામાં બાવાએ શું જોયું? એ પરોણો એક મદારી હતો. તેની સાથે એક વાંદરું, એક બકરો અને એક પોપટનું પાંજરૂં હતું. આ ત્રણ પ્રાણીઓ ચીસો નાખી રહ્યા હતા. છાપરું અને બારી બારણાં બળી રહ્યા હતા. ઓરડામાં વધારે વખત રહેવું એ બાવાને માટે જોખમભરેલું હતું, છતાં તેણે વાંદરાને અને બકરાને છુટા કર્યા, પહેલાં તે વાંદરાને બાથમાં લઈને બળતા બારણાની બહાર દોડ્યો અને તેને મૂકી આવ્યો. પછી તેણે બકરાને પણ તેવી જ રીતે ઉંચકીને બહાર આણ્યો અને છેવટે પોપટનું પાંજરૂં તેણે બહાર આણ્યું, પણ તે વખતે તે એટલો દાઝી ગયો હતો કે બહાર આવતાં જ તે પાથશાળાના ચોકમાં ગબડી પડ્યો. પ્રવાસીઓ પાથશાળાની બહાર નાસી છૂટ્યા હતા એટલે તેની ખબર કોઈને

ત્યા કોઇ નહોતુ પાઠશાળા મળી ગઈ અને પ્રભાત થયુ પ્રભાતમા લોકો આવ્યા અને બાવાને દુર્દશામા જોતા તેની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા, તે વખતે બાવાએ કહ્યુ 'ભાઈઓ ! મને જરા પણ દુઃખ થતુ નથી, માટે મારી સેવા કરવાની જરૂર નથી, પરન્તુ જેઓ પોતાની આસપાસના જગતને દેખી શકતા ન હોય તેમની દૃષ્ટિની સેવા કરો ' એમ કહેતા જ તેણે પ્રાણ છોડયા ! આ બનાવમા સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો મળી આવે છે પોતાના જ દેહથી વધારે દૂર દૃષ્ટિ નહિ કરનાર વૃદ્ધ વણિક, પોતાના કુટુંબને જ પોતાનુ માનનાર જુવાન વણિકવધૂ, પોતાના કુટુંબ ઉપરાંત પોતાના ગામના કે ઓળખાણવાળા ઉપર મમત્વ રાખનાર જુવાન વણિક, પોતાના દેશબંધુઓની જ સેવા કરવાની જિજ્ઞાસાવાળો બ્રાહ્મણ અને છેવટે પરદેશી પરાણા જ નહિ પણ વાદરો, બકરો અને પોપટના જાન બચાવવા માટે પોતનો પ્રાણ કાઢી આપનાર બાવો, એ બધામા અધમાધમથી માંડીને સર્વોત્તમ સુધીના પાચે શ્રેણીઓના મનુષ્યોની દૃષ્ટિનો આપણને અનુભવ થાય છે (૧૧૬)

[પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ કે आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति એ દૃષ્ટિને નમસ્કાર નિમ્ન શ્લોકમા વિસ્તારથી સમજાવે છે]

चैतन्यदृष्टया जगन्निरीक्षणम् । ११७ ॥

हत्वा मोहबल विहाय ममतामात्म्ये निबद्धा कुले ।
पश्य त्व निखिल जगद्विततया चैतन्यदृष्टया सदा ॥
सादृश्यादखिलात्मना विषमतालेशो न भासेत ते ।
रागद्वेषनिशातन सहजतो रीत्याऽनया सम्भवेत् ॥

આત્મદૃષ્ટિએ જગતનુ નિરીક્ષણ

ભાવાર્થ—હે મુમુક્ષો ! મોહનીય કર્મના બળને પરાસ્ત કરી, પોતાના જ કુટુમ્બમાં બાધેલી મમતાનો ઉચ્છેદ કરીને આ આખા જગતને વિશાળ ચૈતન્યદૃષ્ટિથી તુ હમેશા જોયા કર ચૈતન્યદૃષ્ટિથી જોતા જગતના અખિલ આત્માઓનુ ચૈતન્ય એકસરખુ હોવાને લીધે આ ઉચ્ચ અને આ નીચ

એવી વિષમતાનુ લેશ માત્ર પણ ભાન નહિ થાય અને આ રીતે સહેલાઈથી રાગદ્વેષનુ ઉચ્છેદન થવા સભવ છે (૧૨૭)

વિવેચન—આત્મસેવા એ જગત્સેવા છે અને જગત્સેવા એ આત્મસેવા છે, એવુ જે પૂર્વે કહેવામા આવ્યુ તેની પૂર્તિ રૂપે આ શ્લોક છે આવુ ભાન મનુષ્યને ક્યારે થાય ? જ્યારે જૂતિમત્થી રાગદ્વેષનો નાશ થાય, આ મારૂ કુટુમ્બ અને આ પારકા માણસ કિંવા આ મનુષ્ય અને આ તો કેવળ જતુ, એવી ભાવનાનો કેવળ નાશ થાય, અને ચૈતન્યદૃષ્ટિથી આખુ જગત્ આત્મતુલ્ય લાગે ત્યારે મનોવૃત્તિની વિષમતાના નાશ થાય, રાગ-દ્વેષનુ ઉચ્છેદન થાય અને વિશ્વપ્રેમના વિકાસ થાય વિશ્વપ્રેમ પણ બે પ્રકારનો છે એક નિષેધમુખ અને બીજો વિધિમુખ આ જગતમા કોઇ મારૂ નથી એવી સમજણપૂર્વક જ્યારે જીવો ઉપરના રાગદ્વેષ નાશ પામે ત્યારે જે વિશ્વપ્રેમ પ્રકટે છે તે નિષેધમુખ છે અને આખુ જગત્ મારૂ છે એવી સમજણપૂર્વક ત્યારે એક ઉપરનો રાગ અને બીજા ઉપરનો દ્વેષ કિંવા પોતાના ઉપરનો રાગ અને પરાયા ઉપરના અનુરાગ કિંવા દ્વેષ નાશ પામે, અને सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि અર્થાત્—સર્વ ભૂતોમા આત્માને અને આત્મામા સર્વ ભૂતોને જૂએ ત્યારે જે વિશ્વપ્રેમ પ્રકટે છે તે વિધિમુખ છે આ બેઉ પ્રકારના વિશ્વપ્રેમ ત્યારેજ પ્રકટે કે જ્યારે મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપ સમજાય તે માટે મનુષ્ય આત્મચિંતન કરે અને આત્મસ્વરૂપ સમજાયા પછી કાતો નિષેધમુખ વિશ્વપ્રેમ વડે નિવૃત્તિની ઉપાસના કરે અને કાતો વિધિમુખ વિશ્વપ્રેમ વડે નિષ્કામ પ્રવૃત્તિની ઉપાસના કરે કેવળ કર્મયોગના હિમાયતીઓ તે નિષ્કામ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે પરન્તુ કર્મ નિષ્કામ હોવા છતા તે વિશુદ્ધ જ હોવાની પ્રતીતિ વિનાનુ કર્મ નિરર્થક છે વિશુદ્ધ નિષ્કામ કર્મ તો તે જ મનુષ્ય કરી શકે કે જે આત્મચિંતન કરે આત્મસ્વરૂપ સમજે, ધ્યાન વડે સર્વ જીવોના હિતાહિતને યથાર્થ સમજે અને પછી નિષ્કામ પ્રવૃત્તિમા પડે આટલા માટેજ ગ્રથકાર परस्यत्वं निखिल जगद्धिततया सत्स्वदृष्ट्या सदा એમ કહી ચૈતન્યદૃષ્ટિરૂપ—આત્મદર્શન કરવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકે છે (૧૨૭)

द्वितीय परिच्छेद

वैराग्य प्रकरण

[विश्वप्रेम अने आत्मभावनानुं मूळ वैराग्यमां रहेलुं छे जे वैराग्य अ
कारणोमांथी जन्म पामे छे आत्मदृष्टिना अपूर्ण भानथी जे वैराग्य ज
पामे अने रागद्वेष छूटे ए वैराग्य सर्वोत्तम छे परन्तु ते सिवाय पण ॰
कारणोथी वैराग्य जन्मे छे निम्न श्लोकमां ग्रंथकार त्रण प्रकारना वैराग्य
विवेचन करे छे]

त्रिविधवैराग्यम् । ११८ ॥

यद् खेन गृहं जहाति विरतस्तद् खगर्भं मत ।
मोहादिष्टजने मृते मुनिरभूत् तन्मोहगर्भं खलु ॥
ज्ञात्वाऽऽत्मानमल मलादुपरतस्तज्ज्ञानगर्भं पर ।
सच्छास्त्रेऽधममध्यमोत्तमतया वैराग्यमाहुस्त्रिधा ॥

त्रण प्रकारनुं वैराग्य

भावार्थ—कोई माणस उपर दुःख के आफत आवी पडता
क्त बनी ते घरबार त्यजे छे तेनुं वैराग्य दुःखगर्भित होई अधम प्रका
छे कोईने कोई स्वजन उपर अत्यंत मोह होय अने तेनुं मरण
विरक्त थई ते माणस मुनि बने ए मध्यम प्रकारनुं—मोहगर्भित वै
कहेवाय जे मनुष्यो पूर्व संस्कारथी के गुरुना उपदेशथी आत्मज्ञान
जगतनी मायानी तुच्छता समजवाथी ते जगतने त्यजे अने पापथी नि
थाय ते ज्ञानगर्भित वैराग्य उत्तम प्रकारनुं मनाय छे (११८)

विवेचन—मनुष्यने अनेक प्रसंगविशेषोमांथी वैराग्य उत्पन्न था
अने ए प्रसंगविशेषोने अनुरूप वैराग्यना जूदा जूदा प्रकारोनु
दर्शन कराववामां आव्युं छे केटलाक मनुष्यो उपर कांई अमल
आवी पडे छे त्यारे तेओने संसारनी कटुतानो अनुभव थाय छे अने

કગતાને લીધે સસારથી કંટાળીને તેને સમાર છોડી દેવાનુ જ રૂચે છે. જ્યાસુધી સમારમા મધુરતા અનુભવાતી હતી ત્યાસુધી સસારમા આસક્તિ રહી અને તેમાં કટુતાનો અનુભવ થતા જ તત્પ્રત્યે કંટાળો આવ્યો તે જોકે એક પ્રકારનુ વૈરાગ્ય છે પરન્તુ તે દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, એક પ્રકારની સમારભીરૂતા છે અને એવી ભીરૂતાથી કરેલો સમારનો કેવળ ત્યાગ આત્મોપકારક થતો નથી, સિવાય કે એ ત્યાગ ભવિષ્યની આત્મનિર્મળતા કિંવા રાગદ્વેષત્યાગના કારણરૂપ બને આવા કંટાળાથી એક વાર સસાર છોડી દીધા પછી જે અવકાશ મળે છે તે દર્મિયાન જો સદ્ગુરૂની પ્રાપ્તિ થાય છે તો ભવસાગરને તરી જવામા કારણરૂપ બનનાર સાચુ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાના સંભવ મળી શકે છે અને તે વખતે એ દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય સાચા વૈરાગ્યનુ નિમિત્તભૂત બન્યુ હોવાથી ઉપકારક બને છે, પરન્તુ એ સાચા વૈરાગ્ય વિનાનુ દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય નિષ્ફળ છે અને તેથી જ ગ્રથકારે તેને યોગ્ય રીતે અધમ પ્રકારનુ લેખ્યુ છે બીજા પ્રકારનુ વૈરાગ્ય મોહ ગર્ભિત હોય છે, એટલે કે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ ઉપર મનુષ્યનો અત્યંત મોહ અથવા આસક્તિ હોય અને એ મોહની વસ્તુનો નાશ કે વિયોગ થતા જે માનસિક દુખાનુભવ થાય તે અનુભવના ઉભરાથી વૈરાગ્ય ઉપજે તે મોહગર્ભિત છે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ શાશ્વત હોતુ નથી એટલે તે ઉચ્ચ કોટિમા આવી શકતુ નથી પરન્તુ જેટલુ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય શાશ્વત વૈરાગ્યની નિકટમા છે, તેટલુ દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, એટલે દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય કરતા મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જરાક ઉચ્ચ કોટિએ આવે છે મનુષ્યને જ્યારે મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉપજે છે ત્યારે તેને સમારસબધની અને સ્થૂળ વસ્તુ વિશેષની અનિત્યતાના સહજ ઝાંખી થાય છે અને તેજ કારણથી દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય કરતા તેની સહેજ ઉચ્ચ કોટિ લેખી છે મોહ એ જેટલો મનનો પ્રબળ વિકાર છે તેટલો પ્રબળ વિકાર સુખદુખની માન્યતા નથી, એટલે એક વાર મોહ ઉપર આઘાત થતા જે વૈરાગ્ય ઉપજે છે તે સુખદુખની માન્યતા પરના [illegible] કિંચિત બળવાન હોય છે કોઇપણ [illegible] જેટલી આસક્તિ [illegible] તેટલીજ, એક વાર આસક્તિ ઉપર

થતા ઉપજેલા વૈરાગ્યની પ્રબળતા સમજે આ કારણથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્યની મધ્યમ કોટિ ગ્રંથકારે લેખી છે પરન્તુ જો મોહગર્ભિત વૈરાગ્યમાંથી શાશ્વત વૈરાગ્ય ન જન્મે અને ક્રમક્રમે શાશ્વત વૈરાગ્ય દૃઢીભૂત ન થાય, તો પછી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ આત્મજ્ઞાન થવા માટે કે વિશ્વપ્રેમની ઉત્પત્તિ માટે નિરુપયોગી છે ઉચ્ચ કોટિનું વૈરાગ્ય તો તે જ છે કે જે સદસદ્વિવેક વડે કિંવા આત્મજ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થઈને માયાની તુચ્છતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે એક વાર એ સાક્ષાત્કાર થયો એટલે તે મનુષ્યને જગત ન ત્યજે છતાં તે જગતને ત્યજી જાય છે અને પાપ તેનાથી છૂટું પડીને દૂર નાસી જાય છે આ ઉત્તમ પ્રકારનું વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત છે, અને એ જ વિશ્વપ્રેમનું મૂળ છે એક ગ્રંથકાર સત્ય કહે છે કે "વિવેકના શસ્ત્રથી રાગના બંધનું બળ તોડી નાખવું તે પ્રવૃત્તિવિશેષનું નામ 'વૈરાગ્ય' છે અને તે મોક્ષપદનું પ્રથમ સોપાન છે '

દૃષ્ટાંત—એક સંત નગરથી દૂર નદીકિનારે પર્ણકુટી બનાવીને રહ્યા હતા એક શાહુકારનો પુત્ર અનેક પ્રકારના પદાર્થોથી એ સંતની સેવા કરવા લાગ્યો સંત તેને એવા પદાર્થોથી સેવા કરવાની ના કહેતા, તોપણ તે માનતો નહિ અને કહ્યા કરતો કે "મહારાજ ! સારું સારું ખાવાપીવા તથા ઓઢવા પહેરવામાં શો દોષ છે કે આપને તે ગમતાં નથી ? આનો જવાબ સંત આપતા નહિ આ શાહુપુત્ર એક ધનાઢ્યની રૂપાળી પુત્રી ઉપર મોહિત થયો હતો અને તેને મેળવવાને આ સંત કાંઈ ચમત્કારિક ઉપાય બતાવે એવા હેતુથી તેમની સેવા કરતો હતો એક વાર તેણે સંતને પોતાની મનકામના જણાવી સંતે કહ્યું "કાંઈ ફીકર નહિ, હું હમણાં એ છોકરીને બોલાવી મંગાવું છું" એ ધનાઢ્ય સંતનો ભક્ત હતો સંતે કહાવી મોકલ્યું કે તુરત તેણે પોતાની પુત્રીને સંત પાસે મોકલી આપી પુત્રી જુવાન અને સ્વરૂપવતી હતી છોકરી પર્ણકુટીમાં આવી ગયા બાદ સાયંકાળ થતાં જ શાહપુત્ર આવ્યો છોકરીને તેને સ્વાધીન કરતાં સંતે કહ્યું "આ તારી ખુશીમાં આવે ત્યાં લઈ જા, પણ તે સાથે તને એક વાત કહી દઉં છું કે તેનો સ્પર્શ તું કરીશ ત્યારથી પાંચ પ્રહરમાં તાર

મૃત્યુ થશે " શાહપુત્રે તેને પડેલા તો મોહવશતાથી સાથે લીધી, પણ માર્ગે જતા મૃત્યુનો ભય તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો અને આખી રાત તેણે એ બાળા સાથે ગાળી, પણ તેને તે સ્પર્શ સુદ્ધા કરી શક્યો નહિ સવારસુધી તેણે મૃત્યુ સાથે લડાઈ કરી પણ જીતાયુ નહિ અને મરણુ કબુલ થયુ નહિ, તેથી બાળાનો સ્પર્શ થઇ શક્યો નહિ સવાર થતા તેણે બાળાને તેને ઘેર પાછી મોકલી દીધી અને તે સંત પાસે આવ્યો સંતે તેને પૂછ્યું " કહો ભાઈ ! રાત કેવા આનંદમા ગુજરી ? " શાહપુત્રે ખરી વાત કહી દીધી સંતે કહ્યુ "ભાઈ ! પાચ પ્રહર પછી મૃત્યુ થવાનો જેને ભય છે તે સુખ ભોગવી શકતો નથી, તો જે પોતાના માથા પર હરેક ક્ષણે મૃત્યુનો ભય જૂએ છે તેઓ પળ પળ અશાશ્વત સુખ શી રીતે ભોગવી શકે ? " આ સાંભળતાજ શાહપુત્રને સાચુ ભાન આવ્યુ, જગતના સ્થૂળ ભોગોની નશ્વરતા તેને સમજાઇ અને તે એ સંત મહાત્માના જ સેવા કરી વિરાગી થયો તેને સદ્સદ્વિવેક વડે માયાની તુચ્છતા સમજાઇ અને તેણે વૈરાગ્ય ધારણ કર્યું તેથી તે ઉત્તમ કોટિનુ વૈરાગ્ય લેખાય. (૧૧૮)

[નિમ્ન શ્લોકમા ઉચ્ચ પ્રકારના વૈરાગ્યના પણ પુન બે ભેદ સમજાવવામા આવ્યા છે]

तृतीयवैराग्यमपि द्विमुखम् ॥११९॥

आद्य तत्र तृतीयमेव विशद नि.श्रेयसार्थं जनै-
स्तद्द्वेधाऽस्ति समानभावजनित यद्वैक्यभावोद्भवम्।
सर्वे मत्सदृशा धियेति ममतात्याग कुटुम्बेऽखिल-
मेकोऽहं मम कोऽपि नेति जनिता निर्मोहता द्व्यम्॥

ત્રીજા પ્રકારનુ વૈરાગ્ય પણ બે મુખવાળુ છે

ભાવાર્થ—ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમા ત્રીજા પ્રકારનુ [illegible] નિર્મળ હોઇને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આદરણીય લેખાય છે તે [illegible] એક તો સમાનભાવ સંકલિત અને બીજુ ઐક્યભાવ [illegible] તમામ પ્રાણીઓ [illegible] છે એવી બુદ્ધિ [illegible]

ભાવનુ અનુમધા। થના કુટુમ્બ ઉપરની મમતા છૂટી થાય તે પ્રથમ સમાનભાવ—સકલિત વૈરાગ્ય કહેવાય અને હું એકનો છુ, મારુ કોઈ પણ નથી, એવી બુદ્ધિથી જે નિર્મોહ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે બીજુ ઐક્યભાવ—સકલિત વૈરાગ્ય કહેવાય (૧૧૯)

વિવેચન—પૂર્વે જે વિશ્વપ્રેમના બે પ્રકારો સમજાવવામા આવ્યા છે તેવા જ બે પ્રકાર આ શાશ્વત વૈરાગ્યના છે એક પ્રકાર સમાનભાવ સકલિત અને બીજો પ્રકાર ઐક્યભાવ સકલિત વૈરાગ્યનો છે અથવા તો એક પ્રકાર વિધિમુખ અને બીજો પ્રકાર નિષેધમુખ વૈરાગ્યનો છે જેવી રીતે જગતના સર્વ પ્રાણીઓને સ્વસમાન દેખવાથી વિશ્વપ્રેમ કે વૈરાગ્ય પ્રકટે છે, તેવી જ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને તે મારા નથી ' એવી નિર્મોહ બુદ્ધિથી દેખવાથી પણ વિશ્વપ્રેમ કે વૈરાગ્ય પ્રકટે છે ઉભય પ્રકારનુ વૈરાગ્ય ખરૂ સ્વાત્મભાન થયા વિના પ્રકટ થતુ નથી વૃત્તિની બહિર્મુખતા ટળી જ્યારે મનની સર્વ વૃત્તિઓ અતર્મુખ થાય છે, ત્યારે જ આ બેઉ પ્રકારમાથી કોઈ એક પ્રકારનુ વરાગ્ય ઉપજે છે આ ઉપરથી પ્રશ્ન થશે કે જ્યારે વિશ્વપ્રેમ અને શાશ્વત વરાગ્ય બેઉ સમાન કોટિના છે અને બેઉના સમાન પ્રકારો છે ત્યારે તો જુદા પાડવાનુ કારણ શુ? કારણ એ જ છે કે વૈરાગ્ય એ નિવૃત્તિનો માર્ગ પસદ કરનારાઓને અર્થે છે અને વિશ્વપ્રેમ એ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ પસદ કરનારાઓને માટે છે પૂર્વે ઉભયનુ સમાન ફળ કહેવામા આવ્યુ છે, એટલે અત્ર ઉભય માર્ગોની પસદગી કરનારાઓના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણોનુ દર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે (૧૧૯)

[વૈરાગ્ય એ સહજ—સુલભ નથી સસારથી કેવળ ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય પરન્તુ જો તે અજ્ઞાનપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય તો તે સાચુ વૈરાગ્ય નથી માટે સાચુ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય ગુરુનો સમાગમ કરવો આવશ્યક છે એ જ રીતે મુનિ ધર્મને યોગ્ય આચાર વિચારમા પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે નિમ્ન શ્લોકમા વૈરાગ્યના અભ્યાસ માટે આવશ્ય વસ્તુઓનો બોધ કરવામાં આવેલો છે]

वैराग्याभ्यास ।१२०॥

भूशय्यारसहीनभोजनरमासंसर्गहानादिभि ।

साध्वाचारविचारपालनमयोऽभ्यासो विधेयश्चिरम् ॥
एवं चेन्द्रियनिग्रहेण मनसो दान्त्यात्मशान्त्या पर ।
वैराग्य परिशीलनीयमुचित वर्ष द्विवर्षावधिम् ॥

વૈરાગ્યનો અભ્યાસ

ભાવાર્થ—વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવા માટે મુમુક્ષુ જનોએ વર્ષ કે બે વર્ષ સુધી વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ, એટલે કે ભૂમિશય્યા—જમીન ઉપર એમ ને એમ વસ્ત્ર બિછાવી સૂવું, માલ પકવાનનો ત્યાગ કરી રસહીન ભોજન કરવું, સ્ત્રીનો સંસર્ગ છોડી દેવો, ટૂંકામાં સાધુઓ જેવો આચાર પાળે છે તેવા આચાર વિચારનું પાલન કરવાનો લાંબો અભ્યાસ કરવો, તેમ જ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, મનનું દમન કરવું અને આત્માને અતુલ શાન્તિમાં રાખવો. (૧૨૦)

વિવેચન—ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા વિના વૈરાગ્ય પ્રકટતું નથી અને તપશ્ચર્યાની પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના એ નિગ્રહ સધાતો નથી. શમ-દમ-યમ-નિયમાદિનું વિધાન યોગી જનોના કર્તવ્ય કર્મોમાં ગણવામાં આવેલું છે, પરન્તુ એ સાધનો સહજ રીત્યા પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ માટે ઇંદ્રિયોનું દમન કરવામાં આવવું જોઇએ. ઇંદ્રિયો ઉપર એકદમ બળાત્કાર કરવાથી આત્મા ગ્લાનિ પામે છે તેટલા માટે ધીરે ધીરે એ અભ્યાસમાં આગળ વધવું જોઇએ. ભૂશય્યાદિ વડે સ્પર્શેન્દ્રિયનો, રસહીન ભોજન વડે જિહ્વેન્દ્રિયનો, સ્ત્રીસંસર્ગ છોડીને વિષય વૃત્તિનો, અને મુનિજનોના અન્યાચારો જેવા કે મૌન, ગીતવાદ્યનો ત્યાગ, સુગંધનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વડે વાણી, કર્ણેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય વગેરેનો સંયમ કરતા રહેવાથી અને એવો અભ્યાસ એક વર્ષ બે વર્ષ કે ચિરકાળ સુધી કરીને તે સાધ્ય થયા પછી આગળ વધી શકાય છે. ઇંદ્રિયનિગ્રહનો અભ્યાસ કે જે વૈરાગ્યનું પ્રથમ સોપાન છે તે આ શ્લોકમાં એક-બે વર્ષ માટે જ કરવાનું કહીને 'ઇતિ' કરવામાં આવ્યું નથી, કારણકે સર્વને એટલા જ કાળમાં એ સિદ્ધ થાય તેમ હોતું

નથી આ કારણથી વર્ષં દ્વિવર્ષાવધિમ્ એ પ્રયોગની સાથે ચિરમ્ શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરેલો છે અર્થાત્ કોઈ ઓછા અધિકારવાળાને એ અભ્યાસ પાછળ વધારે વખત જોઈએ તો તે પણ તેણે ગાળવો જોઈએ અને વૈરાગ્યનો અભ્યાસ પરિપક્વ કરવો જોઈએ સાધુજનોના આચારો જૈનોના આચારાંગ સૂત્રમાં ગીતામાં ઉપનિષદોમાં વિસ્તારથી કહેલા છે અને એ સર્વનો નિષ્કર્ષ જો કાઢવામાં આવે તો એ જ જણાય છે કે—જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવો એ આવશ્યક છે આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—"જ્યાંસુધી કાન, આંખ, નાક જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિયની વિજ્ઞાનશક્તિ મંદ પડી નથી ત્યાંસુધીમાં તું તારું આત્માર્થ સિદ્ધ કરી લે" તાત્પર્ય એ છે કે ઇંદ્રિયોની શક્તિ શૂન્ય થયા પૂર્વે જ તેનો નિગ્રહ કરીને આત્માર્થ સાધવો જોઈએ ભગવદ્‌ગીતામાં કહ્યું છે કે—

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः । અર્થાત્—યોગી એકાન્તમાં રહીને, ચિત્ત તથા આત્માને નિયત કરીને, કામ્ય વાસનાઓ તથા પરિગ્રહોને ત્યજીને, યોગાભ્યાસ કરે પૂર્વે જે બે પ્રકારનું ઉચ્ચ વૈરાગ્ય કહેલું છે તે વૈરાગ્ય આ પ્રકારના અભ્યાસ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે (૧૨૦)

[જ્ઞાન વિનાનું વૈરાગ્ય એ તેલ વિનાના દીપક જેવું છે એટલે ગ્રંથકાર હવે મુમુક્ષુને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું સૂચન કરે છે]

शास्त्राध्ययनम् । १२१ ॥

साध्वाचारविचारबोधजनकं शास्त्रं यथानुक्रमं।
ज्ञानार्थं पठितव्यमादरधिया स्थित्वा समीपे गुरो ॥
तत्त्वज्ञानविशिष्टशास्त्रनिवहाऽभ्यासोऽपि कार्यो मुदा।
सन्मार्गादिविनिश्चयाय सुधिया जिज्ञासुना श्रेयसे ॥

શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું

ભાવાર્થ—મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરતાં નિવૃત્તિને વખતે જે શાસ્ત્રમાં સાધુઓના આચાર વિચારનો ઉપદેશ કરેલ હોય તે શાસ્ત્રનું

ક્રમપૂર્વક ગુરુની પાસે રહીને આદરબુદ્ધિથી આમ જ્ઞાન મેળવવાને અધ્યયન કરવુ તેની સાથે સાથે સ માર્ગનો વધારે નિશ્ચય કરવો અને શ્રદ્ધાને દૃઢ મન કરવા શ્રેયને માટે તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા શાસ્ત્રોનો પણ બુદ્ધિમાન જિજ્ઞાસુએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ (૧૨૧)

વિવેચન—જગતમા કેટલાક મનુષ્યો શ્રેયનું સશોધન કરે છે અને કેટલાક પ્રેયનુ સશોધન કરે છે કઠોપનિષદ્મા કહ્યુ છે કે શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीर । श्रेयोहि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते॥ અર્થાત્—શ્રેય અને પ્રેય એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે બેઉને સમ્યક પ્રકારે જોઈને તેને ભિન્ન કરી ધીર જન પ્રેયને છોડી શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે અને મન્દ બુદ્ધિવાળો જન યોગક્ષેમ રૂપી પ્રેયને ત્યજી પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે અને શ્રેયમાં શ્રેયાર્થી મુમુક્ષુને કહ્યુ છે કે—વૈરાગ્યનો અભ્યાસ ઇન્દ્રિયદમનાદિથી કરવો પરન્તુ પશુવત્ ઇન્દ્રિયદમન ન કરતા જ્ઞાનપૂર્વક ઇન્દ્રિયદમન કરવુ અને તેના માટે એવા શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરવુ કે જે શાસ્ત્રોમા વૈરાગ્યના અભ્યાસનુ ક્રમપૂર્વક વિધાન કરવામા આવેલુ હોય અર્થાત્ સાધુ જનોના આચાર વિચાર નુ કથન કરવામા આવેલુ હોય આ અધ્યયન પણ કેવી રીતે કરવુ ? आदरांधया स्थित्वा समापे गुरो अर्थात्—આદરપૂર્વક ગુરુની સમીપે નિવાસ રહીને શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવુ શાસ્ત્રાધ્યયનમા શાસ્ત્રનુ રહસ્ય સમ્યક્ પ્રકારે સમજવાની જરૂર હોય છે, અને તેટના માટે પરાપૂર્વથી ગુરુની આવશ્યકતા માનવામા આવે છે (૧૨૧)

[નિમ્ન શ્લોકમાં કૃપાવત ગુરુની આવશ્યકતા બતાવી છે]

गुरुकृपा । १२२ ॥

विद्या सिद्ध्यति सद्गुरो सुकृपया पीयूषमय्या द्रुत
गुर्वाज्ञावशवर्त्तितादिसुगुणै सम्पाद्यते सा कृपा ॥
भक्त्या स्वार्पणरूपया त्वहरह कृत्वा च सेवा गुरो ।
सम्पाद्या विनयेन सद्गुरुकृपा जिज्ञासुना श्रेयसे ॥

ગુરુકૃપા

ભાવાર્થ—અભ્યાસી ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે પણ સદ્‌ગુરુની કૃપા વિના વિદ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી કિન્તુ અમૃત સમાન સદ્‌ગુરુની કૃપાથી તુરત વિદ્યાની સિદ્ધિ થાય છે ગુરુની આજ્ઞાને વશ રહી વર્તવાથી અને વિનયાદિ સદ્‌ગુણોથી ગુરુની કૃપા મેળવી શકાય છે, માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રેયને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા રૂપ પરમ ભક્તિથી હમેશા સદ્‌ગુરુની વિનયપૂર્વક સેવા કરીને તેમની કૃપા મેળવવી જોઈએ (૧૨૨)

વિવેચન—આ શ્લોકમા ગુરુની કૃપાનો મહિમા ગાવામા આવ્યો છે વિદ્યાની સિદ્ધિ ગ્રંથો વાચવાથી કે તેના વડે જગતનુ નિરીક્ષણ કરતા ફરવાથી થતી નથી પરન્તુ વાચન મનન નિરીક્ષણઆદિ વડે જે સ્વાનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમા ગુરુનુ વિશિષ્ટાનુભૂત જ્ઞાન ભળે ત્યારે જ પ્રગતિ ત્વરાથી થવા લાગે છે આ કારણથી મુમુક્ષુને માટે ગુરુની આવશ્યકતા રહેલી છે મી ઇ ટી સ્ટર્જી 'ગુરુ અને ચેલા' સબધે લખે છે કે—"ગુરુ પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવને આધારે વર્તે છે અને ચેલો પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવને આધારે વર્તે છે એમ વખત જાય છે અને જેમ જેમ ચેલો ગુરુના ગુણો તથા સદ્‌વર્તનમા ઊંડો ઉતરતો જાય છે તેમ તેમ ગુરુ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ તથા માન વધતા જાય છે ચેલાને જે કાઈ મુશ્કેલીઓ માલૂમ પડે તેનુ નિવારણ ગુરુ યોગ્ય સૂચનાઓ વડે કરે છે" આ રીતે ગુરુમા પ્રેમભક્તિ જાગૃત થતા ગુરુની કૃપા આપોઆપ પ્રકટ થાય છે અને જો ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ચેલાએ ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ ધરાવવા જોઈએ, બલ્કે સપૂર્ણ સ્વાર્પણ કરી દેવુ જોઈએ એમ કર્યા વિના વિદ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી અત્ર કોઈ શકા કરે કે—ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત કરવી એ સારી વાત છે, પરન્તુ જગતમા બધાએ ગુરુ કાઈ શિષ્યનુ કલ્યાણ કરી નાખે તેવા હોતા નથી અખો કહે છે તેમ—'ધન હરે ધોખો ના હરે, એ ગુરુ શુ કલ્યાણ જ કરે ?' એવા ગુરુઓ પણ હોય છે તેમની પ્રત્યે ભક્તિ, સ્વાર્પણ સેવા, વિનય એ શા કામના ? આ શકાના સમાધાન માટે ગ્રથકારે 'કહેવાતા' ગુરુનો સ્વીકાર ન કરતા सद्गुरु શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે જે 'સદ્‌ગુરુ'

નથી તે વિદ્વાન હોવા છતા પણ 'ગુરૂ' થવાને પાત્ર નથી અને તેવાની પાસેથી ગમે તેવી વિદ્યા મળે તોપણ તે ગ્રહણ કરવી યુક્ત નથી જે સદ્ગુરૂ હોય છે તે શિષ્યની પાત્રતા જરૂર જુએ છે, તેની કસોટી કરે છે, અને શિષ્ય સુપાત્ર જણાય તો તેની પાસે કશી ગુરૂકુંચી નહિ રાખતા તેનુ કલ્યાણ જરૂર કરે છે આ કારણથી શિષ્ય તરીકેની સુપાત્રતાના ગુણોનુ કથન પણ ગુરૂકૃપાના મહિમાની સાથે અત્ર કરવામા આવેલુ છે

દૃષ્ટાંત—અત્ર એક અદ્ભુત પ્રકારની ગુરૂકૃપાનુ દૃષ્ટાંત ઉચિત થઈ પડશે એક શાહુકારનો પુત્ર એક મહાત્માની સેવામા રાતદિવસ રહેતો હતો તેના પિતાએ તેને બહુ સમજાવ્યો, મહાત્માએ પણ તેને ઘેર જવાની રજા આપી છતા તે ગયો નહિ તેનો ભક્તિભાવ જોઇને મહાત્માને નવાઈ લાગી પણ તે સાથે તેની કસોટી કરવાની જરૂર તેમને જણાઇ આ હેતુથી મહાત્માએ યોગબળથી કાયા પલટવા માંડી, એટલે કે શરીરને રોગગ્રસ્ત બનાવી દીધુ અને એવી અવસ્થામા શિષ્ય કેવી સેવા કરે છે તેનો અનુભવ લેવા માંડ્યો રક્ત અને પાણીના જોરથી મહાત્માએ જ્યા ત્યા થુંકવા માંડ્યુ, વસ્ત્રો બગાડવા માંડ્યા અને જમીન ગંદી કરવા માંડી શિષ્ય એ બધુ સાફસુફ કરવામા મચી રહ્યો અને સેવા કરવા લાગ્યો ચીડિયો સ્વભાવ થઈ જવાથી રાતદિવસ સેવા કરવા છતા ગુરૂજી ગમે તેમ બોલતા અને કઠણ કામ કરવાનુ કહેતા અચકાતા નહિ 'અહીં બેસાડ, અહીંથી ઉઠાડી ત્યા સુવાડ' ઇત્યાદિ ત્રાસ આપવા લાગ્યા જોઇતી ચીજ જલ્દી ન લાવવાથી ગુસ્સો કરે અને ચીજ પણ ભીખ માગીને લાવવાની તથા ગુરૂની તબીયત જાળવવાની બાબતનુ પણ વિધવિધ જાતનુ માગવા લાગ્યા શિષ્ય ભીખ માગીને તે લાવતો છતા જોઇતી ચીજ મળતી નહિ એટલે મહાત્માનો કોપ થતો! આમ હોવા છતા શિષ્ય અભિમાન છોડી, મનસંયમ કરીને ગુરૂની સેવામા તત્પર રહ્યો એ રીતે લાંબો વખત પસાર થયો એટલે શિષ્યને ગુરૂ ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો પરન્તુ ગુરૂ તો તેના ઉપર આવી સેવાભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ ચૂક્યા હતા અને પોતાની બધી વિદ્યા તેને આપવા તત્પર હતા છેવટે વધુ કસોટી કરવાના હેતુથી ગુરૂએ પોતાની પથારી પાસે પાણીનો

ઘડો પડ્યો હતો તેને લાત મારીને ફોડી નાખ્યો અને શિષ્યને કહ્યું કે—જા, નવો ઘડો પાણી ભરીને લઇ આવ શિષ્ય ગામમા જઇ બે પૈસા ભીખમા લઈ આવી નવો ઘડો ખરીદી આવ્યો અને નદીતટે પાણી ભરવા ગયો પાણી ભર્યું અને ઘડો ઉચકવા જાય છે, ત્યા મનમા વાસુના ન ઢોળ આ યો 'હું શાહ મારના પુત્ર, ભીખ માગીને ઘડો લઇ પાણી ભરી જઉ છુ, ત્રણ ત્રણ વરસથી ગુરૂની સેવા કરૂ છુ, છતા ગુરૂને તેનો કશો ગુણ નથી' આ કરતા તો સસારમા રહી પ્રભુભક્તિ કરી હોત તો શુ ખોટુ હતુ? ગુરુજીનુ થવુ હશે તેમ થશે પણ હુ તો અહીંથી સીધો ઘેર જ ચાલ્યો જઉ' આમ વિચારી તે ઘડો નદીઘાટ ઉપર મૂકી પાછો ફરે છે, એટલામા તેને ઘડા ઉપરના દૃષ્ટિપાતથી એમ લાગવા માડ્યુ કે એ ઘડો કાંઈ વાચા કરે છે

घोद्दारेण विदारिता वसुमति पश्चात् खरारोहण।
तत्पापिष्ठकुलालपादहनन दण्डेन चक्रभ्रमम्॥
रज्वा छेदनताडन च दहनं सर्वं विसोढं मया।
ग्राम्यस्त्रीकरटक्कण बहुकृतं तस्योपिदु स्वं महत॥

અર્થાત્—(ઘડો કહે છે) પહેલા તો કોદાળીના ઘાથી જોય એટલે માટી ખાણમાથી કાઢવામા આવી, પછી એ માટીને ગધેડે ચડાવી લઇ જવામા આવી પછી દુષ્ટ કુભારે તેને પોતાના પગ વડે ખુદી, પછી ચાક ઉપર ચડાવીને લાકડાના દાડાથી ભ્રમણ કરાવ્યુ પછી દોરીથી ચાક ઉપરથી કાપ્યા ઘડાને ગજેથી ટીપવામા આવ્યો, પછી તેને ટપના મારી ટીપ્યો, પછી તેને નીભાડામા નાખીને બાળ્યો, ત્યારે ઘડો થયો પરન્તુ એટલેથી પતયુ નહિ ઘડો ખરીદનારી ગામડીયણ બાઇએ તેને બહુ બહુ ટકોરા મારીને ખાત્રી કરી જોઈ કે તે કાણો કે ફૂટેલો નથીને' ત્યારે જ તે 'પાત્ર' થયો કહેવાયુ' બાપ આ વડા રૂપી પાત્રના દુખ પાસે તારૂં દુખ શા હિસાબમા છે? તારે પણ જો પાત્ર' (વિદ્યા અર્પણ કરવાને લાયક) થવુ હોય તો દુખ સહન કરવુ જ પડે' ઘડાના આ બોધથી શિષ્યનો ગુરૂ પ્રત્યેનો ભાવ જાગ્રત થયો અને પાણી ભરીને ગુરૂ પાસે ઘડો લઈ ગયો તે આશ્ચર્ય પામ્યો કે ગુરૂનો વ્યાધિ નાશ પામી ગયો હતો' એ રીતે ગુરૂએ તેની સેવાની કસોટી

કરીને તેની સુપાત્રતા જોઈ તેને અપૂર્વ વિદ્યાનું દાન કર્યું તાત્પર્ય એ છે કે સદ્‌ગુરૂની કૃપાનું ફળ અદ્‌ભુત છે અને સુપાત્ર શિષ્યને યોગ્ય ગુણો એ કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકે છે (૧૨૨)

[પરિપક્વ વૈરાગ્ય વિના કશો અર્થ સધાતો નથી, તેટલા માટે ગ્રંથકાર નિમ્ન શ્લોકમાં વૈરાગ્યના પરિપાક માટેના કેટલાક માર્ગોનું નિદર્શન કરે છે]

वैराग्यपरिपाकः ॥ १२३ ॥

वैराग्यं क्षणिकं तु निष्फलमहो ! नो योगनिर्वाहकं।
भाव्यं तेन सुनिष्ठितेन नियतं प्राप्तेन पक्वां दशाम्॥
सत्सङ्गेन विरागधर्मकथया चैकान्तवासेन वा।
स्वाध्यायेन सुचिन्तनेन तपसा कुर्याच्च तन्निष्ठितम् ॥

વૈરાગ્યનો પરિપાક

ભાવાર્થ—વૈરાગ્ય જો ક્ષણિક હોય તો તે નિષ્ફળ નીવડે છે, તેનાથી સંયમનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી, માટે વૈરાગ્ય સારી રીતે નિષ્ઠા પામેલું પરિપક્વ દશાને પહોંચેલું અને નિયત થએલું હોવું જોઈએ મુમુક્ષુએ સત્સંગમાં રહીને વૈરાગ્યની ધર્મકથા સાંભળીને, એકાન્તવાસમાં સ્થિતિ કરીને સ્વાધ્યાય ચિંતન, મનન તથા યથાશક્તિ તપોનુષ્ઠાન કરી વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવું જોઈએ (૧૨૩)

વિવેચન—પૂર્વે દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત એવા વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાં જ્ઞાનગર્ભિતને ઉત્તમ કોટિનું લેખવામાં આવ્યું છે આ ત્રણે પ્રકારનું વૈરાગ્ય જો ઉત્તમ મધ્યમ કે કનિષ્ટ હોવા છતાં પરિણામતયા તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે એ વૈરાગ્ય પરિપક્વ થાય ઘણા મનુષ્યોને શ્મશાનભૂમિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે જે સ્થળે હજારો મહાન અને લઘુ પુરૂષોના મૃત દેહો ભસ્મીભૂત થઈ ગયા તે સ્થળે એક વાર પોતાને પણ ભસ્મીભૂત થવાનું છે એ કલ્પના જ સંસારની અ   જગતની અનિત્યતા મગજમાં સ્ફુરાવે છે

વૈરાગ્ય પ્રકટે છે એ ખરેખર જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, છતા તે 'શ્મશાન-વૈરાગ્ય' છે—ક્ષણિક છે અને મન પ્રદેશ ઉપર તેની અસર માત્ર ક્ષણજીવી રહે છે શ્મશાનની બહાર ની જ્યા, ઘેર ગયા, અને પુન ધધા-વ્યાપારને સ્થાને જઇ પહોચ્યા કે તુરત શ્મશાનનુ વૈરાગ્ય સેકડો ગાઉ દૂર નાસી ગએલુ લાગે છે! આ ક્ષણિક વૈરાગ્યથી યોગ કહેતા સયમનો નિવાહ થતો નથી. આટલા માટે વૈરાગ્ય પરિપક્વ દશામા આવવુ જોઇએ અને વૈરાગ્યના પરિપાક માટે મુમુક્ષુએ કેટલોક ઉદ્યમ કરવો જોઇએ ઉદ્યમ શો કરવો? ગ્રથકાર કહે છે કે-સત્સગમા રહેવુ વૈરાગ્યની ધર્મકથા સાભળવી, એકાન્તમા સ્થિતિ કરવી સ્વાધ્યાય ચિંતન-મનન કરવુ, અને યથાયોગ્ય તપ વડે કરીને વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવુ (૧૨૩)

[આવા ઉદ્યમ વડે વૈરાગ્યનુ સેવન જેણે કર્યું હોય એવા મુમુક્ષુનુ વૈરાગ્ય પરિપક્વ ક્યારે થયુ કહેવાય? આ પરિપક્વતાનુ માપ ગ્રથકાર નીચેના શ્લોકમા દર્શાવે છે]

वैराग्यपरीक्षा । १२४ ॥

चित्त यस्य न चञ्चल विकृतिमद् दृष्ट्वाऽपि देवाङ्गना
श्रुत्वा कण्टकतुल्यशत्रुवचन क्षुभ्येन्न यन्मानसम् ॥
धैर्यं मुञ्चति नो मनाग् बहुजनैर्यष्ट्या च यस्ताडितं
ज्ञेया तत्परिपक्वता सहृदयैरेत शुभैर्लक्षणै ॥

વૈરાગ્યની પરીક્ષા

ભાવાર્થ—દેવાગના અથવા તેના જેવી સ્વરૂપવતી તરુણીને જોઇને પણ જેની ચિત્તવૃત્તિ વિકૃત થઈ ચચળ ન થાય શત્રુના કટક જેવા કર્કશ વચનો સાભળીને પણ જેનુ મન જરાએ ક્ષોભ ન પામે, ઘણા માણસો લાઠીઓ લઇ માર મારે તોપણ જે ધીરજને ન છોડે, તેનુ વૈરાગ્ય પરિપક્વ થયુ છે એમ સમજવુ અને એવા શુભ લક્ષણોવાળો મનુષ્ય સાચો મુમુક્ષુ છે એવુ સહૃદય જનોએ સમજી લેવુ (૧૨૪)

વિવેચન—આવા વૈરાગ્યને ઓળખી, તેનુ પરિશીલન કરવા માટે યોગ્ય ઉદ્યમ કરી સદ્ગુરુની સહાય તથા કૃપા પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે એક મુમુક્ષુનુ વૈરાગ્ય પરિપક્વ દશાને પામે છે ત્યારે તે 'સાધુ' નામને પાત્ર થાય છે કિંવા સાધુત્વ અર્પણ કરવાનો અધિકારી બને છે વૈરાગ્યની એ ઉચ્ચ દશાનું ફળ શુ ? જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ એ દશાને પામે છે ત્યારે મન તથા ઇંદ્રિયોનો અપૂર્વ સયમ તેને ઉપલબ્ધ થાય છે એ સયમે કરીને તેની ક્ષુદ્ર સ્થૂળ વૃત્તિઓ નાશ પામે છે, તેથી તેની વિષયાસક્તિ રહેતી નથી, વાણી કે દેહનો ઉપસર્ગ તે સુખે સહન કરી શકે છે અને બીજા અનેક અપ્રિય બાહ્ય પ્રસગોથી પણ તેના મન કે વૃત્તિઓ ક્ષુબ્ધ થતા નથી ઇંદ્રિય-નિગ્રહ કિંવા યોગથી જેણે મન અને વૃત્તિઓ ઉપર આત્માનો અંકુશ સ્થાપિત કર્યો હોય છે, તેને માટે ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે—

> सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो-
> रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ॥
> प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रकमलैः ।
> स निःश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥

અર્થાત્—યોગાભ્યાસના વ્યસનથી જેના આત્મા અને મન વશ થએલા છે અને જે પુણ્યશાળી પુરુષના આત્માને મનની અવિચ્છિન્ન મૈત્રી સ્ફુરી રહેલી છે તે પુરુષને, સ્ત્રીઓના ભાષણોનુ, અધરોષ્ઠના મધનું, સુગંધી નિઃશ્વાસવાળા મુખકમળોનુ અને સ્તનસમાગમનુ શું પ્રયોજન છે ? તાત્પર્ય કે આવા પ્રસગોથી પણ તેવા મુમુક્ષુનું ચિત્ત ચલાયમાન થતુ નથી વૈરાગ્યની પરિપક્વ દશાવાળા સાધુ જનને માટે સ્વામી બ્રહ્માનંદ કહે છે કે—

> હોત ન વિષયાસક્ત રહત અનુરક્ત ભજનમે
> દુર્મતિ દુબધા દૂર થઈ સુખ સાજત જનમે
> જતન ઇંદ્રિય જતન રહત તત્પર દિન રાતી
> કામ ક્રોધ મદ લોભ, આત નહિ નિકટ અરાતી
> વૈરાગ્ય ધર્મ ભક્તિ વિમળ જ્ઞાન ખીન સમજત બ્યાનકુ,
> નિત બ્રહ્મ મુનિ નિશદિન નમત, એસે સંત સજાનકુ—

અથવા આ શ્લોકમા વૈરાગ્યની કસોટી સૂચવવા માટે મન તથ
ઇન્દ્રિયોના સ્થૂળ દાખલા આપ્યા છે જેવા કે, દેવાગનાઓ જોયા છતા ચિત્તન
ચચલતા ન થવી અનેક મનુષ્યો લાકડીઓથી માર મારે છતા મન શુભ
। ત્રતુ ઇત્યાદિ એ જ રીતે મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર બીજા પ્રકારના આઘાતો
થવાના પ્રસગો આવે તોપણ જેને હર્ષ કે શોક થતા નથી, વૃત્તિઓ કપાય
માન થતી નથી પરન્તુ અડગ રહે છે તેનુ વૈરાગ્ય પરિપક્વ થએલુ લેખાય
એવુ કહેવાનો આશય છે

દૃષ્ટાન્ત—તીવ્ર વૈરાગ્ય વડે જેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોનો અપૂર્વ સયમ
કરવામા સફળતા મેળવી છે એવા ગજસુકુમારનુ ચરિત્ર જૈન શાસ્ત્રમા સુ
પ્રસિદ્ધ છ ગજસુકુમારને સોમિલ નામના બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રી વાગ્દાનથ
આપી ત્યારપછી વૈરાગ્યને પામેલા ગજસુકુમારે નેમનાથ સ્વામી પાસે દીક્ષ
લઇ સાધુત્વ ગ્રહણ કર્યું દીક્ષા લઇને તરત જ પ્રભુ પાસે માગણી કરી કે તર
મોક્ષ મળે તેવો માર્ગ બતાવો પ્રભુએ કહ્યુ બારમી ભિક્ષુની પડિમા અગી
કાર કરી બરાબર રીતે પાલન કરે તો જલદી મોક્ષ મળે છે ગજસુકુમા
મુનિ ભિક્ષુ પડિમા આદરીને શ્મશાનભૂમિમા કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ
કરીને રહ્યા સોમિલે તેને દીઠા અને ક્રોધમા આવી જઈ તેને ઘણી ગાળો
દઇને કહ્યુ ઓ નિર્લજ્જ પુરૂષ ! જ્યારે તારામા કમાઈ ખાવાની
સ્ત્રીનુ રક્ષણ કરવાની શક્તિ નહોતી અને છેવટે સાધુ થઈને ભીખ
માગી ખાવી હતી, ત્યારે તે મારી પુત્રીને અગીકાર કરી તે
કુવારા રાડીવાસમા મોકલી તેનો ભવ કેમ બાળ્યો ?' કાઉ
સગ્ગમા હોવાથી ગજસુકુમારે કશો જવાબ ન આપ્યો પરન્તુ
સોમિલના કટક તુલ્ય વચનોથી તેની ચિત્તવૃત્તિમા કશો ક્ષોભ
ઉત્પન્ન ન થયો અને તેની સમતા નાશ ન પામી તેને નહિ સોનતો જોઇ
વધારે ક્રોધને વશ થએલા સોમિલે ગજસુકુમારના માથા ઉપર માટીન
પાળ બાંધી અને પાસેની ચિતામાથી અગારા લઇ તેના માથામા ભર્યા
આ રીતે મસ્તક દગ્ધ થઈ જવા છતા ગજસુકુમારની વૃત્તિઓ ચચળ ન થઇ
એ સાધુએ કશો શબ્દોચ્ચાર પણ કર્યો નહિ અને સમાધિભાવે મરણ

સત્કાર્યું ! આ રીતે ગજસુકુમારના વૈરાગ્યની અને સાધુત્વની પરમ કસોટી થઈ આવો નિગ્રહી સાધુ મોક્ષપદને પામે તેમા શુ આશ્ચર્ય ? (૧૨૪)

[નિમ્ન શ્લોકમા એક ઉત્તમ શિષ્યના અન્ય ગુણોનુ કથન કરવામા આવ્યુ છે]

शिष्यलक्षणम् । १२५॥

नम्र॰ कोमलमानसोऽतिसरलो लज्जाविवेकान्वितो-
निर्दम्भो निरहङ्कृतिर्निरलसः सौम्य शशीव स्वयम्॥
प्रज्ञावान् मितभाषक सुचरित श्रद्धायुतो यो भवे-
दौदासीन्यमुमुक्षुलक्षणपटु शिष्य॰ स एवोत्तम ॥

શિષ્ય કેવા હોય ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—એ સત્શિષ્યમા બીજા પણ કેટલાક ગુણો હોવાની જરૂર છે એક લાગી સદ્‌ગુરુનુ શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરનાર મુમુક્ષુ હોવો જોઇએ અને મુમુક્ષુના જે ગુણો હોય તે એક સત્શિષ્યના પણ હોવા જોઇએ પૂર્વે કહ્યુ તેવા પરિપક્વ વૈરાગ્ય ઉપરાત જેનામા નમ્રતા અથવા વિનય હોય જેનુ મન સુકોમળ હોય તથા અતિ સરળ હોય, જેનામા લજ્જા તથા વિવેકના સદ્‌ગુણો પણ હોય, જે નિર્દમ્ભ એટલે દમ્ભવૃત્તિ વિનાનો અને નિરહકારી એટલે અહકાર વિનાનો હોય જે આળસુ અથવા પ્રમાદી ન હોય જે ચદ્ર જેવી સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય, પ્રજ્ઞા અર્થાત્ બુદ્ધિવાળો હોય મિતભાષી હોય જેનુ ચરિત્ર-વર્તન ઉચ્ચ પ્રકારનુ હોય જે શ્રદ્ધામા અચળ હોય તથા ઔદાસીન્ય વૃત્તિવાળો હોય તેવો-મુમુક્ષુતાના સર્વ લક્ષણોમા નિપુણ એ જ ઉત્તમ શિષ્ય લેખાય જગતમા મુમુક્ષુ બનવાની ઇચ્છા તો ઘણાએ ધરાવે છે, અને જોગી જતિ કે સાધુઓની સેવા કરે છે પરન્તુ તેમા સાચા મુમુક્ષુઓ કે જે સદ્‌ગુરુ પામેથી જ્ઞાનની ચાવી મેળવીને આત્માનુ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેવા તો થોડા જ હોય ! મુમુક્ષુઓની ઓળખ માટે આ આન્તરિક ગુણોનુ

દૃષ્ટાંત—એક જુવાન એક સાધુ જન પાસે આવી તેની સેવા કરી તેનો શિષ્ય થવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે રહેવા લાગ્યો. તે ગુરુની સેવાભક્તિ વિનયપૂર્વક કરતો અને પોતાનું સર્વસ્વ ગુરુને સમર્પણ કરેલું સમજીને રહેવા લાગ્યો. એકદા જ્યારે તે ગુરુની સેવા કરી સૂઈ રહ્યો હતો, ત્યારે એક સર્પ શિષ્યને કરડવા માટે તેની સામે દોડતો આવ્યો. ગુરુ બેઠા હતા. સર્પને જોઈ તેની પાસે આવી ગુરુએ એક લીંટી દોરી સર્પને અટકાવ્યો. ગુરુએ સહુ સમજ્યા. ત્યારે તેણે પોતાનો ઇરાદો શિષ્યના લોહીથી તૃપ્ત થવાનો જણાવ્યો. પછી ગુરુએ તુરત જ એક છરીથી શિષ્યના ગળાની એક નસ કાપી અને તે નસમાંથી અંજલિ ભરીને લોહી કાઢ્યું તથા સર્પ નજીક આવતા જ તેના મુખ ઉપર તે છાંટ્યું. એ શિષ્યની સાથે સર્પનું કોઈ પૂર્વ જન્મનું વેર હતું એટલે તેના રૂધિરથી સર્પની વાસના તૃપ્ત થઈ ગઈ અને તે ચાલ્યો ગયો. શિષ્ય જાગૃત થયો છતાં આંખો બંધ કરી સ્થિર થઈ સૂઈ રહ્યો. પોતાની નસ કપાઈ રૂધિર નીકળ્યું સર્પ નિકટ આવ્યો તે કશાથી શિષ્યને ભય થયો નહિ. ગુરુએ તેને પૂછ્યું "તને બીક લાગી નહિ?" શિષ્યે જવાબ આપ્યો 'પ્રથમ તો ભય લાગ્યો પણ મેં જોયું કે ગુરુ મહારાજ મારી પાસે બેઠા છે એટલે હું નિર્ભય રહ્યો." ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યની અનન્ય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, ગુરુ પોતાનું અહિત નહિ કરે એવી તેની ખાત્રી હતી તેથી તેણે જરા પણ સંકોચ દર્શાવ્યો નહિ. તેના આવા સ્વાર્પણથી પ્રસન્ન થએલા ગુરુએ પણ પોતાનું સર્વ જ્ઞાન શિષ્યને શીખવ્યું અને શિષ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો (૧૨૫)

[હવે ગ્રંથકાર એક ગુરુનાં લક્ષણોનું કથન કરે છે]

गुरुलक्षणम् ।१२६॥

योगीन्द्रः श्रुतपारगः समरसाम्भोधौ निमग्नः सदा ।
शान्तिक्षान्तिनितान्तदान्तिनिपुणो धर्मैकनिष्ठारतः ।
शिष्याणां शुभचित्तशुद्धिजनकः संसर्गमात्रेण यः ।

योऽन्यांस्तारयति स्वय च तरति स्वार्थं विना सद्गुरु ॥

ગુરુ કેવા હોય ?

ભાવાર્થ—શિષ્યમા જેમ યોગ્યતા જોઇએ તેમ ગુરૂમા પણ યોગ્યતા જોઈએ. જે મોટા યોગીન્દ્ર હોય, શાસ્ત્રના પારગામી સમતારસના સરોવરમા હમેશા નિમગ્ન શાન્તિ અને ક્ષમાના ગુણોથી સુશોભિત ઇંદ્રિયોનુ દમન કરનાર, ધર્મની એક નિષ્ઠામા તત્પર અને શિષ્યોની મલિન વૃત્તિને સ્પર્શમાત્રથી શુદ્ધ કરનાર હોય તે જ સદ્ગુરૂ પોતે તરે અને સ્વાર્થ વિના બીજા અનેક જીવોને સસારસમુદ્રમાથી તારી પાર ઉતારે. (૧૨૬)

વિવેચન—પૂર્વે જ્યા જ્યા ગુરુનુ કથન કરવામા આવ્યુ છે ત્યા ત્યા ગુરુનો અર્થ સદ્ગુરુ સમજવાનો છે અને અત્ર સદ્ગુરૂના લક્ષણોનુ કથન કરવામા આવ્યુ છે જેવી રીતે સત્શિષ્ય જગતમા દુર્લભ છે તેવી રીતે સદ્ગુરૂ પણ દુર્લભ છે જગતમા કહેવાતા ગુરૂઓનો તોટો નથી કહ્યુ છે કે—

बहवो गुरवो लोके शिष्यवित्तापहारका ।
दुर्लभस्तु गुरुर्लोके शिष्यचित्तापहारक ॥

અર્થાત્—જગતમા શિષ્યનુ વિત્ત કહેતા ધન હરી લેનારા ગુરૂઓ તો ઘણા છે, પરન્તુ શિષ્યનુ 'ચિત્ત' હરે એવા ગુરૂ દુર્લભ હોય છે વૈરાગ્યના પરિપાક માટે અને આત્માના કલ્યાણ માટે નામધારી ગુરૂઓ નકામા છે પણ સદ્ગુરૂનો જ માત્ર ઉપયોગ છે એમ ખરુ જ કહે છે કે—'ધન હરે, ધોખો ના હરે, તે ગુરુ શુ કલ્યાણ જ કરે ?'

गुरुस्तु को यस्य हितोपदेष्टा ।
शिष्यस्तु को यो गुरुभक्त एव ॥

અર્થાત્—સાચો ગુરૂ તો એ જ કે જે શિષ્યના હિતનો ઉપદેશ આપનાર હોય, અને સાચો શિષ્ય પણ એજ કે જે ગુરુભક્ત હોય

આપણા ભારતવર્ષમા જેવી રીતે સદ્ગુરૂઓએ શિષ્યોનુ કલ્યાણ કર્યુ હોવાના દૃષ્ટાતો મળે છે, તેવી રીતે કહેવાના ગુરૂઓએ શિષ્યોને અનેક પ્રકારની હાનિ નીપજાવી હોય એવા દૃષ્ટાતો પણ મળે છે આ કારણથી જેવી રીતે ગુરૂને માટે શિષ્યની કસોટી આવશ્યક છે તેવી રીતે જિજ્ઞાસુ શિષ્યે ગુરૂના ગુણો

ઉપરથી તેની સદ્ગુરુતા તપાસવાની પણ આવશ્યકતા છે મી ઈંગ્લીસ્ટર્ડ કહે છેઃ In a country like India, where a large number of people are more or less intently bent upon the search for Gurus, the cases of deception are constant and numerous, and cases frequently occur where the rascal masquerading as a Yogi manages to obtain very considerable sums of money from people whose credulity or whose greed for acquiring knowledge outweighs their discrimination અર્થાત્–હિંદ જેવા દેશમા સખ્યાબંધ મનુષ્યો ગુરુની શોધમા કરતા હોય છે, એટલે ત્યા ઠગાઇના દાખલા હમેશા સખ્યાબંધ બનતા હોય છે ઘણી વાર એવા દાખલા બને છે કે લુચ્ચા ભોગી કહેવાતા યોગીઓ ભોળા અને જ્ઞાનપિપાસુ લોકો પાસેથી નાણાની મોટી રકમો કઢાવીને ધુતી જાય છે આવા वित्तहारक ગુરુઓની જાળમા ન ફસાઇ જવાની સાવચેતી પણ જિજ્ઞાસુઓને રાખવી પડે છે. આટલા જ માટે જેને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામા આવે તે યોગીન્દ્ર હોય, સર્વ શાસ્ત્રપારગત હોય, શાન્તિ ક્ષમા, ધર્મનિષ્ઠતા, ઇન્દ્રિયદમન ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય અને જેનુ તેજોબળ એવુ હોય કે ગુરુનો સસર્ગ થતા જ તેમના તેજોબળ (aura) થી શિષ્યના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, તે જ સદ્ગુરુ થવાને પાત્ર હોય છે અને તે જ પોતે સમા સમુદ્રમાથી તરી શકે છે અને બીજાઓને તારી શકે છે તેથી જો એવી સ્થિતિ હોય છે તો દોનો બૂડે બાપડે બૈઠ પત્થરકી નાવ એવી ગુ અને શિષ્ય બેઉની સ્થિતિ થાય છે (૧૨૬)

[વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય એટલે તેનુ કર્તવ્ય ગુરુને આત્મસમર્પણ કરવુ અર્થાત્ સસારનો ત્યાગ કરીને-દીક્ષા લઈને ગુરુનુ શિષ્યપદ સ્વીકારવુ એ છે પરતુ સસારનો ત્યાગ કરતા પૂર્વે એક વધુ વાતની વિચારણા કરી જોઇએ, અને તે સસારના સબધીઓની ઇચ્છા-અનિચ્છા જીતવાની એ શ્લોકમા મ ધકાર તેનુ સૂચન કરે છે]

सम्बन्धिनामाज्ञा । १२७ ॥

पुत्रादिस्वजना कथञ्चिदपि ते स्वार्थेन मोहेन वा ।
कुर्वन्ति प्रतिबन्धनं यदि शमे तन्न्यक्क्रिया नोचिता॥
तान् विज्ञाप्य मृदूपदेशवचनैः सन्तोष्य तन्मानस-
माशीर्वादपुरःसरं नियमतो ग्राह्या तदाज्ञा त्वया ॥

आज्ञाया अभावे भावसंयमं । १२८ ॥

नो शक्तो यदि गाढबन्धनवशो वेषं परावर्त्तितुं ।
स्थित्वाऽसौ निलयेऽपि पापविरतो वैराग्ययुक्तस्तदा॥
स्वाध्यायादिपरायणः कमलवन्निर्लिप्तचित्तः सदा ।
संसेवेत हि भावसंयममलं मुक्त्वा ममत्वं हृदः ॥

સંબંધીઓની રજા

ભાવાર્થ—શિષ્યને ગુરૂનો યોગ મળે એટલે દીક્ષાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, છતાં દીક્ષા લીધા પહેલાં ઉમેદવારના સમાગના સબંધી જનોની રજા મેળવવી જોઈએ. કદાચ સ્ત્રી, પુત્ર, માબાપ વગેરે સબંધી જનો સ્વાર્થવશતાથી કે મોહને લીધે કોઈ પણ રીતે અટકાયત કરતા હોય, તો તે સંબંધીઓનો ઉમેદવારે તિરસ્કાર કરવો ઉચિત નથી, કિંતુ કોમળ ઉપદેશ વચનોથી તેમને સમજાવી, તેમના મનને સંતોષ ઉપજાવી, તેમના આશીર્વાદની સાથે દીક્ષાની મંજુરી તેમની પાસેથી મેળવવી જોઈએ (૧૨૭)

આજ્ઞાને અભાવે ભાવસંયમ

વૈરાગ્ય હોય છતાં સંબંધીઓના ગાઢ બંધનને વશે કદાચ આજ્ઞા ન મળવાથી વેષ બદલાવીને દ્રવ્યદીક્ષા ન ગ્રહણ કરી શકાય, તોપણ ઉમેદવારે નાસીપાસ ન થતાં ઘરમાં પણ વૈરાગ્યયુક્ત રહીને, પાપથી નિવૃત્ત થઈને, હમેશાં કમળની પેઠે ચિત્તને નિર્લેપ રાખીને સ્વાધ્યાય આદિ ધર્મ-

કાર્યમા મશગુલ બનીને અને હવ્યની મમતાને છોડીને ભાવસયમનુ સપૂર્ણ રીતે સેવન કરવુ (૧૨૮)

વિવેચન—સમારનો ત્યાગ કરીને મુનિવેષ પહેરવા અગાઉ મસાગના આપ્તજનોની પરવાનગી મેળવવી જોઇએ અને એવી પરવાનગી જો કાર ણવશાત્ ન મળે તો ગૃહમા જ રહીને ભાવસયમ આદરવો પરતુ આપ્ત જનોની અવગણના કરીને તેમને દુભવવા નહિ એટલો આ બે શ્લોકોનો મથિતાર્થ છે પરન્તુ આ મથિતાર્થમા બે ગહન પ્રશ્નો સમાએલા છે પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે જેનુ ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયુ છે તેણે પોતાના મોહવશ આપ્તજનોની રજા લેવાની શી જરૂર છે? આધુનિક સમયમા તો આ પ્રશ્ન અત્યત મહત્ત્વનો બની ગયો છે અને ખૂબ જ ચર્ચાયો છે મોહ શા છે એ અજ્ઞાન દશા છે, અને અજ્ઞાની કે સ્વાર્થી સગા કોઇને દીક્ષા ગ્રહણ કરવા રજા ન આપે, તો શુ આત્મકલ્યાણ કરતા અટકી જવુ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સમકિતી જને શુ મોહવશ અને સ્વાર્થ-પરાયણ સગાઓની ઈચ્છાને કારણે સસારના કીચડમા રગદોળાયા કરવુ? ગ્રથકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે સગાઓના પ્રતિબધન છતા દીક્ષા લેવી તે ઉચિત નથી પરન્તુ તેમની મોહદશા કે અજ્ઞાન શાને ઉપદેશવડે નિવારીને—તેમને મનાવીને તેમની પરવાનગી બાદ દીક્ષા લેવી તે ઉચિત છે નાની વયના ચેલાને માબાપ કે સગાઓની પરવાનગી વિના મુડનારા, કિવા નાના છોકરાઓનું હરણ કરીને પોતાની જમાતમા ભેળવી દેનારા સાધુ બાવાઓને આવી વાત ન ગમે તે સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ દીક્ષાના ઉમેદવારના આપ્તજનોની અવગણના કરીને દીક્ષા લેવી કે આપવી તે વસ્તુત એક પ્રકારની હિસા છે અને હિસાને પાપ માનનારા સાધુજનો તેવુ હિંસક આચરણ આદરે તે તો ધર્મધ્વસ જ લેખાય આ જ કારણથી મહાવીર સ્વામીએ પણ પોતાનુ ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયુ હોવા છતા મોટા ભાઇની અનિચ્છાથી એક વર્ષ વધુ સસારમા રહીને પછી દીક્ષા લીધી હતી સ્વાર્થદશા કે મોહદશા તેની ઉપર પ્રહાર કરવાથી નાશ પામતી નથી માત્ર ઉપદેશથી કિવા સ્વાર્થનુ ઉપાદાન કારણ દૂર થવાથી તેનુ નિગરણ

થાય છે ત્યારે સગાઓ જૂએ છે કે દીક્ષાના ઉમેદવારનું વૈરાગ્ય સાચું છે, તેને સંસારમાં રોકી રાખવો એ આપણને બોજારૂપ છે અને સંસાર એને પોતાને બોજારૂપ છે, ત્યારે તેઓનો પોતાનો સ્વાર્થ સરતો જણાતો નથી અને તેમનો મોહ પણ વિરામ પામી જાય છે, કિંવા એ વૈરાગ્યવાસિત આત્માને સંસારમાં રોકી રાખવાથી તેને કષ્ટ થાય છે એવું જોઈને તેમને તેની દયા આવે છે અને તેઓ તેને આનંદ તથા સંતોષથી સંસાર ત્યજવાની રજા આપે છે સ્વાર્થદશા અને મોહદશાના નિવારણનો આ ક્રમ જેટલો સુગમ અને ઉચિત છે તેટલો ઉચિત તેમની અવગણના કરીને ચોરીને મુંડી નાખવાનો માર્ગ નથી આવી રીતે દીક્ષિત થએલાઓએ વસ્તુતઃ અનેક જીવોને કેવલ ઉપદ્રવો હોવાના દાખલા બન્યા છે અને તેથી દીક્ષાનું પ્રકરણ જનતામાં કંટાળાજનક લેખાવા લાગ્યું છે જૈન શાસ્ત્રમાં દીક્ષા લેવાના અનેક કારણો આલેખાએલાં છે, જોકે તે બધા કારણો વિશુદ્ધ નથી જ્ઞાનને લીધે, ઉપવાસને લીધે, દેવતાના ભયથી, દ્વેષથી, રોગથી, લોભથી હઠથી, અભિમાનથી, વિનયથી, શૃંગારથી કીર્તિ અર્થે, પરાભવ થવાથી, કૌતુકને લીધે, વિસ્મયથી, વ્યવસાયથી, ભાવથી, કુલાચારને લીધે અને વૈરાગ્યને લીધે એવા અનેક કારણોથી દીક્ષા લેવાયની હોવાના દૃષ્ટાંતો છે, પરન્તુ સગાઓની ઇચ્છાની અવગણના કરીને ચોરો મુંડવાનું અને તેને જ્યાં ત્યાં સંતાડતા ફરવાનું દૃષ્ટાન્ત ક્યાંયથી મળતું નથી વસ્તુતઃ એવી દીક્ષા ધર્મની કે સાધુસંસ્થાની કુસેવા છે, અને તેટલા માટે તેવી દીક્ષાને શાસ્ત્રકારે વર્જ્ય ગણી છે તો પછી વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુએ શું કરવું ? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે સાધુવેશ પહેરી ન શકાય, તો તેથી મુમુક્ષુએ અભ્યંતર બાજુની સાધના અટકાવવાની કશી જરૂર નથી કહ્યું છે કે—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां ।
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ॥
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते ।
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

અર્થાત્—ભલે વનમા વાસ કર્યો હોય પણ જેમનુ ચિત્ત રાગી હશે તેઓમા રાગ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી અને ભલે ઘરમા વસી ગ્યા હોઇએ પણ ત્યાએ ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને તપ કરી શકાય છે જે રાગથી નિવૃત્ત થઇને શુદ્ધ કર્મમા પ્રવર્તે છે તેને ગૃહ પણુ તપોવન જ છે

આટના માટે ગ્રથકાર કહે છે કે ઘરમા રહીને પણુ વૈરાગ્યયુક્ત રહી શકાય છે પાપથી નિવૃત્ત થઇ શકાય છે, અથાત્ ભાવસયમની આરાધના કરી શકાય છે વેશનુ અમુક અશે મહત્ત્વ છે, ગૃહત્યાગનુ પણુ મહત્ત્વ છે, પરન્તુ જે જળ–કમળવત્ નિર્લેપ શાથી ગૃહમા રહીને સ્વાધ્યાય આદિ કરવામા આવે, સસારી કપડા પહેરવામા આવે, અને ચિત્તવૃત્તિને વૈરાગ્યથી ધોવી વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવવામા આવે તો તેથી આત્મ કલ્યાણુની સાધના અટકતી નથી

દૃષ્ટાન્ત—ઈષુકાર નામે નગરીમા ઈષુકાર નામે રાજા અને કમળા વતી નામે રાણી હતી રાજાનો એક ભૃગુ નામે બ્રાહ્મણુ પુરોહિત હતો તેને જસા નામે પત્ની હતી આ રાજા–રાણી અને ભૃગુ તથા તેની પત્ની એ ચારે દેવો પૂર્વભવના સબધી હતા ભૃગુ પુરોહિતને કશુ સતાન નહોતું તેથી પતિ–પત્ની બહુ શોકાતુર રહેતા હવે સ્વર્ગસુખ ભોગવતા બે દેવોને મનુષ્યલોકમા અવતાર મળવાનો સમય થયો અને તે તેમણે જાણ્યુ એટલે તેઓ ઇષુકાર નગરમા જોષીનુ રૂપ લઇને આવ્યા અને જેના તેના જોષ જોવા લાગ્યા ભૃગુ પુરોહિત પણુ તેમની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારે પુત્ર નથી અને જો મને પુત્ર થાય તો તમે કહો તે અનુષ્ઠાન કરૂ જોષીઓએ કહ્યુ કે તમારે બે પુત્ર થશે પણુ તે સજમ લેશે અને તમારે તેમને સજમ લેતા રોકવા નહિ. ભૃગુએ તે વખતે તો એ વાત કબૂલ કરી એ જ બે દેવો કાળક્રમે જસાને ઉદરે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા અને તેમના નામ દેવભદ્ર તથા જશોભદ્ર રાખ્યા છોકરાઓ સમજુ થતા દીક્ષા ન લે તે માટે ભૃગુએ નગરથી બહાર એક બ્રહ્મપુરી વસાવી તેમા વાસ કર્યો હતો વળી બેઉ પુત્રોને સમજાવ્યુ કે જૈનોના સાધુ કે જે હાથમા ઝોળી ને ઉવાડે રાખે છે તેમની પાસે તમારે ઢૂકવુ નહિ,

કારણકે તેઓ તો બહારના સાધુ હોય છે અને મીઠું મીઠું બોલે છે, પરન્તુ અંતરના મેલા હોય છે તથા ઝોળીમાં શસ્ત્ર રાખે છે અને તે વડે તે લોકોને મારી નાખે છે આવી સમજથી છોકરાઓને ભરમાવ્યા હતા વળી તેમને બ્રહ્મપુરીમાં જ ગોંધી રાખવાથી જૈન સાધુઓ તેમના જોવામાં જ આવતા નહિ એક વાર બેઉ છોકરા રમતા રમતા બહાર નીકળી ગયા એટલામાં બે સાધુઓને તેમજ જોયા એટલે બ્હી જઈને તેઓ ઝાડ ઉપર ચડી ગયા સાધુઓ આગમ લેવા એ જ ઝાડ હેઠળ આવીને થોભ્યા અને બોલ્યે મગબર નીરખી ઝીણા જંતુઓને રજોહરણથી બાજુએ કરી ત્યાં પોતાનું આસન પાથરીને બેઠા ઝાડ ઉપર ચડેલા છોકરાઓએ જોયું કે આમ ઝીણા જંતુ ઓની દયા કરનારા સાધુઓ મનુષ્યની વાત કરે જ નહિ, માટે આપણા બાપે આપણને ખોટું સમજાવ્યું છે એટલામાં તેમને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું પોતે કેવો કરાર કરીને આ ખોળીયામાં અવતાર ધારણ કરેલ છે તે સાભર્યું નીચે ઉતરી સાધુને પગે લાગ્યા અને સયમ લેવાના અભિલાષ જાહેર કર્યો બેઉ પુત્રો માતાપિતા પાસે આવ્યા પુત્રોએ પોતાનો દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી એટલે ભૃગુ પુરોહિત સમજી ગયો કે પુત્રોને કોઇ સાધુનો જોગ થયો હોવો જોઇએ ભૃગુએ પુત્રોને ખૂબ સમજાવ્યું મોટા થઇ વેદ ભણી, ગૃહસ્થાશ્રમ માણવાનો અને નવલા સુખ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો પણ પુત્રોનું મન પલળ્યું નહિ અને નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. પૂર્વ ભવને યોગે તેમને સાચો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો એટલે તેમણે મામી પિતાને સંસારની અસારતાના બોધ આપ્યો ભૃગુએ કહ્યું કે હે પુત્રો ! તમારી વાત સાચી છે પણ આપણે હમણાં થોડો સમય સંસારમાં રહીએ અને પછી તમે અને હું પણ સંજમ લઈશુ માટે ત્યાંસુધી તમે સંસારમાં રહો પુત્રો કહે કે અમે કાંઈ અમરપટો લખાવી લાવ્યા નથી અને સાચો ધર્મ પામ્યા પછી સંસારમાં શા માટે રહીએ ? આ સાંભળી ભૃગુ પુરોહિતને પણ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને તેણે દીક્ષા લેવાનો નિર્ધાર કરી પત્નીને એ વાત કહી પુત્ર દીક્ષા લે તો પછી પુત્ર વિના સંસારમાં રહી શું કરવું? પત્નીને આ વાત પહેલા તો રૂચી નહિ, પરંતુ ભૃગુએ તેને વધુને વધુ ઉપ-

દેશ આપ્યો ત્યારે તેણે પતિને દીક્ષા લેવાની પરવાનગી આપવાની સાથે પોતે પણ દીક્ષા લેવાનો નિર્ધાર કર્યો ભૃગુનુ આખુ કુટુબ સજ્જમ લે છે એવુ જાણીને ઇષુકાર રાજા અને કમળાવતીને પણ સજ્જમનો ભાવ જાગ્યો અને તેમણે દીક્ષા લીધી આ દૃષ્ટાન્તનુ તાત્પર્ય એ છે કે સબધી જનોની પરવાનગી વિના દીક્ષા લેવી એ ઉચિત નથી, એટલુ જ નહિ પણ સાચા વૈરાગ્ય સમીપે સબધીઓ દીક્ષાની પરવાનગી આપવામા વાધો લેતા પણ નથી, બલ્કે કેટલાક બનાવોમા પોતે પણ વૈરાગ્ય પામીને સજ્જમ ગ્રહણ કરવાને ઉત્સુક બને છે (૧૨૭-૧૨૮)

तृतीय परिच्छेद

સસારત્યાગ

वैराग्यनिश्चयपूर्विका दीक्षा । १२९ ॥

यावज्जीवमनुत्तमेन मनसा वैराग्यभाव दृढ ।
निर्वक्ष्यामि पराक्रमेण सतत कस्मिन् प्रसङ्गेऽप्यहम् ॥
इत्येव सति निश्चये दृढतरे त्यक्त्वा कुटुम्ब गृह ।
गन्तव्य गुरुसन्निधौ मतिमता दीक्षा गृहीतु पराम् ॥

વૈરાગ્યના નિશ્ચયપૂર્વક દીક્ષા

ભાવાર્થ—જ્યારે ઉમેદવારનો એવો નિશ્ચય થાય કે ' ગમે તેવો વિકટ પ્રસગ આવશે તોપણ જીદગીપર્યંત ચઢતે ભાવે આત્મવીર્યથી વૈરાગ્યભાવનો બરાબર રીતે હું નિર્વાહ કરી શકીશ, " ત્યારે દીક્ષાના બુદ્ધિમાન જિજ્ઞાસુએ ગૃહ અને કુટુબનો ત્યાગ કરી પરમ દીક્ષા લેવાને ગુરૂની પાસે જવુ (૧૨૯)

વિવેચન—પૂર્વે વૈરાગ્યનુ મહત્ત્વ ઉલ્લેખવામા આવ્યુ છે અને વૈરાગ્ય કેળવવા માટે માર્ગદર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે વૈરાગ્યપૂર્વકની

જ દીક્ષા એ ઉત્તમોત્તમ છે અને તે રીતે કરેલો સંસારત્યાગ જ સુખે રીતે નિર્વહે છે એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દીક્ષાનું કારણ હમેશાં વૈરાગ્ય ન હોય તોપણ દીક્ષા કે સંસારનો ત્યાગ એ મુમુક્ષુને માટે આત્મહિતકર તો ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેમાં વૈરાગ્ય રૂપી અમીરસ વ્યાપી રહેલો હોય વૈરાગ્ય વિના ઈતર કોઈ હેતુથી કદાચ ત્યાગને અંગીકાર કરવામાં આવે, તોપણ તેવો ત્યાગ હમેશાં નભતો નથી નિષ્કુળાનંદે એક પદમાં યથોચિત કહ્યું છે કે—

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના કરીએ કોટિ ઉપાય જી
અંતર ઊંડી ઈચ્છા રહે, તે કેમ કરીને તજાય રે.
પળમાં જોગી ને ભોગી પળમાં, પળમાં ગૃહી ને ત્યાગી જી,
નિષ્કુળાનંદ એ નરનો વણસમજ્યો વૈરાગજી

આ કારણથી વૈરાગ્યના નિશ્ચયપૂર્વક જ દીક્ષા લેવાનો બુદ્ધિમાનનો ધર્મ અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે આમ હોવા છતાં હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાના કોઈ એવા દાખલાઓ મળી આવશે કે જેમાં વૈરાગ્યબુદ્ધિથી દીક્ષા લેવાઈ ન હોય, પરન્તુ પાછળથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય અને તેથી દીક્ષાનો નિર્વાહ સુગમ રીતે થયો હોય આવાં બીજાં પણ અપવાદો મળી આવશે પરન્તુ તેમાંથી તાત્પર્ય તો એ જ નીકળે છે કે દીક્ષાનો નિર્વાહ તો માત્ર વૈરાગ્યવાસિત ચિત્ત જ કરી શકે છે અને તેથી પ્રથમ વૈરાગ્યવાસિત થઈને દીક્ષા લેવી—સંસારત્યાગ કરવો એ જેટલું આત્મહિતકર છે, તેટલું આત્મહિતકર અજ્ઞાન દશામાં દીક્ષા લેવી અને પછીથી વૈરાગ્ય કેળવવા મથવું એ નથી પાછળથી વૈરાગ્ય કેળવવાના મથનમાં સર્વથા સિદ્ધિ મળતી નથી ત્યારે ત્યાગ લાજે છે, દીક્ષા કઠિન થાય છે, અને

જે વૈરાગ દેખાડે કરી તે તો મન કેરી મસ્કરી,
પલકે પલકે પલટે રંગ એ તો અખા માયાના રંગ

એવી મનુષ્યની પતિત દશા થાય છે આટલા જ માટે જીવનપર્યંત દીક્ષાના નિર્વાહના દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક સંસારનો અને ગૃહનો ત્યાગ કરવા ઉપર ગ્રંથકારે અત્યંત ભાર મૂકવાની આવશ્યકતા માની છે

દૃષ્ટાંત—પુંડરગિણી નગરીના રાજાને પુંડરીક અને કુંડરીક નામના બે કુંવર હતા એક વાર ધર્મઘોષ નામના મુનિનો ઉપદેશ સાંભળીને કુંડરીકે

દીક્ષા લીધી અને રાજ્યસુખ ત્યજીને તે ગુરુની સાથે ચાલી નીકળ્યો. ગામે ગામ અને દેશે દેશ ફરતા કુંડરીક મુનિને શરીરમાં દાહજ્વર રોગ થયો. તે ગુરુની સાથે પોતાને નગર આવ્યા, તે વખતે પુંડરીક રાજ્ય કરતો હતો. પોતાના ભાઇના આગમનના સમાચાર જાણીને પુંડરીક મુનિને વાંદવા ગયો અને નમન કરતો બોલ્યો 'હે ભાઈ! તું પૂરો ભાગ્યશાળી કે તે સંજમ સાધ્યો અને હું આ કાદવમાં ખૂંચેલો જ રહ્યો." અનેક લોકો પણ કુંડરીકને વાંદી ગયા. ભાઈની ઋદ્ધિ દેખીને કુંડરીકનું મન ભોગ ભોગવવા તલસ્યું અને સંસાર પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો. પુંડરીકે જાણ્યું કે ભાઈનું મન ડગે છે, એટલે તેણે તુરત જ તેને બીજે ગામ વિહાર કરાવ્યો, પણ વૈરાગ્ય વિના ત્યાગ ટકે ખરો? બીજે દિવસે તે પાછો કુંડરગિણી નગરીમાં આવ્યો. પુંડરીકે તેને બહુએ સમજાવ્યું કે તું સંજમનો નિર્વાહ કર અને આદરી બાજી હારી જા મા, પણ તેથી કુંડરીકમાં વૈરાગ્ય પ્રકટ્યો જ નહિ. છેવટે પુંડરીકે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા લીધી અને કુંડરીકે સંજમ છોડી રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તે અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો અને ભોગતૃષ્ણા પૂરી કરવા લાગ્યો. પરન્તુ ભોગ ત્યાં રોગ! તેને શરીરે મહારોગ થયો અને તે જ રોગની પીડામાં મરીને તે સાતમી નરકે ઉત્પન્ન થયો. (૧૨૯)

['ગૃહી' મટીને 'ત્યાગી' થતાં વેશનું પરિવર્તન કરવું પડે છે. ગૃહનો ત્યાગ કરવાથી જ ત્યાગી થઈ શકાતું નથી, પરંતુ ગૃહસ્થ જીવન એ જીવનમાં ઉપકરણો ઈત્યાદિનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેનું નિદર્શન નીચે બે શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે]

शृङ्गारत्याग । १३० । १३१ ॥

तुच्छा सद्गुरुपादपङ्कजरजोऽग्रे रत्नमाला तथा ।
वस्त्राभूषणमौलिमाल्यरचना तुच्छ निधानादिकम् ॥
नत्वाऽतो गुरुपादयो स्वशिरसाऽऽदायाघ्रिपुष्पाद्रज ।
शृङ्गारात्मकवस्त्रभूषणभरस्त्याज्य- शरीरात् स्वयम् ॥

नोपानन्न च पादुका न मुकुट छत्र न नो चामर ।
ताम्बूल न न मुद्रिका न कुसुम नो केशबन्धाञ्जनम् ॥
न स्नान न विलेपन न तिलको नाभ्यङ्गनोद्वर्त्तने ।
सन्त्येतानि विभूषणानि गृहिणा नार्हाणि सन्यासिनाम्

ગૃહસ્થના વેશ અને શૃંગારનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—સદ્ગુરુના ચરણકમળની રજ પાસે રત્નોની માળા તુચ્છ છે, તેમ જ વસ્ત્ર, આભૂષણ, મુકુટ માળા, કંચનો ખજાનો વગેરે સર્વ પરિગ્રહ તુચ્છ—નિસ્સાર છે, માટે ઉમેદવારે ગુરુના ચરણમાં મસ્તક નમાવી ચરણકમળની રજ મસ્તકે સ્પર્શીને વસ્ત્રાભૂષણાદિ સર્વ શૃંગાર શરીર ઉપરથી પોતાની મેળે ઉતારી ત્યજવો જોઈએ (૧૩૦) સંન્યાસી—સાધુઓને પગમાં પગરખાં કે પાવડી ન જોઈએ તેમ જ મુકુટ નહિ છત્ર નહિ, ચામર નહિ, તાંબૂલ નહિ, આંગળીઓમાં પહેરવાની મુદ્રિકા નહિ ફૂલ—ગજરા નહિ, કેશપાશ નહિ, આંખે અંજન નહિ સ્નાન નહિ, વિલેપન નહિ કપાળે તિલક નહિ, અભ્યંગન કે ઉદ્વર્તન નહિ એ બધાં વિભૂષણો ગૃહસ્થને છાજે—ત્યાગીને નહિ માટે મુમુક્ષુ દીક્ષા લે ત્યારથી જીવનપર્યંત આવા શૃંગારનો યતિએ ત્યાગ કરવો જોઈએ (૧૩૧)

વિવેચન—વૈરાગ્ય એ માનસિક ત્યાગ છે અને દીક્ષા એ માનસિક ઉપરાંત શારીરિક ત્યાગ છે એટલે ગૃહી મટીને ત્યાગી થતાં ગૃહસ્થના સુખ તથા શૃંગારના ઉપકરણોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ભાવસંયમ કિંવા માનસિક વૈરાગ્યની સાચી કસોટી અહીં થાય છે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે ગૃહમાં પણ જળકમળવત્ રહી જો ભાવસંયમ આદરવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારક થઈ શકે છે પરન્તુ એ જળકમળવતપણાની કસોટી દીક્ષિતાવસ્થામાં થાય છે કેટલાક કહે છે કિંવા માને છે કે અમે સંસારમાં રહી વ્યવહાર ચલાવીએ છીએ પરન્તુ મનથી અમે નિર્લેપ છીએ, સંસારના સુખ ભોગવીએ છીએ પણ એ સુખનો વિયોગ થતાં અમને કશું દુઃખ

થવાનું નથી કારણકે અમારૂં મન તેથી અભિમુખ છે આ માન્યતા અને કથનની કસોટી ત્યારે થાય છે કે જ્યારે સાધુ કે સન્યાસીની દીક્ષા લઇને ગૃહનો તથા ગૃહીના ઉપકરણો તથા સુખવિલાસોનો ત્યાગ કરવો પડે છે જે ભાવસંયમ કિંવા જળકમળવત્ નિશ્ચય દશા સિદ્ધ થઈ હોતી નથી, તો દીક્ષિતાવસ્થામાં એક પણ સાધનની ઉણપ કિંવા એકાદ વસ્તુની ત્રુટી તેનાથી વેઠી શકાતી નથી આ કારણથી દીક્ષિતાવસ્થામાં જે સુખસાધનોનો અને આભૂષણાદિનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન જૈન તેમ જ જૈનેતર ધર્મો પ્રતિપાદન કરેલું છે તે માનસિક સંયમની પુષ્ટિને અર્થે છે એટલું જ નહિ પણ એ છે કે માનસિક સંયમ કિંવા વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ કિંવા દીક્ષા અર્થ રહિત છે એ માત્ર બાહ્ય ત્યાગ લેખાય છે અને માનસિક ત્યાગ સિવાયનો બાહ્ય ત્યાગ એક પ્રકારનો દંભ છે પરંતુ બાહ્ય ત્યાગની ઉપયોગિતા માનસિક ત્યાગની પુષ્ટિ અર્થે હોઈ જે સંસારનો ત્યાગ વૈરાગ્યપૂર્વક કરે તેણે સંસારના ઉપકરણો છોડીને ત્યાગના જ ઉપકરણો ધારણ કરવા જોઈએ એવું કહેવાનો ગ્રંથકારનો આશય છે ગૃહો, આભૂષણો અલંકારો, છત્ર ચામરાદિ રાજવિભૂતિઓ અંજન-મંજનાદિ શરીરસુખના સાધનો ઇત્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુરુના ચરણકમળની રજ માત્ર વિનયપૂર્વક મસ્તકે ચડાવવી તેને જ સાચનું વિભૂષણ માની લેવું એ ત્યાગીનો પરમ ધર્મ છે જૈન ધર્મમાં ત્યાગી-મુનિઓ જેવા ધર્મો કહ્યા છે તેને અનુસરતા જ ધર્મો અને આચરણો વૈ૦ ધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ કહેલા છે

> आगारादभिनिष्क्रान्तः पावित्रोपचितो मुनिः ।
> समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
> कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
> समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

અર્થાત્-ગૃહમાંથી બહાર નીકળીને દંડ-કમંડળાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ સાથે રાખીને, મૌન ધારણ કરીને વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી, નિરપેક્ષ સંયમ ધારણ કરવો માટીનું પાત્ર, વૃક્ષના મૂળ નિકટ નિવાસ જૂના વસ્ત્રની લંગોટી વગેરે ધારણ કરવું અને કોઇની મદદ વિના રહેવું તથા સર્વ પ્રાણીઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા એ બધા સન્યાસીના લક્ષણ છે

ઈતર ધર્મના ત્યાગીઓના શાસ્ત્રકથિત આચરણોની સમાલોચના કરીશું તોપણ આપણને એ જ જણાઈ આવશે કે પ્રથમ કહ્યું છે તે પ્રમાણે માનસિક ત્યાગની પુષ્ટિ રૂપ બાહ્ય ત્યાગની એક સમારત્યાગી, દીક્ષિત, સન્યાસી, કિંવા ફકીરને માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે

દૃષ્ટાંત—રાજગૃહીના રાજા શ્રેણિક અને રાણી ધારિણીના પુત્ર મેઘકુમારને જ્યારે મહાવીર સ્વામી પાસેથી ઉપદેશ સાંભળીને ધર્મરુચિ ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મોહવશ માતાને પુત્રનો એ વિચાર જાણીને અત્યંત ગ્લાનિ થઈ તેણે મેઘકુમારને બહુ બહુ સમજાવ્યો અને સંસારના વિધવિધ સુખો ભોગવ્યા પછી સાધુ-ધર્મ અંગીકાર કરવા કહ્યું, પરન્તુ તેણે એ બધા સુખોની તુચ્છતા માતાને સમજાવી છેવટે તેની આજ્ઞા મેળવી જ્ઞાતાસૂત્રમાં આ રાજકુમારના સુખો-પભોગની જે સામગ્રી વર્ણવી છે તે એટલી અતુલ છે કે એ બધી સામગ્રીનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરનારના વૈરાગ્યની માત્રા કેટલી ઉંચી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે બે લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખર્ચીને રાજા શ્રેણીકે પુત્રને માટે રજોહરણ તથા પાત્રો મંગાવ્યાં એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપીને વાળંદ પાસે મુંડન કરાવ્યું એક હજાર માણસો ઉપાડે તેની સહસ્ર-વાહિની પાલખીમાં તેને બેસાડવામાં આવ્યો મણિ-મુક્તાના બનેલા અલંકારોથી શણગારીને મેઘકુમારને મહાવીર ભગવાન સમક્ષ દીક્ષા અંગીકાર કરવા માટે લઈ જવામાં આવ્યો મહાવીર સ્વામીની બેઠકને ઈશાન કોણે જઈ મેઘકુમારે સ્વયમેવ બધા આભૂષણો ઉતારી મુનિવેશ પહેરી પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને દીક્ષા અંગીકાર કરી પ્રથમ રાત્રિએ જમીન પર બધા મુનિઓ સૂતા દીક્ષાવસ્થાના ક્રમવાર બિછાનાઓ કરવામાં આવી હતી અને મેઘકુમાર છેલ્લો દીક્ષિત હતો, એટલે તેની પથારી છેલ્લી—છેક બારણા પાસે કરવામાં આવી રાત્રિને સમયે મુનિઓ એ જ બારણે થઈને દેહને કારણે બહાર આવજા કરતા હતા એટલે કોઈ વાર મેઘકુમારનો હાથ કચરાતો કોઈ વાર પગ કચરાતો તો કોઈ વાર દેહ કચરાતો આવજા કરતા મુનિઓના પગની રજથી તેનું શરીર ભરાઈ ગયું આ કારણે તેને આખી રાત ઉંઘ

આવી નહિ એ વખતે ગજકુમાર તરીકેની અવસ્થામા ભોગવેલા સુખો
અને તેને મળતા માનપાન સાભરી આવ્યા અને દીક્ષા ત્યજી દેવાનો તેણે
વિચાર કર્યો એ વિચાર પ્રભુએ જાણી લીધો અને પૂર્વભવોમા મેઘકુમારે
જેવા દેહદુખો વેઠયા હતા તેની વાર્તા કહીને આ પરિષહ કેટલો નિર્જરા
છે તે સમજાવ્યુ એટલે તે દીક્ષામા દૃઢ થયો, અને તેણે ઉત્તમ રીતે
ચારિત્ર્ય પાળ્યુ બાહ્ય ત્યાગની કસોટીમાથી પાર ઉતર્યા વિનાનો આન્તરત્યાગ
અપૂર્ણ તથા અપરિપક્વ છે તે દર્શાવનારૂ આ શાસ્ત્રસ્થિત દૃષ્ટાન્ત છે
(૧૦૦–૧૩૧)

[સસારી વેશનો ત્યાગ કર્યા પછી દીક્ષિતે કેવો વેશ ધારણ કરવો યુક્ત
તે નિમ્ન શ્લોકમા કહેવામા આવ્યું છે]

साधुवेष । १३२ ॥

देहाच्छादनमात्रवस्त्रयुगलं सौत्रं मुमुक्षूचितं ।
शय्यार्थं किल कम्बलं परिमितं काष्ठादिपात्रत्रयम्
शास्त्रोक्तं यमसाधनोपकरणं धर्मध्वजाद्यं तथा ।
धृत्वा साधुजनार्हवेषममलं स्थेयं गुरोरन्तिके ॥

સાધુનો વેશ

ભાવાર્થ—દીક્ષાના જિજ્ઞાસુએ દેહને ઢાકવા પૂરતા મુમુક્ષુને ઉચિત
સૂતરાઉ બે વસ્ત્રો એક પહેરવાનુ અને એક ઓઢવાનુ, શય્યાને માટે ઊન
પરિમિત કામળી આહારાદિને માટે લાકડાના કે તુબડાના ત્રણ પાત્ર, ધર્મ
ધ્વજ—રજોહરણ આદિ શાસ્ત્રમા કહેલા સયમના સાધનોરૂપ ઉપકરણો લઈ
સાધુને છાજતો નિર્મળ વેશ પહેરીને ગુરુની આગળ હાજર થવુ (૧૩૨

વિવેચન—ત્યાગદીક્ષા લેનાર દીક્ષિતે કેવો વેશ ધારણ કરવો કિ
દીક્ષિતાવસ્થામા દેહના નિભાવ માટે જ કેટલા વસ્ત્રો ધારણ કરવા
કેટલા ઓછા ઉપકરણોથી નિભાવી લેવુ તેનુ સૂચન અત્ર કરવામા આવ્યુ છે
વસ્ત્ર, ત્રણ પાત્ર અને ધર્મધ્વજાદિ સયમના ઉપકરણો એટલા વાના અને

વામાં આ ન્યા છે ઉન્નત અને સયમ માટેના તે ઓછામા ઓછા સાધનો છે સાધુ, મુનિ કે સન્યાસી પાસે વસ્ત્રો-ઉપકરણોની એવી વિપુલતા ન હોવી જોઇએ કે જેથી તેમને દેહસુખની લાલસા ઉત્પન્ન થાય માત્ર દેહને નિભાવવા અને સયમને સાધવા માટે જોઇતાજ ઓછામા ઓછા સાધનો હોવા જોઇએ અને એવા સાધનો સાથેજ દીક્ષાના જિજ્ઞાસુએ ગુરૂ પાસે ઉપસ્થિત થઇ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઇએ પુન પાત્રો પણ એવા જોઇએ કે જે મૂલ્યવાન ન હોય ધાતુના પાત્રો મૂલ્યવાન હોય છે એટલે જૈન તેમજ જૈનતર ધર્મોમા ત્યાગી-સન્યાસીને માટે ધાતુપાત્ર ગ્રહણ કરવાની મનાઈ કરવામા આવી છે અને તે ઉચિત જ છે જ્યા જ્યા ધાતુપાત્રની મનાઈ નથી ત્યાંમા આવી ત્યા ત્યા સોના-રૂપાના પાત્રો અને સાધનો આજે પેપી ગએના જોવામા આવે છે, તે જોતા કાષ્ટના કે તુમડાના પાત્રોનુ ફરમાન શાસ્ત્રકારોએ યથોચિત જ કરેલુ છે એમ કહેવુ પડે છે વેદાતુયાયી ધર્મગ્રંથોમા સન્યસીઓને માટે કહ્યુ છે કે—

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥

* * * *

अलाबु दारुपात्र च मृन्मय वैदल तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

અર્થાત્-સન્યાસીનુ ભિક્ષાપાત્ર કોઇ ધાતુનુ કે છિદ્રયુક્ત નહિ હોવુ જોઇએ સ્વાયભૂ મનુએ કહ્યુ છે કે સન્યાસીને તુમડુ, કાષ્ટ, માટી કે વાસનુ પાત્ર જ રાખવાયોગ્ય છે

ઉપરના શ્લોકમા મુનિએ ધારણ કરવા ઘટતા વસ્ત્રોમા સૂત્ર અને ઊનના વસ્ત્રોનુ જ વિધાન કરેલુ છે શીતાદિને તથા ઋતુભેદને કારણે સૂત્રન અને ઊનના વસ્ત્રો ધારણ કરવા પડે તે સમજી શકાય તેવુ છે પરતુ રેશમ જેવી અપવિત્ર વસ્તુના બનેલા વસ્ત્રો એક મુનિ કે સન્યાસી ધારણ ન કરે, તેના માટ सौत्रम् શબ્દનો અને वैसम् अमलम् એ શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે વ્યાખ્યા ગ સૂત્રમા મલિય શબ્દ વડે લાળથી ઉત્પન્ન થએલા વસ્ત્રો-રેશમી [illegible] કહ્યા છે, પરતુ ચીનદેશના મૂલ્યવાન્ અને

સુવાળા વસ્ત્રોને અનેષણીય કહ્યા છે એટલે કીડા મારીને ઉપજાવેલું રેશમ અનેષણીય લેખવું એ જ ઉચિત છે (૧૩૨)

[વસ્ત્રો અને ઉપકરણોની સંખ્યા પરિમીત કર્યા પછી મુનિનો બાહ્ય વેશ અન્ય મનુષ્યથી પૃથક્ પ્રકારનો શામાટે હોવો જોઈએ તેનું ગ્રંથકાર કથન કરે છે]

अथ वेषपरिवर्तनम् । १३३ ॥

सम्बन्धस्त्रुटितोऽधुना ममतया ज्ञात्या कुटुम्बेन वा
देशेनापि मितेन वा परिजनैः सम्बन्धिभिः सर्वथा ।
देशोऽयास्त्यखिल जगत्तनुभृत सर्वेऽपि कौटुम्बिका
इत्येव परिदर्शनाय जगतो वेष परावृत्यते ॥

વેશ શામાટે બદલાવવો ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—વૈરાગ્યભાવથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી એટલે જ્ઞાતિ કુટુંબ પરિમિત દેશ, નોકર–ચાકર અને સંબંધીઓની સાથેનો મમતારૂપે સંબંધ સર્વથા તોડી નાખ્યો હવે સમસ્ત જગત્ એ મુમુક્ષુનો દેશ અને સર્વ પ્રાણીઓ એ મુમુક્ષુના કુટુંબી જનો, એ ભાવ જણાવવાને માટે જ્ઞાતિ કે દેશનો વેશ છોડી, સમસ્ત જગતની સાથે સંબંધ દર્શાવનારો સાધુનો વેશ ધારણ કરવો જોઈએ તત્ત્વદૃષ્ટિએ વૈરાગ્ય અને વેશને સંબંધ રહેલો જ છે ભ્રમરના ધ્યાનમાં સદા જાગૃત રહેનારી ઇયળ ભ્રમર બને છે, તેમ સાધુના વેશથી ઓળખાએલો ત્યાગી પોતાના વેશની તરફ સદા જાગૃત રહે અને પ્રમાદ ન કરે, પરિણામે સંપૂર્ણ સાધુ બને, એટલે હેતુપૂર્વકનો વૈરાગ્ય અને વેષનો સંબંધ છે મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'હું ત્યાગી છું, હું સાધુવેશધારી મનુષ્ય છું' એવું જે ભાન સાધુવેશ આઠે પહોર અને આઠે ઘડી કરાવ્યા કરે છે તે એ સાધુના મન પર થતું એક પ્રકારનું સ્વયસૂચન auto-suggestion છે ચારિત્ર પાલનમાં એ સ્વયસૂચન મદદગાર બને છે ખરૂં, પરન્તુ વિશેષ ઉપકાર તો તે ભદ્રિક પરિણામી અને સરળ મનના મનુષ્યોને જ નીવડે છે એ

ચિત્તના જે ત્યાગીઓ ન હોય તેઓના મન ઉપર વેશની કશી અસર થતી નથી કુટુંબ, જ્ઞાતિ, દેશ, ઈત્યાદિ સાથેનો સબંધ છોડી અને આખા જગત્ સાથે સબંધ જોડ્યો તથા વસુધાના સર્વ જીવોને કુટુંબરૂપે માન્યા તેના પરિદર્શન માટે (પરિદર્શનાય) એ જ્ઞાતિવિશિષ્ટ કે દેશવિશિષ્ટ વેશ ત્યજ્યો અને નિગ્રન્થ વેશ પહેર્યો, તેથી આપ જે જે દીક્ષિતોના મન પર પૂર્ણતયા ઝપાય તે તે દીક્ષિતોને માટે એ વેશ તત્ત્વતઃ ઉપકારક થયો લખાય નહિતો પરિદર્શનાય તેમ જ પ્રદર્શનાય-બીજાઓને દેખાડવા પૂરતી જ એ વેશની ઉપયોગિતા ગણી ગણાય ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા કહ્યું છે કે चीराजिणं न गिणिणं जडी सघाडी मुंडिणं । एयाणि वि न तायंति दुस्सील परियागयं ॥ पिंडोलएव दुस्साल नरगाओ न मुच्चइ । भिक्खाए वा गिहत्थे वा सुव्वए कमइ दिवं ॥ અ૦ ૫-૨૧-૨૨ ॥ અર્થાત્-ચીર વલ્કલ, અજાચર્મ ધારણ કરવાથી યાતો નગ્ન રહેવાથી, જટા રાખવાથી, કંથા ધારણ કરવાથી, માથુ મુંડાવવાથી અને એવા એવા આચાચાર ધારણ કરવાથી કાંઈ દુરાચારી-કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતો નથી દુઃશીલ ભીક્ષા માગીને આજીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ તો તે નરકથી છૂટે નહિ પણ પવિત્ર વ્રત રાખનાર સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ હોય તોપણ સ્વર્ગે જાય છે (૧૩૩)

चतुर्थ परिच्छेद

મહાવ્રતો અને પાપસ્થાનનો પરિહાર

अहिंसामत्यप्रतिज्ञा । १३४ ॥

जातेऽपि क्षुधया तृषा परिभवे कुर्यां न हिंसां मनाक्
षट्कायाऽङ्गिषु कस्यचित्तनुभृतः सङ्कल्पमात्रादपि ॥

कस्मिंश्चित् समयेऽपि दारुणतरे क्रोधेन लोभेन वा
हास्येनापि भयेन वाऽनृतवचो ब्रूया न किञ्चित्त्वया

અહિંસા અને સત્યની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—દીક્ષા લેતી વખતે દીક્ષિતે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે પ્રથમ અહિંસા પ્રતિજ્ઞા—ભૂખ, તરસ, રોગ કે મૃત્યુનો ગમે તેવો પરા ભવ થાય તોપણ છકાયમાના કોઈ પણ પ્રાણીની વચન કાયા તો શું પણ મનરૂપ માત્રથી પણ હિંસા નહિ કરવી, નહિ કરાવવી નહિ કરતાને અનુ મોદવું બીજી સત્યપ્રતિજ્ઞા—ગમે તેવો દારૂણમા દારૂણ સમય આવે તોપણ ક્રોધથી, લોભથી ભયથી, કે હાસ્યથી લેશ માત્ર પણ અસત્ય વચન નહિ બોલવું, નહિ બોલાવવું નહિ બોલતાને અનુમોદવું (૧૩૪)

વિવેચન—ત્યાગી અને શ્રાવકને જૈન ધર્મમા સર્વવિરતિ અને દેશ વિરતિ કહ્યું છે જે સમારંભથી સર્વથા વિરત થએલો છે તે સર્વવિરત અથવા સાધુ છે અને જે અંશત—દેશત વિરત થએલો છે તે દેશવિરત અથવા શ્રાવક કહેવાય છે સાધુ અને શ્રાવકના ધર્મનો પાયો એક તત્ત્વ ઉપર રચાયો છે કે જેવી રીતે સન્યાસી અને સંસારીના ધર્મ તત્ત્વ પણ સમાન છે માત્ર એ ધર્મપાલનની માત્રા ન્યૂનાધિક હોય સાધુ કે સન્યાસી ધર્મના તત્ત્વોનું પાલન જેટલી ઉગ્રતાથી કરી શકે તે ઉગ્રતાથી શ્રાવક કે સંસારી પોતાના સામાજિક જીવન તથા વ્યવસાયે લીધે કરી ન શકે તેથી શાસ્ત્રકારોએ શ્રાવક કે સંસારીના ધર્મપાલન મર્યાદા બાંધી છે, જ્યારે સાધુ કે સન્યાસીના ધર્મપાલનની મર્યા બાધના તેને સર્વથા ત્યાગી બનવાને સૂચવે છે આ કારણથી જૈન ધર્મ જે વ્રતો શ્રાવકના છે તે જ વ્રતો સાધુના છે, પરંતુ શ્રાવકોના વ્રતો મ દિત હોઈને અણુવ્રતો છે, જ્યારે સાધુઓના વ્રતો મહાવ્રતો છે આશ્રમના કર્તવ્યોનો બોધ અત્ર કરવામા આવતો હોઇ એ મહાવ્રતોની વિવેચના આ શ્લોકથી પ્રારભાય છે શ્રાવકોના આ જ અણુવ્રતો પૂર્વ શ્લોકોમા ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે

પ્રથમ મહાવ્રત અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા છે કે જે એક ત્યાગીએ ગ્રહણ કરવાની છે, સમારીની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા મન વચન અને કાયાવડે હિંસા કરવી, કરાવવી નહિ એવી હોય છે, જ્યારે સાધુ કે સન્યાસીએ તો મન વચન અને કાયાવડે હિંસા કરવી નહિ કરાવવી નહિ, અનુમોદવી નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે પાપ કિંવા કર્મબંધન મન વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગવડે કરવુ, કરાવવુ અને અનુમોદવુ એ ત્રણ કરણદ્વારા થાય છે એટલે એકંદરે નવ કોટિવડે કર્મબંધન થાય છે, અને એ સર્વ પ્રકારની હિંસા ત્યજવાની પ્રતિજ્ઞા એ દીક્ષિતની પહેલી પ્રતિજ્ઞા છે અહીં 'અહિંસા' એટલે શું એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે 'હિંસ્' એટલે ઘાત કરવો એ ધાતુ ઉપરથી 'હિંસા શબ્દ સિદ્ધ થએલો છે, પરંતુ અહિંસા એ નકારાત્મક રૂપ શબ્દ અતિ વિસ્તૃત અર્થનો પ્રતિપાદક છે એક પ્રાણીના દેહથી પ્રાણને છૂટા ન કરવા એમા જ અહિંસાની પૂર્ણતા થઈ જતી નથી શ્રી મહાવીર આચારાંગ સૂત્રમા કહે છે કે–મનુષ્યો હિંસા અનેક હેતુપૂર્વક અનેક પ્રકારે કરે છે એવી કોઇ પણ હિંસા મુનિ કરે નહિ આ માટે શ્રી મહાવીરે કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યા પછી ગૌતમાદિકને પ્રથમ મહાવ્રત–અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા પાંચ ભાવનાઓ સાથે સમજાવી છે

"હે ભગવન્ ! હું સર્વ પ્રાણાતિપાતનો ત્યાગ કરૂં છુ તે એવી રીતે કે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જંગમ (ત્રસ) કે સ્થાવર જીવનો જીવનપર્યંત મન–વચન–કાયાએ કરીને ત્રિવિધે પોતે ઘાત નહિ કરૂં, બીજા પાસે નહિ કરાવુ અને કરનારને નહિ અનુમોદુ તેવા જીવઘાતને પડિક્કમુ છુ, નિંદુ છું ગરહુ છુ અને તેવા સ્વભાવને વોસિરાવુ છુ તેની ભાવનાઓ (૧) મુનિએ ઇર્યાસમિતિ સહિત થઈ વર્તવુ, કારણકે ઇર્યાસમિતિરહિત હોય તે મુનિ પ્રાણાદિકનો ઘાત વગેરે કરતો રહે છે (માર્ગે ચાલતા જીવ જંતુઓનો ઘાત ન થાય તે માટે જોઇ–સભાળીને ચાલવુ તે ઇર્યા સમિતિ) (૨) મુનિએ પાપભરેલુ, સદોષ, દુષ્ટ ક્રિયાસહિત, કર્મબંધકારી છે–એ કરનાર, કલહકારક, દ્વેષયુક્ત, પરિતાપ તથા જીવ–ભૂતનુ ઉપર નમ [illegible] ધારણ ન કરવું પણ પાપરહિત મન ધારણ કરવું (૩)

જે વચન પાપભરેલુ સદોષ, દુષ્ટ ક્રિયાવાળુ, ભૂતોપઘાતક હોય, તેવુ વચન મુનિએ ન ઉચ્ચારવુ પણ પાપરહિત વચન ઉચ્ચારવુ (૪) મુનિએ ભડોપકરણ લેતા–રાખતા સમિતિસહિત વર્તવુ પણ રહિત ન વર્તવુ, કારણકે રહિતપણે પ્રાણાદિનો ઘાત થાય છે (૫) મુનિએ આહાર-પાણી જોઇને વાપરવા, ના જોકે વગરજોયે વાપરવાથી પ્રાણાદિકનો ઘાત થાય છે ”

આ રીતે અહિંસા એ એકલુ સ્થૂળ જીવોના પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ નથી પણ મન વચન કાયાએ કરીને તેમનો અદ્રોહ છે અને તેટલા જ માટે અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે–એકની અવાતકતા નથી મહાત્મા ગાધીજી કહે છે કે—' અહિંસા આજે આપણે જે જાડી વસ્તુ જોઇએ છીએ તે જ નથી કોઇને ન જ મારવુ એ તો છે જ કુવિચાર માત્ર હિંસા છે, ઉતાવળ હિંસા છે મિથ્યા ભાષણ હિંસા છે દ્વેષ હિંસા છે કોઇનું ભૂરૂં ઇચ્છવુ હિંસા છે ' શ્રી મહાવીર ભગવાને પ્રથમ મહાવ્રતની ભાવનાઓ સાથે આપેલી સમજૂતી અને મહાત્મા ગાધીજીના ઉપરના વચનોમાનુ રહસ્ય કેટલુ સમાન છે તે કહી બતાવવાની કશી જરૂર નથી ગ્રથકારે માત્ર થોડા સૂત્રરૂપ શબ્દોમા આ અહિંસાની વ્યાખ્યા કરી બતાવી છે પરતુ ઉપર જણાવેલુ બધુ રહસ્ય તેમા સમાવિષ્ટ થાય છે પૃથ્વી પાણી, વાયુ અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ત્રસ કાય એ છએ કાયાના જીવોની વચન અને કાયા ઉપગત મનના સકલ્પવડે પણ હિંસા ન કરવી એને સક્ષેપમા પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કહેલી છે મુનિએ બીજી બધી વાસનાઓનો ત્યાગ કરેલો જ હોય છે, માત્ર દેહ હોવાથી ક્ષુધા અને તૃષાના નિવારણ અર્થે આહાર-પાણી જોઇએ છે એટલે ત્યાં પણ તે કોઈ પ્રકારે હિંસા ન કરે એવુ તત્ત્વ તે પ્રતિજ્ઞામા સમાવેલુ છે આટલી રહસ્યમય પ્રતિજ્ઞાને માટે મહાભારતના અનુશાસન પર્વમા જે પ્રશસ્તિવાક્યો ઉચ્ચારેલા છે તે સુયોગ્ય લાગે છે

अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दम ।
अहिंसा परम दानमहिंसा परम तप ॥

અર્થાત્—અહિંસા ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉત્તમ દાન અને ઉત્તમ તપ છે મુનિની સત્યવિષયક પ્રતિજ્ઞા પણ વ્યાપક જ હોય મનુએ सत्यपूतां वदेद्वाचं અને मुह्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत् ઈત્યાદિ વાક્યો દ્વારા વાણીનો સંયમ સૂચવ્યો છે અને ગ્રંથકાર તો શાસ્ત્રાનુસાર તેથી વધારે વ્યાપક સંયમ મહેખમાં સૂચવે છે ગમે તેવો દુર્ભિક્ષ કાળ ઉપસ્થિત થાય, છતાં મુનિ ક્રોધ લોભ, ભય કે હાસ્યથી જરા પણ અસત્યની છાયાવાળું વચન ન ઉચ્ચારે, એટલું જ નહિ પણ તેવું વચન અન્યની પાસે ન ઉચ્ચરાવે અને ઉચ્ચારનારને ન અનુમોદે અર્થાત્ મુનિ જો કાંઈ બોલે તે સત્ય જ બોલે અને ક્રોધાદિ દુર્વૃત્તિના ઉભરામાં નહિ પણ શાન્તિથી તથા વિચારપૂર્વક બોલે. શ્રી મહાવીરે બીજા મૃષાવાદ રૂપ વચનદોષના ત્યાગની પાંચ ભાવનાઓ એવી બતાવી છે કે (૧) મુનિએ વિચારીને બોલવું (૨) ક્રોધપૂર્વક બોલવું નહિ, (૩) લોભપૂર્વક બોલવું નહિ (૪) ભયપૂર્વક બોલવું નહિ અને (૫) હાસ્ય કરતાં બોલવું નહિ આ પાંચે ભાવનાઓરૂપી ગળણામાં ગળાઈને ઉચ્ચરાએલું વાક્ય નિર્દોષ સત્ય જ હોય છે તેથી એવું સત્ય જ ઉચ્ચરવાની પ્રતિજ્ઞા એ કોઈ પણ ત્યાગી, સાધુ કે સંન્યાસીએ અવશ્ય કરવાલાયક હોય એ નિઃસંશય છે ઉક્ત સત્ય વાણીને માટે પણ કેટલાક નિયમનોની આવશ્યકતા રહે છે અને તે વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે (૧૩૪)

[હવે ગ્રંથકાર ત્રીજી અને ચોથી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્દેશ સંક્ષેપે કરીને એક શ્લોકમાં કરે છે]

अस्तेयब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा । १३५॥

तुच्छं वस्तु तृणादिकं वरतरं वस्त्रादिकं मूल्यवद् ।
गृह्णीयान विनाऽऽज्ञया क्वचिदहो तन्नायकस्य स्फुटम्॥
सेवेयापि न मैथुनं त्रिकरणैर्दिव्यं च मानुष्यकं ।
सन्नद्धो नवभिश्च गुप्तिभिरहं देहावसानावधिम्॥

અસ્તેય અને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા

ભાવાર્થ—ત્રીજી અસ્તેય પ્રતિજ્ઞા તૃણ આદિ તુચ્છ વસ્તુ હોય કે વસ્ત્ર આદિ મૂલ્યવાળી વસ્તુ હોય, પણ તેના માલેકની ચોખ્ખી રજા લીધા વિના ક્યાય પણ કોઈ વસ્તુ ગ્રહણ નહિ કરું, નહિ કરાવું કરનારને નહિ અનુમોદું ચોથી બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞા દેવ સબંધી, કે મનુષ્ય–તીર્યંચ સબંધી મૈથુન–અબ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ–નવ વાડથી ગુપ્ત રહીને નહિ સેવું, નહિ સેવરાવું, સેવનારને નહિ અનુમોદું–જીવનપર્યંત (૧૩૫)

વિવેચન—અદત્ત–નહિ આપેલી વસ્તુ લેવી તે સ્તેય અથવા ચોરી કહેવાય છે અદત્ત વસ્તુ ન લેવી તે અસ્તેય અથવા અચૌર્ય કહેવાય છે શું સંસારીએ કે શું ત્યાગીએ પારકી વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન જ લેવી જોઈએ, તે તો નીતિનો એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે પરંતુ સંસારીને જે કેટલીક સ્વાભાવિક છૂટ નીતિશાસ્ત્રકાર આપે છે, તે છૂટ ત્યાગીને મળી શકે નહિ. કોઈ નજીવી વસ્તુ હોય અને તે તેના માલીકની પરવાનગી નહિ હોવા છતા લેવી–એવી માન્યતાથી કે તેવી પરવાનગી તેનો માલીક હાજર હોય તો જરૂર આપે, પરન્તુ તેની ગેરહાજરીને કારણે તેવી પરવાનગી લેવાનુ ન બની શકે, તથાપિ તેવી વસ્તુ તેની ગેરહાજરીમા તેની પરવાનગી વિના લેવી એ ચોરી નથી–ચોરબુદ્ધિથી તે લીધી ન હોય તો તે સ્તેય નથી, તેવો નિયમ સંસારીઓને માટે જગતમા પળાતો આવ્યો છે આવી છૂટ સંસારીઓના અસ્તેયના અણુવ્રતમા શાસ્ત્રકારે પણ ઉલ્લેખી છે પરન્તુ ત્યાગી માટેનું અસ્તેય વ્રત તો તેથી ખૂબ આગળ વધેલુ હોય છે આ માટે ગ્રથકાર તુચ્છ વસ્તુ तृणादिकम्‌થી માંડીને મૂલ્યવાન્ वस्त्रादिकं સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન લેવી તેને જ મુનિનું અસ્તેય મહાવ્રત કહે છે અને તે યથાર્થ છે क्वचिद् શબ્દવડે ગ્રથકાર કોઈ પણ સ્થાન કે સંજોગનુ સૂચન કરે છે, અર્થાત્ ગમે તેવા મુશ્કેલીભર્યા પ્રસગે પણ એવી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ ચોરી કરવાની ના કરી મુનિએ પોતાનુ વ્રત ખાડાની ધારે પાળવાનુ છે તેનુ સૂચન કરે છે વીર ભગવાને આ વ્રતની મહત્વ વિસ્તા-

રીતે કહ્યુ છે "ગામ, નગર કે અરણ્યમા રહેતુ, થોડુ કે ઝાઝુ, નાનુ કે મોટુ, સચિત્ત કે અચિત્ત, અણદીધેલુ હુ જીવનપર્યંત, મન વચન કે કાયાએ કરી લઉ નહિ લેવરાવુ નહિ, લેનારને અનુમત કરૂ નહિ, તથા અજ્ઞાનથી નિર્વર્તુ છુ યાવત્ તેના સ્વભાવને વોસરાવુ છુ" આ વ્રતના પાલન અર્થેની પાચ ભાવનાઓ 'આચારાગ' સૂત્રમા નીચે મુજબ કહી છે (૧) કોઇ પણ વસ્તુ, સાધન કે સગવડ અપરિમિત નહિ પણ પરિમિત-મર્યાદા બાધેલી માગવી (૨) આહાર પાણી ગુરૂની પરવાનગી લઇને વાપરવા (૩) કાળ-ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાધીને વસ્તુ લેવી (૪) ફરી-ફરી તેની હદ બાધવામા સાવધ રહેવુ કારણકે એવી હદ નહિ બાધવાથી અજાતનું ભાન ભૂલાઈ જાય છે (૫) સાધર્મિક પાસેથી પણ પરિમિત વસ્તુ-સાધન લેવા મહાત્મા ગાધીજી પણ હદ બાધ્યા વિનાના પરિગ્રહને કે અસયમપૂર્વક વાપરેલી વસ્તુને 'સ્તેય' -ચોરી લેખે છે તે કહે છે "ચોરી નહિ કરવાના સિદ્ધાન્ત ઘણા ઉડા છે પોતાને જે ચીજની જરૂર ન હોય તેવી ચીજ તેના માલેકની લેવી તે પણ ચોરી જ છે દાખલા તરીકે મને જરૂર હોય તેના કરતા જો હું વધારે ફળ ખાઉ તો તે ચોરી ગણાય અર્થ વગરની જરૂરીઆતા વધારીને આપણે અજાણપણે ચોર બનીએ છીએ" મહાભારતના અનુશાસન પર્વમા પણ અસ્તેયની પુષ્ટિ નીચેના શ્લોક વડે કરવામા આવી છે

अरण्ये विजने न्यस्त परस्व दृश्यते यदा।
मनसाऽपि न इच्छति ते नरा स्वर्गगामिन ॥

અથાત્—અરણ્યમા કે નિર્જન સ્થાનમા પરાયુ દ્રવ્ય પડેલુ જોવામા આવે તે મન વડે પણ લેવાની ઈચ્છા જેઓ ન કરે તેઓજ સ્વર્ગના અધિકારી છે

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા સક્ષેપે કરીને ચતુર્થ-બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલ છે સસારત્યાગી કે સન્યાસીએ સ્વસ્ત્રી કે પરસ્ત્રી સાથેના મૈથુનનો તો ત્યાગ જ કરેલો હોય છે, પરતુ તે પોતાના મન વડે અબ્રહ્મચર્ય ન સેવે કિંવા તેના મનમા વિષયવિકારની જાગૃતિ ન થાય તે માટેની મુખ્યતાએ કરીને આ પ્રતિજ્ઞા છે દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચ

અસ્તેય અને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ત્રીજી અસ્તેય પ્રતિજ્ઞા તૃણુ આદિ તુચ્છ વસ્તુ હોય કે વસ્ત્ર આદિ મૂલ્યવાળી વસ્તુ હોય, પણુ તેના માલેકની ચોખ્ખી રજા લીધા વિના ક્યાંય પણુ કાંઈ વસ્તુ ગ્રહણુ નહિ કરૂં, નહિ કરાવું કરતને નહિ અનુમોદું ચોથી બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞા દેવ સબંધી, કે મનુષ્ય–તીર્યંચ સબંધી મૈથુન–અબ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ–નવ વાડથી ગુપ્ત રહીને નહિ સેવું, નહિ સેવરાવું, સેવનારને નહિ અનુમોદું–જીવનપર્યંત (૧૩૫)

વિવેચન—અદત્ત–નહિ દેવાયલી વસ્તુ લેવી તે સ્તેય અથવા ચોરી કહેવાય છે અદત્ત વસ્તુ ન લેવી તે અસ્તેય અથવા અચૌર્ય કહેવાય છે શું સંસારીએ કે શું ત્યાગીએ કોઇની વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન જ લેવી જોઇએ, તે તો નીતિનો એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે, છતાં સંસારીને જે કેટલીક સ્વાભાવિક છૂટ નીતિશાસ્ત્રકાર આપે છે, તે છૂટ ત્યાગીને મળી શકે નહિ. કોઇ નજીવી વસ્તુ હોય અને તે તેના માલીકની પરવાનગી નહિ હોવા છતાં લેવી–એવી માન્યતાથી કે તેવી પરવાનગી તેનો માલીક હાજર હોય તો જરૂર આપે, પરન્તુ તેની ગેરહાજરીને કારણે તેવી પરવાનગી લેવાનું ન બની શકે, તથાપિ તેવી વસ્તુ તેની ગેરહાજરીમાં તેની પરવાનગી વિના લેવી એ ચોરી નથી–ચોરબુદ્ધિથી તે લીધી ન હોય તો તે સ્તેય નથી, તેવો નિયમ સંસારીઓને માટે જગતમાં પળાતો આવે છે આવી છૂટ સંસારીઓના અસ્તેયના અણુવ્રતમાં શાસ્ત્રકારે પણુ ઉલ્લેખી છે પરન્તુ ત્યાગી માટેનું અસ્તેય વ્રત તો તેથી ખૂબ આગળ વધેલું હોય છે આ માટે ગ્રંથકાર तुच्छ वस्तु तृणादिकम्‌થી માંડીને મૂલ્યવાન્ वस्त्रादिकं સુધીની કોઈ પણુ વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન લેવી તેને જ મુનિનું અસ્તેય મહાવ્રત કહે છે અને તે યથાર્થ છે क्वचिद् શબ્દદ્વારે ગ્રંથકાર કોઇ પણુ સ્થાન કે સંજોગનું સૂચન કરે છે, અર્થાત્ ગમે તેવા મુશ્કેલીભર્યા પ્રસંગે પણુ એવી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ ચોરી કરવાની ના કહી મુનિએ પોતાનું વ્રત ખાંડાની ધારે પાળવાનું છે તેનું સૂચન કરે છે વીર ભગવાને આ વ્રતને અભ્યંગિના

રીતે કહ્યુ છે " ગ્રામ, નગર કે અરણ્યમા રહેતુ, થોડુ કે ઝાઝુ, નાનુ કે મોટુ, સચિત્ત કે અચિત્ત, અણદીધેલુ કઈ પણ જીવનપર્યંત, મન વચન કે કાયાએ કરી લઉ નહિ લેવરાવુ નહિ, લેનારને અનુમત કરું નહિ, તથા એ પાતકથી નિવર્તુ છુ યાવત્ તેવા સ્વભાવને વોસરાવુ છુ " આ વ્રતના પાલન અર્થેની પાચ ભાવનાઓ 'આચારાગ' સૂત્રમા નીચે મુજબ કહી છે (૧) કોઇ પણ વસ્તુ, સાધન કે સગવડ અપરિમિત નહિ પણ પરિમિત-મર્યાદા બાધેલી માગવી (૨) આહાર પાણી ગુરુની પરવાનગી લઇને વાપરવા (૩) કાળ-ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાધીને વસ્તુ લેવી (૪) ફરી-ફરીને તેની હદ બાધવામા સાવધ રહેવુ કારણકે એવી હદ નહિ બાધવાથી અદત્તનુ દાન લેવાઈ જાય છે (૫) સાધર્મિક પાસેથી પણ પરિમિત વસ્તુ-સાધન લેવા મહાત્મા ગાધીજી પણ હદ બાધ્યા વિનાના પરિગ્રહને કે અસયમપૂર્વક વાપરેલી વસ્તુને સ્તેય -ચોરી લેખે છે તે કહે છે ' ચોરી નહિ કરવાનો સિદ્ધાન્ત ઘણો ઉડો છે પોતાને જે ચીજની જરૂર ન હોય તેવી ચીજ તેના માલેકની લેવી તે પણ ચોરી જ છે [illegible] ખાના તરીકે મને જરૂર હોય તેના કરતા જો હું વધારે ફળ ખાઉ તો તે ચોરી ગણાય અર્થ જગતની જરૂરીઆતો વધારીને આપણે અજાણપણે ચોર બનીએ છીએ " મહાભારતના અનુશાસન પર્વમા પણ અસ્તેયની પુષ્ટિ નીચેના શ્લોક વડે કરવામા આવી છે

अरण्ये विजने न्यस्त परस्व दृश्यते यदा।
मनसाऽपि न इच्छति ते नरा स्वर्गगामिन ॥

અર્થાત્—અરણ્યમાં કે નિર્જન સ્થાનમા પરાયુ ધન પડેલુ જોવામા આવે તે મન વડે પણ લેવાની ઈચ્છા જેઓ ન કરે તેઓજ સ્વર્ગના અધિકારી છે

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા સક્ષેપે કરીને ચતુર્થ-બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલો છે સસારત્યાગી કે સન્યાસીએ સ્વસ્ત્રી કે પરસ્ત્રી સાથેના મૈથુનનો તો ત્યાગ જ કરેલો હોય છે પરતુ તે પોતાના મન વડે અબ્રહ્મચર્ય ન સેવે કિંવા તેના મનમા વિષયવિકારની જાગૃતિ ન થાય તે માટેની મુખ્યત્વે કરીને આ પ્રતિજ્ઞા છે દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચ

અસ્તેય અને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ત્રીજી અસ્તેય પ્રતિજ્ઞા તૃણ આદિ તુચ્છ વસ્તુ હોય કે વસ્ત્ર આદિ મૂલ્યવાળી વસ્તુ હોય, પણ તેના માલેકની ચોખ્ખી રજા લીધા વિના ક્યાય પણ કાંઈ વસ્તુ ગ્રહણુ નહિ કરૂં, નહિ કરાવું, કરતાને નહિ અનુમોદું ચોથી બ્રહ્મચર્ય પ્રતિજ્ઞા દેવ સબધી, કે મનુષ્ય-તીર્યંચ સબંધી મૈથુન-અબ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ-નવ વાડથી ગુપ્ત રહીને નહિ સેવું નહિ સેવરાવુ સેવનાને નહિ અનુમોદું-જીવનપર્યંત (૧૩૫)

વિવેચન—અદત્ત-નહિ દેવાયલી વસ્તુ લેવી તે સ્તેય અથવા ચોરી કહેવાય છે અદત્ત વસ્તુ ન લેવી તે અસ્તેય અથવા અચૌર્ય કહેવાય છે શુ સસારીએ કે શુ ત્યાગીએ કોઇની વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન જ લેવી જોઇએ, તે તો નીતિનો એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે, છતા સસારીને જે કેટલીક સ્વાભાવિક છૂટ નીતિશાસ્ત્રકાર આપે છે, તે છૂટ ત્યાગીને મળી શકે નહિ કોઇ નજીની વસ્તુ હોય અને તે તેના માલીકની પરવાનગી નહિ હોવા છતા લેવી-એવી માન્યતાથી કે તેવી પરવાનગી તેનો માલીક હાજર હોય તો જરૂર આપે, પરન્તુ તેની ગેરહાજરીને કારણે તેવી પરવાનગી લેવાનુ ન બની શકે, તથાપિ તેવી વસ્તુ તેની ગેરહાજરીમા તેની પરવાનગી વિના લેવી એ ચોરી નથી-ચોરબુદ્ધિથી તે લીધી ન હોય તો તે સ્તેય નથી, તેવો નિયમ સસારીઓને માટે જગતમા પળાતો આવ્યો છે આવી છૂટો સસારીઓના અસ્તેયના આપુનતમા શાસ્ત્રકારે પણ ઉલ્લેખી છે પરન્તુ ત્યાગી માટેનુ અસ્તેય વ્રત તો તેથી ખૂબ આગળ વધેલુ હોય છે આ માટે ગ્રથકાર તુચ્છ વસ્તુ તૃણાદિકમૂથી માંડીને મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રાદિક સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન લેવી તેને જ મુનિનું અસ્તેય મહા વ્રત કહે છે અને તે યથાર્થ છે ક્વચિદ્ શબ્દવડે ગ્રથકાર કોઇ પણ સ્થાન કે સજોગનુ સૂચન કરે છે, અર્થાત્ ગમે તેવા મુશ્કેલીભર્યા પ્રસગે પણ એવી સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ ચોરી કરવાની ના કહી મુનિએ પોતાનુ વ્રત અખંડિત ધરે પાળવાનુ છે તેનુ સૂચન કરે છે વીર ભગવાને આ વ્રતને સહજ વિસ્તા

ટીને કહ્યુ છે " ગામ, નગર કે અરણ્યમા રહેતુ, થોડુ કે ઝાઝુ, નાનુ કે મોટુ, સચિત્ત કે અચિત્ત, અણદીધેલુ હું જીવનપર્યંત, મન વચન કે કાયાએ કરી લઉ નહિ, લેવરાવુ નહિ, લેનારને અનુમત કરૂ નહિ, તથા અદત્તા ાનથી નિવર્તુ છુ યાવત્ તેવા સ્વભાવને વોસરાવુ છુ " આ વ્રતના પાલન અર્થેની પાચ ભાવનાઓ 'આચારાગ' સૂત્રમા નીચે મુજબ કહી છે (૧) કોઇ પણ વસ્તુ, સાધન કે સગવડ અપરિમિત નહિ પણ પરિમિત-મર્યાદા બાધેલી માગવી (૨) આચાર્ય પાસેથી ગુરુની પરવાનગી લઇને વાપરવા (૩) કાળ-ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાધીને વસ્તુ લેવી (૪) ફરી-ફરીને તેની હદ બાધવામા સાવધ રહેવુ કારણકે એવી હદ નહિ બાધવાથી અ જાનુ દાન લેવાઈ જાય છે (૫) સાધર્મિક પાસેથી પણ પરિમિત વસ્તુ-સાધન લેવા મહાત્મા ગાધીજી પણ હદ બાધ્યા વિનાના પરિગ્રહને કે અસયમપૂર્વક વાપરેલી વસ્તુને સ્તેય —ચોરી લેખે છે તે કહે છે ચોરી નહિ કરવાનો સિદ્ધાન્ત ઘણો ઊડો છે પોતાને જે ચીજની જરૂર ન હોય તેવી ચીજ તેના માલેકની લેવી તે પણ ચોરી જ છે દાખલા તરીકે મને જરૂર હોય તેના કરતા જો હું વધારે ફળ ખાઉ તો તે ચોરી ગણાય અર્થ વગરની જરૂરીઆતો વધારીને આપણે અજાણપણે ચોર બનીએ છીએ" મહાભારતના અનુશાસન પર્વમા પણ અસ્તેયની પુષ્ટિ નીચેના શ્લોક વડે કરવામા આવી છે

अरण्ये विजने न्यस्त परस्व दृश्यते यदा।
मनसाऽपि न इच्छति ते नरा स्वर्गगामिन ॥

અર્થાત્—અરણ્યમા કે નિર્જન સ્થાનમા પરાયુ દ્રવ્ય પડેલુ જોવામા આવે તે મન વડે પણ લેવાની ઇચ્છા જેઓ ન કરે તેઓજ સ્વર્ગના અધિકારી છે

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા સક્ષેપે કરીને ચતુર્થ-બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલો છે સસારત્યાગી કે સન્યાસીએ સ્વસ્ત્રી કે પરસ્ત્રી સાથના મૈથુનનો તો ત્યાગ જ કરેલો હોય છે, પરતુ તે પોતાના મન વડે અબ્રહ્મચર્ય ન સેવે કિંવા તેના મનમા વિષયવિકારની જાગૃતિ ન થાય તે માટેની મુખ્યતાએ કરીને આ પ્રતિજ્ઞા છે દેવ, મનુષ્ય કે ત

સબધી અબ્રહ્મચર્ય મન–વચન અને કાયાએ કરીને ન સેવવુ, ન સેવરાવવુ કે ન સેવતાને અનુમોદવુ તે ત્રિકરણે અને ત્રિયોગે બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા છે આ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે ગ્રથકાર નવ ગુપ્તિ અથવા બ્રહ્મચર્ય-પાલનની નવ વાડોનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વાડો પૂર્વે શ્લોક ૧૭–૧૮ના વિવેચનમા આપવામા આવી છે મહાવીર સ્વામી આ નવ વાડોનો સમાવેશ થાય તેવી પાચ ભાવનાઓ કહે છે (૧) મુનિએ વારવાર સ્ત્રીની કથા કરવી નહિ કારણકે તેથી શાતિનો ભગ થાય છે (૨) મુનિએ સ્ત્રીની મનોહર ઇંદ્રિયો વારવાર જોવી–ચિંતવવી નહિ (૩) મુનિએ પૂર્વે સ્ત્રી સાથે રમેલી વિષયક્રીડાઓ સભારવી નહિ (૪) મુનિએ રસભરેલુ અને અધિક ખાનપાન કરવુ નહિ (૫) મુનિએ સ્ત્રી, પશુ તથા નપુસકથી ઘેરાયેલા શય્યા તથા આસન સેવવા નહિ નવ વાડો કે આ પાચ ભાવનાઓમા જો એક ત્યાગી કે સન્યાસીનું ચિત્ત સ્થિર ન થયુ હોય તો તે ભલે દેહ વડે અબ્રહ્મચર્ય સેવતો હોય અને કદાચ વાણીવડે પણ અબ્રહ્મચર્ય ન સેવતો હોય, છતા મન વડે તો અબ્રહ્મચર્ય સેવવાના બાજુએ પ્રસગોમાથી તેને પસાર થવુ પડે છે અને તે સમયે તેનુ નિર્બળ મન વિષયસેવનમા મત્ત થયા વિના રહેતુ નથી કથા–વ્યાખ્યાનમા દેવો દેવી અને અપ્સરાઓના પ્રસગો આવે છે, સભા કે પ્રસગમા વસ્ત્રાભરણથી સજ્જ થએલી મનોહર સ્ત્રીઓની ઉપસ્થિતિ હોય છે, અતિથિસત્કારનો ધર્મ સમજેલા આપણા આર્ય સ્ત્રીપુરુષો ત્યાગી અને સન્યાસીને ભાવપૂર્વક નોતરી વિવિધ રસયુકત ભોજન વહોરાવે છે, એવા એવા પ્રસગોમા જો એક ત્યાગી સાવધાન ન રહે તો તેનુ મન વિષયરસથી પરિપ્લાવિત થાય, તેને દેવોની ગાધર્વોની અને સ્ત્રીપુરુષોની જ નહિ પણ પૂર્વાશ્રમમા પોતે સેવેલી વિષયક્રીડાઓનું સ્મરણ થાય અને મન જ વાણી તથા કાયાને કર્મોમા પ્રેરનાર હોવાથી એવા મનવાળા ત્યાગીનુ પતન થતા વાર લાગતી નથી એટલાજ માટે ધર્મોના ગ્રંથોમા પણ ત્યાગીના બ્રહ્મચર્યપાલનને માટે તેમ જ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને માટે એવુ સૂચન કરેલુ છે કે, તેમણે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો, તેમની સાથે બોલવુ નહિ, તેઓ વિષેની કથા કરવી નહિ તથા સાભળવી નહિ સ્ત્રીઓના સ્થાનમા

જવુ નહિ, સ્ત્રીઓએ સ્પર્શેલુ વસ્ત્ર ધારણ કરવુ નહિ કે મૈથુનાસક્ત પશુ-પક્ષીઓને જોવા પણ નહિ. ભોજન પણ વિષયાસક્તિનુ કારણભૂત થાય છે, તેથી તેના નિવારણ માટે એવુ કહ્યુ છે કે—

एककालं चरेद्भैक्ष्य न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्ता हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

અર્થાત્—સન્યાસીએ કેવળ એક સમય ભિક્ષા માગીને ભોજન કરવુ, થોડુ ખાવુ, વધારે ભોજન કરવાથી તેને સ્ત્રી આદિ વિષયોની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થશે (૧૩૫)

દૃષ્ટાંત—લક્ષ્મણા નામની એક રાજકન્યા પૂર્વોપાર્જિત કર્મે કરીને ચોરીમા જ રડાપો પામી કાળક્રમે તેણે દીક્ષા અગીકાર કરી અને વિવિધ મહાવ્રતો આદિની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી એક સમયે તેણે કામક્રીડા કરતા ચકલાના યુગલને જોયુ અને તેણે વિચાર્યુ કે "શ્રી અરિહત દેવે આ ક્રીડાની આજ્ઞા કેમ નહિ આપી હોય ? શ્રી અરિહત દેવ વેદના ઉદયવાળાના દુ:ખને નથી જાણતા " પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુસકવેદ એવા ત્રણ વેદ છે અને એ ત્રણે વેદમા ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ કામવાસના હોય છે સાધ્વી લક્ષ્મણાને આ પક્ષીયુગલને જોઈને આવો વિચાર તો થયો ખરો, પરતુ તુરત જ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા સાભરી અને આવા મનોગત વિચારને માટે પસ્તાવો થયો પરન્તુ લજ્જાને લીધે તેણે આ દુર્વિચાર માટે ગુરૂ પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત ન લીધુ, અને પોતાની મેળે જ તેના નિવારણ માટે પચાસ વર્ષ સુધી પુષ્કળ તપશ્ચર્યા કરી છતા મનમા શલ્ય રાખીને કરેલી તપશ્ચર્યાનું ફળ તેને માનસિક અબ્રહ્મચર્યના દોષમાથી મુક્ત કરી શક્યુ નહિ (૧૩૫)

[મુનિએ કરવાની પાચમી અપરિગ્રહ પ્રતિજ્ઞા નીચેના શ્લોકમા કહી છે]

निष्परिग्रहप्रतिज्ञा । १३६ ॥

त्यक्त क्षेत्रगृह च रूप्यकनक धान्य कुटुम्ब धन
हस्त्यश्वादिपरिग्रहश्च निखिलो नेच्छेयमेन पुन

यद्यद्धर्मसहायकोपकरणं गात्रं च पात्रादिकं ।
लेशेनापि न तत्र लोभममता कुर्यां समे कोटिभिः ॥

પરિગ્રહત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ક્ષેત્ર, ઘર, સોનુ, રૂપુ, ધન, ધાન્ય, કુટુંબપરિવાર વગેરે થોડા આદિ સઘળા પરિગ્રહનો મે ત્યાગ કર્યો છે, તે પરિગ્રહની હવે કદી પણ ઈચ્છા નહિ કરૂં, નહિ કરાવું, કરતાને નહિ અનુમોદું વળી જે જે ધર્મમા સહાય કરનાર વસ્ત્ર પાત્ર શરીર વગેરે ઉપકરણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે રાખવાની જરૂર પડે તે રાખીશ, પણ તેમાએ લેશ માત્ર લોભ કે મમતા–મૂર્છા નવ કોટિએ કરી નહિ રાખું (૧૩૬)

વિવેચન—સંસારના સુખોપભોગ તથા તેના સાધનો ત્યજીને–તે ઉપરનો મોહ તથા મમતા છોડીને સાધુ–મુનિ થવા છતા એ દશામાએ પૂર્વની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિમા મમત્વ ઉત્પન્ન થાય તેટના માટે અને સાધુદશામા જે દેહનિર્વાહ તથા સંયમનિર્વાહ માટેના સાધનો હોય તેમા લોભબુદ્ધિ કે મમતા ન જાગે, તે માટેની આ નિષ્પરિગ્રહ પ્રતિજ્ઞા છે આચારાંગ સૂત્રમા આ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે નાક, કાન આંખ, જિહ્વા અને ત્વચા એ પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયનો સંયમ કરવાની સૂચના કરેલી છે અને તે યથાર્થ છે, કારણકે ઇંદ્રિયોદ્વારા જ ચિત્ત આસક્ત થાય છે અને આસક્તિને લીધે પરિગ્રહની ઈચ્છા ઉદ્ભવે છે કહ્યુ છે કે—

दधति तावदमी विषया सुखं ।
स्फुरति यावदियं हृदि मूढता ॥
मनसि तत्त्वविदां तु विवेचके ।
क्व विषया क्व सुखं क्व परिग्रहा ॥

અર્થાત્—જ્યાસુધી હૃદયમા મૂઢતા સ્ફુરે છે, ત્યાંસુધી ઇંદ્રિયોના વિષયો મનુષ્યોને સુખ આપે છે, પરન્તુ તત્ત્વવેત્તાઓ અને સારાસારના વિવેચકોને મન તો એ ઇંદ્રિયોના વિષયો તે વિષયસુખો કે પરિગ્રહો બધુએ કશા લેખામા નથી તાત્પર્ય એ છે કે નિષ્પરિગ્રહી થવા માટે

ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતું વિષયોનું આગમન રોકવું જોઈએ અને એ રીતે એક મુનિ પોતાની એ જટિલ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરી શકે છે

દૃષ્ટાંત—એક નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ પરિગ્રહબુદ્ધિ રાખવાથી પરિગ્રહ અને મમત્વનો પરિવાર કેટલો મોટો વધે છે તેના એક દૃષ્ટાંત છે એક સાધુ વનમાં પર્ણકુટિ બાંધીને રહેતો હતો, અને એકાંતે નગ્ન જોગીના વસ્ત્રો એ કલ્પાંતર મે તુબ્ય ક એમાંદ દર્ભશય્યા વિના બીજો કશો તેને પરિગ્રહ હતો નહિ એકદા તેણે જોયું કે જંગલમાંથી પર્ણકુટિમાં આવેલા કોઈ ઉંદરે પોતાનું લંગોટીનું વસ્ત્ર કે જે ધોઈને સૂકવ્યું હતું તે કાતરી નાખીને નિરુપયોગી બનાવી મૂક્યું છે, એટલે તેને પોતાના વસ્ત્ર-પાત્ર આદિના રક્ષણની ચિંતા થઈ ઉંદરના ભયથી રહિત થવા માટે તેણે એક બિલાડી પાળી, એટલે ઉંદરો કુટિમાં આવતા બંધ થયા અને વસ્ત્ર-પાત્ર સુરક્ષિત રહ્યા, પરન્તુ હવે બિલાડીના પોષણ માટે દૂધ જોઈએ તે લાવવાની સાધુને ચિંતા થઈ વનમાં તો ફળ કે કંદ મળે-દૂધ મળે નહિ એટલે સાધુએ નગરમાં જઈને એક દૂઝણી ગાય આણી કુટિના આંગણામાં બાંધી એ ગાયના દૂધથી બિલાડીનું પોષણ થવા લાગ્યું, પરન્તુ ગાયના પોષણની નવી ચિંતા સાધુને ઊભી ગાયને માટે ઘાસ જોઈએ, તે માટે પોતાના સ્થાનની આસપાસની જમીન ખેડીને સાધુએ ત્યાં જુવાર વાવી જુવારની કડબથી ગાયનું પોષણ કરવાની સાધુની ધારણા હતી પરન્તુ એ ખેતર ખેડાયેલું જોઈને રાજાના સેવકો જમીનનો કર લેવા આવ્યા। સાધુ પાસે ધન હતું નહિ એટલે સેવકો તેને કેદ કરીને રાજા પાસે લઈ ગયા આ અકિંચન સાધુને કેદી તરીકે જોઈને રાજાને આશ્ચર્ય થયું અને પૂછ્યું કે 'હે સાધુવર્ય। તમારી આ દશા શાથી થઈ?" સાધુએ જવાબ દીધો કે 'હે રાજન્। મારી આ દશા કરાવનાર માત્ર એક લંગોટી પ્રત્યેની મારી મમત્વબુદ્ધિ છે" એમ કહીને પોતે ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે પરિગ્રહબુદ્ધિમાં સપડાતો ગયો તેની કથા સાધુએ કહી સાંભળાવી રાજાએ સાધુ[illegible] આપી અને તેને મુક્ત કર્યો, પરન્તુ સાધુએ તત્ક્ષણ જોઈ લીધું [illegible] મમત્વ અને ત્યાગી દશામાં [illegible]

મમત્વ, બેઉ આત્માને બન્ધનકારક તો છે જ જ્યાસુધી પ્રત્યેક વસ્તુમા નિર્મમત્વ બુદ્ધિ થતી નથી, ત્યાસુધી વાસના છૂટવા પામતી નથી આવી સમજણ ઉત્પન્ન થતા જ તેણે મત્સ્ય બધા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને આત્મ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી (૧૩૬)

[મહાવ્રતો પૂરા થતા હવે અ ય પાપસ્થાનકોના ત્યાગ વિષેની મુનિની પ્રતિજ્ઞા વિષે આ પ્રકાર કથન કરે છે]

क्रोधमानपरिहारप्रतिज्ञा । १३७॥

कुर्या नो मनसाऽपि कोपमरिपु प्राणापहारिष्वपि।
सूरिस्कन्धकशिष्यवत् समतया क्षान्ति विदध्यां पराम्
देवेन्द्रेण च चक्रिणाऽपि बहुशस्तोष्टूय्यमानोऽप्यहं
गर्व नैव वहेयमल्पमपि मद्देहावसानावधिम् ॥

ક્રોધ-માન-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ગમે તેવો શત્રુ માર માર કરતો પ્રાણ લેવા આવશે તોપણ તેના પ્રત્યે મનથી પણ ક્રોધ નહિ કરુ કિન્તુ સ્કન્ધક સૂરિના પાચસો શિષ્યોએ જેવી ક્ષમા રાખી તેની રીતે સમભાવ રાખીને હું પણ પરમ ક્ષમા રાખીશ દેવેન્દ્ર કે ચક્રવર્તી જેવા આવીને અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરે તોપણ લેશ માત્ર ગર્વ-અભિમાન નહિ કરુ જ્યાસુધી આ દેહ રહેશે, ત્યાસુધી એ પ્રતિજ્ઞા પાળીશ (૧૩૭)

વિવેચન—ક્રોધરૂપી ચાડાલનો ત્યાગ કરવો અને ક્ષમારૂપી ખડ્ગને ધારણ કરવુ એટલુ જ નહિ પણ પ્રાણ જવાનો પ્રસગ આવે તોપણ મુનિએ શત્રુ ઉપર ક્રોધ ન કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમા રહેલી છે, અને તેને માટે સ્કન્ધક મુનિના શિષ્યોનો અક્રોધ કિંવા ક્ષમાને આ દર્શરૂપે મૂકી છે ક્રોધી મનુષ્યના ક્રોધને સામા ક્રોધવડે જીતી શકાતો નથી પરન્તુ ક્ષમારૂપી ખડ્ગ વડે જીતી શકાય છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા પણ મુનિએ ક્રોધની સામે ક્રોધ ન કરવાનુ કહ્યુ છે —

अक्कोसिज्ज परो भिक्खु न तेसिं पडिसजले।
सरिसो होइ बालाण तम्हा भिक्खू न मजले॥

અર્થાત્—કોઈ આપણો નિરસ્કાર કરે તો તેની ઉપર સામો ક્રોધ કરવો નહિ, કારણકે તે તો બાલીશતા છે માટે મુનિએ ક્રોધ ન કરવો

સ્કંધક મુનિના શિષ્યોની ક્ષમાવૃત્તિ અદ્ભુત અને અપૂર્વ છે શ્રાવસ્તી નગરીમા જિતશત્રુ રાજાનો પુત્ર સ્કન્ધક નામે હતો તે રાજાને પુરંદરયશા નામની એક કન્યા હતી તેને રાજાએ કુંભકાર નગરના રાજા દંડકને પરણાવી હતી તે દંડક રાજાને પાલક નામનો દુષ્ટ પુરોહિત હતો. કાલક્રમે સ્કન્ધકે શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કર્યો એકદા પાલક પુરોહિત કાંઈ રાજકાર્ય માટે શ્રાવસ્તી નગરીએ આવ્યો તેણે રાજસભામા મુનિઓની નિંદા કરી તે સાભળી સ્કન્ધકે તેનો પરાજય કરી નિરુત્તર કર્યો, ત્યેથી પાલક સ્કન્ધકની ઉપર દ્વેષ ધારણ કરતો સ્વસ્થાને ગયો કાળક્રમે સ્કંધકે પાંચસો માણસોની સાથે દીક્ષા લીધી એક વાર સ્કંધક આચાર્ય એ ૫૦૦ સાધુઓ સાથે કુંભકાર નગરના ઉપવનમા આવ્યા. તેમના આવવાના ખબર સાભળી પાલકે સ્કન્ધક ઉપરનુ પ્રથમનુ વેર વાળવા ઉપવનમા નયમથી ગુપ્ત રીતે વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો દાટી રાખ્યા. પછી તેણે રાજાને કહ્યુ કે "હે સ્વામી! આપણા ગામના ઉપવનમા પેલો સ્કંધ સાધુવેશે આવ્યો છે અને સાથે ૫૦૦ યોદ્ધાઓને પણ સાધુવેશે રાખ્યા છે તેઓ પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્રો ઉપવનમા દાટ્યા છે જ્યારે તમે તેને વંદન કરવા જશો, ત્યારે તે તમને મારીને તમારૂ રાજ્ય લઈ લેવાનો છે આપને મારા વચન પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો આપ જાતે જઈને ઉપવનના સંતાડેલા શસ્ત્રો જોઈ ખાત્રી કરો " તે સાભળી રાજા પાલકની સાથે ઉદ્યાનમા ગયો અને પાલકે તો સંતાડેલા શસ્ત્રો કાઢી બતાવ્યા તે જોઈને રાજાએ ક્રોધથી સર્વ સાધુઓને બંધાવીને તે પાલકને જ સોંપ્યા, અને તેને કહ્યુ કે 'તારી મરજીમા આવે તે શિક્ષા આ સર્વને કર" પાલકે તે બધાને ઘાણીમા ઘાલીને પીલી નાખવાની સજા કરી ઉસ્વરની તથા મરણની ઇચ્છાથી રહિત [illegible] ઓએ અંતિમ આરાધના કરી

ઘાણી પાસે બાંધી રાખી એક પછી એક સાધુને ઘાણીમાં નાખી પીલવા મા યા સ્કન્ધકે કિંચિત્ પણ ખેદ કર્યા વિના વિચાર્યું

भिन्न शरीरतो जीवो जीवाद्भिन्नश्च विग्रह ॥
विदन्निति वपुर्नाशेऽप्यन्त खिद्येत क कृती ॥

અર્થાત્—જીવ શરીરથી ભિન્ન છે અને શરીર જીવથી ભિન્ન છે એ પ્રમાણે જાણનાર કયો પંડિત પુરુષ શરીરનો નાશ થાય તોપણ અંત કરણમાં ખેદ ધારણ કરે ? મુનિઓ પણ શત્રુ તથા મિત્રને સમાન દૃષ્ટિથી જોનારા અને ક્ષમારૂપી ધનવાળા હતા, તેઓ પાલક ઉપર જરા પણ ક્રોધ ન કરતા મૃત્યુ પામી મોક્ષે ગયા એ પ્રમાણે ૪૯૮ સાધુઓનો નાશ થયો છેવટે એક કિશોર વયના સાધુને પીલવા તયાર થએલા પાલકને સ્કન્ધકે કહ્યું 'હે પાલક ! આ દયા કરવાયોગ્ય બાળકને પીલાતો જોવા હું શક્તિમાન નથી માટે તેની પહેલાં મને પીલ, અને પછી તેને પીલજે ' આ સાંભળીને સ્કન્ધકને વધારે દુખી કરવાની ઇચ્છાથી પાલકે સ્કન્ધકના દેખતા જ તે સાધુને પીલવા માંડ્યો સાધુ તો ધૈર્યવાન હોઇ શાન્ત ભાવે મરણ પામ્યો, પરન્તુ પાલકના નિર્ઘૃણ કૃત્યથી સ્કન્ધકને બહુ ક્રોધ ચડ્યો, અને તેમણે ઇચ્છ્યું કે હવે આવતે ભવે હું આ દુષ્ટ પાલકને તથા તેના રાજાને અને નગરને બાળી નાખું ત્યાં પીલાઇને મૃત્યુ પામી તે વહ્નિકુમારમાં દેવ થયા અને અતિ ક્રોધપૂર્વક તેમણે કુંભકાર નગરને તથા આખા દેશને બાળી નાખ્યા ત્યાં થએલું અરણ્ય દંડક રાજાના નામ ઉપરથી દંડ કારણ્યને નામે ઓળખાયું આમાં શાન્ત ભાવે મૃત્યુનો સત્કાર કરનાર પાંચસો સાધુઓનો અક્રોધ કિંવા ક્ષમાજ બોધ લેવાયોગ્ય છે અને મુનિએ તે દાખલાના જેવી જ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે પ્રાણાપ હરણનો પ્રસંગ આવે તોપણ ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવનાર મુનિ એવું જ ચિંતન કરે કે,

धीरेण हि मरिगव्वं काउरिसेण हि अवस्स मरिअव्व ।
तम्हा अवस्समरणे वर खु धीरत्तणे मरण ॥

અર્થાત્—ધીરાને મરવું છે કાયરને પણ અવશ્ય મરવું છે મરવું અવશ્ય છે તો ધીરપણે મરવું જ સારું છે

માન અથવા ગર્વના અનેક કારણો હોય છે, પરન્તુ સંસારી અને ત્યાગીઓના તે કારણો જૂદાં હોય છે સંસારીને પોતાની ઋદ્ધિનું માન-અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો ત્યાગીને કોઈ વાર પોતાની સિદ્ધિનું અભિમાન આવવાનો સંભવ છે સંસારીને પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે અધિકારથી માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તો ત્યાગીને પોતાનું જ્ઞાન કદાચ માન ઉત્પન્ન કરનારું થઇ પડે માનનો જે સંભવ સંસારીઓને માટે હોય છે, તે સંભવ ત્યાગીઓને માટે પણ હોય છે, અને જ્યાં માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ, ત્યાં ત્યાં તીના જ્ઞાન, સંયમ અને સિદ્ધિમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી આ કારણથી માનપરિહારની પ્રતિજ્ઞાનો પરિહાર સૂચવતા ગ્રંથકાર કહે છે કે—દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ પણ કદાચ મુનિની સ્તુતિ કરે અથવા તેના જ્ઞાન, તપ, આચારાદિની પ્રશંસા કરે, તથાપિ મુનિ પોતાના મનમાં જીવનપર્યંત માન-ગર્વ ધારણ કરે નહિ માનબુદ્ધિ એક ત્યાગીમાં ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાનનું જ અધૂરાપણું છે ઘણાં ભલે શાસ્ત્રોના શાસ્ત્રો ઉથલાવી નાખીને પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હોય પાંડિત્ય એ કાંઇ જ્ઞાન નથી જેનો જ્ઞાનરૂપી ઘટ ભરેલો હોય છે તેમાં માનરૂપી તેનનું બિંદુ પણ રહી શકતું નથી પણ પાણીની સપાટી ઉપરથી જ સરી જાય છે

શંકા—માનબુદ્ધિ ત્યાગીને ત્યાજ્ય હોય તો તે 'સ્વમાન' ધરાવી શકે કે નહિ?

સમાધાન—'સ્વમાન એ વસ્તુત 'સ્વત્વના ભાન' બરાબર છે "હું મનુષ્ય છું અને કોઇ મને પશુને ઘટે તેવું કાર્ય કરવાનું કહે તો હું ન કરૂં" અથવા 'હું સાધુ છું અને ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ સંસારનું કાર્ય ન કરૂં' એ પ્રકારે મનુષ્યત્વ કે સાધુત્વના પ્રકટીકરણનું ભાન તે સ્વમાન લેખાતું હોવા છતાં સ્વત્વનું ભાન હોઇ, માન રૂપી કષાય નથી માન, અભિમાન, મિથ્યાભિમાન, સ્વમાન આદિ શબ્દોના અર્થો, તથા વ્યાખ્યાઓની ભ્રમણામાં નહિ પડવા દેવા માટે ગ્રંથકારે આ પ્રતિજ્ઞામાં વિશેષ સ્પષ્ટ અર્થ દર્શાવનારો યાવત્ શબ્દ યોજ્યો છે તાત્પર્ય એ છે કે ઉપર છે તેવા ...વસાયમાં સ્વમાન મુનિને માટે કષાય રૂપ ન

દૃષ્ટાન્ત—ભરત અને બાહુબળ બે ભાઇ થતા હતા ભરત ચક્રવર્તી થયો પણ બાહુબળે તેને શીષ નમાવ્યુ નહોતુ છેવટે ભરતે તેને કાનો નમવા અને તો યુદ્ધ કરવા આમંત્રણ કર્યું બાહુબળ લડવા તૈયાર થયો બેઉના સૈન્ય ખૂબ લવાયા અને કપાયા છેવટે માણસોના જીવ બચાવવા બેઉ ભાઇ લડ્યા અને એવું ઠરાવ્યુ કે નેત્ર, વાચા મુષ્ટિ ગાડુ અને દંડ એ પાંચ વાના જ યુદ્ધમા વાપરવા, પરન્તુ એ યુદ્ધ લડતા ભરતને ખૂબ વાગ્યુ એટલે ક્રોધ કરીને તેણે ચક્ર ચલાવ્યુ ! ભરતનો શિરે કનક ચડ્યું, કારણકે ચક્રથી લડવાનો ઠરાવ નહોતો ચક્ર કોઇ દિવસ સગોત્રીનો ઘાત કરતુ નહિ એટલે બાહુબળને નહિ મારતા તે પાછુ ફર્યું, તે ક્ષણે બાહુબળને ક્રોધ ચઢ્યો ભરતને મારવા મુઠી ઉપાડી ત્યા ભાન આવ્યુ કે રાજ્યલોભને ધિક્કાર છે, મારે આ રાજ્ય ન જોઇએ પણ ભરતની સામે પોતાની મુઠી ઉગામી હતી તેનુ શુ ? એ મુઠીથી તેણે ભરતને નહિ મારતા પોતાના શિરપરના કેશનો લોચ કર્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી દીક્ષા લેવાથી ભરતને નમવાની તેને જરૂર રહી નહિ, પરન્તુ તેણે સાભર્યુ કે પોતાના અ ૯૮ ભાઇઓ દીક્ષા લઈ ચૂકેલા છે અને તે દીક્ષાએ મારાથી મોટા છે તેમને તો મારે માથુ નમાવવુ પડશે ! આથી તેણે વિચાર કર્યો કે જો હુ કેવળજ્ઞાન પામુ તો મારે કોઇને નમવુ પડે નહિ આમ વિચારી બાહુબળ મુનિએ અખંડ કાઉસગ્ગ ધર્યો એક વર્ષ વહી ગયુ અનેક જંતુઓ અને પખીઓ પીડા ઉપજાવવા લાગ્યા પણ ચળ્યા નહિ પરન્તુ મનમા તો એમ જ હતુ કે હુ કેવળજ્ઞાન પામીને પછી બીજા સાધુઓને મળુ કે જેથી મારે કોઇને નમવુ પડે નહિ છેવટે તેની બ્હેન બ્રાહ્મીસુંદરીએ આવીને કહ્યુ કે—"વીરા મારા ગજથકી ઉતરો ! ગજ ચઢ્યે કેવળ ન હોયરે !" અર્થાત્—હે ભાઈ ! અભિમાન રૂપી હાથી ઉપર તમે ચઢ્યા છો તે હેઠા ઉતરો હાથી ઉપર ચઢવાથી કેવળજ્ઞાન ન થાય તુરત જ બાહુબળ મુનિને ભાન થયુ કે હુ કેવળજ્ઞાનને ઝખુ છુ, પણ મારામાથી અભિમાન તો નાશ પામ્યુ નહિ હુ જઇને મારા ભાઈઓને વાદુ એમ કહી બાહુબળે ભાઇઓને વાદવા જવા માટે પગ ભર્યું, તે જ ક્ષણે તેને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યુ (૧૩૭)

[એ પ્રમાણે સાત પાપસ્થાનકો વિષેની પ્રતિજ્ઞાને ઉલ્લેખ્યા પછી ગ્રંથકાર નીચેના બે શ્લોકોમાં બીજા અગીઆર પાપસ્થાનોના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરે છે]

मायालोभरागद्वेषकलहाऽभ्याख्यानपरिहारप्रतिज्ञा । १३८ ॥

कौटिल्येन कदाऽपि नैव निकृतिं किञ्चिद् विदध्यामहं
लेशेनापि नरेन्द्रदिव्यविभवे लोभं न कुर्यां तथा ॥
पुत्रादिस्वजने न रागमथ च द्वेषं न शत्रावपि ।
कुर्यां नो कलहं कदाऽपि कुपितो दोषस्य वाऽऽरोपणम्॥

पैशुन्यनिन्दारत्यरतिमायामृषामिथ्यात्वपरिहारप्रतिज्ञा । १३९ ॥

पैशुन्यं परिवर्जयेयमनिशं स्वाध्यायधर्मे रतो-
निन्दां नैव परस्य कस्यचिदपि स्वप्नेऽपि कुर्यामहम् ॥
नैव पापरतिं कदाऽपि तनुयां धर्मेऽरतिं चाशुभा-
मुच्छिन्द्यां सह मायया॓ऽनृतमथो मिथ्यात्वशल्यं महत्॥

માયા આદિ છ પાપસ્થાનોના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા

ભાવાર્થ—(૧) કુટિલ ભાવથી કોઈ પણ વખતે [illegible] નહિ કરૂં (૨) નરેન્દ્ર કે દેવેન્દ્રનો વૈભવ જોઇને પણ તેનો [illegible] નહિ કરૂં (૩) પુત્રાદિ કુટુંબીજન ઉપર રાગ નહિ કરૂં (૪) [illegible] દુશ્મન ઉપર પણ દ્વેષ નહિ ધરૂં (૫) કોઈ પણ સમયે [illegible] યમાન થઈને [illegible] નહિ કરૂં (૬) કોઈની ઉપર [illegible] દોષારોપણ નહિ કરૂં (૧૩૮)

પૈશુન્ય આદિ પાંચ પાપસ્થાનના [illegible] પ્રતિજ્ઞા.

(૧) નિરંતર સ્વાધ્યાય આદિ [illegible] રહીને કોઇનુ પૈશુન્ય—ચાડી ચુગલી નહિ [illegible] (૨) [illegible] માણસની નિન્દા—કુથલી સ્વપ્ને પણ નહિ [illegible]

અને ધર્મના કાર્યમા અરતિ નહિ વેદુ (૪) માયા સહિત મૃષાવાદ અને (૫) મિથ્યાત્વ રૂપ મહાશલ્યનુ સર્વથા ઉચ્છેદન કરીશ (૧૩૯)

વિવેચન—માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, ચાડી-ચુગલી, નિંદા, રતિ-અરતિ, માયા મૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ એ સર્વે પાપસ્થાનોના પરિહારની પ્રતિજ્ઞા આ બે શ્લોકો સૂચવે છે જૈન દૃષ્ટિએ એ પાપસ્થાનકો છે અને સસારીઓને પણ એ ત્યાજ્ય છે, તો ત્યાગીને તો તે સર્વથા મન-વચન અને કાયાએ કરી ત્યજ્ય હોય તેમા કશુ આશ્ચર્ય નથી આવા રોગોનો ત્યાગ તો જૈનેતર સતોને માટે પણ શાસ્ત્રકારોએ અને સાધુજનોએ સૂચવેલો જ છે મહાભારતમા કહ્યુ છે

मृषावाद परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचित ।
न च कामान्न सरंभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥

અર્થાત્—મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવો, વિનામાગ્યે જ બીજાનુ ભલુ કરવુ, અને કામ, ક્રોધ તથા દ્વેષને અધીન થઈ ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्ष परोक्ष वा दूषण व्याहरेत्क्वचित् ॥

અર્થાત્-વાક્ય મન અને નેત્રની ચેષ્ટાદ્વારા પણ રૂબરૂમા અથવા પાછળથી કોઈ મનુષ્યની નિંદા કરવી નહિ

शत्रु मित्र च ये नित्य तुल्येन मनसा नरा ।
भजन्ति मया सगम्ये ते नरा स्वर्गगामिन ॥

અર્થાત્—જેઓ શત્રુ તથા મિત્રને મન વડે હમેશા (દ્વેષ કે રાગ ન રાખતા) સમભાવથી જુએ છે અને એમના મેળાપ વખતે મિત્રભાવથી વર્તે છે, તે પુરુષો સ્વર્ગને પામનાર છે

આવી જ રીતે ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોના પરિહાર માટેના કથનો ઉપલબ્ધ થાય છે સસારી કરતા ત્યાગીઓએ એ પરિહાર વિશેષ સાવધ રહીને કરવો જોઈએ એટલુ જ માત્ર વક્તવ્ય છે (૧૩૮-૧૩૯)

अष्टादशपापपरिहारप्रतिज्ञा ।१४०॥

इत्यष्टादशसङ्ख्यकानि कलुषस्थानान्यह सर्वथा ।

सेवेयापि न सेवयेय मनसा वाचा तथा कर्मणा ॥
जानीया न वर निरीक्ष्य नितरा ससेवमान पर ।
त्वत्साक्ष्येण गुरो कृपाऽमृतनिधे कुर्वे प्रतिज्ञामिमाम्॥

અઢાર પાપ-પરિહારની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલ હિંસાથી માંડી મિથ્યાત્વ પર્યંતના અઢાર પાપસ્થાનકો સર્વ પ્રકારે મન, વચન અને કાયાએ કરી હુ મારી જાતે નહિ સેવુ, બીજાની પાસે નહિ સેવરાવુ અને કોઇ સેવતો હોય તેને ભલુ નહિ જાણુ હે કૃપામૃતનિધિ ગુરૂમહારાજ ! આપની સાક્ષીએ આ પ્રતિજ્ઞાઓ કરૂ છુ તે જીંદગીપર્યંત પાળીશ (૧૪૦)

વિવેચન—આ શ્લોક આ પરિચ્છેદના ઉપસહાર રૂપે છે દીક્ષિત થનાર જિજ્ઞાસુએ આ પ્રતિજ્ઞાઓ પોતાના ગુરુની સાક્ષીએ કરવી જોઇએ અને ત્રિકરણ તથા ત્રિયોગે તે પ્રતિજ્ઞાઓનો જીવનપર્યંત નિર્વાહ કરવો જોઇએ દીક્ષાના સકલ્પ સાથે ચારિત્ર્યનો સકલ્પ પણ કરવો જોઇએ સકલ્પ વિનાનુ વર્તન અમર્યાદ હોઈ ઇષ્ટ ફળદાયક થતુ નથી, અને તેથી આ પ્રતિજ્ઞાઓ સાધુધર્મના અગીકારને અંગે કર્તવ્ય કહી છે (૧૪૦)

पञ्चम परिच्छेद

અભિતિ પ્રકરણ

सयमबीजोद्गम ।१४१॥

उस हृद्भुवि सयमस्य विमल वीज प्रतिज्ञामय ।
न स्याच्चेजलसेचन सुसमये तस्योद्गमो नो भवेत्॥
तस्सिन्स्त्वा गुरुदत्तशिक्षणजलैरभ्यासकेदारके ।
सरक्ष्य सतत यथा शिवफल दद्यादय पादप ॥

સંયમરૂપ બીજની ઉત્પત્તિ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૂર્વ પ્રકરણમાં જે પ્રતિજ્ઞાઓનો ઉલ્લેખ કરવા આવ્યો છે તે પ્રતિજ્ઞાઓના પાલન-પોષણ માટે એક ત્યાગીએ જે આચારાદિ આચરવા જોઈએ તેનું કથન ગ્રંથકાર આ પ્રકરણમાં આવશ્યક લેખે છે પ્રતિજ્ઞા એ તો માત્ર સંયમનું પવિત્ર બીજ છે હૃદયભૂમિમાં વાવેલા એ બીજનું વૃક્ષ અને ફળ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેની ઉપર આચારવિચાર રૂપી જળનું સિંચન કરવામાં આવે, જો તેમ કરવામાં ન આવે તો યોગ્ય સમયે એ બીજ જમીનમાંથી અંકુર રૂપે ફૂટી ન નીકળતાં કેવળ સડી જાય છે આ સિંચન કરવાનું જળ પણ પવિત્ર હોવું જોઈએ-ક્ષારાદિથી મિશ્રિત થએલું નહિ તેમ એ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે ગુરૂએ આપેલા શિક્ષણરૂપી જળનું તેની ઉપર સિંચન કરવું જોઈએ કુશિષ્યનું એક એવું લક્ષણ છે કે ગુરૂએ આપેલું શિક્ષણ અને ઉપદેશ એક કાને સાંભળીને બીજે કાને કાઢી નાખે છે આટલા માટે ગ્રંથકાર કહે છે તેમ અભ્યાસરૂપી ક્યારા વડે એ ગુરૂદત્ત શિક્ષણજળને જાળવી રાખવું જોઈએ કે જેથી એ જળ બીજમાં ઉતરીને બીજને અંકુરિત તથા પલ્લવિત કરે તે પલ્લવિત થયા પછી પણ તેનું સતત રક્ષણ કરવું જોઈએ કારણકે તે અંકુર મજબૂત મૂળ નાખે, તેનું થડ જામે, શાખાઓ ફુટે અને તે રીતે વૃક્ષ થયા પછી તેને અભીષ્ટ મોક્ષ રૂપ ફળ આવે તે ફળને અર્થે જ સંયમબીજ વાવવામાં આવતું હોય છે જૈન ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે—

> पणिहाण जोगजुत्तो पचहिं समिइहिं तिहिं गुत्तिहिं ।
> एस चरित्तायारो अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥

[illegible]—પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ, એ પ્રમાણે પ્રણિધાનયોગથી [illegible] છે આ જ આચારધર્મ આ પ્રકરણમાં [illegible] છે (૧૪૧)

गमनविधि ॥ १४२ ॥

गन्तव्य न विना प्रयोजनमथो चारित्रिणा यत्क्वचित् ।
स्वस्थाने निजयोगसाधनविधौ स्थेयं त्रिधा गुप्तिभि ॥
आहारादिनिमित्तके तु गमने प्राप्ते समित्याऽनया ।
गच्छेन्निम्नदृशा धरां युगमितां सम्यग् निरीक्ष्याऽग्रत ॥

अविधिगमनदोषा ॥ १४३ ॥

मार्गे दृष्टिमितस्ततो भ्रमयतो दोषा इमेऽनेकश ।
षट्कायाङ्गिविराधना पथि तत सञ्जायतेऽसंयम ॥
लेप स्याच्छकृदादिकस्य चरणे सर्पादिदंशोऽथवा ।
सम्मर्देऽभिमुखागतस्य पतनं स्यान्मस्तकस्फोटनम् ॥

ઇર્યા સમિતિ—ગમનવિધિ

ભાવાર્થ—દીક્ષિત–ચારિત્રવાન મુનિએ પ્રયોજન વિના ક્યાંય પણ જવું નહિ માત્ર પોતાનું સ્થાન હોય ત્યાં જ યોગસાધનના વિધિમાં મન વચન અને કાયાને પાપથી ગોપવી ત્રણ ગુપ્તિએ કરી સ્થિર રહેવું જોઇએ જ્યારે આહારાદિ લેવાને માટે ગામમાં જવાની જરૂર પડે, ત્યારે ઇર્યાસમિતિ સાધના, દૃષ્ટિ નીચી રાખીને ધોસર પ્રમાણે આગળી જમીનનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરતાં રસ્તામાં ચાલવું (૧૪૨)

અવિધિએ ગમન કરવાથી થતા દોષો

રસ્તે ચાલતાં ઇર્યાસમિતિ શોધ્યા વિના ચારે કોરે દૃષ્ટિ ફેરવતા ચાલવાથી અનેક પ્રકારના દોષોને અવકાશ મળે છે પ્રથમ તો માર્ગમાં છ કાયમાનો કોઇ પણ કાયનો જીવ હોય તેની ઉપર પગ આવવાથી તેની વિરાધના થાય અને તેમ થવાથી સંયમ ઉડી જતાં અસંયમનો ઉદ્ભવ થાય છે છાણ કે વિષ્ટા ઉપર પગ આવતાં પગ ખરડાય છે સર્પ કે વીંછી જેવા ઝેરી

જીવો ઉપર પગ આવતા તે ઝેરી જીવો કરડે છે તો તેથી મૃત્યુ નીપજે છે સામે આવતા માણસની સાથે અથડામણ થતા પડી જવાય છે, અથવા તો બેમાથી એકનુ માથુ ફૂટે છે આવા અનેક દોષાનો સભવ છે (૧૪૩)

વિવેચન—ઇર્યા એટલે ગતિ અને સમિતિ એટલે સયમ-નિયમ વડે યુક્ત કરવાની ક્રિયા ગમનને સયત કરવુ એ ઈર્યા સમિતિ અથવા ગમન-વિધિ આંખો મીચીને ચાલવુ નહિ પણ જોઈ વિચારીને માર્ગમા ડગલા ભરવા, તે તો દરેક દૃષ્ટિવાળા પ્રાણીનો સામાન્ય ધર્મ છે-એ સામાન્ય ધર્મ નહિ બજાવનારને પોતાને જ અનેક વિઘ્નો અને હરકતો વેઠવી પડે છે, એટલે દૃષ્ટિવાળુ પ્રાણી માર્ગ જોઈને તો ચાલે છે જ પરન્તુ એક સાધુ-મુનિને માટે જે ગમન-વિધિ અથવા ઈર્યા સમિતિ આવશ્યક છે તે માર્ગ જોઈને ચાલવાના સામાન્ય ધર્મ કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે અવિધિએ ચાલવાથી થતા દોષો વિષે અહી કહેવામા આવ્યુ છે કે બરાબર ધ્યાન રાખીને ન ચાલીએ તો પગ છાણ-વિષ્ટાદિથી ખરડાય, સાપ-વીછુ જેવા જતુઓ ડખે, અથવા તો કોઈની સાથે અથડાઈએ તો આપણે કે સામાનુ માથુ ફોડીએ આ તો ચાલનારને પોતાને દેહથી થતા ગેરલાભોની સામાન્ય વાત થઈ પરન્તુ અવિચારે કે અયતનાપૂર્વક ચાલવાથી માર્ગમાના છકાયના જીવો કચડાય અને સયમીને અસયમનો દોષ લાગે, કારણકે જે હિંસાનુ નિવારણ કરી શકાય તેમ હોય છે તે હિંસા ચાલવાના સ્વલ્પ પ્રમાદથી થાય છે અને દોષ લાગે છે તેટલા માટે આમ-તેમ જોતા ચાલવુ જોઈએ નહિ, પરન્તુ યતનાપૂર્વક ચાલવુ જોઈએ માર્ગે ચાલવાની યતના કેવી હોવી જોઈએ ?

युगमात्रावलोकिन्या दृष्ट्या सूर्यांशुभासिते ।
पथि यत्नेन गतव्यमितीर्यासमितिर्भवेत् ॥

અર્થાત્—ગાડાની ધૂસરી પ્રમાણ આગળના ભાગમા જોનારી દૃષ્ટિથી સૂર્યના કિરણોથી પ્રકાશમાન માર્ગ ઉપર યત્નપૂર્વક ચાલવુ તે ઈર્યા સમિતિ કહેવાય ઘરાયુગમિત્તા સમ્યગ્ નિરીક્ષ્યાપ્રત એ શબ્દો વડે ગ્રથકાર એ જ યતનાનુ સમર્થન કરે છે દિવસે જ ગમન કરવુ-રાત્રિએ ન કરવુ એ કાળવિચારણા

પણ તેમા સમાઈ જાય છે પરન્તુ તેથી વિશેષ મયણાનો ધર્મ તે પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓમા દર્શાવે છે ગમનને મયન અને નિયમિન કરવુ તેનો પરમ હેતુ તો જેમ બને તેમ ગમનમયનને જ નિયમિત–મર્યાદિત કરવાનો છે, અને ન છૂટકે ગમન કરવુ પડે તો જ યતનાપૂર્વક ગાડાની ધૂસરી જેટલી (આશરે ચાર હાથ) ભૂમિ પર આગળ દૃષ્ટિ કરતા ગાનવુ એમ કહેવાનો આશય છે આહાર ઉપદેશદાન, એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર ઇત્યાદિ કારણે જ ગમન કરવુ અથાત્ માલ મનપૂર્વક ગમન કરવુ અન્યથા સ્વસ્થાનમા જ પોતાના યોગસાધનમા જ મન–વચન અને કાયાના પાપમાથી ગુપ્તિ કરીને વર્તવુ એ જ ઈર્યા સમિતિની યથાર્થ પરિપાલના કરવા બરાબર છે ગુપ્તિપૂર્વક સમિતિનું પાલન જો કરવામા આવે તો જ સમિતિના પાલનનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે અને જે અવિધિગમનના દોષો જોવામા આવ્યા છે તે થતા અટકે છે મનમા જો પાપને ગોપવવાની વૃત્તિ ગમમાણ થઈ રહી હોય તો પગે ચાલતા કોઈ પણ જીવ કચડાઈ જવાની અથવા તો પોતાનુ કે પરાયુ માથુ રાખવાની ચિંતા રહે છે અને તેથી સ્વભાવિક રીતે યતનાપૂર્વક–ઉપયોગપૂર્વક ગમન થાય છે વેદ ધમાનુરાગી સન્યાસીઓને તેમના ધર્મનું ભાન કરાવતાં મનુ જે કહે છે કે दृष्टिपूत न्यसेत्पादम्–અર્થાત્– દૃષ્ટિથી પવિત્ર થએલુ અર્થાત્ આગે જોઇને નિર્દોષ માલૂમ પડે તેવુ જ પગલુ જમીન ઉપર ભરવુ તે પણ ત્યાગી–મુનિને ઉચિત આવી ઈર્યા સમિતિની સાધનાના જ હેતુપુરઃસર આ હેતુપૂર્વક જ તે આગળ જતા કહે છે કે–सरक्षणार्थं जन्तूना रात्रावहनि वा सदा। शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधा चरेत् ॥ અથાત્–શરીરને પીડા થતી હોય તોપણ જન્તુઓના રક્ષણ માટે રાત્રે તથા દિવસે સારી રીતે જોઇને પૃથ્વી ઉપર ચાલવુ

દૃષ્ટાન્ત—વરદત્ત નામના એક સાધુ હતા એક વાર તે નગરની બહાર કાઈ કાર્ય માટે જતા હતા, એટલામા તેમણે જોયુ કે પોતાની સામેનો માર્ગ માખી જેટલી લાખો દેડકીઓથી ભરાઈ ગએલો છે અને એક ડગલું પણ ભરવાની જગ્યા નથી સાધુ ઊભા રહીને હવે શુ કરવુ તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા એવામા પાછળથી રાજાનો મદોન્મત્ત હાથી

આવ્યો એટલે પાછા ફરવાનુ પણ અશક્ય થઈ પડ્યું ! મુનિ સ્તબ્ધ થઈને ઊભા રહ્યા જોત-જોતામા હાથીએ આવી મુનિને કમરમાથી પકડીને ઉંચે ઉછાળ્યા ! આ રીતે ઉચ્ચકાઈને ભૂમિ પર પડવાનાથી પોતાના પ્રાણ જતા રહેશે એવુ તેમના ધ્યાનમા હતુ પરન્તુ તેની તેમને ચિંતા ન થઈ તેમની ચિંતાનો વિષય તો એ હતો કે હું ભૂમિ પર પછડાઈશ અને પેલી બિચારી સુકોમળ દેડકીઓ મોટી સખ્યામા કચડાઈ જશે અને મરણ પામશે મોટા ગુપ્તિપૂર્વકની વરદત્ત મુનિની ઈર્યા સમિતિ જોઈને દેવતાઓ તુષ્ટ થઈને તેમને ખમાવવા નમી પડ્યા તેઓએ મુનિની પરીક્ષા કરવાને જ દેડકીઓની અને હાથીની માયા ઉપજાવી હતી પરન્તુ તે માયાથી મુનિ જરાએ ચળ્યા નહિ. (૧૪૨-૧૪૩)

[હવે બીજી ભાષાસમિતિ વિષે કહેતા ગ્રથકાર ભાષાના-વાણીના મુનિએ ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય પ્રકારો સમજાવે છે]

भाषासमिति । १४४ ॥

भाषास्वत्र चतुर्विधासु यमिना भाषाद्वय युज्यते।
सत्या गीर्व्यवहारगीश्च न पुनर्मिश्रा च मिथ्योचिता
स्यादावश्यकता यदा मुनिवरैर्भाष्य समित्या तदा
नो चेन्मौनसमाश्रयेण मुनिता सशोभते सर्वथा ॥

ભાષાસમિતિ-બોલવામા યતના

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રમા એક દરે ભાષાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે સત્ય ભાષા અસત્ય ભાષા, મિશ્ર ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા તેમાની માત્ર બે ભાષ સયમધારીએ બોલવી ઉચિત છે એક સત્ય ભાષા અને બીજી વ્યવહાર ભાષ અસત્ય ભાષા અને મિશ્ર ભાષા બોલવી બિલકુલ ઉચિત નથી સત્ય ભાષ અને વ્યવહારભાષા પણ ખાસ જરૂરીઆત હોય ત્યારે જ બોલવી, અને તે પણ સમિતિ વિના બોલવી નહિ જો બોલવાની આવશ્યકતા ન હોય તો મૌન ધારણ કરવાથી જ મુનિપણું સર્વથા ઝળકે છે (૧૪૪)

વિવેચન—સત્ય બોલવુ અને સમિતિપૂર્વક બોલવુ એ બેઉ પૃથક્ પૃથક્ છે સત્ય બોલેલુ વચન સમિતિયુક્ત હોય પણ ખરૂ અને ન પણ હોય જો સત્ય એ હિતવચન અને મિતવચન ન હોય તો તે સમિતિયુક્ત વચન ન લેખાય. આ કારણથી આ શ્લોકમા ગ્રથકારે ભાષાના—વાણીના પ્રકારો સમજાવ્યા છે યથાતથ્ય અને સત્ય વચન તે સત્ય ભાષા સત્યથી વિપરીત તે અસત્ય ભાષા, સત્ય અને અસત્યથી મિશ્રિત કિંવા સત્યાભાસી અસત્ય ભાષા તે મિશ્ર ભાષા અને સત્યને વ્યાવહારિકતાનું આવરણ ચડાવીને પણ કોઇનુ અ ચાળુ નહિ કરવાના કે સ્વાર્થ નહિ સાધવાના હેતુથી બોલેલી ભાષા તે વ્યવહાર ભાષા આમાની અસત્ય ભાષા અને મિશ્ર ભાષા તો મુનિ બોલી શકતો જ નથી, કારણકે પૂર્વે જણાવેલુ છે તેમ એવી ભાષા બોલવાથી તે પોતાના બીજા મહાવ્રતનો અથવા સત્ય પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરે છે ભાષા સમિતિનો હેતુ દરેકોઈ સત્ય વચનને પણ અમુક નિયમનો અને મર્યાદાઓથી યુક્ત રીતિથી બોલવાનો છે આ કારણથી 'મિથ્યા અને 'મિશ્રા' અર્થાત્ અસત્ય અને સત્યાભાસી અસત્ય ભાષા ત્યજીને સત્ય અને વ્યવહાર ભાષા બોલવી એ જ ત્યાગી—સન્યાસીનો ધર્મ ગ્રથકાર દર્શાવે છે આ સત્ય ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા પણ આવશ્યકતા હોય તો જ બોલવી જોઈએ અને સમિતિથી યુક્ત બોલવી જોઇએ, પરન્તુ જો આવશ્યકતા ન હોય તો સત્ય પણ ન બોલતા મૌન જાળવવુ જોઇએ કારણકે 'મૌન' અથવા 'મુનિત્વ એ તો એક મુનિનો પરમ અલકાર છે અને તેથી તેનો ત્યાગ, દીક્ષા, સન્યસ્ત કે ફકીરી શોભે છે અ પભાષીપણું કિંવા મૌન એ મનુષ્યની તેજો વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી ઉલટુ વાચાળતા તેના તેજનું હરણ કરે છે, આ કારણથી જ યોગસિદ્ધિના સાધકો વર્ષો સુધી મૌન સેવે છે અને તેમનું મૌન યોગસિદ્ધિનું તેમજ દીર્ઘાયુષ્યનું કારણ બને છે પ્રસગવશાત્ મૌન જાળવવાથી કષ્ટ વેઠવાનો પણ પ્રસગ આવે છે પરન્તુ ત્યાગી એ કષ્ટ વેઠી લેવાને તત્પર બને છે છતા સમિતિહીન શબ્દોચ્ચાર કરતો નથી

દૃષ્ટાન્ત—એક સન્યાસી એક સુતારને ત્યા પોતાના પાત્રને કાણ

પડ્યું હતું તેને થીગડી દેવરાવવા માટે ગયો. સુનારને ત્યાં એક પઠાણ પણ આવીને બેઠો હતો. તેની પાસે પક્ષીઓનું એક પાંજરું હતું અને પાંજરામાં ત્રણ કબૂતર હતાં. એ પાંજરાનું બારણું તૂટી ગયું હતું એટલે તે સમું કરાવવા માટે પઠાણ આવ્યો હતો. સુતારે સન્યાસીને એક આસન ઉપર બેસવાનું કહી પઠાણનું પાંજરું સમું કરવા માંડ્યું. બારણું સુધારીને તેને નકૂચો જડવાનો હતો, એટલે સુતારે પઠાણને કહ્યું "પઠાણ સાહેબ! અંદર આવો. પેલા ઓરડામાં જૂની જૂની જાતના અને ઘાટના નકૂચાઓ છે તેમાંથી તમે પસંદ કરો તે નકૂચો જડી આપું.' પઠાણ સુતારની સાથે અંદરના ઓરડામાં નકૂચો પસંદ કરવા ગયો. પાછળ પાંજરાના ઉઘાડા રહેલા બારણામાંથી એક કબૂતર નાસીને સુનારની કોઢના એક ખૂણામાં લાકડાંનો ઢગલો પડ્યો હતો તેની પાછળ ભરાઈ ગયું. એટલામાં સુતાર અને પઠાણ પાછા આવ્યા. પાંજરું જોતાં જ પઠાણ બોલી ઉઠ્યો 'મારું ત્રીજું કબૂતર ક્યાં?' પાછળ સન્યાસી એકલો જ ત્યાં બેસી રહ્યો હતો એટલે તેણે સન્યાસીને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો, પણ સન્યાસીને જવાબ આપવામાં ભારી ધર્મસંકટ લાગ્યું. તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે 'જો હું સત્ય બોલું અને કહું કે કબૂતર લાકડાં પાછળ ભરાઈ ગયું છે, તો પઠાણ તેને પકડે અને આજ-કાલ તે તેની જરૂર હિંસા કરે. એ પક્ષીની હિંસા થવામાં કારણીભૂત એવું વચન હું શા માટે બોલું? મને ખબર નથી, એવું અસત્ય વચન પણ હું કેમ બોલું? મારી આંખોએ કબૂતરને છટકતાં જોયું છે, પણ આંખો બોલી શકતી નથી. તે કારણે હું એમ કહું કે 'જેણે જોયું હોય તે બોલે, તો મારું એ વચન પણ સત્યાભ્યાસી અસત્ય છે તે મારાથી કેમ બોલાય?" આવો વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે હું જે કાંઈ બોલું તે એક યા બીજી રીતે હિંસક અથવા સમિતિહીન વાણી બને છે, એટલે મારાથી કશું બોલાય જ નહિ. આ કારણથી સન્યાસીએ કેવળ મૌન સેવ્યું. પઠાણ આથી વધારે ગુસ્સે થયો અને 'તું જ મારું કબૂતર ચોરી ગયો' એમ કહી પઠાણ તેને મારવા લાગ્યો. સુતાર ઘણોએ વચ્ચે પડ્યો પણ પઠાણે તો સન્યાસીને ત્યારે જ છોડ્યો કે જ્યારે તે ખૂબ માર ખાઈને બેભાન

થયો. આ પ્રમાણે સમિતિનું પરિપાલન કરવા જતાં ત્યાગીને અનેક ઉપસર્ગો, ઉપદ્રવો અને કષ્ટો પણ સહન કરવા પડે છે (૧૪૪)

[સત્ય અને વ્યવહારભાષા પણ કેવા દોષવાળી હોય તો તે સમિતિ વિનાની લેખાય અને ન બોલાય તથા કેવી ભાષા સમિતિયુક્ત લેખાય તે વિષે નીચેના બે શ્લોકમાં ગ્રંથકાર વિવેચન કરે છે]

कीदृशी भाषा वक्तव्या । १४५ ॥

नो निन्दावचनं न लाघवकरं भाष्यं परस्यात्मनो।
नैव हास्यवचो न साहसवचोऽभ्याख्यानवाक्यं न वा ॥
काले चैव हितं मितं प्रियतरं सत्यं शुभं मञ्जुलं।
सर्वस्यापि सुखावहं सुयमिना वाच्यं वचः कोमलम् ॥

अयोग्य भाषापरिहार । १४६ ॥

वक्तव्यं पथि गच्छता किमपि नो मार्गे हि मौनं वरं।
सावद्यं तु न भाषणीयमपि चेत्सत्यं प्रसङ्गोचितम् ॥
नोच्चार्यं परमर्मभेदिवचनं नो कर्कशं निष्ठुरं ।
किञ्चिन्निश्चयरूपकं न न परव्यङ्गादिसंस्मारकम् ॥

કેવી ભાષા બોલવી?

ભાવાર્થ—કોઈની નિંદાનો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારવો. પોતાની કે પરની હલકાઈ થાય તેવું વચન પણ ન બોલવું, કોઈની મશ્કરી ન કરવી, વિચાર્યા વિના એકદમ સાહસિક વચન ન બોલવું. કોઈની ઉપર આળ ચડાવનારૂં વાક્ય ન ઉચ્ચારવું. અવસર વિના ન બોલવું, અવસરે પણ હિતકારી પરિમિત, અત્યંત પ્રિય, મધુર, શુભ, સર્વને સુખકારી, કોમળ અને સત્ય વચન સંયમીએ બોલવું. એથી વિપરીત ન બોલવું (૧૪૫)

અયોગ્ય ભાષાનો ત્યાગ

માર્ગે ચાલતા કાંઇ પણ બોલવું નહિ, માર્ગમાં મૌન જ શ્રેયસ્કર છે કેકાબોસર પણ સાવદ્ય વચન, કદાચ સત્ય હોય અને પ્રસંગોચિત હોય તોપણ ન બોલવું કોઈના મર્મની વાત ન કરવી કર્કશ અને નિષ્ઠુર વચન પણ ન ઉચ્ચારવા સંપૂર્ણ જાણ્યા વિના નિશ્ચય રૂપે ન બોલવું અને કોઈના અંગમાં કાંઈ ખોડ હોય તો તે બોલવાળા વિશેષણથી કોઈને ન બોલાવવું (૧૪૬)

વિવેચન—सत्य ब्रूयात्प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्—અર્થાત્—સત્ય બોલવું પ્રિય બોલવું પણ સત્ય હોય છતાં અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું એવો એક સામાન્ય નિયમ પૂર્વે દૃષ્ટાન્ત સાથે સમજાવવામાં આવ્યો છે સત્ય અપ્રિય હોય તો તેથી તે બોલનારને કેવી હાનિ થાય છે તે પણ કહેવું છે અત્ર ભાષાસમિતિને અર્થે એક ત્યાગીએ કેવી ભાષા વર્જવી અને કેવી ભાષા બોલવી તે સમજાવવામાં આવ્યું છે નિંદાયુક્ત શબ્દ, બીજાને દુઃખ પાડનારી વાણી, હાસ્ય કે અવિચારયુક્ત વચન, પારકા ઉપર આળ ચડાવનારું વાક્ય, મર્મભેદક શબ્દો, સત્ય છતાં સાવદ્ય વચન, કર્કશ અને નિષ્ઠુરતાથી ભરેલાં વાક્યો ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરીને સત્ય પણ હિત, મિત, પ્રિય, પથ્ય અને નિર્મળ વાણીમાં એક ત્યાગીએ બોલવું જોઈએ તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે ભાષાસમિતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે કે—

> हित यत्सर्वजीवाना त्यक्तदोष मित वच ।
> तद्धर्महेतोर्वक्तव्य भाषासमितिरित्यसौ ॥

અર્થાત્—સર્વ જીવોને હિતકારી અને દોષરહિત તેમજ મિત વચન હોય તે ધર્મને અર્થે જ બોલવું તે ભાષા સમિતિ છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

> कोहे माणेय मायाय लोभेय उवउत्तया ।
> हासे भय मोहरिए विगहासु तहेवय ॥
> एयाइ अट्ठ ठाणाइ परिवज्जित्तु सजए ।

असावज्जं मियं काले भासं भासेज्ज पन्नवं ॥
अ० २४ ॥ ९ । १० ॥

અર્થાત્—ક્રોધ, માન, માયા લોભ, હાસ્ય ભય, મુખરતા—વાચાળ-પણું અને વિકથા (નિંદા—અડાઈ) એ આઠ પાપો પ્રજ્ઞાવંત સાધુએ ત્યજવા જોઈએ અને જરૂરને પ્રસંગે જ નિર્દોષ મર્યાદિત ભાષા બોલવી જોઈએ

હિતવચન પણ આટલા માપપૂર્વક જ બોલવાનો આકરો ધર્મ એક ત્યાગી કે મુનિજનને માટે શા માટે હોવો જોઈએ ? કારણ એ જ છે કે પૂર્વે જે ત્રિયોગ અને ત્રિકરણે કરીને થતી હિંસાના પ્રકાર સમજાવવામાં આવ્યા છે તેમાં હિતવચન એ અમિત હોય તો વાચિક હિંસાની ગણનામાં જ આવે છે અને તેવું વચન બોલનાર મુનિ પોતાની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર તથા પરને દુઃખ કરનાર બને છે આવો વાચાળ કરનાર અહિંસા પરમો ધર્મનું પાલન કરનાર લેખાય જ નહિ આ કારણથી શ્રી મહાવીર સૂત્રરૂપે જે આઠ કારણોમાંથી જન્મેલી વાણી નહિ બોલવાનું કહે છે, તે વાણી સ્થૂળ રીતે કેવા દોષોથી ભરેલી હોય અને તે ન બોલાય તે પ્રકાર આ બે શ્લોકમાં સમજાવે છે વિશેષમાં તે એક મુનિને માર્ગે ચાલતા નહિ બોલવાનું સૂચવે છે તેનું કારણ એ છે કે માર્ગે જતા બોલનાર કે વાતચીત કરનાર પોતાના ગમનદોષ પૂર્ણતયા ત્યજી શકતા નથી બોલવામાં ધ્યાન રાખનાર પોતાના પગની ગતિમાં અને માર્ગમાં કેવી રીતે ધ્યાન રાખી શકે અને યતનાપૂર્વક—ઉપયોગપૂર્વક ચાલી શકે ? વળી નિશ્ચયરૂપ વાણી પણ એક ત્યાગીએ ન બોલવી જોઈએ કારણ કે મર્યાદિત—પરિમિત જ્ઞાનવાળા મનુષ્યનું સત્યદર્શન હમેશાં સત્ય જ નીવડતું નથી પોતાની દૃષ્ટિએ દેખાતું સત્ય કદાચ અસત્ય પણ હોય, અથવા તો કાળના આવરણો દૂર થતાં અત્યારનું સત્ય બે ક્ષણ પછી અસત્ય પણ બની જાય છે તેવે સમયે જો એક ત્યાગી નિશ્ચયરૂપ વાણી બોલ્યો હોય તો તે અન્યની દૃષ્ટિમાં અસત્યવાદી લાગે માટે પરિમિત જ્ઞાનવાળા મુનિએ ભાષાસમિતિના પાલનને અર્થે નિશ્ચયરૂપ વાણી પણ ન વદવી ઘટે

દૃષ્ટાન્ત—અત્ર આપણે સમિતિહીન સત્ય વાણીનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ તો તે ઉપયોગી થશે એક જૈન મુનિ એકદા એક નગરમા આવ્યા તે અનેક શાસ્ત્રો તથા વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યા હતા પરન્તુ વૈ૦ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરવાની તેમને જિજ્ઞાસા થઈ એટલે તેમણે કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને રોજ પ્રભાતમા થોડો વખત પોતાની પાસે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાનું સઘપતિને સૂચવ્યું સઘપતિએ ચક્રદત્ત નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને રોજ પ્રભાતમા મુનિ પાસે જઈને તેમની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા વિનતિ કરી અને બ્રાહ્મણે તે વિનતિ સ્વીકારી બ્રાહ્મણ સૂર્યોદય પૂર્વે વહેલો મુનિની સમીપે હાજર થયો, પણ મુનિ તેનું મુખ જોતા જ મનમા ગુચવાયા મુનિ સામુદ્રિક વિદ્યાના જાણનાર હતા અને બ્રાહ્મણના વદન પરની રેખાઓ ઉપરથી તેમણે એવી ગણની કરી કે આ બ્રાહ્મણનુ મુખ ઉઠતા વાત જોઈએ તો આખો દિવસ ભોજન વિનાનો જ જાય તે વખતે તો મુનિએ બ્રાહ્મણને એમ કહીને પાછો વાળ્યો કે “મારી ઈચ્છા થશે ત્યારે હુ તમને બોલાવીશ, અત્યારે તો તમે જાઓ અને તમને તસ્દી પડી તે માટે ક્ષમા કરજો” આ વ્યવહાર ભાષાથી બ્રાહ્મણને કાઈ દુઃખ થયુ નહિ અને તે ઘેર પાછો ગયો તે દિવસ બન્યુ પણ એમ કે શિષ્યો નગરમા આહાર વહોરવા માટે જવા તયાર થયા એવામા વૃષ્ટિ થવા લાગી અને આખો દિવસ વૃષ્ટિ ચાલુ રહે વાથી આહાર વહોરી લાવી શકાયો નહિ અને ગુરૂ તથા ચેલા બધાને ઉપવાસ પડયો! મુનિએ સઘપતિને કહી દીધુ કે “આ બ્રાહ્મણની મુખરેખાઓ એવી છે કે જે કોઈ પ્રભાતમા તેનું મુખ જુએ તેને આખો દિવસ ભોજન મળે નહિ, માટે હુ તે બ્રાહ્મણની પાસેથી વેદજ્ઞાન મેળવવાનો નથી બીજા કોઈ બ્રાહ્મણની તપાસ કરજો” થોડા દિવસમા તો આ વાત સઘપતિને મુખેથી ફરતી ફરતી રાજાની પાસે પહોંચી અને રાજાએ એ બ્રાહ્મણના મુખ શકનનો પ્રભાવ જોવા તેને કહાવ્યુ કે “તારે રાજાના શય્યાગૃહના દ્વારની બહાર આખી રાત સૂઈ રહેવુ” રાજાની આજ્ઞા મુજબ ચક્રદત્ત બ્રાહ્મણ એક ગોદડી ઓઢીને ટાઢે ઠુઠવાતો શય્યાગૃહના દ્વાર પાસે સૂઈ રહ્યો સ્હવારમા ઉઠતા જ શય્યાગૃહની બહાર નીકળીને રાજાએ ચક્રદત્તને ઉઠાડ્યો

અને તેનુ મ્હોં જોયુ અને કહ્યુ કે "આવતી કાલે હુ તને બોલાવુ ત્યારે ફરીથી આવજો " બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો પણ રાજાએ પોતાને કેમ સુવાડયો અને ફરીથી આવતી કાલે આવવાનુ કેમ કહ્યુ તે કશુ તે જાણતો નહોતો થોડી વાર થઈ એટલામા રાજાના વનરક્ષકો દોડતા આવ્યા અને કહ્યુ કે "મહારાજ ! વનમા એક સિંહ આવેલો છે અને તે વનમા ચરતી ગાયોને મારી નાખે છે બે ગાયોના તો સિંહે પ્રાણ લઈ લીધો છે " આ સાભળતા જ રાજા તુરત જ શિકારીઓને સાથે લઇને સિંહનો શિકાર કરવાને ઉપડયા સિંહને શોધીને તેને મારતા તે દિવસનો ત્રીજો પ્રહર વીતી ગયો અને રાજા ભૂખ્યો થયો નગરમા આવતા જ રાજાને ખબર પડી કે રાજમાતાના બહુ માંદા થઇ ગયા છે અને તેમને ભોય લીધા છે પરન્તુ હજી જીવ છે અને રાજાને ક્ષણે ક્ષણે યાદ કરે છે આ સાભળી રાજા ભૂખ્યો-તરસ્યો માતાની સેવામા હાજર થયો રાજમાતાએ મરતા મરતા પુત્રનુ મુખ જોઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે તુરત તેનુ મરણ થયુ હવે રાજમાતાના મુડદાનો અગ્નિદાહ કરવાનો હતો એટલે રાજાને માતાના મુડદાની સાથે ભૂખ્યા-તરસ્યા શ્મશાન યાત્રા કરવી પડી અને એક પહોર રાત વીતી ગઇ ત્યારે તે પાછો મહેલમા આવ્યો, પછી તેને ભોજન મળ્યુ ચક્રદત્ત બ્રાહ્મણનુ મુખ જોવાથી જ પોતા જેવા રાજાને પણ આખો દિવસ ભોજન મળ્યુ નહિ એવુ માનીને રાજાએ તુરત આજ્ઞા કરી કે 'સવારમા જ એ ચાડાલ જેવા બ્રાહ્મણને ફાસી દઇ દો " સવારમા રાજાના માણસોએ બ્રાહ્મણને પકડીને વધભૂમિમા લઈ ગયા બ્રાહ્મણ તો આવી કારમી આજ્ઞાથી ભયભીત થઇ ગયો કારણકે પોતે રાજાનો શો અપરાધ કર્યો છે તે તે જાણતો નહોતો મરતી વખતે તેણે રાજાને એક વાર મળવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે રાજા વધભૂમિ ઉપર આવ્યો અનેતેણે કહ્યુ "હે ચક્રદત્ત ! કાલે સ્હવારમા મે તારૂ મુખ જોયુ તેથી મને આખો દિવસ ભોજન મળ્યુ નહિ, માટે તારા જેવા બ્રાહ્મણને જીવતો રહેવા દેવો એ આપત્તિ સમાન છે " ચક્રદત્ત બોલ્યો કે "હે મહારાજ ! કાલે સવારે આપે મારૂ મુખ જોયુ તેથી આપને આખો દિવસ ભોજન મળ્યુ નહિ પરન્તુ મે પ્રભાતમા ઉઠીને આપનુ મુખ જોયુ હતુ તેના પ્રભાવથી આજે મને

ફાસી મળે છે, તો વધારે ભયકર મુખદર્શન આપનુ કે મારૂ તે હવે આપ જ કહો ' આ સાભળીને રાજા વિચારમા પડી ગયો અને તેણે ચક્રદત્તને કહ્યુ કે " તારૂ મુખ જોવાથી આખો દિવસ ભોજન મળે નહિ એવુ સામુદ્રિક વિદ્યાને આધારે જૈન મુનિ પણ કહે છે " હાજરજવાબી બ્રાહ્મણ બોલ્યો ' એજ મુનિ પોતાની વિદ્યાને આધારે કહે છે કે આપનુ મુખ પ્રભાતે જોનારનો અકાળે વાત થાય છે અને એ રીતે આપને પરમ ચાડાલ ઠરાવવાને જ એ મુનિએ એમ કહ્યુ હોવુ જોઇએ ' આ સાભળીને રાજા વિફર્યા અને તેણે ચક્રદત્તને ક્ષમા આપી, પણ મુનિને એકદમ નગરમાથી ચાલ્યા જવાનુ ફરમા યુ

આ દષ્ટાતમા મુનિના ભાષાદોષનો કિવા સમિતિહીન વાણીનો વિચાર કરીએ. બ્રાહ્મણની મુખરેખાઓ ઉપરથી તેના ફળ વિષેનુ નિશ્ચયયુક્ત વચન ઉચ્ચારવામા જ મુનિએ અસમિતિનો દોષ કર્યો હતો પોતાના સામુદ્રિક વિદ્યાના જ્ઞાનને આધારે અને પોતાને તે દિવસે ભોજન મળ્યુ નહિ એવા અનુભવે કરીને મુનિને પોતાનો અભિપ્રાય સત્યયુક્ત લાગ્યો હતો છતા ભવિષ્યકાળના અગમ્ય ભેદ પારખવાને અને બ્રાહ્મણના તથા તેનુ મુખ જોનારના કર્મબધને જાણવાને મુનિ અશક્ત હતા કારણકે તે કેવળજ્ઞાની નહોતા એટલે એ પ્રકારનુ નિશ્ચયયુક્ત વચન ઉચ્ચારવાનો તેમને અધિકાર નહોતો મધપતિ સાથે એ જ બ્રાહ્મણ સબધે વાતચીતનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો હતો, એટલે તેમની વાણી અવસર વિનાની નહોતી, છતા અવસરે પણ કોઇની મર્મચ્છેદક કે કોઈનુ અહિત થાય તેવી કિવા કોઇના રહસ્યને પ્રકટ કરનારી વાણી તેમણે કહેવી જોઇતી નહોતી અને તે તેમણે કહી તેથી બ્રાહ્મણને અપાર કષ્ટ પડ્યુ, તેનુ જીવન જવાનો પ્રસગ આવી પહોચ્યો અને જો તેણે યુક્તિપુરઃસર પોતાનો બચાવ ન કર્યો હોત તો કદાચ તેનો પ્રાન પણ થઇ ગયો હોત બાકી કર્કશ વચનનો પ્રત્યાઘાત તો તેથીએ વધુ કર્કશ વાણીમા પડે છે, એટલે બ્રાહ્મણે વાણીદ્વારા કરેલા પ્રત્યાઘાતથી મુનિ રાજાના રોષનો ભોગ થઇ પડ્યા અને તેમને નગર છોડવુ પડ્યુ તે

તો તેમની સમિતિહીન ભાષાના પ્રમાણમાં તેમને વાણી ઓછી ખૂણી સજા થઇ લેખાય; (૧૪૫-૧૪૬)

[હવે ત્યાગી-મુનિની ત્રીજી એષણા સમિતિ વિષે ગ્રંથકાર કહે છે]

भिक्षाजीविका ।१४७॥

देह संयमसाधनाय यमिना संरक्षणीयं स्वयं।
तद्रक्षाऽशनमन्तरा भवति नो प्राप्यं कथं तद्भवेत् ॥
आरम्भेण परिग्रहेण पचनं योग्यं न वा पाचनं।
भिक्षैवोत्तमजीविकाऽस्ति यमिनाशुद्धासमित्याश्रिता॥

એષણા સમિતિ-ભિક્ષા

ભાવાર્થ—સંયમીને સંયમસાધના માટે દેહનું રક્ષણ કરવું પડે છે દેહનું રક્ષણ ખોરાક વિના થઈ શકતું નથી તો તેણે ખોરાક કેવી રીતે મેળવવો? તેઓ રસોઇ તો કરી-કરાવી શકે નહિ કારણકે તેથી છકાયના જીવોનો આરંભ થાય છે અને પરિગ્રહ વિના ચાલી શકતું નથી આ બન્ને દોષોનો સંભવ હોવાથી તેઓને માટે પચન કે પાચન યોગ્ય નથી, કિન્તુ-સંયમીને માટે શુદ્ધ ભિક્ષા જ ઉત્તમ જીવિકા છે અને ભિક્ષા પણ સમિતિ આશ્રિત હોય તો જ શુદ્ધ લેખાય (૧૪૭)

વિવેચન—ત્યાગી-સંન્યાસીને માટે સ્વદેહ કેવળ ધર્માર્થે જ સંરક્ષણીય છે અને તેનો ધર્મ સંયમસાધના સિવાય બીજો કશો નથી, એટલે સંયમાર્થે દેહનું રક્ષણ તેણે કરવું જોઇએ દેહના રક્ષણ માટે ખોરાક, ઢાંકણ માટે વસ્ત્ર અને નિવાસ માટે સ્થાન એટલાં વાનાં જોઇએ અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાં તે તેને માટે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે અહીં માત્ર ખોરાકની વાત કહેવામાં આવે છે તેણે ખોરાક કેવી રીતે મેળવવો? જો તે રસોઈ કરે કે કરાવે તો તેની પાસે પૈસા જોઇએ, પૈસા માટે તેણે ઉદ્યમ કરવો જોઇએ અને પરિગ્રહયુક્ત દશામાં મુકાવું જોઇએ અકિંચન દશાના નિર્વાહ માટે ધનપ્રાપ્તિ અને ધનપ્રાપ્તિ વડે અન્નપ્રાપ્તિ અયોગ્ય છે એ પ્રકારનો

પરિગ્રહ જો તે ઉત્તરોત્તર વધારવા લાગે તો તેને સયમને છેની સનામ જ કરવી પડે' વળી જ્યારે તે ખોરાકની વસ્તુઓ ખરીદીને ખોરાક તૈયાર કરવા-કરાવવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક પ્રકારના આરભો કરવા પડે છે અને તે મહાવ્રતની દૃષ્ટિપૂર્વક અહિંસાનું પાલન કરી શકતો નથી આ બે મોટા દોષો ઉત્પન્ન થવા ન દેતા દેહને ખોરાક આપવાનુ માત્ર એક જ સાધન भिक्षोत्तमजीविका છે મનુ પણ સન્યાસીઓને એવી જ આજ્ઞા કરે છે કે—

अनग्निरनिकेत स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

અથાત્—સન્યાસીએ અગ્નિરહિત રહેવુ અર્થાત્ રાધવુ—ધાવવુ નહિ, ગૃહરહિત રહેવુ અને માત્ર અન્ન માટે જ વસતિનો આશ્રય લેવો અને માત્ર एककाले चरेद्भ ।—એક સમય ભિક્ષા માગીને ભોજન કરવુ પરન્તુ સયમીની ભિક્ષા એ સામાન્ય 'ભીખ' નથી તે ભિક્ષા શુદ્ધ હોવી જોઇએ-દોષથી રહિત હોવી જોઇએ અને તે જ 'એષણા સમિતિ'—વિશુદ્ધતાની તપાસ માટેના નિયમનો છે આ નિયમનો જૈન દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રકારે કેવા ફરમાવ્યા છે તે આગળ ઉપર કહેવામા આવશે (૧૪૭)

[ભિક્ષા દ્વારા દેહનિર્વાહ કરવાની આવશ્યકતાનુ પ્રતિપાદન કર્યા પછી ગ્રથકાર ભિક્ષાવિધિનું કથન કરે છે અને તે દ્વારા સમિતિના નિયમનોનું સક્ષેપે સૂચન કરે છે]

भिक्षाविधि । १४८ ॥

भिक्षार्थं गृहिणा गृहे सुविधिना द्वाभ्या मुनिभ्यां सदा ।
गन्तव्य गुरुसम्मतौ दिनकरे सत्येव योग्येक्षणे ॥
ग्राह्य प्रासुकमेषणीयमशन पानीयमेतद्विध ।
साध्वर्थं विहित न तद्यदि भवेन्नाप्यन्यदोषाश्रितम् ॥

ભિક્ષા લેવાનો વિધિ

ભાવાર્થ—સૂર્યોદય પછી દિવસના ભાગમા યોગ્ય સમયે, ગુરુ આદિ હોય તો તેમની સમતિ લઇને બે ભિક્ષુઓએ સાથે મળી વિધિપૂર્વક

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા લેવા માટે જવુ ત્યા જો પ્રાશુક–અચિત્ત અને એષણીય–નિર્દોષ આહાર–પાણી હોય તો તે લેવુ જો તે ખાસ ભિક્ષુને માટે બનાવેલ ન હોય અને અન્ય દોષોથી મુક્ત ન હોય તો જ તે આહાર–પાણી ગ્રહણ કરવા (૧૪૮)

વિવેચન—ભિક્ષા પણ વિધિપૂર્વક લેવી જોઈએ–અવિધિપૂર્વક નહિ આજે આપણા દેશમા ભિક્ષાને નામે અનેક સ્થળે ભિખારીવેડા ચાલી રહેલા છે અને ભિક્ષા નિમિત્તે ઠગ, લાગા અને બળાત્કાર પણ ચાલી રહેલા છે આ કાઈ ભિક્ષા નથી, અને એવી ભિક્ષા લેનાર ભિક્ષુક–ભિક્ખુ નથી પણ ભિખારી છે સાચો સાધુ, મુનિ કે ત્યાગી ભિક્ષાને માટે તમારા ખોટા ગુણાનુવાદ ન કરે કે તમને મનાવે નહિ ભિક્ષાને માટે ઘેર અડગો જમાવીને બેસે કિવા ભિક્ષા દેવાની ગૃહસ્થને ફરજ પાડે તે સાચો સાધુ બાવો કે ફકીર નથી સાધુ તો વિધિપૂર્વક જ ભિક્ષા લે અને અવિધિપૂર્વક અપાતી ભિક્ષાને તો આગ્રહ છતા ગ્રહણ કરે નહિ આ કારણથી ગ્રથકાર સુવિધિના અર્થાત્ સુવિધિપૂર્વક ભિક્ષા લેવાનુ મુનિજનોને સૂચન કરે છે આ સુવિધિ કયો? જૈન શાસ્ત્રોમા ભિક્ષાનો સુવિધિ અતિ વિસ્તૃત છે અને એ બધો વિધિ પાળનાર દેહનુ પોષણ કરવાના વિષયમા સાચો સયમી જ બને એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મા મ પડ્યા વિના રહેતુ નથી આ સુવિધિ આ શ્લોકમા સક્ષેપે કરીને દર્શાવેલો છે પહેલુ તો એ કે સૂર્યોદય પછી જ ભિક્ષા માટે જઈ શકાય, રાત્રિને સમયે નહિ અને એ યથાર્થ છે રાત્રિએ ઈર્યાસમિતિ યત્નાપૂર્વક પાળી શકાતી નથી દિવસે ગુરુની સમતિ લઈને બે મુનિઓએ સાથે ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષાર્થે જવુ યોગ્ય છે ગૃહસ્થને ઘેર અસયમના અનેક કારણો હોય છે તે અસયમ ભૂલથી કે દૃષ્ટિદોષથી મુનિથી સેવાઈ જાય નહિ, તેટલા માટે એક મુનિની સાથે બીજા મુનિની હાજરી ઉપયોગી થઈ પડે છે સૂર્યોદય પછી ભિક્ષા લઈ શકાય પરન્તુ ગૃહસ્થોની ભોજનવેળા વીત્યા પૂર્વે ભિક્ષા લઈ શકાય નહિ તે પૂર્વે ભિક્ષાર્થે જવાથી જે ભિક્ષા મળે તે ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે પુરતો બે ... સ્યા વિના પણ વહોરાવેલી હોય એટલે એ ભિક્ષા

અયોગ્ય સમયે ગ્રહણ કરેલી લેખાય આ જ કારણથી મનુ સન્યાસીઓને એવુ ફ્રમાવે છે કે—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसपाते भिक्षा नित्य यतिश्चरेत् ॥

અર્થાત્—રસોઇનો ધુમાડો નીકળતો બધ થયો હોય, ખાડવાનુ વગેરે બધ થયુ હોય સર્વ ભોજન કરી રહ્યા હોય, રસોઇના વાસણ માજી ઠેકાણે પાડ્યા હોય ત્યારે યતિએ ભિક્ષાર્થે જવુ

આ વિધિનુ સૂચન એટલા માટે છે કે ત્યાગીને ભિક્ષા નિર્દોષ મળે ગૃહસ્થોએ ખાતા જે રસોઈ વધી હોય તેમાથી જ ભિક્ષા મળે અને ગૃહસ્થોને ભૂખ્યા રહેવુ ન પડે કિંવા રસોઇનો સમારભ ફરીથી આદરવો ન પડે ચાગ્ય ક્ષણે એવો શબ્દપ્રયોગ ગ્રથકારે કર્યો છે તેનો હેતુ એ જ છે કે ભિક્ષા આપનારને સકોચ ઉત્પન્ન ન થાય અને ભિક્ષુની ભિક્ષા ગૃહસ્થને ભાર રૂપ ન લાગે વળી સાધુએ ખોરાક અને પાણી પ્રાશુક એટલે અચિત્ત તથા એષણીય એટલે નિર્દોષ લેવા જોઇએ દોષિત ભોજન કયુ ? ગ્રથકારે મક્ષેપાર્થે એ બધા દોષોનુ વિવેચન કર્યું નથી સાધુને અર્થે તૈયાર કરવામા આવેલો ખોરાક એ અપ્રાશુક અને દોષિત છે, એટલે ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે જે ખોરાક તયાર કર્યો હોય તેમાથી અને તેમને સકોચ ન પડે તેટલો ખોરાક ગ્રહણ કરવો તે જ પ્રાશુક તથા નિર્દોષ છે પરન્તુ આ તો માનપહેલા જ દોષની વાત થઇ अन्यदोषान्वितम् ભોજન પણ સાધુ ન લે

सप्तचत्वारिंशता यद्दोषैरशनमुज्झितम् ॥
मोक्षस्य धर्मयात्रार्थं सैषणासमितिर्भवेत् ॥

અથાત્—૪૭ દોષરહિત આહાર ધર્મયાત્રાને માટે વાપરવો તે એષણા સમિતિ કહેવાય છે આ ૪૭ દોષમાના ૧૬ દોષ આહાર આપનારથી ઉત્પન્ન થાય છે, ૧૬ દોષ આહાર ગ્રહણ કરનાર મુનિ આશ્રિત છે, ૧૦ દોષ આહાર ગ્રહણ કરવાના કાર્યમા અને ૫ દોષ મળેલી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવામા રહેલા છે (૧) સાધુ માટે તૈયાર કરેલો આહાર આપે તે આધાકર્મી દોષ,

(૨) સાધુને ઉદ્દેશી થોડો વધારે તૈયાર કરેલો આહાર આપે તે ઉદ્દેશિક દોષ, (૩) આધાકર્મી આહારના અંશવાળો આહાર આપે તે પૂતિક દોષ, (૪) અર્ધ શુદ્ધ અને અર્ધઅશુદ્ધ ભળી ગએલો આહાર આપે તે મિશ્રદોષ (૫) સાધુ માટે રાખી મૂકેલો આહાર આપે તે સ્થાપના દોષ, (૬) ગામમાં સાધુની હાજરી રહે એટલા માટે જલ્દી વિવાહાદિક ઉત્સવ આરંભે અને તે આહારાદિ ને તે પ્રાભૃતિકા દોષ (૭) ઘરમાં સાધુને આવવાની સગવડ ખાતર કે અજવાળા ખાતર ૮ કાયની હિંસા કરે તે પ્રાદુ કરણ દોષ, (૮) સાધુને માટે જ પૈસા ખર્ચીને લીધેલી ચીજ વહોરાવવી તે ક્રીત દોષ, (૯) સાધુને માટે જ ઉધાર-ઉછીની લીધેલી ચીજ આપવી તે પ્રામિત્યદોષ (૧૦) સાધુને માટે જ અદલ-બદલ કરેલી ચીજ આપવી તે પરાવૃત્ત દોષ, (૧૧) સાધુને માટે જ સામા લાવી આપે તે અભ્યાહૃત દોષ (૧૨) સાધુને માટે જ તાળા દાટા ઉઘાડી ચીજ આપે તે અભિન્ન દોષ (૧૩) સાધુને માટે જ મેડી કે ભોયરામાંથી લાવી આપે તો માલાહૃત દોષ, (૧૪) સાધુને માટે જ કોઇના હાથમાંથી ઝુટવેલો આહાર આપે તે આછીદ્ય દોષ (૧૫) સાધુને માટે જ મહીયારી-મઝીઆરી વસ્તુમાંથી ભાગીદારની રજા વિના ચીજ વહોરાવે તે અણિસિદ્ધ દોષ (૧૬) સાધુને માટે જ આધણ વગેરે ઉમેરેલ હોય તો તે અધ્યવપુર દોષ એ ૧૬ દોષ આહાર આપનારના ગણાય બીજા ૧૬ દોષ આહાર લેનારના નીચે મુજબ છે (૧) ગૃહસ્થના બાળકો રમાડીને આહાર લે તે ધાત્રીકર્મ દોષ (૨) ગૃહસ્થના સંદેશા કહીને આહારાદિ લે તે દૂતિકર્મ દોષ (૩) નિમિત્ત પ્રકાશી આહારાદિ લે તે નિમિત્ત દોષ (૪) જાતિ-કુળના વખાણ કરી આહારાદિ લે તે આજીવિકા દોષ (૫) રાંકની પેઠે કરગરી આહારાદિ લે તે વણીમગ દોષ (૬) વૈદુ કરી આહારાદિ લે તે ચિકિત્સા દોષ (૭) ક્રોધ કરી લાઇ લે તે ક્રોધપિંડ (૮) માન કરી લાઈ લે તે માનપિંડ (૯) માયા કરી લાઇ લે તે માયાપિંડ (૧૦) લોભ કરી લાઈ લે તે લોભપિંડ (૧૧) આગલા પાછલા પરિચયની પિછાન કરી ખુશામત કરી લાઈ લે તો પૂર્વપશ્ચાત્ સંસ્તવ દોષ (૧૨) વિદ્યાનો ડોળ કરી આહારાદિ લે તે વિદ્યાપિંડ (૧૦ [illegible] કરી આહારાદિ લે તો મંત્રપિંડ

૧

(૧૪) ચૂર્ણ—ઔષધિ વગેરે આપીને આહારાદિક લે તો ચૂર્ણ યોગ (૧૫) વશીકરણ કરી આહારાદિક લે તો યોગપિંડ દોષ (૧૬) ગર્ભ માટે ઔષધ આપી આહારાદિ લે તો મૂળકર્મ દોષ આહારગ્રહણ વિધિના ૧૦ દોષ (૧) દાતા વહોરાવે તે સેના સાધુને ઉદ્‌ગમાદિક દોષની શકા ઉપજે છતા આહાર લે તે શકિત દોષ (૨) સચિત્ત પદાર્થથી હાથ ખરડ્યા હોય તે હાથે આહાર લે તો પ્રક્ષિપ્ત દોષ (૩) નીચે સચિત્ત અને ઉપર અચિત્ત હોય તેવો આહાર લે તો નિક્ષિપ્ત દોષ (૪) નીચે અચિત્ત ઉપરસચિત્ત હોય તેવો આહાર લે તો પિહિત દોષ (૫) વાસણમા સચિત્ત હોય તે ઢળી તેમા આહાર નાખી આપે તો તે સહૃત દોષ (૬) અધ ગર્ભિણી વગેરે આહાર વહોરાવે તે લેવો તે દાયક દોષ (૭) સચિત્ત અચિત્ત ભેગા હોય તેવો આહારાદિક લે તે મિશ્રદોષ (૮) પૂરેપૂરૂં અચિત્ત ન થયુ હોય તેવુ લે તે અપરિણત દોષ (૯) હાથ ધોઇને આપે અથવા આપ્યા પછી હાથ ધોવા પડે તે લેવુ તે લિપ્ત દોષ (૧૦) વેરાતુ વેરાતું લાવી આપે તે લે તો છર્દક દોષ પાચ દોષ વસ્તુનો ઉપભોગ કરવા વિષેના (૧) સ્વાદ ખાતર બે ચાર વસ્તુઓ મેળવી આહાર કરે તો તે સયોજના દોષ (૨) ઠાસી ઠાસીને આહાર કરે તે પ્રમાણાતિક્રમ દોષ (૩) આહાર આપે તેના વખાણ કરે તે ઈગાલ કર્મ દોષ (૪) અનિષ્ટ આહાર ઉપર દ્વેષ કરે તે ધુમ દોષ (૫) ૭ કારણ વિના આહાર કરે તો કારણ દોષ એ રીતે એકદરે ૪૭ દોષ થયા

આ પ્રમાણે મુનિએ સુવિધિપૂર્વક અને યોગ્ય સમયે નિર્દોષ આહાર-પાણી ગ્રહણ કરવા તેજ સાચી ભિક્ષા છે (૧૪૮)

[નિર્દોષ ભિક્ષાજ ગ્રહણ કરવા જેવો સયમ કયારે સધાય ? જ્યારે મુનિની રસાસક્તિ છૂટે ત્યારે તે વિષે હવે ગ્રથકાર ઉપદેશે છે]

रसानासक्ति ।१४९॥

साम्येनोत्तममध्यमाधमगृहे भिक्षार्थमीयान्मुनि-
र्लब्ध तुच्छमतुच्छमन्नमनघ मान्य न यद्दूषितम् ।

मिष्टान्ने हि न मोदते न च मनाक् तुच्छाशने खिद्यते।
लब्धालब्धसमानभावनिपुणः साधुः स एवोत्तमः ॥

આસક્તિ ન રાખવી

ભાવાર્થ—શ્રીમંતનું ઘર હોય, સામાન્ય ઘર હોય કે ગરીબનું ઘર હોય, તેમાં એક સરખા ભાવથી ભિક્ષુએ ભિક્ષા લેવા જવું, સારૂં ખાવાનું મળે ત્યાં જવું અને બીજે ન જવું એવો ભેદ ન રાખવો. ભિક્ષાભોજન તુચ્છ હોય કે અતુચ્છ હોય, સરસ હોય કે નીરસ હોય, પણ જો તે દોષરહિત હોય તો ભિક્ષુએ તેને ઉત્તમ ભોજન માનવું. ભિક્ષામાં મિષ્ટાન્ન મળે તો ખુશી ન થાય અને તુચ્છ—નીરસ આહાર મળે તો જરા પણ ખેદ ન પામે, કોઈ વખતે થોડું મળે અને કોઈ વખતે મુદ્દલ ન મળે, તોપણ સમાન ભાવથી વર્તે તે જ ઉત્તમ સાધુ ગણાય. (૧૪૯)

વિવેચન—જેની દૃષ્ટિ સંયમસાધના તરફ છે, તે સંયમસાધના માટે દેહને ટકાવવા માટે જ તેને ખોરાક આપે છે અને ખોરાકને માટે ભિક્ષાચર્યા કરે છે, તેવો સાધુ જો સરસ આહારમાં રુચિ અને નીરસ આહારમાં અરુચિથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે, તો તે નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરી શકે નહિ પરન્તુ તેને સારૂં સારૂં ખાવાની રૂચિ જ થાય તે ધનવાનોને ઘેર જ ભિક્ષા લેવા માટે ખાસ જાય ત્યાંથી સદોષ-નિર્દોષનો વિચાર કર્યા વિના ભિક્ષા ગ્રહણ કરે અને પરિણામે પોતાના સંયમને તથા સાધુત્વને ગુમાવે. આ કારણથી ગ્રંથકાર સાધુને કહે છે કે તારે ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ ગૃહસ્થને ત્યાં જઈને નિર્દોષ આહાર લેવો અને આસક્તિ છોડીને તુચ્છ કે અતુચ્છ, સરસ કે નીરસ, જેવો આહાર મળે તેવો લેવામાં હર્ષ—શોક ધારણ કરવો નહિ. એવું પણ બનવાનો સંભવ છે કે કેટલીક વાર ગૃહસ્થો મુનિને ભાવપૂર્વક નોતરીને, આગ્રહ કરીને, સારો-સારો આહાર વહોરાવે, અન્ય સ્થળે એવા આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણ વડે ઉત્તમ પ્રકારનો આહાર [illegible] હોય, છતાં મુનિએ તો નિમંત્રણ કે સારા

આહાર તરફ આકર્ષાઈ જવું નહિ અને બીજાઓ તરફ અવગણના ગણવી નહિ મનુ કહે છે કે अभिपूजितलाभैश्च यतिमुक्तोऽपि बध्यते ॥ એટલે કે પૂજાપૂર્વક ભિક્ષાનાભ લેવાથી યતિ મુક્ત હોય તોપણ બંધનમા પડે છે તેવી રીતે ધનવાનોને ઘેર મીઠા મીઠા ભોજન-પદાર્થો વહોરવાની ઇચ્છાથી જનારો મુનિ સયમના પથપર ચડતો હોવા છતા આસક્તિને લીધે એ પથથી ભ્રષ્ટ થતો જાય છે ભિક્ષાચર્યાને જૈન ધર્મમા 'ગોચરી' કહી છે અને વેદ ધર્મના શાસ્ત્રોમા 'મધુકરી' કહી છે જેવી રીતે ગાય ઉગેના ઘાસ ઉપર ફરતા ફરતા બે તરણા અહીંથી ચરે છે અને બે તરણા તહીંથી ચરે છે તેમ જૂદે જૂદે સ્થળેથી થોડો થોડો આહાર ગ્રહણ કરીને પોતાને જોઇતો આહાર મેળવી લેવો તે મુનિની 'ગોચરી' કહેવાય છે મધુકર ફૂલે-ફૂલે ભ્રમણ કરીને દરેકમાથી થોડુ થોડુ મધ ચૂસે છે તેમ જૂદે જૂદે ગૃહેથી આહારના પદાર્થો એકત્ર કરી લેવા તે સન્યાસીની 'મધુકરી' કહેવાય છે છતા મધુકર તો મધ મળે તે ફૂલોમા જ ભટકે છે-ચંપા જેવા ફૂલને અડકતો પણ નથી, જ્યારે ગાય તો સૂકા તરણામા પણ મુખ નાખીને બે તરણા જરૂર પડચે ખાઈ લે છે તાત્પર્ય એ છે કે 'મધુકરી' શબ્દ કરતા 'ગૌચરી' શબ્દ ત્યાગીની ભિક્ષાચર્યાને માટે વિશેષ બંધ બેસતો તથા વિશિષ્ટ અર્થવાહક લાગે છે આવી ગૌચરી કરતા મુનિને કોઈ વાર ઇષ્ટ વસ્તુ મળે, કોઈ વાર થોડુ મળે, કોઇ વાર મુદ્દલ ન મળે, તોપણ તેણે તેથી હર્ષ-શોક વારણ કરવા નહિ રૂચિ-અરૂચિના ખ્યાલો કરી જિહ્વાલૌલ્ય અને માનસિક અગૃદ્ધિ પોષવા નહિ અને તે જ સાચુ સાધુત્વ છે मायस्स जत्ता मुणि भुंजएज्जा-સયમભારની જાત્રા માટે એટલે કે માત્ર દેહના નિર્વાહ માટે જ સાધુએ આહાર લેવાનો છે, ત્યા રસો વિષેની આસક્તિનો તો ત્યાગ જ હોય

દૃષ્ટાન્ત—એક ધર્મશાળામા એક સન્યાસી ઉતર્યો હતો, તે રોજ એક વાર નગરમાથી મધુકરી લાવીને ભોજન કરતો હતો ધર્મશાળાનો રખેવાળ રોજ જોતો કે સન્યાસી રોજ નવી નવી જાતનુ સ્વાદિષ્ઠ ભોજન કરે છે કોઇ વાર તેના પાત્રમા લાડુ હોય છે, કોઇ વાર દૂધપાક હોય છે,'

કોઈ વાર ફરમાણ અને મ્હોમા પાણી લાવે તેવા બીજા પદાર્થો હોય છે, અને એવુ એવુ ભોજન રોજ લવીને સન્યાસી જમે છે જ્યારે જમતા જો કાંઇ વધે તો તે સાંજ માટે રાખી મૂકે છે, અને સાંજે પુન ભોજન કરી પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને આરામ કરે છે એક વાર સન્યાસી એવુ બધુ ભોજન મધુકરીમા લાવ્યો કે સાંજે પણ જમતા કેટલાક મિષ્ટ પદાર્થો વધી પડ્યા, તેથી તેણે રખેવાળનુ એક ઊંટ હતો ધર્મશાળાના આંગણામા જ બાંધવામા આવતુ તેને બાકી વધેલુ ભોજન ખવડાવી દીધુ આ જોઈને ધર્મશાળાનો રખેવાળ દોડતો આવીને સન્યાસીને સબોધી કહેવા લાગ્યો "ઓ સન્યાસી બાવા! તમે તો મારૂ નખ્ખોદ કાઢ્યુ" સન્યાસી બોલ્યો "કેમ ભાઇ? મે તને શુ નુકસાન કર્યુ છે?" રખેવાળ બોલ્યો "તમે મારા ઊંટને મધુકરી ખવરાવી એટલે હવે તેની જીભને હરામ ચસકો લાગ્યા વિના રહેવાનો નહિ આપ તો સન્યાસી છો એટલે આપને તો રોજ રોજ મિષ્ટાન્ન મળે, પણ લીબડાના પાન ખાનાર મારા ઊંટને હુ હવે ક્યાથી મધુકરી લાવીને ખવડાવીશ?"

આ સાભળીને સન્યાસી બાવાને ભાન થયુ કે પોતે રસાસક્તિથી યોગભ્રષ્ટ થતો જાય છે તે માટેની ચાનકના જ શબ્દો આ રખેવાળ કહી રહ્યા છે અને જેમ જેમ વધુ મિષ્ટ પદાર્થોનુ ભોજન કરવામા આવે છે તેમ તેમ રસાસક્તિ વધતી જવાથી હરામ ચસકો લાગી જાય છે સન્યાસી સુજ્ઞ હતો એટલે રખેવાળના શબ્દોથી તેને પોતાની ભૂલ સુધારવાની તક મળી માની તેણે તેનો આભાર માન્યો (૧૪૯)

[પૂર્વે જે ભિક્ષાના ૪૭ દોષ ટાળીને ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કહ્યો છે તેમાંનો ૪૭ મો 'છ કારણ વિના આહાર કરે તે કારણ દોષ' કહ્યો છે ક્યા છ કારણોને લીધે મુનિએ આહાર કરવો જોઈએ તે વિષે હવે ગ્રથકાર કહે છે]

आहारकारणषट्कम्। १५० ॥

न स्यात् क्षुत्सहनं सता सुयमिनां सेवादिकार्यं भवे-
च्छक्त्या पालन निजतनुप्राणादिनिर्वाहणम्

दृष्ट्या मार्गनिरीक्षण हि गमने धर्मस्य वाऽऽराधन मेतै. षड्विधकारणैर्यमभृतां भिक्षोचिता नान्यथा

આહારના ૭ કારણો.

ભાવાર્થ—વધારે વખત ભૂખ સહન થઇ ન શકે તેથી ક્ષુધા શાન્ત કરવા માટે વૃદ્ધ ગ્લાન, રોગી, નવદીક્ષિત કે ગુર્વાદિકની સેવા કરવા માં સયમ પાળવાને શક્તિ મેળવવા કરવા માટે, પોતાના શરીર અને પ્રાણ નિર્વાહ કરવા માટે, રસ્તામાં ચાલતા ઇર્યા સમિતિ શોધવા આંખનું તે રાખવા માટે અને સુખે સમાધે ધર્મનું આરાધન કરવા માટે એ છ કાર ભિક્ષુકોએ ભિક્ષા લેવી કે આહાર કરવો ઉચિત છે, અન્યથા નહિ (૧૫

વિવેચન—પૂર્વે કહ્યુ છે કે देह सयमसाधनाय यमिना सरक्षणी અર્થાત્-સયમીએ સયમ સાધનાને અર્થે જ દેહનું રક્ષણ કરવાનુ છે-કે જીહ્વિકાથી-જીવવાની લોલુપતાથી નહિ, એટલે ધર્મારાધનની સાથે સબધ ધરાવનારા જુદા જુદા ૭ કારણોની દૃષ્ટિએ સયમીએ આહ ગ્રહણ કરવો તથા આરોગવો ઘણે ભૂખ લાગે છતા જો આહાર કરવા ન આવે તો ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ધર્મારાધનમા વિક્ષેપ પડે ત વૃત્તિઓ ભ્રમણ કરવા લાગે, તેટલા માટે ભૂખને સંતોષવા પૂરતો આ કરવો જોઇએ સહચારી વૃદ્ધ રોગી, નવદીક્ષિત કે ગુરૂ આદિની સે માટે દેહમા પૂરતુ બળ જોઇએ અને આહાર વિના એ બળ ટકી રહે ન તેટલા માટે પણ જરૂર પૂરતો આહાર કરવો પડે સયમનું પાલન કરવ પણ શારીરિક શક્તિ આવશ્યક હોય છે અને એ શક્તિ આહાર વિ પ્રાપ્ત થતી નથી માટે પણ અન્નોદક લેવા જોઇએ શરીર અને પ્રાણ નિર્વાહ કરવા માટે આહાર વિના ચાલી શકતું નથી અને વ્રત કે તપાદિ હેતુ વિના શરીરને ખોરાક આપવાનું બધ કરીએ તો શરીર અને પ્રાણ ટકાવ થાય નહિ પરન્તુ મરણ થાય અને ધર્માચરણ અટકી પડે, તે માટે આહાર કરવો જોઇએ ઇર્યા સમિતિને અર્થે દૃષ્ટિનું તેજ ટકાવવુ

તેથી પણ ખોરાક લેવો પડે અને છેવટે ધર્મનું આરાધન સુખપૂર્વક કરવા માટે તેને સ્વસ્થ રાખવા આહાર લેવો પડે આ જ કારણે સયમીને આહાર લેવો પડે, પણ તેમા તેની દૃષ્ટિ તો ધર્મપ્રધાન જ હોય–બીજી કશી ન હોય ધર્મથી ભિન્ન એવા કોઈ કારણે ત્યાગી–મુનિ नाभिनन्देत मरण नाभिनन्देत जीवितम्–મરણમા પણ સુખ ન માને અને જીવનમા પણ સુખ ન માને એટલે પછી આહારપ્રાપ્તિ કિંવા ભિક્ષાના વિષયમા તેનો ધર્મ એવો જ સ્ફુટ થાય છે કે

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्र स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिगत ॥

અર્થાત્—ત્યાગી જન ભિક્ષા ન મળવાથી દુખી અને ભિક્ષા મળવાથી સુખી કિંવા હર્ષિત થાય નહિ કેવળ પ્રાણની રક્ષા માટે જ તે ભોજન કરે અને અન્ય પદાર્થોમા તે આસક્ત ન રહે

આ રીતે ભિક્ષા માટેના જ કારણો સયમી માટે ઉચિત છે અને તે સિવાયની બીજી દૃષ્ટિથી કરવામા આવતી ભિક્ષા અનુચિત કિંવા સયમીને સયમમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનારી છે (૧૫૦)

[હવે સહવાસી મુનિઓ પ્રત્યેનો એક મુનિનો આહારવિષયક વિનય સંસ્કાર કહે છે]

आहारादिसमविभाग । १५१ ॥

आनीत वरभिक्षयाऽशनजलं तद्दर्शयित्वा गुरुं ।
भोक्तव्य सहचारिभिश्च सकलैस्तुल्यांशतः साधुभि ॥
लब्धाशेन निजेन सादरधिया साधून्निमन्त्र्याऽपरान् ।
भोक्तव्य समभावतो रसमय स्याद्वाऽशन नीरसम् ॥

સહચારીઓ સાથે આહારાદિનો સમવિભાગ

ભાવાર્થ—શુદ્ધ ભિક્ષાવૃત્તિથી જે અન્નપાણી લાવવામા આવ્યા હોય તે ગુરુ આદિને સહચારી બીજા સાધુઓની સાથે સરખો વિભાગ કરી

સૌને સરખી રીતે વહેંચી આપી આહારાદિ કરવા એકેક ભિક્ષુને જે ભાગ મળ્યો હોય તેનું બીજાને આદરપૂર્વક આમંત્રણ કરવું જો કોઈ લે તો પોતાના ભાગમાંથી તેને આપવું નહિતો પોતે સરસ હોય કે નીરસ હોય છતાં સમભાવ રાખીને આહાર કરવો (૧૫૨)

વિવેચન—જ્યાં ગૌચરી કે મધુકરીથી ભોજનના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના છે, જ્યાં સરસ કે નીરસ આહાર પ્રત્યે સમભાવથી જોવાનું છે, જ્યાં આહારનો હેતુ જીવન ટકાવવા સિવાય બીજો કશો નથી ત્યાં પેટપૂરતા ભોજનની કે જિહ્વાને આહ્લાદ આપે તેવા પદાર્થોની આશા રાખવી જ હોય ગમતો કે અણગમતો ન્યૂન કે અધિક જેટલો આહાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેટલો આહાર ભિક્ષુઓની વચ્ચે સમભાગે વહેંચીને સંતુષ્ટ રહેવું એ જ ત્યાં કર્તવ્ય છે પરંતુ આ કર્તવ્ય બજાવવામાં પણ ઉચિત વિનયનું સ્થાન છે ગુરુને ભોજનના પદાર્થો બતાવવા પછી તેના ભાગ પાડવા અને એ ભાગમાંથી પણ બીજા સહચારી ભિક્ષુઓને ભાગ લેવા નિમંત્રણ કરવું અને જો તેમને તેમાંથી ભાગ લેવા ઇચ્છા ન હોય તો પોતાને મળેલો ભાગ પોતે સમભાવ દૃષ્ટિથી આરોગવો, એમ કરી વિનય અને કર્તવ્ય સૂચવેલો છે આ વિનયનો હેતુ કેવળ શુષ્ક વિધિપૂરતો નથી કેટલીક વાર કોઈ મુનિ માંદા હોય છે અને તેને ચોક્કસ પ્રકારનો આહાર વધુ જોઈતો હોય છે એવે પ્રસંગે ગુરુ તે મુનિને માટે અમુક આહાર રાખીને બીજા બધા પદાર્થોનો સમભાગ કરવાનું સૂચન કરી શકે છે એટલે આ વિનય શુભ હેતુ માટે હોય છે

દૃષ્ટાંત—આ વિનયનો હેતુ નહિ સમજેલા પરન્તુ ભક્તિ સ્વભાવના એક મુનિનું દૃષ્ટાન્ત અત્ર બંધ બેસતું થશે એક વાર એક મુનિને એક ગૃહસ્થને ઘેરથી ગોચરીમાં ગરમાગરમ વડાં પ્રાપ્ત થયાં મુનિએ વિચાર કર્યો કે ઉપાશ્રયે પહોંચતા આ વડાં ઠરી જશે અને અત્યારે તે ગરમાગરમ છે તો હું તેમાંનો મારો અર્ધો ભાગ ખાઇ લઉં તો શું ખોટું છે? વડાંની સંખ્યા ૧૬ હતી, એટલે મુનિએ માર્ગમાં જ તેમાંના અધાં વડાં ખાઈ લીધાં અને બાકીનાં ૮ રહેવા દીધાં માર્ગમાં આગળ વધતાં વળી તેને વિચાર થયો કે

આ વડામાથી ગુરુ મને અર્ધો ભાગ આપ્યા વિના રહેવાના નથી, એટલે મારા ભાગમા ૪ વડા આવશે તે હું અત્યારે જ ખાઇ લઉં તો શું ખોટું? એમ વિચારી તેણે તેમાના ૪ વડા માર્ગમા જ ખાઇ લીધા અને બાકીના ચાર રહેવા દીધા વળી આગળ વધતા પુન તેને એવો જ વિચાર થયો કે ૪ માના ૨ પોતાને ગુરુ જરૂર આપશે એમ વિચારી તેણે તેમાના ૨ વડા ખાધા, પુન એવો જ વિચાર આવતા તેમાનું ૧ ખાધુ, અને ઉપાશ્રયે પહોચતા બાકી એક વડુ હતુ ગુરુએ આહારની સામગ્રી જોતા જ મુનિને પૂછ્યુ "હે મુનિ! તમને આ એક જ વડું કયા શ્રાવકે વહોરાવ્યુ?" મુનિ ભદ્રિક સ્વભાવના હતા, એટલે તેમણે ૧૬ વડાની અને પોતે કરેલી ગણત્રી તથા મનથી પાડેલા સમવિભાગની વાત ગુરુને કહી ગુરુએ તેને આહારના સમવિભાગ પાડવાનો અને ગુરુને આહારની બધી સામગ્રી બતાવવાનો હેતુ સમજાવ્યો ત્યારે એ સરલ સ્વભાવના મુનિને પોતાનો દોષ સમજાયો અને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લઇ અવિનય માટે ગુરુની ક્ષમા યાચી (૧૫૧)

[પૂર્વે અપરિગ્રહની પ્રતિજ્ઞા વિષે કહેવામા આવ્યુ છે કે મુનિએ સગ્રાહક વૃત્તિ પણ છોડવી જોઇએ હવે અહી આહારાદિના સગ્રહરૂપ પરિગ્રહ ન સેવાય તેટલા માટે ગ્રથકાર કહે છે]

आहाराद्यसङ्ग्रह । १५२ ॥

यावन्मात्रमपेक्षते मधुकरीवृत्त्या हि तावन्मित ।
ग्राह्य नैकगृहाऽटनेन गृहिणा न स्याद्यथा न्यूनता ॥
रात्रौ नाशनसङ्ग्रह· समुचित क्रोशद्वयाद्वाऽपर-
मानीत न च युज्यते सुयमिना यामत्रयाऽतीतकम् ॥

આહારાદિનો સગ્રહ ન કરવો

ભાવાર્થ—ભિક્ષુઓને એક વખત માટે આહારાદિ જોઇતા હોય તેટલા અનેક ઘરે ફરીને મધુકરી વૃત્તિથી થોડા થોડા લેવા, કે જેથી ગૃહસ્થોને સકોચ ભોગવવો પડે નહિ કે ફરીથી રાધવુ પડે નહિ વિશે લાવેલી

ભિક્ષા દિવસે ને દિવસે વાપરી લેવી ગતે વાસી ન રાખવી બે ગાઉ ઉપરાન્ત થી લાવેલી અને ત્રણ પહોર પહેલાની ભિક્ષા સયમીએ ન ભોગવવી (૧૫૧)

વિવેચન—મહાત્મા ગાધીજી કહે છે કે ' અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતા નથી તેને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે, એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો સમજીએ કે આપણને જોઇતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે " સ્વલ્પ પણ તૃષ્ણાનુ પોષણ કરે તેનુ નામ પરિગ્રહ, અને જો ત્યાગી-સન્યાસીએ સપૂર્ણ રીતે અપરિગ્રહી થવુ હોય તો તેણે આહારના પદાર્થોનો પણ સગ્રહ ન કરવો ઘટે તે તો તેણે રોજ પ્રાપ્ત કરીને રોજ વાપરી નાખવા જોઇએ આહારાદિમા પણ પરિગ્રહબુદ્ધિ ન વધી જાય તેટલા માટે આ શ્લોકમા કહ્યુ છે કે એક ટક કે એક દિવસને માટે જેટલો જોઈએ તેટલો જ વિશુદ્ધ આહાર મુનિએ અનેક ગૃહોમાથી એકત્ર કરવો જોઈએ, તે ને તે જ દિવસે તેનો ઉપયોગ કરી નાખવો જોઇએ, અને રાત્રે વાસી પણ ન રાખવો જોઇએ કે જેથી રાત્રિપૂરતો પણ આહારનો સગ્રહ થવા પામે નહિ વધેલો ખોરાક અમુક સમય પછી બગડી જાય અને તેમા વિકાર કે જતુ ઉત્પન્ન થાય, તેટલા માટે બે ગાઉથી વધારે અતર પરથી લાવેલો કે ત્રણ પહોર પહેલા વહોરેલો આહાર આરોગવો નહિ એવુ સૂચન પણ તેમા સમાવેલુ છે આ અસગ્રાહક વૃત્તિ કિંવા નિષ્પરિગ્રહી શા કેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની છે તે મહાત્મા ગાધીજીના વધુ શબ્દોથી સમજાય તેમ છે તે કહે છે કે ' આદર્શ —આત્યતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જે દિગબર છે તેનો જ હોય એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ઘર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે અન્ન તો તેને રોજ જોઇશે તે ભગવાન આપી રહેશે " ક્યા આવી આદર્શ અસગ્રાહકતા અને ક્યા ભગવાનને ભોગ ધરાવવાના નિમિત્તથી સગ્રહ કરી બેઠેલા મઠાધિપતિઓ અને કહેવાતા સતો !! (૧૫૨)

[નીચેના શ્લોકમા વસ્ત્ર અને સ્થાનગ્રહણનો વિધિ સક્ષેપમા સમજાવે છે]

वस्त्रादिग्रहणविधि । १५३ ॥

वस्त्रादिग्रहणैषणाऽपि बहुशो रीत्याऽनया शोभना।
नैतेषामपि सञ्चय समुचित कालादिमानाधिक ॥
स्त्रीपुसादिनिवाससङ्गरहित स्थान मुनीनां वर।
ग्रामे वा विपिने सुखासनकृते शोध्य समित्या सता॥

વસ્ત્રાદિક લેવાનો વિધિ

ભાવાર્થ—ભિક્ષુને વસ્ત્રાદિની જરૂર પડે ત્યારે પણ ઘણે ભાગે ઉપર બતાવેલ રીત પ્રમાણે જ ગૃહસ્થો પાસેથી અનેષણીય દોષથી રહિત એષણા સમિતિપૂર્વક જરૂર પૂરતા જ વસ્ત્રો લેવા મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રો લઈ તેનો સચય ન કરવો ભિક્ષુને રહેવાનું સ્થાન ગૃહસ્થોના નિવાસ અને સગથી રહિત હોય તે સારૂ, તેવુ સ્થાન ગામમા કે વનમા સુખે સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિ થઈ શકે તેટલા માટે એષણા સમિતિની દૃષ્ટિથી મુનિએ શોધી લેવુ (૧૫૩)

વિવેચન—જેવી રીતે મુનિએ આહાર એષણીય-વિશુદ્ધ લેવો ઘટે, તથા તેનો સગ્રહ ન કરવો ઘટે, તેવી જ રીતે તેણે વસ્ત્રો પણ વિશુદ્ધ લેવા જોઈએ અને તેનો સગ્રહ ન કરવો જોઈએ, એ કથન આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમા કરેલુ છે પૂર્વે મુનિને માત્ર ત્રણ વસ્ત્રો જ લેવાનુ-રાખવાનુ સૂચન આવી ગયુ છે આ વસ્ત્રો પણ એષણીય હોવા જોઈએ અને એષણીયતાનું સૂચન આચારાગ સૂત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમા કહ્યુ છે કે સાધુ અથવા સાધ્વીએ જે કપડા ગૃહસ્થે સાધુને માટે ખરીદી લાવેલા, યા ધોઈ રાખેલા, યા રગી તૈયાર કરેલા, યા સાફ કરેલા, યા સુધારેલા યા સુગધિત કરેલા હોય તે વસ્ત્ર તે જ માણસ પાસેથી લેવા નહિ આ ઉપરાત સુવાળા, મૂલ્યવાન ચામડાના, જરી-કસબના, અને એવા એવા કપડાને અનેષણીય કહ્યા છે જોઈએ તે કરતા વધુ વસ્ત્રો લેવા કિંવા અનેષણીય અને બહુમૂલ્યવાન વસ્ત્રો લેવા તે પરિગ્રહ છે દોરાની સાકળ બાંધવા

બગાસર હોઈ તેનો ત્યાગ કરવાનુ કથન મુનિધર્મને બધ બેસતું જ છે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા મુનિને માટે એષણીય સ્થાનનુ સક્ષિપ્ત સૂચન છે, કે, જ્યા સ્ત્રી-પુરૂષોનો નિવાસ ન હોય તેમના સગથી રહિત સ્થાન હોય, ત્યા જ મુનિએ સ્વાધ્યાયાદિની સાધના માટે નિવાસ કરવો એવુ સ્થાન ગામમા હોય કે વનમા હોય, તેની ચિંતા કર્યા વિના કેવળ વિશુદ્ધતાની દૃષ્ટિએ જ તેની પસદગી કરવી

દૃષ્ટાંત—આ પ્રસંગે હેમચદ્રાચાર્યે વહોરેલા એક વસ્ત્રનુ ઉદાહરણ યોગ્ય થઈ પડશે એ આચાર્ય એક વાર સાબર ગામમા પધાર્યા હતા ત્યા ધનજી નામના એક નિર્ધન શ્રાવકે પોતાને માટે પોતાની સ્ત્રીએ કાતેલો જાડા સૂતરમાથી વણાવેલું પાણેરૂ તેમને વહોરાવ્યુ આચાર્ય પાટણમા આવ્યા ત્યારે રાજા કુમારપાળ વગેરે ૭૨ રાજાઓ તેમના સત્કારાર્થે સામા આવ્યા, તેમણે જોયુ કે આચાર્યે જાડી ખાદી ધારણ કરી છે કુમારપાળે કહ્યું ' આપ મારા ગુરુ છો આપ આવુ કપડુ ઓઢો એ તો મારે લાજી મરવા જેવુ થાય ' આચાર્યે જવાબ આપતા કહ્યુ "તારા રાજ્યમા તારા સ્વધર્મીઓ કગાળ દશામા માડ માડ પેટનું પૂરૂ કરે છે, તેમા તું નથી લાજતો ? અમારે સાધુને શુ ? અમારે તો આવા ટુકડાએ ક્યાથી હોય ? અમે તો જૂના ને ફાટ્યા-તૂટ્યા વસ્ત્રોએ પહેરીએ અમારા શરીરની અમને ચિંતા નથી " એ ઉપદેશથી કુમારપાળે ગરીબ વસતીનું સકટ નિવારવા દર વર્ષે એક કરોડ સોનૈયા વાપરવાનુ ઠરાવ્યુ (૧૫૩)

[સ્થાનૈષણાના સક્ષિપ્ત સૂચનને હવે પછીના ત્રણ શ્લોકમા સવિસ્તાર વિસ્તારથી સમજાવે છે]

સ્થાનૈષણાવિધિ ॥૧૫૪॥

स्थानस्याऽधिपतेर्जनस्य नितरामाज्ञा विनैकक्षण ।
स्थातु नोचितमात्मनिष्ठितवता स्थेय नियोगे तत

यस्याज्ञानिलयस्य तस्य किमपि ग्राह्य न भोज्यादिकं।
स्थित्वा तत्र यथोचित न ममता स्वल्पाऽपि कार्या सता॥

कीदृश निवासस्थानम्? ।१५५॥

धर्मार्थं गृहिणा कृत वहुजनै सम्भूय सघेन वा ।
स्थान नानुचित सता निवसितु निर्मोहभावेन तत् ॥
दोपस्याऽत्र च सम्भवो यदि तदा स्थेय गुहाया वने।
ग्रामे तादृशमेपणीयनिलय स्याद्दुर्लभ प्रायश ॥

साधूपाश्रये स्त्रीसाध्वीगमनागमनपरिहार ।१५६॥

स्थाने यत्र वसन्ति सन्मुनिवरा व्याख्यानकाल विना।
साध्वीना तरुणीजनस्य वहुशो गत्यागती नोचिते॥
साध्व्यो यत्र वसन्ति तत्र न नरैर्गम्यं विना पर्षद ।
सद्भिर्नैव कदाचनापि तरुणैर्गाढ विना कारणम् ॥

સ્થાનની એપણાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—જે મકાનમા ભિક્ષુને ઉતરવાનુ છે તે મકાનના માલિકની રજા વિના એ ક્ષણ તેમા રહેવુ આત્મનિષ્ઠાવાળા મુમુક્ષુને ઉચિત નથી માટે પૂરતી રીતે તેની રજા લઇનેજ ઉતરવુ જેની રજા લઇ મકાનમા નિવાસ કર્યો હોય તેના ઘરનો આહાર કે પાણી કશુ ભિક્ષુથી લેવાય નહિ જેટલો વખત ત્યા રહેવુ હોય તેટલો વખત રહીને પણ તે સ્થાનની મનમા જરા પણ મમતા બાધવી નહિ. (૧૫૪)

કેવા પ્રકારનુ નિવાસસ્થાન?

જે સ્થાનક ગૃહસ્થોને માટે ધર્મધ્યાન કરવાના હેતુથી એક ગૃહસ્થે બધાવ્યુ હોય કે સઘે મળીને બધાવેલુ હોય પણ તે સ્થાનકમા ભિક્ષુઓ નિર્મોહભાવે ઉતરે અને રહે તેમા કાઈ અનુચિતપણુ નથી તેવા સ્થાનકમા વસતા પણ જેને દોષનો સભવ જણાતો હોય અને તદ્દન નિર્દોષ રહેવુ હોય તેમણે જગલમા કે ગુફા આદિ સ્થાનમા જ રહેવુ જોઈએ ગામમા તેવુ સ્થાન મળવુ પ્રાયે દુર્લભ છે (૧૫૫)

સાધુઓ ઉતરે ત્યા સ્ત્રી આદિનુ ગમનાગમન ન જોઈએ.

જે સ્થાનમા ત્યાગીઓ–ભિક્ષુઓ ઉતર્યા હોય, તે સ્થાનમા વ્યાખ્યાનના સમય વિના તરુણીઓ અને સાધ્વીઓનુ વધારે ગમનાગમન થા તે ઉચિત નથી તેમજ જ્યા સાધ્વીઓનો નિવાસ હોય ત્યા સભાસમ વિના પુરુષોએ અને તરુણ ભિક્ષુઓએ ખાસ કારણ વિના જવુ નહિ (૧૫

વિવેચન—નિવાસસ્થાનક એ એક ત્યાગીને માટે સયમનિર્વાહ ઉપકરણ માત્ર છે, એટલે એ સ્થાનક એવુ હોવુ જોઈએ કે જે તેને સયમ સાધનાને માટે પૂરતુ અનુકૂળ અથવા વિશુદ્ધ હોય આટલા માટે સ્થાન સબધમા એષણીયતાના લક્ષણો બોધતા આચારાગ સૂત્રમા णो पण्णस्स णिक्ख मणपवेस–जाव–धम्मा–णुजोगचिंताए એ મુજબ કહ્યુ છે એટલે કે જે પ્રા પુરુષોને નીકળવા–પ્રવેશવામા કે ધર્મવિચારણા કરવામા અગવડભર્ સ્થાન હોય તે ગ્રહણ કરવુ નહિ આ દૃષ્ટિપૂર્વક મુનિની માટે વિશુદ્ધ સ્થા કયુ? એવુ સ્થાન મુનિએ કેવી રીતે લેવુ? તેવા સ્થાનમા વસીને તેને એ ષીય જ રાખવા માટે કેમ વર્તવુ? અને તેવુ સ્થાન જો ન જ પ્રાપ્ત થ તો શુ કરવુ? આ બધા પ્રશ્નોની વિચારણા આ શ્લોકમા કરવામા આ છે પ્રથમ તો જે સ્થાન પોતાની સયમસાધના માટે બાધક ન લ તેવુ સ્થાન પસદ કરવુ અને તે સ્થાનના માલેકની તેમા ઉતર માટે પરવાનગી લેવી અને મુસાફરખાનાનો જ કોઈ ખડ હોય પર તેના માલેક કે રખેવાળની પરવાનગી લેવી જ જોઈએ આવા સ્થાનમા ક આવતા દિશા ફરતી પડતી ન હોય, કાધી તસ્વીર પડતી ન હોય, હિ

કે મારા શબ્દો કાને પડતા ન હોય, ચિત્તવૃત્તિ ચચળ બને તેવા દૃશ્યો નજરે આવતા ન હોય, એવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને મુનિએ જોવુ કે આ સ્થાનમા સયમની સાધના શુ કે પ્રકારે થઇ શકશે તો જ તેમા વસવા માટે માલિકની પરવાનગી લેવી ઈષ્ટ છે આવી રીતે જે મકાન કે જગ્યાની પરવાનગી લેવામા આવી હોય તેના ઘેરથી ભોજનાદિક પદાર્થો ન લેવા જોઈએ, તેનુ કારણ સ્પષ્ટ છે જે ગૃહસ્થ સ્થાન આપે તે ગૃહસ્થ જો ભોજનના પદાર્થો પણ આપે, તો તેથી મુનિ એક જ ઘરના મહેમાન બની જાય અને પરિણામ તેમાથી રાગ કે મમતા ઉત્પન્ન થવાનો સભવ રહે કદાચિત એ સ્થાનનો માલિક મુનિની જરૂરીઆતોનો અનાદરથી ખ્યાલ કરીને મુનિને માટે જ ખાસ વસ્તુઓ તૈયાર કરવાને અને તે મુનિને અર્પણ કરવાને લલ ચાય પરન્તુ તેથી મુનિ દોષભાગી થાય વળી સ્થાન આપનારને સ્થાનની સાથે ભોજનના પદાર્થો આપવાં મનથી પણ મન કોચ થાય અને બહારથી તેવો મનોભાવ તે ન દર્શાવી શકવાથી તેનુ મન દુભાય આવા અનેક કારણોથી મકાનના માલીકના ઘરેથી ભોજનના પદાર્થો ન ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા ઉચિત છે તેમા વિનય ધર્મ અને ગોચરીની અહિંસા રહેલા છે આવુ નિર્દોષ સ્થાન વસતીમાં મળવુ ઘણીવાર મુશ્કેલરૂપ પડે છે જે ઘરમા ગૃહસ્થો રહેતા હોય તે ઘરમા સ્ત્રીઓ, ચાકરો પશુઓ વગેરે હોય અને તેવા સ્થાનમા સયમનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થઈ પડે આચારાગ સૂત્રમા કહ્યુ છે કે ' જે મકાનમા ગૃહસ્થોના સમુદાયની વચ્ચે થઈને દાખલ થઇ શકાતુ હોય અને તેથી જવા–આવવામા અગવડભરેલુ હોય તેવુ મકાન સાધુ કે સાધ્વીએ લેવુ નહિ જે મકાનમા ઘરધણી કે ચાકરડીઓ પરસ્પર લડતા હોય તથા તૈલાદિથી અભ્યગ કરતા હોય નહાતા હોય અથવા નગ્ન થઈ રહેતા હોય તેવા મકાનમા રહેવુ નહિ જે સ્થાન ચિત્રામણથી ભરપૂર હોય અને તેથી ધર્મધ્યાનને અનુકૂળ ન હોય તેવા સ્થાનમા રહેવુ નહિ. " આવા દૂષણોથી રહિત વસતીની વચ્ચેનુ સ્થાન કોઈ ગૃહસ્થનુ મળવુ મુશ્કેલ છે, એટલે કોઈ ગૃહસ્થે કિંવા ગૃહસ્થોના સમુદાયે ધર્મક્રિયાને અર્થે કોઇ સ્થાન બનાવ્યુ હોય તે સ્થાન ત્યાગી–મુનિના નિવાસ માટે નિર્દોષ હોવાનો વધુ સભવ છે વસ્તુત આવ [illegible] ઉપાશ્રય કહેવાય છે તે ગૃહસ્થોની

કરણીને અર્થે બધાવવામા આવેલુ હોય છે મુનિઓને માટેજ બંધાવેલુ હોતું નથી, એટલે મુનિઓને માટે એવુ સ્થાન એષણીય જ લેખાય, છતા કેટલાક તેવા સ્થાનમા દોષ જુએ છે, અને તેથી ઉપાશ્રયમા નિવાસ કરવાનું ઉચિત સમજતા નથી ઉપાશ્રયમાનો નિવાસ નિર્મોહભાવે કે મમત્વરહિત કરવામા આવતા સયમસાધનાને માટે અનુકૂળ નીવડે છે છતા આવા ઉપાશ્રયોમા વસતા પણ જેઓ દોષ માનતા હોય તેઓને માટે નિર્દોષ સ્થાન કુદરતી રીતે બનેલી ગુફાઓ કે વન-ઉપવન જ માત્ર છે, કારણકે મનુષ્યોના કશા આરભ સમારભ વિના એવા સ્થાનો બનેલા હોય છે, જ્યારે નગર કે ગામમાના મકાનોમા આરભ-સમારભ થએલો હોય છે. એટલે નગરમા સમારભ વિના બનેલુ કુદરતી સ્થાન પ્રાય દુર્લભ હોય છે વિશુદ્ધ સ્થાન શોધ્યુ હોય, મેળવ્યુ હોય તથાપિ તે પુન અશુદ્ધ બની જાય છે, તેટલા માટે તેને વિશુદ્ધ રાખવા પણ યત્નવત રહેવુ જોઇએ સયમને બાધાકારક પ્રસગો ન ઉપસ્થિત થાય, કિંવા મમત્વ, મોહ કે રાગનુ ઉદ્દીપન ન થાય, તેટલા માટે ગ્રથકારે એક જ મુખ્ય ચેતવણી વર્તમાન સમયના વાતાવરણનો વિચાર કરીને આપી છે, અને તે ચેતવણી શાસ્ત્રકારોનો ટેકો પણ છે તે ચેતવણી એ છે કે વ્યાખ્યાન કે કથાના પ્રસગ સિવાય સાધુઓના નિવાસસ્થાનમા તરુણી સ્ત્રીઓએ કે સાધ્વીઓએ બહુ આવજા કરવી નહિ અને સાધ્વીઓના નિવાસસ્થાનમા તેવા સમય સિવાય તરુણ પુરુષોએ કે ભિક્ષુઓએ ઉચિત કારણ વિના બહુ આવજા કરવી નહિ

દૃષ્ટાન્ત—એકદા એક વૃદ્ધ સન્યાસી પોતાના એક જુવાન સન્યાસી શિષ્ય સમેત એક ધર્મશાળામા આવી પહોચ્યા ધર્મશાળાના રક્ષકે મેટો પોતાના નિવાસના ખડની બાજુએજ આવેલા એક સ્વચ્છ અને સુદર ખડમા ઉતરવાની રજા આપી એટલે બેઉએ ત્યા મુકામ કર્યો શિષ્ય યોગની શ્રેણી ઉપર સારી પેઠે ચડ્યો હતો નિત્ય પ્રાણાયામાદિમા સારી પેઠે સમય ગાળતો હતો અને વિદ્યાભ્યાસમા પણ ઠીક આગળ વધ્યો હતો શિષ્ય સત્કર્મશીલ હોઇને ગુરુનો તેની પ્રત્યે સતોષ અને વત્સલ ભાવ હતો

શિષ્ય રોજ નગરમાંથી માધુકરી લાવતો અને ગુરુ શિષ્ય એક વાર ભોજન કરી નિત્યકર્મ, અધ્યયન, ધ્યાનાદિમાં સમય ગાળતા. કાન એ એક એવી ઇંદ્રિય છે કે તે અનિચ્છાએ પણ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. ધર્મશાળાના રક્ષકની નવી સ્ત્રી અને તેની એક જુવાન પુત્રી રોજ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં નવનવાં ગીત ગાતી, તે શિષ્યના કાનમાં આપોઆપ પ્રવેશવા લાગ્યાં, કારણકે બેઉની વચ્ચે માત્ર એક દિવાલ જ આડી હતી. શિષ્ય પ્રાણાયામ કે ધ્યાન કરવા બેસે, ત્યારે પણ તેનું ચિત્ત એ મધુર કંઠના ગીતો તરફ વળવા લાગ્યું અને થોડા દિવસમાં તો તે ગીતોની માધુરી તેને એટલી આકર્ષક થઇ પડી કે એ ગીત ગાનારી સ્ત્રીઓના મુખનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા તેને થવા લાગી. આ ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા એક વાર શિષ્ય એ રક્ષકને ઘેર જ માધુકરી માટે ગયો. રક્ષકની પુત્રીએ ભાવપૂર્વક તેને માધુકરી આપી, તે સમયે તેની અને શિષ્યની આંખો મળી એ જ ક્ષણે શિષ્યને નેત્રવિકારે મ્હાત કર્યો. પછી તે રોજ રોજ રક્ષકને ઘેર માધુકરી માટે જવા લાગ્યો અને એ જુવાન બાળાનું દર્શન કરી આનંદ પામવા લાગ્યો. શિષ્યના ચિત્તની ચલિતાવસ્થા કેટલેક સમયે ગુરુના જાણવામાં આવી, એટલે તેમણે એ સ્થાનનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી, પરન્તુ શિષ્યને તો એ સ્થાનનું મમત્વ ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યું હતું એટલે તેણે એ જ સ્થાને રહેવાનો આગ્રહ પકડી રાખ્યો. ગુરુએ શિષ્યને પોતાનો સન્યાસીધર્મ સમજાવ્યો પણ શિષ્યે માન્યું નહિ, એટલે ગુરુ ચાલ્યા ગયા અને શિષ્ય એ સ્થાનમાં એકલો રહેવા લાગ્યો. દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા. એક વાર કોઇ કારણ પ્રસંગે રક્ષકની નવી સ્ત્રી અને તેની પુત્રી લડી પડયાં અને એક બીજાને ગાળો દેવા લાગ્યાં. રક્ષક આવ્યો. તેને તેની સ્ત્રીએ ઉંધું ચત્તું સમજાવ્યું એટલે તેણે પુત્રીને શિક્ષા કરી. મમત્વથી પક્ષપાતવાળા થએલા શિષ્યને એ બાળાની દયા આવી અને એક એકાંત પ્રસંગે તેણે એ બાળાને કહ્યું કે "હે સુંદરી! પિતાના ઘરમાં આવો કલેશ વેઠવા કરતાં તું મારી સાથે આવે, તો હું તારો નિર્વાહ કરીશ અને મારી પાસે ત્હને કશું દુઃખ પડશે નહિ." સરળ સ્વભાવની એ બાળા પોતાની નવી માતાથી અને ક્રૂર પિતાથી કંટાળી હતી. [illegible]

વચનોથી આશ્વાસન મળ્યુ અને તેને પણ તે જુવાન સન્યાસી પ્રત્યે રાગ ઉત્પન્ન થયો. એકદા રાત્રિને સમયે તે બાળા શિષ્ય પાસે આવી અને શિષ્ય તેની સાથે ત્યાથી ચાલી નીકળ્યો. દૂર રાજદરબારમા ફરીયાદ કરી અને કોટવાળે જુવાન સન્યાસી તથા રક્ષકની પુત્રીને નાસી જતા પકડી રાજાની પાસે હાજર કર્યા. ગુરૂને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે પણ રાજા પાસે આવ્યા. આપત્તિમા આવી પડેલો શિષ્ય ગુરૂને વળગી પડયા અને બોલ્યો. "ઓ ગુરૂદેવ! હુ પતિતને તમે બચાવો." ગુરૂએ રાજાને કહીને શિષ્યને છોડાવ્યો અને તેને તેના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યુ પરન્તુ હવે શિષ્યને યોગ-માર્ગમા એકડે એકથી ઘુટવાની શરૂઆત કરવી પડી! એકાગ્રહિત—અશુદ્ધ સ્થાન સયમમાર્ગે ચડતા ત્યાગીને કેવી રીતે નીચે પાડવાના નિમિત્તરૂપ બને છે, અને ક્રમે ક્રમે વધુ ને વધુ અસયમ ચિત્તમા પ્રવેશ કરતો જાય છે, તે દર્શાવનારૂ આ દૃષ્ટાન્ત છે (૧૫૪–૧૫૫–૧૫૬)

[ઘણી વાર લાબા સમય સુધી એકનુ એક સ્થાન સેવવાથી પણ રાગ કે મમત્વનું કારણ બની જાય છે અને સયમની ભાવનામા બાધક થાય છે તેટલા માટે સયમીને માટે એકજ સ્થાનમાના નિવાસની કાળમર્યાદા નિમ્ન શ્લોકમા દર્શાવી છે]

निवासमर्यादा । १५७ ॥

ग्रीष्मे वा शिशिरे सतां निवसनं मासात्पर नोचित।
वर्षे मासचतुष्टयात्परतरं स्थातु न युक्त मुने ॥
एकत्राऽधिकवासतो यमभृता शैथिल्यसङ्गादयो-
नात कारणमन्तरेण मुनिभि स्थेय हि मानात्परम् ॥

નિવાસની મર્યાદા

ભાવાર્થ—શિયાળામા અને ઉનાળામા ત્યાગીઓએ ખાસ કારણ વિના એક મહીનાથી વધારે એક સ્થાને ન રહેવુ ચોમાસામા ચાર મહીનાથી વધારે ન રહેવુ કારણ વિના એક ઠેકાણે વધારે રહેવાથી ગૃહસ્થોની સાથે

દૃષ્ટિરાગ-મોહ બંધાય છે, અને તેથી ચારિત્ર્યમાં શિથિલતા આદિ દોષો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે માટે વિનાકારણે મુનિઓએ એક સ્થાને મર્યાદાથી અધિક નિવાસ ન કરવો. (૧૫૭)

વિવેચન—થોડા સમયનો એક સ્થાનનો નિવાસ પણ ત્યાગીઓને પ્રસંગવશાત્ મમત્વોત્પાદક થઈ પડે છે અને તેમના સંયમમાં બાધા નીપજાવે છે તો પછી ચિર સમયનો નિવાસ તેમને પતિત કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? જૂદે જૂદે સ્થળે ત્યાગી મહંતો મંદિરોમાં પોતાનો અડ્ડો જમાવી બેઠા છે અને અનેક પ્રકારના ભોગ, લાલચ તથા વિકારમાં ભરાઈ પડ્યા છે સંન્યાસીઓ પણ મઠાધિપતિઓ થઈને બેઠા છે અને યતિઓ ઉપાશ્રયોના માલિક થઈ બેઠા છે, તેનું ખરું કારણ જો જોઈએ તો તેમને એક સ્થાનનો બંધાઈ ગએલો મોહ માત્ર છે, અને પછી એ મોહની આસપાસ પોતે જ રચેલા જાળામાં પોતે ફસાઈ પડ્યા હોય છે મધ્ય કાળમાં ઉત્પન્ન થએલો ચૈત્યવાસી સાધુઓનો વર્ગ અને હાલનો યતિવર્ગ મૂળે સંયમી જૈન સાધુવર્ગ હોવા છતાં આજે તે સંયમથી કેટલો દૂર જઈ બેઠો છે? આવી રાગની જાળમાં એક સંયમી સાધુ કે સંન્યાસી ન ફસાય તેટલા માટે એક જ સ્થાનમાં નિવાસ કરવા માટેની કાળમર્યાદા બાંધવી આવશ્યક છે અને તે આ શ્લોકમાં બાંધી છે ચાતુર્માસના ચાર મહિના એક સ્થાને રહેવું અને ગ્રીષ્મ તથા શિશિરમાં સ્થળે સ્થળે ફર્યા કરવું પણ કોઈ સ્થાને એક માસ કરતાં વધુ સમય ન રહેવું એવું સૂચન અત્ર કર્યું છે, કારણકે એથી વધુ સમય એક સ્થળમાં રહેતાં લોકો સાથે દૃષ્ટિરાગ બંધાય છે અને ચારિત્ર્ય શિથિલ બનતું જાય છે સંન્યાસીઓને અને જૈન મુનિઓને પણ તેમનાં પૃથક્ પૃથક્ શાસ્ત્રો ચાતુર્માસમાં એક જ સ્થાને રહેવાની આજ્ઞા કરે છે, કારણકે ચાતુર્માસ એ અનેક જીવ-જંતુઓની ઉત્પત્તિનો સમય હોવાથી તે ઋતુમાં ફરવામાં આવતો પ્રવાસ હિંસાનું કારણ થઈ પડે છે અન कारणमंतरेण—અર્થાત્—'વિનાકારણે' એવો શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે, તેનો હેતુ એવો છે કે આ કાળમર્યાદાનો ભંગ કોઈ ઉચિત કે મહત્ત્વના કારણે થઈ શકે છે બીમારીનું, બિમાર મુનિની સેવાનું, વૃદ્ધાવસ્થાનું, મહામારીનું, વિગ્રહનું કે એવું કોઈ કારણ હોય, તો

આ માસકલ્પ અને ચાતુર્માસ કલ્પનો ભગ અનિવાર્ય હોય, તેથી વધુ સમય એક સ્થાને રહી શકાય, પરન્તુ એ કારણ દૂર થતાની સાથે જ મુનિએ પુન પોતાની આચારમર્યાદાનું પાલન કરતા થઇ જવુ જોઇએ (૧૫૭)

[મુનિએ સ્થળે સ્થળે શામાટે અને કેવી રીતે વિહાર કરવો તે નીચેના બે શ્લોકમાં દર્શાવવામા આવ્યુ છે]

अप्रतिबद्धविहार । १५८ ॥

रुद्ध शैवलिनीजल मलयुत स्रोतो गत निर्मल ।
तद्वत्साधुजना विशुद्धचरिताः स्युश्चेद्विहारोद्यता ॥
द्रव्यादिप्रतिबन्धतोऽप्रतिहतैर्यावच्च जङ्घाबल ।
गन्तव्य क्षितिमण्डले मुनिवरैर्देशानुदेश क्रमात् ॥

साधूना पादविहार । १५९ ॥

नाऽश्वोष्ट्राद्यधिरोहण न च कदा गन्त्र्यादियानासन ।
नो नौकाशिबिकादिरोहणमथो निष्कारण युज्यते ॥
वस्त्राद्य निखिल निजोपकरण स्कन्धादिनोढ्वा स्वय ।
पादेनैव वर जिहारकरण सन्यासिना श्रेयसे ॥

અપ્રતિબધ વિહાર

ભાવાર્થ—નદીનુ પાણી એક ઠેકાણે રૂંધાઈ રહે છે તો તે મેલકે શેવાળથી ગંદુ થાય છે, પણ પ્રવાહમા ચાલતુ હોય તો તે નિર્મળ રહે છે તેવી રીતે સાધુ જનો એક ઠેકાણે રોકાઇ ન રહેતા વિહારમા ઉદ્યત રહે છે તો તેમનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ રહે છે માટે જ્યાસુધી રોગ કે જરા અવસ્થાથી જઘાબળ ક્ષીણ ન થયુ હોય ત્યાસુધી કોઇ પણ દ્રવ્યાદિ પ્રતિબધથી ન ખાતા મુનિઓએ એક દેશમાથી બીજા દેશમા ક્રમસર પૃથ્વીની પીઠ ઉપર સ્થળે વિચરવુ જોઇએ (૧૫૮)

સાધુઓની પગની મુસાફરી.

સાધુ જનોએ—સન્યાસીઓએ ઘોડા ઊંટ આદિ વાહન ઉપર ન બેસવુ, ગાડી—ગાડા કે રથમા પણ ન બેસવુ, વિનાકારણે નાવ, વહાણ કે પાનખીમાં ન બેસવુ, વસ્ત્રપાત્રાદિ પોતાનાં બધા ઉપકરણ મજૂર પાસે ન ઉપડાવવા, પણ પોતાના ખભા ઉપર ઉપાડીને પગપાળા મુસાફરી કરવી તે જ ત્યાગી ઓને માટે શ્રેયસ્કર છે (૧૫૯)

વિવેચન—પૂર્વે એમ સ્થાપ્યું ચિરસમય નિવાસ કરવાના જે દૂષણો બને છે, તેથી ઉલટી રીતે અહીં અપ્રતિબદ્ધ રીતે વિહાર કરવાના લાભો બતાવ્યા છે સરિતામા વહી જતા જળની નિર્મળતાના જેવુ એમ ત્યાગીનુ જીવન નિર્મળ ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તે મોહ કે મમત્વના સાધનોથી દૂર રહે અને કોઈ એક સ્થળે દષ્ટિરાગ બધાસા પૂર્વેજ ત્યાથી વિહાર કરીને અન્ય સ્થળે જઈ વસે, અર્થાત્ જળની પેઠે તે પણ હમેશા વહેતોજ રહે તેનો આ વિહાર કે વહન પણ જધામા બળ હોય ત્યાસુધી અપ્રતિહત રીતે ચાલુ રહેવુ જોઇએ તેનો હેતુ બીજા શ્લોકમા સ્પષ્ટ કરેલો છે જધાબળની અપેક્ષા એટલા માટે છે કે સાધુથી વાહનમા બેસીને કે ઊંટ-ઘોડાપર ચઢીને પ્રવાસ કરવો ઉચિત નથી, તેમ જ પોતાના ઉપકરણોનો બોજો પણ પોતેજ ઉપાડવાનો છે "વહેતા જળમા હોયે ન મળ" એવુ કહેવત છે, અને એ જ કહેવતને ગ્રથકારે ગ્રહણ કર્યુ છે, એના એ વહન નદીમાનું હોવુ જોઇએ, નહિકે નળ આપણા પાઇપની અદર બધાઇને વહી જતા જળનુ જેવી રીતે પાઈપમા—નળમા વહી જતુ જળ બધાઇને વહેતુ હોવાથી નળની અદર સેવાળ કે કાટ બાઝે છે અને પાણી મલિન થવાનો સભવ રહે છે, તેવી રીતે અશ્વ, ઊંટ, પાલખી, વહાણ ઇત્યાદિ વાહન ઉપર બેસીને વિહાર કરતા મુનિની મનોવૃત્તિને પણ કાટ ચડવાનો ભય રહે છે ગમનાગમનનો જે સયમ જધાબળથી [illegible] કરતો મુનિ કે ત્યાગી જાળવી શકે છે તે સયમ— પાળે પગે પ્રવાસ [illegible] થી જાળવી શકતો નથી અને એ રીતે

ગમનનો પરિગ્રહ વધે છે આટલા માટે વાહનનો ત્યાગ કરવાનુ અને પોતાના પગમા બળ હોય ત્યાસુધી એક પછી એક દેશમા ફરતા ફરવાનુ-ઉડતા નિર્લેપ પખીના જેવુ જીવન ગાળવાનુ ત્યાગી-મુનિને માટે ફરમાવવામા આવેલુ છે પોતાના ઉપકરણોનો બોજો પણ પોતે ઉપાડવાનુ મુનિને માટે ઇષ્ટ છે તેથી જ્ઞાનાદિના કે દેહનિર્વાહના ઉપકરણોનો પરિગ્રહ પણ ઓછો, થાય છે અને સયમ વધે છે તેથી ઉલટુ જે મહતો અને સન્યાસીઓ રેલ્વેમા વિહાર કરતા ફરે છે તેમના ઉપકરણો તો રેલ્વેના ડબ્બે-ડબ્બા ભરાય તેટલા હોય છે તે તેમની સવારીઓના દશ્યો જોનારાઓને જાણીતુ છે। ત્યાગ એ જ જેનો ધર્મ છે અને સયમ એ જ જેની સાધ્ય વસ્તુ છે, તેણે પોતાના ઉપકરણોનો ભાર ઉચકવા માટે પગથી થવુ પડે તે નુ પામરતા નથી? છતા વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે જ્યારે પગે વિહાર થઈ ન શકતો હોય, કિંવા પોતાના વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ઉપાડી ન શકાતા હોય, ત્યારે પાલખી જેવા સાધનનો ઉપયોગ કરવાની મુનિને જરૂર પડે છે અને જ્યારે પૂલ વિનાની જળભરિત નદી જેવુ સ્થાન ઓળગવાનુ હોય છે ત્યારે વહાણમા બેસવાની પણ મુનિને જરૂર પડે છે આવી અનિવાર્યતાને કારણે નિષ્કારણ શબ્દ યોજીને ગ્રથકારે અપવાદયુક્ત સ્થિતિનું યોગ્ય રક્ષણ કર્યુ છે આ રેલ્વેના અને હવાઇ વિમાનોના યુગમા કદાચ એવુ લાગે કે પગપાળા મુસાફરી કેટલી થઇ શકે? દૂર દૂરના દેશમા જઇને મુનિ ઉપદેશદાન શી રીતે કરી શકે? પરન્તુ ભૂલવુ ન જોઇએ કે પૂર્વે જૈન મુનિઓએ ભારતની ચારે દિશામા પગપાળા ફરી ફરીને જ ઉપદેશપ્રચાર કર્યો હતો અને બૌદ્ધ સાધુઓએ પણ પગપાળા ફરીને બ્રહ્મદેશ, ચીન અને જાપાન સુધી બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો તે વખતે આગગાડી સ્ટીમર કે હવાઇ વિમાનો નહોતા વસ્તુત ઉપદેશપ્રચારનો આધાર ગમનાગમનની સગવડ ઉપર રહેલો નથી પરન્તુ ઉપદેશકના સયમ અને તપ ઉપર રહેલો છે (૧૫૮-૧૫૯)

ક્રમે કરીને હવે આદાનભ-નિક્ષેપ અર્થાત વસ્ત્ર-પાત્રાદિ લેવા-મૂકવાની વિષય આવે છે]

वस्त्राद्यादाननिक्षेपविधि । १६० ॥

वस्त्रादेर्न च यत्र तत्र धरण किन्तु व्यवस्थापुरो ।
न्यासो योग्यपदे सदा यतनयाऽऽदान पुन कारणे ॥
तत्सर्वं घटते विना न यमिना सम्मार्जन वीक्षण ।
तद्ग्राह्य न्यसनीयमत्र सकल सम्मार्ज्य दृष्ट्वा तथा ॥

વસ્ત્ર-પાત્રાદિ લેવા-મૂકવાનો વિધિ

ભાવાર્થ—મુનિઓએ પોતાના વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ જ્યા ત્યા રખડતા ન મૂકવા કિન્તુ વ્યવસ્થાપૂર્વક વીટી બાંધીને યોગ્ય સ્થાને યતનાપૂર્વક મૂકવા વળી તેનુ કામ પડે ત્યારે યતનાથી લેવા, પણ તે નજરે જોયા વિના કે પૂજણીથી પૂજ્યા વિના લેવા-મૂકવા ન ઘટે માટે જે કઈ લેવુ-મૂકવુ પડે તે જોઈ પૂજીને લેવુ કે મુકવુ (૧૬૦)

વિવેચન— આદાનનિક્ષેપ ' એ પાચમાની ચોથી સમિતિ છે જાણ્યે કે અજાણ્યે સૂક્ષ્મ જતુઓની હિંસા ન થાય તેટલા માટે એક મુનિએ પોતાના ઉપકરણો સાથે કેવી રીતે વર્તવુ તેનુ આ શ્લોકમા સૂચન છે આદાનનિક્ષેપ સમિતિની વ્યાખ્યા એવી છે કે—

ग्राह्य मोच्य च धर्मोपकरण प्रत्युपेक्ष्य यत् ।
प्रमार्ज्य चेयमादाननिक्षेपसमिति स्मृता ॥

અર્થાત્—ધર્મોપકરણોને જોઈને તથા પ્રમાર્જીને લેવા મૂકવા, તે આદાનનિક્ષેપ નામની સમિતિ છે કોઈ પણ વસ્તુને જોઈને-સમાર્જીને લેવી તથા મૂકવી તેના બે લાભો મુખ્ય છે એક લાભ એ છે કે વસ્ત્ર કે પાત્રાદિ જો કોઈ ઝેરી જતુ વળગ્યુ હોય તો તેને જોઈને સમાર્જીને લેવા મૂકવાથી તે જતુના દશમાથી બચી શકાય આ લાભ પોતાના હિતનો છે, પણ આ સમિતિનો હેતુ તો હરકોઈ જતુની બિનકારણ હિંસા થતી અટકાવવાનો છે, અને તે જ પરમ આધ્યાત્મિક લાભ છે આ લાભને માટે—સમિતિના પાલનને અર્થે મુનિને અત્ર કહેવામા આવ્યુ છે કે—તેણે પોતાના ઉપકરણો જોઈને—

પૂંજણીથી સમાર્જીને ધીરેથી યતનાપૂર્વક મૂકવાં લેવાં તથા સુવ્યવસ્થિત રાખવા, પણ બેદરકારીથી જેમ-તેમ ફેંકવા, ઉડાડવા કે ઢસેડવા નહિ. યતનાસહિત અને યતનારહિત પોતાની વસ્તુઓ લેવા-મૂકવાની ટેવવાળા મનુષ્યોના કાર્યોનું તુલનાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરનારાઓથી જ એ સમજી શકાશે કે આ બાબત નજીવી દેખાતી યતના મનુષ્યો કેટલી અકારણ હિંસાથી બચાવી લે છે (૧૬૦)

[હવે આ સમિતિના એક અંગરૂપ પ્રતિલેખન પરિલેખનની ક્રિયાની આવશ્યકતા પ્રદર્શિત કરે છે]

वस्त्रादिप्रतिलेखनक्रिया ॥ १६१ ॥

उद्युक्तो दिवसे सदा नियमतः प्रातश्च सायं यमी ।
वस्त्रादेः प्रतिलेखनं विधियुतं कुर्याच्च सूक्ष्मेक्षया ।
स्यादेवं यमरक्षणं न च भवेत् सूक्ष्माङ्गिनां हिंसनं
नाप्यालस्यनिषेवणं निजतनो रक्षाऽलिसर्पादितः ।

વસ્ત્રાદિના પ્રતિલેખનની ક્રિયા.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જેવી રીતે વસ્તુને લેવા મૂકવામાં એ મુનિએ યતનાપૂર્વક વર્તવું જોઇએ તેવી રીતે પોતાની નિત્યના ઉપયોગની વસ્તુનું પ્રતિલેખન પણ કરતા રહેવું જોઇએ કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જેને બહુ લેવી-મૂકવી ન પડે પરન્તુ આખો દિવસ પોતાના અંગ પર કિંવા સાથે જ રહે અને તેમાં પણ સૂક્ષ્મ જંતુઓ પેસી ચડી ન જાય, તેટલા માટે આ પ્રતિલેખન ક્રિયા આવશ્યક છે આવી વસ્તુઓને રોજ સવારે અને સાંજે બારીક નજરે વિધિસહિત જોવી અને સમાર્જીને શુદ્ધ કરી રાખવી કિંવા ધારણ કરવી કે જેથી સૂક્ષ્મ જંતુનું સંરક્ષણ થાય અને સંયમની પુષ્ટિ થાય આ આધ્યાત્મિક લાભ બીજો લાભ તેથી એ પણ થાય કે તેથી પ્રમાદ કે આળસ

થાય અને જો કોઈ સર્પ—વીંછી જેવા ઝેરી જન્તુઓ વસ્ત્ર—પાત્રાદિ ઉપર ચડ્યા હોય તો તેનાથી પોતાનું રક્ષણ થાય (૧૬૧)

[મુનિને શયન પણ પ્રમાદજનક ન નીવડે તેટલા માટે ગ્રન્થકાર નીચેના શ્લોકમાં તે વિષે સૂચન કરે છે]

पट्टादौ शयनासनम् । १६२ ॥

पल्यङ्के शयनासनादि यमिना नैव क्वचिद् युज्यते ।
नो वेत्रासनमञ्चिकादिषु पुनर्नैवापि खट्वादिके ॥
पट्टे काष्ठमयेऽथवा क्षितितले दर्भादिसंस्तारके ।
साधूना शयनासन समुचित हन्तु प्रमादादिकम् ॥

ભૂમિ કે પાટ ઉપર શયન.

ભાવાર્થ—સંયમધારી મુનિએ કદાપિ પલંગ ઉપર સુવું કે બેસવું ન ઘટે, તેમજ આરામખુરશી માંચી કે ખાટલા ઉપર પણ સુવુ—બેસવું ઉચિત નથી, કિન્તુ લાકડાની પાટ, ભૂમિતળ કે દર્ભાદિની પથારી ઉપર સાધુ જનોએ સુવુ—બેસવું ઘટે, કેમકે તેથી પ્રમાદ, નિદ્રા, તંદ્રા આદિ પણ દૂર થાય (૧૬૨)

વિવેચન—પલંગ, આરામખુરશી, ઢોલીયો, ઢીંચકો, ઇત્યાદિ બધાં સુખાસનો છે, અર્થાત્ દેહને સુખ આપવા માટેના સાધનો છે પરન્તુ એ સુખાસનો છે માટે જ પ્રમાદસાધનો પણ છે તે બધાં પ્રમાદના જનક છે નિદ્રા સ્વાભાવિક છે, નિદ્રા વિના દેહનું પોષણ અને રક્ષણ થતું નથી પરન્તુ સાચી નિદ્રા માટે સુખાસનની જરૂર નથી જે મજૂરો દિવસે ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે તેમ જ જે માનસિક શ્રમ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસીઓ વગેરે આખો દિવસ પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહ્યા કરે છે તેમને સૂતાં પણ ગાઢ નિદ્રા આવી જતા વાર લાગતી નથી તેથી ઉલટું સુખ-વસ્તુ પુરુષોને રાજાઓને કે ધનાઢ્યોને ઉંઘને લલચાવવા માટે છત્ર પલંગ, ગાદીવા કે હીંડોળા ખાટની જરૂર પડે છે । આ રીતે શય્યા માટેના

આ સુખસાધનો વસ્તુત પ્રમાદને પોષનાના જ સાધનો બને છે ' ઉંઘ ન જૂએ તૂટી ખાટ ' એવુ એક કહેવત છે, તે સ્વાભાવિક રીતે ઉભરાવી નિ। માટે છે, જ્યારે જેઓ આખો દિવસ પ્રમા૦ કે સુસ્તીમા ગાળે છે તેમને સરામણ રૂની તળાઇમા આળોટી આળોટીને મહાપરિશ્રમે ઉંઘ લાવવી પડે છે સયમીને ઉંઘ માટે સુખસાધન ન હોવુ જોઇએ એટલે કે તેમને પલગ, ગાદીયો ખાટ, આરામખુરશી ઇત્યાદિ ન હોવા જોઇએ, કિન્તુ કાષ્ઠની કોર પાટ કે ભૂમિ ઉપર દર્ભની પથારી હોવી જોઇએ, અને તેની ઉપર તેમને પૂરી નિદ્રા મળવી જોઇએ અથાત્ તેની શય્યામા નિદ્રા મળે તે માટે તેમણે સ્વલ્પ પણ શારીરિક-માનસિક પ્રમાદ ન સેવવો જોઇએ શય્યાભૂમિતલ એ જ યોગીને માટે નિદ્રાનુ સાધન હોય એથી પ્રમાદ આવતો નથી અને નિયમે પ્રમાદ સેવવાની ઇચ્છાનુ પણ નિવારણ થાય છે વળી નરમ ગદેલા કે નેતરમાં ભરેલા આગમાસનો વગેરેમા જતુઓ ભરાઇ રહે છે અથવા ઉત્પન્ન પણ થાય છે એવાં આસનોમા સુવુ બેસવુ સયમીને માટે નિષિદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે

દૃષ્ટાત—મેવાડના શિશોદિયા રાણા પ્રતાપને મોગલોનુ આક્રમણ થતા થોડા સૈનિકો સાથે વનમા નિવાસ કરવો પડ્યો, ત્યારે મોગલો પાસેથી પોતાની માતૃભૂમિ પાછી જીતી લેવાનુ સતત ચિતન તેના અત કરણમા રહ્યા કરતું હતુ દત થા એવી છે કે આ કર્તવ્યનિષ્ઠા તેને અ સર્વોપરિ હતી એટલે તેણે સર્વ શારીરિક સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો કાર પછી જો તે શારીરિક સુખોમા મગ્ન બની જાય તો તે પ્રમાદવશત પોતાન કર્તવ્યને વિસરી જાય એવુ તે સમજતો હતો સુખશય્યા પણ પ્રમા ન જનેતા હોવાથી તે વનનિવાસમા ભોયે દર્ભ પાથરીને નિદ્રા લેતો જે વનમા તેણે સુવાળા નરમ ગદેલા ઉપર નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરી હોત તો તેની પ્રાપ્તિ તેને માટે અશક્ય નહોતી. તે વનમા અનેક સૈનિકો અનુચરો અને સ્વામિનિષ્ઠ સેવકોની સાથે રહેતો હતો એટલે તેઓની દ્વાર તેને સુખસાધનો પણ મળી શક તેમ હતું પરન્તુ કર્તવ્યનિષ્ઠામા જર સ પ્રમાદ ન પેસી જાય અને મેવાડની સ્વતત્રતાનુ જ સતત ચિત

ત્યાં ફરે તેટલા માટે તેણે દર્ભની પથારી ઉપરનું શયન પસંદ કર્યું હતું. પ્રતાપ યોગી કે ત્યાગી નહોતો છતાં કર્તવ્યનિષ્ઠા માટેનું તેનું આચરણ તો એક સંયમીને શોભે તેવું હતું. પરન્તુ તેની પછી થએલા અને મેવાડની સ્વતન્ત્રતા ગુમાવી બેઠેલા શિશોદિયા રાજાઓ દર્ભની પથારી ઉપર સુવાની બાબતને એક શુષ્ક ક્રિયા જ સમજવા લાગ્યા, અને પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓના વંશજો છત્ર પલંગ ઉપર મખમલના બિછાનામાં સૂતા પરન્તુ બે-ચાર મણ રૂની તળાઇમાં માત્ર દર્ભનું એક તરણું નાખીને કહેતા કે 'અમે પ્રતાપની પેઠે દર્ભ ઉપર સૂઇએ છીએ, અને મેવાડની સ્વતંત્રતા માટેની ટેકનું પાલન કરીએ છીએ!' 'બાપ ગયા અને લીમોટા રહ્યા' તે એનું નામ! ક્યાં પ્રમાદનિવારક દર્ભશય્યા અને ક્યાં પ્રમાદપોષક રૂનો ગદેલો કે જેની અંદર સોગંદ ખાવાને માટે દર્ભનું એકાદ તરણું નાખવામાં આવેલું હોય! એવા પ્રમાદી શિશોદિયાઓને હાથે મેવાડની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ ન થઈ શક્યું હોય તેમાં કાંઇ જ નવાઇ નથી (૧૬૭)

[છેલ્લે પાંચમી પરિષ્ઠાપના–પારિઠાવણીયા સમિતિ વિષે કહી અષ્ટપ્રવચન સમિતિ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે]

परिष्ठापनाविधि ॥१६२॥

त्याज्य यत्र मलादिकं तदपि वा स्थानं निरीक्ष्य पुरा ।
सच्छिद्रं न जनाकुलं न यदि तन्निम्नं न वा नोन्नतम् ॥
नो मार्गो न च देवताधिवसनं नो सूक्ष्मजन्त्वाचितं ।
कार्यस्तत्र मलादिकस्य मुनिना त्यागः समित्या सदा ॥

પરઠવવાનો વિધિ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ભિક્ષુઓએ જ્યાં મળ-મૂત્રાદિ પરઠવવાના હોય તે સ્થાન વિશુદ્ધ હોવું જોઇએ, અને તેટલા માટે તે સ્થાન પ્રથમ તપ[illegible] તે સ્થાન છિદ્રવાળું એટલે કે કીડી, ઉંદર, વગેરે

જીવજતુઓના દર વિનાનુ હોવુ જોઇએ, તેમ જ ત્યા લોકોની બહુ આવજા ન હોવી જોઇએ, તે સ્થાન નિચાણવાળુ કે ઉચાણવાળુ ન હોવુ જોઇએ પણ એક સરખુ હોવુ જોઇએ વળી તે લોકોની આવજા માટેનો માર્ગ ન હોવો જોઇએ કિંવા ત્યા કોઇ દેવ-દેવતાનો વાસ મનાતો ન હોવો જોઇએ, અને તે સ્થાન સૂક્ષ્મ જીવજતુઓથી વ્યાપ્ત ન હોવુ જોઇએ આમ બધી રીતે જે સ્થાન વિશુદ્ધ હોય તે જ સ્થાને મુનિઓએ મળ-મૂત્રાદિનો ત્યાગ પરિષ્ઠાપના સમિતિને જાળવી યતના પૂર્વક કરવો ઘટે સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જતુઓ, મનુષ્યો અને દેવોને સુદ્ધાં પોતાના પરઠવવાના પદાર્થોથી જરા પણ ઇજા ન થાય, તેમ જ સયમીને ઘટતી મર્યાદાનુ પાલન થાય તેટના માટે આ વિધિનુ કથન કરવામા આવેલ છે જ્યા ત્યા ગદકી કરીને પડોસીની કે માર્ગે જતા મનુષ્યોની અડચણને વિચાર નહિ કરનારાઓને આ સમિતિનો મર્મ બોધક થઇ પડવો જોઇએ છે બગીચ્ય પારાશર, યાજ્ઞવલ્કય, મનુ ઇત્યાદિ સ્મૃતિકારો પણ મૂત્ર પુરિષાદિના સબધમા જુદા જુદા પ્રકારના વિવેકનુ સૂચન કરે છે આ સમિતિના મર્મને સમજનાર અને અહિંસાના સાચા ઉપાસક ધર્મરુચિ નામના મુનિનુ દષ્ટાત અધ બેસતું થઇ પડશે

દષ્ટાત—ધર્મરુચિ નામના એક મુનિ એકદા ગોચરી કરવા નીકળ્યા અને એક ઘરમા જઇ ચડયા તે ઘરની ગૃહિણીએ તુમડીન શાક કર્યું હતુ પરન્તુ તુબડી કડવી હોવાને લીધે કોઇથી ખાઇ શકાય તેમ ન હતુ એટલે તે શાક તેને ઉકરડે નાખવાનુ જ હતુ પરન્તુ આ મુનિને આવેલા જોઈ તેણે વિચાર્યું કે એ શાક હું આ મુનિને જ આપી દઉ કે જેથી મારે ઉકરડે નાખવા જવાની તકલીફ લેવી ન પડે ! આથી ગૃહિણીએ કડાઇમાનુ બધુ શાક મુનિના પાત્રમા રેડી દીધુ ઉપાશ્રયે આવતા ગુરુએ જોયુ કે મુનિએ શાક વહોરવામા ભૂલ કરી છે કારણકે તે કડવી તુંમડીનું શાક છે એટલે કે તે ઝેરી વસ્તુ છે અને ખાવાથી પ્રાણની હાનિ થશે. ગુરુએ ધર્મરુચિ મુનિને કહ્યુ કે આ શાક આપણે આરોગવાલાયક નથી કારણકે તે ઝેર છે, માટે કોઈ વિશુદ્ધ સ્થાને એ શાકને વિધિપૂર્વક પરઠવી આવો મુનિ

શાક પરઠવવા નગર બહાર ચાલ્યા અને એક વિશુદ્ધ સ્થાન શોધી કાઢ્યું મુનિએ પહેલા શાકનો એક ફોડવો જમીન પર મૂક્યો કે તુરત તેની વાસથી આકર્ષાએલા સખ્યાબધ જતુઓ ત્યા ધાઈ આવ્યા ! મુનિએ તુરત ફોડવો પાછો ઉપાડી લીધો અને બીજુ વિશુદ્ધ સ્થાન શોધ્યુ ત્યા પણ ફોડવો ભોયે મૂકતા જ જતુઓ ઉભરાયા ફરી વળી ત્રીજુ સ્થાન શોધ્યુ અને ત્યા પણ તેમ જ થયુ આ જોઇને મુનિએ વિચાર કર્યો કે આ ઝેરી શાક પરઠવવા માટે કોઈ વિશુદ્ધ સ્થાન દેખાતુ નથી તેને આરોગીને સખ્યાબધ જીવજતુઓ મરણ પામશે, માટે તે બધાને બદલે આ શરીર જ એકલુ મરણ પામે તે શુ ખોટુ છે ? આવો વિચાર કરીને ધર્મરુચિ મુનિ પોતેજ અન્ય જીવોની હિંસાના દોષથી બચવાને બધુ શાક આરોગી ગયા અને ત્યા ને ત્યા જ મૃત્યુવશ થઇ સદ્ગતિને પામ્યા (૧૬૩)

षष्ठ परिच्छेद

પરિષહ–વિજય

[સયમની સાધનાને અર્થે સસારનો ત્યાગ કર્યા એ ત્યાગસૂચક વેશ ધારણ કર્યો, મહાવ્રતો અગીકાર કર્યા, પાપસ્થાનોના પરિહારની ગુરુ સમીપે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી પછી સમિતિ અને ત્રિકરણ–ગુપ્તિને નક્કી આચરવા માડી, છતા એ બધાને બાધારહિત રીતે નિર્વહવાનુ કાર્ય સુતર નથી એ બધુ આચરતા અનેક બાધાઓ નડે છે વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કષ્ટો પડે છે, સયોગો સામે થાય છે એ બધાને વેઠી લઈને સયમને નિર્વહવો તેનું નામ 'પરિષહ' આવા આવા પરિષહોને વેઠવા છતા ચિત્તની સ્થિતિને વિષમ થવા દેવી નહિ તેનુ નામ 'પરિષહ-વિજય' પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં મુનિએ વેઠવાયોગ્ય વિવિધ પરિષહોનુ કથન કરવામા આવેલું છે बावीसं परीसहा समणेण भगवया महावीरेण कासवेण पवेइया ॥ કાશ્યપ ગોત્રમા ઉત્પન્ન થએલા શ્રમણ ભગવત શ્રી મહાવીરે આવા બાવીસ પરિષહ કહેલા છે નીચેના એ બાવીસે પરિષ સક્ષેપે કરીને સમાવેલા છે]

क्षुधादिपरिषह । १६४ ॥

भिक्षाया न च लभ्यतेऽशनजल शुद्ध कदाचित् क्वचिद्।
दैन्य नात्र तृप क्षुध परिषहो जेयस्तपोभावत ॥
ग्रीष्मे वा शिशिरे भवेत्परिषहस्तापस्य शीतस्य वा।
शौर्येणैव पराजय किल तयो. कार्यो बलादात्मन.॥

मशकादिपरिषह । १६५ ॥

क्वापि स्युर्मशकादयस्तदपि नो ग्लानि सतां शोभते।
नो दैन्य वसनाद्यलम्भजनित कष्टेऽपि नैवारति. ॥
नो स्त्रीभिश्चलन श्रमेण पथि नो खिद्येत चित्ते कदा।
स्थित्यैकाऽऽसनतश्चिरेण मनसो धैर्य न मुञ्चेन्मनाक्॥

शय्यादिपरिषह । १६६ ॥

नो प्राप्ता वसति शुभा तदपि नो चित्ते विषादोदय।
श्रुत्वाऽऽक्रोशवचोऽपि नैव सहसा शान्तो मुनि क्रुप्यति
नो क्लिष्टे वधबन्धनेऽपि न तथा भिक्षाटने लज्जते।
नाऽलाभे न गदोदये निजतनोश्चिन्ता विधत्ते पुन ॥

तृणस्पर्शादि परिषह । १६७ ॥

दर्भादौ शयनेऽपि सयमिमुनि कुर्यान्न खेद मनाट्-
नो ग्लानि मलिनाम्बरादिभिरथो गर्व न सत्कारत ॥
औत्कर्ष्येऽपि मतेन माद्यति तथा मान्द्येऽपि नो खिद्यति
मिथ्याऽऽडम्बरतो न मुह्यति पुनर्जित्वा रिपून्नान्तरान्॥

(૨) તૃષા—ક્ષુધાની પેઠે તૃષાનો-તરસનો પરિષહ પણ વેદવાનો એક મુનિને માટે સમય આવે છે. જેમ વિશુદ્ધ આહારના પદાર્થો મળવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેમ અચિત્ત-વિશુદ્ધ પાણી પણ કોઈ વાર કોઈ સ્થળે પ્રાપ્ત થતું નથી, તે સમયે સમતાપૂર્વક મુનિએ તૃષાનો પરિષહ સહન કરવો, પરન્તુ મનથી વ્યાકુળ થવું નહિ કે નદી-કૂવામાંથી સચિત્ત જળ પીવાનો સંકલ્પ સરખોએ કરવો નહિ.

(૩-૪) ટાઢ-તાપ—શિયાળામાં સખ્ત ટાઢ પડે અને ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે, ત્યારે એ ટાઢ અને તાપનો મુનિ પરાજય કરે. આ પરાજય શૌર્યેણ નહિ પણ આત્મન ધ્યાન કરવો જોઈએ, નહિ કે શીત કાળમાં મુનિ અગ્નિથી શરીરને તપાવવાનો અને ઉષ્ણ કાળમાં પંખાથી વાયુ નાખીને કે પાણીથી સ્નાન કરીને શરીરને સુખ ઉપજાવવાનો સંકલ્પ પણ તે કરે. ટાઢ અને તાપનો ઉપસર્ગ સમતાભાવથી વેદી લેવો એ જ તેમના પરાજય છે અર્થાત્ મુનિનો પરિષહ છે.

મચ્છર આદિના પરિષહો

(૫) દંશ—કોઈ સ્થળે ડાંસ, મચ્છર આદિના ઉપદ્રવ હોય અને એવા જંતુઓ ઉડતા ઉડતા મુનિના શરીર ઉપર આવીને બેસે તથા દંશ દે, તોપણ તેથી મુનિ ગ્લાનિ કરે નહિ કિંવા એ ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઉપર દ્વેષ કરે નહિ કે તેમને હણવાનો વિચાર સરખોએ કરે નહિ. એ પરિષહ ત્યારે જ સિદ્ધ થયો લેખાય કે જ્યારે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે તે મુજબ उवेह न हणे पाणे भुंजते मससोणियं-પોતાનું માંસ અને લોહી જંતુઓ ખાઇ જાય ત્યાં તે સર્વ સહન કરવું પરન્તુ તેમને હણવા નહિ.

(૬) વસ્ત્રાભાવ—વસ્ત્રોની તાણ પડે અને નવાં વસ્ત્રો કોઈ વહોરાવે નહિ તોપણ તેથી મુનિ દીનતા સેવે નહિ-અર્થાત્ કોઈ મને નવાં વસ્ત્રો વહોરાવીને મારી વસ્ત્રોની તંગી મટાડે તો ઠીક એવો વિચાર તે કરે નહિ. વસ્ત્રાભાવથી કદાચિત અચેલ દશા આવી જાય તોપણ એવો પરિષહ ગ્લાનિ પામ્યા વિના વેદી લેવો એ મુનિના ધર્મ છે.

(૭) અરતિ—અપરિગ્રહ દશામાં સંયમનો નિર્વાહ કરતા અને ગામેગામે ફરતા કોઇ કોઈ કષ્ટો વેઠવાનો સમય પણ આવે, તે વખતે મુનિ અરતિ ધારણ કરે નહિ અર્થાત્ તે અધીરો બની જાય નહિ, પરન્તુ તેવો પરિષહ તેણે સહન કરી લેવો.

(૮) સ્ત્રી—સંસાર છોડતાની સાથે મુનિ સ્ત્રીને અને વિષયસ્મરણને પણ છોડે જ છે પરન્તુ સંયમ ધારણ કર્યા પછી કદાચ એકાંતમાં કે અન્યથા સ્ત્રી-આદિનો પ્રસંગ પડે, તો તે પ્રસંગને મનોબળપૂર્વક નિભાવી લે અર્થાત્ મન ચલિત થવા દે નહિ પરન્તુ પ્રસંગને વેઠી લે તે સ્ત્રીપરિષહ.

(૯) ચર્યા—પગે ચાલીને પ્રવાસ કરવો એટલે ચર્યા. આવી ચર્યા કરતા થાક લાગે, અહારાદિ વિષયક અગવડો વહેવી પડે, કદાચ એવી ભટકતી જીંદગીથી કંટાળો પણ આવે પરન્તુ મુનિ એવી ચર્યાથી ચિત્તમાં જરાએ ખિન્ન ન થાય અને ચર્યાનો પરિષહ વેઠી લે તથા સ્થળે સ્થળે વિહાર કરી વહેતા જળના જેવા નિર્મળ ચારિત્રને પામે.

(૧૦) એકાસન સ્થિતિ—આ પરિષહને શાસ્ત્રમાં 'નિસીહિયા' શબ્દ થી સમજાવેલ છે. સ્વાધ્યાયાદિ પ્રસંગે ચિત્ત ચોંટીને એમ ને એમ સ્થાને બેસી રહેવું પડે, હરી ફરી શકાય નહિ, એવી લાંબા વખતની એકાસન સ્થિતિથી કંટાળી મુનિ જરા પણ ધીરજ ન મૂકે, તેમ જ કોઈ સ્થાન એવું હોય કે જ્યાં સ્થિર જ બેસી રહેવું પડે અને હરફર કરવાથી જીવોની હિંસા થાય, તો ત્યાં પણ એકાસન સ્થિતિ મુનિ સમભાવે સહન કરે.

શય્યા આદિના પરિષહો

(૧૧) શય્યા—'શય્યા' એટલે આશ્રયસ્થાન, જેને આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે 'વસતિ' શબ્દ વડે ઓળખાવેલ છે. ગામે ગામ વિહાર કરતા કોઈ સ્થળે મુનિને ઉતરવા-રહેવા માટે સારૂં સ્થાન ન મળે, કિંવા કશું સ્થાન ન મળવાથી વૃક્ષ નીચે રહેવું પડે તોપણ તે પોતાના ચિત્તમાં વિષાદનો ઉદય થવા દે નહિ એ શય્યા પરિષહ.

(૧૨) આક્રોશ—કોઈ માણસ આવીને મુનિને આક્રોશવચન-કર્કશ

સભળાવે તોપણ શાન્ત મુનિ તે વચનો સાભળીને તેની ઉપર એકદમ ક્રોધ ન કરે, પરન્તુ એવી ભાષા બોલનારને અજ્ઞાન બાળક સમાન માની તેને ક્ષમા કરે કિંવા માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિથી તેને અવગણે અથાત્ મુનિને યોગ્ય મૌનનુ સેવન કરે

(૧૩) વધ બધન—સાધુને કોઇ માર મારે કે તેને બાધે કે તેના વધ કરે તોપણ સાધુ તે માણસનો દ્વેષ ન કરે કિંવા મનમા ખિન્ન ન થાય પણ એ કષ્ટ સમતાભાવે વેઠી લે, અને એવુ ચિતન કરે કે नत्थि जीवस्स नासात्ति-અર્થાત્-આ લોકો મને મારે છે કિંવા મારી નાખે છે, પણ તેથી મારા શરીરનો નાશ થશે કાઇ મારા જીવનો નાશ થવાનો નથી (આ પરિષહને માટે પૂર્વે સ્કન્ધાચાર્યના પાચ સો શિષ્યોનુ જે દષ્ટાત આપેલુ છે તે જાણીતુ છે)

(૧૪) યાચના—ગમે તેવો મોટો રાજા કે ધનવાન વેપારી હોય પણ તે સાધુપદ અગીકાર કરે, એટલે તેણે પોતાને જોઇતા ઉપકરણો બીજાઓ પાસેથી યાચના જ જોઇએ યાચનાથી બધી વસ્તુઓ મળવી મુશ્કેલ છે એટલે ઘણી વાર યાચના નિષ્ફળ પણ જાય, છતા યાચના વિના કશુ મળી શકતુ નથી એટલે યાચના તો કરવી જ પડે પણ તેવી યાચના કરતા કે ભિક્ષા માગતા સાધુ મનમા લજ્જા ન રાખે કિંવા પુર્વાશ્રમના ઉચ્ચ કુળનો કે મોટા અધિકારનો ખ્યાન કરીને એવુ ન વિચારે "- હુ ક્યા સાધુ થયો ? આ કરતા તો ગૃહસ્થાશ્રમ સારો " આ રીતે યાચના કરવી કે ભિક્ષાટન કરવુ તે પણ પરિષહરૂપ છે

(૧૫) અલાભ—યાચના કરવા છતા કોઇ વસ્તુ નથી મળતી તેથી સાધુ મનમા નિરાશ કે ખિન્ન ન થાય પરન્તુ આજે ન મળ્યુ તો કાલે મળી રહેશે એવા સંતોષપૂર્વક તે અલાભનો પરિષહ સહન કરે

(૧૬) રોગ—શરીરમા કાઇ રોગનો ઉદ્ભવ થાય તોપણ મુનિ પોતાના શરીરની ચિતા ન કરે અથાત્ વૈદ્ય કે સારવાર કે ઉપચારને માટે ઇચ્છા કે અધીરાઇ ન બતાવે પરન્તુ શાન્ત ભાવે અને પ્રસન્ન મુખે તેણે દેહપીડાનો સહન કરવો

તૃણસ્પર્શાદિ પરિષહો.

(૧૭) તૃણસ્પર્શ—દર્ભની કે સૂકા ઘાસની પથારીમાં સૂતા એમના મુનિને એ તરણાની અણીઓ દુઃખ આપનારી થઈ પડે છે. ખાસ કરીને ઓછા વસ્ત્રો ધારણ કરવાને લીધે એ દુઃખનું નિવારણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, છતાં એવા તૃણસ્પર્શના પરિષહ મુનિ સમતાભાવે સહન કરે અને ખેદ ન કરે કિંવા એવું ન ચિંતવે કે મારી પાસે વધુ વસ્ત્રો હોત તો સારૂં થાત.

(૧૮) મલ—ઉનાળામાં શરીરે પરસેવો થાય, વાયુથી ઉડેલા ધૂળના રજકણ શરીરપર પડવાથી મેલ જામે, વસ્ત્રો મલિન થાય. પરન્તુ એવા મેલભર્યાં શરીર કે કપડાથી મુનિએ ગ્લાનિવંત થવું નહિ અર્થાત્ એ પરિષહ સહન કરતાં ચારિત્રમાં અડગ રહેવું.

(૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર—કોઈ સ્થળે સાધુનો સત્કાર-પુરસ્કાર થાય, અર્થાત્ કોઈ ગૃહસ્થ સાધુને અભિનંદન કરે અથવા આસનપરથી ઉઠીને માન આપે, કિંવા ભિક્ષા માટે આમંત્રણ કરે, એવા સત્કાર-પુરસ્કારથી સાધુ મનમાં ફુલાઇ જાય નહિ કે ગર્વ ધારણ કરે નહિ. જેવી રીતે પોતાને અલાભ થતાં કે કઠોર વચન સાંભળતાં તે ખિન્ન થતો નથી તેવી રીતે સત્કાર વચનથી તે મનમાં ફુલાતો પણ નથી અર્થાત્ સત્કારનો પણ તે પરિષહ સહે છે-પચાવી દે છે.

(૨૦-૨૧) પ્રજ્ઞા-અજ્ઞાન—સાધુમાં બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા તીક્ષ્ણ હોય તો તેથી તે ફુલાય નહિ પણ એમ જ સમજે કે મારૂં જ્ઞાન તો સિંધુમાંથી બિંદુ જેટલું જ સ્વલ્પ છે. તેથી ઉલટું બુદ્ધિ મંદ હોય-સાધુ અજ્ઞાન હોય તો તેથી તે શોચ ન કરે પણ અજ્ઞાનને પોતાના પૂર્વ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ફળરૂપ માની એ કર્મનો ક્ષય કરવાને જ ઉદ્યમવંત બને. આ રીતે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન બેઉ મનોવૃત્તિને કોઈ પ્રકારના કષાય તરફ દોરનાર ન બને, ત્યારે મુનિએ તે પરિષહ યથાર્થ વેઠ્યા એમ લેખાય.

(૨૨) દર્શન-સમ્યક્ત્વ—અન્ય દર્શનીઓના મિથ્યા આડમ્બરથી મુનિએ મુંઝાઈ જવું અને એમ ન માની લેવું કે હું પરલોકની વાતોમાં અને

આત્માની નિર્મળતાની વાતોમા ડગાઇ રહ્યા છે પરન્તુ એ પરિસહ સહન કરી લઇને સ્વધર્મને વિષે સ્થિર બુદ્ધિવાળા થવુ અને આન્તરિક શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવો

દૃષ્ટાન્ત—જૂદા જૂદા પરિષહો વિષેના જૂદા જૂદા દૃષ્ટાન્તો છે, પરન્તુ દીક્ષા લીધા પછીનુ શ્રી મહાવીરનું જીવન સર્વ પ્રકારના પરિષહોના સાગરરૂપ હોઇ એ જીવન જ અહી દૃષ્ટાન્તરૂપે ઉતારવાનું યોગ્ય માન્યુ છે દીક્ષા લઇને ભગવાન મહાવીરે તુર્ત જ હેમત ઋતુમા વિહાર કર્યો ઇંદ્રે તેમને એક દેવદૃષ્ય વસ્ત્ર આપેલુ હતું પણ મહાવીરે એ વસ્ત્રને શિયાળામા પહેરવાનો વિચાર સરખોએ કર્યો નહોતો માત્ર તેર માસ સુધી તેમણે એ વસ્ત્ર સ્કંધ ઉપર ધારણ કર્યું હતુ અને પછી તે વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો ચાર માસ સુધી ભ્રમરાદિક જન્તુઓ તેમના શરીરને વળગીને લોહી માસ ચૂસતા હતા ઇર્યાસમિતિથી શોધીને માર્ગે ચાલતા તેમને દેખી બાળકો ભયભ્રાન્ત થતા અને એકઠા થઈ તેમને લાકડી-મૂઠ મારતા પરન્તુ ભગવાન તે સહન કરી લેતા ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓની મેળ ભેળ વસતીમા રહેતા ભગવાનને સ્ત્રીઓ કાઇ કાઇ પ્રાર્થનાઓ કરતી પરતુ ભગવાન તેમનો પરિત્યાગ કરતા અને વૈરાગ્યમાર્ગમા લીન રહેતા ગૃહસ્થો સાથે હળવુ મળવુ છોડીને તે ધ્યાનનિમગ્ન રહેતા કોઇવાર વિહારમા અનાર્યો તેમને દડાદિકથી મારતા કે વાળ ખેંચીને દુઃખ દેતા, તેમની તરફ કોપ કરતા, પરન્તુ ભગવાન એવા કઠોર પરિષહોની કશી દરકાર ન કરતા નૃત્ય, ગીત કે દડયુદ્ધ-મલ્લયુદ્ધની વાતો સાભળી તે તે જોવા ઉત્સુક નહિ થતા અને સ્ત્રીઓને પરસ્પરની કામકથામા તલ્લીન થએલી જોતા તે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થપણે રહેતા વિહારમા તે કોઈ વખત નિર્જન ઝુપડીઓમા, પાણી પીવાની પરબોમા, હાટોમા કે લોહારની કોડમા અથવા ઘાસની ગંજી નીચે રહેતા કોઇ વખતે પરામા, બાગમાના ઘરમા કે શહેરમા રહેતા તો કોઇ વખત મશાણમા, સૂના ઘરમા કે ઝાડની હેઠળ રહેતા સર્પ વગેરે જન્તુઓ તથા ગીધ વગેરે પક્ષીઓ ભગવાનને કરડતા શૂન્ય ઘરમા જાર કર્મ કરવા જતા દુષ્ટો ત્યા ભગવાનને દેખી

કરતા અને ગામના રખેવાળો તેમને હથીયારથી ઉપસર્ગ કરતા સ્ત્રીઓ તેમની પર મોહિત થઇ વિષયવ્યાકુળતા પ્રગટ કરતી કોઇ વાર સુગંધી-દુર્ગંધી વસ્તુઓના, ભયંકર શબ્દોના અને બીહામણા ઉપસર્ગો થતા એ બધા ઉપસર્ગોને ભગવાને શાન્ત ભાવે વેઠી લીધા હતા જ્યારે શિશિર ઋતુમા ઠંડો પવન જેમથી ફુંકાતો હતો, જ્યારે લોકો થરથર ધ્રૂજતા હતા જ્યારે બીજા સાધુઓ એવી ઠંડીમા વાયરા વિનાની બંધ જગ્યા શોધતા હતા તથા વસ્ત્રો પહેરવાને ચાહતા હતા જ્યારે તાપસો લાકડા બાળીને શીતનુ નિવારણ કરતા હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર ખુલા સ્થાનમા રહી શીત સહન કરતા હતા કદાચ અત્યંત શીત પડતા તે સહન કરવુ વિકટ થતું ત્યારે રાત્રિએ મુહૂર્ત માત્ર બહાર હરીફરીને સામ્યપણે રહેતા થતા પાછા અંદર બેસી તે શીત સહેતા હતા લાટ દેશમા વિહાર કરતા મહાવીરને બહુ-બહુ પરિષહો સહન કરવા પડયા હતા એ દેશમા રહેવાને માટે તેમને બહુ હલકા સ્થાનો મળતા ત્યાના લોકો તેમને મારતા, ભોજન પણ લૂખુ મળતુ અને લોકો કૂતરાને છુછકારીને ભગવાનને કરડવા માટે દોડાવતા એવે વખતે ઘણા જ થોડા લોકો કૂતરાને કરડતા નિવારતા લાટ દેશના એક ભાગ વજ્જભૂમિના લોકો બહુ ક્રોધવાળા હતા અને સાધુને દેખી કૂતરાઓ વડે ઉપદ્રવ કરતા બૌદ્ધ ભિક્ષુકો આ પ્રદેશના ભોમીયા હોવા છતા તેઓ કૂતરાના ઉપદ્રવમાથી બચવા માટે સાથે મોટી લાકડી રાખતા તોપણ કૂતરાઓ તેમની પૂઠ પકડતા અને તેમને કરડતા ત્યાના નીચ લોકોના કડવા વચન પણ ભગવાને ખૂબ સહન કર્યા એક વખત જગલમા ચાલતા ચાલતા સાંજસુધી તેમને કોઈ ગામ મળ્યુ નહિ કોઈ ગામને પાધર તે પહોચતા કે તુરત ત્યાના અનાર્ય લોકો સામા આવી તેમને મારતા અને બોલતા કે "અહીથી દૂર જતો રહે" ઘણી વખતે લાટ દેશમા લોકો ભગવાનને મૂઠીથી ભાલાની અણીથી, પથ્થરથી કે હાડકાના ખપ્પરથી મારી મારીને પોકારો પાડતા, કોઈ વખતે ભગવાનને પકડી-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કરી માસ કાપી લેતા અથવા તેમના પર ... વરસા ... તેમને ઉંચા કરીને નીચે પાડતા અથવા અ...

પાળતા પણ શૌર્યવંત પુરૂષ સગ્રામને મોખરે રહીને કોઈથી પાછો હઠે નહિ તેમ ભગવત મહાવીર એ ઉપસર્ગોથી પાછા નહિ હઠતા તે બધાને સહન કરતા થકા વિચરતા (૧૬૪ થી ૧૬૭)

सप्तम परिच्छेद.

સાધુની દિનચર્યા

[સયમનો નિર્વાહ કરવા માટે સાધુના નિત્ય-નૈમિત્તિક કાર્યોનુ કથન ગ્રથકાર આ પરિચ્છેદમા કરે છે]

साधना दिनकृत्यम् । १६८ ॥

शेषे जागरण निशोऽन्त्यचरणे स्वाध्याय आवश्यक
स्वाध्याय प्रतिलेखन च यमिना यामे दिनस्यादिमे
ध्यान याममित ततो मधुकरी यामे तृतीये पुन-
स्तुर्येऽपि प्रतिलेखन च पठन साय दिनावश्यकम् ।

સાધુઓની દિનચર્યા

ભાવાર્થ—સાધુઓએ રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર બાકી રહે, ત્યારે જાગ[illegible] અને તે વખતે સ્વાધ્યાય તથા રાત્રિનુ આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ કરવુ ત્યાર પછી સવારમા દિવસના પહેલે પહોરે પ્રતિલેખન અને સ્વાધ્યાય કરવો દિવસને બીજે પહોરે એક પ્રહર સુધી ધ્યાન ધરવુ ત્રીજે પ્રહરે મધુકરી વૃત્તિથી ભિક્ષાહારાદિ શરીર કૃત્ય કરવુ ચોથે પ્રહરે પથારી વગેરેનુ પ્રતિલેખન તથા સ્વાધ્યાય કૃત્ય કરવુ અને સાજે દિવસનુ આવશ્યક પ્રતિક્રમણ કરવુ (૧૬૮)

વિવેચન—સયમને સાધનાર તે સાધક અથવા સાધુ અને બ્રહ્મ[illegible] તે બ્રાહ્મણ જેણે કર્મસન્યાસ કરેલો છે તે સન્યાસી મ ય

સાશ્રમ એ ચોથો આશ્રમ હોવાથી અને બધા પહેલા ત્રણ આશ્રમોના પાલન પછી ચતુર્થ આશ્રમમા બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરતા હોવાથી સન્યાસીઓને માટે નિત્યકર્મના નિયમનો શ્રુતિ-સ્મૃતિકાર લગાવતા નથી પરન્તુ સન્યાસ પૂર્વેના ત્રણે આશ્રમો કે જેમા બ્રાહ્મણ સાધકની અવસ્થામા જ હોય છે તેને માટે શ્રુતિ-સ્મૃતિકારોએ દિનચર્યાના નિયમનો બતાવેલા છે તેવી રીતે જૈન સાધુ છદ્મસ્થ અવસ્થામા હોઈ-વીતરાગી નહિ હોવાથી-તેને માટે દિનચર્યાનુ નિયમન હોવુ જોઇએ કે જેથી તે સયમી સાચો સાધક અર્થાત્ સાધુત્વથી પરિપૂર્ણ બને આ નિયમનમા સૌથી પહેલુ નિયમન રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરમા નિદ્રામુક્ત થવાનુ છે રાત્રિના ચાર ચરણ અથવા પ્રહર હોય છે, તેમાના અત્યચરણે એટલે છેલ્લા ચરણમા જાગવાનુ વિધાન અહી કરેલુ છે મનુ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्यत-બ્રાહ્મ મુહૂર્તમા ઉઠવાનુ કહે છે रात्रेस्तु पश्चिमो यामा मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते-રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર તે બ્રાહ્મ મુહૂર્ત છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા तइयाए निद्दमोक्खं च એટલે કે રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમા નિદ્રાત્યાગ કહેલો છે, પરન્તુ તેમા ત્રીજા પ્રહરનો અત સમજવાનો છે એટલે એકદરે નિદ્રામાથી ઉઠવાનો સર્વાનુમત સમય તો રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરના અતનો, કે ચોથા પ્રહરના પ્રારભનો જ છે નિદ્રાત્યાગ પછી સ્વાધ્યાય અને આવશ્યક કરવાનુ ગ્રથકારે કહેલુ છે કૂર્મપુરાણમા કહ્યુ છે ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय ध्यायेत परमेश्वरम् ॥ બ્રાહ્મ મુહૂર્તમા ઉઠીને પરમેશ્વરનુ ધ્યાન ધરવુ એ જ રીતે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા चउत्थी भुज्जोवि सज्झायं અર્થાત્ સ્વાધ્યાયમા ધ્યાન લગાડવાનુ કહ્યુ છે આ પ્રમાણે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહર ભાગનુ નિયમન પૂરૂ થાય છે એ નિયમનને સુદૃઢ કરવા માટે "સ્મૃતિ રત્નાવલિ" નામના ગ્રથમા એમ કહ્યુ છે કે-ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी અર્થાત્ રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરની નિદ્રા એ પુણ્યનો ક્ષય કરનારી છે સૂર્યોદયથી દિવસના પ્રથમ પ્રહરનો પ્રારભ થાય છે વેદાનુયાયીઓ માટે જે સમય શૌચ, સ્નાન, સધ્યા-પ્રયોગાદિને માટે છે, તે જ સમયમા જૈન સાધુને માટે પ્રતિલેખન તથા સ્વાધ્યાય [illegible] છે બીજો આખો પ્રહર ધ્યાનમા જ વ્યતીત કરવાનો

કાર કહે છે અને સુચરિત બ્રાહ્મણો પણ એ સમય સ્વચિંતન પ્રાણાયામ, તર્પણાદિમા ગાળીને ત્રીજા પ્રહરમા ભોજન કરે છે ગ્રંથકાર મધુકરી યાને તૃતીય સૂચવે છે, કે જેવુ સૂચન સન્યાસીઓને મનુએ કરેલુ છે પુનઃ દિવસના છેલ્લા પ્રહરમા પ્રતિલેખન અને સ્વાધ્યાય કરી સાંજે વેદાનુયાયીના સંધ્યાપ્રયોગવત् सायं दिनावश्यकम् કરવાનુ છે આ રીતે એક સાધુની દિનચર્યા શાસ્ત્રકારે એ સુઘટિત રીતે ગોઠવી છે અને તે વિષેના નિયમનોમા તેની સંયમસાધના ઉપર જ પૂરતુ ધ્યાન આપ્યુ છે (૧૬૮)

[નીચેના શ્લોકમા સાધુજનોનુ રાત્રિકૃત્ય અને આ પ્રકારના નિયમનના શુભ હેતુ વિષે કથન કરવામા આવે છે]

व्ययसमयाभाव । १६९ ॥

स्वाध्याय क्षणदैकयाममनघ ध्यान निशीथावधि।
निद्रैक प्रहर ततो विधिरय सन्यासिना नैत्यक ॥
स्यादेतत्क्रमपालन यदि तदा कालोऽवशिष्येत नो।
साधूनां विकथा प्रलाप कलहासूया-वितण्डाकृते ॥

સમય વ્યર્થ ન ગુમાવવો

ભાવાર્થ—રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમા સ્વાધ્યાય બીજા પ્રહરમા-મધ્યરાત્રિ સુધી નિર્મળ ધ્યાન અને રાત્રિને ત્રીજે પ્રહરે એક પ્રહર સુધી નિદ્રા કરવી સન્યાસીઓ-સાધુઓને માટે એ હમેશાનો વિધિ છે આ પ્રમાણે ક્રમપૂર્વક સમયની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો સાધુઓને વિકથા, બકવાદ કલહ ઈર્ષ્યા, અસૂયા કે વિતંડાવાદ જેવા કર્મબંધજનક કાર્યો કરવાનો બિલકુલ અવકાશ ન રહે એટલે સમયનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ થાય (૧૬૯)

વિવેચન—या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी—અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની જે નિશા-ઉંઘ લેવા માટેની રાત્રિ છે, તે રાત્રિમા સંયમી મનુષ્ય જાગે છે આ શબ્દોનું તાત્પર્ય એ છે કે રાત્રે મોટે ભાગે મનુષ્યો પ્રમાદ આરામમા સમય ગાળે છે ત્યારે સંયમીઓ સ્વાધ્યાય ધ્યાન આત્મ-

ચિંતનાદિમા સમય ગાળે છે આટલા માટે સયમીઓના રાત્રિના કર્તવ્ય કર્મનું સૂચન કરતા અને પ્રથમ પ્રહરમા સ્વાધ્યાય અને બીજા પ્રહરમા મધ્યરાત સુધી ધ્યાનનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવેલુ છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા પણ એમ જ કહેલુ છે કે रात्रिये पढमे पोरिसि सज्झाय बिइयं झाण झियायइ ॥ દિવસે જે અધ્યયન કરેલુ હોય તેનુ પુનરાવર્તન રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમા કરી લેવામા આવે તેથી અધ્યયન પરિપક્વ થાય છે ત્યારપછી રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર નિદ્રામા ગાળવાનો છે સયમીઓ અને સાધકોને માટે અલ્પ નિદ્રા જ ઘટિત છે પછી રાત્રિનો ચોથો પ્રહર અથવા બ્રાહ્મ મુહૂર્ત આવે છે કે જે સબધે ગત શ્લોકમા કથન કરવામા આવેલુ છે એ પ્રમાણે સાધુઓનુ દિવસ તથા રાત્રિનુ નિત્યકર્મ અથવાનો 'ટાઇમટેબલ' પૂરુ થાય છે જે સર્વસંગપરિત્યાગી છે તેને આવા ટાઈમટેબલનુ બધન શામાટે ? એવી શકાના પ્રત્યુત્તર માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા એ ટાઈમ ટેબલનો હેતુ દર્શાવેલો છે નવદીક્ષિત સાધુ હોય દીક્ષાકાળના પરિપાકવાળો મુનિ હોય કે વયોવૃદ્ધ સન્યાસી હોય, પરન્તુ જો તેને પ્રમાદમાથી બચાવી લેવામા આવે તો તેથી તેનુ વિશેષ કલ્યાણ સધાય છે આ પ્રમાદ નિવારણ માટે કશુ આત્મહિતકર નિયકર્મ હોવુ જોઇએ અને તે એવી રીતે ગોઠવાએલુ હોવુ જોઇએ કે જેથી શરીર પ્રત્યેનો ધર્મ જળવાય અર્થાત્ દેહનુ યોગ્ય રીતે રક્ષણ થાય, સયમ સધાય અને પ્રમાદ માટે સમય જ રહેવા પામે નહિ જો નિરીક્ષાપૂર્વક જોવામા આવશે તો જણાશે કે બે શ્લોકોમા દર્શાવેલુ નિત્ય કર્મ એ હેતુને પરિપૂર્ણ કરનારૂ છે જો એ નિત્યક્રમને યથાવિધિ આચાર વામા આવે તો પ્રમાદ માટે અવકાશ કિંવા નવરાશ મળે નહિ અને નવરાશને અભાવે નવરાઓના કાર્ય જેવા કે ભાત–ભાતની વિતડાઓ, નિદા–કુથલીઓ, કટ્યા–કકાસ વેર–ઝેર, ઇર્ષ્યા–અસૂયા એ કરવાનુ પણ બને નહિ આ પ્રમાણે એ નિત્યક્રમનુ પાલન જ આત્માને ભારે કરનાર કર્મોથી સાધુનુ નિવારણ કરે છે અને તેથી તેની સયમસાધના વધારે પ્રગતિમાન થાય છે (૧૬૯)

[ઉપરના શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા કરેલા કથનને નીચેના શ્લોકવડે વધુ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યુ છે]

प्रमादविजयार्थं समयमर्यादा । १७० ॥

यावत्पञ्चविधप्रमादविजयो न स्याद्गुणारोहण ।
तावन्नैव मुनेस्तत प्रतिदिन रुन्ध्यात्प्रमादाश्रवम्
तद्रोधाय तडागसेतुसदृशी बद्धा जिनेन्द्रैरिय ।
मर्यादा समयस्य रात्रिदिनयो रक्ष्या च सा सर्वदा

પ્રમાદ ટાળવાને સમયની મર્યાદા

ભાવાર્થ અને વિવેચન—પ્રમાદ પાચ પ્રકારના છે મદ વિ
કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પ્રમાદો ઉપર જ્યાસુધી જય મેળવી શક
નથી, ત્યાસુધી ગુણસ્થાનની ઉપલી શ્રેણી ઉપર ચડી શકાતુ નથી
શાસ્ત્રાનુસાર જ્યાસુધી પ્રમાદ છૂટતો નથી ત્યાસુધી એટલે ૧૪ માના
૮, ૯ ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકાતુ નથી અર્થાત્ આત્મનિમજ્જનાની સાધ
પ્રમાદથી અવરોધ થવા પામે છે તેટલા માટે પ્રમાદ રૂપી આશ્રવને જમુ
રોકવાની જરૂર છે આશ્રવ એટલે પાપના આગમનનુ દ્વાર એ દ્વારને
રીતે બધ કરવુ જોઇએ કે જેવી રીતે પાણીને રોકવા તળાવની પાળ બ
વામા આવે છે આવી પાળની રચનાની આવશ્યકતા વિચારીને જિ
ભગવાને સાધુ-મુનિ માટે રાત્રિ-દિવસના નિત્યકર્મની મર્યાદા કહેલી છે
જે નિત્યકર્મ પૂર્વે બે શ્લોકોમા કહી જણાવવામા આવ્યા છે તો એ નિયમ
યથાવિધિ પાલન કરવામા આવે તો તેથી પ્રમાદ ટળે અને સાધકની સ
પણ વિજય સાથે પ્રગતિમાન થાય તેટલા માટે પ્રમાદનુ પ્રવેશદ્વાર બધ
રૂપી એ નિત્યકર્મો સાધુએ સર્વથા અનુસરવામા જ તેનુ સાચુ હિત રહેલુ છે (

[નિત્યકર્મના પાલનમા વિશેષત તેના હેતુનુ પાલન કરવા તરફ દૃષ્ટિ
વાનુ સૂચવતા ગ્રથકાર કાલક્રમના ઉલ્લઘન સમયે નિત્યકર્મનો હેતુ જાળવવ
કરવુ ઉચિત છે તેનુ નિરૂપણ કરે છે]

कालक्रमोल्लङ्घनेऽपि कालमानस्यनोल्लङ्घनम् । १८१ ॥

देशाचारविशेषतो मधुकरीकाले यदि व्यत्यय–
प्रहरद्वय तनुकृते निद्राशनादिक्रिया ॥

ध्यानार्थं परिपूर्णयामयुगलं स्वाध्यायसंसिद्धये ।
रक्ष्य यामचतुष्टयं मुनिवरैर्नो कालमानोत्क्रमः ॥

કાલક્રમનું ઉલ્લંઘન થયે પણ કાલમાનનું ઉલ્લંઘન ન કરવું

ભાવાર્થ અને વિવેચન—દિવસનો એક પ્રહર આહારાદિ શરીરકૃત્ય માટે અને રાત્રિનો એક પ્રહર નિદ્રારૂપી શરીરકૃત્ય માટે નિત્યક્રમમાં ઠરાવેલ છે તે પૂર્વના બે શ્લોકો ઉપરથી આપણે જોઈ ગયા એ બે પ્રહરને બાદ કરતાં દિવસ અને રાત્રિના મળી એકંદર ૭ પ્રહર સ્વાધ્યાય, આવશ્યક, પ્રતિલેખન, ધ્યાનાદિ માટે રાખના છે કારણવશાત્ જો કાળના અનુક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડે તો શું કરવું ? તે માટે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એ અનુક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે તોપણ શરીરકૃત્ય અને ધર્મકૃત્ય એ બેઉ માટેના કાળના માપનું ઉલ્લંઘન ન કરવું ઉદાહરણ તરીકે કોઈ સ્થળે મધુકરી માટે ત્રીજો પ્રહર અનુકૂળ ન હોય પણ બીજો પ્રહર અનુકૂળ હોય નાના ગામોમાં ખેડૂતોની વસ્તી હોય તો ખેડૂતો બહુધા વહેલા ભોજન બનાવીને ખેતીના કાર્ય માટે નીકળી પડે છે તો ત્યાં બીજે પ્રહરે ગોચરી કરવી પડે નહિતો કદાચ એષણીય આહાર-પાણી મળવા અશક્ય થઈ પડે તો તેને સ્થાને ત્રીજા પ્રહરનું ગોચરીનું કાર્ય બીજા પ્રહરમાં બનાવીને બીજા પ્રહરનું સ્વાધ્યાયાદિનું કાર્ય ત્રીજા પ્રહર ઉપર રાખવું, કિંવા સ્થાન પરત્વે ગોચરીનું કાર્ય ત્રીજા પ્રહર ઉપર રાખવું, એટલે કે ક્રમમાં ફેરફાર કરવો, પરન્તુ સ્વાધ્યાયાદિના કાર્ય માટેનો એક પ્રહર નક્કી કરેલો છે તે પ્રહર તો તેની પાછળ અવશ્ય ગાળવો જ તાત્પર્ય એ છે કે દિનકૃત્ય અને રાત્રિકૃત્યને ક્રમોલ્લંઘનને વખતે અક્ષરશઃ વળગી રહેવાનું ન બને તો એ ક્રમ ઉલ્લંઘીને પણ એ કૃત્યોના હેતુના પાલન માટે કાળમાનને તો યથાસ્થિત જાળવવું જ એકંદર રીતે બે પ્રહર નિદ્રા અને આહાર માટે, બે પ્રહર ધ્યાન માટે અને ચાર પ્રહર સ્વાધ્યાય-પ્રતિલેખનાદિ કાર્ય માટે, એ પ્રમાણે આઠે પ્રહરની વ્યવસ્થા પૂરી રીતે પાળવી સમયને જરા પણ

વ્યર્થ જવા દેવો નહિ કિંવા શરીરકૃત્ય માટે વધુ સમય લેવો નહિ, કે જેથી પ્રમાદના પ્રવેશને શરીરમાં જરા પણ તક મળવા પામે.

દૃષ્ટાંત—નિત્યચંદ્ર નામના એક મુનિ હતા, તેમને બે શિષ્ય હતા. એકનું નામ ધર્મરતિ અને બીજાનું નામ ધર્માનંદ હતું. કદાચિત્ ધર્મરતિ માંદો પડ્યો અને તેની બિમારી વધી ગઈ એટલે ગુરુને તથા ધર્માનંદને તેની સેવા-શુશ્રૂષા માટે બહુ વખત ગાળવો પડતો અને તેથી નિત્યકૃત્યના નિયમનું પુનઃ પુનઃ ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું છતાં ગુરુ શિષ્યને તો બનતાસુધી નિત્યકૃત્યનું ઉલ્લંઘન કરવા દેતા નહિ. એક વાર રાત્રિ સમયે ધર્મરતિની માંદગી વધી પડી અને તેની પાસે આખી રાત કોઈ જાગતું બેસી રહે એવી જરૂર જણાઈ. ધર્માનંદ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં દિવસે કરેલા અધ્યયનનું પુનરાવર્તન કરી—સ્વાધ્યાય કરી નવરો પડ્યો એટલે ગુરુ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો "હું હવે ધ્યાનમાં બેસું છું, આપની આજ્ઞા છે?" ગુરુએ વિચાર કરીને કહ્યું "ધ્યાનમાં અત્યારે નહિ બેસો તો ચાલશે. તમે નિદ્રાનું સેવન કરો." ધર્માનંદ શય્યાપર સૂઈને નિદ્રા લેવા લાગ્યો. ગુરુએ આ ક્રમોલ્લંઘન એવા હેતુથી કરાવ્યું હતું કે તો પોતાથી બનશે તો પોતે આખી રાત ધર્મરતિની પથારી પાસે બેસી જાગરણ કરશે પરન્તુ જો પોતાને શરીરની સ્વસ્થતાની ખાતર નિદ્રાની જરૂર પડશે તો રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં પોતે ધર્માનંદને પથારી પાસે જાગતો બેસાડીને પોતે નિદ્રા કરશે. ધર્માનંદ એક પ્રહર નિદ્રા લઈને સહજ જાગ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું "ધર્માનંદ! મને નિદ્રા આવે છે, અને તમે નિદ્રા લીધી છે માટે હવે તમે જો ધર્મરતિની પથારી પાસે જાગતા બેસો, તો હું જરા નિદ્રા કરું." ધર્માનંદ બોલ્યો "ગુરુજી! ત્રીજા પ્રહરમાં સાધુને માટે નિદ્રા જ કર્તવ્ય છે, અને આપ મને જાગવાનું કહો છો તે ઠીક જણાતું નથી." ગુરુ સમજ્યા કે શિષ્ય નિત્યક્રમ માત્ર સમજે છે પણ કોઈ અવસરે એ ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે ત્યારે વિવેકબુદ્ધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની તેને સમજ નથી. પરન્તુ એ માંદાની પથારી પાસે શિષ્યને બહુ સમજાવવાનો એ સમય નહોતો. એટલે ગુરુએ કશો જવ

દીધા નહિ ધમાનંદ તો પાછો ઉંઘી ગયો અને ગુરૂ જાગરણ કરતા આખી રાત બેસી રહ્યા, જ્યારે ધમાનંદે બે પ્રહર નિદ્રા લીધી પ્રભાતે જ્યારે ધમાનંદે જાણ્યું કે ધર્મરતિની શુશ્રૂષા માટે ગુરૂએ આખી રાત જાગરણ કર્યું છે અને પોતે બે પ્રહર નિદ્રા લઈને નિત્યકર્મનો મોટો ભંગ કર્યો છે, ત્યારે તેને આપોઆપ સમજાયું કે પોતે પ્રમાદ સેવનમાં જ એક ડગલું ભર્યું હતું તે ગળગળો થઈને ગુરૂના ચરણમાં પડ્યો અને બોલ્યો 'ગુરૂદેવ! મારા અવિનય અને પ્રમાદની મને ક્ષમા કરો અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપો!"

[સાધુ આત્મહિતનો સાધક મટીને કામનાનો સાધક બને નહિ તેટલા માટે ગ્રંથકાર એક શ્લોકમાં તેને પ્રબોધ આપીને આ દિનચર્યા પ્રકરણને સમાપ્ત કરે છે]

मन्त्रतन्त्रादिवर्जनम् । १७२ ॥

नो क्रीडा न कुतूहल जनमन प्रह्लादनायोचित ।
नो मन्त्रादिविभूतिमोहजनन नोच्चाटनापादनम् ॥
नोत्पातादिनिमित्तशास्त्रकथन नो मोहन मारण ।
किन्त्वात्मोन्नतये विधातुमुचित स्वाध्याययुक्त तप ॥

મંત્રતંત્રાદિમાં સમય ન ગુમાવવો

ભાવાર્થ—સ્વાધ્યાયાદિ આત્મિક કાર્ય મૂકીને ત્યાગીઓએ ક્રીડા-ગમ્મત કે લોકોને રંજન કરવા માટે કુતૂહલ ન કરવું જોઈએ તેમ જ મંત્રતંત્રાદિની વિભૂતિ દ્વારા લોકોને મોહમાં ન પાડવા ઉચ્ચાટનાદિ પ્રયોગો ન કરવા ઉત્પાતાદિ નિમિત્ત શાસ્ત્રનો પ્રકાશ ન કરવો મોહન કે મારણ વિદ્યા ન સાધવી કેવળ આત્માની ઉન્નતિને માટે સ્વાધ્યાય ધ્યાન, તપાદિનું જ અનુષ્ઠાન ત્યાગીઓએ કરવું ઉચિત છે (૧૭૨)

વિવેચન—સંસારનો ત્યાગ આત્મહિત અર્થે છે આત્મહિતની સાધનામાં સંસારના કર્મો બાધક થઈ પડતા હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે પરન્તુ એ ત્યાગથી જે કાંઈ સ્વરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી

અનેક ત્યાગીઓ પતિત થઇ જાય છે યોગસિદ્ધિ માટે આવા અનેકાએ યોગના ૮૪ આસનોનો ઉપયોગ મદારીની પેઠે રમત કરવામા અને તે રીતે ભિક્ષા માગી ખાવામા કરતા જોવામા આવ્યા છે! આ જ રીતે અનેક સંસારત્યાગીઓ મન્ત્ર-તંત્ર-કુતુહલાદિમા પડી જઇને ત્યાગનો મહિમા ઘટાડે છે એટલુ જ નહિ પણ મન્ત્રતંત્રાદિ હમેશા કામનાથી યુક્ત હોય ત્યાગીને ત્યાગમાથી ભ્રષ્ટ કરે છે કામનાઓ પાછળ રચ્યો પચ્યો રહેનાર, મન્ત્ર-તંત્ર-યોગાદિના પ્રયોગો કામનાને અર્થે કરનાર, ધન કમાવા માટે એ વિભૂતિઓની પાછળ લોકોને ભરમાવનાર, સમાગનો ત્યાગ કરવા છતાં વિશેષ ને વિશેષ બધનમા પડે છે એક કાળ એવો હતો કે જે વખતે જૈન મુનિઓ અને બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓમા પણ તંત્રવિદ્યા ખૂબ પ્રસરી હતી અને ધર્મ પતિત થવા લાગ્યો હતો પરન્તુ ખરા સાધુનુ તે લક્ષણ નથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૫ મા અધ્યયનમા કહ્યુ છે કે—

मंतमूलं विविह विज्जचित्तं वमण विरेयण धूमनेत्त सिणाणं ।
आउरे सरणतिगिच्छियं च तं परिणाय परिव्वए स भिक्खू ॥

અર્થાત્—મંત્ર જડી-બુટી, વિવિધ વૈદક, વમન, વિરેચન, આંખના અજન વિનાપ અને સાત્વન એટલા વાના પોતાને રોગ થવાથી કરે નહિ અને અન્યને માટે પણ કરાવે નહિ તે ખરો સાધુ કહેવાય પોતાના દેહની કામનાને અર્થે કે પરને અર્થે પણ આવા પ્રયોગો કરવાનુ આત્મહિત સાધને માટે અનુચિત હોઈ, સાધુઓને તેથી દૂર રહેવાનુ ગ્રથકારે અત્ર ફરમાવેલુ છે મન્ત્રતંત્ર વિદ્યાના પ્રયોગોમા વશીકરણ, સ્તભન, મોહન ઉચ્ચાટન મારણ અને શાન્તીકરણ એટલા વિભાગો મુખ્ય છે આમાંનુ કશુએ મુનિએ સ્વઅર્થે કે પરઅર્થે ન કરવુ જોઇએ ઉપદ્રવનુ શાન્તીકરણ એ કોઇનુ અનિષ્ટ કરવા માટે ન હોઈ શકે છતા તેમા પણ કામનાનો જ હેતુ હોવાથી નિષ્પરિગ્રહી અને નિષ્કામ મુનિને માટે તે ઉચિત નથી તેણે તો માત્ર આત્મોન્નતિને પોતાનુ લક્ષ્યબિંદુ બનાવી સ્વાધ્યાયયુક્ત તપ-સ્વાધ્યાય ધ્યાન, તપાદિનુ જ અનુષ્ઠાન કરવુ એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ

જેઓએ કે એક મ્યાનમા બે તલ્વારો સમાતી નથી આત્મસિદ્ધિ માટેનુ સમાનુ ાન અને ામનાસિદ્ધિ માટેનુ મત્રાનુષ્ઠાન-તત્રાનુષ્ઠાન બેઉ એકી સાથે રી શકતા નથી, કારણકે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામા ગતિ કરનારા યોગો છે આજે જ્યા ત્યા યોગભ્રષ્ટ જોગી-બાવાઓ ભીખ માગી ખાતા નજરે પડે છે તેનુ કારણ એ જ છે કે તેઓ એક મ્યાનમા બેઉ તલ્વારો સમાવી શક્યા હોતા નથી (૧૭૨)

अष्टम परिच्छेद

સાધુસમાજની મર્યાદા

[વૈદાનુયાયીઓના આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ ગ્રંથોના પ્રણેતા જે ઋષિમુનિઓ હતા તેઓ તત્ત્વચિંતનાર્થે વનનિવાસ કરતા અને તેમની પાસે અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવતા એટલે પ્રત્યેક ઋષિ અથવા ગુરુનું તે એક કુળ બનતું એવા ગુરુકુળોમા તત્ત્વજ્ઞાનનુ અને વિદ્યાઓનુ અધ્યયન કરવામા આવતુ આ પ્રકારની પુરાતન ગુરુકુળ સસ્થા આજે વૈદાનુયાયીઓમા અસ્તિત્વમા રહી નથી પરતુ ઋષિ-મુનિઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો વારસો મેળવનારા બ્રાહ્મણોએ નાના સ્વરૂપના ગુરુકુળો અથવા શાળાએ સ્થાપીને વેદાધ્યયન ચાલુ રાખ્યુ છે વૈદાનુયાયીઓની ગુરુકુળ સસ્થા આ રીતે વકૃત થઈ ગઈ હોવા છતા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સઘસસ્થા આજે વિદ્યમાન રહી છે બૌદ્ધ માર્ગના શ્રમણો આજે રહ્યા નથી અને સસારી બ્રાહ્મણો જ શ્રમણોનુ માર્ગ લઈ બેઠા છે, ત્યારે જૈન શ્રમણસઘ ઉત્તરોત્તર અનેક વિભાગોની વચ્ચે થઈને પણ ચાલી રહી છે તેનુ કારણ છે મર્યાદાથી યુક્ત એવો સાધુસમાજ આ પરિચ્છેદમા એ સમાજની રચના તેની ઉપયુક્તતા અને તેના અધિકારી વર્ગના કર્તવ્યનો બોધ ગ્રથકાર કરે છે]

व्यवहारनिश्चयनयाभ्या साधुता । १७३ ॥

लिङ्ग सर्वमिद यदत्र कथित वाह्य मुनेर्लक्षण ।
तस्यावश्यकता मता व्यवहृतेर्मार्गे समाजाश्रिते ॥

दृष्ट्या निश्चयरूपया त्वभिमत प्राधान्यमात्मोन्नते। सैवाभ्यन्तरलक्षण सुविदित मोक्षस्य ससाधकम् ॥

વ્યવહાર અને નિશ્ચયદૃષ્ટિએ સાધુતા.

ભાવાર્થ—સાધુનો વેશ અને બાહ્યાચાર પરત્વે જે કાંઇ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું તે બધું સાધુતાનું બાહ્ય લક્ષણ છે સમાજને સાધુતાની ઓળખાણ માટે વ્યવહારના માર્ગમાં તેની આવશ્યકતા છે, નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો આત્મોન્નતિનું જ પ્રધાનપણું અભીષ્ટ છે અને તે જ મોક્ષને સાધનાર સાધુતાનું આંતરિક લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ આત્મવિકાસમાં જ ખરી સાધુતા છે અને તેથી જ સાધુતાનું માપ થઇ શકે છે (૧૭૩)

વિવેચન—પૂર્વે સાધુઓનો વેશ, દિનચર્યા દિનચર્યામાં કરવા માટેનો વિવેક દિનચર્યાને દોરરહિત રાખવાના નિયમનો ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં સાધુતાનાં બાહ્ય લક્ષણો છે એ લક્ષણો સંયમને પોષે છે અને સાચી સાધુતા લાવનાર સાધનો બની શકે છે ખરાં પરન્તુ બાહ્ય લક્ષણો કાંઈ પાલન જ હમેશાં સાચી સાધુતારૂપ હોતું નથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનમાં ગૌતમ કેશીકુમારને સમજાવે છે કે "સાધુઓના નાના પ્રકારના બાહ્ય લક્ષણો લોકો તેમને ઓળખી શકે તેટલા માટે નક્કી કરવામાં આવેલાં છે સંયમના નિર્વાહ અર્થે અને જ્ઞાનગ્રહણને અર્થે ભિન્ન ભિન્ન વેશયોજના છે પરન્તુ હે કેશીકુમાર ! શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી વર્ધમાન ભગવાનની એવી આજ્ઞા છે કે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ જ મોક્ષના સાધનરૂપ છે બાહ્ય લક્ષણો મુક્તિના સાધનરૂપ નથી " આ રીતે જૈનો સમજશે કે સાધુતાનો બધો બાહ્યાચાર સંયમનો પોષક હોવા છતાં તે બાહ્યાચાર જ સાધુતા નથી વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ તે માત્ર સાધુતા છે ત્રણ વસ્ત્ર ધારણ કરીને ઇર્યા સમિતિને સાધનો કોઇ સાધુ જતો હોય તેને આપણે કહીએ કે 'તે સાધુ છે' પરન્તુ તે માત્ર વ્યવહારૂ ઉક્તિ છે તેનો બાહ્યાચાર સાધુનો હોવા છતાં તેનામાં મોક્ષસાધક સાધુતા છે કે નહિ તે આપણા જાણતા હોતા નથી એટલે નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ આપણે કહી શકતા નથી કે 'તે

સાધુ છે ' નિશ્ચય નરે તો તે જ સાધુ છે કે જેણે સાચો સયમ સાધીને આત્માને ઉન્નતિપથગામી કર્યો છે, જેણે કર્મોની નિર્જરા કરી ગુણસ્થાનકની ઉચ્ચ શ્રેણીમા ડગલુ મૂકયુ છે અને જેણે નવુ કર્મબધન અટકાવ્યુ છે

શકા—વ્યવહાર દષ્ટિએ ગણાતો સાધુ નિશ્ચયદષ્ટિએ સાધુ હોય કિંવા ન પણ હોય, તો વ્યવહાર દષ્ટિની ઉપયોગિતા શી અને શા માટે સાધુના બાહ્ય લક્ષણોનો, આચારનો, વેશનો, એ બધો ખટાટોપ કરવો જોઈએ ? આત્મોન્નતિનો સાચો સાધક હોય પણ કદાચ તે સાધુનાના બાહ્ય લક્ષણો પૂર્ણ ન પાળતો હોય તેથી કાઈ તે અસાધુ નથી, તો પછી આ બધુ બાહ્ય લક્ષણોનુ વિધાન શુ નિરૂપયોગી હતુ નથી ?

સમાધાન—ના તે ઉપયોગી છે ઉન્નતિના કોઇ પણ માર્ગનુ જ્યારે અકન કરવાનુ હોય છે, ત્યારે સામાન્ય સમાજના અપવાદરૂપ કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિસપન્ન વ્યક્તિઓને દષ્ટિ સમીપે રાખીને તેનુ અકન થતુ નથી પણ સમાજની સાધારણ વ્યક્તિઓને દષ્ટિ સમીપે રાખીને તેમને ઉન્નત કરવા માટેના માર્ગનુ જ વેપાદન થાય આ રીતે સાધુઓના કર્તવ્યનુ રેખાકન આ સધા આચાર દ્વારા કરવામા આવ્યુ છે, તે સામુદાયિક દષ્ટિએ જ કહ્યુ છે અને તેમાનો આ કાર વિશિષ્ટ શક્તિના ધણી એવા કોઇ પુણ્યશીલ આત્માને નિરુપયોગી પણ હોય પણ તેથી તેની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા ઓછી થતી નથી એ બધો નિરર્થક ખટાટોપ નથી અને સામાન્ય જનસમુદાયના સયમને પોષે તેવા જ પ્રમાણના એ લક્ષણો અને આચારો ગોઠવેલા છે અનુભવે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ પણ કરી આપેલી હોવાથી સાધુઓ માટે એ વ્યવહાર દષ્ટિનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી વ્યવહારના સમાચરિત માર્ગને માટે તેની ઉપયોગિતા ગ્રથકારે આ શ્લોકમા કહી છે તેમા પણ વસ્તુત આ જ અભિપ્રાય રહેલો છે વ્યવહાર દષ્ટિની પ્રધાનતા ને લીધે બાહ્યાચારી કુસાધુઓ સાધુરૂપે ઓળખાય એ સભવિત છે પરન્તુ એટલા આચારનુ બધન પણ જો દૂર કરવામા આવે, તો કશો પણ આચાર પાળ્યા વિના નિશ્ચય દષ્ટિના સાધુ કહેવરાવનારા દાભિકોથી આ જગત જરૂર

ઉભરાઇ જાય અને એવા સાધુઓ તો સમાજને વિશેષ શાપરૂપ થઇ પડે આ રીતે પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિની સાધુતા ઉપયોગી છે

દૃષ્ટાન્ત—ભરત ચક્રવર્તીને અરીસા ભુવનમા ઘરેણા ઉપરથી મોહ ઉતરતા આત્મિક દિવ્યસ્વરૂપનુ ભાન થતા કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ ત્યાર પછી તેણે દીક્ષા લીધી મરુદેવી માતા જ્યારે પ્રથમ જિનેશ્વર પોતાના પુત્ર ઋષભદેવ ભગવાનને વાદવા જતા હતા ત્યારે પોતાના પુત્રને તીર્થંકરની દીવ્ય માહેસીમા જોઇને આ કોઇનુ સગુ નથી એવુ ભાન થતા મોહનીય કર્મ તોડયુ, એ જ ક્ષણે તે કેવળ જ્ઞાન પામી મુક્તિ વર્યા આમા ભરતને પ્રથમ કેવળ જ્ઞાન થયુ અને પછી સાધુવેશ પહેર્યો, જ્યારે મરુદેવી માતાને દીક્ષા લીધા વિના કેવળ જ્ઞાન થયુ એ દૃષ્ટાતો બતાવે છે કે જૈન ધર્મમા બાહ્યાચારનુ મહત્ત્વ જોઇને તે કરતા વધારે આત્મામા આ યુ નથી, એટલે સાચુ મહત્ત્વ તો આત્મોન્નતિનુ જ કહ્યુ છે (૧૭૩)

[વ્યવહાર દૃષ્ટિથી સાએ ધુના આચારની જેટલી અવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા સાધુઓને તેમના અધ્યયન-આચારાદિમા નિરવિવ રાખવાની છે નિમ્ન શ્લોકમા ગ્રથકાર એવા નિયામકો કોણ અને કેવા હો એ તેનુ સૂચન કરે છે]

आचार्योपाध्यायौ । १७४ ॥

गच्छे साधुसमाजरक्षणकृते सङ्घेन सस्थापित ।
स्यात्सर्वोत्तमसाधुताङ्कितमति सन्नायकश्चैकक ॥
एव शास्त्रविदग्रणीर्गुणमणि स्यात्पाठकोऽप्येकको–
नाचार्येण च पाठकेन रहितो गच्छो भवेच्छोभन ॥

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય

ભાવાર્થ—ગચ્છ કે સપ્રદાયમા સાધુ સમુદાયનુ રક્ષણ કરવાને માટે સંઘે મળીને જેનામા સવથી શ્રેષ્ઠ સાધુતા હોય અને જે શાસ્ત્રમ પતિયુક્ત હોય તેને સમુદાયના નાયક-આચાર્ય તરીકે સ્થાપવા જોઈએ તેમજ શાસ્ત્ર-વેત્તાઓમા જે અગ્રેસર હોય અને સમભાવાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હોય તેવી

એક વ્યક્તિને પાઠક-ઉપાધ્યાય તરીકે નીમવા જોઈએ. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય વિનાનો ગચ્છ—સમ્પ્રદાય શોભતો નથી. (૧૭૪)

વિવેચન—જેવું વૈષ્ણવ અનુયાયીઓનું ગુરુકુળ હોય છે તેવા જૈન સાધુઓના ગુરુકુળને ગચ્છ એવું નામ આપવામાં આવે છે અને એ સાધુસમુદાય નાના-મોટા ટોળાઓમાં સતત વિહાર કરતો રહેતો હોવાથી તે એક જંગમ ગુરુકુળ રૂપ જ હોય છે. જો સાધુઓના મોટા સમુદાયની આચારાદિ વ્યવસ્થા જાળવવા માટે એક નાયક ન હોય તો તેથી એ સમુદાય સડે છે અથવા પતિત થવા લાગે છે કે જેવી રીતે આગેવાન વિનાનું કે માર્ગદર્શક નેતા વિનાનું સૈન્ય આથડી જાય છે. અને એક નાયક તરીકે આચાર્યની સ્થાપના ગચ્છ—સમ્પ્રદાય કે ગુરુકુળમાં કરવી જોઈએ કે જે બધા મુમુક્ષુઓને નિયમનમાં રાખે, તેમના આચારાદિ ઉપર અંકુશ રાખે, માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા તેમનું ધ્યાન દોરે અને સન્માર્ગમાં પુનઃ સ્થાપિત કરે, જરૂર પડતાં પ્રાયશ્ચિત આપે અને કોઈ સાધુ ઉન્માર્ગનો આગ્રહી જ હોય તો તેને ગચ્છ કે સમ્પ્રદાયથી બહિષ્કૃત પણ કરે. આવા નેતા કે નાયક ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ સાધુતાથી કે શાસ્ત્રસંપત્તિથી યુક્ત હોવો જોઈએ કારણ કે તેવી યોગ્યતા વિના તે પોતાની જવાબદારીને યથાર્થ રીતે અદા કરી શકતો નથી. આચાર્યની સાથે સમ્પ્રદાયમાં એક પાઠક કિંવા ઉપાધ્યાય પણ હોવો જોઈએ. આચાર્ય સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી અને શાસ્ત્રસંપત્તિથી યુક્ત હોવાથી નાના-મોટા સાધુઓને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવવા સમર્થ હોય છે પરન્તુ એ બધા કાર્યમાં તેને મદદ કરવા માટે ઉપાધ્યાયની જરૂર હોય છે કે જે સાધુઓના અધ્યયનનો ભાર ઉપાડી લે અને આચાર્યનો ભાર ઓછો કરે. એ ઉપાધ્યાય શાસ્ત્રવેત્તા અને સમભાવી હોવો જોઈએ. આ રીતે ગચ્છ કે સમ્પ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક ઉપાધ્યાય હોવા જોઈએ કે જેઓ સાધુસમુદાયને નિયમમાં રાખી તેમને આત્મકલ્યાણને માર્ગે સતત દોરવણી કરે અને એ રીતે પરોપકાર કરે. અહો! તેમની એ પરોપકારિતા કેટલી બધી મૂલ્યવાન છે! પંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાના મહામંત્રમાં—નવકાર મંત્રમાં પણ તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. नमो आयरियाणं, नमो उवज्झायाणं એ બે પદો કોણ નથી જાણતું? (૧૭૪)

[એમાંના આચાર્યની યોગ્યતા અને કર્તવ્યકર્મનો બોધ નિમ્ન બે શ્લોકોમાં કરવામાં આવે છે.]

आचार्यपदयोग्यता । १७५ ॥

सर्वेषा हितसाधने समदृशा शक्तिर्यदि स्यात्परा।
सम्पत्स्यात्सकलाऽपि शास्त्रविहिताचार्यस्य योग्योदिता
ग्राह्य सूरिपद समुन्नततर तेनैव मेधाविना ।
नोचेद्दत्तमपि स्वय हितधिया त्याज्य विलम्ब विना।

आचार्यकर्त्तव्यम् । १७६ ॥

गच्छाचारसुपालन स्वयमल गच्छव्यवस्थापन।
भाविक्लेशनिदानबीजदहन ज्ञानक्रियोद्धारणम्॥
धर्मोत्साहविवर्द्धन जगति सद्धर्मस्य सञ्चारण ।
सङ्घे स्वास्थ्यसमाधिसाम्यजनन कृत्य हि सूरेरिदम्।

આચાર્યની યોગ્યતા

ભાવાર્થ—સાધુ-સાધ્વી આદિ ચતુર્વિધ સઘને સમદષ્ટિથી જોવાની અને બધાનુ સરખુ હિત સાધવાની જેનામા પરમ શક્તિ હોય અને શાસ્ત્રમાં કહેલ આચાર્યને યોગ્ય બધા પ્રકારની સપત્તિ વિદ્યમાન હોય તે જ મેધાવી પુરુષે ઉચ્ચ પ્રકારનુ આચાર્યપદ સ્વીકારવુ જોઇએ જો તેવી યોગ્યતા ન હોય તો સઘે આપેલુ પણ સૂરિપદ સમાજના હિતની ખાતર વગરવિલબે પોતાની મેળે છોડી દેવુ જોઇએ (૧૭૫)

આચાર્યનુ કર્તવ્ય

જે ગચ્છના પોતે આચાર્ય હોય તે ગચ્છના સાધુ-સાધ્વી-સમુદાયમા શાસ્ત્રમર્યાદિત આચાર પળાવવો પોતાની જાતે ગચ્છની પરિપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાળવવી, ભવિષ્યમા ક્લેશ ઉપજવાનો સભવ જણાય તો તેનુ મૂળ કારણ તપાસી ક્લેશના બીજ બાળી નાખવા જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ઉદ્ધાર કરવો સમાજમા ધર્મનો ઉત્સાહ વધારવો, જગતને ચારે ખૂણે ધર્મનો સચા

કરવો, મધ્યમાં અગ્રથનાં સમાધિ અને સમભાવની પ્રવૃત્તિ કરાવવી, એ બધું આચાર્યનું કર્તવ્ય છે (૧૭૩)

વિવેચન—આચાર્ય એ આખા સાધુસમાજનો નિયામક અને માર્ગદર્શક છે એટલે સાધુસમાજનું ... તેણે પોતાના સંપ્રદાયના સર્વ સાધુઓનું ... જેવી ... જ જોઈએ એ ... છે એવી ... સમર્થ ... થઈ શકે અને એ યોગ્યતા તેનામાં ન હોય તો સાધુસમાજ ... થાય છે ... શાસ્ત્રોના ... પણ મનુષ્યસ્વભાવ જેવા જ બહુવિધ હોય છે આ ઉપરાંત આચાર્યમાં શાસ્ત્રકથિત સર્વ સંપદાઓ પણ હોવી જોઈએ એ સંપદાઓ દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રમાં કહી છે (૧) આચાર સંપદા—સંયમ, નિવૃત્તિ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, દશ પ્રકારના યતિધર્મ ઇત્યાદિ ... પાળે અને ... ક્રમાં પ્રવર્તાવે, ... અને ... ... દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ એ ચારે પ્રકારના પ્રતિબંધથી રહિત હોય ચપળતારહિત, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર, ... અને ... (૨) સૂત્ર સંપદા—... હોય ... એ ... સર્વ સૂત્રોનો પારગામી અને વાદી-પ્રતિવાદીને ઉત્તર દેવા સમર્થ હોય ... નિશ્ચય રીતે ... શુદ્ધ ... ઉચ્ચારણ કરે (૩) શરીર સંપદા—... શરીર ... સંહનન હોય પરિપૂર્ણ ઇંદ્રિયોથી યુક્ત હોય ... અંગોપાંગ શોભનીક હોય કે જેથી તેનું દમન ... પ્રિયકારી થાય. (૪) વચન સંપદા—એવું વચન બોલે કે જેને ... માન્ય કરે અથાત્ પરિપૂર્ણ વિચારપૂર્વક બોલે મધુર, ... અને ... વચન બોલે ... અનિશ્રિત—... વચન બોલે ... વચન ... —અપ્રતીતિકારી વચન ન બોલે (૫) વાચના સંપદા—પ્રમાણિક શિષ્યને વાચના દેવાની આજ્ઞા ... પહેલાં આપેલી વાચનાને સારી રીતે

પ્રણમાવે-ઉપરાઉપરી વાચના ન દે વાચના લેનાર શિષ્યનો ઉત્સાહ વધારે અને ક્રમશ વાચના દે વાચના સારી રીતે સમજાવે અને અપવાદનુ રહસ્ય સારી રીતે બતાવે (૬) મતિ સપદા—કોઇ પણ વાતને શીઘ્ર બગબર અને બીજાઓની મદદ વિના ગ્રહણ કરે-સાભળે સમજે, તેને વિસ્તૃત વિચારણા કરે, કોઈ પણ વાત કે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે અને કોઇ પણ વાત કે વસ્તુ જોઇ સાભળી ન હોય, કઠિન હોય, તોપણ બીજાની સહાય વિના ધારણ કરે (૭) પ્રયોગ સપદા—કોઇ વાદી સાથે શાસ્ત્રાર્થનો પ્રયોગ કરવાનો હોય તો પહેલા પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન તથા વાદીની શક્તિ જ્ઞાન વગેરેનો વિચાર કરે ક્ષેત્ર અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ, રાજા પ્રજા અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ, સુલીન છે કે દુર્લીન ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરે સ્વ અને પરનો વિચાર કરે એટલે શાસ્ત્રાર્થના ફળનો વિચાર કરે, તેથી જૈન ધર્મ ઉપર રાજા-પ્રજાનો ભાવ વધશે કે નહિ ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરે વાદી કયા વિષયનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા ઈચ્છે છે અને તેનુ જ્ઞાન પોતાનામા કહેનુ છે એ બધુ વિચારીને જ શાસ્ત્રાર્થનો પ્રયોગ કરે (૮) સગ્રહ સપદા—ક્ષેત્રસગ્રહ અથાત ગચ્છના સાધુ ગ્લાન, વૃદ્ધ, રોગી વગેરેને માટે ક્ષેત્રનો સગ્રહ કરે અને વિચારે કે અમુક સાધુ અમુક ક્ષેત્રમા રહેવાથી તેની સયમયાત્રાનો નિર્વાહ થશે અને શ્રોતાઓને લાભ મળશે રીતોષ્ણુ કે વર્ષાઋતુને માટે સાધુસમાજને જોઇતા ઉપકરણોનો ખ્યાલ રાખે જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનાર્થીઓનો સગ્રહ કરે અને વખત આવ્યે તેમનો ઉપયોગ શાસનના કાર્યમા કરે શાસ્ત્રને શોભાવે તેવા સુશિષ્યની સપદાનો સગ્રહ કરે આ પ્રકારની સર્વ સપદાઓ જે આચાર્યમા હોય છે તે તે સપ્રદાયના વડા તરીકેનુ પોતાનુ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે બજાવી શકે છે અને સાધુસમાજને સુયોગ્ય નિયમનમા રાખી તેમને ઉન્નતિ-પથાનુગામી બનાવી શકે છે જે સાધુ દીક્ષા કિંવા ચારિત્રમા સમયની દૃષ્ટિએ મોટો હોય તે વધારે યોગ્યતાવાળો માનવાનો સામાન્ય રીવાજ હોઇ કેટલાક સપ્રદાયમા દીક્ષાએ મોટા સાધુને આચાર્ય પદ આપવામા વે છ પરન્તુ જો તેવા સાધુમા આચાર્યની સપદાઓનુ પ્રમાણ પૂરતુ

ન હોય તો તે આચાર્યનુ પદ યથાર્થ રીતે વહન કરી શકતા નથી કદાચિત વડીલ સાધુપ્રત્યેની માનબુદ્ધિથી કિંવા વિનયની દૃષ્ટિથી એવા સાધુને આચાર્ય પદ આપવામા આવતુ હોય તો તેણે સાધુસમાજ તથા શ્રાવક સમાજના હિતની ખાતર પોતાની મેળે જ એ પદ છોડી દેવુ જોઈએ અને અન્ય કોઇ સંપૂર્ણ યુક્ત સુસાધુને જ એ પદ આપવાનુ કહેવુ જોઈએ શાસ્ત્રકારે આ બધી સંપદાઓની આવશ્યકતા દર્શાવી છે તે સુસંગત છે એમ આચાર્યના કર્તવ્યની વિચારણા કરતા જણાઈ આવે છે સાધુસમુદાયમા શાસ્ત્રવિહિત આચાર પળાવવામા માર્ગદર્શક અને તેનો રક્ષક એ આચાર્ય પોતે જ છે, તેને સાધુસમુદાયની વ્યવસ્થા પૂરેપૂરી જાળવવી પડે છે અર્થાત્–સાધુઓને તેમનુ કલ્યાણ કરનારી અને ત્રણેનુ પણ હિત કરનારી આજ્ઞાઓ દીર્ઘ દૃષ્ટિપૂર્વક આપવી પડે છે સાધુઓના સ્વભાવને કારણે કે અન્ય કારણે રોગનો ઉપદ્રવ સંભવિત લાગતા હોય તો એ રોગની ચિકિત્સા કરી તેનુ નિદાન શોધી કાઢવુ અને એ નિદાનને જ બાળી નાખવા યત્ન કરવુ એ પણ આચાર્યને શિર જ રહેલુ હોય છે જ્ઞાન અને ક્રિયા કે જે મોક્ષ સુધી પહોચવા માટેના રથના બે પૈડા છે તે પૈડાનો ઉદ્ધાર કરી એ રથને ગતિમાન રાખવો, સમાજમા ધર્મોત્સાહ વધારવો, ધર્મનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવો અને તદ્વિષયક યોજનાઓ કરી પોતાના અગોપાગરૂપી સાધુઓદ્વારા તે અમલમા મૂકવી, સઘમા શાન્તિ–સ્વસ્થતા–સમતા પ્રસારવી ઇત્યાદિ અનેક કાર્યોનો ભાર આચાર્ય ઉપર રહેલો છે પૂર્વે કહેલ માચા, સૂત્ર, શરીર, વચન વાચના, મતિ પ્રયોગ અને સગ્રહ વિષયક સંપદાઓ જો આચાર્યમા ન હોય કિંવા ઓછી હોય તો તેથી સપ્રદાયનુ જહાજ તે સુદૃઢ ગતિથી ચલાવી શકતો નથી અને પોતાનો ભાર બરાબર ઉપાડી શકતો નથી આ રીતે કર્તવ્યભાગની દૃષ્ટિથી જોતા આચાર્યની સંપદાનો મેળ બરાબર જામે છે (૧૭૫–૧૭૮)

[હવે એક શ્લોકમા ઉપાધ્યાયનુ કર્તવ્ય કહી ગ્રથકાર આ પરિચ્છેદને સમાપ્ત કરે છે]

उपाध्यायकर्त्तव्यम् । १७७ ॥

पाठ्या- पुत्रदृशा सदैव मुनय सर्वेऽपि विद्यार्थिनो ।
नो चौर्यं न च पक्षपातकरण तत्त्वार्थपाठे कदा ॥
सच्छैल्या पठनार्हशास्त्ररचना कार्या पुनर्नव्ययो-
पाध्यायेन विचक्षणेन समये स्वीये परस्मिंस्तथा ॥

ઉપાધ્યાયનુ કર્તવ્ય

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ઉપાધ્યાયનુ કાર્ય મુખ્યત્વે કરીને પાઠ-કનું એટલે મુમુક્ષુ સાધુ વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રપઠન કરાવવાનુ હોય છે એટલે ઉપાધ્યાય શાસ્ત્રપારગત હોય સ્વસમય—સ્વદર્શનમા અને પરસમય-પરદર્શનમા પણ તે નિષ્ણાત હોવો જોઇએ તે તો નિઃસશય છે પરન્તુ પોતાનુ જ્ઞાન બીજા સાધુઓને આપતા—તેમને ભણાવતા તેણે એવી રીતે જોવુ જોઇએ કે જેવી રીતે એક વત્સલ પિતા પોતાના પુત્રો તરફ જોતો હોય સુજ્ઞ પિતા સ્વાભાવિક રીતે પુત્રો પ્રત્યે સુકોમળ દૃષ્ટિ વાળો હોય છે અને તે પુત્ર પુત્ર વચ્ચે જરા કે પક્ષપાત કરતો નથી, સૌ તરફ સમદૃષ્ટિથી જુએ છે તેવી રીતે ઉપાધ્યાયે સમદૃષ્ટિથી સર્વ વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રીય તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપવુ જોઇએ વિદ્યાર્થીથી જ્ઞાન ચોરી રાખવુ ન જોઈએ અર્થાત્—શાસ્ત્રનો અર્થ ગોપવવો ન જોઈએ તેમજ કોઈને વધુ શિક્ષણ ને કોઈને ઓછુ એવો ભેદ કરવો ન જોઇએ. શાસ્ત્રીય તત્ત્વો જાણનારને જેમ સુગમ પડે તેમ નવી નવી શૈલીથી ભણવાયોગ્ય શાસ્ત્રોની રચના કરવી એ જ એક વિચક્ષણ ઉપાધ્યાયનું સાધુસમાજ પ્રત્યેનુ કર્તવ્ય કર્મ છે (૧૭૭)

नवम परिच्छेद

તપશ્ચર્યા

तपश्चर्या । १७८ ॥

स्वाध्याये न मनोरुचिर्यदि भवेन्मान्द्यान्मते कस्यचि-
द्ध्याने नापि मन.स्थितिर्गुरुगमाभावाच्चलत्वाद्धृद ॥
तस्याभ्यन्तरशुद्धये त्वनशनादिद्वादशाना पुरा-
नुष्ठान तपसा यथाक्रममिद निष्काममावश्यकम् ॥

તપશ્ચર્યા

ભાવાર્થ—બુદ્ધિ મદ હોવાને લીધે જો સ્વાધ્યાયમા સાધુના મનની રુચિ ન થતી હોય અને ગુરુગમના અભાવથી કે હૃદયની ચચળતાથી ધ્યાનમા પણ મન સ્થિર ન થતુ હોય તો સાધુએ અભ્યતર શુદ્ધિને માટે અનશન આદિ બાર પ્રકારના તપનુ નિષ્કામ વૃત્તિથી ક્રમસર અનુષ્ઠાન કરવુ આવશ્યક છે (૧૭૮)

વિવેચન—પૂર્વે સાધુના દિનકૃત્યમા શરીરકૃત્ય સિવાય બધો કાળ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમા ગાળવાનુ વિધાન કર્યુ છે મોક્ષના ધ્યેયસુધી પહોચવાને માટે એ જ બે ક્રિયાઓ આવશ્યક છે, જ્યારે શરીરકૃત્ય દેહના નિભાવને અર્થે આવશ્યક છે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમા આપણે ગીતાના જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો ભાગ્યમાર્ગ માનીએ છીએ. જ્ઞાનનું સાધન સ્વાધ્યાય છે અને ભક્તિનુ સાધન ધ્યાન છે ज्ञानादेव हि मुक्ति स्यात् । ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्ष । भक्त्या मामभिजानाति । ઇત્યાદિ પૃથક્ પૃથક્ વાક્યોમાના કોઈમા જ્ઞાનની, કોઇમા ભક્તિની અને કોઇમા જ્ઞાન અને ક્રિયાની સાધના દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છે પરન્તુ વસ્તુત જ્ઞાન અને ભક્તિનો પરસ્પર સબધ રહેલો છે મહાત્મા ગાધીજી કહે છે કે " ત્યાગશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને સારુ જ્ઞાન જોઈએ એક પ્રકારનુ જ્ઞાન તો ઘણા પડિતો પામે છે

વે ાદિ તેને મોટ હોય છે, પણ એમનામાના ઘણા ભોગાદિમા ગચ્યા પચ્યા હોય છે આ માટે જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ જોઇએ પણ જ્ઞાન વિનાની ભક્તિનો અનિરેક કેવો હોય ? ગાધીજી કહે છે કે "લૌકિક કલ્પનામા ભક્ત એટલે વેરનો માળા લઇને જપ જપનાર, સેવાકર્મ કરતા પણ તેની માળામા વિક્ષેપ આવે તેથી તે ખાવાપીવા વગેરે ભોગ ભોગવવાને સમયે જ માળાને હાથમાથી મૂકે ઘ ટી ચ ાાનવાને માટે કે દર્દીની માસ્વાર કરવાને માટે કદી નહિ " આ માટે ભક્તિની સાથે જ્ઞાન પણ જોઇએ એકલુ જ્ઞાન કે એકલી ભક્તિ મોક્ષ આપનારી થતી નથી, પરન્તુ જ્ઞાનને પરિણામે આપો આપ ભક્તિ ઉત્પ ન થાય છે એક જન્મમા નહિ તો જન્માતરે થાય છે અને ભક્તિને પરિણામે આપોઆપ જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છ એ પ્રમાણે અન્યોઅન્ય જ્ઞાન અને ભક્તિ પૂરક થઈને મોક્ષના સાધનરૂપ બને છે ગીતા એ બાબત સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે बहूना जन्मनामते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेव सर्वमिति ॥ અર્થાત્–ઘણા જન્મો પછી જ્ઞાનવાન માણસ પ્રભુને પિછાણે છે અને સમજે છે કે આખુ વિશ્વ પ્રભુમય જ છે તેવી જ રીતે ભક્તિને માટે કહ્યુ છે કે भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत । અર્થાત્–ભક્તિથી પ્રભુ વિષયનુ તાત્ત્વિક જ્ઞાન મનુષ્યને થાય છે આ પ્રમાણે ભક્તિદ્વારા જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનદ્વારા ભક્તિનો યોગ થતા તેવો યોગ મોક્ષ પ્રાપ્તિનુ સાધન બને છ પર તુ કોઈની મતિ એવી મદ હોય કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેના સ્વાધ્યાયમા તેની રુચિ જાગૃત ન થાય અને અભ્યાસ કરવા છતા તેમા પ્રગતિ થાય નહિ એવી રીતે કોઇનુ હૃદય એવુ ચ ચળ હોય કિવા ઉદ્ગમનો અભાવ હોય કે ભક્તિના સાધનમાએ મન પ્રવર્તતુ ન હોય, ત્યારે શુ કરવુ ? સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કિવા જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયના અનધિકારીઓને જ્ઞાન અને ભક્તિના અધિકારી બન્યા વિના તો ચાલવાનુ જ નથી કારણકે તે વિના મોક્ષના ધ્યેયે પહોચી શકાતુ નથી અનધિકારીને અધિકારી બનાવવાનુ સાધન છે તપશ્ચર્યા અનશન આદિ બાર પ્રકારના તપ યથાક્રમે નિષ્કામ વૃત્તિથી કરવાથી અભ્યતર શુદ્ધિમા પહોચાય છે અને એવી શુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાન અને ભક્તિમા–સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમા મન ગતિ સાધે છે આટલા માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા કહ્યુ છે કે —

जहा महा तलागस्स सन्निरुद्धे जलागमे।
उस्सिंचणाए तवणाए कम्मेण सोसणा भवे॥
एवं तु संजयस्सावि पावकम्म निरासवे।
भवकोडी संचियं कम्मं तवसा निज्जरिज्जइ॥ [illegible]

અર્થાત્—જેમ કોઇ મોટા તળાવનો પાણી આવવાને [illegible] રાખવાથી અને તે તળાવના ઉપયોગ તથા સૂર્યના તાપથી તે [illegible] શોષાઇ જાય છે, તેવી રીતે સાધુ જો પાપકર્મને આવતા [illegible] તપ કરે તો કોટિ ભવમાં તેને બાંધેલા કર્મની નિ[illegible] કહે છે કે તપમાં कल्मष हंति–તપથી મનનો મે[illegible] આભ્યંતર શુદ્ધિ થાય છે श्रद्धावान् लभते ज्ञानं, तत्पर [illegible] શ્રદ્ધાવાન પુરુષ જો જ્ઞાનની પાછળ લાગ્યો રહે [illegible] સે તો તે જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે [illegible] પ્રતિકૂળ હોય તેવા મનરૂપી ખેતરને અનુકૂળ [illegible] કરવું જોઇએ એવા અનુષ્ઠાનથી જ ચિત્તક્ષેત્રમાં [illegible] અંકુરો ફૂટે છે અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમાં રુચિ [illegible] પતંજલિ પણ આ જ વિધાનની પુષ્ટિ આપતા [illegible] प्रणिधानानि क्रियायोगः અર્થાત્–તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય [illegible] એટલે ધ્યાન એ જ ક્રિયાયોગ છે આ જ ક્રિયા[illegible] અને હવે પછી આવતા પરિચ્છેદોમાં અથવાનું [illegible]

[તપ એ શરીરનો વિષય છે અને ઇંદ્રિયનિ[illegible] મુક્તિ તો મન દ્વારા જ પ્રાપ્ત થવી જોઇએ તો [illegible] આવી સ્વાભાવિક શંકાનું નિરસન ગ્રંથકાર નિમ્ન [illegible]

बाह्यतपसोऽभ्यन्तरतपः [illegible] ॥१॥

आरभ्याऽनशनाच्च बाह्यतपसो [illegible]भ्यन्तरे।
वैयावृत्यपथेन [illegible] [illegible]स्थात्त्वि॥

तन्नैवैहिकपारलौकिकसुखप्राप्तीच्छयाऽप्यल्पया ।
नो कीर्त्तिस्तुतिवाञ्छयाऽपितु निराकर्त्तुं पुरा कर्मणाम्॥

બાહ્ય તપમાંથી અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ

ભાવાર્થ—બાહ્ય તપના પ્રથમ પ્રકાર અનશન-ઉપવાસથી શરૂઆત કરીને બીજા-ત્રીજા આદિ બાહ્ય તપનું અનુષ્ઠાન કરતાં અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવો. શાન્તિપરાયણ મુનિએ અભ્યંતર તપનું અનુષ્ઠાન કરતાં વૈયાવૃત્યને માર્ગે થઈ વ્યુત્સર્ગ તપની નિરાપર્યંત પહોંચવું. તે તપોનુષ્ઠાન પણ આ લોક કે પરલોકની સુખપ્રાપ્તિની સ્વલ્પ પણ ઇચ્છાથી કે કીર્તિ તથા સ્તુતિની ઇચ્છાથી નહિ, કિંતુ પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું નિરાકરણ કરવાને જ કરવું. (૧૭૯)

વિવેચન—બાહ્ય તપ એ અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર છે અને તેટલા જ માટે બાહ્ય તપની આવશ્યકતા છે. આજે કેટલાક બાહ્ય તપના લાભો ગણાવતાં શારીરિક લાભોની ગણત્રી સારી પેઠે કરી બતાવે છે; ઉપવાસાદિ કરવાથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે અને ઊનોદરી કરવાથી રોગો થતા નથી, કિંવા અમુક સંખ્યા જેટલા ઉપવાસ કરવાથી અમુક રોગો મટે છે, એ બધા શારીરિક લાભો તપના છે ખરા, પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી-કર્મની નિર્જરાના હેતુથી તપ કરનારાઓએ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ કે શરીરની સ્વસ્થતા એ જ તપનું લક્ષ્ય નથી. તપ તો ચિત્તશુદ્ધિ માટે, વૃત્તિઓના શમન માટે અને વાસનાની પ્રબળતાને ઘટાડવા માટે કરવાનું છે અને તેથી કદાચ શરીરની સ્વસ્થતાનો થોડો ભોગ આપવો પડતો હોય તોપણ તે ભોગ આપીને તપ કરવું એ તેનું આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય છે. જ્યાં-સુધી એ દૃષ્ટિબિંદુથી તપ ન થાય ત્યાંસુધી બાહ્ય તપ એ અભ્યંતર તપનું પ્રવેશદ્વાર ન બને અને તપદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો હેતુ સિદ્ધ ન થાય. આ કારણથી બાહ્ય તપના એક પછી એક પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવો એ જ યુક્ત છે અને બાહ્ય તપનો એ જ હેતુ છે. બાહ્ય તપના ૭ પ્રકાર છે: અનશન એટલે ઉપવાસ, ઊનોદરિકા

એટલે ભૂખ કરતા ઓછું ખાવું તે, ભિક્ષાચર્યા એટલે ઘેર ઘેર ફરીને ભિક્ષા માગી ખાવું તે, રસપરિત્યાગ એટલે સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ કિંવા જિહ્વાલૌલ્ય ઉપર વિજય, કાયક્લેશ એટલે ટાઢતાપ સહન કરવા તે અને પ્રતિસંલેખના એટલે શયન—આસનમાં નિયમ તથા સ્થિર રહી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો. આ છ પ્રકારના તપ અનુક્રમે આદરવાથી અભ્યંતર તપમાં એટલે ચિત્તશુદ્ધિકારક તપમાં પ્રવેશ કરાય છે. શારીરિક તપથી શારીરિક વિષયોનું દમન થાય છે અને શારીરિક વિષયોના દમનથી માનસિક વિષયોનો ઉત્પાત શાન્ત થવા લાગે છે. તે જ કારણથી બાહ્ય તપને અભ્યંતર તપના પ્રવેશદ્વાર રૂપ કહ્યું છે. પણ એ બાહ્ય તપનો ઉપયોગ જો કેવળ દૃષ્ટિથી—શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે કર્યો હોય તો તેથી અભ્યંતર લાભ થતો નથી, કિંવા આ ભવમાં તપરૂપી શારીરિક કષ્ટ વેઠવાથી પરભવમાં ... ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એવી ઇચ્છાથી જો બાહ્ય તપ કર્યું હોય તો તેથી પણ અભ્યંતર લાભ થતો નથી. આટલા માટે ગ્રંથકારે પૂર્વ શ્લોકમાં ... ઉપયોગ કર્યો છે અને આ શ્લોકમાં પણ એ જ શબ્દનો ... છે કે પારલૌકિક સુખ, કીર્તિ, સ્તુતિ ઇત્યાદિ વાંછના ... કર્મની નિર્જરા કરવા માટે જ તપ કરવું જોઈએ. ... છે કે निर्दोषं निर्निदानाढ्यं तन्निर्जरप्रयोजनम्। ... नीयं तपः शुभम्॥ અર્થાત્—નિર્દોષ, કામના—નિદાન રહિત ... નિર્જરાના કારણભૂત એવું શુભ તપ સારી ... કરવું. આધુનિક સમયમાં શ્રાવક—શ્રાવિકાઓ ... તેની પાછળ ચોખ્ખી જ દાખલાઓમાં અત્યંત ... કોઈ થોડા જ બાહ્ય તપનો હેતુ અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ ... છે તેઓ પણ તપમાં ક્રમે નિયમિત ... અભ્યંતર દૃષ્ટિબિંદુને નિરખતા છે. ઉપરાઉપરી ઉપવાસો જ ..., આયંબિલ જ કરવા, કિંવા એકાશનો જ ... કરવા, પરન્તુ ... સમય ... તપની મોસમ પૂરી થતી હોય તેમ ... જ તપ છોડી દે અને સર્વ ... વિહાર આદિ ગમ્મત ... કાર્ય ...

તપની અસર શારીરિક વિષયો પર—સ્થૂળ ઇંદ્રિયો ઉપર થઇ હોય છે, તે નાશ પામે અને કૂતરાની પૂછડી જેવી વાસનાઓ અને વૃત્તિઓ પૂર્વવત્ અનિયંત્રિત બનીને રાચવા તથા મ્હાલવા લાગી જાય છે આ રીતે બાહ્ય તપ નિષ્ફળ નીવડે છે આ નિષ્ફળતા ન થાય તેટલા માટે પૂર્વ શ્લોકમા ગ્રંથકારે યથાક્રમમ્ અર્થાત્ ક્રમ જાળવીને તપશ્ચર્યા કરવાનું કહ્યું છે અને આ શ્લોકમા અનશનથી આરંભ કરીને એક પછી એક તપના પ્રકારો આદરવાનું કહ્યું છે એ ક્રમ ત્યજી દેવાથી કિંવા સ્વલ્પ તપ આદરીને પુન ઇંદ્રિયોને મોકળી મૂકવાથી તપના લાભ પણ નાશ પામે છે ઉપર કહેલા બાહ્ય તપોને અનુક્રમે આદરીને છ પ્રકારના અભ્યંતર તપમા પ્રવેશ કરવો પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે ગુરૂ સમીપે પાપનું આલોચન કરવું અને ફરીને પાપનો પસ્તાવો કરવો વિનય એટલે ગુરૂ પ્રત્યે પૂર્ણ વિનય અને માનબુદ્ધિથી વર્તવું, વૈયાવૃત્ય એટલે ગુરૂ આદિકની સેવા કરવી સ્વાધ્યાય એટલે શાસ્ત્રાધ્યયન કરવું, ધ્યાન એટલે ધર્મધ્યાન શુક્લધ્યાનમા નિમગ્ન થવું અને વ્યુત્સર્ગ એટલે કાયોત્સર્ગ કરવો આમા પણ અનુક્રમ જાળવવા માટે વૈયાવૃત્યને માર્ગે થઇને ઠેઠ વ્યુત્સર્ગસુધી નિષ્ઠાપૂર્વક પર્યાલોચનાત્ વિધાન સુઘટિત રીતે કરવામા આવેલું છે ઉપર કહેલા બાહ્ય તપના ૬ પ્રકાર અને અભ્યંતર તપના ૬ પ્રકાર વિષે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન ગ્રંથના હવે પછીના વિભાગમા આવે છે (૧૭૯)

[બાહ્ય તપમાના પહેલા બે પ્રકાર ઉપવાસ અને ઉનોદરી વિષે ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમા કહે છે]

उपवासौनोदर्ये । १८० ॥

एकैकान्तरभोजनेन सतत कृत्वोपवासादिक ।
कार्या वृद्धिरपूर्वशक्त्युदयने यावच्च सस्तारकम् ॥
नो शक्तिर्यदि तावती प्रतिदिन न्यूनत्वमापादये-
द्वसनादिकोपकरणे भावे कषायात्मके ॥

ઉપવાસ અને ઊણોદરી.

ભાવાર્થ—તપના ઉમેદવારે પ્રથમ છૂટા છૂટા ઉપવાસથી મનને તપશ્ચર્યા શરૂ કરી પછી એકાંતર ઉપવાસ કરવા જેમ જેમ તપની શક્તિ વધતી જાય, તેમ તેમ તપશ્ચર્યામાં વૃદ્ધિ કરી અને છેવટે મથારા સુધી પહોંચવું જો ઉપવાસ કે એકાંતર આદિ તપ જેટલી શક્તિ ન હોય તો રોજ ઊણોદરી તપ કરવું એટલે કે પોતાનો હમેશનો જે ખોરાક હોય તેમાં ઘટાડો કરવો વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોમાંય બનતો ઘટાડો કરવો અને ક્રોધાદિ કષાયમાં ઉપયોગ રાખી ન્યૂનતા કરવી એમ દ્રવ્ય અને ભાવ ઊણોદરી તપનો અભ્યાસ કરવો (૧૮૦)

વિવેચન—ઉપવાસ અને ઊણોદરી તપ કેવી રીતે કરવું તેનું વિધાન અત્ર સંક્ષેપમાં કર્યું છે. તપ કરવાની શક્તિ પણ ધીરે ધીરે કેળવવી પડે છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓએ જે જે વિશેષોનું સેવન અનિયંત્રિત રીતે કર્યું હોય છે તેમાંથી તેમને પાછી વાળવી, તેમને નિયંત્રિત કરવી અને એ રીતે તેમને અભ્યંતર શુદ્ધિના સાધનભૂત બનાવવી એ તપનો હેતુ છે ઇન્દ્રિયો કે વૃત્તિઓ ઉપર કાયમો પ્રહાર કરીને તેમને રાન બનાવી દેવી એ તપનો હેતુ નથી અને તેથી તપ સિદ્ધ થતું નથી

रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राण्यनेन तप्यन्ते ।
कर्माणि चाशुभानीत्यतस्तपो नामनैरुक्तम् ॥

અર્થાત્—રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર તેમ જ અશુભ કર્મો તેનાથી તાપ પામે છે માટે તેનું નામ 'તપ' કહેવું છે ઇન્દ્રિયો, વૃત્તિઓ આદિ અશુભ કર્મોને તપાવનાર તપ તેમની ઉપર પ્રહાર કરવાનું દાર્ઢ્ય જ ન શકે શક્તિની બહાર, અણસમજથી કે વેઠની પેઠે ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યા કરવી એ તો અનિષ્ટ છે અને તેના માટે કહેવું છે કે—

सो अ तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चिंतेइ ।
जेण न इंदिय हाणी जेण जोगा न हायंति ॥

અર્થાત્—જે તપ કરવાથી મન દુષ્ટ ન થાય, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય

અને યોગ પણ ન હણાય તેવુ જ તપ કર્તવ્ય છે આ પ્રમાણે શાન્તિ-સમાધિપૂર્વક તપ આદરવા અને તેમા આગળ વધવા માટે ધીરે ધીરે ગતુ ભરવુ જોઇએ પહેલા છૂટક છૂટક ઉપવાસ કરવા, પછી એક-એક દિવસને અતરે ઉપવાસ કરી પછી એક સાથે બે, પછી ત્રણ, પછી ચાર એમ ધીરે ધીરે આગળ વધીને જેમ જેમ તપ કરવાની શક્તિ વધતી જાય તેમ તેમ પૂર્વે કહેલા છએ પ્રકારના બાહ્યતપ સિદ્ધ કરવા, એટલે છેલ્લા સન્તારક-સથારાસુધી પહોચવુ આ વિધાનમા ગ્રથકારે મતન શબ્દ હેતુપૂર્વક વાપરેલો છે જોકે એ શબ્દ ઉપવાસના કથન સબધે વાપર્યો છે, તોપણ સર્વ પ્રકારના બાહ્ય તપમા સતતતા જાળવવા માટેનો તે ઘોતક છે ઉપર કહ્યુ છે તેમ તપ રસ-રૂધિરાદિને તાપ આપવા માટે છે અને જ્યાસુધી વિષય કષાય તપતા નથી ત્યાસુધી અભ્યતર શુદ્ધિ થતી નથી તેમ જ ચ્યાર તપથી ઇંદ્રિયો-વૃત્તિઓને સહજ તપાવ્યા પછી તપને છોડી દેવામા આવે તો તપેલી વૃત્તિઓ ઠરી પડી જાય અને તપની અસર નાબૂદ થતા પુન વિષય-કષાયમા પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે તેટલા માટે ઉપવાસાદિ સર્વ પ્રકારનુ તપ સતત જ કર્યા કરવુ એવુ અત્ર કહેલુ છે અને તે વાસ્તવિક જ છે આવી રીતે જેનુ ઉપવાસાદિ તપ અભ્યતર તપ માટેનુ સાધન બની છે અર્થાત્ તેથી માનસિક શુદ્ધિ થાય છે તેનુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરેલુ છે ડૉ એડ્વર્ડ હુકર અનેક પ્રયોગો પછી પોતાનો એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે "ઉપવાસથી માનસિક બળ બીલકુલ ક્ષીણ થતુ નથી કારણ કે મગજનું પોષણ કરનાર તત્ત્વ ખુદ મગજમા જ ઉત્પન્ન થાય છે તેનુ પોષણ કરવાને શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગની જરૂર પડતી નથી તેના પોષણ માટે અન્નની જરૂર નથી કારણ કે તે સ્વત પોતાનુ પોષણ કરે છે અને પોતાનુ કામ નિયમિત રીતે કર્યે જાય છે જીવનની સર્વ શક્તિનો ઉદ્ભવ મગજમા જ થાય છે જે વખતે મગજ કામ કરવાથી થાકે છે ત્યારે તેનો થાક ભોજનથી ઉતરતો નથી પણ આરામથી ઉતરે નિદ્રાનો આરામ મગજનુ ઉત્તમ રીતે પોષણ કરે છે અને [ ] કરેલા [ ] વિગલિત થએલા ભાગોમા પ્રાતઃકાળે પ્રસન્નતા આવે છે તે આ

અગમ્ય મીજ માનસિક શક્તિ માત્ર ઉપર આધાર રાખે છે અને મન-જનુ પોષણુ કરવા માટે ખોરાકની જરૂર નથી એ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે જ્યારે મનષ્ય માનસિક ચિતાથી કે રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોથી ઘેરાયેલો હોય છે ત્યારે તેની ભૂખ સૌથી પહેલા નષ્ટ થાય છે, તેમજ શરીરમા કાઇ રોગ-વિકાર થાય છે ત્યારે પણ ભૂખ મરી જાય છે ભૂખનો નાશ એ રોગ કે વિકારનુ ચિહ્ન છે એમ સમજવાનુ નથી પણ મનુષ્યની પ્રકૃતિનુ સ ધારણુ એવુ છે કે રોગ કે વિકારને મીટાવવા માટે જ તે ભૂખનો નાશ કિંવા ઉપવાસ એક ઉપચાર રૂપે નિમાણ થએલો છે આ જ કારણથી આય વૈદ્યકશાસ્ત્રમા પણ સ્પષ્ટ રીતે કહેવુ છે કે શરીર મન અને આત્માની શુદ્ધિ કરનાર ઉપવાસ રૂપી તપ એક મોટુ દિવ્ય ઔષધ છે જૈન શાસ્ત્રમા ઉપવાસ-અનશન તપના બે મુખ્ય પ્રકારો કહ્યા છે એક પ્રકાર સ્વલ્પ સમયના અનશનનો અને બીજો યાવત્જીવનપર્યંતના અનશનનો આ બેઉ પ્રકારના ઉપભેદ અનેક છે સામાન્ય ઉપવાસ ગમે તેટલી સખ્યાના હોય તે સ્વલ્પ સમયના એકમા ગણાય છે અને જીવનપર્યંતનુ અનશન તે સથારો અથવા સસ્તારક ગણાય છે મનને ગ્લાન થવા દીધા વિના, શુભ બુદ્ધિથી, કર્મબંધને તોડવાના ઉત્સાહપૂર્વક યાવત્જીવનપર્યંતનુ અનશન આદરવુ તે ઉલ્લાસપૂર્વક મૃત્યુને આદરવા જેવુ કાય છે આ મનની પરમ ઉચ્ચ દશા છે અને તેથી તે તપોનો અતીમ છે ગણાયેલો છે

ઊણોદરી તપના મુખ્ય બે પ્રકાર છે દ્રવ્ય ઊણોદરી અને ભાવ ઊણોદરી દ્રવ્ય ઊણોદરી એટલે ખોરાક આ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ઉપકરણોમા ઘટાડો કરતા જવુ તે અને ભાવ ઊણોદરી એટલે ક્રોધાદિ કષાયોમા ઉપયોગ-પૂર્વક ઘટાડો કરતા રહેવુ તે 'ઊણોદરી'નો શબ્દાર્થ એવો છે કે પેટ ઊણુ રાખવુ તે ભૂખ કરતા ઓછુ ખાવુ જરૂર કરતા ઓછા વસ્ત્રો રાખવા, ઓછા પાત્રોથી અને બીજા ઉપકરણોથી ચલાવી લેવુ એ તપ છે કારણકે તેની સીધી અસર ઇન્દ્રિયોની સયમવૃત્તિ ઉપર થાય છે ગ્રથકાર કહે છે કે જો ( ) ની શક્તિ ન હોય તો તે ઊણોદરી તપ કરવુ એટલે કે ખાતા જવુ

द्वात्रिंशा कवला पुंस आहारस्तृप्तये भवेत् ।
अष्टाविंशतिरेवेष्टा कवला किल योषित ॥

અર્થાત્—પુરુષ ૩૨ કોળીયા અને સ્ત્રી ૨૮ કોળીયા આહાર કરવાથી તૃપ્ત થાય છે પરન્તુ 'કોળીયા'નો અર્થ કરતા રખે કોઇ બે-પાવ રોટલીનુ એક પડીકુ વાળીને મ્હોમા પધરાવે અને કોળીઓ ગણી લે તેટલા માટે કોળીયાનુ પણ શાસ્ત્રકારે માપ આપ્યુ છે શાસ્ત્રકાર 'કુક્કડઅંડ' જેવો એટલે મ્હોટી ફાડ જેવડો એક કોળીયો ગણે છે અને પંડિત આશાધર સ્વસ્તડુગ્મિત એટલે એક હજાર ચોખાના દાણા જેવડો કોળીયો ગણે છે એવડા ૩૨ કોળીયા એ પુરુષનો આહાર ગણાય ૧ થી ૮ કોળીયાથી પૂર્ણ ઊણોદરી ૯ થી ૧૨ કોળીયાથી સમાર્ધ ઊણોદરી, ૧૦ થી ૧૬ કોળીયાથી ત્રિભાગ ઊણોદરી ૧૭ થી ૨૪ કોળીયાથી પ્રાપ્ત ઊણોદરી અને ૨૫ થી ૩૧ કોળીયાથી કિંચિત્ ઊણોદરી તપ કર્યુ લેખાય છે આ ઊણોદરી તપમા પણ ક્રમેક્રમે આગળ વધવાથી પૂર્ણ ઊણોદરી અને પરિણામે અનશન કરવાને શરીર કેળવાય છે અને તપમા સારી પેઠે પ્રગતિ કરી શકાય છે પરંતુ ઊણોદરી તપ એ વસ્તુત અનશન કરતાં મટેલુ સમજવાનુ નથી કારણ કે ઉપવાસ કઠીન લાગે અને તેટલા માટે ભલે ઊણોદરીને માર્ગે થઈને ઉપવાસ કરવામા આવે, પરંતુ જેઓએ ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેળવી છે તેઓને તો ઊણોદરી તપ ઉપવાસ કરતા વધુ કઠીન લાગે છે અને ઊણોદરી તપને ઉપવાસની પછી શાસ્ત્રકારે સ્થાન આપ્યુ છે તે ઉત્તરોત્તર વધતી કઠીનતાનો વિચાર કરીને જ આપ્યુ હોય એમ લાગે છે અપૂર્ણ ભોજન કરવાથી મન અને તનને વધુ પરિષહ વેઠવો પડે છે કારણકે તેથી ઉઘડેલી ભૂખ દાબવી પડે છે ઉપવાસમા ભૂખ મરી જવાથી તેમા ઊણોદરી જેવો પરિષહ સહન કરવો પડતો નથી અપ્ટન સીંકલર નામના એક વિદ્વાને રોજ એક નાનુ ફળ ખાઈને કેટલાક દિવસ ઊણોદરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરન્તુ ઉપવાસ કરતાએ વધારે કષ્ટ લાગવા માડ્યુ અને તેથી તેણે ફળ ખાવાનુ છોડીને પૂરા ઉપવાસ જ

કરવાનુ પમ° કર્યું આ દ્રવ્ય ઊણોદરીની સાથે જે ભાવ ઊણો રી તપ ન કર્યું હોય તો તેથી તપનો પૂરો લાભ મળતો નથી કહ્યુ છે કે—

कषायविषयाहारत्यागो यत्र विधीयते ।
उपवास स विज्ञेय शेष लघनक विदु ॥

અથાત્—જે ઉપવાસાદિમા કષાય વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામા આવે તેને ઉપવાસ જાણવો તે સિવાય બીજી લાંઘણ જાણવી.

દૃષ્ટાન્ત—બાહ્ય તપના અને વિશેષ કરીને અનશનના ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત તરીકે ધન્ના અણગારનો ત ક અત જાણવા જેવો છે ધન્નો કુવર ૩૨ સ્ત્રીઓ પરણ્યો હતો અને અતુલ ઋદ્ધિવાળો હતો એકદા મહાવીર ભગવાનનો ઉપ શ સાભળવાથી તેને ત્યાગની અભિલાષા થઇ અને અત્યત આગ્રહથી માતા પાસેથી રજા લઇ તેણે દીક્ષા લીધી દીક્ષા લઇને તુરત જ વ ણા કર્યું મા° છઠ—છઠને પારણે આયબીલ કરવા માડ્યા એટલે અનશન અને રસપરિત્યાગ એમ બે પ્રકારના તપનો પ્રારભ કર્યો સાથે સાથે બીજા પ્રકારના તપ પણ કરવા માડ્યા અને માત્ર માસમા તો એવી ઘોર તપશ્ચર્યા કરી કે શરીરમા એક લોહીનુ બિંદુ કે માસની પેશી રહી નહિ! હાડકાના માળા પર વીટેલુ ચામડુ માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યુ પરન્તુ એથી ધન્ના અણગારના મનને કશી ગ્લાનિ કે કલેશ થયા નહિ અને તપશ્ચર્યાના ભાવ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો કષાયો શમી ગયા ચિત્ત વિશુદ્ધ થઇ ગયુ આત્મા નિર્મળ થયો દેહમા રુધિરબિંદુ નહિ હોવા છતા તેમના મુખ પર તપનુ અલૌકિક તેજ સમાતુ ન અશક્ત થવાથી તેમણે છવટે વિપુલગિરિપર જઇને જીવનપર્યંત—પાદોપગમન અનશન કર્યું અને એક માસના અનશનને અંતે તેમણે શાન્તિ—સમાધિથી કાળ કર્યો સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમા તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવ તે થયા ભગવાન કહે છે કે તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા જન્મ લઈ, દીક્ષા લઈ, કર્મોનો નાશ કરી કેવળ જ્ઞાન પામી મોક્ષે જશે (૧૮૦)

[બાહ્ય તપના ત્રણ વધુ પ્રકારો વિષે નીચેના શ્લોકમા કહેવામા આવ્યુ છે]

भिक्षाचरीरसपरित्यागकायक्लेशा ।१८१॥

दोषान् षण्णवति विहाय विशदा ग्राह्या हि भिक्षोचिता
तत्राऽभिग्रहधारण सुयमिना द्रव्यादिभेदे सदा ॥
आचाम्लादिविधानतो मुनिजनैस्त्याज्या घृताद्या रसा ।
स्थित्वाऽनेकविधासनैरभिमुख सूर्यस्य कुर्यात्तप ॥

ભિક્ષાવૃત્તિ, રસપરિત્યાગ અને કાયક્લેશ

ભાવાર્થ—તપસ્વી મુનિએ આહારના છન્નુ દોષ વર્જીને નિર્મળ ભિક્ષા લેવી, તેમા પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી અનેક પ્રકારે અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે બાહ્ય તપનો ત્રીજો ભેદ છે આયબીલ, નીવી વગેરે તપ કરતા ઘી, દૂધ તેલ વગેરે રસનો તપસ્વી મુનિએ ત્યાગ કરવો તે બાહ્ય તપનો ચોથો પ્રકાર છે અનેક પ્રકારના આસનો વાળી સૂર્યની સામે આતાપના લેના તપ કરવુ તે પાચમો કાયક્લેશ નામે તપનો પ્રકાર છે (૧૮૧)

વિવેચન—'ભિક્ષાચરી' ને 'વૃત્તિસક્ષેપ' તપને નામે પણ ઓળખવામા આવે છે ભિક્ષાચરીમા ભિક્ષાવૃત્તિનો સક્ષેપ કરવાનો અને એ રીતે તપસ્યા કરવાનો હેતુ રહેલો છે મનુસ્મૃતિમા કહેલુ છે કે—

भैक्षेण वर्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद् व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

અર્થાત્—વ્રતીએ હમેશા ભિક્ષા માગીને ખાવી પરતુ કોઈ એક જ ગૃહસ્થના અન્નનુ ભક્ષણ કરનાર થવુ નહિ ભિક્ષાચરણ કરવાથી વ્રતીની વૃત્તિ ઉપવાસરૂપી તપ કરવાથી જેવી હોય છે તેવી થાય છે

પૂર્વે એષણીય આહારાદિ ગ્રહણ કરવાનો જે સાધુધર્મ કહેલો છે તેમા આહારના ૯૬ દોષથી રહિત આહાર જ એષણીય હોય છે પરન્તુ એષણીય આહાર ગ્રહણ કરવામાએ સક્ષેપ કરવો—સયમ સાધવો તે આ તપનો હેતુ છે આમા મુનિએ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવવડે અભિગ્રહ

ધારણ કરવાનો છે દ્રવ્યથી મુનિ એવો અભિગ્રહ ધારણ કરે કે ભિક્ષામા અમુક જ વસ્તુ ગ્રહણ કરીશ ક્ષેત્રથી મુનિ અભિગ્રહ ધારણ કરે કે અમુ મર્યાદિત સ્થાનમાથી જ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરીશ. ક્ષેત્રથી અભિગ્રહ - નામા મુનિ ગોચરીના ૬ પ્રકારમાનો કોઈ પ્રકાર મનમા ધારી રાખે (૧-૨) પેટી અને અર્ધ પેટીના આકારે અર્થાત્ ગામ અથવા શેરીને ચોખુણ કલ્પીને તેની ચારે ખૂણે આવેલા ઘર ઘેર ભિક્ષાર્થે જવુ તે (૩) ગોમૂત્રિકા એટલે મર્યાદાએ-અમુક ઘરે પગ મૂકીને અમુક ઘેરથી જ ભિક્ષા લેવી તે (૪) પતગ વિથીકા એટલે પતગ ઉડે છે તેવી રીતે એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલા ઘેર ભિક્ષાર્થે જવુ તે (૫) શમ્બુકાવર્ત એટલે શખના વળની પેરે અમુ ઘર પડતા મૂકી અમુક ઘેર ભિક્ષા માગવી તે (૬) આયતમ-ગત્વા પ્રત્યાગત એટલે અમક અતર સુધી સીધા ગયા પછી પાછા ફરીને અમુક અમુક ઘેર ભિક્ષા માગવી તે મુનિ કાળથી અભિગ્રહ ધારણ કરે એટલે અમુક વખતે જ આહાર ગ્રહણ કરે અને ભાવથી અભિગ્રહ ધારણ કરે એટલે મનમા એમ ધારે કે-મને કોઈ વાસણમાથી કાઢીને કોઈ વસ્તુ વહોરાવે તો લઉ, કિંવા વાસણમા નાખતા નાખતા વહોરાવે તો લઉ, કિંવા નાખીને પાછી કાઢી વહોરાવે તો લઉ કિંવા બીજાને આપતા આપતા વહોરાવે તો લઉ કિંવા બનાવીને આપે તો લઉ, ઇત્યાદિ આ પ્રકારની ભિક્ષાચર્યાથી આહાર સબધી વિશિષ્ટ સયમને મુનિ કેળવી શકે છે, અને એ જ તેની તપશ્ચર્યા છે બીજા તપો નિયત છે ત્યારે આ તપ અનિયત છે ઉક્ત દ્રવ્યાદિથી ધારેલો અભિગ્રહ ક્યારે પૂરો થાય તે કહી શકાય નહિ તેથી જ તે અનિયત તપશ્ચર્યા લેખાય છે અભિગ્રહધારી મુનિ-ઓને દિવસોના દિવસો સુધી એષણીય આહાર નહિ મળ્યો હોવાના દૃષ્ટાતો શાસ્ત્રમા નોધાએલા છે

એક રસને (જિહ્વાને) અકુશ રાખવાથી પ્રમાદ થતો અટકે છે, નીરોગી થવાય છે, અને બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયથી નિવૃત્ત થાય છે, તેટલા માટે સયમીને માટે રસપરિત્યાગ એ મહત્ત્વનુ તપ છે ઇન્દ્રિયોના જય દ્વાર

વ્યાપાર થાય છે કોઇ સુંદર દશ્ય હોય અને તે જોવાની ઇચ્છા મન કરે ત્યારે આંખ તે તરફ ફરે અથવા કોઇ સારી વસ્તુ હોય અને તે ખાવાની ઇચ્છા મન કરે ત્યારે જીભ તેનો સ્વાદ લે પરન્તુ કામી ઇંદ્રિય તો મનની ઇચ્છા વિના પણ વિષયભોગની વસ્તુના સમાગમમાં આવે છે ઇચ્છા ન હોય છતાં વાજીંત્રોનો મધુર નાદ કાનમાં પેસીને વિષયને જગાડે, ઇચ્છા ન હોવા છતાં ફૂલ કે અત્તરની સુગંધ વાયુ સાથે મળીને નાકમાં પેસી વિષયને જગાડે, ઇચ્છા ન હોય છતાં શીતળ વાયુ તપેલા દેહને સ્પર્શ કરીને સુખ ઉપજાવનાર વિષયને જગાડે, એટલે એ ઇંદ્રિયો કામી છે એ પાંચે ઇંદ્રિયોની પ્રતિસંલેખના કરવી એટલે कायेन्द्रियनिग्रह—ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવો ભોગી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા કરતાં કામી ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ વધારે કઠીન છે આંખ બંધ રાખી કે ખાદ્ય પદાર્થ હાથે ઉપાડીને મુખમાં ન મૂક્યા એટલે આંખ અને જીભનો નિગ્રહ થઈ શકે પરન્તુ અનિચ્છાએ કાનમાં શબ્દ પેસે, નાકમાં સુગંધ પેસે અને શરીરને સ્પર્શ થાય, છતાં વિષયની જાગૃતિ થવા ન દેવી તે વિશેષ કઠીન છે અને એવો નિગ્રહ કઠીન છે, માટે જ તે 'તપ' છે ઉવવાઇ સૂત્રમાં આ પ્રકારના ઇંદ્રિયનિગ્રહનો એક જ માર્ગ સૂચવ્યો છે અને તે એ કે ઇંદ્રિયને વિષયના સાધન તરફ જતી રોકવી છતાં એ સાધન અનિચ્છાએ ઇંદ્રિયને વિષયોપભોગ કરાવે તો તેમાં રાગ કે દ્વેષ ધારણ ન કરતાં ચિત્તની સમતા જાળવી રાખવી એટલે નિગ્રહ આપોઆપ થઈ જાય સમજવો પ્રતિસંલેખનાનો બીજો પ્રકાર कषायोच्छेद કહ્યો છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે સાધુજીવનમાં એ કષાયનો ત્યાગ જ કર્તવ્ય હોય છે છતાં તેનો ઉદય થઇ આવે તે સંભવિત છે તે વખતે તેનો નિરોધ કરવો અને નિરોધ કરવાના યત્ન છતાં તેનો ઉદય થાય તો તેને—પ્રત્યેક કષાયના વિકારને નિષ્ફળ કરવો તે કષાયપ્રતિસંલેખના તપ ગણાય ક્રોધને ક્ષમા વડે માનને વિનય વડે, માયાને સરળતા વડે અને લોભને સંતોષ વડે નિષ્ફળ કરવો એટલે કષાયો ઉપર જીત મેળવવારૂપી જે તપ તેનો લાભ મુનિ પામી શકે પ્રતિસંલેખનાનો ત્રીજો પ્રકાર યોગપ્રતિસંલેખના મન,

વચન અને કાયા અનિષ્ટ યોગમા પ્રવર્તતા હોય ત્યારે તેમને એવા યોગમાથી રોકી ઇષ્ટ-સુખદ યોગમા પ્રવર્તાવવા તે યોગપ્રતિસલેખના તપ કહેવાય છે મન ખરાબ વિચારમા ગતિ કરતું હોય ત્યારે તેને તેમાથી રોકી સારા વિચારમા લગાવવુ મુખમાથી કટુ-કર્કશ વચનો નીકળવા જતા હોય કે નીકળતા હોય ત્યારે તેવા વચનોને રોકી મધુર વચનોની ઉદીરણા કરવી, અને કાયાના હસ્ત-પગાદિ અવયવોને સમાધિમા-નવસ્થાની પેઠે સ્થિર રાખીને નિશ્ચલ રાખવા એમ યોગપ્રતિસલેખના તપ સિદ્ધ થાય શયનાસનપ્રતિસલેખના તે વિવિક્ત શ્યા છે મુનિ પોતાનુ શયન અને આસન એવે સ્થાને રાખે કે જ્યા તે નિર્જન હોવા ઉપરાંત એટલે કે જેના સગથી ઇન્દ્રિયોનુ ગોપન કરવુ થઇ પડે તેવાના સગથી રહિત દશામા ઉદ્યાન, દેવાલય, હાટ, પાણીની પરબ ઇત્યાદિ જે સ્થાને મુનિ ઉતરે તે સ્થાને ઇન્દ્રિયોના ગોપનમા ઉપદ્રવ કરે તેવી વ્યક્તિઓ-સ્ત્રીઓ, નપુસકો કિંવા માતા-પશુઓ ન હોવા જોઇએ એવી નિસગ દશામા રહેવાથી તે ગુપ્તેન્દ્રિય થઇ વર્તી શકે અને તપસિદ્ધિ કરી શકે એ પ્રમાણે બાહ્ય તપના છ પ્રકાર આચરવાથી એક મુનિ કર્મબધનોને કાપી શકે અને આવતા કર્મોને રોકી શકે (१८२)

[બાહ્ય તપનો વિષય પૂરો થતા હવે અભ્યતર તપના વિષયમા પ્રવેશ થાય છે તેમા પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત નામક અભ્યતર તપ વિષે કહે છે]

अभ्यन्तरतप । प्रायश्चित्तम् । १८३ ॥

स्याच्चेन्मूलगुणे तथोत्तरगुणे दोषो लघुर्वा महा-
स्तत्काल गुरुसन्निधौ मुनिवरैरालोचनीय स्वयम् ॥
दद्युर्यद्गुरवो विशुद्धिनियत छेद तपो वेतर
त्प्रायश्चित्तमतिप्रसन्नमनसा तत्तद्विधेय द्रुतम् ॥

અભ્યન્તર તપ પ્રાયશ્ચિત્ત

ભાવાર્થ—મુનિને મૂલ ગુણ-મહાવ્રતોમા અને ઉત્તર ગુણોમાં

અમિતિ આદિ સમિતિ-ગુપ્તિમા નાનો કે મોટો કોઈ પણ દોષ લાગી ગયો હોય તો તત્કાળ પોતાના ગુરૂની પાસે જઈને પોતાની મેળે તે દોષનુ આલોચન કરવુ જોઈએ એટલે ગુરૂ સમક્ષ તે દોષ જાહેર કરવો જોઈએ ગુરૂ મહારાજ દોષની વિશુદ્ધિ થાય તે માટે જે કાઈ છેદ કે તપ કરવાનુ કહે તે અત્યત પ્રસન્ન મનથી જલ્દી આચરી લેવુ તેનુ નામ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ (૧૮૩)

વિવેચન—પૂર્વે મુનિધર્મનુ વિવરણ કરતા મહાવ્રતવિષયક પ્રતિજ્ઞાઓ કલ્પાકલ્પની પ્રતિજ્ઞાઓ, સમિતિ-ગુપ્તિ આદીને તેનુ પાલન કરવાના નિયમો ઈત્યાદિ વિષે કહેવામા આવ્યુ છે આ પ્રતિજ્ઞાઓ પચ્ચિરો નિયમો ઈત્યાદિમા જ્યારે કારણવશાત કિંવા પ્રમાદ મુનિથી સ્ખલના થઈ જાય છે ત્યારે તે દોષિત અથવા પાપી બને છે આવો દોષ થતા તેમાથી મુક્ત થવાને તુરત જ યત્ન કરવો તે એવા સયોગોમા મુનિનો પ્રથમ ધર્મ થઈ પડે છે प्रायश्चित्त हि पापानां पश्चात्ताप इति स्मृत-પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત તે પશ્ચાત્તાપ છે પરન્તુ મનમા ને મનમા પશ્ચાત્તાપ જો કરવામા આવે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત થતુ નથી તેટલા માટે પાપની આલોચના ગુરૂની સમીપે કરવી તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે ખ્રિસ્તી ધર્મમા જેને Confession કહે છે અને ધર્મગુરૂની સમીપે જે કન્ફેશન્સ' એટલે પાપનો પ્રકાશ કરવાનુ જે વિધાન છે તે વસ્તુત પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી તપ જ છે પોતાના કરેલા પાપો જે ગુપ્ત હોય કોઈ જાણતુ હોતુ નથી, તે પોતાની મેળે ગુરૂજનોની સમીપે જઈ બતાવવા તે સહેલુ કાર્ય નથી મનનો અત્યત આર્દ્ર ભાવ થયા વિના તે કાર્ય બની શકતુ નથી નિશીથ ચૂર્ણિમા કહ્યુ છે —त न दुक्कर ज पडिसेविज्जइ, त दुक्कर ज सम्म आलोइज्जइ—અર્થાત્—જે અકાર્યનુ પ્રતિસેવન કરવુ તે દુષ્કર નથી, પણ જે તેની સમ્યક પ્રકારે આલોચના લેવી તે જ દુષ્કર છે આલોચના આટલી દુષ્કર હોઈને જ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી તપમા ગણવામા આવી છે ખ્રિસ્તી ધર્મમા માનનારાઓએ મૃત્યુટાણે આવી રીતે પાપપ્રકાશ કરી પાપની આલોચના કરવાના અને તેથી પાપનો ભાર જાણે કે હલકો થવાથી આત્માને શાન્તિ

મળી હોય તેના બનાવોના પુષ્કળ દાખલાઓ મળી શકે છે આવા પ્રાયશ્ચિત્તથી અભ્યતર-માનસિક લાભો કેના થાય ? તે સબધે કહ્યુ છે કે—

लहु आल्हाइजणण अप्पपरनिवत्ति अज्जव सोही ।
दुक्करकरण आणा निस्सल्लत्त च साहि गुणा ॥

અથાત્—ગુરૂ સમીપે પાપપ્રકાશ કરવાથી અતરમા લઘુતા આવે છે મનનો ભાર ઓછો થએનો લાગવાથી આહ્લાદ ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાની ને પરની નિવૃત્તિ થાય છે આર્જવ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, પાપપ્રકાશ જેવુ દુષ્કર કાર્ય પોતે કર્યુ એમ મનને લાગે છે ગુરૂની આજ્ઞા (ગુરૂ કહે તે વ્રત-તપ કરવાની) પ્રાપ્ત થાય છે અને અતર નિ શલ્ય બની જાય છે એ બધા શોધિ' કહેતા આલોચનાના અભ્યતર ગુણો છે મનમા જ પસ્તાવો કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત સિદ્ધ થતુ નથી કારણકે મનનો સ્વભાવ ચચળ છે અને પરિસ્થિતિ બદલાતા કિંવા પશ્ચાત્તાપની અસર સયોગવશાત્ નાબૂદ થતા પુન પાપપ્રવૃત્તિ માટે મન લલચાય છે તેટલા માટે ગુરૂ સમીપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ આવશ્યક છે તેથી મનની વિશુદ્ધિ થવાથી અને લઘુતા-સરળતા ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થવાથી પાપમા પુન પ્રવૃત્તિ થવાનો સભવ તદ્દન ઓછો થઈ જાય છે પાપની આલોચના એ તપ તો છે, પર તુ પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ તો ગુરૂ જે આજ્ઞા કરે અને છે કે તપ કરવાનુ કહે તે તત્કાળ પ્રસન્ન મનથી આચરવા વડે જ થાય છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા કહ્યુ છે કે

आलोयणा रिहाइय पायच्छित्तं तु दसविहं ॥ जे भिक्खू वहइ सम्म पायच्छित्त तमाहियं ॥

અથાત્—ગુરૂસમીપે પાપાલોચના કરવી, અને દસ વિધે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ તથા કાયાએ કરીને તે રૂડી રીતે સેવવૂ તેનુ નામ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉવવાઇ સૂત્રમા આ દસવિધ પ્રાયશ્ચિત્ત કિંવા ગ્રથકાર કહે છે તે 'છેદ' અને 'તપ' નીચે મુજબ કહેલા છે (૧) ગુરૂની સમીપે પાપનો પ્રકાશ કરવો (૨) મિથ્યા દુષ્કૃત દઇને પ્રતિક્રમણ કરવુ (૩) આલોચના અને મિથ્યા દુષ્કૃત બેઉ કરવા (૪) અચિત્ત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો (૬) આયબીલાદિ તપ કરવુ (૭) દીક્ષામા છ માસ સુધી હેઠળ ઉતરવુ (૮) ફરીથી લેવી (૯) જે વ્યવહારથી પાપ લાગ્યુ હોય તે કાર્યથી દૂર રહેવુ (૧

દાયની બહાર રહીને તપ કરવું ગુરૂ કહે તેવી રીતે આમાનું એક દિવા[illegible] પ્રકારનું તપ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત થાય અને એ રીતે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થા[illegible]
(૧૮૩)

[હવે બીજા વિનય રૂપી અભ્યંતર તપ વિષે કહે છે]

विनय ।१८४॥

मूल धर्मतरो· किलास्ति विनय सप्तप्रकारो मत ।
सेव्य सर्वविधोऽपि दर्शनगतो भेदो विशेषेण वै ॥
उत्थानासनदानवन्दननमस्कारैश्च भक्त्यादिभि ।
गुर्वादौविनय क्रियेत मुनिभिस्त्यक्त्वाऽखिलाऽऽशात[illegible]

વિનય

ભાવાર્થ—ધર્મરૂપી વૃક્ષનુ મૂળ વિનય છે તેના સાત પ્રકાર [illegible] ને બધા સેવવાયોગ્ય છે પણ તેમા દર્શનગત ભેદ એટલે દર્શન વિન[illegible] વિશેષે કરીને સેવવાયોગ્ય છે દીક્ષિત મુનિએ ગુરૂઆદિની બધી આશાત[illegible] દૂર કરીને ગુરૂઆદિક બહારથી આવે ત્યારે ઉઠીને ઉભા થઈ બેસવાને આસ[illegible] આપવુ વંદના નમસ્કાર કરવા, ભક્તિ-બહુમાનાદિથી વિનય કરવો તે અભ્[illegible] તર તપનો બીજો પ્રકાર સમજવો

વિવેચન—' વિનય વેરીને પણ વશ કરે " એવુ કહેવાય છે વશ[illegible] કરણના મહામંત્ર રૂપી વિનય એ કાંઈ સામાન્ય વસ્તુ ન હોય અથવ[illegible] વિનયો ધર્મતરો મૂલમ્—ધર્મરૂપી વૃક્ષના મૂળ તરીકે ઓળખાવે છે કે જેવી [illegible] શ્રી વીર ભગવાને શાસનના મૂળરૂપે વિનયને ઓળખાવતા કહ્યુ છે

विणयो सासणे मूलं विणयो निव्वाणसाहगो ।
विणयाओ विप्पमुक्कस्स कओ धम्मो कओ तवो ॥

અર્થાત્—વિનય એ શાસનનુ મૂળ છે વિનય નિર્વાણપ્રાપ્તિમા સ[illegible] પ્ર થાય છે જે વિનયથી રહિત છે તેનામા ધર્મ ક્યાથી અને તપ [illegible] ાથી ? તાત્પર્ય એ છે કે વિનય એ ધર્મનો પાયો છે (૧૯૧૨ઈ સૂત્ર[illegible]

વિનયના આઠ પ્રકાર કહેલા છે. જ્ઞાનનો વિનય, દર્શનનો વિનય, ચારિત્રનો વિનય, મનથી વિનય, વચનથી વિનય, કાયાથી વિનય અને લોકોપચાર વિનય. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનીઓનો વિનય કરવો તે જ્ઞાન વિનય. ગુરુજનોની શુશ્રૂષા કરવી અને અનાશાતના કરવી તે દર્શન વિનય. પાંચ પ્રકારના ચારિત્રીનો વિનય કરવો એ ચારિત્ર વિનય. મનથી વિનય કરવો તે મન વિનય, વચનથી વિનય કરવો તે વચન વિનય અને કાયાથી વિનય કરવો તે કાય વિનય. દેશ-કાલ-ભાવને અનુકૂલ રીતે ગુરુ આદિ પ્રત્યે શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી તે લોકોપચાર વિનય. આ આઠે પ્રકારનો વિનય આદરવા યોગ્ય છે, તેના બધા પ્રકારે દર્શન વિનય ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. એટલે આપણે વિનયના બે ભેદમાં વિભાગ કરી. ઉપર્યુક્ત દર્શન વિનયના મુખ્ય બે ભેદ: શુશ્રૂષા વિનય અને અનાશાતના વિનય છે, એટલે યોગના ઉપાંગમાં આ બંને મુખ્ય અંગનો સમાવેશ કર્યો છે. ગુરુ મહારાજ આવે ત્યારે ઊભા થવું, આસન માટે આમંત્રણ કરવું, તેઓ જ્યાં બેસે ત્યાં આસન બિછાવી આપવું, સત્કાર અને સન્માન—અભ્યુત્થાન—હાથની અંજલિ જોડીને નમસ્કાર, અને જતી વખતે વળાવવા જવું, એ સર્વ પ્રકારે ભક્તિપૂર્વક શુશ્રૂષા કરવી તે શુશ્રૂષા વિનયના પ્રકારો છે. અરિહંત, ધર્મ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, કુલ, ગણ, સંઘ, ક્રિયાવંત, સાધર્મી, મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની એ પંદરની આશાતના કરવી નહિ, તેમની ભક્તિ બહુમાનપૂર્વક કરવી અને તેમના ગુણ-કીર્તિ પ્રકાશિત કરવા. એવી રીતે ૪૫ પ્રકારો અનાશાતના વિનય સંબંધમાં કહેલા છે.

એ નિયમ ગુરુ પ્રત્યે શિષ્ય અથવા નાનાના વિનય સંબંધે કહ્યું છે કે—

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

અર્થાત્—ગુરુની શય્યા તથા આસન પર પગ અથવા પ્રત્યક્ષ કદાપિ બેસવું નહિ, અને પોતાની શય્યા તથા આસન પર બેઠા હોઈએ અને ગુરુ

આવે તો તે પગથી ઉઠીને તેમનું અભિવાદન કરવું પોતાનાથી વિદ્યાદિ ગુણોમાં વૃદ્ધ, ગુરૂ આદિ પુરુષ આવે તે સમયે યુવાન પુરૂષોના પ્રાણ બહાર નીકળવા જેવા થાય છે પછી જ્યારે તે યુવાન પુરુષ તે વૃદ્ધને પ્રત્યુત્થાન તથા અભિવાદનથી સત્કારે તેણે કરીને પાછા પ્રાપ્ત થાય છે

આ પ્રમાણે ગુર્વાદિક પ્રત્યે કરેલો શુશ્રૂષા અને અનાશાતના વિનય તપરૂપ બને છે, અને તેથી આતરિક નિર્મળતાની પ્રાપ્તિ થાય છે

अन्यगुण प्रभ्रष्टाऽपि यद्यस्ति विनयो दृढ ।
भूयो गुणानवाप्नाति अर्हन्नक्का निदर्शनम् ॥

અર્હન્નક મુનિ (અરણીક મુનિ) ગોચરી કરવા જતા ચન્દ્રમુખી સ્ત્રીના મોહપાશમાં બધાઇ ગયા અને એ નવજુવાન મુનિ એ સ્ત્રી ત્યા જ રહી સુખવિલાસ ભોગવવા લાગી ગયા પરતુ અન્તઃકરણમાથી વિનય ગયો ન હોતો તેથી જ્યારે તેમની શોધ કરતા કરતા તેમના માતુશ્રી સાધ્વી એમ તેમની સમીપે આવીને ઊભા રહ્યા કે તુરત જ એ વિનયાન્વિત પુત્ર તથા સાધુએ માતાનો બોધ માથે ચડાવી નષ્ટ દુષ્કૃત્યનો ત્યાગ કર્યો પ્રાયશ્ચિત્તમાં પાદપોગમન અનશન સ્વીકારી લીધુ અને અનશનમા જ મૃત્યુની ભેટ લીધી આ રીતે વિનય આન્તરિક નિર્મળતાના સાધનરૂપ બને છે

દૃષ્ટાન્ત—ઉજ્જયિની નગરીમા મ્નાત્રોદ્યાન નામે એક ઉદ્યાનમા ચડરુદ્ર સૂરિ નામે એક જૈન આચાર્ય શિષ્ય પરિવાર સાથે પધાર્યા સૂરિ એવા ક્રોધી હતા કે શિષ્યોના ન્યૂનાધિક દોષ જોઈને તેમને બહુ રોષ ચડે આ સર્વ શિષ્યોને માગ એકતાથી સભાળી શકાતા નથી અને ક્રોધને લીધે આત્માનું કાર્ય બગડે છે એમ વિચારીને ગુરૂ શિષ્યોથી છેટે દૂર એકાન્તમા ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા એક વાર કેટલાક જુવાનીયાઓ ફરતા ફરતા તે ઉદ્યાનમા આવી ચડયા, તેમા તુરતનો પરણી આવેલો એક વણિક પુત્ર હતો આ વણિક પુત્રને આગળ કરીને બીજા જુવાનિયા સાધુઓની સમીપે ગયા અને બોલ્યા 'મહારાજ! આ અમારા મિત્રની સ્ત્રી ભાગી ગઇ છે અને એ દુખીયો થઈ ગયો છે એટલે એને સસાર ઉપર વિરાગ આવી

परिवागमा सुखनी लहेरमा बिराजता हता त्याथी तेमने उपाडीने मे अभागीयाए केवा दु खी कर्या ' गुरुने आखो भव सुख देनारा एवा कोइ भाग्यशाळी शिष्यो थाय छे पण मे तो प्रथम दिवसे ज एमने महाकष्ट दीधु ! " आम स्वनिंदा करता शिष्यने ज्ञान उपन्यु अने ज्ञानने बळे ते सरखी भूमि उपर गजगतिए चालवा लाग्यो गुरुने हवा आवता बंध थया एटले तेमणे शिष्यने पूछ्यु " तने मार्ग देखाय छे के ? " शिष्ये कह्यु ' आपनी कृपाए करीने बधु देखाय छे ' गुरुए जाण्यु के शिष्यने ज्ञान उपन्यु छे एटले ते एकदम शिष्यनी खाधथी उतरी पड्या अने हाथ जोडी मान मोडी शिष्यनी क्षमा मागीने विचारवा लाग्यो के ' आ नवा शिष्यने धन्य छे के मे क्रोध करीने दंडेदडे मार्यो पण मन वचन कायानी समताथी चल्यो नहि मने सयम लीधाने जुगना जुग वही गया आचार्य पद पाम्यो, क्रोधना दोष जाण्या, छता क्रोधने वारी शकतो नथी, तो धिक छ मने आटला वर्ष मे असिधारा व्रत पाळ्यु, पण ते क्रोधथी निष्फळ गयु हवे मारे कदापि क्रोध न करवो ' एम विचारता गुरुने पण ज्ञान थयु आ रीते शिष्यनु दर्शन विनय रूपी तप उभयनु कल्याण करनारु थयु (१८४)

[हवे त्रीज अभ्यतर तप वैयावच्च विषे नीचे ! श्लोकमा कहेवामा आवे छे]

वैयावृत्यम् । १८५ ॥

भिक्षाद्यानयनेन भारवहनोपाङ्गादिसम्बाधने-
वैयावृत्यतपस्तपस्विभिरल कार्यं श्रुतज्ञानिनाम् ॥
एव ज्ञानिभिरप्यभीष्टतपसा ग्लानत्वरोगोद्भवे ।
भैषज्यानयनादिसाधनभरैः सेव्यास्तपोधारिण ॥

वैयावच्च

भावार्थ—वैयावच्च-वैयावृत्य एटले सेवाभक्ति तपस्वी मुनिए श्रुतप विषु ज्ञानी मुनिओने भिक्षा लावी आपवी, विहारमा तेमनो भार

ઉપાડી લેવા, હાથ-પગ વગેરે દાબવા એવી રીતે તપસ્વીએ જ્ઞાનીની સેવા વૈયાવૃત્ત્ય કરીને અભ્યંતર તપના ત્રીજા પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન કરવુ તેમજ જ્ઞાની મુનિએ પણ તપસ્વીની ગ્લાન અવસ્થા થાય કે રોગાદિનો ઉપદ્રવ થાય, ત્યારે ઔષધ પાણી પથ્ય પાણીનો યોગ મેળવી, તપસ્વીની સેવા ભજનના વૈયાવૃત્ત્ય તપનો આદર કરવો (૧૮૫)

વિવેચન—સાધુઓમાના કોઇ સ્વાધ્યાયદ્વારા જ્ઞાનમાર્ગે વળે છે ત્યારે કોઇ તપાદિદ્વારા ભક્તિમાર્ગે વળે છે આ બેઉ માર્ગાનનબી સાધુ-ઓએ કારણ ઉપસ્થિત થયે પરસ્પરની વૈયાવચ્ચ કરવી-સેવાભક્તિ કરવી અને એવી સેવાભક્તિ તે એક પ્રકારનુ તપ છે તપની વૃદ્ધિવાળો સાધુ કે જ્ઞાનની વૃદ્ધિવાળો સાધુ પોતાથી ઉચ્ચી કે નીચી શ્રેણીના સાધુની-શ્રેણીનો વિચાર કર્યા વિના-પ્રસગવશાત્ સેવાભક્તિ કરે મહત્તા-લઘુતાનો વિચાર છોડી દે, એ વસ્તુત માનસિક તપજ છે સેવાભક્તિ કરવી એ એક એવો ગુણ છે કે જેનો અતિરેક થયા છતા તેનું કશુ અનિષ્ટ ફળ સેવાભક્તિ કરનારને મળતું નથી આટલા માટે કહ્યુ છે કે—

वेयावच्च नियय करेह उत्तमगुणे धरताण।
सव्व किर पडिवाइ वेयावच्च अपडिवाइ॥
पडिभग्गस्स मयस्स व नासइ चरण सुअ अगुणणाए।
न हु वेयावच्च चिअ असुहोदय नासए कम्म॥

અર્થાત્—જો કે બીજા ઉત્તમ ગુણો કોઇ માણસ ધારણ કરે તોપણ તે સર્વ ગુણો કોઇ વાર પ્રતિપાતી થાય છે (ભ્રષ્ટ થાય છે) પણ વૈયાવૃત્ત્ય ગુણ અપ્રતિપાતી છે, તે ગુણથી પ્રાણી ભ્રષ્ટ થતો નથી માટે નિરતર વૈયાવૃત્ત્ય કરવુ ભગ્ન કરીને ભ્રષ્ટ થએલા માણસનુ ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે અને આવૃત્તિ વિના (વારવાર સભાર્યા વિના) શ્રુત નષ્ટ થાય છે પણ વૈયાવૃત્ત્ય ગુણ કદાપિ નાશ પામતો નથી વૈયાવૃત્ત્ય અશુભોદયવાળા કર્મનો નાશ કરે છે વૈયાવૃત્ત્યરૂપી ગુણની આટલી વિશેષતા છે શાસ્ત્રમા વૈયાવચ્ચના દસ પ્રકાર કહ્યા છે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય નવદીક્ષિત શિષ્ય રોગી સાધુ,

તપસ્વી સ્થવિર, સાધર્મિક, કુળ (ગુરુભાઈ), ગણ (સમ્પ્રદાયના સાધુઓ) અને ચતુર્વિધ સંઘની વૈયાવચ્ચ એ સ પ્રકારની વૈયાવચ્ચ છે ગુરુજનો કે તપસ્વી, રોગી આદિ નાના મોટા સાધુઓને વ્યાધિ કે પરિષહાદિને લીધે અસ્વસ્થતા આવી હોય ત્યારે તેમને ભિક્ષા લાવી આપવી, વિહાર પ્રસંગે તેમનો ભાર ઉપાડી લેવો, થાક લાગ્યો હોય તો તેમની વિશ્રામણા કરવી—પગ કે ઉપાંગ દબાવવા વ્યાધિ થયો હોય અને કોઈ સાધુની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે ઔષધ વહોરી લાવવું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે સેવાભક્તિ કરી શાતા ઉપજાવવી તે સાધુજીોને માટે વૈયાવચ્ચના મુખ્ય ભેદો અત્ર કહેવામા આવેલા છે વૈયાવચ્ચ કરવાનું પાત્ર પોતાથી દીક્ષા, જ્ઞાન, વય, તપ, પદવી, ઇત્યાદિમાં ઉચ્ચ છે કે નીચ છે તેનો વિચાર છો વાથી જે તપ થાય છે તેના સબંધમાં ગૌતમે મહાવીર ભગવાનને પૂછ્યું કે वेयावच्चेण भंते किं जणयइ ? '—હે ભગવાન્! વૈયાવચ્ચ કરવાથી શું થાય? ભગવાને જવાબ આપ્યો 'गोयमा ! नीयं गोयं कम्मं न बंधइ''—હે ગૌતમ! વૈયાવચ્ચથી નીચ ગોત્રકર્મ ન બંધાય મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलम् ॥

અર્થાત્—ગુરુ આદિ વૃદ્ધોની નિત્ય સેવા કરનાર તથા તેઓનું અભિવાદન કરવાના સ્વભાવવાળા પુરુષના આયુષ્ય, બુદ્ધિ, યશ અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે

દૃષ્ટાંત—નંદિષેણ મુનિ કોઈ પણ રોગી, ગ્લાન કે વૃદ્ધ મુનિની સેવા ભક્તિ કરવાને હંમેશા તત્પર રહેતા અને તેવી સેવાભક્તિ કરવાનો પ્રસંગ પોતાને મળ્યો તે માટે પોતાને ધન્ય માનતા વળી તે અનશનાદિ તપશ્ચર્યા પણ ખૂબ કરતા મુનિની આવી સેવા ભાવના વિષે દેવલોકમા દેવોની વચ્ચે ચર્ચા ચાલી અને સૌ તેને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા, પરન્તુ બે દેવોને નંદિષેણની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર થયો એક દેવે વૃદ્ધ રક્તપિત્તિયા સાધુનું રૂપ ધારણ કર્યું અને બીજાએ જુવાન સાધુનું રૂપ ધર્યું વૃદ્ધ સાધુ નગરથી દૂર જંગલમા રહ્યા અને જુવાન સાધુ નંદિષેણને સ્થાનકે આવ્યો નંદિષેણ એ

આમના ઉપવાસ કર્યા હતા, તેનુ પારણુ કરવાને તે બેસવા જતો હતો એટ
લામા જુવાન સાધુએ આવીને કહ્યુ "નંદિષેણ મુનિ ! મારા ગુરૂ અતિ
વૃદ્ધ અને રોગી છે અને હુ બહુ થાકી ગયો છુ, તો તમે જઈને તેમને
લઈ આવો" વૃદ્ધ અને રોગી સાધુની સેવા કરવાનો પ્રસગ આવેલો જાણી
સેવાભાવી નદિષેણ મુનિ એકદમ પારણુ કરવાનુ પડતુ મૂકીને જગલમા
ગયા તો ત્યા એક વૃક્ષ તળે વૃદ્ધ રક્તપિત્તથી પીડાતા અને ગ્લાન સાધુને
તેમણે જોયા તેમણે વૃદ્ધ સાધુને પોતાની સાથે આવવા કહ્યુ, તો વૃદ્ધ
સાધુએ કહ્યુ "મને તરસ લાગી છે માટે તુ નગરમાથી પાણી લઈ
આવ" નદિષેણ નગરમા પાછા ફર્યા, પણ ક્યાય વિશુદ્ધ-એષણીય પાણીનો
જોગ મળ્યો નહિ છેવટે ત્રીજે પહોરે એક લોટો પાણી મળ્યુ, તે લઈને
નદિષેણ મુનિ વૃદ્ધ સાધુ પાસે આવ્યા વા વૃદ્ધ સાધુ તો કોપાયમાન થઈ ગએલા !
"ઓ નદિષેણ ! તરસે મારો જીવ જાય છે અને પાણી લાવતા તને આટલી
બધી વાર થઈ ?" એમ કહેતા જ ગુસ્સાથી સાધુએ પાણીના લોટાને ફેંક
મારી પાણી ઢોળી નાખ્યુ ! નદિષેણે સાધુને શાન્ત કર્યા અને કહ્યુ "હે
ગુરૂ ! પાણી તો ઢોળાઈ ગયુ છે અને હવે કહો તો બીજુ લઈ આવુ"
ગુરૂએ કહ્યુ "ના, પાણી નથી જોઈતુ તુ મને ઉપાડીને ચાલ મારાથી
ચાલી શકાશે નહિ નદિષેણે વૃદ્ધ સાધુને ખાંધે બેસાડી ચાલવા માડ્યુ
માર્ગમા વૃદ્ધ સાધુ પોતાના રોગપીડિત દેહમાથી રોગના જતુઓથી ભરેલી
ગ્લાની નદિષેણના દેહ ઉપર પાડે મળ-મૂત્ર કરે, પણ નદિષેણ તો મનમા
એમજ કહે કે 'અહો ! આ બિચારા વૃદ્ધ મુનિને કેવી પીડા થતી હશે ?
તેમનુ શરીર કેવુ રોગથી ઘેરાઈ ગયુ છે ? ક્યારે તેમને સ્થાનકે પહો-
ચાડી સુખ ઉપજાવુ" આવા ભાવ મનમા ધારતા નદિષેણને જ્ઞાન થયુ
અને સાધુવેશધારી બેઉ દેવોને પણ નદિષેણના વૈયાવૃત્યની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન
થતા આ રીતે તેમની કસોટી કરવા માટે ક્ષમા માગી (૧૮૫)

दशम परिच्छेद

તપશ્ચર્યા સ્વાધ્યાય

[અભ્યંતર તપના ૬ ભેદમાંના ત્રણ ભેદ પ્રાયશ્ચિત, વિનય અને વૈયાવચ્ચ ગત પરિચ્છેદમાં કહેવામાં આવ્યા છે બાકી રહેલા ત્રણ ભેદ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ એ ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી ત્રણ જૂદા જૂદા પરિચ્છેદોમાં પૃથક્કારે તેનો સમાવેશ કર્યો છે તેમાં પ્રથમ સ્વાધ્યાય તપનો અધિકાર આ દશમા પરિચ્છેદમાં આપેલો છે]

स्वाध्यायप्रकाराः । १८६ । १८७ ॥

शास्त्राणां किल वाचनं च मननं तद्वन्निदिध्यासनं।
स्मृत्यर्थं पठनं रहस्यसहितं तात्पर्यसंशोधनम् ॥
शङ्कायां गुरुसन्निधौ सविनयं पृष्ट्वा तदुच्छेदनं ।
भाषाज्ञानपुरस्सरं विनयिनां स्वार्थं विना पाठनम् ॥
नैपुण्ये सकलागमेषु जनिते व्याख्यानविस्तारणं ।
सज्जिज्ञासुसभासमक्षमुचितं धर्माभिवृद्ध्यै सदा ॥
सत्त्वाकर्षकतत्त्वशास्त्ररचना साहित्यसञ्चारणं ।
ज्ञातव्याः सकला अपीह यमिभिः स्वाध्यायभेदा इमे॥
युग्मम् ॥

સ્વાધ્યાયના પ્રકાર

ભાવાર્થ—તાત્ત્વિક શાસ્ત્રગ્રંથોનું વાચન કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું સ્મરણમાં રહે તેટલા માટે પાઠ કરવો, રહસ્ય સહિત ધારણા કરવી દરેક વાક્યના અર્થ અને તાત્પર્યનું શોધન કરવું, કોઈ સ્થળે શંકા

ગતી હોય તો ગુરુ આદિની પાસે જઈ વિનય સહિત પૂછીને શંકાનું નિવારણ કરવું, શાસ્ત્રની ભાષાનું જ્ઞાન પૂરેપૂરી રીતે મેળવીને સ્વાર્થ વિના જિજ્ઞાસુઓને ભણાવવું, બધા શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા મેળવ્યા પછી જિજ્ઞાસુઓની સમક્ષ ધર્મની વૃદ્ધિને અર્થે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન આપવું, મનુષ્યોનું આકર્ષણ કે તેવા તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોની રચના કરી ધર્મના સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો એ બધા સંયમીઓએ કરવાયોગ્ય સ્વાધ્યાયના પ્રકારો જાણવા (૧૮૬-૧૮૭)

વિવેચન—સ્વાધ્યાયનો મહિમા જૈન તેમ જ જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલો છે. જૈન શાસ્ત્રમાં સ્વાધ્યાયને એક પ્રકારનું તપ લખ્યું છે, કારણ કે ઇંદ્રિયો તથા મનનો સારી પેઠે સંયમ કર્યા વિના સ્વાધ્યાય થઈ શકતો નથી. મનુસ્મૃતિમાં સ્વાધ્યાયનો મહિમા ગાતાં કહ્યું છે કે—

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥

અર્થાત્—જે પુરુષ હમેશાં શુદ્ધ થઈ વિધિવડે એક વર્ષ પર્યંત સ્વાધ્યાય કરે તેને તે સ્વાધ્યાય હમેશાં દૂધ દહીં મધ અને ઘી વરસાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્વાધ્યાયથી મનુષ્ય સુખી અને સંપત્તિમાન થાય છે. મહાનિશીથ સૂત્રમાં સ્વાધ્યાયરૂપી તપને માટે કહેલું છે કે—

बारसविहंमि तवे, अब्भिंतर बाहिरे कुसलदिट्ठे।
नवि अत्थि न वि य होहि सज्झाय सम तवो कम्मं ॥

અર્થાત્—સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા અભ્યંતર અને બાહ્ય એવા બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવું તપકર્મ કોઇ છે પણ નહિ અને થશે પણ નહિ. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ અથવા પાંચ પ્રકારો કહેલા છે. વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા. ગ્રંથકારે આ ભેદોના ઉપભેદો ઉપર લક્ષ રાખીને એકંદરે અગીઆર પ્રકાર આ બે શ્લોકમાં બતાવેલા છે. વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન એ વસ્તુતઃ વાચનાના જ ભેદો છે. કોઈ પણ શ્લોક કે વાક્યનું આંખ તથા મુખથી વાચન કરવું

તેથી 'વાચના' શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ ગ્રહણ થતો નથી, એમ તે મુખકે નેત્રથી વાચન, મનથી મનન અને ચિત્તમા એ વાચનનુ ધારણ કહેતા નિદિધ્યાસન થાય એટલે 'વાચના'ની ક્રિયા પૂરી થાય આ ક્રમ જે વાચના એ એક વાક્ય તથા તેના અર્થનો મા. માનસિક સગ્રહ અથવા તો અવધાન છે અને તેથી તે સ્વાધ્યાયનું એક અગ છે જો એ વાચનની સમજમા કિંવા તેના અર્થમા કાઇ શકા રહેલી હોય તો તે માટે ગુરુને પૃચ્છા કરવી અને શ-ાનુ છેદન કરવુ તે બીજો પૃચ્છના નામક પ્રકાર છે પૃચ્છના વડે વિશુદ્ધ થએલા જ્ઞાનને સ્મૃતિમા જડી દેવા માટે તેનુ વારવાર પઠન કરવુ કિંવા શાસ્ત્રના શબ્દમા કહીએ તો પરાવર્તના ક ની એ તેનો ત્રીજો મુખ્ય પ્રકાર છે અનુપ્રેક્ષાને ગ્રથકારે બે વિભાગોમા વહેચી છે રહસ્યધારણા અને તાત્પર્યશોધન અનુપ્રેક્ષાનો શબ્દાર્થ કરીએ તો એ થાય છે કે સૂત્રાર્થનો મુખથી ઉચ્ચાર કર્યા વિના મનમા તેનું ધ્યાન કરવુ તે સ્વાધ્યાયનુ નવનીત તે તેનુ રહસ્ય કહેવાય એવા રહસ્ય સાથે તાત્પર્યનુ શોધન કરવુ તે સ્વાધ્યાયના વિષયનુ મૌન રહી એકાતમા નિર્મળ ધ્યાન કરવાનો જ વિધિ છે આવા ધ્યાનથી સમજેવા વાક્યાર્થનુ રહસ્ય શુ છે અને તે રહસ્ય વાક્ય કિંવા વાક્યોમા વણી લેવાનો શાસ્ત્રકારનો હેતુ શો છે-તાત્પર્ય શુ છે તે ચિતિશક્તિ સમીપે સ્ફુટ થાય છે આ હેતુપૂર્વક ઉત્પ્રેક્ષાને બે વિભાગમા વહેચીને તેને વિસ્તારમા સમજાવી છે સ્વાધ્યાયના તત્ત્વનુ ધ્યાન કરવા સબધે કહ્યુ છે કે—

सकुलाद्विजने भव्य सशब्दान्मौनवान् शुभ ।
मौनजान्मानस श्रेष्ठो जाप श्लाघ्य पर पर ॥

અર્થાત્—ઘણા માણસોમા રહીને સ્વાધ્યાયના તત્ત્વનુ ધ્યાન અર્થાત્ જાપ કરવા બેસવુ તે કરતા એકાન્ત વધારે સારી છે, મુખથી બોલીને જાપ કરવા બેસવુ તે કરતા મૌન વધારે સારૂં છે અને મૌન જાપ કરતા માનસિક જાપ-ધ્યાન-ચિંતન ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રશસનીય છે સ્વાધ્યાયનો પાચમો પ્રકાર ધર્મકથા છે ધર્મકથાના ચાર ઉપભેદો ગ્રથકારે અત્ર દર્શાવ્યા છે અને એ ઉપભેદો શાસ્ત્રમા નહિ દર્શાવેલા હોવા છતા તેની

ઉપયુક્તતા છાની રહે તેમ નથી પાઠન, વ્યાખ્યાન, સાહિત્યપ્રચાર અને ગ્રથરચના એ ધર્મકથાના ઉપભેદો છે પોતાને પ્રાપ્ત થએના જ્ઞાનનો લાભ અન્ય જિજ્ઞાસુઓને વિશુદ્ધ રીતે પાઠન દ્વારા આપવો, તેમા કશો સ્વાર્થ સાધવાનો સંકલ્પ પણ કરવો નહિ, તે વસ્તુત ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મકથાજ છે અત્ર માયાજ્ઞાનપુરસ્સર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે પાઠનની વિશુદ્ધતાની અપેક્ષાથી જ કરેલો છે શાસ્ત્રગ્રંથોમા નિપુણતા મેળવ્યા પછી જિજ્ઞાસુઓની સભામા વ્યાખ્યાન આપવુ, ઉપદેશ કરવો, અને એ રીતે ધર્મની અભિવૃદ્ધિ કરવી તે તો વિશુદ્ધ ધર્મકથા જ છે આકર્ષક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોની રચના કરવી અને ધર્મના સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો એ બે ધર્મકથાના ભેદો ભલે આધુનિક લેખાય, છતા તેની ઉપયોગિતાની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી જે વખતે મહાવીર ભગવાને ઉપદેશ કર્યો હતો તે વખતે ગ્રથલેખનની કે ગ્રથપ્રચારની પ્રવૃત્તિ અસ્તિત્વમા નહોતી, સૂત્રો ગ્રથારૂઢ થયા ત્યારપછી ગ્રંથોની સુંદર પ્રતો કરીને તેનો પ્રચાર કરવાની પ્રથા ઉપકારક લેખાવા લાગી, અને સૂત્રો શ્રોતાઓ તથા અભ્યાસીઓને સુગમ્ય બને તેટલા માટે તે ઉપર ભાષ્યો ટીકાઓ, ચૂર્ણીઓ અને પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોની રચના થઇ ધમ્મક્ક્હાનો હેતુ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો હતો અને ગ્રથરચના તથા ધર્મસાહિત્યનો પ્રચાર પણ ઉપદેશનો હેતુ સારવા માટે આધુનિક સમયનુ અનુકૂળ સાધન હોઈ તેનો સમાવેશ સ્વાધ્યાયરૂપી તપની અંદર કરવામા અને એ તપાચરણનુ મુનિઓને માટે વિધાન કરવામા ગ્રથકારે સુઘટિત કાર્ય કર્યુ લેખાશે એ નિ સશય છે એટલુ ખરૂ છે કે ધર્મકથાના આ બધા ઉપભેદો પણ મુનિને માત્ર 'તપ' રૂપે જ અસ્તિત્વમા રહે અને સયમમા વિક્ષેપ કરે તેવી પ્રવૃત્તિરૂપ બની ન જાય સ્વાધ્યાયના એ સર્વ પ્રકારોનુ અનુષ્ઠાન કરવામા આવે પણ સયમીનુ ધ્યાન તો તેમાથી થતી તપસસિદ્ધિ તરફ જ લાગી રહેલુ હોય (૧૮૬–૧૮૭)

[હવે જ્ઞાનના આઠ આચારો વિષે કહે છે કે જે આચારોનુ પાલન સ્વાધ્યાય રૂપી તપની ફળસિદ્ધિ માટે આવશ્યક છે]

ज्ञानाचाराष्टकम् । १८८ ॥

अस्वाध्यायविवर्जनेन पठनं स्वाध्यायकाले सदा ।
गुर्वादौ विनयं विधाय तदपि प्रेम्णा प्रकृष्टेन वै ॥
कार्यं योग्यतपो गुरोरुपकृतेर्नो विस्मृतिः सर्वथा ।
शब्दार्थोभयशुद्धिरष्टपठनाचारा इमे शोभना ॥

જ્ઞાનના આઠ આચાર.

ભાવાર્થ—સ્વાધ્યાય કાળે-અસજ્ઝાય ટાળીને-શાસ્ત્રનું પઠન કરવું અધ્યાપક-ગુર્વાદિકનો બરાબર વિનય સાચવીને ભણવું, જે ભણવાનું હોય તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ રાખી-રુચિપૂર્વક ભણવું, શાસ્ત્રના આનાવા પ્રમાણે ઉપધાન તપ કરવું, ભણાવવામાં જેણે પરિશ્રમ લીધો હોય તેવા અધ્યાપક-વિદ્યાગુરુનો ઉપકાર કોઇ પણ રીતે ભૂલવો કે ગોપવવો નહિ શાસ્ત્રના પાઠનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો, અર્થમાં લેશમાત્ર ફેરફાર ન કરવો અર્થાત્ શુદ્ધ અર્થ કરવો, શબ્દ અને અર્થ ઉભયની શુદ્ધિ સાચવવી એ જ્ઞાનના આઠ આચાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે તેનો ઉપયોગ કરી શાસ્ત્ર ભણવાથી વિદ્યા સુશોભિત થાય છે (૧૮૮)

વિવેચન—અત્ર વિવરણ સાથે જે આઠ જ્ઞાનાચાર કહેલા છે તે શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ કહ્યા છે काले विणए बहुमाणे उवहाणे तह अनिन्हवणे । वंजण अत्थ तदुभए अट्ठविहो नाणमायारो ॥ (૧) વેદાનુયાયીઓ જેને 'અનધ્યાયી' કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રમાં અસજ્ઝાય —અસ્વાધ્યાય કહે છે આ અસજ્ઝાય તે એવો સમય હોય છે કે જે વખતે શાસ્ત્ર વાચન-પઠન થાય નહિ અને કરીએ તો દોષભાગી થઇએ જૈન શાસ્ત્રમાં ૩૨ અસજ્ઝાય કહી છે નજીકમાં હાડકાં, માંસ લોહી કે વિષ્ટા પડી હોય શ્મશાન હોય ચંદ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ હોય, કોઈ મોટો માણસ મરણ પામ્યો હોય, રાજ્યમાં કાંઇ વિઘ્ન હોય નજીકમાં પંચેંદ્રિયનું કલેવર હોય તારા ખર્યા હોય દિશાઓ રાતી થઇ હોય, અકાળે ગાજવીજ, વીજળી

કડાકો થાય બીજચન્દ્રોદય વખતે ચાર ઘડી, આકાશમા નવીન ચિન્હ થાય, ધુમસ પડે, ઝાકળ પડે, તોફાની પવન વાય, અસાડ સુદ ૧૫ અને વદ ૧ ભાદરવા સુદ ૧૫ અને વદ ૧, કારતક સુ ૧૫ અને વ ૧ ચૈત્ર સુ ૧૫ અને વ ૧, સૂર્યોદય પહેલા બે ઘડી, મધ્યાહ્ને બે ઘડી, સાંજે બે ઘડી અને મધરાતે બે ઘડી એ બત્રીસ કાળ સ્વાધ્યાયો માટે અશુભ એટલે દોષપૂર્ણ હોય તેનો ત્યાગ કરીને ઇતર સ્વાધ્યાય કાળમા શાસ્ત્રનુ પઠન-પાઠન કરવુ (૨) શિક્ષણ આપનાર અધ્યાપક કિંવા ગુરુ પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિનય રાખીને શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવુ વિનયરૂપી તપને વિષે પૂર્વે કહેવામા આવેલુ જ છે (૩) અભ્યાસના વિષયનુ બહુ માન કરીને એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમપૂર્વક અધ્યયન કરવુ રુચિ વિના વેઠની પેઠે અધ્યયન કરવુ તે નિરર્થક છે અને જ્ઞાન જેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની અવગણના છે કહ્યુ છે —

इग दु ति मासखवण संवच्छरमवि अणसिओ हुज्जा ।
सज्झाय झाण रहिओ एगोवासफलं पि न लभिज्जा ॥

અર્થાત્—એક માસ, બે માસ કે ત્રણ માસના માસક્ષપણ કે અથવા એક વર્ષ સુધી અણસણ કરે, પણ જો તેનો સ્વાધ્યાય ધ્યાન હિન હોય, તો એક ઉપવાસનુ પણ ફળ મેળવતો નથી (૪) અધ્યયનના વિષયની ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આચાર્ય કે ગુરુ જે કાંઈ તપ કરવાનુ કહે તે તપને ઉપધાન કહેવામા આવે છે આવુ ઉપધાન તપ કરવાથી જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિ અને વૃત્તિ નિર્મળ થાય છે અને વળી અધ્યયન માટેની તેની જિજ્ઞાસાની કસોટી પણ સારી પેઠે થાય છે શુદ્ધ રીતે ઉપધાન વહીને સ્વાધ્યાય કરનાર વિશેષ નિર્મળ ચિત્તવાળો સાધુ બને છે સ્વાધ્યાયમા તેની વૃત્તિ એકાગ્ર થાય છે અને જેવી સેવા તે જ્ઞાનની કરે છે તેવી જ સેવા તેની કરવા જ્ઞાન તેની હજુરમા ઉપસ્થિત થાય છે (૫) અધ્યાપક કે વિદ્યા-ગુરુનો ઉપકાર ભૂલી જવો નહિ કે ગોપવવો નહિ એ પણ જ્ઞાનનો પ્રશસ્ત આચાર છે કોઈ વાર તીવ્ર બુદ્ધિનો શિષ્ય ગુરુ કે અધ્યાપકથી [illegible] આગળ વધી જાય છે, કિંવા કોઈ ગુ[illegible]

પણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની જિજ્ઞાસુને જરૂર પડે છે તેવે સમયે ગુરૂ કે અધ્યાપકનો ઉપકાર ભૂલવો નહિ કિંવા તેમના ઉપકારને કબૂલ રાખતા લજ્જાનુ કે હલકુ માનવુ નહિ (૬) શાસ્ત્રના મૂળ પાઠનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો (૭) અર્થમા પણ શુદ્ધતા જાળવવી લેશ પણ ફેરફાર કરવો નહિ અને (૮) મૂળ તથા અર્થ ઉભયની શુદ્ધતા એકસરખી રીતે જાળવીને અભ્યાસ કરવો કે જેથી રસ ને સ્થાને ભસ જેવા હાસ્યજનક અને દોષપૂર્ણ પ્રયોગો થતા અટકી જાય આ પ્રમાણે આઠ આચારો સહિત જો જ્ઞાનની ઉપાસના કરવામા આવે તો સ્વાધ્યાયરૂપી અનુપમ તપની સિદ્ધિ જિજ્ઞાસુ કરી શકે છે

દૃષ્ટાંત—ગુરૂનો ઉપકાર ગોપવનારનું એક દૃષ્ટાન્ત અત્ર ઉપયોગી થશે એક નદીને કાંઠે એક બગલો બેઠો બેઠો માછલાનો શિકાર કરતો હતો પાણીમા રમતા માછલાના ટોળા ઉપર તે ફાળથી ઝંપ મારતો અને એક માછલાને જ ચાંચમા લઇ બીજા ત્રણ ચાર માછલાને પોતાના નહોરની હેઠળ દબાવી રાખતો પછી એક પછી એક માછલાને પગથી ઉંચે ઉછાળીને બગલો પોતાની ચાંચમા ઝીલી લેતો ! નદીને સામે કાંઠે બેઠેલો એક ભીલ બગલાની આ શિકારની કળા જોઇને તાજુબ થયો તેણે પણ બગલાનુ અનુકરણ કરવા માડ્યુ નદી પરથી કાંકરા વીણીને તે હાથવડે ઉંચે ઉછાળતો અને પછી તે કાંકરાને મ્હોંથી ઝીલી લેતો ધીરે ધીરે કાંકરાને મ્હોમા અને પછી દાંતમા ઝીલી લેવાની કળા સિદ્ધ થઇ ત્યારે તેણે કાંકરાને બદલે લોખંડના ખીલાને ઉછાળી મ્હોમા ઝીલી લેવાની ટેવ પાડી તેથી આગળ વધીને તેણે છરી ઉછાળીને મ્હોંથી ઝીલી લેવાની કળા સાધી અને છેવટે જ્યારે તેણે એ કળાપર સારી પેઠે પ્રભુત્વ મેળવ્યુ ત્યારે ખુલ્લી તલવારને ઉંચે ઉછાળી તેની અણીને દાંતથી પકડી લેવાનો પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો પછી એ ભીલ રાજા રજવાડાઓમા ફરી પોતાની આ કળા બતાવવા અને બહુ માન-પાન મેળવવા લાગ્યો એક રાજા તેના આ પ્રયોગથી ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પૂછ્યુ કે ' હે ભીલ ! તને આવી સુંદર કળા કયા ગુરૂએ શીખવી ? " આ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીલ વિચારમા

પડી ગયો ખરી રીતે તે એ કળા મગના પામેથી જ શીખ્યો હતો પરન્તુ એ વાત કહેવાથી પોતાનુ માન ઘટી જશે એવી ધારણાથી તેણે કહ્યુ 'આ કળા તો હુ ઘણા વર્ષના પરિશ્રમથી મારી મેળે જ શીખ્યો છુ" રાજાએ કહ્યુ 'ત્યારે એ તરવારનો પ્રયોગ મને એક વાર ફરીથી કરી બતાવ મને ફરીએ જોવાની હોશ રહી ગઇ છે" ગુરુના ઉપકારને ગોપવીને અસત્ય કથન કરવાનો દોષ કરી ચૂકેલો બીનજ્ઞીથી તરવાર ઉછાળીને ઝીલી લેવાનો પ્રયોગ કરવા તૈયાર થયો પોતાની આ સ્વયંસિદ્ધ કળા માટે રાજાને પોતાને માટે ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયુ છે એવા ખ્યાલથી ખમડથી તેણે એ૨ જેરથી જ તરવાર ઉછાળી પરન્તુ તરવાર નીચે આવતા જ તેના ઘમડે તેની હાટને ભૂલવી ને તરવાર હાથથી પકડાવાને બદલે સીધી તેના નાક અને હો પર આવતા તે સખ્ત રીતે ઘાયલ થઇને મૃત્યુ પામ્યો (૧૮૮)

[હવે સ્વાધ્યાય તપના ઉપસહારમા ઉત્તરોત્તર મેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરીને સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરવી તે વિષે નાથકાર કહે છે]

स्वाध्यायनिष्ठा । १८९ ॥

ज्ञानाचारसमादरेण चरणद्रव्यानुयोगौ पुराऽ-
धीत्याऽध्यात्मविचारशास्त्रजलधे पीत्वा च तत्त्वामृतम्॥
सम्पाद्य स्थिरता धियो विमलता चित्तप्रसाद तथा ।
प्राप्तव्य जनितोत्तरोत्तरगुणे स्वाध्यायनिष्ठापनम् ॥

સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૂર્વે જે જ્ઞાનના આઠ આચાર કહ્યા છે તેનો સમ્યક્ પ્રકારે આદર કરીને સયમધારીએ પ્રથમ ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનુ અધ્યયન કરવુ ચરણાનુયોગ એટલે સાધુ જનોના આચ [illegible] અને દ્રવ્યાનુયોગ એટલે આ જગતમાના સ્થૂળ પદાર્થા- દિ [illegible] સયમી પડેલા પોતાના આચારમા દ[illegible]

પણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની જિજ્ઞાસુને જરૂર પડે છે તેવે સમયે ગુરૂ કે અધ્યાપકનો ઉપકાર ભૂલવો નહિ કિંવા તેમના ઉપકારને કબૂલ રાખતા લજ્જા કે શરમ માનવુ નહિ (૬) શાસ્ત્રના મૂળ પાઠનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો (૭) અર્થમા પણ શુદ્ધતા જાળવવી લેશ પણ ફેરફાર કરવો નહિ અને (૮) મૂળ તથા અર્થ ઉભયની શુદ્ધતા એકસરખી રીતે જાળવીને અભ્યાસ કરવો કે જેથી રક્ષ ને સ્થાને મક્ષ જેવા હાસ્યજનક અને દોષપૂર્ણ પ્રયોગો થતા અટકી જાય આ પ્રમાણે આઠ આચારો સહિત જો જ્ઞાનની ઉપાસના કરવામા આવે તો સ્વાધ્યાયરૂપી અનુપમ તપની સિદ્ધિ જિજ્ઞાસુ કરી શકે છે

દૃષ્ટાંત—ગુરૂનો ઉપકાર ગોપવનારનું એક દૃષ્ટાંત અત્ર ઉપયોગી થશે એક નદીને કાંઠે એક બગલો મોટો બેસી માછલાનો શિકાર કરતો હતો પાણીમા રમતા માછલાના ટોળા ઉપર તે ઠાગથી ઝડપ મારતો અને એકાદ માછલાને જ ચાંચમા લઇ બીજા ત્રણ ચાર માછલાંઓ પોતાના નહોરની ટેકણ દબાવી રાખતો પછી એક પછી એક માછલાને પગથી ઉંચે ઉછાળીને બગલો પોતાની ચાંચમા ઝીલી લેતો ! નદીને સામે કાંઠે બેઠેલો એક ભીલ બગલાની આ શિકારની કળા જોઇને તાજુબ થયો તેણે પણ બગલાનુ અનુકરણ કરવા માંડ્યુ નદીના પથ્થરથી કાંકરા વીણીને તે હાથવડે ઉંચે ઉછાળતો અને પછી તે કાંકરાને મ્હોંથી ઝીલી લેતો ધીરે ધીરે કાંકરાને મ્હોમા અને પછી દાંતમા ઝીલી લેવાની કળા સિદ્ધ થઇ ત્યારે તેણે કાંકરાને બદલે લોખંડના ખીલાને ઉછાળી મ્હોમા ઝીલી લેવાની ટેવ પાડી તેથી આગળ વધીને તેણે છરી ઉછાળીને મ્હોંથી ઝીલી લેવાની કળા સાધી અને છેવટે જ્યારે તેણે એ કળાપર સારી પેઠે પ્રભુત્વ મેળવ્યુ ત્યારે ખુલ્લી તરવારને ઉંચે ઉછાળી તેની અણીને દાંતથી પકડી લેવાનો પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો પછી એ ભીલ રાજા રજવાડાઓમા ફરી પોતાની આ કળા બતાવવા અને બહુ માન–પાન મેળવવા લાગ્યો એક રાજા તેના આ પ્રયોગથી ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પૂછ્યુ કે " હે ભીલ ! તને આવી સુંદર કળા કયા ગુરૂએ શીખવી ? " આ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીલ વિચારમા

પડી ગયો. ખરી રીતે તે એ કળા બગના પાસેથી જ શીખ્યો હતો. પરન્તુ એ વાત કહેવાથી પોતાનુ માન ઘટી જશે એવી ધારણાથી તેણે કહ્યુ " આ કળા તો હુ ઘણા વર્ષના પરિશ્રમથી મારી મેળે જ શીખ્યો છુ " રાજાએ કહ્યુ " ત્યારે એ તરવારના પ્રયોગ મને એક વાર ફરીથી કરી બતાવ મને હજુએ જોવાની હોશ રહી ગઇ છે " રાજાના ઉપકારને ગોપવીને અસત્ય કથન કરવાનો દોષ કરી ચૂકેલો ભીલ ફરીથી ત વાર ઉછાળીને ઝીલી લેવાનો પ્રયોગ કરવા તૈયાર થયો. પોતાની આ સ્વયસિદ્ધ કળા માટે રાજાને પોતાને માટે ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયુ છે, એવા ધ્યાનથી ન્યમકથી તેણે એક ઝટાથી જ તરવાર ઉછાળી પરન્તુ તરવાર નીચે આવતા જ તેના ઘમડે તેની ચોટને ભૂલી અને તરવાર હાથથી પકડવાને બ ને ગીધી તેના નાક અને હો પર આવતા તે સખ્ત રીતે ઘાયલ થઇને મૃત્યુ પામ્યો. (૧૮૮)

[હવે સ્વાધ્યાય તપના ઉપસહારમા ઉત્તરોત્તર કેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરીને સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરવી તે વિષે ગ્રથકાર કહે છે]

स्वाध्यायनिष्ठा । १८९ ॥

ज्ञानाचारसमादरेण चरणद्रव्यानुयोगौ पुराऽ-
धीत्याऽध्यात्मविचारशास्त्रजलधे पीत्वा च तत्त्वामृतम्॥
सम्पाद्य स्थिरता धियो विमलता चित्तप्रसाद तथा ।
प्राप्तव्य जनितोत्तरोत्तरगुणे स्वाध्यायनिष्ठापनम् ॥

સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૂર્વે જે જ્ઞાનના આઠ આચાર કહ્યા છે તેનો સમ્યક્ પ્રકારે આદર કરીને સયમધારીએ પ્રથમ ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનુ અધ્યયન કરવુ. ચરણાનુયોગ એટલે સાધુ જનોના આચારનુ શાસ્ત્ર અને દ્રવ્યાનુયોગ એટલે આ જગતમાના સ્થૂળ પદાર્થોનુ જ્ઞાન જ્યારે સયમી પોતાના પોતાના આચારમા દૃઢ અને નિર્દોષ

અને નિરૂદ્ધ અવસ્થા છે અન્ય મતે વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવી ચિત્તની ચાર અવસ્થાઓ છે એમાની એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ કિંવા શ્લિષ્ટ અને સુલીન એ બે અવસ્થાઓ દોષરહિત થએલા ચિત્તની ધ્યાન માર્ગની સુમજાજ અવસ્થાઓ છે, અને બાકીની અવસ્થાઓ તે દોષયુક્ત ચિત્તની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે આ અવસ્થાઓને લીધે ચિત્તમા જન્મતા રોગોના પ્રસંગે આ ચોકીમા દર્શાવેલા છે પતંજલિના અભિપ્રાય મુજબ ચિત્તમા વિક્ષેપ કરનારા અંતરાયો નવ પ્રકારના છે —व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ વ્યાધિ સ્ત્યાન (મૂઢતા), સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, ભ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ અને અનવસ્થિતત્વ એ નવ ચિત્તના વિક્ષેપો છે અને મહદનુષ્ઠાનમા અંતરાયો છે જેવી રીતે આ નવ અંતરાયો ચિત્તની ક્ષિપ્ત મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત અવસ્થાના અંકુરો છે, તેવી જ રીતે તે ત્રણે અવસ્થાના અંકુરો અત્ર દર્શાવેલા આઠ દોષો પણ છે સંક્ષેપમા કહીએ તો પતંજલિએ ગણાવેલા નવ દોષો અને આ આઠ દોષો કે જે હરિભદ્ર સૂરિએ કરેલી વર્ગણાને અનુસારે છે તે લગભગ સમાન ભૂમિકા રોકે છે ધ્યાન કિંવા અન્ય ધર્માનુષ્ઠાન પરત્વે અંતઃકરણમા ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય—વિષાદ થાય તે ચિત્તનો પ્રથમ દોષ છે કોઈ વાર દેહમા વ્યાધિ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી કે થાક લાગવાથી એવી ગ્લાનિ ઉપજે છે અને તે સ્થિતિ ધ્યાન માટે ઈષ્ટ નથી ચિત્તમા કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા કે ઈચ્છાથી ઉદ્વેગ—ચિંતા ઉપજે તે તેનો બીજો દોષ છે પતંજલિ જેને અવિરતિ દોષ કહે છે તે આ જ પ્રકારનો છે કોઈ અનુષ્ઠાનનુ સ્વરૂપ આવુ હશે કે તેવુ હશે એમ ચિત્તમા સંદેહ થયા કરે અને સાધનને અસાધનરૂપ તથા અસાધનને સાધનરૂપ માનીને કોઈને બદલે કાંઈ કરે તે ભ્રાંતિ નામનો ત્રીજો દોષ છે પતંજલિએ કહેલા ભ્રાન્તિદર્શન અને સંશય નામના દોષોનો સમાવેશ આ એક દોષની ગણતીમા થાય છે ચંચળતાને યોગે ઉત્થાન—અનવસ્થિતતા ઉત્પન્ન થાય અને ક્ષેપ—એક અનુષ્ઠાન છોડીને બીજા અનુષ્ઠાનને પકડવા દોડવાનુ મન થાય તે ચિત્તનો ચોથો તથા પાંચમો દોષ છે આ બેઉ દોષો પતંજલિએ કહેલા અનવસ્થિતત્વના ફળરૂપ છે અર્થાત્

ચિત્તની અસ્થિરતાના પરિણામરૂપ છે એક જ અનુષ્ઠાનમાં મુગ્ધ રહી લાગપડીના અન્ય અનુષ્ઠાન તરફ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિ રાખે એટલે આસંગ ઉપજે, જે પતંજલિએ કહેલા પ્રમાદ તથા આલસ્ય રૂપી રોગો જ પરિણામ લેખાય. પતંજલિએ કહેલો અનવસ્થિતત્વ નામનો ચિત્તરોગ સાધકના ચિત્તને અનંતતાવડે બહિર્મુખ રાખે છે, તેવી જ રીતે અરકહેલો અન્યમુદ્ નામનો સાતમો રોગ ચાલુ અનુષ્ઠાનમાં સાધકને અસંતુષ્ટ અને અરુચિમાન રાખી દૂર દૂર ગએલા અનુષ્ઠાનમાં રાગ ઉપજાવે છે અને છેવટે સત્પુરાતનનું ઉત્થાપન-ઉચ્છેદ કરાવનારો રુગ્ નામનો દોષ તો પતંજલિએ કહેલા સ્ત્યાન-ભૂતાન્ત-चित्तस्याकर्मण्यता ની ભૂમિકામાં આવે છે આ ઉપરાંત પતંજલિ દુઃખ, મનઃક્ષોભ અંગનું અસ્થૈર્ય, અને શ્વાસ પ્રશ્વાસના વિક્ષેપને પણ ચિત્તના દોષો તરીકે ગણાવે છે, પરન્તુ પ્રથમાંગે અત્ર એ દોષોની જુદી ગણત્રી કરી નથી અને આગળ જતા મન તથા પ્રાણનો સંબંધ સાધવા માટેનું અંગનું અસ્થૈર્યત્વ મેળવવા માટે આસનસિદ્ધિનું, શ્વાસપ્રશ્વાસના દોષહરણ માટે પ્રાણાયામનું વિધાન કરેલું છે તે એ વિશિષ્ટ દોષોનું વિવેચન કરવાનો હેતુ સાચવા માટે છે આ બધા દોષો ચિત્તના સ્વાભાવિક દોષો છે એટલે તે મનુષ્યના સ્વભાવની સાથે જ જન્મેલા છે મનુષ્યસ્વભાવ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોનો બનેલો છે એટલે એ ત્રણે ગુણોના જુદા જુદા રૂપોવાળા પોતાનો ધર્મ ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રની અંદર બજાવે છે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

> सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
> ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥
> लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
> रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥
> अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
> तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥

અર્થાત્—આ દેહમાં સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જ્યારે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં સત્વગુણ જ વિશેષ વધેલો છે એમ સમજવું

રજોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરભ, અશાન્તિ અને સ્પૃહા ઉત્પન્ન થાય છે ચિત્તમા તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે જ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ ઉપજે છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ચિત્તમા સત્ત્વગુણ પ્રધાન હોવા છતા જ્યારે તેમા રજસ્ અને તમસ્ વિશેષ વ્યાપે છે અને સત્ત્વને ગૌણ બનાવી પોતે પ્રધાન બને છે, ત્યારે તેની ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત તથા મૂઢ દશા થાય છે, અને ઉપર જણાવેલા આઠે દોષો પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે ચિત્ત ત્રણે ગુણોનુ બનેલુ હોવા છતા એ ગુણોમા પ્રધાન કે ગૌણ બનવાનો ધર્મ રહેલો છે જ્યારે ચિત્તની સ્થિતિ એવી થાય કે તેમા સત્ત્વગુણ જ પ્રધાન બને અને રજસ્ તમસ્નું તિરોધાન થાય ત્યારે જ ઉપર જણાવેલા દોષો સ્વભાવની સાથે જન્મેલા હોવા છતા તિરોધાન પામે અને ચિત્તક્ષેત્ર ધ્યાનરૂપી યોગપ્રક્રિયાને માટે વિશુદ્ધ બની રહે ચિત્તની એવી નિર્દોષ અવસ્થા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે તે સત્ત્વપ્રધાન અને અર્થાત્ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ બને પતજલિએ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध એવુ જે એક મહત્ત્વનુ સૂત્ર કહ્યુ છે તે નિરોધ આવી દોષરહિત કિંવા એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તાવસ્થામા જ શક્ય છે (૧૯૦–૧૯૧)

[ચિત્તની દોષરહિત કિંવા સમસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવુ? પતજલિ તે દોષો દૂર કરવાને—तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास —એમ એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવાનુ કહે છે એ એક તત્ત્વ કયુ? તે જૂદા જૂદા તત્ત્વો સૂચવે છે અને તેમા वीतरागविषयं चित्तम् તથા यथाभिमतध्यानाद् નો પણ સમાવેશ કરે છે આ એક અભ્યાસની શ્રેણી ગ્રથકારે ગ્રહણ કરી છે અને તદ્વિષયક વિધાનમાં આગળ વધવા માટે ધ્યાનસિદ્ધિના અવલબન રૂપ આસનસિદ્ધિ વિષે પહેલા કહે છે]

आसनानि । १९२ ॥

पर्यङ्कोत्कटिकाब्जवज्रलकुटाङ्गोत्सर्गवीरासन—
गोदोहासनभद्रकासनमिति ध्यानासनान्यूचिरे ॥

यद्यज्ञाति सुखासन स्थिरतया तस्यैव तेष्वादरो ।
हेय कष्टदमाशन प्रथमतो ध्यानाचलारोहणे ॥

આસનના પ્રકાર

ભાવાર્થ—પર્યંકાસન, ઉત્કટિકાસન, અમ્બુજ-કમલાસન, વજ્રાસન સુખાસન, કાયોત્સર્ગાસન, વીરાસન, ગોદોહાસન અને ભદ્રાસન એ નવ ધ્યાનના આસન કહ્યા છે તથાપિ પ્રારંભમાં ધ્યાનરૂપ પર્વત ઉપર ચઢવા માટે એમાનું જે આસન સુખરૂપ ભાસે અને જે આસને વધારે સ્થિર રહી શકાય તેનો પ્રથમ આદર કરવો અને કષ્ટ આપનાર આસનનો ત્યાગ કરવો (૧૯૨)

વિવેચન—ચિત્તની દોષરહિત કિંવા સમસ્થિતિની સાધના તે ધ્યાનનું પ્રથમ પાદ કિંવા પગથું છે, એટલે ધ્યાનને માર્ગે વળવાથી તે દોષો દૂર થવાની સાથે સાથે ધ્યાનસિદ્ધિ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે આ કારણથી ધ્યાનની પૂર્વ પીઠિકામા ચિત્તના દોષો દર્શાવવામા આવ્યા છે, પરન્તુ ધ્યાનની પ્રક્રિયાથી ઇતર એવો ચિત્તદોષોના દૂરીકરણનો વિધિ દર્શાવવામા આવ્યો નથી

ધ્યાનની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ કરતા સૌથી પહેલા આસનસિદ્ધિ કરવી જોઇએ યોગના ૮૪ આસનો છે અને યોગના ગ્રંથોમા તે બધા આસનોનો વિધિ દર્શાવવામા આવ્યો છે પરન્તુ એ બધા આસનો ધ્યાનસિદ્ધિ માટે આવશ્યક નથી, કારણ કે તેમાના ઘણાખરા આસનોનો હેતુ તો વાયુ ઉપર જય મેળવવા પૂરતો કિંવા દેહ અને તેની શિરાઓના આરોગ્ય પૂરતો જ હોય છે આ કારણથી ગ્રંથકારે ધ્યાનને અર્થે हेय कष्टदमासन અર્થાત્-કષ્ટપ્રદ આસનનો ત્યાગ કરવાનું અને સુખાસનનો જ આદર કરવાનું કહેલુ છે કષ્ટપ્રદ કરનારૂ આસન-કષ્ટ આસન ધ્યાનસિદ્ધિમા વિઘ્નરૂપ થઈ પડતું હોવાથી તે પ્રકારના આસનોને નિરુપયોગી લેખી અત્ર પર્યંકાસન, ઉત્કટિકાસન કમલાસન, વજ્રાસન સુખાસન, કાયોત્સર્ગાસન વીરાસન, ગોદોહાસન અને ભદ્રાસન એ નવ આસનોને ધ્યાન માટે ઉપયોગી લેખ્યા છે એ

રજોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરભ, અશાન્તિ અને સ્પૃહા ઉત્પન્ન થાય છે ચિત્તમા તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે જ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ ઉપજે છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ચિત્તમા સત્ત્વગુણ પ્રધાન હોવા છતા જ્યારે તેમા રજસ્ અને તમસ્ વિશેષ વ્યાપે છે અને સત્ત્વને ગૌણ બનાવી પોતે પ્રધાન બને છે, ત્યારે તેની ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત તથા મૂઢ દશા થાય છે, અને ઉપર જણાવેલા આઠ દોષો પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે ચિત્ત ત્રણે ગુણોનુ બનેલુ હોવા છતા એ ગુણોમા પ્રધાન કે ગૌણ બનવાનો ધર્મ રહેલો છે જ્યારે ચિત્તની સ્થિતિ એવી થાય કે તેમા સત્ત્વગુણ જ પ્રધાન બને અને રજસ્ તમસ્નુ તિરોધાન થાય ત્યારે જ ઉપર જણાવેલા દોષો સ્વભાવની સાથે જન્મેલા હોવા છતા તિરોધાન પામે અને ચિત્તક્ષેત્ર ધ્યાનરૂપી યોગપ્રક્રિયાને માટે વિશુદ્ધ બની રહે ચિત્તની એવી નિર્દોષ અવસ્થા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે તે સત્ત્વપ્રધાન અને અર્થાત્ એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ બને પતજલિએ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध એવુ જે એક મહત્ત્વનુ સૂત્ર કહ્યુ છે તે નિરોધ આવી દોષરહિત કિવા એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તાવસ્થામા જ શક્ય છે (૧૯૦–૧૯૧)

[ચિત્તની દોષરહિત કિવા સમસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુ કરવુ? પતજલિ તે દોષો દૂર કરવાને–तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास –એમ એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવાનુ કહે છે એ એક તત્ત્વ કયુ? તે જૂદા જૂદા તત્ત્વો સૂચવે છે, અને તેમાં वीतरागविषय चित्तम् તથા यथाभिमतध्यानाद् નો પણ સમાવેશ કરે છે આ એક અભ્યાસની શ્રેણી આ પ્રકારે ગ્રહણ કરી છે અને તદ્વિષયક વિધાનમા આગળ વધવા માટે ધ્યાનસિદ્ધિના અવલબન રૂપ આસનસિદ્ધિ વિષે પહેલા કહે છે]

आसनानि । ११२॥

पर्यङ्कोत्कटिकाब्जवज्रलकुटाङ्कोत्सर्गवीरासन–

પગના અગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવા તેને વજ્રાસન કહે છે હઠયોગમા સિદ્ધાસનને વજ્રાસન કહેવામા આવે છે

લકુટાસન—આ આસન યોગશાસ્ત્રના ગ્રથોમા પરિચિત નથી, પણ જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમા પરિચિત છે જેવી રીતે ગરેડાની CPગ ભાગની ગૂણ લાવવામા આવે છે તેવી રીતે મસ્તકનુ શિખાસ્થાન અને પગ એ બેને આધારે દેહની ગોળ કમાન વાળીને સ્થિર થવુ તે લકુટાસન અથવા લગુડાસન કહેવાય છે (હેમચદ્રાચાર્ય તેના સુખાસનોમા લકુટાસનની ગણતી ન કરતા દડાસનની ગણતી કરે છે બેસીને આંગળીઓ, ગુલ્ફ—પાની અને સાથળ એ બધે જમીનને અડકે એવી રીતે પગ લાબા કરવા તેને દડાસન કહે છે 'જ્ઞાનાર્ણવ' મા દડાસનનુ નામ નથી)

કાયોત્સર્ગાસન—બન્ને ભુજાઓને નીચી લટકતી રાખી ઊભા અથવા બેઠા કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવુ તેને કાયોત્સર્ગાસન કહે છે

વીરાસન—સિહાસન ઉપર બેઠેલા અને પગ નીચા મૂકેલા હોય, ત્યારે પાછળથી આસન કાઢી લીધા પછી તે માણસ જેવી રીતે રહી શકે તેવી રીતે રહેવુ તેને વીરાસન કહે છે આ વીરાસન કાયક્લેશ તપના સબધમા વપરાય છે સુખાસન તરીકે વીરાસન એવુ જાણવુ કે—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને ડાબા સાથળપર જમણો પગ, એ પ્રકારે જે બેસવુ તે વીરાસન છે

ગોદોહિકાસન—પગના અગ્ર તથા આગળીઓના આધાર પર પગનો મૂળ ઊભો રાખી બેઉ પાનીઓ ઉપર ભીંતની આવે એવી રીતે રહેને દેહની બેઉ સાથળપર બેઉ હાથની કોણીઓને ટેકવીને બેસવુ તે ગોદોહિકાસન છે સક્ષેપમા કહીએ તો ગાયને દોહવા માટે જેવી રીતે બેસવુ પડે તેવી રીતે ધ્યાન ધરવા માટે બેસવુ તે ગોદોહિકાસન જાણવુ

અબ્જાસન—સીવનીના ડાબા ભાગમા ડાબા પગની એડી પગને ઉલટાવીને રાખવી અને સીવનીના જમણા ભાગમા જમણા પગની એડી

નવ આસનોમાનુ પણ જે કોઈ આસન મુમુક્ષુને સુખાસનરૂપ લાગે તે જ આસન તેને ઉપયોગી સમજવુ પર તુ ધ્યાનમાં આસનનો હેતુ દેહ તથા મનની ચચળતા, આળસ, આદિ રજો અને તમોગુણનો નાશ કરવાનો છે आसनन रजो हन्ति ॥ એટલે સુખાસન કરવાનો હેતુ કષ્ટપ્રદ આસનનો ત્યાગ કરવાનો છે પરતુ ધ્યાન ધરતા આળસ કે તદ્રા આવવા લાગે એવુ સુખાસન આદરવાનો નથી પ્રસ્તુત નવ આસનો એવા પ્રકારના છે કે જેથી રજોગુણ હરે અને દેહને કષ્ટકારક થાય નહિ એ બધા આસનો સિદ્ધ કરવાનો વિધિ નીચે મુજબ છે

પર્યંકાસન—બેઉ જઘાના નીચલા ભાગો પગના ઉપર મૂકવે છતે અને જમણો તથા ડાબો હાથ બન્ને નાભિ પાસે ઉચા ઉત્તર-દક્ષિણ (આગ) રાખવાથી પર્યંકાસન થાય છે મહાવીર દેવને નિર્વાણ અવસરે આ આસન હતું જાનુ અને હાથને પ્રસારીને સૂવુ તેને પતજલિ પર્યંકાસન કહે છે

ઉત્કટિકાસન—કેડની નીચેના નિતબોને પગની પાનીની સાથે નીચે જમીન ઉપર અડકાડવા તે ઉત્કટિકાસન કહેવાય છે આ આસનમા મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયુ હતુ લૌકિક ભાષામા જેને ઉભડક બેસવુ કહેવામા આવે છે તે આ જ આસન

પદ્માસન-કમલાસન—જમણા પગને ડાબા સાથળપર મધ્ય ભાગમા રાખવો અને ડાબા પગને જમણા સાથળપર મધ્ય ભાગમા રાખવો તથા બન્ને પાનીપર પ્રથમ ડાબો હાથ ચત્તો રાખી તે ઉપર જમણો હાથ ચત્તો રાખવો, દાઢીને હૃદય સમીપે ચાર આગળ દૂર રાખવી અને જીભને ઉપરના દાતના મૂળના મધ્ય ભાગમા સ્થાપી નાસિકાની અણી ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી (યોગશાસ્ત્રમા આ આસનને ચિત્ત, પ્રાણ તથા ઇંદ્રિયોની સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરનારૂં કહ્યુ છે)

વજ્રાસન—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને જમણો પગ ડાબા સાથળપર સ્થાપી પછી વજ્રની આકૃતિ માફક પાછળ બેઉ હાથ રાખી તે હાથ વડે બેઉ પગના અગૂઠા પકડવા—અર્થાત્ પીઠ પાછળ હાથ કરી ડાબા

પગના અગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવા તેને વજ્રાસન કહે છે હઠયોગમા સિદ્ધાસનને વજ્રાસન કહેવામા આવે છે

લકુટાસન—આ આસન યોગશાસ્ત્રના ગ્રથોમા પરિચિત નથી, પણ જૈન શાસ્ત્રગ્રથોમા પરિચિત છે જેવી રીતે ગધેડાની ઉપર ભારની ગૂણ લાધવામા આવે છે તેવી રીતે મસ્તકનુ શિખાસ્થાન અને પગ એ બેને આધારે દેહની ગોળ કમાન વાળીને સ્થિર થવુ તે લકુટાસન અથવા લગુડાસન કહેવાય છે (હેમચદ્રાચાર્ય તેના સુખાસનોમા લકુટાસનની ગણના ન કરતા દડાસનની ગણના કરે છે બેસીને આગળીઓ, ગુલ્ફ—પાની અને સાથળ એ ત્રણે જમીનને અડે એવી રીતે પગ લાબા કરવા તેને દડાસન કહે છે 'જ્ઞાનાર્ણવ' મા દડાસનનુ નામ નથી)

કાયોત્સર્ગાસન—બન્ને ભુજાઓને નીચી લટકતી રાખી ઊભા અથવા બેસી કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવુ તેને કાયોત્સર્ગાસન કહે છે

વીરાસન—સિહાસન ઉપર બેઠેલા અને પગ નીચા મૂકેલા હોય, ત્યારે પાછળથી આસન કાઢી લીધા પછી તે માણસ જેવી રીતે રહી શકે તેવી રીતે રહેવુ તેને વીરાસન કહે છે આ વીરાસન કાયક્લેશ તપના સબધમા વપરાય છે સુખાસન તરીકે વીરાસન એવુ જાણવુ કે—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને ડાબા સાથળપર જમણો પગ, એ પ્રમાણે જે બેસવુ તે વીરાસન છે

ગોદોહિકાસન—પગના અગૂઠા તથા આગળીઓના આધાર પર પગનો પૃષ્ઠ ભાગ ઊભો રાખી બેઉ પાનીઓ ઉપર સીવની આવે એવી રીતે દેહને ટેકવી બેઉ સાથળપર બેઉ હાથની કોણીઓને ટેકવીને બેસવુ તે ગોદોહિકાસન છે સક્ષેપમા કહીએ તો ગાયને દોહવા માટે જેવી રીતે બેસવુ પડે તેવી રીતે ધ્યાન ધરવા માટે બેસવુ તે ગોદોહિકાસન જાણવુ

ભદ્રાસન—સીવનીના ડાબા ભાગમા ડાબા પગની એડી ધરીને ઉદ દાબીને સીવનીના જમણા ભાગમા જ

નવ આસનોમાનુ પણ જે કોઈ આસન મુમુક્ષુને સુખાસનરૂપ લાગે તે જ આસન તેને ઉપયોગી સમજવુ પરંતુ ધ્યાનમા આસનનો હેતુ દેહ તથા મનની ચચળતા, આળસ, આદિ જીતે અને તમોગુણનો નાશ કરવાનો છે આસનન રજો હન્તિ ॥ એટલે સુખાસન કરવાનો હેતુ કષ્ટપ્રદ આસનનો ત્યાગ કરવાનો છે, પરંતુ ધ્યાન ધરતા આળસકે તદ્રા આવવા લાગે એવુ સુખાસન આદરવાનો નથી પ્રસ્તુત નવઆસનો એવા પ્રકારના છે કે જેથી રજોગુણ હઠે અને દેહને કષ્ટકારક થાય નહિ એ બધા આસનો સિદ્ધ કરવાનો વિધિ નીચે મુજબ છે

પર્યંકાસન—બેઉ જઘાના નીચલા ભાગો પગના ઉપર મૂકવે છતે અને જમણો તથા ડાબો હાથ બન્ને નાભિ પાસે ઉચા ઉત્તર-દક્ષિણ (આડા) રાખવાથી પર્યંકાસન થાય છે મહાવીરજીને નિર્વાણ અવસરે આ આસન હતુ જાનુ અને હાથને પ્રસારીને સૂવુ તેને પતજલિ પર્યંકાસન કહે છે

ઉત્કટિકાસન—કેડની નીચેના નિતબોને પગની પાનીની સાથે નીચે જમીન ઉપર અડકાડવા તે ઉત્કટિકાસન કહેવાય છે આ આસનમા મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયુ હતું લૌકિક ભાષામા જેને ઉભડક બેસવુ કહેવામા આવે છે તે આ જ આસન

પદ્માસન—કમલાસન—જમણા પગને ડાબા સાથળપર મધ્ય ભાગમાં રાખવો અને ડાબા પગને જમણા સાથળપર મધ્ય ભાગમા રાખવો તથા બન્ને પાનીપર પ્રથમ ડાબો હાથ ચત્તો રાખી તેઉપર જમણો હાથ ચત્તો રાખવો, દાઢીને હૃદય સમીપે ચાર આગળ દૂર રાખવી અને જીભને ઉપરના દાતના મૂળના મધ્ય ભાગમા સ્થાપી નાસિકાની અણી ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી (યોગશાસ્ત્રમા આ આસનને ચિત્ત, પ્રાણ તથા ઇંદ્રિયોની સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરનારૂં કહ્યુ છે)

વજ્રાસન—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને જમણો પગ ડાબા સાથળપર સ્થાપી પછી વજ્રની આકૃતિ માફક પાછળ બેઉ હાથ રાખી તે હાથ વડે બેઉ પગના અગૂઠા પકડવા—અર્થાત્ પીઠ પાછળ હાથ કરી ડાબા

પગના અગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવા તેને વજ્રાસન કહે છે હઠયોગમા સિદ્ધાસનને વજ્રાસન કહેવામા આવે છે

વકુટાસન—આ આસન યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા પરિચિત નથી, પણ જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમા પરિચિત છે જેવી રીતે ગધેડાની ઉપર ભારની ગૂણ લાદવામા આવે છે તેવી રીતે મસ્તકનુ શિખાસ્થાન અને પગ એ બેને આધારે દેહની ગોળ કમાન વાળીને સ્થિર થવુ તે વકુટાસન અથવા લકુ-ટાસન કહેવાય છે (હેમચંદ્રાચાર્ય ના સુખાસનોમા લકુટાસનની ગણતી ન કરતા દંડાસનની ગણતરી કરે છે જેમાં આંગળીઓ, ગુલ્ફ, પાની અને સાથળ એ બધું જમીનને અડકે એવી રીતે પગ લાંબા કરવા તેને દંડાસન કહે છે 'જ્ઞાનાર્ણવ' મા દંડાસનનુ નામ નથી)

કાયોત્સર્ગાસન—બન્ને ભુજાઓને નીચી લટકતી રાખી ઊભા અથવા બેઠા કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવુ તેને કાયોત્સર્ગાસન કહે છે

વીરાસન—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને પગ નીચા મૂકેલા હોય, ત્યારે પાછળથી આસન કાઢી લીધા પછી તે માણસ જેવી રીતે રહી શકે તેવી રીતે રહેવુ તેને વીરાસન કહે છે આ વીરાસન કાયક્લેશ તપના સબંધમા વપરાય છે સુખાસન તરીકે વીરાસન એવુ જાણવુ કે—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને ડાબા સાથળપર જમણો પગ, એ પ્રમાણે જે બેસવુ તે વીરાસન છે

ગોદોહિકાસન—પગના અગ્રભાગ તથા આંગળીઓના આધાર પર પગની એડી ઊંચી રાખી બેઉ પાનીઓ ઉપર ટકેલી આવે એવી રીતે દેહને રાખી બેઉ સાથળપર બેઉ હાથની કોણીઓને ટેકવીને બેસવુ તે ગોદોહિ-કાસન છે સક્ષેપમા કહીએ તો ગાયને દોહવા માટે જેવી રીતે બેસવુ પડે તેવી રીતે ધ્યાન ધરવા માટે બેસવુ તે ગોદોહિકાસન જાણવુ

ભદ્રાસન—સીવનીના ડાબા ભાગમા ડાબા પગની એડી પગને ઉલટાવીને રાખવી અને સીવનીના જમણા ભાગમા જમણા પગની એડી

પગને ઉલટાવીને રાખવી બન્ને પાદતળોનો સપુટ એ રીતે થઈ ગયા પછી તે ઉપર બેમી બેઉ હાથના આગળા આપસમાં ભરાવી ત્યા પગ ઉપર રાખવા તે ભદ્રાસન કહેવાય છે કઠીન આમનો વડે શરીરનો શ્રમ થયો હોય તો તે શ્રમને આ આમન દૂર કરે છે ('જ્ઞાનાર્ણવ' મા 'ભદ્રાસન ને સ્થાને ' સુખાસન ' નામ આપ્યુ છે)

આમાનું કોઈ પણ આસન દીર્ઘ સમયસુધી સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે, અને તેટલા માટે ગ્રથકારે સ્થિરતયા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે આસનમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન રૂડી રીતે સધાતું નથી યોગપ્રદીપિકામા કહ્યુ છે કે-कुर्यात्तदासन स्थैर्यमारोग्यं चागलाघवम् । અર્થાત્-સ્થિરતા, આરોગ્ય અને અગલાઘવ સધાય તેવુ જ આસન આદરવુ પતજલિ પણ स्थिरसुखासनम् સૂત્રવડે આસનની સ્થિરતાનો બોધ કરે છે (૧૮૨)

[આસનસિદ્ધિ કર્યા પછી પ્રાણાયામની દિશાનો બોધ કરવાના હેતુપૂર્વક ગ્રથકાર પ્રાણ અને મનનો સબધ સમજાવે છે]

प्राणमनसो सम्बन्ध । १९३ ॥

यावत्प्राणगतिर्भवेन्न नियता तावत्स्थिर नो मना ।
मिश्रत्वादुभयोर्मन पवनयो क्षीराम्बुवत्सर्वथा ॥
छेदे प्राणगतेर्मनोगतिरपि छिन्नैव तस्या पुन-
र्विच्छेदे विषये सहेन्द्रियगतिर्नष्टैव सिद्धिस्तत ॥

પ્રાણ અને મનનો સબધ

ભાવાર્થ—જ્યાસુધી પ્રાણની ગતિ નિયત્રિત થતી નથી, ત્યાસુધી મન સ્થિર થતુ નથી કેમકે દૂધ અને પાણીની પેઠે મન તથા પ્રાણ પણ સર્વથા ઓતપ્રોત થઈ ગએલ છે જો પ્રાણની ગતિનો છેદ થાય તો ગતિ છેદાયેલી જ સમજવી અને મનની ગતિનો છેદ થયો તો

વિષયોની સાથે ઇંદ્રિયોની ગતિ પણ અટકી ગએલી સમજવી, અને વિષય પ્રત્યે ઇંદ્રિયગતિ અટકી એટલે ધ્યાનની સિદ્ધિ થઇ (૧૯૩)

વિવેચન—પ્રાણ શબ્દ વડે અત્ર 'વાયુ' નું બોધન થાય છે જ્યાં-સુધી દેહમાં વાયુ ફરે છે ત્યાંસુધી જ જીવન છે અને એ વાયુ દેહમાંથી કાયમને માટે ચાલ્યો જાય છે એટલે દેહનું મરણ થાય છે એ પ્રમાણે વાયુની ગતિ સાથે આ સ્થૂળ દેહની જીવન્ત સ્થિતિનો સબંધ રહેલો છે એ પ્રાણની અર્થાત્ વાયુની ગતિને જો નિયત-નિયત્રિત કરવામા આવે તો મન પણ નિયત્રિત થાય છે મન અને પ્રાણ એ દૂધ અને પાણીની પેઠે ઓતપ્રોત મળી ગએલા છે હેમચંદ્રાચાર્ય મન અને પ્રાણને ક્ષીરનીરવત્ કહે છે એટલે પ્રાણને નિયત કરતા મન પણ નિયત થાય છે અને પ્રાણને અનિયત રાખતા મન ચચળ બને છે હઠયોગ-પ્રદીપિકામા કહ્યુ છે કે—

चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं भवेत् ।
योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् ॥

અર્થાત્—પ્રાણવાયુ ચલાયમાન હોય છે ત્યારે ચિત્ત પણ ચલાયમાન હોય છે અને પ્રાણવાયુ નિશ્ચલ હોય છે ત્યારે ચિત્ત પણ નિશ્ચલ હોય છે પ્રાણવાયુ અને ચિત્ત એ બેઉ નિશ્ચલ હોય છે ત્યારે યોગી નિશ્ચલતાને પામે છે માટે વાયુનો નિરોધ કરવો જોઇએ

પ્રાણવાયુની સ્થિરતા ઉપર મનની પણ સ્થિરતાનો આધાર હોવાથી જો પ્રાણવાયુની ગતિનો છેદ કરવામા આવે તો મનની ગતિનો પણ છેદ થાય એટલે કે તે સ્થિર-નિશ્ચલ થાય મન નિશ્ચલ થવાથી કિંવા મનની ગતિનો છેદ થવાથી મનની આજ્ઞાને અનુસરનારી ઇંદ્રિયોની ગતિનો પણ છેદ થાય છે અર્થાત્ ઇંદ્રિયો પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતી નથી ઇંદ્રિયો સ્વ સ્વ વિષયની રાગી હોવાથી તેઓ હમેશા વિષય-કષાયમા ગતિમાન હોય છે, પરન્તુ તેમની ગતિનો છેદ થતા તેમના વિષય-કષાય-પ્રવૃત્તિરૂપી વ્યા[illegible] થાય છે અને એમ થતા ધ્યાનની સિદ્ધિ આપોઆપ

થાય છે આટલા કારણોથી પ્રાણવાયુની ગતિનો છેદ કરવો જોઇએ અર્થાત્ નિરોધ કરવો જોઇએ (૧૯૩)

[પ્રાણની ગતિનો છેદ કરવો-નિરોધ કરવો એટલે પ્રાણાયામ એ પ્રાણાયામ કેવી રીતે સિદ્ધ કરવો તે વિષે ગ્રંથકાર નીચેના બે શ્લોકમા કહે છે]

प्राणायाम । रेचकपूरककुम्भकाः । १९४ । १९५ ॥

प्राणायाम उपाय एक उदितो ध्यानस्य ससिद्धये ।
श्वासोच्छ्वासगतिच्छिदात्मकतया ख्यातः पुन स त्रिधा॥
वायु कोष्ठगतोऽतिमन्दगतितो नि सार्यते यद्‌बहि ।
सोऽय रेचकनामको निगदितो भेदस्तदीयोऽग्रिम ॥
घ्राणाद्‌द्वादशकाङ्गुलस्थपवन त्वाकृष्य यत्पूर्यते ।
कोष्ठे पूरकनामक स मुनिभिर्भेदो द्वितीयो मत ॥
नाभादेर स पूर्यमाणपवनो यत्नेन यद्रुध्यते ।
सोऽय कुम्भकनामक सुविदितो भेदस्तृतीय पुन ॥

પ્રાણાયામ રેચક, પૂરક તથા કુભક

ભાવાર્થ—મનને સ્થિર કરવા ધ્યાનની સિદ્ધિ મેળવવા માટે પ્રાણાયામ એક ઉપાય દર્શાવ્યો છે શ્વાસોચ્છ્‌વાસની ગતિનો નિરોધ કરવા રૂપ પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે તેમા કોઠામા રહેલ વાયુ અતિમદ ગતિથી ધીમેધીમે બહાર કાઢવામા આવે તે રેચક નામનો પ્રાણાયામનો પહેલો ભેદ શાસ્ત્રકારોએ કહેલો છે (૧૯૪) નાસિકાથી બાર આગળ દૂર રહેલ બહારના પવનને ખેંચીને તે કોઠામા પૂરવામા આવે તે પૂરક નામે પ્રાણાયામનો બીજો ભેદ જાણવો કોઠામા પૂરાએલ પવન યત્નવડે નાભિમા રોકી રાખવો તે કુભક નામે પ્રાણાયામનો ત્રીજો ભેદ સમજવો (૧૯૫)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમા જે પ્રાણની ગતિના છેદની આવશ્યકતા વ્યક્ત કરી છે તેનો ભાવાત્મક અર્થ એ છે કે પ્રાણવાયુની ગતિનો નિરોધ કરવો, કે જેનુ નામ પ્રાણાયામ છે હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યોગશાસ્ત્રમા કહે છે કે—प्राणायामो गतिच्छेदः श्वासप्रश्वासयोर्मतः ॥ પતજલિ પણ પ્રાણાયામની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम ॥ અર્થાત્ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ કરવો—નિરોધ કરવો—તેની ગતિને રોકવી તેને પ્રાણાયામ કહે છે આ નિરોધના ત્રણ વિભાગ છે रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः इति स त्रिधा ॥ રેચક, પૂરક અને કુભક કરવા બહારનો વાયુ નસકોરા વાટે અદર જાય તેને શ્વાસ કહે છે અને અદરનો અશુદ્ધ વાયુ નસકોરા વાટે બહાર નીકળે તેને પ્રશ્વાસ કહે છે શ્વાસ વખતે બહારનો વાયુ નાકમા થઇને ગળાના પાછળના ભાગમાથી કઠમા થઇ ફેફસામા જાય છે કઠમા જે શ્વાસ નળી છે તે કરોડની ગરદનના પાચમા મણકાથી પીઠના બીજા મણકા સુધી જઇ તેના બે વિભાગ થાય છે તે દરેક ભાગ એક એક ફેફસામા જાય છે આ દરેક મોટા ભાગના વિભાગો થઇ ફેફસામા ચારે બાજુએ ફેલાય છે તેના પણ અનેક વિભાગો થતા તેઓ ઘણા સૂક્ષ્મ થાય છે અને તેઓના છેડાના વિભાગોની બાજુએ તેમજ છેડાઓ ઉપર ઝીણી સૂક્ષ્મ પરપોટીઓ હોય છે એ પારદર્શક હોઇ ફેફસાની ઉપર તથા અદર રહેલી છે એ પરપોટીઓ ઉપર લોહીની કેશવાહિનીઓની જાળ પથરાએલી છે અને તેમા શરીરના બગડેલુ લોહી ફરે છે શ્વાસ લીધા પછી બહારની હવા આ પરપોટીઓમા ભરાઇ રહે છે તે હવા બગડેલા લોહી સાથે મળી જઇ અશુદ્ધ લોહીને શુદ્ધ કરે છે આ રીતે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસથી શરીરમા અનેક ફેરફાર થાય છે પરતુ નાક વાટે શ્વાસ પ્રશ્વાસ ન કરતા જો અજાણથી હવા ગળવામા આવે તો તે હોજરી અને આતરડામાથી પસાર થાય છે અને મળદ્વાર વાટે નીકળી જાય છે જ્યારે હોજરી અને આતરડામા ખોરાક હોતો નથી ત્યારે થોડી ઘણી હવા ભરાઇ રહે છે તે મુખથી આવતા ઓડકાર કે મળદ્વારના વાયુસચારથી બહાર નીકળી જાય છે આ રીતે ... કરવામા આવેલુ પ્રાણવાયુનુ પાન રહને ...

એમ સમજાય છે અને તેથી પ્રાણાયામ નાસિકા દ્વારા જ કરવો જોઈએ પ્રાણાયામનું પ્રથમ અંગ જે રેચક છે તે ફેફસામાંથી વાયુનું રેચન નાસિકા દ્વારા કરવાની ક્રિયા છે પરન્તુ આ રેચન કાર્યમાં નિઃશ્વાસ વડે નહિ કરતાં શનૈર્મન્દગતિ એટલે અત્યંત ધીરે ધીરે કરવું જોઈએ વેગથી રેચક કરવાથી બળની હાનિ થાય છે એટલે મંદ ગતિથી રેચન કરવાનું કહ્યું છે હઠયોગપ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે रेचयेच्च ततोऽन्यन शनैरेव न वेगत—બીજી નાડીથી પ્રાણને હળવે હળવે છોડવો—વેગથી નહિ રેચક-પૂરકનો હેતુ એવો નથી કે भस्त्रावल्लोहकारस्य रेचपूरौ स संभ्रमौ—લોહારની ધમણની પેઠે રેચક-પૂરક સંભ્રમથી કર્યા કરવા! જ્યારે મંદ ગતિથી વાયુનું વિસર્જન કરવામાં આવે ત્યારે જ તે રેચક બને છે અને પ્રાણાયામનું અંગ બને છે પ્રાણાયામનું બીજું અંગ પૂરક છે નાસિકાથી બાર આંગળને અંતરે આવેલા વાયુને આકર્ષીને તેને કોઠામાં એટલે ફેફસામાંથી માંડીને નાભિના પ્રદેશ સુધીમાં જે પૂરવામાં આવે તેને પૂરક કહેવામાં આવે છે આ પૂરકવિધિ પણ મંદ ગતિથી જ કરવાનો છે प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनै । અર્થાત્-સૂર્ય નાડીદ્વારા પ્રાણને આકર્ષીને ધીરે ધીરે ઉદરે ભરવું એમ યોગગ્રંથોમાં વિધાન કરેલું છે આ પ્રમાણે કોઠામાં પૂરેલા પ્રાણવાયુનો રોધ કરી રાખવો નવો વાયુ ખેંચવો નહિ અને પૂરેલો વાયુ છોડવો નહિ તેને કુંભક કહેવામાં આવે છે આ કુંભકથી પ્રાણની ગતિનો છેદ થાય છે કુંભકના આઠ ભેદ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા છે અને અત્ર તેનું પ્રયોજન નથી, પરન્તુ કુંભક કરવાની શક્તિ જેટલી કેળવાય છે તેના પ્રમાણમાં પ્રાણાયામની ક્રિયા વિશેષ ફળવતી નીવડે છે રેચક અને પૂરક કરવાના સંબંધમાં યોગીઓ એક વિશેષ સૂચન એ કરે છે કે જમણા નાસાપુટથી વાયુને આકર્ષીને ડાબા નાસાપુટથી છોડવો અને પુનઃ ડાબા નાસાપુટથી આકર્ષીને જમણા નાસાપુટથી છોડવો એ પ્રકારનો પ્રાણાયામ વિશેષ હિતકારી છે અને એ પ્રમાણે એક નાસાપુટથી વાયુને આકર્ષવા-છોડવા માટે બીજા નાસાપુટને દાબી રાખવા માટે આંગળીનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત નથી આ પ્રાણા-

યામને અનુલોમ વિલોમ પ્રાણાયામ કહે છે અત્ર ગ્રંથકારે પ્રારંભમાં રેચક, પછી પૂરક અને છેવટે કુંભક કરવાનું કહેલું છે આ પ્રાણાયામનો એક ક્રમ છે અને તે તાંત્રિક ક્રમ છે પતંજલિ એ ક્રમ સૂચવે છે બીજો ક્રમ પ્રથમ પૂરક પછી કુંભક અને છેવટે રેચક કરવાનો છે જેને વૈદિક ક્રમ કહેવામાં આવે છે એ ક્રમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સૂચવે છે પરન્તુ આ બેઉ ક્રમ પ્રાણવાયુની ગતિના છેદ માટે અને ચિત્તની નિર્મળતા સાધવા માટે એક સરખા ઉપયોગી છે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કેટલે સુધી આગળ વધારવો ઇષ્ટ છે તે સંબંધે કહ્યું છે કે—

प्रातर्मध्यदिने सायमर्धरात्रौ च कुम्भकान्।
शनैरशीति पर्यन्त चतुर्वार समभ्यसेत् ॥

અર્થાત્—પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ને, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રે એ ચારે કાળમાં હળવે હળવે એંશી સુધી ચાર વાર પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો (આ અભ્યાસ કરનારે અસજ્ઝાયના સમયનો ખાસ કરીને પૂરતો વિવેક આદરવો આવશ્યક છે) એ પ્રમાણે પ્રાણાયામના વિધિનું મુખ્ય તત્ત્વ રહેલું છે (૧૮૪-૧૯૫)

[આ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવાથી કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વિષે ગ્રંથકાર નિમ્ન શ્લોકમાં કહે છે]

प्राणायामफलम् । १९६॥

प्राणाऽपानसमानकप्रभृतय पञ्चाऽनिला देहगा-
स्तत्स्थानादिकबोधनेन मुनिना कार्यं शुभस्तज्जय ॥
स्यात्प्राणादिजये शरीरमखिल नीरोगमभ्यासतो ।
हृत्पद्म विकसेच्च सत्वरमल साध्या भवेद्धारणा ॥

પ્રાણાયામનું ફળ.

ભ[illegible] અપાન સમાન, ઉદાન અને વ્યાન

વાયુ દેહમા હોય છે તે દરેકના સ્થાન અને સ્વરૂપને જાણીને જિજ્ઞાસુએ તે વાયુ ઉપર ઉન મેળવવી પ્રાણાદિ વાયુ દ્વાર ના રોગોનુ નિવારણ થઇ શકે છે, એટલે શરીર નિરોગી થવાથી અભ્યાસ સારી રીતે થઈ શકે છે તેથી ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે અને ધ્યાનમા અગાઅર રીતે સાધ્ય થાય છે (૨૯૬)

વિવેચન—શરીરના પ્રાણાદિ નામે પચ પ્રકારના વાયુ મુખ્ય તો પ્રાણ અને અપાન એ બે જ વાયુ છે પરંતુ સ્થાને ક્રિયાભેદથી તેના પાચ પ્રકારો ગણેલા છે શ્વાસદ્વારા બહારથી હૃદયપ્રદેશમા જાય છે તે અને પ્રાણની નાડીની ... કરીને સુધા-તૃષા કરી તે તેની ક્રિયા છે ગુદા અને તેની આસપાસ ભાગમા રહેનાર વાયુ તે અપાન મળમૂત્રને નીચે લઇ જવા ... વિસર્જન કરવુ તે તેનુ કાર્ય છે સમાન વાયુ નાભિમ-ડળમા ખાવા-પીવાના રસોને સારી રીતે પચાવી શરીરને પુષ્ટ કરી ... તે તે નાડીઓમા વહેચી દે છે ઉદાન વાયુનું સ્થાન કંઠ છે તે એની ક્રિયા છે શરીરને નમાવવુ, ઉચુ કરવુ, ... તે તેનુ કાર્ય છે વ્યાન વાયુ આખા શરીરમા વ્યાપી રહેલો છે અપાનને ધારણ કરવામા મદદ કરે છે પ્રાણ-અપાનનો કુભક ... કાયો આ વાયુથી થાય છે આખા શરીરમા રુધિરનો સચાર ... તથા પરિસ્પંદનો સહાયભૂત એ વાયુ છે આ પ્રાણાદિ વા... સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને મુનિએ તેનો જય કરવો આવશ્યક છે ... ઉપર જય મેળવવાથી શરીર નીરોગી થાય છે અને ધ્યાનાદિના હૃદયરૂપી કમળ—અનાહત ચક્ર વિકાસ પામતા ધારણા સિ... જ્યાસુધી પ્રાણાયામથી શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ નિયત્રિત થતી ... ત્યાંસુધી શરીરની નાડીઓ મળથી વ્યાપ્ત રહે છે અને જ્યાં ... તેમા નિયમિત ગતિ કરી શકતા નથી મળાકુળાસુ નાડીષુ મારુતા —અર્થાત્ મળથી આકુલિત થએલી નાડીઓમા પવન મધ્યચાર...

शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् ।
तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः ॥

જ્યારે મળાકુળ આખું નાડીચક્ર શુદ્ધિ પામે છે, ત્યારે જ પ્રાણના સંગ્રહણમાં યોગી શક્તિમાન થાય છે

विधिवत्प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते ।
सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥

વિધિપૂર્વક કરેલા પ્રાણાયામોથી નાડીચક્ર વિશુદ્ધ થતાં પ્રાણવાયુ સુષુમ્ણા નાડીના મુખનું ભેદન કરીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે

मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते ।
यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥

જ્યારે સુષુમ્ણાની મધ્યમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર થાય છે ત્યારે મનની સ્થિરતા થાય છે અને એ રીતે જે મનનું સ્થિર થવું તે જ મનોન્મની અવસ્થા છે

સુષુમ્ણા નાડીના મુખમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર થતાં જ નાભિપ્રદેશમાં રહેલી કુંડલિની જાગ્રત થાય છે મનુષ્યના શરીરમાં મસ્તિષ્કથી માંડીને ગુદા સુધીમાં જે ચક્રો રહેલાં છે, તેમાંનું એક ચક્ર કુંડલિની છે એ કુંડલિની હમેશાં સુપ્ત અવસ્થામાં જ રહે છે અને પ્રાણાયામ દ્વારા તેને જાગ્રત કરવાનો યોગીનો યત્ન હોય છે

सुप्ता गुरुप्रसादेन यदा जागर्ति कुण्डली ।
तदा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयोऽपि च ॥

જ્યારે એ રીતે સૂતેલી કુંડલિની જાગે છે, ત્યારે સર્વ ગ્રંથીઓ ભેદાઇ જાય છે અને સર્વ કમળો ઉઘડી જાય છે

ગ્રંથકારે અત્ર પ્રાણાદિનો જય થતાં हृत्पद्म विकसेत्—હૃદયકમળ વિકસે છે એવું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તેનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે પ્રાણ સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરતાં કુંડલિની જાગ્રત થાય છે અને બધાં કમળોનો વિકાસ થાય છે કેવળ हृत्पद्म—હૃદયકમળ એકનો જ ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ છે કે હૃદયપ્રદેશમાં રહેલું કમળ ‘અનાહત ચક્ર’ કહે-

થાય છે અને જ્યારે કુડલિની જાગૃત થાય છે ત્યારે યોગીને એ ચક્રમાથી અનાહત નાદ શ્રવણગોચર થાય છે ધ્યાનસિદ્ધિનુ આ એક ઉચુ પગ થીયુ છે જ્યારે કુભક કરવામા આવે છે ત્યારે તેના ધક્કો કુડલિનીને લાગે છે અને તે સર્પાકારે હોવા છતા જાગૃત થઇને સીધી થઈ જાય છે અને પ્રાણ સુષુમ્નામા પ્રવેશી પ્રત્યેક ચક્રને ભેદતો બ્રહ્મરન્ધ્ર કે જે મસ્તિષ્કને સ્થાને રહેલુ છે તેમા જાય છે તે સમયે મનોવૃત્તિ શાન્ત થવાથી અનેક ભવની વાસનાઓના સસ્કારો નાશ પામવા લાગે છે તથા વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે આ સમાધિ દશા છે અને અનાહત ચક્રમા નાદ સભળાવા લાગે તે મધ્યમ દશા છે આ બધો વિષય ગ્રથકારે સક્ષેપમા સમજાવ્યો છે કારણકે તેની સિદ્ધિ ગુરુગમ્યતા વિના અશક્ય છે અને ગુરુગમ્યતા આવશ્યક પણ છે યોગ વિષય ગુરુ વિના શીખવો તે હાનિપ્રદ થવાનો સભવ છે જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ પડિત લેડબીટર સત્ય જ કહે છે કે ' I should advise every one to abstain from them unless directed to try them by a competent teacher who really understands what they are intended to achieve ' અર્થાત્–યોગપ્રક્રિયાઓ શામાટે અને કેમ કરવી તે સપૂર્ણ રીતે સમજનાર ગુરૂની દેખરેખ વિના એ પ્રક્રિયાઓના અખતરા નહિ કરવાની હુ દરેક જિજ્ઞાસુને સલાહ આપુ છુ ' (૧૯૬)

[ધ્યાનસિદ્ધિ અને ચિત્તવિશુદ્ધિને માટે આ તો દ્રવ્યપ્રાણાયામની વાત થઇ પરતુ તેથીએ વિશિષ્ટ જે ભાવપ્રાણાયામ છે તે વિષે હવે ગ્રથકાર કહે છે]

भावप्राणायाम । १९७ ॥

बाह्यप्राणविशोधन न सफलं स्यात्सर्वथा योगिना-
मत्रास्ति क्षतिसम्भवोऽपि न ततोस्याऽस्यादर शोभनः
तस्यक्त्वा बहिरात्मभावमखिल भाव निपूर्यान्तर।
स्थातव्य परमात्मभावशिखरे ध्यानाङ्गमेतद्वरम् ॥

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલ દ્રવ્યપ્રાણાયામની રીતે જોકે બાહ્ય પ્રાણની શુદ્ધિ થવાથી રોગાદિની નિવૃત્તિરૂપ ફળ થવા સંભવ છે તથાપિ આત્મધ્યાનપરાયણ યોગીઓને માટે તે ફળ પૂરતુ નથી એટલે બાહ્ય પ્રાણ શોધન સર્વથા સફળ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ રીતમા કંઇ ફેરફાર થવાથી ક્ષતિ થવાનો પણ સંભવ છે માટે તેનો અતિ આદર શોભારૂપ નથી કિન્તુ ભાવપ્રાણાયામનુ સ્વરૂપ સમજી તેનો આદર કરવો જોઇએ. ભાવપ્રાણાયામમા બહિરાત્મભાવનો રેચક અંતરાત્મભાવનો પૂરક અને પરમાત્મભાવનો કુંભક કરવો જોઇએ આ ભાવપ્રાણાયામ ધ્યાનનું ઉત્તમ અગ છે (૧૯૭)

વિવેચન—પતજલિયોગના આઠ અગો ગણાવે છે यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અગો છે આમાના પ્રથમ ચાર અગો વિષે અહીસુધીમા વિવેચન આવી ગયુ છે પતંજલિ જે ક્રમાદિ બતાવે છે તેનુ ગ્રહણ અત્ર કરવામા આવ્યુ ન હોવા છતા તેનો આશય જળવાય તેવી રીતે તે વિષે કહેવામા આવ્યુ છે રાજ્યોગ કે હઠયોગમા ચિત્ત ઉપર જય મેળવવાને આસન–પ્રાણાયામનો પ્રયોગ આવશ્યક લેખવામા આવે છે, પણ ચિત્ત ઉપર જય મેળવવાનો એક બીજો માર્ગ પણ છે અને તે ભાવપ્રાણાયામ છે વાયુના નિરોધદ્વારા પ્રાણાયામ સાધવાથી ચિત્ત ઉપર જે જય મેળવી શકાય છે તે જ જય ભાવપ્રાણાયામથી પણ મેળવી શકાય છે આ ભાવપ્રાણાયામનુ કથન અત્ર કરેલુ છે વાયુ ઉપર જય મેળવવારૂપી દ્રવ્યપ્રાણાયામના લાભો તો કહેવાઇ ગયા છે પરન્તુ તેથી હાનિ થવાનોય સંભવ છે યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા પ્રાણાયામાદિ પ્રક્રિયાઓથી અનેક પ્રકારના રોગોનો નાશ થવાનુ કહેવામા આવ્યુ છે તે સત્ય છે અમુક પ્રકારના આસનોથી અંગોપાગો ઉપર સારો કાબૂ મેળવી શકાય છે અને શરીરની સંરક્ષણશક્તિમા વધારો કરવા ઉપરાંત આરોગ્ય પણ જાળવી શકાય છે પણ તે પ્રક્રિયા न सफला स्यात्सर्वथा–સર્વથા સફળ થતી નથી ... પ્રક્રિયાને નિરર્થક જ કહેવાનો ગ્રંથકારનો

આશય નથી, પણ તે મર્યાદા સફળ થતી નથી, અને તે માર્ગે ચાલનાર પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુની આશા પૂરી થતી નથી એમ કહેવાનો આશય છે, કારણકે તેમા કાઇ ભૂલ કે ફેરફાર થવાથી ક્ષતિનો સભવ છે યોગશાસ્ત્રના ગ્રથોમા જ આ ભયસ્થાનો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલા છે હઠયોગ પ્રદીપિકામા કહ્યુ છે:—

> प्राणायामादियुक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् ।
> अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भव ॥
> हिक्का श्वासश्च कासश्च शिर कर्णाक्षिवेदना ।
> भवन्ति विविधा रोगा पवनस्य प्रकोपत ॥

અર્થાત્—યુકત પ્રાણાયામથી સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે પરન્તુ અયુકત પ્રાણાયામથી અનેક રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે હેડકી શ્વાસ, કાસ, શિરોરોગ, કર્ણરોગ અને જ્વરાદિ નાના પ્રકારના રોગો પ્રાણવાયુના કોપથી થાય છે આ માર્ગે જનારાઓને પંડિત લેડબીટર સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ શબ્દોમા ચેતવણી આપે છે

We are sometimes told that such a faculty can be developed by means of exercises which regulate the breathing, and that this plan is one largely adopted and recommended in India It is true that a type of clairvoyance may be developed along these lines but too often at the cost of ruin both physical and mental. Many attempts of this sort have been made in Europe and America This I know personally because many who have ruined their constitutions, and in some cases brought themselves to the verge of insanity, have come to me to know how they could be cured Some have succeeded in opening astral sufficiently to feel themselves perpetually

haunted, some have not even reached that point, yet have wrecked their physical health or weakened their minds so that they are in utter despair some one or two declare that such practice has been benificial to them અર્થાત–"કેટલીક વાર આપણને એમ કહેવામા આવે છે કે દિવ્યદર્શન-શક્તિનો વિકાસ દીર્ઘ શ્વાસ–પ્રશ્વાસના વ્યાયામથી (પ્રાણાયામથી) કરી શકાય છે અને એ પદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનમા સારી પેઠે અનુસરાય છે તથા સૂચવાય છે એ વાત ખરી છે કે એક પ્રકારની દિવ્યદર્શનની શક્તિ એ રીતે કેળવી શકાય ખરી પરન્તુ ઘણી વાર તેની પાછળ શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો ભોગ લેવાય છે યુરોપ અને અમેરિકામા એ પ્રકારે શક્તિવિકાસ કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે આ વાત હુ પોતે અંગત રીતે જાણુ છુ, કારણકે એ પદ્ધતિને અનુસરીને પ્રક્રિયા કરનારાઓમાના ઘણા કે જેઓએ પોતાના શારીરિક સ્વાસ્થ્યની ખુવારી કરી નાખી છે અને બીજાઓને લગભગ ઘેલછા લાગુ પડી છે તેઓ મારી પાસે એ પ્રકારના રોગમાથી મુક્ત કેમ થવાય તે જાણવા માટે આવ્યા છે કેટલાક દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવામા સફળ થયા છે અને તેથી તેઓ હમેશાં પોતાની આસપાસ પ્રેતાત્માઓ ભ્રમણ કરતા જુએ છે' કેટલાક હજી એ સ્થિતિએ પહોચ્યા નથી છતા પોતાના શારીરિક આરોગ્યનુ નખ્ખોદ વાળી બેઠા છે અને મનને એટલી હદ સુધી નિર્બળ બનાવી ચુક્યા છે કે તેઓ તદ્દન નિરાશ બની ગયા છે માત્ર કોઇ એક બે જણાઓ જ મને એવા મળ્યા છે કે જેઓ એ પદ્ધતિ પોતાને લાભકારક થઇ હોવાનુ કહે છે' વળી સિદ્ધિ માટે કાંઈ પ્રાણાયામની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પણ નથી હેમચન્દ્રાચાર્ય આ સબંધે સ્પષ્ટ કહે છે કે—

तन्नाप्नोति मन स्वास्थ्य प्राणायामै कदर्थितम् ।
प्राणस्यायमने पीडा तस्या स्याच्चित्तविप्लव ॥
पूरणे कुम्भने चैव रेचने च परिश्रम ।
[illegible] प्रत्यूहकारणम् ॥

અર્થાત્—પ્રાણયામે કરી, કદર્થના પામેલુ મન સ્વસ્થતા પામતુ નથી, કારણકે પ્રાણનો નિગ્રહ કરતા શરીરને પીડા થાય છે અને શરીરને પીડા થવાથી મનમા ચપળતા થાય છે પૂરક કુંભક રેચક કરવામા પરિશ્રમ પડે છે પરિશ્રમથી મનમા સંક્લેશ–એ થાય છે અને મનની સક્લેશિત સ્થિતિ મોક્ષમાર્ગનુ એક ખરેખરૂ વિઘ્ન છે

આ દ્રવ્ય પ્રાણાયામને બદલે જો ભાવપ્રાણાયામ કરવામા આવે તો તે અભય અને સિદ્ધિપ્રદ થાય જેવી રીતે પ્રાણાયામમા વાયુનો રેચક, પૂરક અને કુંભક કરવામા આવે છે, તેવી રીતે ભાવપ્રાણાયામમા બહિરાત્મભાવનો રેચક, અંતરાત્મભાવનો પૂરક અને પરમાત્મભાવનો કુંભક કરવો કે જે ધ્યાનનું ઉત્તમોત્તમ અગ છે યોગસૂત્રમા પતંજલિ કાંઈ એકલી હઠયોગની ક્રિયાઓનુ કે પ્રાણાયામાદિનું જ પ્રતિપાદન કરતો નથી તે કહે છે કે–अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध अर्थात–અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે (કે જે યોગની વ્યાખ્યા છે) પુન तत्रस्थितौ यत्नोऽभ्यास એ સૂત્ર વડે તે અભ્યાસની વ્યાખ્યા એવી કહે છે કે ચિત્તનો નિરોધ કરવાનો જે અત્યત માનસ ઉત્સાહ તે જ યત્ન અને दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ એટલે વિષયોમા રાગશૂન્ય ચિત્તની જે વશીકાર સજ્ઞા–વિતૃષ્ણા તે વૈરાગ્ય આ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યો વાયુ ઉપર જય મેળવવાની એક જ દિશામા બોધી શકાતા નથી પરન્તુ ભાવપ્રાણાયામની બીજી દિશામા પણ બોધી શકાય છે અને તેથી ધ્યાનસિદ્ધિના ઇતર માર્ગનુ પણ બોધન થાય છે આ માર્ગ ગ્રંથકારે બોધ્યો છે પંડિત લેડબીટર પણ એ જ માર્ગ મહીમનામન માને છે તે યોગપ્રક્રિયાઓથી દિવ્ય શક્તિ ખીલવવાને બદલે એકાગ્રતા, ધ્યાન અને ધારણાનો માર્ગ બતાવે છે કે જે ભાવપ્રાણાયામનુ જ એક સ્વરૂપ છે તે કહે છે કે The man who would try for the higher must free his mind from worry and from lower cares while doing his duty to the uttermost, he must do it impersonally and for the right's sake and leave the

result in the hands of higher powers But the man who wishes to try to unfold these faculties within himself will be very ill-advised if he does not take care first of all to have utter purity of heart and soul, for that is the first and greater necessity આ વાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે—જે માણસ-ઉચ્ચ શક્તિ કેળવવાને યત્ન કરવા ઈચ્છતો હોય તેણે માયાવિક દુઃખોઓને અને તુચ્છ પ્રકારની ચિંતાઓને પોતાના મનસ્માંથી દેશવટો આપવો જોઇએ (બહિરાત્મભાવનો રેચક) પછી તેણે પોતાથી જે કાંઈ બને તે ફરજે સપૂર્ણ રીતે બજાવવી જોઇએ અને તે બધુ તેણે નિષ્કામ વૃત્તિથી—પોતા માટે નહિ પણ સત્યને માટે કરવુ જોઇએ (અંતરાત્મ ભાવનો પૂરક) અને છેવટે તેનું ફળ પરમાત્માના હાથમા જ રહેવા દેવુ જોઇએ (પરમાત્મ ભાવનો કુંભક) પણ જે માણસ આ શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર પોતામા થએલો જોવાની ઇચ્છા કરે તે જો પોતાના અંતઃકરણ અને આત્માની પવિત્રતા જાળવવાની કાળજી ન ન રાખે તો તેણે અયોગ્ય કરેલુ લેખાશે કારણકે આ પ્રકારના વિકાસ માટે એ પ્રકારની પવિત્રતા એક પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે એક જ ગિરિશિખર પર જવાના જેમ અનેક માર્ગો હોય છે, તેમ એક જ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટેના બે મુખ્ય માર્ગ પ્રથમારે બોધ્યા છે તેમાનો પહેલો દ્રવ્ય પ્રાણાયામનો છે અને બીજો ભાવપ્રાણાયામનો છે દ્રવ્યપ્રાણાયામ કરતા ભાવપ્રાણાયામનો માર્ગ વિશેષ કઠીન છે ખરો પરન્તુ દ્રવ્યપ્રાણાયામનો માર્ગ જેટલો ભયભરેલો છે તેટલો જ ભાવપ્રાણાયામનો માર્ગ નિર્ભય છે દ્રવ્યપ્રાણાયામને માર્ગે પડેલાઓ રાજયોગ સાધવા જતા હઠયોગમા પડી જાય છે અને હઠયોગમાએ પાર નહિ પડતા કાંતો શારીરિક-માનસિક આરોગ્ય ગુમાવી બેસે છે અને કાંતો જીવનમા પતિત થાય છે ત્યારે ભાવ-પ્રાણાયામના માર્ગમા પાછા પડવા જેવુ હોતું જ નથી તેમા ભરવામા આવતું ડગલુ ધીરુ પણ દૃઢ અને નિર્ભય છે અને તેથી તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે (૧૯૭)

[હવે યોગ ... યમા અત્ર પ્રત્યાહાર વિષે સમજાવવામા આવે]

प्रत्याहार । १९८ ॥

यावद्धावति चञ्चलेन्द्रियगणो बाह्येषु शब्दादिषु।
स्याच्चित्तं मलिनं बहिस्तदनुगं ध्यानस्य नो सम्भवः
अत्रावश्यकमिन्द्रियार्थविजयश्चित्तं विधातुं स्थिरं।
प्रत्याहार उदाहृतोऽयममलो योगस्य सत्साधनम्॥

પ્રત્યાહાર

ભાવાર્થ—જ્યાસુધી ચપળ ઇંદ્રિયોનો સમૂહ બાહ્ય શબ્દાદિ વિષય તરફ દોડ્યા કરે છે ત્યાસુધી ચિત્ત પણ મલિન થઈને તેની પાછળ પાછળ ભટક્યા કરે છે એટલે ધ્યાનની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી માટે આ સ્થળે ચિત્તને સ્થિર કરવાને માટે વિષય તરફ દોડતી ઇંદ્રિયોને પકડી કબજામા રાખવી જરૂરની છે આનું નામ જ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે પ્રત્યાહાર પણ યોગનું એક નિર્મળ સાધન છે (૧૯૮)

વિવેચન—દ્રવ્યપ્રાણાયામાદિથી કિંવા ભાવપ્રાણાયામાદિથી ચિત્તની ચંચલતાનો એક વાર નાશ કરવામા આવ્યો, અર્થાત્ ચિત્તને સ્થિર કરવામા આવ્યું, છતા જો ઇંદ્રિયો તેને વશ રહી વર્તે નહિ તો તેથી પુનઃ ચિત્ત પોતે પતિત થવા લાગે છે કહ્યું છે કે—

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्॥

અર્થાત્—સર્વે ઇંદ્રિયોમાથી જો એક પણ ઇન્દ્રિયનું સ્ખલન થાય છે તો જેવી રીતે ચર્મપાત્રમાના છિદ્રથી જળ બહાર વહી જાય છે તેવી રીતે તે સ્ખલન વડે તે પુરુષની પ્રજ્ઞા બહાર વહી જાય છે આ કારણથી ઇંદ્રિયોને સ્વ સ્વ વિષય તરફ દોડતી અટકાવીને સ્થિર ચિત્તને અનુસરનારી બનાવવા રૂપી પ્રત્યાહારનો આદર મુમુક્ષુએ કરવો જોઈએ પતંજલિ કહે છે કે स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ અર્થાત્—પોતાના વિષયના અસંબંધમા ઇન્દ્રિયોની ચિત્તના

સ્વરૂપને અનુસરવા જેવી જે અવસ્થા તે પ્રત્યાહાર છે અને તેની સિદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો પરમ જય થાય છે આમ કહીને ગ્રંથકાર ઇન્દ્રિયોના સર્વ પ્રકારના વ્યાપારને અટકાવવાનું કહેતા નથી यावज्जीवति चपलेंद्रियगण એ શબ્દોના પ્રયોગનો હેતુ એ છે કે ઇન્દ્રિયો ચપળતાપૂર્વક વિષયો તરફ દોડે છે, એ જ અનિષ્ટ છે નહિ કે ઇન્દ્રિયોનો બધો વ્યાપાર જ નિર્મૂળ કરવો. ઇન્દ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર રાગબુદ્ધિપૂર્વક ન કરે, તેમા જ રસિકતાથી ડૂબાડૂબ ન બને એ તાત્પર્ય છે આખથી હજારો પદાર્થો દેખાય છે, તોપણ જો તે દશ્ય પદાર્થો નીરખવામા રાગબુદ્ધિ ન હોય તો તેથી બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રિય અને અપ્રિય હજારો શબ્દો સાભળવામા આવે તોપણ જો તે ગ્રહણ કરવામા રાગ કે દ્વેષ ન થાય, કિવા પ્રિય શબ્દો સાભળવામા સુખબુદ્ધિ અને અપ્રિય શબ્દો સાભળવામા દુખબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તો તેથી એમ ન કહેવાય કે શ્રવણેન્દ્રિય ચપળતા તરફ—પોતાના વિષય તરફ દોડે છે એટલે કે તેથી બધ પ્રાપ્ત થતો નથી એવી જ રીતે જીભ, નાસિકા અને સ્પર્શેન્દ્રિય માટે સમજી લેવુ જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો છે અર્થાત્ કે જેણે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કર્યો છે તેને માટે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કર્મબંધકારક નથી, તેથી જ કહેવાય છે " ज्ञानीको भोग सवि निर्जराको हेतु है " પરંતુ કેટલાક સપ્રદાયોમા અજીતેન્દ્રિયો પણ આજ-કાલ જીતેન્દ્રિયોનો સ્વાગ ધારણ કરીને ઇન્દ્રિયોના વિષય રસિકતાથી ભોગવે છે અને તેથી આ પ્રકારની માન્યતા હાલમા ખૂબ વગોવાઈ છે ગૃહસ્થા-વાસમા તીર્થંકરો ભોગાવલિ કર્મ ભોગવતા છતા ઘણા કર્મને બાધતા ન હતા, તેનું કારણ એ હતું કે વિષયો પર તેમની રાગદ્વેષની પરિણતિ અત્યંત મંદ હતી અને ઉદાસીન પરિણામી હતા પ્રત્યાહાર તે મનની આ સ્થિતિનો વાચક છે, અને યોગનુ એક સાધન છે પરન્તુ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ વિના આતર ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સર્વથા સર્વ કોઇને માટે શક્ય નહિ હોવાથી બાહ્ય અને આતર ઉભય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ પ્રત્યાહારના સાધકે કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે (૧૯૮)

[હવે ... વિશેષ અગ ધારણા વિષે કહે છે]

धारणा। १९९॥

नासाग्र हृदयं मुख च नयन नाभिश्च भाल श्रुति-
स्तालु भ्रू रसना च मस्तकमिति स्थानानि योगस्य वै।
एषामन्यतमे स्थलेऽभ्यसनतश्चित्तस्य यद्बन्धन-,
मेतल्लक्षणधारणाऽपि सतत साध्या समाध्यर्थिभि ॥

ધારણા.

ભાવાર્થ—નાસિકાનો અગ્ર ભાગ હૃદય, મુખ, નેત્ર, નાભિ, કપાળ, કાન, તાળવુ, ભ્રૂકુટી જીભ અને મસ્તક એ અગીયાર ધ્યાન અથવા ધારણાના સ્થાન દર્શાવ્યા છે એમાના કોઈ પણ સ્થાને અભ્યાસના બળથી ચિત્તને બાધવુ-રોકવું, તેનુ નામ ધારણા સમાધિના ઉમેદવારે નિરતર અભ્યાસ કરી ધારણા સાધ્ય કરવી જોઇએ (૧૯૯)

વિવેચન—ધ્યેયપ્રદેશમા ચિત્તનો બધ તેનુ નામ ધારણા કહ્યુ છે કે—

प्राणायामेन पवन प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य तत कुर्याच्चित्तस्थान शुभाश्रये ॥
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्त तत्र धार्यते ॥

અર્થાત્—પ્રાણાયામથી પવનને, અને પ્રત્યાહારથી ઇંદ્રિયોને વશ કરીને પછી ચિત્તને શુભ સ્થાને સ્થિત કરવુ તે ધારણા કહેવાય છે પતજલિ ધારણાને ચિત્તનો દેશબન્ધ કહે છે ચિત્તને કયા કયા દેશોમા બાધવુ તે વિષે અત્ર ગ્રથકારે અગીઆર સ્થાનો ગણાવ્યા છે નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, હૃદય, મુખ, નેત્ર, નાભિ, કપાળ કાન, તાળવુ ભ્રૂકુટી, જીભ અને મસ્તક હેમચદ્રાચાર્ય આ પ્રમાણે ૧૧ સ્થાનો ધારણાના ગણાવે છે અને લગભગ આવીજ દશ આધ્યાત્મિક ધારણાઓ ગરુડપુરાણમા કહી છે

प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्तिता ॥

અર્થાત્—નાભિચક્રમા, હૃત્પદ્મમા, અનાહત ચક્રમા, કંઠમા, જિહ્વાના અગ્રભાગમા નાસિકાગ્રમા, નેત્રમા, ભ્રૂમધ્યમા, મૂર્ધામા અને મૂર્ધાની ઉપર બાર આંગળનો પ્રદેશ એ દશ સ્થાનોમા દશ ધારણાઓ કહી છે

જેણે આસન તથા પ્રાણાયામની સિદ્ધિ કરી છે તેને ધારણાની સિદ્ધિ માટે બહુ યત્ન કરવો પડતો નથી, પરંતુ જેઓ કાચે-પાકે અભ્યાસે ધારણાને સિદ્ધ કરવા મથે છે તેને કાંઈક વધુ શ્રમ વેઠવો પડે છે આ કારણથી ગ્રથકારે અભ્યસ્તતત અને સતતં એ બે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો વાપર્યા છે એ શબ્દયોનું તાત્પર્ય એ છે કે સતત અભ્યાસ વડે જ ચિત્તને જૂદા જૂદા પ્રદેશોમા બાધી શકાય છે અને ધારણા સિદ્ધ કરી શકાય છે ધ્યાન તથા સમાધિના શિખર પર ચડવા માટે ધારણા એ મહત્ત્વનું પગથીયુ છે, અને એ પગથીયા તરીકે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ છે જેવી રીતે આસનસિદ્ધિ કરનારાઓ ત્યાથી આગળ નહિ વધીને કસરતબાજ મદારીઓ થઈ આસનના પ્રયોગો કરી લોકોને આશ્ચર્ય પમાડવાનો ધંધો કરે છે અને પ્રાણાયામ કરનારાઓ ત્યાથી આગળ વધવાનું છોડીને પવનને કબજે રાખવાના ચમત્કારો કરી લોકોમા માનપાન પામવા લાગે છે, તેવી રીતે ધારણાની સિદ્ધિએ પહોચેનાઓ પણ કેટલીક વાર પતિત થાય છે ઉપર કહેલા અગીઆર અગોમા મનને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલીક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે જીવિત મરણ પરાજય, લાભાલાભ, ઈત્યાદિનું જાણવાપણું ચમત્કારશક્તિ, દિવ્ય શબ્દ શ્રવણ ઈત્યાદિ પ્રાપ્ત થતા અર્ધદગ્ધ યોગી એ નાદે ચડી જાય છે અને સમાધિના અપૂર્વ આનદને જતો કરે છે આ નાદે ચડવાથી લૌકિક ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થાય પણ આત્મહિત સધાતુ નથી અને આત્મા પતિત થવા લાગે છે તેણે સાધેલો ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને ચિત્તની સ્થિરતા ઇત્યાદિનો જે આધ્યાત્મિક લાભ છે તેને પણ તે ખૂએ છે આ કારણથી મુમુક્ષુએ ધારણા ત્યારે જ કરવી કે જ્યારે તે સમાધિનો જ અર્થી હોય અન્યથા નહિ આ કારણથી ગ્રથકારે સમાધ્યર્થિભિ એ શબ્દનો પ્રયોગ હેતુપૂર્વક કરેલો છે (૧૯૯)

[હવે ગ્રથકાર ધ્યાન વિષય પર આવે છે અને તેમા પ્રથમ ધ્યાન નું લક્ષણ સમજાવે

ध्यानलक्षणम् । २०० ॥

ऐकाग्र्य मनसः स्वलक्ष्यविषये ध्यानं मतं तज्जिनै-
र्लक्ष्यं चेदशुभं तदाऽशुभमिदं स्यादार्त्तरौद्रात्मकम् ॥
हेयं तद्द्विविधं सदा मुनिवरैर्ध्यानं तु सेव्यं शुभं ।
यल्लक्ष्येण शुभेन सम्भवति वै तद्धर्म्यशुक्लात्मकम् ॥

ધ્યાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—પોતાના લક્ષ્યના વિષયમાં અર્થાત્ ધ્યેય તરફ મનની એકાગ્રતા સાધવી તેનું નામ ધ્યાન જીન ભગવાને કહ્યું છે આ ધ્યાન શુભ અને અશુભ એ બેઉ પ્રકારનું હોય છે લક્ષ્ય–ધ્યેય જો અશુભ હોય તો તે આર્ત્ત અને રૌદ્રરૂપ અશુભ ધ્યાન થાય છે આ બન્ને પ્રકારનું અશુભ ધ્યાન મુનિવરોએ સર્વથા ત્યજવું જોઇએ શુભ લક્ષ્ય–ધ્યેયની સાથે મનને એકાગ્ર કરવાથી ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનરૂપ શુભ ધ્યાનની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે બે ધ્યાનનું સેવન કરવું જોઇએ (૨૦૦)

વિવેચન—પોતાના લક્ષ્યમાં ચિત્તની એકાગ્રતા તે ધ્યાન પછી તે લક્ષ્ય ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, શુભ હોય કે અશુભ હોય; શુભ લક્ષ્યનું ધ્યાન તેજ હિતાવહ છે અને અશુભનું ધ્યાન અહિતકર છે એ ખુલ્લું છે યોગના કોઈ પણ ગ્રંથમાં અશુભ ધ્યાન કર્તવ્ય લેખ્યું નથી છતાં ધ્યાનના પ્રકારોમાં અશુભ ધ્યાનનીએ ગણત્રી કરવી પડે, એટલે અહીં શુભ તથા અશુભ સર્વ પ્રકારના ધ્યાનની સમજૂતી આપવામાં આવી છે યાજ્ઞવલ્ક્ય સગુણ ધ્યાન અને નિર્ગુણ ધ્યાનને આદરણીય કહીને જણાવે છે કે—

अ यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिपुंगवाः ।
मुख्यान्येतानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥

અર્થાત્—મુનિવરો બીજાં પણ બહુ ધ્યાનો કહે છે, પણ તેમાં આ બે (સગુણ અને નિર્ગુણ) ધ્યાનો મુખ્ય છે, જ્યારે બીજાં ધ્યાનો તેનાથી ઉતરતાં છે જૈન શાસ્ત્ર ધ્યાનની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે –

अंतोमुहुत्तमित्त चित्तावत्थाण मेगवत्थुमि।
छउमत्थाणं झाण जोगनिरोहो जिणाण तु ॥

અર્થાત—એક જ વસ્તુમા અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર જે ચિત્તનુ અવસ્થાન-એકાગ્રતા તે છાદ્મસ્થિકનુ ધ્યાન છે અને યોગે નિરોધ તે જિનેશ્વરોનુ ધ્યાન છે છાદ્મસ્થિક અવસ્થાનુ ધ્યાન જો શુભ હોય તો તે મોક્ષનો હેતુ થાય છે અને અશુભ હોય તો તે સસારનો હેતુ બને છે ધ્યાનની ગણત્રીમા તો બેઉ આવે છે, પરન્તુ ધ્યાનની શુભાશુભતા જ મોક્ષ અને બધની કારણીભૂત છે

अहो ध्यानस्य माहात्म्य येनैकापि हि कामिनी।
अनुरागविरागाभ्या भवाय च शिवाय च ॥

અહો! ધ્યાનનુ કેવુ માહાત્મ્ય છે કે જેથી એક જ સ્ત્રી અનુરાગ તથા વિરાગે કરીને ભવને માટે સાધનભૂત થાય છે અને મોક્ષને માટે પણ સાધનભૂત થાય છે અશુભ ધ્યાનના બે પ્રકાર આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન છે અને શુભ ધ્યાનના બે પ્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન છે જેવુ લક્ષ્ય તેવો તે ધ્યાનના પ્રકાર સમજવો તેમા અશુભ પ્રકારોને ત્યાજ્ય અને શુભ પ્રકારોને આદરણીય સમજવા

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનની ગણના અપ્રશસ્ત અને ત્યાજ્ય ધ્યાન તરીકે અત્ર કરવામા આવી છે પરન્તુ આવશ્યક નહિ હોવાથી ગ્રથકારે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી નથી શ્રી મહાવીર ભગવાને આ બેઉ ધ્યાનના પ્રકારો સૂત્રમા સમજાવ્યા છે અપ્રિય સયોગ આવી પડતા તેના વિયોગનુ ચિંતન કરવુ, પ્રિય સયોગ ઉપસ્થિત થતા તે સદા સર્વદા ચાલુ રહે એવુ ચિંતવવુ, રોગની પ્રાપ્તિ થતા તેના વિયોગની અને સુખકારી કામભોગની પ્રાપ્તિ થતા તેનો વિયોગ ન થવાની આકાંક્ષા કરવી એ આર્તધ્યાન કહેવાય છે જે આર્તધ્યાનનો ભોગ થઈ પડે તે શોચ કરે, આક્રંદ કરે, રુએ અને વિલાપ કરે એ તેના લક્ષણો છે હિંસાનો જૂઠનો ચોરીનો અને ભોગોપભોગના સરક્ષણનો અનુબધ કરવો એ રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે આ ધ્યાનનો ભોગ થએલો મનુષ્ય હિંસાદિનો થોડો કે વધુ દોષ કરે છે, અનિષ્ટ શાસ્ત્રોનો અભ્ય રે અને મરતાસુધી પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી આ

અપ્રશસ્ત ધ્યાનોની વાત થઈ બીજા બે જે પ્રશસ્ત ધ્યાનો છે તે વિષે આગળ જતા ગ્રથકારે લબાણથી સમજૂતી આપી છે (૨૦૦)

[ધ્યાનનુ લક્ષણ સમજાવ્યા પછી ગ્રથકાર પ્રશસ્ત ધ્યાનની આવશ્યકતા નિમ્ન શ્લોકમા બતાવે છે]

ध्यानावश्यकता । २०१ ॥

मोक्ष कर्मलयात्मक स च भवेन्नैवात्मभान विना।
तद्भान सुलभ भवेन्न यमिना चित्तस्य साम्य विना ॥
साम्य सिद्धयति नैव शुद्धिजनक ध्यान विना सर्वथा ।
तस्माद्ध्यानयुग श्रयेन्मुनिवरो धर्म्य च शुक्ल पुन ॥

ધ્યાનની આવશ્યકતા

ભાવાર્થ—કર્મોનો સર્વથા વિલય થાય તેનુ નામ મોક્ષ છે, અર્થાત્ કર્મ અને દુખના બધનથી સર્વથા છૂટવુ તે મોક્ષ આત્માનુ ભાન થયા વિના સભવે નહિ ચિત્તની સામ્યાવસ્થા વિના સયમીને પણ આત્માનુ ભાન થવુ સુલભ નથી ચિત્તની સમ્યાવસ્થા પણ મળ અને વિક્ષેપને દૂર કરનાર શુભ ધ્યાન વિના સર્વથા સભવે નહિ માટે સયમધારીઓએ પરપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એ બે ધ્યાનનો આશ્રય લેવો (૨૦૧)

વિવેચન—શુભ ધ્યાનનુ ફળ આત્મસાક્ષાત્કાર છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ મોક્ષનુ સાધન છે તેથી ધ્યાનની પરમાવશ્યકતા શાસ્ત્રોમા કહેવામા આવી છે જ્યાસુધી ચિત્ત ધ્યાનવડે સામ્ય અવસ્થાને પામતુ નથી, અને સામ્યાવસ્થા માટે ચિત્તના મળરૂપી દોષોનો નાશ થતો નથી, ત્યાસુધી મુમુક્ષુને આત્માનુ ભાન થતુ નથી તેથીજ કહ્યુ છે કે—

सिद्धा सिद्धयन्ति सेत्स्यन्ति यावन्त केऽपि मानवा ।
ध्यानतपोबलेनैव ते सर्वेऽपि शुभाशया ॥

અર્થાત્—જે કોઈ મનુષ્યો સિદ્ધ થયા છે, સિદ્ધ થાય છે અને સિદ્ધ થશે, તે સર્વે શુભાશયવાળા ધ્યાન તપના બળે કરીને જ સિદ્ધપણુ પામે છે.

निर्जराकरणे बाह्यात्श्रेष्ठमाभ्यन्तरं तपः ॥
तत्राप्येकातपत्रत्वं ध्यानस्य मुनयो जगुः ॥

અર્થાત્—નિર્જરા કરવામા બાહ્ય તપ કરતા અભ્યતર તપ શ્રેષ્ઠ છે તેમા પણ ધ્યાન તપનુ એકછત્રપણુ છે તે તપ ચક્રવર્તી છે એમ મુનિઓ કહે છે

ધ્યાન વિના આત્મભાન થતુ નથી, અને કેવળ શુભ ધ્યાનથી જ આત્મભાન થતા સસાર તરી ગયાના દૃષ્ટાન્તો મળે છે પૂર્વે ભરત ચક્રવર્તી અને મરુદેવા માતાના દૃષ્ટાતો આપેલા છે, તે ઉપરથી જણાશે કે માત્ર શુભ ધ્યાનને જ યોગે તેઓ સિદ્ધિ પામ્યા હતા કોઇ કહેશે કે તેમણે શ્વા પ્રાણાયામ, આસન, ધારણાદિ ભૂમિકાઓ વટાવવાને પદ્ધતિસર તપશ્ચર્યા કરી હતી ? આવી જ શકાનો જાણે કે જવાબ હોય તેમ ગરુડપુરાણમા કહ્યુ છે કે—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः हि प्रकीर्तिताः ॥

અર્થાત્—આસનના અને સ્થાનના વિધિઓ યોગ ના અત્યત ઉપકારક નથી તે સર્વ વિસ્તારો ઉત્તમાધિકારીને યોગમા વિલબ કરનારા ગણાય છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ધીમે ધીમે આગળ વધવાની શક્તિવાળા મુમુક્ષુને માટે પૂર્વે જણાવેલો બધો ક્રમ આવશ્યક હોવા છતા પરમ આવશ્યક વસ્તુ તો ધ્યાન જ છે કારણકે મુડકોપનિષદ્મા કહ્યા પ્રમાણે ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ અર્થાત્—ધ્યાન કરનારો પુરુષ જ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પરમાત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે આ પ્રમાણે જૈન તેમ જ જૈનેતર શાસ્ત્રગ્રથો ધ્યાન ઉપર જ આત્મસાક્ષાત્કારનો અને પરિણામે સિદ્ધિપદનો આધાર રહેલો બતાવે છે ‘ ધ્યાનબિંદુ ’ ઉપનિષદ્મા ધ્યાનની મહત્તા એટલેસુધી કહેવામા આવી છે કે—

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून् ।
भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कथचन ॥

અર્થાત્—જે પર્વતના જેવા ઉચા અને અનેક યોજનપર્યંત વિસ્તાર

વાળા પાપો હોય તોપણ ધ્યાનુ ધ્યાન કરવાથી તે સર્વ પાપોનુ ભેદન થાય છે અ ય કોઇ પણ ઉપાયથી તે પાપોનું ભેદન થતું નથી

દૃષ્ટાન્ત—પ્રસન્નચદ્ર રાજર્ષિ રાજગ્રહી નગરીની નિકટમા આવેલા વૈભારગિરિ પર્વત પાસે કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમા વિરાજતા હતા એવામા રાજ દૂતના મુખમાથી નીકળેલા અશુભ વર્તમાનવાળા શબ્દો તેમના સાભળવામા આવ્યા અને તેમના હૃદયમા વહેતી શુભ પરિણામની ધારા કુંઠિત થઇને યુદ્ધ લડવારૂપી અશુભ પરિણામની ધારા વહેવા લાગી તે એ જ સ્થિતિમા એમના દુર્ધ્યાન સુધી ચડી ગયા કે સાતમી નરકને યોગ્ય કર્મો બાધ્યા પછી માથે સહજ હાથ ફેરવ્યો મસ્તક પર રાજમુકુટ નહોતો પણ કેવળ મુડિત મસ્તક હતું ! તુરત તેમને ભાન આવ્યુ કે, અરે હુ તો સાધુ છુ અને મે મનમા આ યુદ્ધો લડવાના અને ચક્રવ્યૂહો કરવાના મનોરથો શા રચ્યા? પોતાનુ અશુભ કર્મ તેમને સમજાયુ પશ્ચાત્તાપ થયો પુન ભાવો નિર્મળ થવા લાગ્યા અને પરિણામે નિર્મળ ધ્યાન ધરતા થકા કેવળજ્ઞાન પામ્યા શ્રી મહાવીર સ્વામીની પાસે પ્રસન્નચદ્રના મરણ અને અન્ય ગતિમા અવતાર સબંધમા શ્રેણિક રાજા પૂછે છે એટલી વારમા તો પ્રસન્નચદ્ર રાજર્ષિ કેવળજ્ઞાની થયા તે કેવળ શુભ ધ્યાનનો જ પ્રભાવ છે (૨૦૧)

[હવે ધ્યાનને માટે કેવુ સ્થાન પસદ કરવુ તે વિષે કહે છે]

ध्यानक्षेत्रम् । २०२॥

उद्यान कदलीगृह गिरिगुहा द्वीप सरित्सङ्गमो ।
ग्रामैकान्तगृह च शैलशिखर वृक्षस्तट तोयधे ॥
यत्र स्त्रीपशुपण्डकाद्यगमन कश्चिन्न कोलाहल ।
स्थान तादृशमुत्तम यमभृता ध्यानस्य सत्सिद्धये ॥

ધ્યાનને યોગ્યક્ષેત્ર

ભાવાર્થ—ઉદ્યાન કદલીગૃહ, પર્વત ઉપરની ગુફા, દ્વીપ, બે નદીઓનો

કે સમુદ્ર અને નદીનો સંગમ થતો હોય તે સ્થાન, ગામની અંદરનું એકાન્ત ઘર, પર્વતનું શિખર, ઝાડ, સમુદ્ર તટ, ઈત્યાદિ સ્થળો કે જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક, બાળક વગેરેનું આવાગમન ન હોય તેમજ કોઈ જાતનો કોલાહલ થતો ન હોય તેવા પ્રકારનું શાન્ત સ્થાન સંયમી મુનિઓના ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ઉત્તમ છે (૨૦૨)

વિવેચન—ધ્યાન માટેનું સ્થાન એકાન્ત પવિત્ર અને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવથી રહિત હોવું જોઈએ, કારણ કે એવા અનુકૂળ સ્થાનની અપ્રાપ્તિમાં જો પ્રતિકૂળ સ્થાને ધ્યાન કરવામાં આવે છે તો તેથી ધ્યાનનો ભંગ થાય છે કેટલાક સંયોગો ધ્યાનાદિ યોગક્રિયા માટે પ્રતિકૂળ અને કેટલાક સંયોગો અનુકૂળ હોય છે 'હઠયોગ પ્રદીપિકા'માં કહ્યું છે કે અત્યન્ત આહાર, પરિશ્રમ, અતિવાદ નિયમનો અનાદર મનુષ્યોનો સમાગમ અને ચંચળતા એ છ દોષોથી યોગનો વિનાશ થાય છે અને ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, નિશ્ચય તથા જનસમાગમનો પરિત્યાગ એ છ નિયમોથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે આ ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય વસ્તુસ્થિતિમાં ઉપદ્રવરહિત એકાન્ત સ્થાનનો જ મહિમા દર્શાવવામાં આવેલો છે 'ગોરક્ષ શતક'માં કહ્યું છે કે—

> वर्जयेद्दुर्जनप्रान्तं वह्निस्त्रीपथिसेवनम् ।
> प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशविधिं तथा ॥
> एकान्ते विजने देशे पवित्रे निरुपद्रवे ।
> कम्बलाजिनवस्त्राणामुपर्यासनमभ्यसेत् ॥

અર્થાત્—દુર્જનની સમીપે વાસ અગ્નિનું સેવન, સ્ત્રીસંગ, તીર્થયાત્રા-ગમન, પ્રાતઃસ્નાન, ઉપવાસાદિ તથા શરીરને ક્લેશ આપનારી ક્રિયા, એ સર્વનો યોગાભ્યાસમાં ત્યાગ કરવો ઉપદ્રવ વિનાના પવિત્ર ને નિર્જન એવા એકાન્ત દેશમાં કંબલ, મૃગચર્મ ને વસ્ત્રની ઉપર આસનનો અભ્યાસ કરવો

યોગ પ્રક્રિયાને માટે પ્રતિકૂળ સ્થાન તથા સંયોગો ત્યજીને અનુકૂળ સ્થાન તથા સંયોગોની વિચારણાપૂર્વક આ શ્લોકમાં ધ્યાન માટેના અનુકૂળ સ્થાને દર્શાવેલા છે ઉદ્યાન—બગીચો કે જ્યાં મનુષ્યોની આવજા ન

હોય અને જે અંદર ખમીરો ! હોય, કદલીગૃહ અથવા જેના સુંદર પર્વતની ગુફા કે જેમાં ઝરણા નીગરતા હોય, શાન્ત તથા એકાન્ત દ્વીપ પ્રદેશ, બે નદીઓના કે એક નદી અને સાગરના સંગમનું સ્થાન કે જે શાન્ત હોય અને વહેતા જળના ધીરા નાદ સિવાય બીજો કોઈ કોલાહલ ન હોય, નગરમાનું એકાન્ત ગૃહ, પર્વતનું શિખર, વૃક્ષ, બગીચા ઇત્યાદિ સ્થળો શાન્તિથી યુક્ત અને એકાન્તવાળાં હોઈ તે બધાં ધ્યાન માટે ઉપયોગી છે. વળી જે ધ્યાનને માટે સ્મશાનનું મેદાન વગેરે સ્થળ પસંદ કરાય તે ચિત્તને ચલિત કરી મૂકે તેવાં સ્ત્રી પશુ નપુંસકાદિ કે જે ધ્યાનને માટે ઉપદ્રવકારક છે તેની અવરજવર પણ ત્યાં ન હોવી જોઈએ. આ નદીઓના સંગમસ્થાન ઇત્યાદિ કોલાહલરહિત સ્થાન લેખાયામાં આવ્યું છે. કારણ કે વહેતા જળનો નાદ ધીરો અને મધુર હોય છે, પરન્તુ કેટલાક યોગી જનો તો એવાં સ્થાનો પણ કોલાહલવાળાં અને ઉપદ્રવકારક લેખી તેનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં યોગાભ્યાસ માટે અનુકૂળ સ્થાન નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

समे शुचौ शर्कराबह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभि: ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥

અર્થાત્—સર્વ બાજુથી સમાન, પવિત્ર કાંકરા અગ્નિ રેતી કોલાહલ અને જળાશયથી રહિત, મનને અનુકૂળ, મચ્છરથી રહિત તેમ અણગમતી વસ્તુથી રહિત ગુફા આદિ સ્થાનમાં સાધકે યોગાભ્યાસ કરવો. એ પ્રકારે સર્વ રીતે અનુકૂળ તથા ઉપદ્રવરહિત સ્થાન ધ્યાન માટે પસંદ કરવું. (૨૦૨)

[હવે ધ્યાનમાં કેવી સ્થિતિએ બેસવું તે વિષે કહે છે]

ध्यानस्थिति ।२०३॥

श्लाघ्या पूर्वदिशाऽथवोत्तरदिशा ध्यानाय शास्त्रे मता ।
तत्काष्ठाभिमुखो यथोक्तसमये स्थित्वा यथाऽर्हासने ॥

नासाग्रे नयनद्वय स्थिरतर कृत्वाऽथ शान्ताननो ।
ध्याताऽक्षिप्तमना प्रमादरहितो ध्याने च तिष्ठेन्मुनिः ॥

ધ્યાનની સ્થિતિ.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રમાં ધ્યાનને માટે પૂર્વ દિશા અથવા ઉત્તર દિશા ઉત્તમ ગણેલી છે માટે તે દિશા તરફ મુખ રાખીને યથોચિત સમયે યોગ્ય આસને બેસીને શાન્ત મુખવાળા, મનના આક્ષેપ વિનાના અને પ્રમાદરહિત મુનિએ નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર બે નેત્રને અત્યંત સ્થિર કરી ધ્યાનમાં બેસવું (૨૦૩)

વિવેચન—ધ્યાનને અર્થે પૂર્વાભિમુખ કિંવા ઉત્તરાભિમુખ યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય આસને બેસવું. યોગ્ય સમયના સંબંધમાં પૂર્વે સાધુની દિનચર્યાના વિષય પરત્વે કહેતાં ધ્યાન માટેના સમયો નિશ્ચિત કરેલા છે, અને યોગ્ય આસનના સંબંધમાં પૂર્વે જે નવ સુખાસનો કહેલા છે તેમાંનું કોઈ અનુકૂળ આસન પસંદ કરીને બેસવાનું છે. પછી પૂર્વે જે ધારણાના સ્થાનો કહેલાં છે તેમાંનું એક સ્થાન કે જે નાસિકાનો અગ્ર ભાગ છે તેની તરફ દૃષ્ટિ ટેકાવી રાખીને ધ્યાનનો આરંભ કરવો. પણ ધ્યાનમાં ધ્યાતા પોતાના મનને આક્ષેપયુક્ત કે પ્રમાદયુક્ત બનવા ન દે. આ અંક ધ્યાન ચિંતન શા ઉપરથી સમજાશે? આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન એ પાંચેનો યોગ યથાર્થ રીતે બનવા પામે ત્યારે ધ્યાન સંગીન થયું છે અને ત્યારે યથાર્થ ધ્યાન થયું ગણાય. [illegible] શ્રીમતી બેસેન્ટ પણ ધ્યાનનો વિધિ વર્ણવતાં [illegible] પ્રમાણે લખે છે—Choose a certain fixed time for yourself when you can be undisturbed, the early morning is in many ways the best, if this can be managed. Sit down comfortably where you will not be disturbed, and turn your mind with all its partly-developed power of concentration, upon some

selected subject demanding high and useful thought. We in our Theosophical studies have no lack of such subjects, combining deepest interest with greatest profit અર્થાત્— 'તમારે માટે તમે એક એવો ચોક્કસ સમય પસંદ કરો કે જ્યારે તમને કશો માનસિક-શારીરિક ઉપદ્રવ થાય નહિ કે કોઈ કશી હરકત કરે નહિ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં વહેલો પ્રભાતનો સમય સર્વોત્તમ છે, એટલે જો બની શકે તો એ જ સમય ધ્યાનને માટે નક્કી કરવો તે વખતે તમે એવે સ્થાને સુખપૂર્વક બેસો કે જે સ્થાને તમને કોઈ વિઘ્ન કરે નહિ પછી એકાગ્રતાના સારી પેઠે થએલા વિકાસવાળા તમારા ચિત્તને કોઈ પસંદ કરેલા વિષય તરફ દોરો એ વિષય એવો જોઈએ કે જેમાં ઉચ્ચ અને ઉપયોગી વિચારણાની જરૂર પડે અમારા થીઓસોફીના અભ્યાસમાં અમને એવા વિષયોનો તોટો પડતો નથી કે જે વિષયોમાં ખૂબ જ રસ પડે અને વળી જેની વિચારણા લાભદાયક થઈ પડે ”

ધ્યાન સાધવાની રીતિઓમાં ન્યૂનાધિક ફેરફાર હોવા છતાં જૈન અને જૈનેતર શાસ્ત્રો તેની પદ્ધતિની સમાનતાનું જ આ રીતે દર્શન કરાવે છે (૨૦૩)

[ધ્યાન વિષે સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી ગ્રંથકાર બે પ્રકારના પ્રશસ્ત-શુભ ધ્યાન વિષે વિવેચન કરે છે તેમાં પ્રથમ ધર્મધ્યાન વિષે કહેતાં બે શ્લોકમાં તેના ચાર પ્રકારોનું નિદર્શન કરે છે]

धमध्यानप्रकारा । आज्ञाविचयाऽपायविचयौ । २०४ ॥

आज्ञाऽपायविपाकरूपविचयैर्धर्म्यं चतुर्धा मत ।
सार्वाज्ञाऽऽदरपूर्वचिन्तनमल ध्यान तदाज्ञात्मकम् ॥
रागद्वेषकषायदोषजनिता हानिर्यदा मृश्यते ।
शुद्ध्यर्थं निपुणैरपायविचयध्यान द्वितीय तु तत् ॥

विपाकविचयसंस्थानविचयौ। २०८ ॥

प्राग्जन्मार्जितपुण्यपापजनितं सर्वं च दुःख सुखं।
यत्रेत्थं परिभाव्यते तदनघं ध्यानं विपाकाभिधम् ॥
संस्थानं जगतः सपादशिखरं गत्वागती तद्भवे।
चिन्त्यन्ते स्थिरमानसे यदमले ध्यानं चतुर्थं तु तत् ॥

धर्मध्यानना प्रकार आज्ञा विचय अने अपाय विचय

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાનના એકંદર ચાર પ્રકાર છે આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય તેમા જ્યારે આત્માના ઉદ્ધાર માટે તીર્થંકરની શી શી આજ્ઞાઓ છે તેનુ આસ્થાપૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે ચિંતન કરવામા આવે અને તેના ઉપર મનને એકાગ્ર કરવામા આવે, ત્યારે ધર્મધ્યાનના પ્રથમ પ્રકાર આજ્ઞા વિચયની નિષ્પત્તિ થાય છે જ્યારે રાગ, દ્વેષ અને કષાયના દોષથી શી શી હાનિ થાય છે તેનુ ચિંતન કરવામા આવે અને તે દોષોની શુદ્ધિ માટે પુખ્ત વિચાર કરતા તેના ઉપર મનની એકાગ્રતા કરવામા આવે ત્યારે અપાય વિચય નામે ધર્મધ્યાનનો બીજો પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે (૨૦૪)

વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય

જે વખતે સંસારમાની સર્વ સંપત્તિ કે વિપત્તિ, સુખ કે દુઃખ, સંયોગ કે વિયોગ પૂર્વ જન્મમા ઉપાર્જન કરેલા પોતાના પુણ્ય કે પાપનુ જ ફળ છે એવો વિચાર કરવામા આવે અને તેના ઉપર મનની એકાગ્રતા સાધવામા આવે તે વખતે વિપાક વિચય નામે ધર્મધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારની સિદ્ધિ થાય છે અને જ્યારે આ જગત્-લોકની પગથી તે શિખર-ટોચ સુધીની આકૃતિ અને તેની અંદર આ જીવનુ જવુ તથા આવવુ જન્મ ને મરણ અથવા પરિભ્રમણનું એકાગ્ર થઈને નિર્મળ મનમા ચિંતન કરવામા આવે ત્યારે સંસ્થાન વિચય નામે ધર્મધ્યાનના ચોથા પ્રકારની નિષ્પત્તિ થાય છે (૨૦૫)

વિવેચન—જેવી રીતે પતંજલિ પોતાના યોગસૂત્રમા સગુણ ધ્યાન

અને નિર્ગુણ ધ્યાન એવા બે ધ્યાનના ભેદો પાડે છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રશસ્ત ધ્યાનના ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એવા બે ભેદો પાડવામાં આવેલા છે તોપણ આ બેઉ વર્ગીકરણો એક બીજાના પર્યાયવાચક નથી, એટલે એ વર્ગીકરણ એક જ દૃષ્ટિથી થએલું નથી સગુણ ધ્યાન એ આલંબનસહિત ધ્યાન છે અને નિર્ગુણ ધ્યાન એ આલંબનરહિત છે, જ્યારે ધર્મ ધ્યાન આલંબનસહિત અને શુક્લ ધ્યાન કાંઇક આલંબનસહિત તથા કાંઇ આલંબન રહિત છે તે વિષે આગળ જતાં વિવેચન આવશે ધર્મ ધ્યાન કે સગુણ ધ્યાન બેઉમાં એક દૃષ્ટિબિંદુ સમાન છે અને તે એ કે ચિત્તની પરમ ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાને ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ચિત્તનું પોષણ કરવું સગુણ ધ્યાન તે સૂર્ય, વિષ્ણુ, અગ્નિ ઇત્યાદિ સ્વસ્વરૂપને મનસૂમાં ધારણ કરી તે સ્વરૂપ મારું પોતાનું જ છે, સોऽहं છું એવું અવધારવાનું છે ધર્મ ધ્યાન તે દેવોના મૂર્ત સ્વરૂપોનું નહિ પણ તેમના જીવનગુણોનું અને આપણા જીવનગુણોની ન્યૂનતાનું ચિત્તમાં ધ્યાન કરી ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચડવા વિષેનું ધ્યાન કરવાનું છે થીઓસોફીસ્ટો ચિત્તને સ્થૂળ પદાર્થોના માનસિક ધ્યાનની કેળવણી આપીને પછી જીવનના ઉચ્ચ ગુણોના વિકાસ માટેનું ધ્યાન ધરવાની પદ્ધતિ બતાવે છે મી લેડબીટર કહે છે કે —If you prefer it, you can take some moral quality, as is advised by the Catholic Church when it p e scribes this exercise In that case, you would turn that quality over in your mind, see how it was an essential quality in the Devine order, how it was manifested in Nature about you, how it had been shown forth by great men of old, how you yourself could manifest it in your daily life, how (perhaps) you have failed to display it in the past and so on Such meditation upon a high moral quality is a very good exercise in many ways, for it

not only trains the mind, but keeps the good thought constantly before you અર્થાત્—' જો તમે ધ્યાન કરવાનુ પસંદ કરો, તો ધ્યાનના વ્યાયામ માટે જેમ કેથોલીક ખ્રીસ્તી ધર્મગુરૂઓ કહે છે તેમ કોઇ નૈતિક ગુણને ગ્રહણ કરી શકો જો તમે એવો કોઇ ગુણ ચિત્તમા ધારો તો તે જ ગુણ વિષે પુન પુન વિચાર કર્યા કરો, દેવાંશી મનુષ્યોએ તેને કેવી રીતે એક મહત્ત્વનો ગુણ લેખ્યો છે તેનું નિરીક્ષણ કરો, તમારી આસપાસ પ્રસરેલી કુદરતમા એ ગુણ કેવી રીતે દર્શન દઇ રહ્યા છે તેનો વિચાર કરો, પ્રાચીન સમયના મહાન પુરૂષો એ ગુણને કેવી રીતે મતાના રહ્યા હતા તેનુ સ્મરણ કરો અને ભૂતકાળમા તમે તે ગુણનું દર્શન કરાવનારી કેમ નિષ્ફળ નીવડયા છો તેનુંએ આત્મનિરીક્ષણ કરો ઉચ્ચ નૈતિક ગુણ ઉપર આવુ ધ્યાન ધરવાથી તેને ધ્યાનના માત્ર વ્યાયામ રૂપ બને છે, કારણકે તેથી મગજ કેળવાય છે એટલુ જ નહિ, પણ તમારી સમક્ષ નિરતર એક ઉચ્ચ વિચાર રહ્યા કરે છે" આ નિર્ગુણ ધ્યાનનો કિંવા ધર્મ ધ્યાનનો જ એક પ્રકાર છે તેમા જે આલંબન છે, તે પ્રકારના આલંબનો ધર્મ ધ્યાનમા પણ હોઇ શકે છે એમ જૈન શાસ્ત્ર કહે છે

જૈનશાસ્ત્રમા ધ્યાનના ચિંતન વિષયને અનુસરીને ધર્મ ધ્યાનના ચાર ભેદ પડ્યા છે અને એ ભેદોની વ્યાખ્યાઓ ઉપરના એક ખંડોમા આપેલી છે [illegible] ધર્મ ધ્યાનના જે ચાર ભેદો આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય કહેવા છે તે ચાર ભેદો નીચે મુજબ છે (૧) શ્રી તીર્થંકર ભગવંતે [illegible] ધર્મનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કર્યું હતુ અને તેને [illegible] તેનુ [illegible] ચિંતન કરવું, તેના ચિંતનને [illegible]

[illegible]

એવુ ચિંતન આજ્ઞા વિચયના પેટામા જ સમાઇ જાય છે હેમાચાર્ય કહે છે કે तदाज्ञारूपमादेयं न मृषाभाषिणो जिना —અર્થાત્ જિનનુ વચન આજ્ઞારૂપે જ સ્વીકારવુ કેમકે જિનેશ્વરો કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી (૨) આજ્ઞા વિચયમા કર્તવ્યની વિચારણા આવે ત્યારે બીજા અપાય વિચયમાં ત્યજવાયોગ્ય અકર્તવ્યની વિચારણા આવે છે રાગ દ્વેષ, કષાયાદિ દોષોથી આત્માની કેવી હાનિ થાય છે, આત્મા તેથી કેવા કેવા નવીન કર્મબંધનમા જકડાતો જાય છે, એ બંધન તોડવાનો અને નવુ બંધન થતુ અટકાવવાનો હવે શુ કરવુ જોઇએ ઇત્યાદિ વિષયનું ચિંતન બીજા અપાય વિચયમા લેખાય છે સદા જાગરૂક એવો મુમુક્ષુ જ્યાંસુધી દોષોથી સર્વથા મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે દોષોથી થતી હાનિનો પણ વિચાર કરે અને આત્મ ગુણોનુ પણ ચિત્તમા ધ્યાન કરે (૩) રાગ અને દ્વેષાદિ કષાયો ક્યારે ટળે ? જ્યારે સુખ પ્રતિ હર્ષ અને દુખ પ્રતિ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ પણ સુખમા કે દુખમા સંપત્તિમા કે વિપત્તિમા, સંયોગમા કે વિયોગમા ચિત્તની સમસ્થિતિ રહે, ત્યારે એ કષાયો ટળ્યા લેખાય ચિત્તની આવી સમસ્થિતિની સાધના કર્મવિપાકના ચિંતન વિના પ્રાપ્ત થતી નથી આ જન્મમા સુખ છે તે પૂર્વ જન્મમા ઉપાર્જેલા પુણ્યનુ ફળ છે, આ જન્મમા દુખ છે તે પણ પૂર્વના પાપનુ ફળ છે એમા હર્ષ શો, કે શોક શો ? એ સુખદુખાદિ વડે પુણ્ય અને પાપરૂપી કર્મની નિર્જરા થઇ રહી છે આ પ્રકારના ચિંતનથી વિપાક વિચય નામે ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર થાય છે (૪) ચિત્ત વૈરાગ્યના રંગથી પૂર્ણ રંગાય-તરબોળ ત્યારે થાય કે જ્યારે જીવના જન્મ જરા-મરણરૂપી પરિભ્રમણના ચિંતનપૂર્વક તેને ખરુ આત્મભાન થાય આ ચિંતન માટે લોકનુ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તમા લાવવુ તેની અંદર આ જીવને અનેક યોનિઓમા અવતારો થયા, પ્રત્યેક અવતારે જન્મ, જરા, મરણના કષ્ટો વેઠ્યા અને પુન પુન એવા ફેરા ફરવાના જ રહ્યા છે, એ ફેરા જેમ બને તેમ ઓછા થાય તે માટે કર્મબંધન તોડવા અને નવા કર્મોને આવતા અટકાવવા સિવાય આરો નથી આવા વિશુદ્ધ પરિણામને માટે સંસ્થાન વિચય નામના ધ્યાનની આવશ્યકતા છે

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે—

नानाद्रव्यगतानन्तपर्यायपरिवर्तनात् ।
सदासक्तं मनो नैव रागाद्याकुलतां व्रजेत् ॥

અર્થાત્—આ લોકસ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી, અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા અનંત પર્યાયોને પરાવર્તન કરવાથી (દ્રવ્યગત પર્યાયના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી) નિરંતર તેમાં આસક્ત થએલું મન રાગાદિ આકુળતા પામતું નથી એ પ્રમાણે ધર્મ ધ્યાનના ચારે પ્રકારો આત્માના નિર્મળીકરણના સાધન રૂપ છે (૨૦૪-૨૦૫)

[ધર્મધ્યાનના આલંબન અને ભાવના અધિકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે]

धर्मध्यानालम्बनादीनि । २०६ ॥

र्मध्याननगाधिरोहणकृते शास्त्रोक्तमालम्बनं ।
ह्य वाचनप्रच्छनोहनकथेत्येव चतुर्भेदकम् ॥
..साराशरणैकता क्षणिकता रूपाश्चतुर्भावना ।
भाव्या ध्यानविशुद्धये समुदियाद्यावत्प्रकृष्टा रुचि ॥

ધર્મધ્યાનના આલંબન અને ભાવના.

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાનરૂપી પર્વત ઉપર ચઢવાને માટે શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના આલંબન-ટેકા કહ્યા છે આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોનું વાચન, શંકા હોય તો ગુરુઆદિને પૂછીને ખુલાસો મેળવવો, પરિવર્તન-મનન કરવાયોગ્ય વિષય ઉપર ઉહાપોહ કરવો, અને અભ્યસ્ત તત્ત્વોની કથા કરવી એ ચાર આલંબન ધ્યાનના ઉમેદવારે ગ્રહણ કરવાં ધ્યાનની વિ... માટે, અનિત્ય ભાવના અશરણ ભાવના સંસાર ભાવના [illegible] ભાવના એ ચાર ભાવના ત્યાંસુધી [illegible] જ્યાંસુધી [illegible] પૂર્ણ થાય (૨૦૬)

વિવેચન—ધર્મધ્યાનને ગ્રથકાર એક પર્વતની તુલનામા મૂકે છે તે યથાર્થ છે જેવી રીતે પર્વતને નગ (આવ જા ન કરે તેવો–સ્થિર) કહ્યો છે, તેવુ ધર્મધ્યાન સ્થિર અને અચળ હોય, પરન્તુ તેની ઉપર કોઈ મનુષ્ય પક્ષીની પેઠે ઉડીને ચડી જઈ શકતો નથી તેણે તો તેની ઉપર ક્રમે ક્રમે ચડવાનુ છે અને તે એવી રીતે કે પગલુ ભૂલાય નહિ, નહિતો એક ડગલુ ભૂલતા ખસીને ઉંડી તળેટીમા ગબડી પડવાનો ભય રહે છે આવા ઉંચા પર્વત ઉપર ચડવા માટે આલબન–ટેકા પણ જોઇએ અને તે આલબનો અત્ર શાસ્ત્રને આધારે આપવામા આવ્યા છે ઉવવાઈ સૂત્રમા वायणा, पुच्छणा परियट्टणा અને धम्मकहा એ ચાર આલબનો કહેલા છે શાસ્ત્રમા જે સ્વાધ્યાય તપના પાચ પ્રકારો કહેલા છે તેમાના જ આ ચાર પ્રકારોને ધર્મધ્યાનના આલબનરૂપ કહેલા છે, કારણકે પૂર્વે જે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે તે પ્રકારોનુ અનુશીલન સ્વાધ્યાય તપના આવા આલબનો વિના શક્ય નથી શાસ્ત્રશબ્દોનુ વાચન કરવામા આવે, શકા હોય તો તેનું નિવારણ ગુરુ આદિ ગીતાર્થ મુનિઓને પૂછીને કરવામા આવે, શીખેલા વિષયનું પુન પુન રટન અથવા મનમા પુનરાવર્તન કરવામા આવે અને જેનો અભ્યાસ કર્યો તેની પુન પુન કથા કરવામા આવે તો જ તીર્થંકરોની આજ્ઞાઓનુ ચિતન ધર્મધ્યાન પ્રસગે થવા પામે, તો જ રાગદ્વેષના મર્મને સમજીને ચિત્ત તેના ત્યાગમા અધિર થાય, તો જ કર્મોના વિપાકનુ રહસ્ય સમજાય તથા શ્રદ્ધા જાગે અને તો જ ચોરાશી લાખ જીવયોનિના પરિભ્રમણના કારણો તથા તે કારણોની નિવારણાના માર્ગમા ચિત્ત એકાકાર થાય આવા કારણોથી ધર્મધ્યાનના પણ આલબનો છે અને એ આલબનોનુ યથાર્થ ગ્રહણ કરવામા આવે તો ધર્મધ્યાનનુ અનુશીલન સુગમ્ય તથા શીઘ્રસાધ્ય થાય ધર્મધ્યાનના આલબનરૂપે જે સ્વાધ્યાય તપના ચાર પ્રકારો કહ્યા, તે ઉપરાત એક બાકી રહેલો પ્રકાર તે "અનુપ્રેક્ષા"નો છે આ અનુપ્રેક્ષા–વિચારણાના ચાર પ્રકારો શાસ્ત્રમા કહેલા છે જે અનિત્ય અશરણ સસાર અને એકત્વ ભાવના છે બાર ભાવનાઓમાની આ પહેલી ચાર ભાવનાઓ છે આ જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ

અનિત્ય છે, લક્ષ્મી–શરીર–યૌવન ઇત્યાદિમાનુ કશુ નિત્ય કે શાશ્વત નથી એવી જે ભાવના કરવી અને તે વડે ચિત્તને પોષવુ તે અનિત્ય ભાવના છે આ જગત્મા જીવને આપ્તજન–ગણુ પ્રેમાળ સ્ત્રી કે વત્સલ માતા-પિતા, રાજા કે સમ્રાટ્ કોઈ શરણુ આપે તેમ નથી, દરેક જીવ અશરણ છે–અનાથ છે, શરણ છે એક માત્ર ધર્માચરણનુ એ પ્રમાણે જીવની અશરણતાનુ ચિન્તન કરવુ તે અશરણ ભાવના છે જગત્ અનિત્ય છે અને જીવ અશરણ છે ધર્મનુ શરણ ન સ્વીકારતા તેને જે સસારમા પરિભ્રમણ કરવાનુ છે તે સસાર કેવો છે ? ચૌ રાજલોકના અસખ્યાત પ્રદેશ છે તેમાના દરેક પ્રદેશે અનતાનત વાર જન્મમરણ કરી જીવે અનતા પુદ્ગલપરાવર્તન નીપજાવ્યા, તોપણ તેનો છેડો આવ્યો નથી જન્મ–જરા–મરણ–નરકાદિના દુખો વેઠયા, અનેક જીવો સાથે ચિત્રવિચિત્ર સબધો બાધ્યા, તોપણ સસારનો છેડો આવ્યો નહિ એવો આ સસાર અપાર છે, એવુ ચિંતન તે ત્રીજી સસાર ભાવના છે આ અશાશ્વત જગતમા અશરણ એવો હુ એક જ છુ મારુ કોઈ નથી અને કશુ નથી, હુ અસહાય છુ માત્ર ધર્મ જ મારી સાથે સહાયરૂપે સાથે આવશે, એ પ્રકારની ભાવના તે ચોથી એકત્વ ભાવના છે પૂર્વે કહેલા ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારોનુ આ ચારે ભાવના સારી રીતે પોષણ કરનારી હોઈ તેની સાથે તે ભાવનાનો સબધ શાસ્ત્રોમા સુઘટિત રીતે યોજ્યો છે ધ્યાનમા ઉત્કૃષ્ટ રુચિ ઉત્પન્ન થાય ત્યા-સુધી એ ભાવનાઓ ભાવવાજોગ છે (૨૦૬)

[હવે ચાર પ્રકારના ધ્યેયોના લક્ષણો નીચેના ત્રણ શ્લોકોમા કહેવામા આવે છે]

चतुर्विधे ध्येये पिण्डस्थलक्षणम् । २०७ ॥

पिण्डस्थ प्रथम पदस्थमपर रूपस्थरूपोज्झिते ।
ध्येय ध्यानविधौ चतुर्विधमिद शास्त्रेषु सलक्ष्यते ॥
पार्थिव्यादिकधारणात्मकतया यच्चिन्तन स्वात्मन ।
... तदुच्यते मुनिवरै पिण्ड

पदस्थम् । २०८ ॥

नाभौ चित्तमुखे च षोडशचतुर्विंशाष्टपत्राम्बुजं ।
संस्थाप्याक्षरमातृका प्रतिदलं सङ्कल्प्य यच्चिन्तनम्
यद्वा सत्परमेष्ठिमन्त्रवचनं चित्ते स्थिरं चिन्त्यते ।
ध्येयं तद्धि पदस्थमाप्तपुरुषैरुक्तं द्वितीयं शुभम् ॥

रूपस्थरूपातीते । २०९ ॥

अर्हच्छान्तदशास्वरूपममलं संस्थाप्य चित्ते स्थिरे ।
वैशद्येन विचिन्त्यते चिरतरं रूपस्थमेतन्मतम् ॥
रूपातीत–निरञ्जनाऽघरहितं सिद्धं समालम्ब्य यत् ।
तेनैक्यं परिभाव्यते स्वहृदये रूपोज्झितं तन्मतम् ॥

ધ્યેયના ચાર પ્રકારમા પ્રથમ પિંડસ્થનુ લક્ષણ

ભાવાર્થ—ધ્યાનના વિધિમા ધ્યેયના ચાર પ્રકાર શાસ્ત્રમા જોવામા આવે છે, તે પિંડસ્થ પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત તેમા પાર્થિવી અગ્નિ ધારણારૂપે આત્માનુ એકાગ્રતાથી ચિંતન કરવામા આવે તેને મુનિઓ ધ્યેયના ચાર પ્રકારમાનુ પ્રથમ પિંડસ્થ ધ્યેય કહે છે (૨૦૭)

પદસ્થ ધ્યેય.

નાભિમા સોળ પાખડીવાળા, ચિત્તમા ચોવીશ પાખડીવાળા અને મુખમા આઠ પાખડીવાળા કમળની કલ્પના કરીને તેના ઉપર દરેક પાખડીમા અમુક વર્ણમાળાના અક્ષરોની સ્થાપના કરીને તેનુ એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન કરવામા આવે અથવા પંચ પરમેષ્ઠિમંત્રના શબ્દોનુ એકાગ્ર થઈને ચિત્તમા સ્થિરતાપૂર્વક ચિંતન કરવામા આવે તેને આપ્ત પુરુષો બીજુ પદસ્થ ધ્યેય અથવા ધ્યાન કહે છે (૨૦૮)

રૂપસ્થ અને રૂપાતીત

અરિહંત ભગવાનની શાન્ત દશાનું નિર્મળ સ્વરૂપ સ્થિર અને એકાગ્ર ચિત્તમાં સ્થાપીને અતિ નિર્મળતાથી અમુક વખત તેનું ચિંતન કરવામાં આવે તે રૂપસ્થ નામે ત્રીજા પ્રકારનું ધ્યેય રૂપથી અતીત થએલા નિરંજન નિરાકાર મહાનંદિત સિદ્ધ ભગવાનનો આશ્રય કરીને તેની સાથે પોતાના આત્માનું એકપણું પોતાના હૃદયમાં એકાગ્રતાપૂર્વક ચિતવવામાં આવે તે રૂપાતીત નામે ચોથા પ્રકારનું ધ્યેય સમજવું (૨૦૯)

વિવેચન—આ શ્લોકત્રયીમાં ધ્યેયના ચાર પ્રકારની સમજૂતી આપી છે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા એ ચાર ભેદોનો સ્વીકાર વે શાસ્ત્રીય યોગગ્રંથો અને જૈન યોગગ્રંથો પણ કરે છે, માત્ર એ ધ્યેયમાં ધ્યાન કરવાના વિધિમાં જૂદી જૂદી પરિભાષા જોવામાં આવે છે આપણે અત્ર એ ચારે ધ્યેયની અનુક્રમે સમજૂતી આપીશું કે જે સમજૂતી ઉપર આપેલી શ્લોકત્રયીમાં કાંઈક સંક્ષિપ્ત રૂપે દેખાડે છે

(૧) પૃથ્વી, અગ્નિ વાયુ, જળ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વો છે એ પાંચ તત્ત્વોનો પ્રત્યેક પદાર્થ-પિંડ બનેલો છે આ પંચતત્ત્વનું ધ્યાન તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે વે શાસ્ત્રમાં તે પંચતત્ત્વના ધ્યાનનો વિધિ છે, તેને અનુસરતો પણ પરિભાષામાં ભિન્નતાવાળો જૈન શાસ્ત્રમાં કહેલો તેનો વિધિ છે જૈન શાસ્ત્રાનુસાર પાર્થિવી આગ્નેયી, વાયવી વારુણી અને તત્ત્વભૂ એ પાંચ ધારણારૂપે આત્માનું એકાગ્રતાથી ચિંતન કરવાનું છે હેમાચાર્ય નિમ્ન શ્લોક વડે એ પાંચે ધારણાઓના નામ કહે છે

पार्थिवी स्यादथाग्नेयी मारुती वारुणी तथा ।
तत्त्वभू पचमी चेति पिंडस्थे पचधारणा ॥

પાર્થિવી ધારણા અને તેનું ધ્યાન આ પ્રમાણે કરવું આ તિર્છા લોક એક રાજપ્રમાણ લાંબો-પહોળો છે તેમાં પહેલા ક્ષીરસમુદ્રની કલ્પના તે સમુદ્રની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપની પેઠે એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળું અને એક હજાર પાંખડીઓવાળું કમળ ચિતવવું કમળની મધ્યે કેસરાઓ છે તેની મધ્યે દેદીપ્યમાન પીળી પ્રભાવાળી અને મેરૂ પર્વત સમાન

વાળી કર્ણિકા છે એવી કલ્પના કરવી તે કર્ણિકાની ઉપર એક ઉન્નત સિંહાસન છે તે ઉપર પોતે બેસીને સર્વ કર્મોનો ઉચ્છેદ કરૂં છું એમ કલ્પવુ, તે કલ્પનામા સ્થિર થઇ જવુ આઠ કર્મોની પ્રકૃતિઓના પુદ્ગલસ્કંધોને આત્માના પ્રદેશોથી ખંખેરી નાખી ચૌદ રાજલોકમા ફેંકી દીધા એમ ધ્યાવુ પછી પોતાનો આત્મા અનંત કોટિ સૂર્યના તેજ કરતા પણ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશથી સર્વ લોકાલોકને પ્રકાશે છે એમ ચિંતવવુ પછી આ રાજલોકમા ઉડેલા કર્મપુદ્ગલો સ્થિર થઇ જાય છે અને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર મને દેવતાઓ તથા ઇન્દ્રો બેસાડી દેશના સાંભળે છે એવુ ચિંતન કરવુ લાખો જીવો આવી તત્ત્વ સાંભળે છે પણ હું સાક્ષી તરીકે તેઓના આચરણ વિચારો જોઇ રહ્યુ છુ—મને તેમા હર્ષ કે શોક થતો નથી એમ ચિંતવવુ સ્ફટિક રત્ન સમાન નિર્મળ એવા અસંખ્ય પ્રદેશોમા સમયે સમયે સર્વ ભાસ થાય છે એવી ભાવના ભાવવી અને અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્થિર એકરૂપ છે એમ ધ્યાવુ એ પાર્થિવી ધારણા થઈ આગ્નેયી ધારણા માટે નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળુ કમળ ચિંતવવુ અને તે કમળની કર્ણિકામા अर्हं એવો મંત્ર સ્થાપવો તે કમળની પ્રત્યેક પાંખડીમા અનુક્રમે अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः એમ સોળ સ્વરોને સ્થાપન કરવા, અને તે કમળમા એકાગ્ર ચિત્તથી લીન થઈ જવુ, એટલેસુધી કે કમળ વિના અન્ય વસ્તુનુ સ્મરણ પણ રહે નહિ. પછી હૃદયમા આઠ પાંખડીનુ કમળ ચિંતવવુ, અને પ્રત્યેક પાંખડીમા અનુક્રમે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ આઠ કર્મનું એકેક પાંખડીમા સ્થાપન કરવુ એ કમળનું મુખ એવી રીતે નીચુ રાખવુ કે જેથી સોળ પાંખડીવાળા કમળની ઉપર તે કમળ અધોમુખ રહી ઝૂલ્યા કરે પછી સોળ પાંખડીવાળા કમળમા સ્થાપેલા अर्हं મંત્રના हं ના રેફબિંદુથી ધૂમ્રશિખા નીકળતી ચિંતવવી, ધીમે ધીમે તેમાથી અગ્નિકણિકાઓ અને પછી અનેક જ્વાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી એ જ્વાળાઓ વડે હૃદયાંતર્ગત અષ્ટ કર્મોની પાંખડીવાળુ કર્મકમળ બળે છે એવી કલ્પના કરવી મહામંત્ર अर्हं ના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલા

અગ્નિવડે અષ્ટ કર્મની પાખડીવાળુ કમળ બળીને ભસ્મ થાય છે એવી ભાવના કરવી પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખૂણાવાળો બળતો અગ્નિનો સમૂહ કલ્પવો અને એ અગ્નિસમૂહ તથા શરીરની અદર મહામત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ-જ્વાળા એ બે વડે દેહ અને અષ્ટ કર્મનુ કમળ એ બેઉ બળીને ભસ્મ થાય છે એવુ કલ્પી શાન્ત થવુ આ આગ્નેયી ધારણાનુ સ્વરૂપ છે ત્રીજી વાયવી ધારણાનુ ધ્યાન આ પ્રમાણે કરવુ —“ત્રણ ભુવનના વિસ્તારને પૂરનાર એવા પ્રચડ વાયુને કલ્પવો આગ્નેયી ધારણાથી શરીર અને કર્મની જે ભસ્મ થઈ ગએલી છે તે ભસ્મને એ વાયુ ઉડાડી નાખે છે એવી કલ્પના કરવી પછી વાયુ શાન્ત થઈ જાય છે એમ ધ્યાવુ વારુણી ધારણા આ પ્રમાણે અમૃતસમાન વર્ષાને વર્ષાવનાર મેઘમાળાથી ભરપૂર એવા આકાશની કલ્પના કરવી એ આકાશમાથી થતી જળવૃષ્ટિ વાયુથી ઉડી ગએલી દેહ તથા કર્મની રાખને શાન્ત કરે છે તથા ધોઇ નાખે છે એવી ભાવના ભાવવી છેવટે વરુણમડળ શાન્ત થાય છે એમ કલ્પવુ એ વારુણી ધારણા થઈ છ ઠ્ઠી તત્ત્વભૂ ધારણા આ પ્રમાણ —ધ્યાતાએ સાત ધાતુરહિત પૂર્ણ ચદ્રકાન્તિની પેઠે નિર્મળ સર્વજ્ઞ સમાન પોતાના આત્માને ચિતવવો પછી સિહાસન ઉપર બેઠેના, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર, શરીરની અદર રહેના એવા નિરાકાર આત્માને સ્મરવો એ પ્રમાણે તત્ત્વભૂ ધારણા સમસ્ત કર્મનો ક્ષય કરે છે અને આત્માને પરમાત્મસ્વરૂપ-બ્રહ્મસ્વરૂપ બનાવે છે આ પાચ ધારણાઓ પણ વૈદિક યોગની પચ તત્ત્વની ધારણાઓની પેઠે આત્માને अहं ब्रह्मास्मि નો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે

પિડસ્થ ધ્યાન કરનાર પોતાને ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એ પાચે પ્રકારના શરીરથી ભિન્ન-પૃથક્ નિધાર છે અને તેથી દેહાદિ અગોના કાર્યોમા આત્મા અહ તથા મમત્વ પરિણામથી બધાતો નથી તે ભોગ્ય પદાર્થોની ઈચ્છાઓમા બધાતો નથી અને અનેક જીવોને દુખ આપવા પ્રેરાતો નથી કર્મના યોગે વસ્ત્રરૂપ શરીર તો અનેક મરે છે તથા છૂટે છે તોપણુ તેથી તે જરા પણ હર્ષ વા શોકને ધારણ કરતો નથી.

૨ ધ્યાનનો યાગી પ્રારબ્ધકર્મ યોગે અનેક કાર્ય કરતો છતો પણુ આ

સ્વરૂપમા ધ્યાન રાખે છે શરીરમા રહેલો આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે એવુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થતા બાહ્ય પદાર્થોમા રહ્યા છતા પણ તે તેમા લેવાતો નથી આત્માના પ્રદેશમા ચોટેલુ ચિત્ત નિર્વિકલ્પ દશાવાળુ થાય છે અને તેથી આત્માની શક્તિઓ ખીલવા માડે છે વચનસિદ્ધિ અને સકલ્પ સિદ્ધિ સહજ બને છે જેઓ આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશોનુ ધ્યાન ધરે છે પણ જગતમા ઉપકાર કરવાની પ્રશસ્ત ઇચ્છા ધરાવે છે તેઓ તીર્થકરાદિ પદો પ્રાપ્ત કરે છે અને જેઓ ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાને પણ ત્યજી પિંડસ્થ ધ્યાન ધરે છે તેઓ મૂક કેવળી થઇ સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે શરીરના કોઇ પણ ભાગમા આત્માના પ્રદેશોનુ ધ્યાન થઇ શકે છે નાભિચક્રમા ધ્યાન ધરવાથી કાયવ્યૂહનુ જ્ઞાન થાય છે એટલે કે શરીરની નાડીઓનુ અને તેમના કાર્યોનુ જ્ઞાન થાય છે તેમજ મનના સકલ્પવિકલ્પોનો વિજય થાય છે કઠ રૂપમા ધ્યાન કરવાથી ક્ષુધાતૃષા શમે છે અને વાણીનો સારી રીતે પ્રકાશ થાય છે કૂર્મ નાડીમા ધ્યાન કરવાથી સ્થિરતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને ચચળતા શમે છે બ્રહ્મરન્ધ્રમા ધ્યાન કરવાથી સિદ્ધ પુરુષોના દર્શન થાય છે, પાપોનો નાશ થાય છે અને ધર્મશ્રદ્ધા વધે છે હૃદયમા ધ્યાન કરવાથી હૃદયશુદ્ધિ થાય છે, જ્ઞાનભાસ થતો જાય છે, સત્યની પ્રતીતિ થાય છે અને પર હૃદયને વાચી શકાય છે મનોવર્ગણાની સાથે લેશ્યાનો જે સબધ છે તેનુ જ્ઞાન મનોવર્ગણામા ધ્યાન કરવાથી થાય છે તેમા વિશેષ સયમ કરવાથી મન પર્યવ જ્ઞાન પ્રકટે છે એજ રીતે કાન નાક, આખ, જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિયમા ધ્યાન કરવાથી તે તે ઇંદ્રિયોની શક્તિનો વિકાસ થાય છે કાયબળ વાણીબળ અને મનોબળમા ધ્યાન કરવાથી તે તે બળ વૃદ્ધિ પામે છે મસ્તકમા ધ્યાન કરવાથી મગજના જ્ઞાનતતુઓ પુષ્ટ થાય છે અને તર્કશક્તિ વધુ ને વધુ ખીલે છે આ રીતે સ્વપિંડના કોઇ પણ અગમા પિંડસ્થ ધ્યાન કરી શકાય છે અને તેના શારીરિક તેમ જ આધ્યાત્મિક લાભો થાય છે પરન્તુ તે સર્વમા બ્રહ્મરન્ધ્રમા આત્માના પ્રદેશોનુ ધ્યાન કરવુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે જે વખતે બ્રહ્મરન્ધ્રમા આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશોનુ ધ્યાન ધરવામા આવે છે તે વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ મદ પડે છે આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશમા તન્મયતા થવાથી

શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ બિલકુલ ઓછી થઇ જાય છે અને તે વખતે આનંદ આનંદ થઇ જાય છે, આત્માની અનંત શક્તિનો અનુભવ થાય છે સર્વ જીવો ઉપર સમતા પ અમૃત મેઘવૃષ્ટિ વર્ષાય છે તે વખતે એવો અનુભવ થાય છે કે અહો, આવી દશામા મને કાળ રહેવાય તો સારું। એવી દશા ક્ષયોપશમ ભાવમા ઘણા કાળ સુધી રહેતી નથી તોપણ પુન પિંડસ્થ ધ્યાન ધરી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવા ધ્યાની ઉદ્યમ કરે છે અને પાછો તેવો જ આનંદ લે છે ધ્યાની બાહ્ય વ્યાવહારિક કાર્યોમા જોડાતા તે ઉપાધિની વિકલ્પ દશા અનુભવે છે પણ તેમા તેને રસ પડતો નથી એટલે ગમે તેમ કરી પાછો ધ્યાનમા પ્રવેશ કરે છે આની સહજ સુખની દશાનો અનુભવ થતા બાહ્ય સુખની સર્વ પ્રકારની અભિલાષાઓ ટળે છે

(૨) પદસ્થ ધ્યેયમા ધ્યાન અનેક પ્રકારે કરાય છે, તેમાનો એક પ્રકાર પ્રથમ અત્ર દર્શાવેલો છે અરિહંત સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાચ પદનું ચિત્તની સ્થિરતાપૂર્વક જે ધ્યાન કરવામા આવે તેને પદસ્થ ધ્યેયનુ ધ્યાન કહેવામા આવે છે બીજો પ્રકાર એવો છે કે નાભિ પ્રદેશમા સોળ પાખડીનુ કમળ ચિંતવી તેમા અ થી અ: પર્યંત સોળ સ્વરોની સ્થાપના કરી તેનુ અનુક્રમે ધ્યાન કરવુ ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે હૃદય-કમળમા ચોવીસ પાખડીવાળુ કમળ ચિંતવી તેમા ક થી મ સુધીના અક્ષરો અનુક્રમે ચોવીસે પાખડીઓમા સ્થાપી મ ને કમળની કર્ણિકામા સ્થાપવો અને પ્રત્યેક પદનું અનુક્રમે ધ્યાન કરવુ ચોથો પ્રકાર એ છે કે મુખમા આઠ પાખડીવાળા કમળની કલ્પના કરી અને તેમા ય થી હ સુધીના અક્ષરો સ્થાપી તેનુ ધ્યાન કરવુ આ જ પ્રમાણે ૐ કારનુ અર્હં મંત્રનું ૐ ह्रीं श्रीं अर्हं नम એ મંત્રનું અને અન્ય મંત્રોનુ પણ પદસ્થ ધ્યાન કરી શકાય છે એ પ્રમાણે અક્ષરોનુ અને પદોનુ ધ્યાન કરતો છતો યોગી ચિત્તની ચંચળતાને વારે છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામી થાય છે પદસ્થ ધ્યાનનો સાધક નિમિત્તજ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સાચો યોગી તો પદસ્થ ધ્યાન અવલબનથી ધારેલા ધ્યાન વડે આત્માની નિર્મળતા કરનાર છે

(૩) સમવસરણમા બેઠેના તીર્થંકર ભગવાનનુ સ્વરૂપ તે રૂપસ્થ ધ્યેય અને તેમા ધ્યાન કરવુ તે ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર ભગવાનની શાન્ત દશાનુ ચિત્તમા અવધારણ કરવુ તેમના મસ્તકમાથી પ્રગટતી તેજધારાઓને ચિત્ત પ્રદેશમા ઝીલવી, એમના અનત ગુણોનુ સ્મરણ પ્રકટાવવુ અને તેવા જ ગુણો પોતાના આત્મામા પ્રચ્છન્ન રૂપે રહ્યા છે તેનુ પ્રગટીકરણ કરવાનુ ધ્યાન ધરવુ તે આ પ્રકારનુ ધ્યાન છે આઠ કર્મ રૂપી છે અને તેના સબધમા મારો આત્મા અનાદિ કાળથી રહ્યો છે રૂપમા રહેલો મારો આત્મા વસ્તુત રૂપથી ન્યારો છે સિદ્ધ સમાન અનત ગુણમય છે ઇત્યાદિ જે ભાવના ભાવવી તેને રૂપસ્થ ધ્યેયમાનુ ધ્યાન સમજવુ આ ધ્યાનમા એવા વિચારો કરવા કે મારો આત્મા ગુણે કરી પચપરમેષ્ઠી રૂપ છે અને એ ગુણો પ્રકટ કરવાનો મારો ઉદ્યમ છે, તથા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ગુણે વડે મારો આત્મા દીપ્તિમાન છે ઇત્યાદિ આત્મામા જ પરમાત્મ દશા રહી છે પણ ધ્યાન વિના તે પ્રગટ થતી નથી, એટલા માટે રૂપસ્થ ધ્યેયમા ધ્યાન કરવાની યોજના છે તેથી સકલ્પ વિકલ્પવાળી ચિત્ત શાનો નિરોધ થાય છે મોહના ઉછાળા સ્વયમેવ શાન્ત પડે છે, અનેક શક્તિઓ પ્રકટે છે અને મનની નિર્મળતા સહેજે સધાય છે

(૪) રૂપથી અતીત–આકારરહિત જ્ઞાનાનન્દ સ્વરૂપ નિરજન સિદ્ધ પરમાત્માનો આશ્રય કરીને તેની સાથે સત્તાથી સિદ્ધસમાન એવા પોતાના આત્માનુ એકત્વ ચિત્તમા અવધારવુ–ધ્યાવુ, તે રૂપાતીત ધ્યેયનુ ધ્યાન સમજવુ પિડસ્થ પદસ્થ અને રૂપસ્થ ધ્યેયના અવલબનપૂર્વક મુમુક્ષુ યોગીએ રૂપાતીત ધ્યેય પર જવુ અને સ્થૂળમાથી સૂક્ષ્મ આત્મા ઉપર જતા આત્માના ગુણપર્યાયોની શુદ્ધતા ચિંતવવી આત્માનો ઉપયોગ એક જ ઠેકાણે રાખવો અને બહિર્મા મનને જવા દેવુ નહિ એમ કરવાથી રૂપાતીત ધ્યેયમા પ્રવેશ થશે અને અહર્નિશ તેનો અભ્યાસ કરવાથી રૂપાતીત ધ્યેયમા ધ્યાનની સ્થિરતા થશે રૂપાતીત ધ્યાનના જિજ્ઞાસુએ દ્રવ્યાનુયોગનુ તેમ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરવુ કારણકે તે વિના જડચેતનની ભિન્નતાનો અનુભવ ધ્યાન ચિત્તપ્રદેશમા રહેતો નથી ચારે ધ્યાનોમા રૂપાતીત ધ્યાન

સદાપ્રદિ છે એ ધ્યાન કરનાર યોગી કર્મરૂપી લાકડાંઓને બાળીને તેની ભસ્મ કરે છે અને તે અનન્ત શક્તિને પ્રગટાવવા સમર્થ બને છે જેમ જેમ રૂપાતીત ધ્યેયમાં ધ્યાનની પ્રગતિ તથા વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વર્ણાદિ વિશિષ્ટ રૂપી પદાર્થોમાં થતું ખેદ તથા મમત્વ વિલય પામે છે હું તુની કલ્પનાનું જોર ક્ષય પામે છે નિશ્ચયથી નિરાકાર એવો પોતાનો આત્મા છે એવું ભાન યોગીને થતાં તે ભાન ત્રણે કાળમાં અખંડ રહે છે રૂપાતીત ધ્યેયનો ધ્યાતા દુનિયાની જંજાળથી મુક્ત થઈ સહજ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે અને બાહ્ય દશાના નામ શરીરના આકાર તથા હર્ષ શોકને કેવળ વિસરી જાય છે મન પોતાના આત્માનું જ આનંદમન કરીને રહે અને શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય, જડ તથા ચેતન સમપણે ભાસે તેને સમરસી ભાવ કહે છે એવા સમરસી ભાવને યોગી રૂપાતીત ધ્યેયમાંના ધ્યાનથી પામે છે (૨૦૭-૨૦૮-૨૦૯)

[ધર્મધ્યાનનો ઉપસંહાર કરવા ગ્રંથકાર તેના ફળનું ગોધન નીચેના એક શ્લોકમાં કરે છે]

ધર્મધ્યાનફલમ્ । ૨૧૦ ॥

धर्मध्यानमिद वदन्ति मुनयो वैराग्यसञ्जीवन ।
लेश्याशुद्धिकर कुकर्मदहन कामानलाम्भोधरम् ॥
सालम्ब प्रथम तथापि सतताभ्यासेन शुद्ध भव-
च्छुक्क प्रापयितु क्रमेण विशद शुक्ल निरालम्बनम् ॥

ધર્મધ્યાનનું ફળ

ભાવાર્થ—પ્રાચીન મુનિઓ એમ કહી ગયા છે કે આ ધર્મધ્યાન વૈરાગ્યને સજીવન બનાવનાર છે લેશ્યાની શુદ્ધિ કરનાર છે, અશુભ કર્મના ઇંધનો બાળી ભસ્મ કરનાર છે, કામવિકાર રૂપ અગ્નિને ઠારવામાં અંભોધર-મેઘ સમાન છે, પ્રથમ આલંબનસહિત છે તોપણ નિરંતરના અભ્યા-

સથી જેમ વિશુદ્ધ બનતું જાય તેમ તેમ આલંબનરહિત ને નિર્મળ શુક્લ ધ્યાન તેની ર મા ક્રમે ક્રમે ધ્યાતાને પહોંચાડે છે (૨૧૦)

વિવેચન—આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય એવા ધર્મ ધ્યાનના ભેદો અને ધ્યેયને અનુસરીને પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા પાડેલા વિશેષ ભેદો ઉપરથી એટલું સમજી શકાય તેમ છે કે આ ધ્યાન સાલંબન હોઈ તેમા ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવ હોય છે, અને જેમ જેમ ધ્યાતા આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ લેશ્યાનુ વિશુદ્ધીકરણ થતા પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા ઉદ્ભવે છે આ કારણથી પ્રાચીન સમયમા મુનિઓએ ધર્મ ધ્યાનની જે સ્તુતિ કરી છે અને અત્ર ગ્રથકાર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે તે યોગ્ય જ છે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય ધર્મ ધ્યાનના ફળ વિષે કહે છે —

अस्मिन्नितातवैराग्यव्यतिषगतरगिते ।
जायते देहिना सौख्य स्वसवेद्यमतींद्रिय ॥

અથાત્—આ ધ્યાનમા અત્યત વૈરાગ્ય રસના સયોગથી તરગિત થએના યોગીઓને પોતે અનુભવ કરી શકે તેવુ અતીંદ્રિય આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે આ આત્મિક સુખ જ ચિત્તની સંકલ્પરહિત સમસ્થિતિનુ પર્યાયવાચક છે સાલંબન ધ્યાનમા ધર્મ ધ્યાન એ ઉચ્ચ શિખરે વિરાજે છે અને નિરાલબ ધ્યાનમા પ્રવેશ કરવા માટેનુ તે છેલ્લુ પગથીયુ છે શુક્લ ધ્યાનને યોગ્ય હાલના શારીરિક બધારણ હોતા નથી એવુ યોગી જનો કહે છે, કારણકે શરીરના કટકા થાય તોપણ ચિત્તની સમસ્થિતિમા ક્ષેપ-વિક્ષેપ ઉત્પ ન ન થાય એવુ શરીરસસ્થાન હોવુ જોઇએ તે આ કાળમા હોતુ નથી આ કારણથી ધર્મ ધ્યાન એ શુક્લ ધ્યાનનુ પ્રવેશદ્વાર હોવા છતા આધુનિક કાળમા ધર્મધ્યાન સર્વથા ઉપયોગી અભ્યાસવાયોગ્ય અને આદરવાયોગ્ય ધ્યાન છે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ શુક્લ ધ્યાનનો સ્પર્શ કરાવનાર ધર્મ ધ્યાન જ છે

દૃષ્ટાંત—આ શ્લોકમા ધર્મ ધ્યાનના જે ફળો કહ્યા છે તે ફળનો સ્વાદ લેનાર દૃઢપ્રહારીનુ દૃષ્ટાંત અહીં અર્થસૂચક થઈ પડશે દૃઢપ્રહારી બ્રાહ્મ-

પુત્ર હતો પરંતુ ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો હોઇ તે કાળક્રમે ચોરોનો નાયક થયો હતો અને ચોરોની ટોળી સાથે વનમાં રહેતો હતો. એક વાર તેના નાયકપદે દઢપ્રહારી ચોર ટોળીએ કુશસ્થળ નામનું ગામ લૂંટવા માંડ્યું અને ચોરો લૂંટ કરતા કરતા એક ગરીબ બ્રાહ્મણના ઘરમાં પેઠા. બ્રાહ્મણને સ્ત્રી તથા નાના બાળકો હતા અને બાળકો ઘણા વખતથી ખીર ખાવાને આતુર થયા હોવાથી બ્રાહ્મણ અતિ પરિશ્રમે ખીરની સામગ્રી લાવી નદીપર ન્હાવા ગયો હતો. ખીર તૈયાર થઈ હતી એવામાં ચોરો પેઠા અહીં કાંઈબીજું લૂંટવાનું મળ્યું નહિ એટલે તેમણે ખીરનું વાસણ ઉપાડ્યું. બિચારા બાળકો પોતાનું ભોજન લૂંટાતું જોઈ નાસી ગયા. એટલામાં વેર આવતા બ્રાહ્મણને લૂંટની ખબર પડી. તે ક્રોધવશ થતો વેર પહોંચ્યો અને એક મોટી ભોગળ લઇ ચોરોને મારવા મંડ્યો. ભોગળના પ્રહારથી ચારો નાઠા અને કેટલાક મૂઆ પણ ખરા. આ વાતની દઢપ્રહારીને ખબર પડી એટલે તે હાથમાં તરવાર લેતો જઇ બ્રાહ્મણના ઘરમાં પ્રવેશતાં જ એક ગાય આડી આવી. તેનો એક જ ઝાટકે તેણે નાશ કીધો. દઢપ્રહારીનો પ્રહાર એટલો દઢ હતો કે તે કદાપિ ખાલી જતો નહિ. ગાયને મારીને આગળ વધતા બ્રાહ્મણની ગર્ભવતી સ્ત્રી તેને અટકાવવા આવી. દઢપ્રહારીએ તેને પણ એક ઝાટકે કાપી નાખી અને સ્ત્રીનો ગર્ભ તરફડતો બાજે પડ્યો. ઓરડામાં પેસતા બ્રાહ્મણને જોઈ તેને પણ દઢપ્રહારીએ કાપી નાખ્યો. આ પ્રમાણે ગૌહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ભ્રૂણહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરી તે જુએ છે કે બ્રાહ્મણના બાળકો બ્હાર કરી રહ્યા છે. ક્રૂર સ્વભાવના ચોરમાં દયા પ્રગટ અને પોતાના અકૃત્ય ઉપર મોટો તેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. આ બાળકોને પોતે નિરાધાર કરી મૂક્યા તે પાપમાંથી પોતે ક્યારે છૂટશે એવું વિચારતો પોતાનું બળ તેણે આવા કર્મોમાં વાપર્યું તે માટે તે પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યો. પાપથી ગ્લાનિ પામેલો દઢપ્રહારી ચોરોની ટોળીને છોડીને નગર બ્હાર ચાલ્યો ગયો અને એક વૃક્ષ હેઠળ બેઠો. તેનો વૈરાગ્યરસ વૃદ્ધિ પામતો હતો. એટલામાં ત્રણ મુનિઓને તેણે દૂરથી જતા જોયા. તે તેમને શરણે ગયો અને પોતાના પાપોનું પ્રકાશન કરી તે પાપોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય...

પૂછવા લાગ્યો મુનિઓએ તેની યોગ્યતા જોઈ તેને સંક્ષેપમાં દેહ તથા આત્માની ભિન્નતા, કર્મોને આવવાના કારણો તથા રોકવાના હેતુઓ તથા ઉપાયો ઇત્યાદિ મર્મની સમભાવનો ઉપદેશ કર્યો દૃઢપ્રહારીના આત્માને વિવેકથી વાસિત થએલો જોઈને મુનિઓએ તેને દીક્ષા આપી એ જ અવસરે દૃઢપ્રહારીએ ગુરુ પાસે અભિગ્રહ લીધો કે " આ પાપ મને જ્યાંસુધી સાંભરશે અથવા લોકો મને યાદ કરાવી આપશે, ત્યાંસુધી હું અહીં જ આહારાદિનો ત્યાગ કરી કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ રહી ધ્યાન કરીશ " મુનિઓ તેને ત્યાં જ છોડીને ચાલ્યા ગયા દૃઢપ્રહારી નગરના ઉત્તર દરવાજે કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનસ્થપણે રહ્યા લોકો દૃઢપ્રહારીને સાધુના વેશમાં જોઈ તેને ઢોંગી માની ધુતકારવા, ગાળો દેવા અને મારવા લાગ્યા દૃઢપ્રહારીએ ઘણાને માર્યા હતા અને ઘણાના ધન લૂટ્યા હતા તે બધા હવે વેર વાળવા લાગ્યા, પણ દૃઢપ્રહારી તેથી ઉદ્વેગ ન પામ્યો ક્ષમા તથા ધૈર્ય તેણે છોડ્યું નહિ ક્રોધનું સંયમન તેણે બરાબર કરી રાખ્યું તન અને મનના કષ્ટો વેઠતો પોતાના કર્મોને યાદ કરતો, એ કારણ કર્મના ફળરૂપ છે એમ સમજતો અને ગુરુના ઉપદેશનું જ ધ્યાન ધરતો તે ચાર માસ ઉત્તર દરવાજે રહ્યો પછી ચાર માસ દક્ષિણ દરવાજે રહ્યો એમ ચારે દરવાજે રહી તેણે છ માસ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં ગાળ્યા લોકોનો ઉપદ્રવ સહન કર્યા ને વિચારતો ' હે આત્મન્ ! કલ્યાણના અર્થી જનોએ આક્રોશ માર, બંધન, તાડન કે તર્જન સર્વ સહન કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ નિર્મમ થઈ શરીરથી પણ નિરપેક્ષ થવું જોઈએ ' વખત જતા દૃઢપ્રહારીનું ધૈર્ય ક્ષમા, વિવેક અને ધ્યાન પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હવે દેહાસક્તિનો પણ લોપ થયો અને આત્મરમણતામાં જ તે લીન રહેવા લાગ્યો શત્રુ કે મિત્ર તેને કોઈ રહ્યા નહોતા એ પ્રમાણે કર્મેંધનોનું દહન કરતા છ માસે તે કેવળજ્ઞાન પામ્યા અને આયુષ્યાદિ કર્મોનો ક્ષય થતા મોક્ષપદ પામ્યો (૨૧૦)

[ક્રમે રીતે હવે શુક્લ ધ્યાનનો વિષય આવે છે]

शुक्लध्यानम् । २११ ॥

चित्त यत्र बहिर्न याति विषयासङ्गेऽपि वैराग्यत ।
देहच्छेदनभेदनेऽपि नितरामेति प्रकम्प न तत् ॥
शुक्लध्यानमुदाहृत किल चतुर्भेद स्वरूपोन्मुख ।
रागद्वेषलयात् कषायविजयादेतत्पर मोक्षदम् ॥

શુક્લ ધ્યાન

ભાવાર્થ—જે ધ્યાનમાં ઇંદ્રિયોને વિષયનું સાન્નિધ્ય મળવા છતાં વૈરાગ્યના બળથી ચિત્તવૃત્તિ મુખ્ય બહિર્મુખ ન થાય, તેમજ કોઈ શસ્ત્રથી શરીરનું છેદનભેદન કરે તોપણ સ્થિર થએલ ચિત્ત જરા પણ કંપે કે ડગે નહિ તે ધ્યાનનું નામ શુક્લ ધ્યાન કહેવાય છે. તેના પણ ચાર પ્રકાર અથવા પાયા છે. તે ધ્યાન સ્વરૂપાભિમુખ હોઈ રાગદ્વેષ તથા કષાયનો સર્વથા વિજય કરાવી સાક્ષાત્ પરમ મોક્ષને આપનારૂં છે (૨૧૧)

વિવેચન—ક્રમે કરીને ધર્મ ધ્યાન કરતાં શુક્લ ધ્યાન એક પગથીઉં ઉંચું ગણાય છે. તો પ્રસ્તુત ધર્મધ્યાનના ધ્યાતા તથા શુક્લ ધ્યાનના ધ્યાતાની યોગ્યતામાં વિશાળ અંતર હોવું છે. ઇંદ્રિયો વિષયોથી આકર્ષાઈ જરા પણ બહિર્મુખ ન થાય એ શુક્લ ધ્યાનના ધ્યાતાની મુખ્ય યોગ્યતા છે. એવી જ યોગ્યતા ધર્મ ધ્યાનના ધ્યાતાની પણ કહી છે પણ ધર્મધ્યાનમાં ધારણા રહેલી છે અને શુક્લ ધ્યાનમાં ધ્યાતાની ઇંદ્રિયો કેવળ વિષયાતીત અને ચિત્ત ધારણારહિત થવાં જોઈએ, એટલે કે એ ધ્યાનનો ધ્યાતા ચિત્તની રમણતામાં એટલો મગ્ન રહે કે તેને દેખવું સાંભળવું, સુંઘવું, સ્પર્શવું ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારનો ખ્યાલ પણ ન રહે અને જાણે પાષાણની ઘડેલી પ્રતિમા હોય તેવી રીતે સ્થિરતાપૂર્વક કેવળ મગ્ન દશામાં જ રહે. શ્લોકની પહેલી પંક્તિમાં જે ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ ન થવાની ધ્યાતાની યોગ્યતા બતાવી છે તેમાં બીજી પંક્તિએ વિશેષ પુષ્ટતા કરી છે, તે એવી રીતે કે કોઈ એવા ધ્યાતાના દેહનું

છેદન-ભેદન કરે તોપણ તેના ચિત્તની સ્થિરતા ડગે નહિ ત્યારે એ શુક્લ ધ્યાન થયું કહેવાય આ બેઉ પંક્તિઓ ઉપરથી ચિત્તની બહિર્મુખતાનો ત્યાગ કિંવા ઇન્દ્રિયોની વિષયાતીતતાનડે અર્થકાર શું કહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે આવા ધ્યાતા કોણ થઈ શકે તે વિષે શ્રી હેમાચાર્ય કહે છે કે—शुक्लध्यान तस्मान्नास्त्यधिकारोऽल्पसाराणाम् ॥ અર્થાત્—શુક્લધ્યાન કરવાનો અધિકાર અલ્પ સત્ત્વવાળા જીવોને હોતો નથી જો પહેલું સંઘેણ એટલે દેહનું વજ્રઋષભનારાચ સંઘેણ હોય તો જ તે દેહના છેદન-ભેદન જેવા ઉપસર્ગો તથા પરિષહોને સહી શકે અને પૂર્વના જ્ઞાનના જાણકાર હોય તો જ તેઓ ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોને કેવળ વિષયાતીત રાખીને વર્તી શકે આવા ઉચ્ચતમ શુક્લ ધ્યાનથી રાગદ્વેષનો નાશ થાય છે અને કષાયો ઉપર વિજય મેળવાય છે, એટલે પરમ વીતરાગ દશાનું સૂચક શુક્લ ધ્યાન મોક્ષદાયી થાય છે આ શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો અથવા પાયા છે (૨૧૧)

[શાસ્ત્રમાં શુક્લ ધ્યાનના જે ચાર પાદ અથવા પાયા કહ્યા છે તે (૧) સવિચાર સવિતર્ક (૨) અવિચાર-અવિતર્ક (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને (૪) ઉચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ એ પ્રમાણે છે તે હવે અનુક્રમે કરીને કહે છે પહેલા પ્રથમ પાદ સવિચાર શુક્લ ધ્યાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે]

शुक्लध्यानप्रथमपाद । २१२ ॥

आद्यौ द्वौ श्रुतयोगयोश्च कुरुत किञ्चित्समालम्बन ।
द्वावन्यौ भवतोऽर्हतोऽन्त्यसमये शुद्धौ निरालम्बनौ ॥
स्याद्योगश्रुतसक्रमो वहुविधो यत्र त्रियोगान्विते ।
शुक्ल तत्प्रथम विचारसहित नानावितर्काश्रितम् ॥

शब्दार्थयोगसक्रमणम् । २१३ ॥

उक्त सक्रमण त्रिधा जिनवरै शब्दार्थयोगाश्रया-
दालोच्यैकवचो वचोऽन्तरगति शब्दाभिध सक्रम ॥

एव योगपदार्थयोरपि पुनर्ज्ञेयोऽन्यगत्यात्मक ।
सोऽय सक्रमणार्थकोऽत्र गदित शब्दो विचारात्मक ॥

શુક્લ ધ્યાનનો પ્રથમ પાદ

ભાવાર્થ—શુક્લ ધ્યાનના ચાર પાદમાના પ્રથમના બે પાદ શ્રુત શબ્દ તથા અર્થ અને યોગ-મન આદિના વ્યાપારનુ કોઈક આલમ્બન કરે છે, એટલે બે પાદ સાલમ્બન છે અને ત્રીજો તથા ચોથો એ બે પાદ અર્હિત ભગવાન ચૌદમે ગુણઠાણે થઈ મોક્ષમા જાય તે વખતે છેલ્લી ઘડીએ હોય તે પરમ શુદ્ધ અને નિરાલમ્બન હોય છે શુક્લ ધ્યાનીની જે અવસ્થામા શ્રુત યોગ વિદ્યમાન છે તે વખતે યોગમાથી શ્રુતમા અને શ્રુતમાથી યોગમા અનેક પ્રકારે સક્રમણ થાય છે, માટે ત્યા સવિચાર નાના વિનમ્રિત નામે શુક્લ ધ્યાનનો પ્રથમ પાદ નિષ્પન્ન થાય છે (૨૧૨)

શબ્દ અર્થ અને યોગનુ સક્રમણ

શબ્દ અર્થ અને યોગને આશ્રીને સક્રમણ ત્રણ પ્રકારનુ જિન વરેએ કહ્યુ છે એક શબ્દનુ આલોચન કરીને બીજા શબ્દ પ્રત્યે ગતિ કરવી તે શબ્દસક્રમ એવી જ રીતે એક યોગનો આશ્રય કરીને એક યોગમાથી બીજા યોગમા જવુ તે યોગસક્રમ અને એક અર્થનુ ચિંતન કરીને બીજા અર્થ પ્રત્યે જવુ તે અર્થસક્રમ એટલે શબ્દસક્રમ, યોગ સક્રમ તથા અર્થસક્રમ એમ ત્રણ પ્રકારનો સક્રમ છે શુક્લ ધ્યાનના પ્રકારમા જે સવિચાર શબ્દ આવે છે તેમા વિચાર શબ્દ [illegible] સક્રમણ અર્થમા વપરાયેલ છે સવિચાર એટલે સક્રમણસહિત એવો અર્થ થાય છે (૨૧૩)

વિવેચન—સવિચાર (સવિતર્ક) અને અવિચાર [illegible] એ બે શુક્લ ધ્યાનના પાયામા શ્રુત (શબ્દ તથા અર્થ) (મન-વચન-કાયા)નુ આલમ્બન રહે છે તેથી એ બે [illegible] અને સમ્યક્રિયા અપ્રતિપાતિ તથા ઉચ્છિન્ન[illegible] બે પા [illegible] આલમ્બનથી રહિત છે ધ્યાન[illegible]

તથા આલંબનરહિતતા કેવી રીતે થાય એ આગે પાયાના વિવેચન ઉપ-
થી આગળ જતા સમજાઈ જશે શ્રુતોપદ્દશમાથી એક વખત એક પદાર્થ
અથવા તેના પર્યાય લઈ તેની ઉપર વિચાર કરવા પછી બીજા પદાર્થ
અથવા બીજા પર્યાય ઉપર વિચાર કરવો એક પદાર્થ ઉપર આવી વિચા
રણાનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવી એ પદાર્થસક્રમણ કહેવાય એવી જ રીતે
એક શબ્દપર વિચાર કરીને બીજા શબ્દપર સક્રમણ કરવુ તે શબ્દસક્રમણ
કહેવાય મન-વચન-કાયાના યોગોમાના એક યોગ પર થોડો વખત સ્થિર
રહી બીજા તરફ સક્રમણ કરવુ તે યોગસક્રમણ કહેવાય એવી રીતે
શુકલ ધ્યાનના પ્રથમ પાદમા એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થપ, એક શબ્દથી
બીજા શબ્દપર અને એક યોગમાથી બીજા યોગમા સક્રમણ થયા કરે છે
ધર્મધ્યાનમા બહારની વસ્તુનુ આલબન હતુ તે શુક્લ ધ્યાનમા દૂર થાય
છે અને તેને બદલે હવે પદાર્થનુ જ્ઞાનરૂપ આલબન થાય છે વિશુદ્ધ
અવલોકનપૂર્વક તેની આલોચના થાય છે અને તેમા થોડા સમયસુધી
સ્થિરતા થાય છે એવી રીતે યોગમાના એક યોગપર વારાફરતી સક્રમણ
થયા કરે છે એક વસ્તુનો નિત્ય પર્યાય લીધો તો તે ઉપર કેટલોક વખત
સ્થિરપણે ધ્યાન ચાલે છે વળી બીજા પર્યાયપર વિચારણા ચાલે છે એવી
રીતે અમુક દ્રવ્યના પર્યાયો ઉપર એક પછી એમ વિચાર ચાલ્યા કરે છે
આ ધ્યાનને સવિતર્ક અને સવિચાર કહેવાનુ કારણ એ છે કે અહી એક
પછી એક વિતર્ક શ્રુતોપદેશના અવલબનો હોય છે એક પર્યાયથી બીજા
પર્યાયપર વિચારણા ચાલ્યા કરે છે અને પર્યાયોપર સક્રમણ પણ
થયા કરે છે વળી આ પ્રકારનુ સક્રમણ સિદ્ધ થતા શબ્દસક્રમણ કે
અર્થસક્રમણમાથી યોગસક્રમણ અને યોગસક્રમણમાથી શબ્દ-અર્થ
સક્રમણ પણ થાય છે આ ત્રણ પ્રકારનુ સક્રમણ તે જ શુકલ ધ્યાનની
સવિચારતા અથવા વિતર્કાન્વિતતા છે આ પ્રકારના શુકલ ધ્યાનથી-અવિ-
ચારથી જડની અનિત્યતા અને આત્માની નિત્યતા કિવા જડ અને ચેતન
વચ્ચેના પૃથક્‌પણાનુ નિર્મળ જ્ઞાન થાય છે, તેથી આ ધ્યાનના પહેલા
પાયાને પૃથક્‌ત્વ શ્રુતવિચાર કિવા પૃથક્‌ત્વવિતર્કને નામે પણ ઓળખ

વામા આવે છે ચિત્તની સવિચાર કિવા સવિતર્ક અવસ્થા ઉપરથી ચિત્તની ચચળતાનો અર્થ સમજવો નહિ એક જ દ્રવ્યના સબધમા ચિત્તની સ્થિરતા હોવાથી ત્યા ચિત્તની ચચળતા હોતી નથી પરન્તુ સ્થિર ધ્યાનાવસ્થા હોય છે સક્રમણથી ધ્યાનીની ચિત્તાવસ્થા ચચળતાને પ્રાપ્ત થતી નથી ૮, ૯, ૧૦ અને ૧૧ મે ગુણસ્થાને એ ધ્યાન મુનિને થાય છે તેથી ચિત્ત શાન્ત થાય છે, આત્મા આભ્યતર દષ્ટિને પામે છે, ઇન્દ્રિયો નિર્વિકાર થાય છે અને મોહનો ક્ષયોપશમ થાય છે (૨૧૨–૨૧૩)

[હવે શુક્લ ધ્યાનના બીજા પાદ વિષે ચમત્કાર સમજૂતી આપે છે]

शुक्लध्यानद्वितीयपाद । २१४ ॥

न स्यात्संक्रमणं बहुत्वविरहाद्यत्रैकयोगाश्रिते।
तत्र स्यादविचारनामकमिदं शुक्लं द्वितीयं शुभम् ॥
स्यादत्राखिलघातिकर्मविलयो मोहस्य निर्मूलनात्।
कैवल्यं प्रकटीभवेदतिशयैः सर्वैः समं निर्मलम् ॥

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાદ

ભાવાર્થ—શુક્લ ધ્યાનીની જે અવસ્થામા ત્રણ યોગમાંનો એક જ યોગ હોય છે તે વખતે બહુત્વના અભાવથી સક્રમણ ન હોય, માટે તે વખતે અવિચાર નામે શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાદ સભવે આ અવસ્થામા મોહનીય કર્મનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતા ચારે ઘાતિ કર્મનો વિલય થાય છે અને ચોત્રીશ અતિશયની સાથે નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે (૨૧૪)

વિવેચન—ધ્યાતા જ્યારે શ્રુતમાથી યોગમા અને યોગમાથી શ્રુતમા સક્રમણ કરતા કરતા સ્થિરતાને પામે છે અને મનની શુદ્ધતા તથા નિશ્ચળતાને અનુભવે છે ત્યારે તેની સવિચાર–સવિતર્ક દશાનો લોપ થાય છે અને એક જ યોગથી એકત્વવિચારણામા પરોવાય છે આને ધ્યાનની 'અવિચાર' કિવા નિર્વિકલ્પ દશા કહી શકાય આ અવસ્થામા યોગમા સક્રમણ કરવાનું રહેતું નથી, એ બ ... અને એક દ્રવ્યનું તે દર્શન કરે છે અથાત્ ...

દ્રવ્યમા રહેના પર્યાયમા ભિન્નતા હોવા છતા તેમા રહેલી અતિમ એકના અનુભવે છે અને એ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી ધ્યાતામા શુદ્ધિની એટલી નિર્મળતા આવે છે કે અત્યારસુધી સર્વ વસ્તુઓનો બોધ થઈ શકે તેવુ જે જ્ઞાન આવરણ પામ્યુ હતુ તે આવરણ એ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી ખસી જવા પામે છે એ અવસ્થામા મોહનીય કર્મનો ઉચ્છેદ થઇ ચૂક્યો હોય છે ને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય તથા અતરાય એ ઘાતીકર્મનો પણ વિનય થઈ ચૂકયો હોય છે એટલે જેમ વાદળાનુ આવરણ દૂર થતા સૂર્ય પ્રકાશી ઉઠે તેમ ધ્યાનાનુ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન પ્રકટ છે તેમા શ્રુત વિચારનુ અવલબન હોય છે પણ દ્વિતીય પાને અતે નિરાલબ। શા આની પામેલ છે કેવળજ્ઞાની સર્વ લોકાલોક બાહ્યાભ્યતર, સૂક્ષ્મ–બાદર, સર્વ પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ દેખે–જાણે છે, અને અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓને પામે છે દેવેન્દ્રો અને મુનીન્દ્રો તેને નમસ્કાર કરે છે કેવળીની વાણીમા અનેક પ્રકારના ગુણો પ્રકાશ પામે છે, એ વાણીથી મિથ્યાત્વનો અધકાર દૂર નાસે છે અને અનેક જીવોનુ આત્મકલ્યાણ સધાય છે (૨૧૪)

[કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કેવળી જગતની સેવા કરવામા ઉત્સુક થાય છે તે વિષે હવે કહે છે]

केवलिनो जगत्सेवा । २१५ ॥

कैवल्येऽधिगते जिनस्य तु जगत्कल्याणमार्गे स्वय ।
वृत्ति स्याज्जिननामकर्मवशगाऽऽनन्त्याद्दयास्त्रोतस ॥
सत्तत्त्वामृतवर्षणेन वसुधा कृत्वा परा शीतला ।
मुक्तेर्मार्गनिदर्शनेन जगत सेवा विदध्यादयम् ॥

કેવલીની જગત્સેવા.

ભાવાર્થ—વીતરાગને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પોતાનુ કલ્યાણ તો થયુ હવે જગતનુ કલ્યાણ કરવાના માર્ગમા જિન નામકર્મના ઉદયથી અને અનત ભાવદયાની નહેર ચાલવાથી પોતાની મેળે તેમની વૃત્તિ થાય છે,

તેથી કેવળી ભગવાન્ સત્યતત્ત્વ રૂપ અમૃતનો વરસાદ વરસાવવાથી આ પૃથ્વીને પરમ શીતળ બનાવીને જગતને મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવનારા જગતની સેવા બજાવે (૨૧૫)

વિવેચન—છદ્મસ્થ અવસ્થામાંથી ધ્યાનવડે ઊર્ધ્વ ગતિ કરીને વીતરાગ જ્યારે કેવળજ્ઞાન પામે છે, ત્યારે તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ નિર્મળ અને કર્મબંધનથી રહિત જ હોય છે તેમની વાણીમાં નિરવદ્યતા જ હોય છે એટલે એમના ઉપદેશમાં એક પણ વચન અપાયકારક હોતું નથી તીર્થંકર નામકર્મનો જો ઉદય થયો હો તો તીર્થંકરપણે અને નહિતો સામાન્ય કેવળીપણે તે જગતના જીવોને ઉપદેશ આપી સત્યતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવી મુક્તિના માર્ગે દોરવાની સેવા બજાવે છે અને એ રીતે વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ બાકી રહેલા ચાર અઘાતી કર્મોનો પણ ક્ષય કરવાની સ્થિતિમાં આવે છે તે વખતે તેમના ચિત્તમાં સમસ્ત જગતના જીવો પ્રત્યે એવી ભાવદયા વર્તે છે કે તેમને પોતાના અને બીજાના આત્મા વચ્ચે ભેદ દેખાતો નથી જગતના મનુષ્યો અને તીર્યંચો પણ તેમના ઉપદેશને સાંભળી સમજી શકે છે અને પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે આ સ્થિતિમાં દેવો કેવળીની પૂજા કરે છે ભક્તિ કરે છે અને કોઈ વાર કોઈ ઉપસર્ગો વેઠવાનો સમય પણ આવે છે, પરન્તુ એ પૂજા કે ઉપસર્ગની કશી અસર તેમના મન પર થતી નથી ચિત્તની એવી ઉદાત્ત સ્થિતિમાં કેવળી ભગવાન પૃથ્વીને પોતાના વચનામૃતની વૃષ્ટિથી શીતળ કરતા વિચરે છે અને તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય થાય છે છતાં કેવળી ભગવાન તો તેમાંએ અલિપ્ત રહે છે કેવળી જ શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ છે (૨૧૫)

[હવે શુક્લધ્યાનના ત્રીજા અને ચોથા પાયાનું પરમોચ્ચ સ્થિતિનું નિદર્શન નીચેના બે શ્લોક વડે કરવામાં આવે છે]

शुक्लध्यानतृतीयपाद ।२१६॥

स्थित्वा स्थूलशरीरयोगसरणौ सूक्ष्मं विधत्ते जिनो
वाणीमानसयोगमन्त्यसमये स्थित्वा ततस्त

स्थूल कायिकचेष्टित पुनरिद सूक्ष्म विधायेतरद् ।
रुन्ध्याद्योगयुग तदेव कथित सूक्ष्मक्रियाख्य पदम् ॥

शुक्लध्यानचतुर्थपाद । २१७ ॥

अर्हन्मुक्तिपदप्रयाणसमये पञ्चस्वरोच्चारणा ।
काल तिष्ठति सूक्ष्मयोगविलये शैलेशवन्निश्चल ॥
एतच्चैव मत चतुर्थचरण ध्यानस्य शुक्लस्य वै ।
व्युच्छिन्नक्रियनामक शिवपदासन्न समाप्तार्थकम् ॥

શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પાદ

ભાવાર્થ—જે અવસ્થામા શુક્લ ધ્યાની કેવળી ભગવાન અતવખતે મા સ્થૂળ કાયયોગમા રહીને વચનયોગ અને મનોયોગને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, તેમજ મનવચન યોગમા રહીને વળી સ્થૂળ કાયયોગને સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને તેમા રહીને વળી મનવચન યોગો રોકે છે તે વખતે ફક્ત સૂક્ષ્મ કાયયોગ ની સૂક્ષ્મ ક્રિયા રહેવાથી સૂક્ષ્મક્રિય નામે શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પાદ નિષ્પન્ન થાય છે

શુક્લ ધ્યાનનો ચોથો પાદ

અરિહત ભગવાન મુક્તિપદમા પ્રયાણ કરતા હોય તે વખતે સૂક્ષ્મ કાયયોગનો પણ નિરોધ કરીને પાચ હ્રસ્વ સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરીએ તેટલો વખત મેરૂ પર્વતની પેરે નિશ્ચલ અયોગ અવસ્થામા શૈલેશી અવસ્થામા રહે તે જ વ્યુચ્છિન્નક્રિય નામે શુક્લ ધ્યાનનો ચોથો પાયો છે આ પાદમા સકળ અર્થની સમાપ્તિ થાય છે, અને શિવપદનુ સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૨૧૭)

નિવેચન—સૂક્ષ્મક્રિય એટલે અત્યત થોડી ક્રિયા આ અવસ્થામા કેવળીને સ્વલ્પ કર્મરજ લાગેલી હોય છે પરન્તુ એ રજ કેવી હોય છે? જેમ સેકેલુ અનાજ ખાવાથી પેટ ભરાય છે, પરન્તુ તે વાવવાથી ઊગતુ નથી તેમ એ અઘાતી કર્મની સત્તાથી કેવળી ચલનાદિ ક્રિયા કરે છે પરન્તુ ક્રિયા-કર્મ ભવાકુર ઉત્પન્ન કરી શકતુ નથી આ કારણથી માત્ર સૂક્ષ્મ કર્મ

તેમને વાત છે શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પાયામા કેવળી ભગવાન્ કમને કેવી રીતે સૂક્ષ્મ કરે છે ? તે યોગનિરોધ કરે છે, એટલે કે પ્રથમ બાદર–સ્થૂળ કાયયોગમા સ્થિતિ કરે છે અને બાદર વચનયોગ તથા મનોયોગને સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે પછી સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને મનોયોગમા સ્થિતિ કરી બાદર કાયયોગને પણ સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગમા સ્થિતિ કરીને કેવળી સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને સૂક્ષ્મ મનોયોગનો પણ નિગ્રહ કરે છે [illegible] છે આ રીતે ૧૩મે ગુણસ્થાને કેવળીને માત્ર સૂક્ષ્મ કાયયોગ રહે છે અને એવી સ્થિતિને સૂક્ષ્મક્રિય ધ્યાનને નામે ઓળખવામા આવે છે [illegible] કેવળી ધ્યાનના ચોથા પાયામા [illegible] થાય છે અને એ પાયો છેલ્લે ૧૪મે ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્રીજા પાયામા જે સૂક્ષ્મ કાયયોગ [illegible] છે તેના પણ નિરોધ કરતો તે વ્યુચ્છિન્નક્રિય નામના શુક્લ ધ્યાન [illegible] છે એ ચાર થામા અ ઇ ઉ ઋ લૃ એ પાચ હ્રસ્વ સ્વરોના [illegible] એટલે કાળ બાકી રહે ત્યારે કેવળીને અયોગી ગુણસ્થાનક [illegible] યોગનો નિરોધ થાય છે એટલે કેવળી મેરૂ પર્વત [illegible] અવસ્થામા રહે છે એ જ વ્યુચ્છિન્નક્રિય પાદ છે એ [illegible] કોઈ નથી એટલે અક્રિયાવસ્થા જ પ્રાપ્ત થઈ [illegible] અંતર નાશ થાય [illegible] ગુણસ્થાનનો [illegible] એ અવસ્થા છે અને ત્યારપછી મુક્તાવસ્થા [illegible] એટલે આ [illegible] શિવપદમાર્ગ–મુક્તિપદ જેની અચલ નિત્ય [illegible] આ છે (૨૧૬–૨૧૭)

[ત્રીજા શ્લોકમા અધિકાર શુક્લ [illegible] [illegible] કરે છે]

शुक्लध्यानारम्भ[illegible] ॥ ८६

क्षान्तिर्मार्दवमार्जव च यमिना निर्लोभवृत्तिस्त[illegible]
रालम्ना अधिरोहणे निगदिता ध्याने तु शुक्ल[illegible]
एवं पापमपायकारणमर देहोऽशुभ पुद्गल[illegible]
[illegible] जगन्त्वमीनि ध्येयाश्च[illegible]

શુકલ ધ્યાનના આલંબન અને ભાવના

ભાવાર્થ—સયમીઓને શુકલ ધ્યાન ઉપર ચઢવાને માટે ક્ષમા, નિર્લોભતા ઋજુતા-સરલતા અને મૃદુતા એ ચાર આલંબન કહ્યા છે તેમ જ શુકલ ધ્યાનની વિશુદ્ધિ માટે પાપ માત્ર અપાયકારણ-હાનિકતા છે, આ દેહ અશુભ-અશુચિમય છે, આ જીવ અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનથી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે અને આ જગત્ નશ્વર નાશમાન છે, એ ચાર ભાવનાઓ ભાવવી (૨૧૮)

વિવેચન—શુકલ ધ્યાનના પહેલા બે પાયામા સક્રિયતાનુ અસ્તિત્વ હોઈ યોગનુ (પહેલામા ત્રણ અને બીજામા એકનુ) પણ અસ્તિત્વ છે, એ ને ત્યાસુધી સયમીના ચિત્તને ઉચ્ચ શ્રેણીએ ચડતા જવા માટેનુ આલંબન હોય તે સ્વાભાવિક છે આ આલંબનો ચાર છે અને ગ્રથકારે નિર્લોભતા-કહેલ એ શબ્દપ્રયોગ એટલા માટે કર્યો છે તે આલંબનો શાસ્ત્રકથિત છે ઉવવાઈ સૂત્રમા તે આલંબનોનુ વિધાન છે ક્ષમા મૃદુતા, ઋજુતા અને નિર્લોભતા રૂપી આલંબનો વડે શુકલ ધ્યાનમા સ્થિર રહી શકાય છે અને પ્રથમમાથી બીજા પાદમા તથા બીજા પાદમાથી ત્રીજા પાદમા ચડી શકાય છે આ ઉપરાંત શુકલ ધ્યાનીની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ અથવા ભાવનાઓ કહી છે પ્રાણાતિપાતાદિ દરેક પાપ અપાયનુ કારણ છે એવુ ચિંતવવુ તે એમાની પહેલી ભાવના છે મિથ્યાત્વ, અનંત પ્રમાદ કષાય અને યોગ એ પાચ આશ્રવના મૂળ છે અને આશ્રવોને ભગવંતે અપાયના કારણ રૂપ કહ્યા છે, એવા શ્રુતના ચિંતનમાથી યોગમા સંક્રમણ વડે અને યોગમાથી શ્રુતમા સંક્રમણવડે ઉત્તરોત્તર જૂદી જૂદી ભાવનાઓ ભાવતા શુકલ ધ્યાનમા ધ્યાતા આગળ ને આગળ વધતો જાય છે એવી જ રીતે ત્રણ ભાવનાઓ વિષે સમજવુ અશુચિ ભાવના એટલે એવુ ચિતવવુ કે આ દેહ અશુભ-અશુચિ પરમાણુઓનો બનેલો છે એટલે તે ઉપર રાગ શાનો? ત્રીજી અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન ભાવના છે એટલે આ જીવ સંસારમા પરિભ્રમણ કરતો થકો અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન કરી ચૂક્યો છે હવે એ સંસારમા રાગ શાનો, એવુ જે ચિંતન તે શુકલ ધ્યાનની ત્રીજી ભાવના છે અને ચોથી

વસ્તુના પરિણામ પતવવાના એટલે કે જગતની અનિત્યતાના સ્વભાવનુ ચિંતન કરવુ એ ભાવના એથી જગતની નશ્વરતા-અનિત્યતાનુ આત્માને ભાન થતા વીતરાગ સ્થાની કેળવણી તેને મળે છે આ આલબનો અને ભાવનાઓ વસ્તુત ધ્યાનના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢવાના પગથીયા છે તે પગથીએ પગ મૂકતો થકો ધ્યાતા આત્માને નિર્મળ કરતો ઉચે ચઢતો જાય છે (૨૧૮)

[શુક્લ ધ્યાન એ આત્માના નિર્મળીકરણ મહિનુ ઉચામા ઉચુ શિખર છે ખરુ પરતુ તે પર ચઢવાનુ આ યુગમા અતિ દુષ્કર છે, તે દર્શાવતા ગ્રથકાર મુમુક્ષુને એ ધ્યાનનો ઉચ્ચ મનોભાવ રાખવાનુ સૂચન કરે છે]

शुक्लध्यानदुष्करत्वम् । २१९ ॥

शुक्लध्यानमपेक्षतेऽपरिमितं वीर्यं च चित्तात्मनो-
राद्यं संहननं स्थिरं दृढतरं वैराग्यभावं पुनः ॥
नैतेषां यदि सम्भवोऽत्र समये भाव्या तदा भावना।
भाव्याशा नियता न साधनबलं यावत्समापद्यते ॥

શુક્લ ધ્યાનની દુષ્કરતા

ભાવાર્થ—શુક્લ ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અતઃકરણની પૂરેપૂરી દૃઢતા અને આત્માનુ અપરિમિત વીર્ય-સામર્થ્ય જોઈએ, છ સઘયણમાનુ પ્રથમ વજ્રઋષભનારાચ સઘયણ જોઈએ અને અત્યત દૃઢ વૈરાગ્ય ભાવ જોઈએ આ સમયમા-પાચમા આરામા જે તેનો સભવ ન હોય તો ભાવીની આશા રાખીને ઉપર જણાવેલી શુક્લ ધ્યાનની ભાવના ભાવવી, જ્યાંસુધી અપરિમિત વીર્ય આદિ સાધનસામગ્રી પૂરતી રીતે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી (૨૧૯)

વિવેચન—પૂર્વે શ્લોક ૨૧૧મા 'શુક્લ ધ્યાન' વિષેના વિવેચનમા જણાવવામા આવ્યું છે કે અલ્પ સત્વવાળા જીવોને શુક્લ ધ્યાનનો અધિકાર નથી એ અધિકાર નહિ હોવાનુ કારણ એ છે કે તે ધ્યાન અત્યત દુ

છે, તેમા ચિત્ત અને આત્માના અપરિમિત સામર્થ્યની તેમ જ સુદૃઢ દેહયષ્ટિની જરૂર પડે છે આદ્ય સંહનન એટલે પહેલું વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણ ક જેમા વજ્રની માફક હાડકાઓની મજબૂતાઈવાળુ શરીર હોય અને મારી પેઠે દૃઢ થએલુ વીતરાગભાવિત ચિત્ત હોય તે જ શુક્લ ધ્યાનનો અધિકારી છે અને આ સમયમા એવી યોગ્યતા કાળમા હોવાનો અસંભવ હોવાથી શુક્લ ધ્યાનની ભાવના ભાવવાનુ એટલે કે શુક્લ ધ્યાનને પોતાના અંતિમ આદર્શ તરીકે સ્થાપી તેની તરફ ગતિ કરવાને ઉદ્યમશીલ રહેવાનુ ઉચિત છે જ્યાસુધી અપરિમિત વીર્ય અને દેહાદિરૂપ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય નહિ—એવો અપૂર્વ અવસર આવે નહિ, ત્યાસુધી શુક્લ ધ્યાનને માત્ર આદર્શ રાખીને તેથી ઉતરતી કોટિના ધર્મ ધ્યાનમા આગળ વધતા રહેવુ એ ચિત્તની વીતરાગ દશા તથા આત્માની નિર્મળતા સાધવાનો વધારે સારો માર્ગ છે આથી હેમાચાર્ય પણ આધુનિક સમયના લોકોને માટે શાસ્ત્રકથિત શુક્લ ધ્યાન દુષ્કર દેખતા કહે છે दुष्करमप्याधुनिकैः शुक्लध्यानं यथाशास्त्रम् ॥ ધર્મ ધ્યાનનો સવિચાર સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે અને એમા ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે તેથી અસંખ્યાતગુણ થયા કરે છે એ શુક્લ ધ્યાનની અપેક્ષાએ અલ્પ છે પણ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન કરતા એની સ્થિતિ ઘણી ઉંચી છે, એટલે આધુનિક સમયો માટે ધર્મ ધ્યાન જ ઇષ્ટ છે (૨૧૯)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

તપશ્ચર્યા વ્યુત્સર્ગ

[હવે તપનો છઠ્ઠો પ્રકાર વ્યુત્સર્ગ તપ કહે છે]

व्युत्सर्गतपोऽथवा विवेक । २२० ॥

देहादौ परवस्तुनि प्रथमतो जाताऽऽत्मबुद्धिश्च या ।
सम्पन्ना जलदुग्धवत्तदुभयोरैक्यं तयाऽनादितः ॥

માત્ર દેહને જ સુખ દુઃખ થાય છે આવું ભેદજ્ઞાન જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આત્માને માટે જે ભગવદ્‌ગીતામાં કહ્યું છે કે—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥

અર્થાત્—આત્મા અછેદ્ય (કાપી ન શકાય તેવો) અદાહ્ય (બાળી ન શકાય તેવો), અક્લેદ્ય (ભીંજાઇ ન શકે તેવો), અશોષ્ય (શોષાય નહિ તેવો), નિત્ય, સર્વત્ર ઉપયોગ યોજનાર, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે દેહ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સમજાવનારું જે જ્ઞાન તે ભેદજ્ઞાન આ ભેદનો અભ્યાસ કરવાથી વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે, અને વ્યુત્સર્ગ તપની સિદ્ધિ સહજ બને છે

દૃષ્ટાન્ત—ભેદજ્ઞાને કરીને કેવળ જ્ઞાન પામનાર ગજસુકુમારનું દૃષ્ટાન્ત અહીં બંધ બેસતું થશે ગજસુકુમાર કૃષ્ણ મહારાજનો નાનો ભાઇ હતો તેની માતા દેવકીનો તેની ઉપર બહુ પ્રેમ હતો તે જુવાન થયો ત્યારે એક વાર બાવીસમા તીર્થંકર નેમનાથ પ્રભુ દ્વારકાનગરીની બહાર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા, અને કૃષ્ણ મહારાજ ગજસુકુમારને સાથે લઇ પ્રભુના દર્શન કરવાને જવા લાગ્યા રસ્તામાં સોમિલ નામે બ્રાહ્મણનું ઘર આવ્યું એ ઘરની અગાશીમાં સોમા નામની એ બ્રાહ્મણની સૌંદર્યવતી કન્યા સખીઓ સાથે રમતી હતી તે કૃષ્ણના જોવામાં આવી અને તેનું લગ્ન ગજસુકુમાર વેરે કરવાનો કૃષ્ણનો વિચાર થયો કૃષ્ણે સોમિલને બોલાવી સોમાના લગ્નની વાત નક્કી કરી, સોમાને કુંવારા અંતઃપુરમાં મોકલી દીધી પછી સૌ ભાઈ ઉદ્યાન તરફ પ્રભુ દર્શને [illegible] જ્યારે [illegible]ગજ [illegible] પ્રભુનો ઉપદેશ સાંભળી ગજ- [illegible] દીક્ષા લેવા માટે માતા પાસે આજ્ઞા માગવા

કર્તા તથા અકર્તા છે જડ-ચેતનનો આવો ભેદ જાણ્યા પછી મુમુક્ષુએ આત્મરૂપ ચેતન જે 'સ્વ' છે અને દેહરૂપ જડ જે 'પર' છે તેમાથી 'સ્વ'નુ ગ્રહણ કરી 'પર'નો ત્યાગ કરવામા ઉદ્યુક્ત થવુ જોઇએ यस्यात्मन्यात्मनिश्चय सोऽन्तरात्मा मतस्तज्ज्ञ અર્થાત્-આત્માનો જ જેણે આત્મભાવમા નિશ્ચય કર્યો છે તેને જ્ઞાની પુરુષોએ અતરાત્મા કહ્યો છે આવો અતરાત્મભાવ કિવા સ્વરૂપનો વિવેક પ્રગટે છે ત્યારે વ્યુત્સર્ગ તપ સહજ સિદ્ધ બને છે (૨૨૦)

[આવો વિવેક પ્રકટતા જે જડ-ચેતન વચ્ચેના ભેદનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોકથી આપવામા આવે છે]

भेदज्ञानम् । २२१ ॥

देहो नास्ति ममाहमस्मि न पुनर्देहस्य काले क्वचित्।
स्थूलोऽय क्षणभङ्गुर पुनरह चैतन्यरूप. स्थिर ॥
दु ख जन्मजराऽवसानजनित रोगाद्युपाध्युद्भव ।
देहस्यैव न चास्ति मेऽथ सहजानन्दस्वरूपोऽस्म्यहम्॥

ભેદજ્ઞાન

ભાવાર્થ—આ દેહ મારો નથી, હુ કોઇ પણ કાળે આ દેહનો થવાનો નથી આ દેહ સ્થૂલરૂપ અને ક્ષણભગુર છે, ત્યારે હુ સ્થિર અને ચૈતન્યરૂપ છુ જન્મ જરા મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતુ અને રોગ, આધિ ઉપાધિથી પ્રગટ થતુ દુખ અને ક્લેશ આ દેહને જ છે તે મને નથી, કારણકે હુ તો સહજ આનદ સ્વરૂપ છુ-આમ ભેદ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો (૨૨૧)

વિવેચન—જ્યારે દેહમાથી અહ બુદ્ધિનો લોપ થાય છે, ત્યારે ચિત્તની એવી સમઅવસ્થા હોય છે કે દેહની પીડા તુચ્છ જણાય છે અને આત્મા તો ક્ષણભગુર દેહની પરવા કર્યા વિના अह ब्रह्मास्मि સમજીને આનદ સ્વરૂપને પામી રહે છે દેહ એક નથી કે મારો નથી, તે તો સ્થૂલ અને અનિત્ય પદાર્થ માત્ર છે જે હુ છુ તે તો નિર્મળ-ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા છુ, તો આધિ-વ્યાધિ કે ઉપાધિ, જન્મ-જરા કે મૃત્યુથી દુખ થતુ નથી પણ

પઞ્યો તે બોલ્યો "અરે જેની સાથે સોમાના લગ્ન થવાના હતા તે ગજસુકુમાન તો સાધુડો થઇને અહીં ઊભો છે ! અરે દુષ્ટ ! તારે જો મુડાડું હતુ તો શામાટે મારી પુત્રીને કુવાગ અતપુરમા મોકલાવી રડાવો મપાવે ? એ ક્રોધી બ્રાહ્મણે ગજસુકુમાનને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે ધ્યાનસ્થ ઊભેલા ગજસુકુમાનને માથે ભીની માટીની પાળ બાંધી અને શ્મશાનમા બળતી એક ચિતામાથી ઠીબડી ભરી બળતા અંગારા લાવીગજસુકુમાનને માથે બાંધેલી માટીની પાળની વચ્ચે ઠાલવ્યા મુનિના માથાની ચામડી ચરચર કરતી બળવા લાગી અને ચામડી પછી મગજનુ માસ બળવા લાગ્યુ ! એથી થતી પીડાનુ તો પૂછવુ જ શુ ? પણ ગજસુકુમાને માથુ કે શરીરનો કાંઈ ભાગ ચોર્યો કે હલાવ્યા નહિ, તેમ સોમિલ ઉપર દ્વેષ પણ આણ્યો નહિ કોઇના સસરા પાચ પચીસ રૂપિયાની પાઘડી બધાવે છે, ત્યારે મને મારા સસરે મોક્ષની પાઘડી બધાવે છે એવો ભાવ ગજસુકુમાન મુનિના શુભ ધ્યાનમા સ્ફુરતો હતો આ મહા પ્રભાવ આ શૂરવીરતા, આ નિશ્ચલતા, એ ભેદજ્ઞાનનુ પરિણામ હતુ એ વખતે ગજસુકુમાનનો આત્મા જાણે શરીરથી બહાર નીકળી કર્મોને હઠાવવા મેદાનમા પડ્યો હોય અને શરીર સાથે કાઇ પણ સબધ ન હોય, તેમ દુખ વેદ્યા વિના આત્મભાવમા લીન થએલો હતો તેમના બહિરાત્મભાવનો તો ક્યારનોય ધ્વસ થઈ ગયો હતો, અને અત્યારે અતરાત્મભાવમાથી એ પરમાત્મ ભાવમા જવાની તૈયારી કરતો હતો ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢતા શુક્લ ધ્યાનના છેલ્લા પાયાને સ્પર્શતા સકલ કર્મનો અત કરી અતગડ કેવળી થઇ ગજસુકુમાન મુનિ મોક્ષે પહોંચ્યા (૨૨૧)

[હવે વ્યુત્સર્ગ તપના બે ભેદ માના પહેલા દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ તપ વિષે કહે છે]

द्रव्यव्युत्सर्गतप ॥ २२२ ॥

व्युत्सर्गो द्विविधो मतो जिनवरैर्द्रव्येण भावेन वा ।
गच्छाङ्गोपधिभोजनादिविषया ख्यातश्चतुर्धाऽऽदिम ॥
आसन्ने मरणे विहाय ममता गच्छे तनौ [illegible] ।

त्याज्य भोजनपानक च निखिल निष्कामबुद्धया बुधैः॥

દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ

ભાવાર્થ—જિનવરોએ વ્યુત્સર્ગ તપના બે પ્રકાર કહ્યા છે દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ અને ભાવ વ્યુત્સર્ગ ગચ્છ, શરીર ઉપકરણ અને ભોજન આદિ જેથી પ્રથમ દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ તપ ચાર પ્રકારનુ છે જ્યારે મરણ નજીકમા આવે ત્યારે ગચ્છ, શરીર અને ઉપકરણ ઉપધિ ઉપરથી મમતા ઉતારી નાખીને છેવટ નિષ્કામ વૃત્તિથી વિબુધોએ ચાર પ્રકારનુ અન્નપાણી પણ ત્યાગ સથારો કરવો જોઇએ (૨૭૭)

વિવેચન—વ્યુત્સર્ગ તપના બે પ્રકાર શાસ્ત્રમા કહ્યા છે દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ વિ+ઉત્સર્ગ=વિશેષે કરીને ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગના ચાર પ્રકારો છે ગચ્છ સમુદાયના મમત્વનો ત્યાગ, શરીરના મમત્વનો ત્યાગ, ઉપકરણ—દેહ કે ધર્મચર્યાદિના સાધનોના મમત્વનો ત્યાગ અને અન્ન પાણીના મમત્વનો ત્યાગ આ બધુ નિષ્કામબુદ્ધિથી—મમતારહિત વૃત્તિથી કરવુ એટલે તેથી દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ તપ સિદ્ધ થાય હૂં અમુક ગચ્છનો સાધુ છુ કે અમુક સપ્રદાયનો માનું છુ એવો મમતા ભાવ ચિત્તમાથી વિલય પામે અને માત્ર એવુ જ માને કે હૂં તો નિર્મળ આત્મા છુ, મારે હવે ગચ્છ કે સપ્રદાયની સાથે શા લેવા દેવા છે? આવી ચિત્તવૃત્તિથી ગચ્છ—સપ્રદાય પ્રત્યેના મમત્વનો કે તેના નિશાનોનો ત્યાગ કરે દેહ ઉપરથી મમત્વ ઉતારી નાખે એટલે કાયોત્સર્ગ કરે—કાયામાથી મમત્વ ભાવનો ત્યાગ કરે, જતુઓ એ કાયાને કરડે કે ખાઇ જાય, અપો હો કે શિર સામ તે હી લે, વાયુ સુખ ઉપજાવે કે તાપ દઝાડે એવા કોઈ પણ સુખ—દુખને ગણકારે નહિ અને માત્ર ત્યાગભાવમા જ લીન રહે તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય જે કોઈ દુખો કે સુખો થાય છે તે શરીરને થાય છે, હું તો—મારા નિર્મળ આત્માને તેથી કશા સુખ દુખ થતા નથી એવો ભાવ જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે ચિત્તને જરાએ ખેદ કે ગ્લાનિ થતી નથી, તે અમર રહે છે, દુખમાથી શરીરના અંગોને બચાવવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવતી નથી અને એવા કાયોત્સર્ગમા જ તપસ્વી દેહને વોસિરાવી દે છે—મૃત્યુને સમભાવે નિય [illegible]

णमे देहे परिसहा–મારા શરીરે પરિષહ છે જ નહિ એવી જ પ્રબળ ભાવના તેનામા વર્તી રહે છે ત્યારે ઉપધિ-ઉપકરણોનો ઉત્સર્ગ તપસ્વી કરે છે ત્યારે તેણે ગચ્છ કે શરીર ઉપરના મમત્વનો સપૂર્ણ ત્યાગ જ કરેલો હોય છે ઉપકરણો કાતો ધર્મચર્યાર્થે કે સપ્રદાયની વિશિષ્ટતા–પૃથક્તા સૂચવવા માટેના બાહ્ય સાધનો હોય છે અને કાતો દેહના રક્ષણ માટેના સ્થૂળ પદાર્થો હોય છે ગચ્છ અને શરીર ઉપરનું મમત્વ છોડ્યુ કે એ બધા ઉપકરણો પરનું મમત્વ છૂટી જાય છે રજોહરણ કે અમુક રગનું વસ્ત્ર ઈત્યાદિ મારે શામાટે જોઈએ? આત્માને વિશિષ્ટ રૂપે ઓળખાવવાની કે શરીરને રક્ષવાની હવે શી જરૂર છે? એવો જ ભાવ તપસ્વીના ચિત્તમા સદોદિત રહે છે આ પ્રકારના ઉત્સર્ગો સાધ્યા પછી દેહને નિભાવવા અન્ન–પાણી ગ્રહણ કરવાની પણ વૃત્તિ રહેતી નથી આ વૃત્તિમા રમણ કરતો આત્મા શુ વિચારે?

जावज्जीव परीसहा उवसग्गाइति सखया।
सवुडे देहभेयाए इतिपन्नेधियासए॥

અર્થાત્—જ્યાલગી જીવે ત્યાલગી પરિષહો અને ઉપસર્ગો સહેવાના છે, એમ ધારીને "મે શરીરથી જૂદો થવા માટે જ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે" એમ વિચારી, મુનિ સર્વ પરિષહો અને ઉપસર્ગો વેઠે શરીરથી જૂદા થવાને શરીરનુ પોષણ પણ છોડી તેનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ જ્યારે તપસ્વીને ઉદ્ભવે ત્યારે તે સથારો કરે, અર્થાત્ વિશુદ્ધ સ્થાને બેસી, સર્વ યોગોને નિરોધી, અન્નપાણીનો ત્યાગ કરી શરીરને વોસરાવી દે આ રીતે સથારો દ્રવ્ય-વ્યુત્સર્ગ તપ સિદ્ધ થાય (૨૨૨)

[હવે ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ વિષે કહે છે]

भावव्युत्सर्गतप ॥२२३॥

स्यात्ससारकषायकर्मभिदया भावात्मकोऽपि त्रिधा।
व्युत्सर्गं प्रथम कषायविलय कार्यः क्षयश्रेणि
जातेऽस्मिन् घनघातिकर्मविरह ससारनाशस्ततो।
... परिनिष्ठिते च सकले सर्वे हि निष्ठा गतम्॥

ભાવરૂપ વ્યુત્સર્ગ તપ

ભાવાર્થ—ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ પણ સસાર કષાય અને કર્મના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે તેમા પ્રથમ ક્ષપક શ્રેણી ઉપર આરૂઢ થઇને કષાયનો વિલય કરવો, કષાયનો લય થતા ચાર ઘનઘાતિ કર્મનો નાશ થશે અને કર્મનો નાશ થયો એટલે સસારનો પણ નાશ થયો સમજવો એટલે વ્યુત્સર્ગ તપની સિદ્ધિ થતા સકળ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ સમજવી (૨૨૩)

વિવેચન—ભાવવ્યુત્સર્ગ તપના ત્રણ પ્રકાર કષાય વ્યુત્સર્ગ, સસાર વ્યુત્સર્ગ અને કર્મવ્યુત્સર્ગ ક્રોધ, માન માયા અને લોભ, એ ચારે કષાયને ત્યાગે તે કષાય વ્યુત્સર્ગ નરક ગતિમા તિર્યંચ ગતિમા, મનુષ્યગતિમા કે દેવગતિમા જવાના કારણનો ત્યાગ કરે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના સસારના કારણને નિવારે તે સસાર વ્યુત્સર્ગ આઠ પ્રકારના જે કર્મ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ ગોત્ર, અને અતરાય એના બધના કારણોથી નિવૃત્ત થાય તે કર્મવ્યુત્સર્ગ ભાવ વ્યુત્સર્ગ તપપૂર્વક દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ તપ થાય ત્યારે જ તે સાર્થક થાય છે અને દ્રવ્યથી દેહ ઉપરનુ મમત્વ ગયુ તથા ભાવથી શુભ કર્મબધન ઉપરથી પણ મમત્વ ગયુ એટલે સકળ કાર્યની સિદ્ધિ જ થઈ લેખાય એમા શો સશય ? જૂના કર્મના બધને તોડવા અને નવા કર્મના બધને અટકાવી ભાવે કરીને કર્મબધના કારણોને પણ છેદી નાખવા એટલે આત્મકલ્યાણ સધાઈ ચૂક્યુ સમજવુ કારણ નવીન સસાર થતો ત્યાથી અટકે છે અને આત્મા મુક્તિને જ વરે છે (૨૨૩)

[એક બાજુએ ધ્યાન અને બીજી બાજુએ તપશ્ચર્યા એ બેઉ આત્મકલ્યાણના સાધનો હોઈ તે બેઉના ફળની એકતા વિષે ઉપસહાર કરી ગ્રથકાર ગ્રથની પૂર્ણાહુતિ કરે છે]

ध्यानतपसा फलैक्यम् । २२४ ॥

ध्यानं ध्यानिजनस्य पाकसमये दत्ते शुभं यत्फलं ।
दद्यादत्र फलं तदेव शमिनः पक्वा तपस्या ध्रुवम् ॥
मध्ये यद्यपि भाति साधनविधौ भेदः कथञ्चित्तयो-

निष्ठाया तु तयो फलैक्यकलनान्नास्त्येव भेदो मनाक्॥

ધ્યાન અને તપના ફળની એકતા.

ભાવાર્થ—ધ્યાની પુરુષને પરિપાકસમયમા ધ્યાન જે શુભ ફળ આપે છે તે જ ફળ શાન્ત તપસ્વીને પરિપક્વ થએલી તપસ્યા પણ આપે છે વચમા જોકે સાધનવિધિમા કાઇ એક રીતે ભેદ પ્રતીત થાય છે, તોપણ પરિણામે તે બેનું એક જ ફળ જણાયાથી પરિણામે જરા પણ ભેદ નથી માટે જ્ઞાનના અધિકારીએ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી પોતાની દિનચર્યા પૂરી કરવી અને તપના અધિકારીએ તપસ્યાથી સમાપ્ત કરવી (૨૨૪)

વિવેચન—જેવી રીતે હઠયોગી સમાધિને સાધે છે અને રાજયોગી પણ સમાધિને સાધે છે, છતા બેઉના ક્રિયા–વિધિમા અંતર હોય છે, તેવી રીતે ધ્યાની અને તપસ્વી ઉભયના સાધનવિધિમા અતર હોવા છતા ઉભયને સમાન ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે પૂર્વે જણાવવામા આવ્યુ છે તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિના સંગમથી આત્મા મુક્ત દશાને પામે છે કારણકે સાચો જ્ઞાની છેવટે શ્રદ્ધાળુ–ભક્ત બને છે, અને સાચા ભક્તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતુ નથી તેવી જ રીતે સાચો તપસ્વી કે જે બાહ્ય અને અભ્યતર તપનુ અનુષ્ઠાન કરી ચૂક્યો હોય છે તે કષાયોને પાતળા પાડી વસ્તુત જ્ઞાન–ભક્તિની સ્પર્શના કર્યા વિના રહેતો નથી એટલે તે પણ અંતે—પારમ્પર્ય વીતરાગ દશાને પામી શકે છે સ્વાધ્યાયશીલ અને ધ્યાનશીલને જે ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ ફળપ્રાપ્તિ આ રીતે બાહ્યાભ્યતર તપસ્વીને થતી હોવાથી એ બે માર્ગો એક જ ગિરિશિખર પર ચડવાના જૂદા જૂદા માર્ગો છે આ કારણથી પૂર્વે મુનિની જે દિનચર્યા સૂચવવામા આવી છે તેમા અધિકારીએ સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમા અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનના અનધિકારીએ તપશ્ચર્યામા પોતાની પ્રવ્રજ્યાનો સમય ગાળવો, તે દિનચર્યાનો અહી ઉપસહાર થાય છે ધ્યાન અને તપના ફળની એકતા તે બે જૂદી જૂદી સીડીઓ પર થઇને એક જ માળ પર જઈ પહોચવાના કાર્યરૂપ છે, અને ચતુર્થ આશ્રમધર્મ–સન્યાસનો ગ્રહણ કરી ચૂકેલા મુમુક્ષુને જે કોઈ

મીની અનુકૂળ થાય તે માર્ગનો ઉપયોગ કરવાનુ સૂચન કરી ગ્રથકાર આ ઉત્તરા ખડની પૂર્ણાહુતિ કરે છે (૨૮૪)

ग्रन्थप्रशस्ति । २२८ । २२६ ॥

गच्छे स्वाम्यजरामरो दिनमणिर्लोकाभिधे विश्रुत–
स्तत्पट्टे मुनिदेवराजविबुध श्रीमौनसिंहस्तत. ॥
सूरिर्देवजिदाह्वय श्रुतवर पट्टे तदीयेऽभर–
स्स्वामिश्रीनथुजिद्गणी गुणखनि शिष्यस्तदीय पुन ॥
रयात स्वामिगुलाबचन्द्रविबुध श्रीवीरचन्द्राग्रज–
स्तच्छिष्येण तु रत्नचन्द्रमुनिना कर्त्तव्यमार्गावह ॥
ग्रन्थोऽय ख-गजा ऽङ्क-भू परिमिते वर्षे शरत्पूर्णिमा–
सौम्याह्नि प्रथितोऽथ राजनगरे पूर्णीकृत श्रेयसे ॥

युग्मम् ॥

ગ્રન્થપ્રશસ્તિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—લોકા શાહ નામના મહાપુરુષે સવત્ ૧૫૦૧ મા સ્થાપેલા લોકા ગચ્છની એક શાખા તે લીંબડી સપ્રદાય એ સપ્રદાય પણ ઘણો જૂનો છે પરતુ હાલમાન લીંબડી સપ્રદાયના યોજક શ્રી અજરામરજી સ્વામી હતા લીંબડી સપ્રદાયના સાત–આઠ બીજા ફાંટા પડી જઈ કાઠિયાવાડમા જુદા જુદા સપ્રદાયોને નામે પ્રસરી ગયા હતા, એટલે અત્યારની સીધી લીટીએ એ સપ્રદાયના યોજક શ્રી અજરામરજી જ હોઈ અત્ર તેમને આદિ પુરુષ લેખવામા આવ્યા છે લીંબડી સપ્રદાયમા તે સૂર્યની પેઠે પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા, કારણકે તત્પૂર્વે સાધુઓમા જે કાંઈ આચારસ્ખલનાઓ હતી તે દૂર કરવા માટે શ્રી અજરામરજી સ્વામીએ ગચ્છના કેટલાક નિયમો સ્થાપ્યા હતા અને તદનુસાર વર્તવાની ફરજ

સાધુઓને શિરે નાખી હતી એ જ દિનમણિ–સૂર્યનો પ્રકાશ લીંબડી સંપ્રદાયના સાધુઓ આજસુધી ઝીલી રહેલા છે તેમની પાટે તેમના શિષ્ય પૂજ્ય શ્રી દેવરાજજી સ્વામી થયા તેમની પછી પૂજ્ય શ્રી મોખમસિંહ સ્વામી પાટે આવ્યા તેમની પછી શાસ્ત્રનિષ્ણાત પૂજ્ય શ્રી દેવજી સ્વામી આચાર્ય થયા તેમની પાટે તેમના શિષ્ય ગુણગણમંડિત પૂજ્ય શ્રી નથુજી સ્વામી આવ્યા તેમના પ્રખ્યાત શિષ્ય શ્રી ગુલાબચંદજી સ્વામી કે જેમણે પોતાના લઘુ ભ્રાતા મહારાજ શ્રી વીરજી સ્વામીની સાથે દીક્ષા ધારણ કરી છે (અને જે વિવેચનના લેખનકાળે લીંબડી સંપ્રદાયની પૂજ્ય પદવીપર વિરાજે છે) તેમના શિષ્ય મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીએ કર્ત્તવ્યમાર્ગદર્શક 'કર્ત્તવ્ય–કૌમુદી ''નો આ બીજો ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૦ (ख=०, गज=८ अङ्क=९ भू=१)ના આસો સુદી ૧૫–શરત્ પૂનમ ને બુધવારને દિવસે ગુજરાત દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ રાજનગર એટલે અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ રહીને પોતાના તથા પરના શ્રેયમ્ માટે પૂર્ણ કર્યો છે પ્રથમ ગ્રંથ ૧૯૭૦ માં લખાએલો અને આ બીજો ગ્રંથ ૧૯૮૦ માં લખાયો, એટલો મોટો વખતનો ગાળો બેઉ ગ્રંથોના લેખન વચ્ચે પસાર થયો તેનું કારણ એ છે કે એ ગાળામાં મુનિશ્રી અર્ધમાગધી ભાષાના કોષની રચનામાં ... ગયા હતા તે કાર્ય પૂર્ણ થતા આ બીજા ગ્રંથની રચના હાથમાં ... આવી હતી ગ્રંથકારે ૧૦ વર્ષના ગાળા પછી બીજો ગ્રંથ લખ્યો, તે ઉપરાંત વિવેચનકારે બીજા ૬ વર્ષના ગાળા પછી વિવેચન પૂર્ણ કર્યું એટલે આ બીજો ગ્રંથ પ્રથમ ગ્રંથ પછી ૧૬ વર્ષે પૂરો થવા પામ્યો છે! कालाय तस्मै नमः ॥ (૨૨૫–૨૨૬) ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

इति द्वितीय खण्ड समाप्त॥

